316.877

SZOCIOLÓGIA

1984/85

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1984–85

1–2

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANDICS JENŐ, ANDORKA RUDOLF, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztő bizottság elnöke, GAZSÓ FERENC, HANÁK KATALIN, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, PAPP ZSOLT szerkesztő, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS főszerkesztő

A szerkesztőség munkatársai:

ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62, II. 58.
Telefon: 160-160/541

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 160,— Ft
1 szám ára: 40,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

TARTALOMJEGYZÉK

1984—85/1—2.

Tanulmányok

SOMLAI PÉTER: A „hagyományos háztartások" és a „polgári intimitás" 1
MAKÓ CSABA: A bürokratikus és a kvázi-bürokratikus kontroll a munkafolyamatban 25
LAKI MIHÁLY: Kényszerített innováció 45
FARKAS ZOLTÁN: A termelési magatartás mint érdekérvényesítés 53

Kitekintés

PAPP ZSOLT: Cselekvéselméleti szintéziskísérlet: a racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. (Jürgen Habermas) 69
POKOL BÉLA: A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez 99
JÜRGEN HABERMAS: Az amerikai és a német újkonzervatívok a kultúra ellen: értelmiségi mozgalom két politikai hagyomány vonzásában 115
NIKLAS LUHMANN: A rendszerelmélet kilátásai Németországban 133
GIORGIO RUFFOLO: Komplexitás és demokrácia: Az információ szerepe 145

Szociográfia — Esettanulmányok

CZAKÓ ÁGNES: A szervezetek közötti cserekapcsolatok 159

Műhely

MOLNÁR ATTILA—KORONDI ISTVÁN FODOR PÉTER: Orvoshoz fordulási szokások — hatvan délbudai család példáján 175

Tájékozódás

Pozitívizmus és hermeneutika. II. rész. Összeállította: Bertalan László 181

Könyvek

E. Mingione: Social Conflict and City (Timár Lajos) 215

SOMLAI PÉTER

A „HAGYOMÁNYOS HÁZTARTÁSOK" ÉS A „POLGÁRI INTIMITÁS"
(Két típus a családi kapcsolatok társadalomtörténetéből)*

Bevezetés

Mind a régi korok, mind pedig a jelenkor családjait többféle nézőpontból vizsgálhatjuk. Az itt következő vázlatos elemzések kizárólag a családi kapcsolatok társadalomtörténetével foglalkoznak. Nem tartanak igényt tehát sem általában a család, sem a családi élet más kérdéseinek történeti vázlatára. A kapcsolatok történetét és ennek típusait elég mostohán kezelik a tudományokban. Ennek bizonyára egyik oka a tárgy bonyolultsága: a családtagok kapcsolata túlságosan személyközeli, szociológiai szempontból mikro-szinten végbemenő jelenségekből áll, míg a társadalmak alakulásának kérdésköre tömeges méretekre, széles körben elterjedt intézményekre, tehát makro-összefüggésekre utal. A társadalomtudományoknak azonban nemcsak arra van jogosultságuk, hogy módszertani okokból elválasszák és más-más tárgyként kezeljék e szinteket, például pszichológiai jelenségekként az előbbit és demográfiai vagy makro-ökonomiai jelenségekként az utóbbit. Arra is jogunk van, hogy olyan problémákat vizsgáljunk meg, melyeket éppen a mikro- és makro-jelenségek objektív összefonódásai vetnek fel. Ilyen problémának tekintem a családi kapcsolatok társadalomtörténetét.

A modern családok alakulását, sorsát véleményem szerint elsősorban az határozza meg, mennyire *sikerül a tagoknak együttműködéseiket a kölcsönös megértésre alapozniuk.* Ez történetileg új, csak néhány évtizedes fejlemény. Kommunikatív rendszerüknek a megértés révén stabilizáló hatását a modern családok nem pótolhatják semmi mással (sem a hagyományokkal, sem a valláserkölccsel, sem a közös munkával, sem a tulajdonnal), de ugyanennek a rendszernek a megértés hiányán át bomlasztó erőit sem tudják ellensúlyozni másfajta intézményekkel. Vagyis a modern család társadalomtörténeti jellegzetessége, legfontosabb típusképző vonása az, hogy életének menetében túlsúlyos lett a kommunikatív rendszer szabályozása.[1]

Félreértések elkerülése végett hangsúlyoznám azt, hogy a család mindig kommunikatív rendszer *is* volt, s természetesen *ma sem csupán* az. Ma is egyúttal nevelési intézmény, háztartási munkaszervezet, lakókörnyezeti csoport, vagyonközösség, stb. Nem azt kívánom állítani tehát, hogy a modern családok tagjainak valamennyi kölcsönviszonya kimerül a kommunikációban, hanem azt, hogy közös életük alakulását, történelmileg újszerűen, elsősorban együttműködéseik (együtt végzett munkáik, egymástól való tanulásuk, szabadidő-töltésük) kommunikatív rendszere határozza meg.

*Rövidített részlet „Konfliktus és megértés" című, a közeljövőben megjelenő könyvemből. A könyv elméleti fejezeteit két publikációban foglaltam össze, lásd: *Somlai*, 1982 és 1983

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A régebbi korok családjainak életében ez nem így volt. Évezredekig nem lehetett (nem volt szabad), de nem is kellett (nem volt rá szükség) kétségbevonni a legfontosabb kapcsolati szabályok és szokások érvényét. Magától értetődő együttműködési minták mutatták meg, hogy mit szabad a férjeknek és mit a feleségeknek, mire jogosult a szülő és mire a gyerek. Ennek persze ára volt, hiszen ugyanezek az intézmények akadályozták, hogy *a tagoknak közvetlen kommunikációikban kelljen és lehessen igazolniuk céljaikat és értékeiket.* A modernizáció első – nagyjából századunk közepéig tartó – szakasza átalakította ugyan a társadalmak és emberi kapcsolatok normatív rendjét, de ezt az akadályt a célracionális szabályozások túlsúlya sem szüntette meg. A közelmúltig voltak tehát olyan erők és intézmények, melyek a családi élet kommunikatív rendszeréhez képest hatékonyabban, eredményesebben tudták alakítani, biztosítani és rombolni a kapcsolatokat. Ezeket kívánom itt megvizsgálni.

Elméleti kérdések és megszorítások

Sokféle ok miatt nincs általánosan elfogadott elmélete a családszervezet társadalom- és kultúrtörténetének. Az okok egyik csoportja a *fejlődés-elmélet*re, pontosabban arra vonatkozik, hogyan alkalmazható ez az elmélet a különböző rokonsági és családszervezeti formák változására. A századunk első évtizedéig uralkodó evolucionista szociálantropológia feltételezte, hogy a.) az egyes családszervezeti formák éppúgy történeti sorrendbe állíthatók, mint ahogyan az egyes gazdálkodási formák, és b.) e két tényezőcsoport között szoros megfelelés található. A keresett történeti sorrend „elve természetesen nem lehet más, mint a fejlődés gondolata: a fejlődés viszont természetesen nem más, mint haladás az alsóbb szintről a magasabb szintre . . ."[2] A későbbi kutatások azonban nem tudták megfeleltetni a tagok és az együttélő nemzedékek száma, a leszármazás és örökösödés rendje, a házasodási szabályok vagy más szempont szerint felfogott családszervezeti formákat valamilyen hozzájuk és csakis hozzájuk tartozó gazdálkodási formának vagy rendszernek. Kitűnt, hogy a családok „modális szervezeti formái" azonosak vagy nagyon hasonlóak lehetnek igen eltérő civilizációkban és kultúrákban, a műszaki és gazdasági fejlettség merőben más szintjein.[3]

Az okok másik csoportja az elméletképzés magyarázó jellegére vonatkozik, arra tehát, hogyan értelmezhetők a modern társadalmak kialakulása és története, illetve a változó családszervezet közötti kölcsönhatások. A leggyakoribb érvelés abból indul ki, hogy a nagyipari fejlődés *előidézte* a hagyományos életviszonyok, háztartások és családi funkciók megváltozását. Az ilyen, általános formájú állításokat elfogadhatónak tartom, de a következő megszorításokat kell figyelembe venni e kérdés részletesebb tárgyalásakor:[4]

a) *A családszervezet nem egyszerűen függő változója e folyamatnak* és ezért az iparosodás feltételei között is számba kell venni. Az iparosodás ütemét, méreteit, regionális eloszlását olyan tényezők – pl. a munkaerő-struktúra mobilizálhatósága – gyorsíthatják, lassíthatják vagy akadályozhatják meg, amelyek legszorosabban függhetnek az örökösödés rendjétől vagy a tagok vallásától (például a protestantizmus térhódításától).

b) Az iparosodás hatásait nem könnyű elválasztani más tényezőkétől. Az ipari forradalmak idején a népesedési viszonyok és az átalakuló gazdaság *egész rendje,* az új infra-

struktúrák, a hírközlés és a társadalmi kommunikáció változása, a népesség földrajzi mobilitása, a városiasodás számos jelensége együttesen és erősen hat a családok életviszonyaira, illetve erősen függ az adott társadalomban, országban, nemzetben, körzetben élő családok rokonsági rendszereinek szervezeti formáitól. Továbbá a modernizáció során nemcsak a társadalmi rendszerek, alrendszerek működése változott meg, hanem módosultak a normatív struktúrák is. A rokonsági szervezetek történeti problémáival elfogulatlanul és tárgyszerűen foglalkozó szaktudósok ezt jó ideje felismerték. Az egyik legalaposabb tanulmány a következő példával érzékelteti az idevágó problémákat: „Az értékrendszer, a kulturális normák hatása gyakran egyáltalán nem párhuzamos a gazdasági, társadalmi, demográfiai, ökológiai változók hatásával. Pl. a kánonjog azonos, meglehetősen fiatal életkorban engedélyezte Európa-szerte a házasodást, mégis eltérő, késői életkorban kötendő házasodási modell alakult ki a középkori Nyugat-Európában, szemben a kelet-európai korai életkorban szokásos házasságkötési mintákkal. Ez indokolható lenne esetleg gazdasági-társadalmi tényezőkkel, az azonban már nem, hogy a késői házasságkötési modellt a Magyarországra Nyugat-Európából beköltözött német telepesek és utódaik kulturális örökségként enyhébb formában ugyan, de hosszú ideig megtartották. Ugyanez állapítható meg az együttélési formákra vonatkozólag is. Ugyanakkor viszont a XX. században a házasságkötési kor görbéje világszerte ugyanazt az irányt követi, függetlenül a házasodási minták, gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák, szokások, kultúrák közötti lényeges különbségektől."[5] Sokkal többet kellene tudnunk a változások részleteiről és változatairól ahhoz, hogy pontosabb és helytállóbb kijelentéseket állíthassunk a „modern társadalmak" és a „modern családok" kialakulásának összefüggéseiről szóló jelenlegi „generál-tézisek" helyébe.

Az iparosodáshoz hasonlóan a családszervezet változásai is számos tényező együttesére utalnak. Ezeknek történeti vizsgálatát és összehasonlítását megnehezíti a rendelkezésre álló források szükségessége is. Az 1960-as évekig alig folyt pl. olyan demográfiai kutatás, ami az évszázadokkal ezelőtt élő családok létszámát, összetételét, megbízható rendszerességgel állapította volna meg. Ilyen kutatások hiányában inkább csak áthagyományozódott egy közkeletű felfogás a társadalomtudományokban arról, milyen volt a tradicionális családszervezet. A *„patriarchális nagycsalád-modern kiscsalád"* szembeállítását mint hiteles történeti tendenciát széles körben fogadták – s fogadják ma is – el. Részben e szembeállításon alapulnak a családszociológia egyébként merőben eltérő felfogású standard-munkái, mint E. Durkheim, M. Horkheimer vagy T. Parsons művei. Az utóbbi két évtizedben folytatott történeti-demográfiai kutatások azonban bebizonyították, hogy Európa nagyobbik részén az egyszerű háztartás és a kis család „az ipari forradalmat, több századdal megelőzően is általános volt. A családközösség, ahol három nemzedék és két, vagy ennél is több házaspár élt egyetlen nagy háztartásban, nem volt általános jelenség az iparosodást megelőzően."[6]

A 70-es években ún. családrekonstrukciós módszerrel folytatott népesedési vizsgálatok megerősítették ezt a megállapítást. Az I. táblázatban bemutatott adatok szerint a háztartások átlagos létszáma inkább alatta maradt annak, amit az ipari forradalmat követő évtizedekben találtak.

Az újabb kutatások szerint az ipari forradalom előtti családszervezet más tényezőiről – a házasodási életkorról vagy a gyerekek és felnőttek létszámáról – alkotott eddigi elképzelések sem felelnek meg a tényeknek. Vannak viszont olyan, a „patriarchális csa-

I. táblázat[7]

A háztartások átlagos létszáma, valamint a kiterjedt és többszörös családháztartások aránya

Ország	Helység	Idő	A vizsgált háztartások száma	A háztartások átlagos létszáma	A kiterjedt és többszörös családháztartások aránya
Anglia	Clayworth	1676	98	4,09	9%
Anglia	Clayworth	1688	91	4,43	8%
Anglia	Clayworth	1851	128	4,21	21%
Észak-Amerika	Bristol	1689	72	5,85	3%
Franciaország	Longuenesse	1778	66	5,05	17%
Itália	Colorno	1782	66	4,16	20%
Lengyelország	Lesnica	1720	311	5,4	5%
Szerbia	Belgrád	1733–34	273	4,95	29%
Magyarország	Alsónyék	1792	122	5,8	15%
Magyarország	Kölked	1816	112	5,75	13%

lád"-ra vonatkozó, ugyancsak széles körben elfogadott vélekedések – a gyereknevelés és a szocializáció módjáról, a házasságon belüli és azon kívüli szexualitásról vagy az idősebb családtagok státuszáról –, amelyeknek felülvizsgálhatósága, igazságuk eldöntése nehezebben megoldható feladat. Pedig igen fontos lenne elfogulatlan ismeretük ahhoz, hogy megbízhatóbb képünk legyen a család társadalomtörténetéről.

Pontosabban kellene ismernünk különféle intézmények és mechanizmusok változásait is. Például azt, hogy a házasodási életkor változása hogyan függött össze egyfelől párválasztási szokásokkal, normákkal, másfelől a házasságok alakulásával. Vagy azt, hogy a termékenység, illetve a reprodukciós időtartam hosszának változása hogyan függött össze a nők szerepének megváltozásával. Hogyan változott az együttélő testvérek száma, életkoruk különbsége és ennek hatására – vagy ennek okaként – módosultak-e s hogyan a testvérek kölcsönös magatartására vonatkozó szülői normák? Az iparosodás folyamán megváltozott az is, hogy mit jelent gyereknek, ifjúnak, felnőttnek és öregnek lenni – s e változásokról sincsenek rendszeres ismereteink.[8] Alig folytattak összefüggő kutatásokat a barátkozás, a szexuális magatartások módosulásainak, a szomszédsági és munkahelyi érintkezések fajtáinak, különféle vallásos és világi csoportok, közösségek változásainak társadalomtörténetéről. Márpedig kézenfekvő, hogy az ilyen változások valami módon összefüggnek a családtagok kölcsönviszonyainak módosulásával.

A jelzett bonyolító tényezők és ismereti hiányok erősen korlátozni fogják az itt következő társadalomtörténeti vázlatok érvényességét is. De ezekhez még figyelembe kell venni, hogy a modern társadalmak Európa egyes részei szerint, országonként, nemzetenként, sőt, tájegységenként eltérő időben, ütemben, eltérő feltételek között bontakoztak és bontakoznak ki. Itt azonban *a folyamat globális vonásait* hangsúlyozom s nem térhetek ki a regionális eltérésekre. Ugyancsak túlmutat célomon a változások elütemeinek részletezése.

Hagyományos háztartások

A hagyományőrző népi társadalmak kutatói felfigyeltek arra, hogy az ilyen társadalmak közösségeiben „a társadalmi ellenőrzés a társadalmi folyamatokba beépülve történt. E folyamatok többnyire nyilvánosan zajlottak és többen vettek részt bennük. Aki – akár családi, magán-, vagy akár közügyeiben – nem az elvárásnak megfelelően működött közre, azt a ‚másik' éreztette vele, kifogásolta, szóba hozta először csak négyszemközt, vagy nagyobb nyilvánosság előtt."[9] A *kapcsolatalakítások ellenőrzésének ilyen közvetlen módja* a hagyományadta szabályozók és közösségi szankciók sokaságát működtette.[10] De vajon hogyan védekezett az ilyen közösségekben az egyén, a pár, a család az ellen, hogy véleményét, tetteit, életvezetését a falu vagy város ellenőrizhesse, megítélhesse és szankcionálhassa? Kézenfekvőnek tűnik a válasz: a családtagok – akkor éppúgy, mint ma – képesek meghatározni azt, hogy mit mondanak el mások előtt, mit mutatnak meg környezetüknek, illetve mit rejtenek otthonuk fali közé. Elvégre tudomásul vették akkor is a nyilvános viselkedés szabályait, de az ő életükben is voltak olyan együttlétek, amelyeknek bizalmasságát megőrizték a nyilvánosság előtt.

Ez a válasz bizonyos értelemben tökéletesen kielégítő. Akkor ugyanis, ha azt jelenti, hogy elvileg mindig lehetséges megőrizni a kapcsolatok bizalmasabb mozzanatait. De nem kielégítő a válasz, ha azt jelenti, hogy a családok életfeltételei és a családtagok kapcsolatalakításai mindig egyformán a magánszférába tartoztak. A modernizáció előtti társadalmi struktúrák egyik jellegzetessége ugyanis éppen az, hogy ekkor még nem váltak el élesen a magánélet és közélet intézményei, hogy összemosódtak a társadalmi szabályozás gazdasági, erkölcsi, jogi és vallási módjai és ezért voltak a családtagok kapcsolatai sokkal ellenőrizhetőbbek. A kastélyokban, falvakban, városokban élő emberek nem szervezetileg, hanem hagyományadta-személyes módon szabályozott érintkezéseket folytattak egymással s *csak a polgárosodás előrehaladtával* és az iparosodott nagyvárosok kialakulásával *nyílt lehetőség arra, hogy az ilyen ellenőrzéssel szemben kialakuljon a családi intimszféra.*

A „hagyományos háztartások" fogalma csak a polgáriasodás és társadalmi modernizáció felől nézve egységes. A társadalmak civil, polgári jellege ugyanis annál markánsabb, minél kevésbé rokonsági vagy kvázi-rokonsági szervezeteken és kötelékeken alapul a közélet s minél inkább a magánélet intézményévé válik a család. *Ez* a család azután határt tud és fog majd szabni a rokonok beavatkozásainak.

A társadalmi szervezet változásai így vezetnek el majd nemzedékek során új meg új ellentétekhez: az idősek – s ezáltal a gyerekek és unokák – magányosságához, a nők – s ezáltal a férfiak – többszörös szerep-konfliktusaihoz. A rokonsági kötelékek szorítását a társadalmi fejlődés útjain lazította fel Európa népessége – olyan utakon, melyeknek már elhagyott állomásait is mindig újabb ellentétek felől nézzük és értékeljük újra. Vegyük sorra, milyen tényezőkből fakadt a hagyományos háztartásokban élők kapcsolatrendszerének nyiltsága, ellenőrzöttsége és azután ez milyen ellenerőket kezdett mozgósítani:[11]

1. *A családok egysége*

Az ipari forradalom előtt – s főként a rendi társadalmakban – *a családok többsége reprezentációs és termelési (forgalmazási) egységet alkotott.* A nemesi családok egysége átörökíthető birtokaikon, státuszukon, kiváltságaikon alapult, ezt fejezte ki „nevük" és hírük, helyük a rokonsági-nemzetségi szervezetben és ennek felelt meg dinasztikus szemléletük is. Azért volt egységük „reprezentációs" jellegű, mert az ilyen családok nem valamely különös gazdasági, politikai, felekezeti vagy igazságszolgáltatási funkciójuk révén különböztek a köznép családjaitól, hanem kulturálisan biztosított és érvényes „autarcheiá"-juk képviseletét látták el nemzedékről nemzedékre.[12]

Az alsóbb rendek dolgozó népessége vagy az úr szolgálatában állt és birtokához tartozott, vagy pedig szabad emberként, mint paraszt, kézműves, kereskedő tevékenykedett családtagjaival. Ez utóbbi esetben is valamilyen egyéni vagy családi tulajdon – föld, műhely, bolt, termelési vagy forgalmazási eszköz – jelentette a gazdálkodási egység alapját. Ez kifejeződött a tevékenységek konkrét létfeltételeiben: a falusi paraszthaz vagy a városi polgárház egyszerre volt lakóhely és munkahely szűk belső terekkel. Amíg a nemesek kastélyai annál kevésbé biztosíthatták az intimitás térbeli feltételeit, minél nagyobbak és reprezentatívabbak voltak, minél több helyiség jutott egy-egy családtag lakosztályául, addig a falusi és városi szabadok házait a terek szűkössége jellemezte: egyetlen lakószoba, konyha, kamra, istállók vagy más gazdasági helyiségek s elöl a műhely vagy a bolt.

A hétköznapi időtöltésben is összefolytak e tevékenységek. „A családtagoknak nem lehetett a mai értelemben vet magánélete. Nem voltak külön hálószobák, nappali, étkezőhelység, gyerekszoba. Közösen – 'nyilvánosan' – zajlott az élet, pirkadattól alkonyatig."[13] A közösség irányította, megtapasztalta és ellenőrizte, mennyi tüzifát és vizet használtak, mit főztek vagy sütöttek, mit vásároltak a piacon, hány órakor keltek fel s mikor hunyt ki a fény a házban.

2. *„Háztartás" és „család"*

A „család" fogalma Európában még a 18. században is valami merőben mást jelent, mint később, s ahogyan a magyar nyelvben, úgy pl. a franciában is gyakran kifejezetten a gyerekekre vagy éppen a szolgákra vonatkozott.[14] A szó eredete tehát jól példázza az együttélőknek azt a sajátos szervezetét, ami a rendi társadalmakra jellemző: az úr, a mester vagy a gazda, mint a státusz, a birtok, a ház feje atyai módon dirigálja és gyámolítja házanépét, feleségét, gyerekeit és cselédeit.[15] A 18. századig és Európa elmaradottabb vidékein még azután is sokkal inkább a „ház" és a „háztartás", mint a „család" volt a nagyobb közösségek (nemzetek, országok) kulturális önértelmezésének egysége.[16]

A szülők sokáig együttélhettek felnőtt, nőtlen-hajadon gyerekeikkel, de rajtuk kívül háztartásukhoz tartoztak elözvegyült nénik, árvák, különféle rokonok. S nemcsak ők. A nemesi házak éppúgy nem képzelhetők el szolgák és cselédek nélkül, mint ahogyan a céhes polgár házában is szolgált-tanult egy-egy tanonc, segéd, és a birtokos parasztok házában is éltek különféle cselédek.[17] Így az „úr" vagy „gazda" egy népes háztartás feje is volt. Ezt annál fontosabbnak kell tartanunk, minél kevésbé vált külön pénzügyi-

leg, szervezetileg, térben és időben a ház és „háztartás" egyfelől a rendi reprezentáció (bíráskodás, hadviselés stb.) feladataitól, másfelől a termelési szervezetektől. „Az angolban . . . nem volt más szó a munkacsapat kifejezésére, mint a *Family* (család) vagy a *household* (háztartás – a házban élő személyek összessége), és az olyan tevékenységek, amelyeket nem lehetett családi alapon megszervezni, mint például az építkezés, vagy a bányászat, kilógtak a társadalmi szerkezetből."[18] A közös háztartás egysége sokféle életfunkciója, a tagok bonyolult – életkori, rendi, rokoni, vagyoni szempontok sokasága szerint szabályozott – kapcsolata is okozhatta azt, hogy *a modernizáció folyamataiból visszanézve* „patriarchális nagycsalád"-nak látszottak az ilyen háztartások. Pedig valószínűleg csak az esetek kis százalékában voltak azok. De az ilyen házak légköre hasonló lehetett a nagycsaládokéihoz:[19] éppúgy a birtokhoz kötődött, összefogta tagjait a közös funkciójú tevékenységek, terek és együttműködések rendje és éppannyira szűkösek voltak az intimitás fizikai és szervezeti zónái, mint ott. Csakhogy amíg Kelet-Európa nagycsaládjai később, a 19. század közepétől fokozatosan egy, a magánélet és közélet szféráit intézményesen különválasztani kezdő társadalmi környezetben éltek (s az új, intim családi viszonyok felől nézve rezervátumnak látszottak), addig az iparosodás előtti háztartások életviszonyai izomorfak voltak környezetükkel. Ebben döntő jelentősége volt az évszázadokon át továbbadott „világképnek" is.

3. *A „szent" család*

Az ipari forradalom olyan időszakban kezdődött el, amikor a hagyományos „világképek" vallásos tartalmainak többségét valószínűleg széles körben elfogadták az emberek. Ezek szerint atya és gyermekei, férj és feleség kapcsolatát elsősorban a rájuk rendelt, isteni eredetű és ősidők óta érvényes törvények szabályozzák. A házasság szentségnek számított a keresztény népek körében, szülők és gyerekek jogait, kötelességeit a „Tíz parancsolat" és más, szent törvények közismert szövege, továbbá a vallásos világkép egyéb, idevágó tartalmai (az „atya" és „fiú" képzetei, misztikus és történeti igazságok) szerint ítélték meg, s ezekre támaszkodva legitimálták.

Az ipari forradalom előtt is előfordult eléggé széles körben, hogy egyik házastárs elhagyta a másikat, s ilyenkor a „hűtlen asszony" vagy a csábító számolt a nyilvánossággal. A hagyományos háztartások tagjainak azonban nemcsak a megítélés és elbírálás módjait kellett figyelembe venniük, hanem azt is, *mit fog tenni* a közösség, hogy érvényt szerezzen a házasság szentségét kifejező törvényeknek. Az akkori szankciók (a kidoboltatás, nyilvános megbélyegzés, megkövezés, egyházi kiközösítés, közösségi önbíráskodás, macskazene) mind erre szolgáltak.

A hagyományos világkép alapján definiálták a közösségek – máig hatóan és máig érvényes módon – azt, hogy az egyéni életútnak és a család életének melyek a döntő fordulói s ragaszkodtak ahhoz, hogy ezekről nyilvánosan emlékezzenek meg. A közösség igényt tartott az eljegyzés kihirdetésére, az egyházi esküvő nyilvánosságára, az újszülöttek bemutatására, az érett fiúk és lányok templomi avatására, a családtagok halálának nyilvános gyászára. Meghatározták az ilyen események fontosságát és ennek megfelelően várták el tagjaik tetteit, véleményeit. Mindez azzal járt, hogy a rituális demonstrációkban világosan megszabták, minek és mikor örüljön a felnőtt és a gyerek, miként

ünnepeljen vagy hogyan gyászoljon a férfi és a nő stb. Az érdekeltek személyes jelenlétei és kommunikációi révén a közös vallás, a közös hagyományok és normák „belülről", a családtagok kapcsolatának motivációs rendszeréből fakadóan feleltek meg a közösségi magatartásszabályozásnak.

A közösség értékeit és normáit fejezték ki elsősorban a nemi és életkori szerepekre vonatkozó kulturális értelmezések. Ezek a magátólértetődőség igényével hivatkoztak a *„természet"*-re. Hogy milyen a természet – és az ember, illetve a férfi-nő, felnőttgyerek „természetes állapota" – azt a polgárosodás folyamán kezdték szélesebb körben vitatni és felvilágosult érvként használni a vallás vagy a hagyományok ellen. Addig azonban a szociabilitás feltétele a születés révén nyert státuszt, illetve a főként vallás-erkölcsi, szokásrendi szempontok alapján szabályozott és ellenőrzött nemi, életkori, családi szerepek elfogadása volt. A közösség felügyelete így jelentette évszázadokig a normák érvényességének zálogát, s nemcsak azért, mert a rendbontókkal szemben kikényszerítette azt, hanem azért is, mert a szerepek értelmezését e felügyeleti funkciójával látta el a közösség.

Az iparosodás és polgárosodás kibontakozásával egy sor változás zavarta meg, majd borította fel ezt a rendet, a tevékenységek normatív szabályozásának dominanciáját. Ezek a változások országonként, koronként más és más ütemben folytak, s a társadalmak egész rendjének, a kultúrák tartalmainak és szabályrendszereinek összefüggő átalakulásában mentek végbe. Már az abszolutista államok elkezdték korlátozni a rokonság és lokális közösségek jogát a családi élet ellenőrzésére és főként a legitim erőszakra. Ez a törekvés a polgári forradalmak után fokozódott s az általános jogképesség elterjedésével, a polgári jogok rendszerbe foglalásával és állami szavatolásával végül is elvezetett a közvetlen ellenőrzés és szankcionálás nyilvánosságának felszámolásához. A magánjog és közjog elválasztása is hosszú folyamat volt, melynek során az igazságszolgáltatás, a rendészet, majd az állami szociálpolitika, egészségügy, oktatásügy közvetve is korlátozta a rokonságot, a lokális közösségeket, hiszen intézményesítette a magán- és közszférák differenciálódását.

Amikor Emile Durkheim 1892-ben megfogalmazta a családszervezet „összezsugorodásá"-nak történeti tendenciáját, akkor nemcsak az átlagos családlétszám csökkenését emelte ki, hanem ezt is: a jogrendszer, az állam és a közintézmények széleskörű beavatkozását a családtagok kapcsolatainak alakításába.[20] A 19. században kérdésessé vált a család fogalmának jelentése, történetének útja és iránya. Az atya-gyerek és úr-szolga viszonyán alapuló háztartások ósdisága és bomlása, az ezeket gyengítő új jogviszonyok, a szekularizálódó világkép és erkölcs új kapcsolatrendszerek felé mutatott.

Az új, iparosodott és polgári viszonyok felől nézve a hagyományos háztartások világa a legkorlátoltabb szociális rendszernek látszott: csupa kötöttségnek, babonának, az egyéni akaratot, szabadságot és tehetséget megfojtó intézménynek. *A régi értékek felől nézve viszont ez az új világ tűnt elviselhetetlennek,* mert benne a profán célok és az önérdek hajszája megfosztotta az egyént a biztonságtól és közösségtől. Az új világ azonban nemcsak új értékeket és normákat teremtett, hanem megváltoztatta az egyes szabályozási módok jelentőségét és kölcsönviszonyát is. A modernizáció első szakasza a racionálisan megvalósítható célok elérését hangsúlyozta s ennek rendelte alá a családtagok magatartásait és tevékenységeik normatív rendszerét is.

A polgári intimitás

A hagyományos társadalmak intézményei átalakultak az iparosodás és polgárosodás során részben forradalmak, részben fokozatos változások közepette. Az árucsere és a piacviszonyok terjedése személytelenebbé változtatta a társadalmi érintkezéseket. Ennek nyomán kiterjedtebb lett az intézmények közötti közvetítések köre és bonyolultabbá vált a társadalmi makrostruktúrák egész működése. A családok társadalmi helye, feladatköre, életfeltételeik újratermelési módjai is e folyamat részeként újultak meg.

A leginkább átfogó jellegű és tárgyunk szempontjából legfontosabb változás az volt, hogy a 18. századtól *a munkahelyek és otthonok, a munkaidő és szabadidő elválása során fokozatosan kialakult a családi intimszféra zárt köre.*[21] „A polgári családháztartás 'magán'-háztartást jelent. A családok – történetileg tökéletesen újszerűen – távolságot kezdenek tartani a 'nyilvánossággal', a foglalkozási-társadalmi környezettel szemben és visszahúzódnak lakóterületükre."[22] A mindinkább szabad árucserén, gazdasági versenyen, a tőke és bérmunka viszonyán alapuló kapitalista társadalmakban a családnak kellett az „igazi" személyesség, közösség értékeit képviselnie a „világgal", tehát a „társadalommal" szemben.[23] Ebből fakad a családi intimitás lényege: „A családtagok állásában fejeződik ki a család ambivalenciája, miszerint a család a társadalom képviselője és bizonyos módon mégis a társadalom alóli anticipiált emancipáció a társadalommal szemben;"[24] Ez az ambivalencia a családi intimitás kialakulásának egyik legfontosabb, mindmáig ható jelensége. Minél szervezettebben intézményesedtek a közügyek, annál élesebbek lettek az elválasztó határok, annál bonyolultabbak és áttekinthetetlenebbek a közvetítők a közéleti és magánéleti megnyilvánulások, magatartások között. Minél több formális szabály, személytelen kapcsolat és szervezet befolyásolta az emberek magatartását a munka, lakóhely, a művelődési és politikai tájékozódás és aktivitás világában, annál hangsúlyosabb lett a családi kapcsolatok személyessége.

1. *A családszervezet új egysége*

Az ipari kapitalizmus korának legfontosabb termelési egységei már nem a háztartások. A korszak folyamán megszülető családszervezet egyik megkülönböztető vonása feltétlenül az, hogy tagjai a) nem egy nagyobb háztartáson belül és b) nem a közös termelő-munka révén kötődnek egymáshoz. Az új család-háztartások gazdasági alapját a közös vagyon és/vagy a pénzjövedelmek biztosítják. A kapitalista piacgazdaság viszonyai között elsősorban az egyes társadalmi osztályokra és rétegekre jellemző tulajdonlás, illetve ezek kölcsönviszonyai határozzák meg azt, hogy a családtagok *együttesen* hol helyezkednek el a társadalmi struktúrában s milyen mobilitási esélyeik vannak. De van még egy, társadalomtörténetileg fontos jellegzetessége a családi intimitás szervezeti feltételeinek. Ez pedig a közös fogyasztás fennmaradása. A megtakarítások, járadékok, jövedelmek felhasználása családi-háztartási kereteken belül az árutermelés kiszélesedésével és a szolgáltatások egész komplexumának kialakulásával járt. E folyamat másik oldala viszont az, hogy a javak és szolgáltatások széles köre elsősorban közös, családi-háztartási fogyasztásra készül (pl. a lakások nagy része).[25] *Az egyéni jövedelemszerzés,*

közös tulajdonlás és a – legalábbis részben – közös fogyasztás alkotja a családok egységének új gazdasági keretét.

Persze ezt az általános összefüggést is csak egy sor kiegészítéssel és megszorítással használhatjuk, ha egy-egy társadalomban, rétegben kutatjuk a családi intimitás szervezeti feltételeinek történetét. Először is: *a hagyományos háztartások felbomlása és a termelőközösség megszűnése* nem feltétlenül egyszerre és nem mindenhol azonos ütemben történt. A vagyonosabb rétegek körében a család megmaradhatott egy, a régi „házakra" emlékeztető körben, miközben a tagokat nem az ősi múlt, de nem is a közös munka fogta össze. Th. Veblen „dologtalan osztályá"-nak tagjai helyzetük, vagyonuk „fitogtatására" tartottak fenn ilyen háztartásokat. Ezzel szemben a lassabban fejlődő agrártársadalmakban sokáig és széles körben fennmaradt a család termelési egysége. S ez nemcsak a nagyobb hagyományos háztartásokat megőrző gazdák körében volt így, hanem a szegényebb rétegek kis családjában is.[26] A polgári társadalomban is sokáig megőrződhet a kisbirtokosok és a városi kisiparosok, kiskereskedők körében a családtagok termelő közössége. S bár a mai családok között igen kis számban vannak olyanok, melyeknek kizárólagos bevételi forrása a tagok által közösen és háztartásuk keretében végzett termelésből fakad, azért a falusi családok jó részében Magyarországon ma is folyik közös termelő munka. A háztáji földek, vagy a másodlagos gazdaságban végzett különféle otthonmunkák megerősíthetik ezeket a funkciókat. Az egyéni munkavállalás és személyi jövedelem tehát ellene szól annak, hogy az iparosodott országok népességén belül a család termelési egysége újra megerősödhessen, de más tényezők (a munkahelyen töltött idő csökkenése, a reálbérek stagnálása vagy csökkenése, a modern „bedolgozási"-formák, az ún. „második gazdaság" vagy a kisvállalkozások stb.) mégis ellenkező irányba hatnak. S végül a legfejlettebb országok egyes marginális csoportjainak körében kísérleteznek az önellátó háztartások kialakításával is.

Másodsorban: az új családok életében és gazdasági helyzetének alakulásában *továbbra is fontos szerepe van a házastársak törzscsaládjainak* és rokonságának. Voltak családok, melyeknek tagjai még több nemzedéken át a családi vállalatban dolgoztak s az ipari üzem, mezőgazdasági birtok, pénzügyi vagy kereskedelmi vállalkozás ezalatt a törzscsalád egységének kezelésében alapozta meg az új konjugális családok jövőjét is. Az ilyen családok, „klánok" sora átnyúlik az intenzív iparosítás korszakáig is s ezeken belül a párválasztás, a nevelés, az öröklés szabályozásának hagyományos módjaival is fokozni tudták a kohéziót.[27]

De a családi és rokoni kapcsolatok igen fontosak voltak a hivatalnokok, proletárok és földnélküli szegények számára is, főként a *munkavállalásban.* Szülők és gyerekek, testvérek és sógorok munkát szereztek és közvetítettek egymásnak, betanították a kezdőket, felügyeltek rájuk, kioktatták őket a helyi tudnivalókról, megvédték jogaikat – s gyakran részesedtek mindezért a másik béréből.[28]

A családi-rokonsági munkaszerzés és felügyelet tehát koronként és rétegenként eltérő szociális jelenségekkel és családszervezeti hatásokkal járhatott együtt. Erősíthette a kötelékeket, de voltak olyan differenciáló hatásai, amik gyengítették a kohéziót. Ilyen megkülönböztetés vonatkozott például a „szegény", illetve „gazdag"-rokonokra. Ez is szerteágazó témakör. A rokonságon belüli vagyoni-jövedelmi különbségek merőben mást jelentettek a bérmunka elterjedésének korszaka előtt és után. Korábban a legszegényebb rokon is tagja lehetett a háztartásnak és személyes-hagyományos módon kapott

részt a tagok ellátásából. A polgárosodás hatására, a piacgazdaságban viszont nem a gazdag rokon háztartásába akart beilleszkedni, hanem bért kívánt munkájáért.

Harmadszor: a család gazdasági egységének fogalmába tartozik a családi otthonhoz, illetve a családtagok személyes használatához tartozó *tárgyi értékek vagy pénzbeli megtakarítások átörökítése.* A szülőktől vagy rokonoktól kapott, öröklött ingatlanok és ingóságok igen fontosak voltak és maradtak a családalapítás korszakában, a gyereknevelés idején. Az ilyen örökségeknek, ajándékoknak persze nemcsak csereértékük volt. Az új nemzedék tagjai számára a régi lakás, a szülők, rokonok bármilyen használati eszköze jelképezhette a család folyamatosságát. Az áthagyományozott tárgyak ilyen szimbolikus jelentősége mindmáig fennmaradt, közben azonban fokozatosan összeszűkültek a törzscsaládok egységének gazdasági alapjai. Ennek több oka volt. Először is az, hogy a tőke egyre kevésbé fért össze az osztatlan családi vagyonformával. A nemzetségi, rokonsági és családi egység hagyományadta elismertetésének kárára előtérbe kerültek az egyénnek mint független és önálló jogalanynak tulajdonosi, rendelkezési, használati és áthagyományozási képességei. Ez a jogtörténeti folyamat persze nem az ipari forradalommal kezdődött, s nem is fejeződött be ekkor, de a nagyipari korszak társadalmában teljesedhetett ki igazán. A családi tulajdon megbonthatatlan tárgyi egysége tehát anakronizmus lett a szabadon értékesíthető, hitellel megterhelhető áruk korában. A családi örökség eltékozlásának vagy produktív befektetésének lehetősége viszont egyaránt odavezetett, hogy a tárgyak szimbolikus értékei egyre kevésbé biztosíthatták a törzscsaládok egységének folyamatosságát.

Az új konjugális egységek és a házastársak törzscsaládjai közötti kapcsolatok tehát a *„szülők családja" és a „gyerekek családja" közötti diszkontinuitást és feszültséget tanúsítottak:* a szülők önállóságra akarják nevelni gyerekeiket, de idős korukra gondolva „örökrészek"-kel előre biztosítják a majdani gondozást; a testvérek éberen méricskélik a jusst, a házastársak nyilvántartják egymás és a sógor részesedését. Így az összetartozás normái is ambivalensek: a családtagoknak szükségük van a vagyonközösségre, arra, hogy egymás közt ne árukat és szolgáltatásokat cseréljenek s ne egyenértékeket számítgassanak, ugyanakkor önállóságuk biztosításaiként jogos részesedésekre van szükségük.

További megszorításokra lenne szükség a jövedelemszerzéssel kapcsolatban is. De ezek a kiegészítések és megszorítások sem változtatnának a családi intimszféra kialakulásának általános társadalomtörténeti irányán. Ahhoz azonban, hogy megérthessük, miért és hogyan lett ambivalens, egymással ellentétes értékeket hordozó az intimszféra, ehhez arra van szükség, hogy tisztázzuk: milyen szociokulturális feltételekből és normatív szabályozásokból származtak – s származnak ma is – a magánszféra centrumának újfajta belső feszültségei. Azokat a folyamatokat kell legalábbis vázolni, melyekben *az intim személyesség, bensőséges meghittség elvárásai együtt alakultak ki ezek tartósan harmonikus képzésének és megvalósításának akadályaival.* Társadalmi erők indukálták a kapcsolatok ilyen alakulását s eredményezték azokat a tapasztalatokat, melyek szerint a családi intimitás támogathat és megterhelhet, személyessége vonzhat és taszíthat, meghittsége biztonságot nyújthat és elsorvaszthat.

Három problémacsoportban tárgyalom ezeket a folyamatokat. Az első a családi szerepek gazdasági-társadalmi meghatározottságára, a második a párválasztásnak, a nemi és a házastársi kapcsolatoknak, a harmadik pedig a szülők és gyerekek kapcsolatának változásaira vonatkozik. Mindhárom kérdéskörben alapvető jelentőségűek voltak és

maradtak azok a távolságok és eltérések, melyek az új értékek – az intimitás új normái – és az egyes társadalmi szabályok, rétegek életfeltételei között húzódtak, illetve húzódnak ma is.

2. *Az intimitás normatív keretei: keresők és eltartottak*

Az iparosodással, s főként a nagyipari kapitalizmussal együttjáró társadalmi változások kiszélesítették az árutermelés és áruforgalom körét. Ez fokozta, majd döntővé tette a *pénzjövedelmek* jelentőségét. A „bevételek" megszerzése, elosztása, a háztartások fenntartása a korszak új fogalmai szerint a „kereső" és „eltartott" családtagok között történt. Ez a megkülönböztetés azért új, mert régen a mester, a gazda, az úr nem „kereső" volt (s persze a családos segéd, szolga sem volt az), s nem „eltartottak" voltak a többiek – a feleség, a gyerekek s a háztartás más tagjai. Éppen a hagyományos háztartásokból való kiválás vezetett a személyes szabadság elnyeréséhez, ez pedig az önálló háztartás alapításának képességéhez. „Az a pillanat, amikor egy háztartási cselédből vagy szolgálóból a háztartáson kívül élő, házas béres lett, ez a pillanat az egyén személyes létezésének és annak az egész rendszernek a válságához vezetett, melyhez korábban az egyén tartozott. A volt szolgából általában a közeli majorban napszámos lett s ha itt piacra termeltek, akkor lehetősége nyílt a korai házasságkötésre és arra, hogy napszámosként háztartást alapítson . . ."[29] Amikor a háztartások urai vagy gyerekei munkaadók, szolgáik pedig munkavállalók lettek, amikor a gazdák már elsősorban bérbe adták, volt cselédeik (vagy azoknak leszármazottai) pedig bérletbe vették a földet, amikor a mester tanoncaiból és segédeiből önálló ipari vállalkozók vagy bérmunkások lettek, akkor megváltozott az érintettek szociális státusza és megváltozott az őket és családjukat a társadalom más tagjaihoz fűző összefüggések rendje is. A modern ipari kapitalizmus, illetve a szocialista iparosítás összfolyamatai mindenütt együttjártak az egyének társadalmi kapcsolatrendszereinek ilyen átalakulásával.[30]

A családfő, mint „kereső" tehát a polgári társadalom szülötte, de éppen így e korszak kultúráját fejezik ki az *„eltartottak"* is[31]. E fogalmak nem a politikusok vagy statisztikusok önkényes szóalkotásai és nemcsak a gazdaságtan, az ideológiák, a törvényhozók és újságírók használják. Jelentésük döntően befolyásolta az emberek céljait és magatartását. Egyfelől a „kereső" férj, mint háztartásfő és az „eltartott" feleség, mint háziasszony,[32] másfelől a családfenntartó szülők és a fenntartásra, gondozásra, nevelésre, taníttatásra szoruló gyerekek a szó legszorosabb értelmében egészítik ki egymást. Egyikük nélkül sincs teljes család. A korszak családszervezetének legfontosabb és kulturálisan legáltalánosabb szerepkapcsolatait ezek az új fogalmak jelölik. „Nő"-nek lenni sokáig elsősorban azt jelentette, hogy a lányoknak a törzscsaládi „eltartott" státuszukból fokozatosan fel kellett növekedniük egy „kereső" férj eltartottjává.[33] A polgári intimitás értékei felől tekintve mindenfajta más életút vagy státusz, a dolgozó asszonyoké éppúgy, mint a pártában maradt lányoké, a prostituáltaké vagy „kitartottaké" éppúgy, mint a művészeké sokáig deviánsnak minősül.

De a státuszok imént jelzett tartalmait a polgárosodás folyamán mindvégig keresztezték olyan értékek, melyek ugyancsak ekkor terjedtek el, erősödtek meg. *A nemi*

kapcsolatok változásairól szólva először is azokra az új szükségletekre és tapasztalatokra kell utalni, amik a szabad párválasztásra és az ezen alapuló „szerelmi házasság"-ra vonatkoznak. E szükségletekről a szépirodalomból tudjuk, hogy egyáltalán nem újak, de valószínűleg a polgárosodás révén válhattak széles körűvé, majd általánossá. Ezáltal a házasság rendeltetése is megváltozik: többé már nem az intézmény „szentsége" a döntő, nem egy elrendelt és a szülők választása révén kialakított sorsot látnak benne, hanem férfi és nő olyan, szabadon elhatározandó életközösségét, melyből érzelmi harmónián alapuló boldogságot várnak. A házasság célja ettől fogva nem lehet gyökeresen más, mint az individuális szerelemé, sőt, annak intézményes beteljesítése lett fő funkciója. A szentimentalizmus, a felvilágosodás és főleg a romantika irodalma éppen azt sugallta, hogy a fiatalok törekedjenek törvényesen elismertetni, intézményesen megörökíteni szerelmüket. S miután a házasságtól mindinkább boldogságot vártak, egyre szélesebb körben kellett elismerni a „szív jogait" és a házastárs szabad megválasztásának jogát.

A párválasztások valóságos alakulása persze más kérdés s ennek történetét itt nem követhetem. Mindenesetre a polgári társadalom megfigyelői igen hamar észrevették a jogegyenlőség közepette működő „házassági piac"-ot és a – legalább elvileg – szabad választások szociokulturális homogéniáját. „A házasság az egyetlen igazi jobbágyság, amelyet a törvény elismer" – idézte John Stuart Mill népszerű aforizmáját August Bebel is a nőkérdésről írott monográfiájában.[34] A liberális és szocialista kultúrkritika egyetértett abban, hogy a házasságnak „olyan kapcsolattá kellene lennie, amelyet két egymást szerető ember azért köt, hogy természetes rendeltetését teljesítse."[35] Ezt a rendeltetést a korszak elfogadott értelmezésének megfelelően Bebel az individuális szerelemben kifejeződő nemi és fajfenntartási ösztönre vezette vissza, és kimutatta, hogy „. . . manapság ez az indítóok igen ritka esetben jut érvényre *tisztán.* A nők nagy többsége a házasságot révnek tekinti, amelybe mindenképpen be kell jutnia. A férfiak jó része viszont merőben üzleti szempontból nézi, s anyagi megfontolások alapján mérlegeli, számítgatja annak előnyeit és hátrányait."[36] Bebel is, mint kortársai az „érdekházassággal" állította szembe a szerelmi házasságot.

„A 'család' nemcsak a polgári társadalom alapegysége volt" – írja Eric. J. Hobsbawm a korszakról szóló egyik összefoglaló munkájában – „hanem alapvető vagyoni és üzleti egysége is, melyet más hasonló egységekkel a 'nő plusz vagyon' (a hozomány) cserérendszere kapcsolt össze, ahol a nők a polgári világ előtti hagyományokból fakadó szigorú elvek értelmében virginaes intactae, 'érintetlen szüzek' voltak. Bármi, ami ezt a családi egységet gyengíti, megengedhetetlen, márpedig semmi nem gyengítette nyilvánvalóbban, mint a korlátlan testi gerjedelem, amely 'meg nem felelő' (azaz gazdaságilag nem kívánatos) kérőket és menyasszonyokat produkál, férjeket szakít el feleségüktől, főként pedig pazarolja a közös vagyont."[37]

A kötelező hűség normái annál több és annál nehezebben feldolgozható konfliktust okoztak, minél kevésbé egy intézmény szentségét képviselték és megsértésük minél inkább a házastársak önként vállalt közös elhatározását, egykori reményeit tagadta meg. A házasságot mint „kereső"-„eltartott"-viszonyt és mint társaknak a „boldogság" értékeihez mért kapcsolatát tehát más-más elvárásrendszerek szabályozták – s ettől fogva stabilitásuk is heterogén szempontok szerint minősíthető. Például a közös javak gyarapodása *vagy* a kölcsönös szexuális elégedettség szerint. Az így keletkezett ellen-

tételeket s az intimitás ezekben kifejeződő ambivalenciáját tovább bonyolították *a szülők és gyerekek helyzetére, kapcsolataira vonatkozó normák változásai.*

Ph. Aries mutatta ki úttörő munkájában[38] azt, hogy – nagyjából a felvilágosodás kezdetéig – az európai kultúrákban nem ismerték az idevágó fogalmak mai jelentéseit. A gyerekeknek merőben más helyzetük volt a hagyományos társadalmak családjaiban, háztartásaiban, közösségeiben. A tudás átadása közvetlen módon folyt, úgy, hogy a gyerekek részt vettek a felnőttek életében, munkájában, szórakozásaiban. A „középkori civilizáció elfeledte az ókori *paideaia*-t és semmit sem tudott a modern nevelésről."[39] Persze a középkorban és azután is voltak egyházi iskolák, magántanítók, kollégiumok, de a hagyományos háztartásokban a gyerek többé-kevésbé *„miniatűr felnőtt"*-nek számított. A felvilágosodásig e kultúráktól idegen volt az a gondolat, hogy a) *a gyerek személyisége alakítható,* fejleszthető a gondozás és nevelés révén és b) *éppen ez a család egyik legfontosabb feladata.* „A családnak a 16. és 17. században kialakult fogalma tehát elválaszthatatlan a gyermekség fogalmától."[40] Amíg korábbi évszázadokban a háztartások, a rokonság, a lokális közösség keretében növekedtek – „mint a gaz" – a gyerekek, addig az új korszak családja a gyerekek körül szerveződik. A szülőkben nemzedékeken át fokozatosan alakultak ki az új szükségletek: a csecsemő nyugalmas gondozást, higiénikus ápolást igényel s ezt az otthonon belül biztosítani kell; a gyerekeknek életkori sajátosságaik vannak, s ezeket – a kicsikét éppúgy, mint a kamaszokét – figyelembe kell venni; szabályozni kell az alvásidőt, törődni a rendszeres étkezéssel, az öltözködéssel; a gyerekek jelenlétét a felnőttek körében korlátozni kell, előttük nem szabad ugyanúgy viselkedni és ugyanazt tenni; a gyerekeket taníttatni kell és óvni a környezet káros befolyásaitól stb.

Ezek az új szükségletek átalakították a szülői magatartás egész motivációs rendszerét. Semmi okunk feltételezni, hogy a régebbi korokban és a hagyományos közösségekben élő szülők kevésbé szerették és szeretik gyermekeiket. Itt egyáltalán nem az érzelmek növekedéséről, hanem a szülői motivációk megváltozásáról van szó, arról, hogy fokozatosan felfedezték Európában a gyerekkor néhány, ma már „természetes"-nek számító jellegzetességét s ezekkel összefüggésben új családi funkciókra és újfajta személyközi kapcsolatokra vonatkozó szükségletek kezdtek elterjedni.[41]

A gyerekek kötelességeit, elvárt teendőit és szabadságait ettől fogva fejlődésük értékelése és normái szabják meg, mint ahogyan szokásaikat és egész magatartásukat is eszerint értelmezik a szülők és más felnőttek. Újfajta nevelési és oktatási intézmények alakulnak ki és elterjednek az értékelés új szempontjai: tanulásé, a kötelességtudásé, az önállóságé. Ezek szerint minősítik őket környezetükben s ezeket próbálják követni a szülők nevelési céljaik és módszereik kiválasztása során is. S miután a gyerekek nem igazodtak önmaguktól, „csak úgy" az új normákhoz, hát kényszeríteni kellett őket a tisztaságra, a helyes étkezésre, az iskolába járásra és még sok mindenre: hogy legyenek csendben, hogy szavalják el, amit az iskolában tanultak, hogy ne csavarogjanak, de ne is lábatlankodjanak, hogy egyenek többet vagy kevesebbet, hogy legyenek szófogadóak és legyenek önállóak.

A modernizáció sodrában kezdi megosztani a gyereknevelés feladatait társadalmi méretekben család és iskola: ettől kezdve válik az oktatás olyan tevékenységgé, melyet szakemberek és speciális intézmények folytatnak. Bennük már nem a szabad ember testi-lelki tökéletessége, „kalogatheiájá"-ja a fejlődés eszménye, nem is a személyiség

oszthatatlan értékeit, nemességét és férfi-erényeit kell kifejleszteni, mint az antik iskolákban vagy középkori kultúrákban. A személyiség értékei az iskolákban mindmáig az oktatás és tanulás feltételeivé degradálódnak, melyek könnyítik vagy nehezítik a pedagógus munkáját. Ettől fogva az iskola mindinkább kognitív tudás, evilági és elsősorban tudományos ismeretek átadására és számonkérésére specializálódik s csak mellesleg, a „nevelés" címszava alatt vállalja át a „magatartás" rubrikájába besorolt szociális képességek életkori és nemi szabályozásának – rétegenként többé-kevésbé megkülönböztetett – feladatait.

Az új nemzedékek tagjai már eszerint nevelődtek, egyre alaposabb motivációkkal arra, hogy elválasztani kívánják majd gyerekeik életének zónáit a sajátjukéitől, a fiúkét a lányokéitól, a felnőttek munkáját és szórakozásait a kicsik játékaitól, a gyerekszobát a hálószobától, az érettek világát a gyerekkortól.[42]

3. *Otthonok és lakások*

Az intim családi élet fő színtere a lakás. Az életfeltételek közül kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk a lakásnak, mert a házasságkötésre, gyereknemzésre, családalapításra, egyáltalában a magánéletre vonatkozó alapvető emberi jogokat összekapcsoljuk a családok önálló otthonteremtésére vonatkozó jogaival. Ez az egybekapcsolás is az életfeltételek olyan normáival függ össze, melyek az iparosodás és polgárosodás során jöttek létre. A korábbi társadalmak felnőtt népességének kisebb-nagyobb hányada azért nem alapíthatott önálló háztartást, mert ura szolgájaként, mestere inasaként vagy gazdája cselédjeként a feljebbvaló háztartásában élt. A módosabbaknak voltak lakószobái, de e rétegek körében sem a szoba volt az együttélés központi színtere. A nemesek házai sem a későbbi lakóhelyek voltak, hanem az uralom, a közélet, a reprezentáció épületei. Az „atyai ház" nem a családi intimitás színterét, hanem a családtagok rendi hovatartozását jelölte;[43] s csak a 17. századtól kezdték el a termek, folyosók, és kamrák tereit lakályosabbá alakítani.[44]

A polgárosodás során alakultak ki az együttélésre mint együttlakásra vonatkozó új szükségletek és azok az elképzelések is, melyek az ennek megfelelő térelosztásra, környezeti és tárgyi feltételekre vonatkoztak. „A gyermeki lét és a család képzete feltételezi a fizikai és erkölcsi intimitás zónáit – márpedig ezek még nem léteztek a 16–17. században ... A 18. században a család távolságot kezdett tartani a társadalomtól, visszaszorítva azt a magánélet zónáin túlra. A ház szervezete megváltozott annak az új szükségletnek megfelelően, hogy távoltartsa a családtól a világot."[45] A „magánszféra" („privacy"), az otthoni kényelem („comfort") az otthoniasság („domesticity") fogalmai e polgári korszak intim családi életének új szükségleteit jelzik.

Ahhoz, hogy háborítatlanul rendelkezhessenek életük tárgyi és környezeti feltételeivel, hogy szuverénül oszthassák be idejüket, végezhessék teendőiket, hogy szabadon, a maguk tetszése szerint érintkezhessenek egymással szülők és gyerekek, férjek és feleségek, mindehhez szükségük volt és van önálló lakóterekre. Ez többé nem kastény, és nem kunyhó, nem téli hajlék, s nem is udvarház. Nem a termelés műhelye – bár a családtagok háztartási teendőiket s esetleg másfajta munkát is végezhetnek benne. Nem a törzscsalád múltját, méltóságát reprezentálja – bár a lakóhelynek, a helyiségeknek

vagy berendezési tárgyaknak van reprezentációs funkciójuk is. Nincs kultikus jelentősége – bár a családtagok kifejezhetik benne vallásos hitüket vagy világnézetüket. Nem színtere a közéletnek, sőt, a közélettől való távoltartást biztosítja – bár a családtagok itt is közvetítik egymás között közéleti aktivitásaikat, érdekeiket, véleményeiket, elkötelezettségeiket. A „háznép" védelmét nyújtó, ősi „fészek" már a bérlakások múlt századi elterjedése idején is egyre ósdibb, „feudális" ízű fogalom lett. A „védelem" ekkor már sokkal inkább azt jelentette, hogy a piacgazdaságban versengő családtagnak „hátországra" van szüksége, ahová „visszavonulhat", ahol bizalom, nyugalom, „meleg családi tűzhely" várja, ahol erőt gyűjthet. Az új társadalmakban *a lakás fő funkciója az lett, hogy otthona legyen a családtagoknak.*[46]

Ez határozza meg ettől fogva egyre szélesebb körben a lakóépületek térelosztásának, a lakások berendezésének legáltalánosabb szempontjait. A szempontok persze minden egyes lakóterületen az ott érvényesülő adottságokon és szociokulturális indítékokon keresztül konkretizálódtak. De az így adódó különbségeket – még a leginkább kirívókat is – véleményem szerint azokon a legáltalánosabb normákon belül kell értelmezni, melyek a családi együttélés keretfeltételeit jelentik a modern, ipari országokban.[47] Melyek ezek?

Már utaltam az elsőre, arra, hogy *a munkahelyeket elválasztották a lakóhelyektől.* Ennek sokféle változata volt és van, de bennük éppen az az általános, hogy a lakások olyan funkciókhoz jutnak, melyek a munkaidőn és munka világán kívül esnek. Ennek a normának nem felelt meg például a kereskedő, az orvos vagy a tanító lakása akkor, ha benne nem vált el élesen az egyénnek és családjának lakóterülete a műhelytől, eladótértől, a gyógyító vagy oktató helyiségtől.

A második ilyen általános norma *az egyes családok térbeli elválasztására* vonatkozik. Az otthonok kialakításának feltétele lett, hogy a lakás biztosítsa a családi együttélés zártságát, fizikai és kommunikációs határait, az adott lakóhelyeken élő szomszédos emberekkel szemben. Ezért nem tekintik családi otthonnak azt, amikor több házaspár vagy család él külön háztartási egységként egyetlen lakásban. E normától is igen sokféle módon lehetett és lehet eltérni. A lakásnyomor, a társbérletek problémája éppúgy idetartozik, mint a modern kísérletek alternatív életformák (lakóközösségek, kommunák) kialakítására. Ezek persze más szempontból nagyon is eltérő együttélési módokat jelentenek, de közös bennük – ezt kívánom most hangsúlyozni –, hogy az érintettek nem tekintik magukat egyetlen *családhoz* tartozónak.

Az otthonteremtés harmadik általános normája *a lakáson belüli térelosztásra és az egyes helyiségek megkülönböztetésére vonatkozik.* Az iparosodás és polgárosodás során lett általános cél az, hogy a lakóterek elosztása feleljen meg mind a családtagok közös tevékenységeinek, mind pedig a különböző nemű, életkorú tagok személyes szükségleteinek. A tagoknak törekedniük kell a különféle funkciójú közös helyiségek – pl. hálóhelynek, a főzés és étkezés terének, a tisztálkodásra szolgáló helyiségnek – egymástól való elválasztására, de arra is, hogy lehetőség szerint különválasszák a nők-férfiak, szülők-gyerekek, öregek-fiatalok tevékenységeinek zónáit. Ezt az általános normát sértették és sértik meg a különféle osztatlan terű lakások.

Ezek a normák igen általános szintűek, – s éppen ezért alkalmasak arra, hogy különbségektől és változatoktól eltekintve értelmezhessük a családi kapcsolatok alakulásának általános társadalomtörténeti feltételeit. A lakásviszonyok története ugyanis

éppen az a kérdéskör, melyben legnyomatékosabban érzékelhetők *az ellentétek egyfelől az intim családi élet általánosan kívánatos feltételei, másfelől a modern társadalmak tapasztalati valósága között.* A 19. és 20. századi lakásnyomorról, a szegényebb néprétegek lakásviszonyairól szóló munkák bőséges példatárát mutatják annak, hogy mennyien nem tudtak és nem tudnak megfelelni e normáknak. De ugyanezt, a tapasztalati tények kirívó kontrasztját állapíthatjuk meg a családi intimitásra vonatkozó többi, korábban elemzett norma esetében is.

A párválasztás motivációi kapcsán már utaltam erre. De ugyanez vonatkozik a „kereső"-„eltartott"-szerepekre, illetve a szülők és gyerekek helyzetére és kapcsolatára is. Arra például, hogy a gazdasági válságok, a krónikus munkanélküliség miatt a családfők nem mindig és nem tartósan jutottak pénzjövedelemhez.[48] Ez erősen sújtotta a középrétegeket is, melyeknek tagjai leginkább s talán legmerevebben akartak ragaszkodni az előbb vázolt értékekhez, a „kereső-eltartott" szerepek elvárásaihoz, a polgári életvitelhez, háztartáshoz. De a munkanélküliség, a létbizonytalanság legsúlyosabban az ipari munkásságot sújtotta. Azt az osztályt, melynek nagyobb tömegében, új és új nemzedékeiben kevés esély volt arra, hogy az új családi szerepek elvárásai és az intimitás normái szerint rendezzék be családi életüket. S ez nemcsak a „kereső" családfők munkanélküliségéből s alacsony béréből származott, hanem abból is, hogy az „eltartottak", a munkások feleségei és gyerekei is „keresők" voltak, ráadásul a „keresők" helyén, velük versenyezve.[49]

A múlt század konzervatív szociológusai éppen ilyen tapasztalatok alapján támadták az intimitás polgári normáit. F. Le Play és A. Riehl erkölcstelennek tartotta a családtagok kapcsolatára vonatkozó evilági szempontokat.[50] Felfogásuk szerint csakis az „atyai családok" szervezetéből és vallásos értékeiből fakadhatnak a feltétlen tisztelet, engedelmesség és gyámolítás tartós családi érzései. Ezeknek az érzéseknek a hanyatlását látták korukban s ennek tulajdonították a családok bomlásjelenségeit is.

A baloldali kritika is a társadalmi élet tapasztalati valóságát állította szembe a családi intimitás normáival. „A családról és a nevelésről, a szülők és gyermekek közötti meghitt viszonyról hangoztatott polgári szólamok annál visszataszítóbbak, minél inkább széttépi a nagyipar a proletárok minden családi kötelékét, minél inkább változtatja a gyermekeket közönséges kereskedelmi cikké és munkaszerszámmá" – olvashatjuk a „Kommunista Kiáltvány"-ban.[51] De a marxistákon és szocialistákon kívül a szociális kérdések iránt fogékony kutatók többsége is kétségbe vonta az intim családi életre vonatkozó normák követhetőségét. A kapitalizmus, az iparosodás, a nagyvárosi élet olyan jelenségei, mint az alkoholizmus, bűnözés, a családtagok közötti brutalitás, a szexuális nyomor és a prostitúció szüntelenül arra figyelmeztettek, hogy a családi élet elsősorban gazdasági és szociális feltételektől függ, s ezek hatásához képest szenteltvíz az, amit a polgári moralisták szónokolnak házastársi megértésről, gyermeki bizalomról, családi békéről.

A századvég forrongó szellemi légkörében még kétségesebbnek tartották és még bizonytalanabbnak érezték a normák érvényét. Azok a fiatalok, akik mint Jaques Thibault, A. Gide szavait hangoztatták – „család: gyűlöllek! Körülzárt tűzhelyek, bezárt kapuk!" – a családdal mint a társadalom alapegységével és az elnyomást újraszülő sejtjével szálltak szembe, fellázadva a „hátország" normái, nevelési eszményei, hazugsága, álszentsége, korlátozó-korlátolt valósága ellen. Ez az időszak, amikor Freud kifejti

az intimitás ambivalenciájának genetikus szemléletét. Azt, hogy a szülők elnyomják a gyerekek szexuális ösztönét, tiltják ezek örömteli kiélését – s épp ezáltal alapozzák meg a szexuális élet intimitását. De ugyanilyen ellentmondás fedezhető fel a házaséletben is. Itt a házastársak nemi kapcsolatának kizárólagosságára, a hűségre vonatkozó normák szabályozzák gátló módon a felnőttek választásait s ez vezet a házasságon kívüli „konkurrens intimszférák"-hoz. *A család tehát valamiképp maga indukálja bomlását épp azáltal, hogy a biztos menedék hamis reményét kelti elnyomó és bomlasztó társadalmi struktúrákban élő emberekben.*

A huszadik század, s főképp az utóbbi évtizedek társadalmi változásai – újabb normák és újabb tapasztalatok nyomán – fokozták ezeket az ellentéteket.

JEGYZETEK

[1] A kommunikatív tevékenységrendszer elméleti kérdéseihez lásd *Habermas*, 1981.

[2] *Grosse*, 1896:3.

[3] Vö. *Hoselitz*, 1977.

[4] Az alábbiakhoz lásd *Goode*, 1963; *Laslett*, 1976; *Medick*, 1976; *Smelser-Halpern*, 1978.

[5] *Faragó*, 1983:231–232.

[6] *Wrigley*, 1973:12.

[7] Lásd: *Laslett*, 1977:22–23. A magyar adatokhoz: *Andorka*, 1977 és *Andorka–Faragó*, 1981.

[8] A családi életciklus-tartamok történeti problémáihoz *Hareven*, 1978; az öregek helyzetéhez az iparosodás kezdetén lásd: *Demos*, 1978.

[9] *Tárkány Szücs*, 1981:786.

[10] Tárkány Szücs, 1981 tizenegy csoportba sorolja a magyar népi társadalom közösségi szankcióit (787–793.)

[11] A következőkben főként a következő munkákra támaszkodtam: *B. Laslett*, 1973; *Laslett*, 1972; *Aries*, 1973; *Shorter*, 1975; és *Anderson*, 1979.

[12] Vö. *Elias*, 1969.

[13] *Granasztói*, 1980:225.

[14] Vö. *Flandrin*, 1978:14.

[15] Ezt a képződményt mint az idealizált múlt alapvető társadalmi egységét jelölte *W. H. Riehl*, 1854 a „ganze Haus"-terminusával; *Brunner*, 1956 foglalta össze ennek társadalomtörténeti jellegzetességeit. Lásd még *Granasztói*, 1982.

[16] E fogalmak jelentéséről lásd *Bender*, 1976. A történeti demográfia és statisztika, illetve az empirikus társadalomtörténet vizsgálódási nehézségeiről, melyek e fogalmak használatából fakadnak lásd *Faragó*, 1977.

[17] A preindusztriális társadalmak háztartásaiban élő legényekről, tanoncokról, szolgákról szóló történeti-demográfiai irodalmat áttekinti *B. Laslett*, 1973:485. A magyar társadalomtörténetben először Veress, 1958 vetette fel az ilyen „jobbágyfamiliák" problémáját.

[18] Lásd *Laslett*, 1983:492.

[19] A magyarországi nagycsaládok szervezetének kérdéseihez lásd: *Morvay*, 1956; *Fél–Hofer*, 1969; *Tárkány Szücs*, 1981. Ezek a művek főként a 19. század második felétől a 20. század elejéig vagy közepéig fennálló állapotokról adnak számot. A több generációt és több konjugális egységet tömörítő családszervezeti forma persze nemcsak Magyarországon fordult elő, hanem létezett és létezik más kultúrákban is. (Vö. *König-Hill*, 1970) Ugyanakkor számos kérdés még tisztázatlan kialakulásával, elterjedésével és formáival kapcsolatban. Nem tudjuk azt sem, hogy Magyarországon a 19. század előtt pontosan mikor, milyen körben létezett, lásd: *Faragó*, 1977.

[20] Lásd *Durkheim*, 1977 és kritikájához *König*, 1974.

[21] Az itt következő áttekintéshez lásd *Rosenbaum*, 1974; *Kocka*, 1975; *Balogh*, 1976.

[22] *Zinn*, 1979:17.

[23] Ez a szembeállítás végigvonul a múlt század szociológiáján. Vö. *Schwägler*, 1975.

[24] *Habermas*, 1971:84.

[25] „A család par excellence fogyasztási egység; sőt, mondhatjuk, hogy a fogyasztás a család alapvető társadalmi funkciója . . ." írta már 1913-ban M. Halbwachs. (Lásd: *Halbwachs*, 1971:91.)

[26] Mindkét típusra bőven találni leírást a magyar szociológiában és gazdaságtörténetben. Az elsőre lásd pl. *Molnár*, 1970. A második típusra lásd pl. *Szabó*, 1936 számos leírását és e kérdés összefoglalását: „Aki családot alapít: termelő közösséget alapít, melynek életképesnek kell lennie . . . a házastársak életének inkább központja a föld és a földmívelés, mint az ágy és az asztal" (170.).

[27] *Hobsbawm*, 1978:200–201 sok ilyen angol, francia, német családot említ.

[28] Ehhez lásd *Smelser*, 1978.

[29] *Laslett*, 1976:22.

[30] Szemléletesen tanúskodik ilyen átalakulásokról például a háztartási szolgálók, cselédek, alkalmazottak évszázados története. Lásd *Gyáni*, 1983.

[31] A „kereső"-„eltartott"-dimenziónak voltak számottevő előzményei a rendi államok egyes polgári rétegeiben. Vö. *Hausen*, 1977:83–93.

[32] A „háziasszony" társadalomtörténetéhez lásd Oakley, 1974.

[33] A nemek közötti szociális egyenlőtlenségek egész kérdéskörének központjába is ezért tartozott, tartozik a munkavállalás és jövedelemszerzés ügye. Ennek történetéhez lásd *Sullerot*, 1971.

[34] *Bebel*, 1957:109. (A mű először 1878-ban jelent meg.)

[35] Uo.: 111

[36] Uo.: 111

[37] *Hobsbawm*, 1978:197

[38] Az 1960-ban megjelent „L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime" széleskörű vitát kavart a társadalomtörténészek körében (vö. *Hunt*, 1970; K. Rabb–R. I. Rotberg, 1976). A továbbiakban a könyv angol fordítását használom.

[39] *Aries*, 1973:395.

[40] *Aries*, 1973:341.

[41] Az erre vonatkozó magyarországi kutatások közül lásd pl. *H. Sas*, 1976.

[42] A gyerekszobák történetéhez lásd *Weber–Kellermann*, 1979.

[43] *Flandrin*, 1978:24 meggyőzően mutatja ki, hogy a „ház" fogalma összekötő kapocs volt a „nemzetség" és a „háztartás" fogalma között.

[44] Vö. *Elias*, 1969; *Aries*, 1973:378 és köv.; *Flandrin*, 1978: 110–116.

[45] *Aries*, 1973:385.

[46] Vö. *Niethammer*, 1979.

[47] Az itt következő normatív keretfeltételek általánosabbak tehát, mint azok a szempontok, melyeknek alapján az egyes országok, régiók, települések *„lakásszükségletét"* állapítják meg. A „lakásszükséglet" fogalmát (vö. pl. *Musil*, 1974:73 és köv.) ezért e minimális feltételek meglétéhez képest, illetve aszerint kell értenünk, hogy milyen új, történelmileg eltérő vagy fejlettebb általános szempontok alakultak ki.

[48] Vö. *Jahoda* és *mások*, 1960.

[49] Vö. *Scott-Tilly*, 1975.

[50] A konzervatív családszociológia történetéhez lásd *Schwägler*, 1975.

[51] *Marx–Engels*, 1959:457.

IRODALOM

Anderson, Michael

1979 The Relevance of Family History, in: Chris C. Harris (ed.) The Sociology of the Familiy: New Directions for Britain. – Univ. of Keele. (P. 240) 49–73.

Andorka Rudolf

1977 A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). lásd: Történeti statisztikai tanulmányok, 3. szám. – Bp. Statisztikai k. 348. 215–239.

1981 (and *Tamás Faragó*) Pre-industrial household structure in Hungary – Manuscript, 23.

Ariés, Phillipps

1973 Centuries of Childhood. – Penguin, Harmondsworth, 413.

Balogh Zoltán

Vázlat a viktoriánus családról, lásd: Világosság, 1976. 7. sz. 451–458.

Bebel, August

1957 A nő és a szocializmus, – Bp. Kossuth K. 568.

Bender, D.

1976 The refinement of the concept of household: family, co-residence and domestic functions, in: American Antropologist, 493–504.

Brunner, Otto

1956 Das 'ganze Haus' und die altereuropäische 'Ökonomik', in: Neue Wege der Sozialgeschichte, – Göttingen, Vaddenhoeck and Ruprecht, (256) 33–61.

Demos, John

1978 A Old Age in Early New England, in: J. Demos–S. S. Boocock (eds) 248–287.

1978 with *S. S. Boocock* (eds) Turning Points: Historical and Sociological Essays on the Family. – Amer. Jour. of Sociology. Vol. 84, Suppl. Chicago–London, The Univ. of Chicago Press. 413.

Durkheim, Émile

1977 La famille conjugale, lásd: Textes, III. (Functions sociales et institutions). – Paris, Ed. de Minuit, pres. de V. Karády. – 35–49. (Eredetileg 1892-ben jelent meg.)

Elias, Norbert

1969 Die Höfische Gesselschaft. – Neuwied–Berlin, Luchterhand, 456.

Faragó Tamás

1977 Háztartásszervezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. Lásd: Történeti statisztikai tanulmányok, 3. sz. – Bp. Statisztikai K. 105–214.

1983 Háztartás, család, rokonság, lásd: „Ethnographia" XCIV. 2. sz. 216–254.

Fél Edit

1969 (and *Hofer Tamás*) Proper Peasants, – N. Y. Viking Found, P. 440.

Flandrin, Jean–Louis

1976 Familles – parenté, masion, sexualité dans l'ancienne société – Hachette. Németül: Familien – Soziologie, Ökonomie, Sexualität. – Frankfurt am Main, Ullstein, 1978

Goode, William J.

1963 World Revolution and Family Patterns. N. Y. Free Press of Glencoe; 432.

Granasztói György

1980 A középkori, magyar város. – Bp. Gondolat K. 276.

1982 A polgári család a középkor végi Magyarországon. Lásd: Történelmi Szelme, 1982. 4. 605–664.

Grosse, Ernst

1896 Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft. – Freiburg–Leipzig, Mohr, 245

Gyáni Gábor

1983 Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. Magvető K. 252.

Habermas, Jürgen

1971 A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. – Bp. Gondolat K. 411.

1981 Theorie des kommunikativen Handelns. – Band I–II., Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Halbwachs, Maurice
1971 A munkásosztály fogyasztói tendenciái, lásd: Ferge Zs. (szerk) A francia szociológia. – Bp. Közgazdasági és Jogi K. 455. – 57–123.
Hareven, Tamara
1978 (ed) Transition. The Family and the Life Course in Historical Perspective. – London
Hausen, Karin
1977 Historische Familienforschung, in: R. Rürop (hrsg) Historische Sozialwissenschaft. – Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 161. 59–95
Hobsbawm, Eric J.
1978 A Tőke kora. – Bp. Kossuth K. 286.
Hoselitz, Bert F.
1977 Sozialer Wandel in unterentwickelten Ländern, in: R. König (hrsg) Handbuch der empirischen Sozialforschung, Band 8. – Stuttgart, F. Enkee, (324), 263–328
Hunt, David
1970 Parents and Children in History – N. Y. – London, P. 226
Jahoda, Marie–Paul Lazarsfeld–Hans Zeisel
1960 Die Arbeitlosen von Marienthal – Allenscbach–Bonn
Kocka, Jürgen
1975 Historische Familienforschung, in: Gesichte und Gesellschaft, Bd. 1.
König, René
1970 and Reuben Hill (eds) Families in East and West. The Hague–Paris, Mouton, 630.
1974 Versuch einer Definition der Familie, in: R. König; Materialen zur Soziologie der Familie (2. Auflage). – Köln, Kiepenheuer und Witsch, – 88–105.
Laslett, Barbara
1974 The Family as a Public and Private Institution: An Historical Perspective, in: A. and J. H. Skolnick (eds) Intimacy, Family and Society. – Boston, Little Brown (598), 94–113
Laslett, Peter
1972 (ed.) Household and Family in Past Times. – Cambridge, Univ. Press, 623
1976 Familie und Industrialisierung: eine 'starke Theorie', in: W. Conze (hrsg) Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, – Stuttgart, Klett, 401. – 13–31
1977 Family Life and illicit love in earlier generations. – Cambridge, Univ. Press, 270
1983 A nő szerepe a nyugati család történetében, in: Sullerot (szerk.): 483–508.
Marx, Karl–Friedrich Engels
1959 A Kommunista Párt Kiáltványa, lásd: Marx–Engels Művei, 4. köt. – Bp. Kossuth K. 437–470.
Medick, Hans
1976 Zur strukturellen Funktion von Haushalt und Familie im Übergang von der traditionellen Agrargesellschaft zum industriellen Kapitalizmus: die proto-industriellen Familienwirtschaft, in: W. Conze (hrsg) Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. – Stuttgart, Klett, S. 401. 254–282.
Molnár Mária
1970 Egy parasztgazdaság munkaszervezete (Tarpa, 1940), lásd: Agrártörténeti Szemle. XII., 497–517.
Morvay Judit
1956 Asszonyok a nagycsaládban. – Bp. Magvető K. 258.
Musil, Jiri
1974 Lakásszociológia. – Bp. Kossuth K. 369.
Niethammer, Lutz
1979 (hrsg) Wohnen in Wandel. – Wuppertal, P. Hammer, 431
Oakley, Ann
1974 Woman's Work: The Housewife, Past and Present. – N. Y. Pantheon Books
Rabb, Theodore K.–Robert I. Rotberg
1976 (eds) The Family in history. – N. Y. Ocatgon Books, P. 240

Riehl, Wilhelm H.
1854 Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik. Bd. I.: Land und Leute. – Stuttgart–Tübingen
Rosenbaum, Heidi
1974 (hrsg) Familie und Gesellschaftsstruktur. – Frankfurt am Main, Fischer, 368
H. Sas Judit
1976 Életmód és család. – Bp. Akadémia K. 236.
Schwägler, Georg
1975 Soziologia der Familie. – Tübingen, Mohr, 207
Scott, J.–Tilly, L.
1975 Woman' Work and the Family in 19th Century Europe, in: Ch. Rosenberg (ed.) The family in history. – Philadelphia – 145–178
Shorter, Edward
1975 The Making of the modern Family. – N. Y. Basic Books, P. 369.
Smelser, Neil J.–Sydney Halpern
1978 The Historical Triangulation of Family, Economy and Education, in: J. Demos–S. S. Boocock (eds) 145–178
Somlai Péter
1982 A családi stabilitás kapcsolati szemlélete, lásd: „Szociológia" 4. sz. 503–520.
1983 Kölcsönös megértés intim kapcsolati rendszerekben, lásd: „Pszichológia", 3. sz. 339–358.
Sullerot, Evelyne
1971 A női munka története és szociológiája. – Bp. Gondolat Kiadó, 431.
1983 (szerk.) A női nem – Bp. Gondolat K. 567.
Szabó Zoltán
1936 A tardi helyzet. – Bp. Cserépfalvi K. 243.
Tárkány Szücs Ernő
1981 Magyar Jogi népszokások. – Bp. Gondolat K. 903.
Veress Éva
1958 A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a 17. század közepén, lásd: Történeti Szemle, 379–429.
Weber–Kellermann, Ingeborg
1979 Die gute Kinderstube, in: Niethammer (hrsg.) 44–65
Wrigley, E. A.
1973 Népesedés és történelem. – Bp. Kossuth K. 239.
Zinn, Hermann
1979 Entstehung und Wandel bürgerlicher Wohngewohnheiten und Wohnstrukturen, in Niethammer (hrsg) S. 13–27

SUMMARY

Péter Somlai: 'Traditional households' and 'bourgeois intimacy'
(Two types from the social history of family relations)

(This paper is part of a longer essay in which the author deals with the social history and theory of family relations. Another part was published in the 1982 No. 4 issue of *Szociológia* under the title 'Relationship concepts to family stability'.)

The 'traditional households' of the feudal societies are characterized by the primacy of the normative regulation of behaviour and activities. The life of families flows under the constant control of local communities and the socialization of members is determined by religious world view, morals, and patterns of customary law. In the households the place and time of work and leisure are not separated because processes of economy, administration, and learning take place within the family framework.

All this began to change during the course of bourgeois transformation and modernization. Needs and values of 'bourgeois intimacy' had spread in societies where the basic units of economy, management and study were no more the families and where the place of work and residence, the time of work and leisure were separated parallel to the separation of public and private life. The joint evolution of 'intimacy' and 'privacy' can be observed best in the following spheres:

– changes in the choice of life partners and the male-female relationships shift partly towards choices based on emotional considerations and partly towards the requirements of the relations between the 'breadwinner and the dependent';

– raising children: new criteria of socialization, new aspects of the development of the personality, new contents of the rights and duties of parents and their children;

– the question of housing: the appearance of the family 'homes' and the related new values (comfort, the separation of personal zones, etc.) and the evolution of urban shortage of accommodation.

Thus 'bourgeois intimacy' has been characterized everywhere by the evolution of new values, norms and social institutions *at once motivating and hindering* their observance. In the second part of the 20th century the type of the 'modern family' is to evolve by partly negating these values and partly by placing values of understanding and communication into the foreground.

РЕЗЮМЕ

Петер Шомлаи: „Традиционное домашнее хозяйство" и „буржуазная интимность"
(Два типа из социологической истории семейных связей)

(Данная статья является частью более объемистого труда в котором автор занимается историей семейных связей и теорией этого вопроса. Другой отрывок опубликован в 4. номере за 1982 г. журнала „Социология" под заголовком „Роль связей в стабильности семьи".)

Традиционные семьи при сословном порядке характеризует первичность нормативного регулирования поведения и деятельности. Жизнь семейств протекает при постоянном контроле местных общин и социализацию членов определяют модели религоозного мировоззрения, морали и прав обычая. В семьях не отделяется место, время работы и досуга, так как процессы ведения хозяйства, управления, обучения протекают в рамках семьи.

Все это начало изменяться по мере обуржуазивания и модернизации. Потребности и ценности „буржуазной интимности" начали распространяться в обществах в которых основными единицами хозяйствования, управления и учебы уже не являются семьи и в которых параллельно обособлению общественной и частной жизни отделяется друг от друга и место работы и место проживания, рабочее время и досуг. Совместное формирование „интимности" и „privacy" наблюдается более всего в следующих областях:

– изменение выбора пары и связей между мужчиной и женщиной, с одной стороны в направлении выбора основывающегося на чувствах, с другой стороны на основе требований отношения между „имеющим заработок" и „иждивенкой";

– воспитание детей– новые критерии социализации, новые точки зрения развития личности, новое содержание правобязанностей родителей и их детей;

– квартирный вопрос: семейные появлению „домашни очаге" и относящися к ним новы ценностей (удобства, обособление личных пространственных зон и т.п.) и формирование городской жилищной нищеты.

„Таким образом „буржуазную интимность" везде характеризуют новые ценности, нормы и формированние общественных институций одновременно *мотивирующих и тормозящих* следоване им. Во второй половине 20. века затем – более или менее отказавшись от этих ценностей и поставив на передний план взаимопонимание и ценности коммуникации, сложится тип „современной семьи".

MAKÓ CSABA

A BÜROKRATIKUS ÉS A KVÁZI-BÜROKRATIKUS KONTROLL A MUNKAFOLYAMATBAN

A munkafolyamatban érvényesülő kontroll típusairól általában

A munkafolyamat zavartalan fenntartásához szükséges koordináció „megszervezésének nyilvánvaló módja", azaz a munkafolyamat szervezeti struktúrája – amelyet a továbbiakban röviden a munkaszervezetnek nevezek – a munkafeladatok koordinációján túl a munkaerő feletti kontroll gyakorlásának módja is. A munkaerő ellenőrzésével a vezetés a termelési célokkal adekvát munkásmagatartásokat kívánja garantálni. A munkafolyamatra jellemző koordináció és főleg a kontroll szervezésének módja alapvetően befolyásolja a munkaszervezetek működésének sajátosságait. A munkaszervezetek különböző típusaira jellemző kontroll tartalmának – a munkáscselekvésekre gyakorolt hatásának – tisztázása feltételezi fontosabb dimenzióinak előzetes bemutatását. A munkaszervezetek felépítése és működése alapján a következő dimenziók kombinációjával határozható meg a munkafolyamatra jellemző kontroll típusa:

1. Azon módszerek és technikák együttese, amellyel a vezetés a munkafeladatok végrehajtását irányítja, azaz a munkakövetelmények és munkafeladatok kialakítása és előírása következtében a munkások milyen befolyással és függetlenséggel rendelkeznek a munkában.

2. A munkateljesítmények ellenőrzésére és értékelésére alkalmazott módszerek és eljárások, azaz hogyan történik az egyéni vagy kollektív teljesítménykövetelmények meghatározása, értékelése és módosítása.

3. A termelési célok realizálásához szükséges munkásmagatartások garanciái, az ösztönzés eszközei, azaz az anyagi ösztönzés milyen formáit és elveit részesítik előnyben, milyen szerepet tulajdonítanak a szakmai-szervezeti perspektívának vagy általánosabban a szervezeti integrációnak a munkaerőpolitikában.[1]

Ezek alapján a kontroll következő típusai különböztethetők meg:

a) *Tradicionális kontroll,* illetve vezetési rendszer. Ennek lényege, hogy a munkaféleségek és a munkamódszerek állandóan változnak, a munkateljesítmények alapvetően a munkások egyéni és kollektív tudásától, erőfeszítéseitől függnek. A munka során a dolgozóknak bőséges lehetőségük nyílik a személyes érintkezésre. Egymás kölcsönös segítése nemcsak lehetséges, de szükséges is a termelés kontinuitása érdekében.

A munkafolyamat felsorolt jellemzőiből látható, hogy a munkások bő cselekvési lehetőséggel rendelkeznek. Ilyen feltételek mellett a munkaerő feletti kontroll megköveteli a termelésirányító állandó munkahelyi jelenlétét, a dolgozók szoros ellenőrzését. A tradicionális kontroll munkaszervezeteiben az irányítók, a művezetők, vagyis általában a műhely és üzemvezetés jelentős döntési és cselekvési lehetőséggel rendelkezik. A dolgozók által elvégzendő munka tervezésén és elosztásán kívül nemcsak a

teljesítmények értékelése és elismerése ügyében dönt a művezető, hanem jelentős hatalommal rendelkezik a munkaerőfelvétel és elbocsátás, egyszóval a munkaerőpolitika számos fontos kérdésében is.[2] Ennek ellenére a munkafolyamat zavartalanságának fenntartása a munkások szakismeretein, tapasztalatain nyugszik, tehát „kooperációs készségük" döntő jelentőségű. A hagyományos kontroll munkaszervezeteiben a munkások nemcsak a szakmai-technikai jellegű ismereteiket szerezhetik meg, hanem meggyőződhetnek a szakismeretek egyéni vagy kollektív érdekek érvényesítésére történő felhasználásnak társadalmi feltételeiről és következményeiről is. Az ilyen típusú kontroll társadalmi-szervezeti viszonyai kedvező feltételeket nyújtanak az érdekérvényesítés társadalmi képességének kifejlesztésére.

b) *A technikai kontrollt* reprezentáló munkaszervezetekre az jellemző, hogy a munkásmagatartások kondícionáló tényezői a munkafolyamat tárgyi feltételeibe épülnek be. A vezetés a gépek konstrukcióján, a termelés technológiai-szervezeti viszonyainak tervezésén keresztül is igyekszik a dolgozók munkavégzését ellenőrizni. A technikai kontroll alkalmazásának rejtett célja, hogy a dolgozóknak a munka irányításában és szervezésében játszott döntő szerepét megszüntesse. A törekvések eredményeként már nem a közvetlen termelésirányítók állandó jelenléte vagy a teljesítménybérek különböző formái gondoskodnak a megfelelő munkaütemről, ugyanis a munkafeladatok végrehajtásának módszereit a munkaszervezet felépítése és működése határozza meg. A munka közvetlen irányításától megszabadult művezetők energiájukat a teljesítmények értékelésével és elismerésével járó teendőkre fordíthatják. A munkafolyamatban megvalósuló technikai kontroll hatására a munkások és a vezetők közötti konfliktus ok jelentős része közvetetté válik. Például az autóipari gyártósoron vagy a ruhagyár varrodájában dolgozó munkás és munkásnő nem közvetlenül a termelésirányítókat bírálja, amikor az egyenlőtlen munkaterhek, a szigorú munkanormák stb. miatt elégedetlen. Technikai kontroll mellett ugyanis a dolgozók munkavégzés közbeni cselekvési-mozgási szabadságát nem a vezetői hierarchia közvetlen üzemi képviselői, hanem a munkavégzés szervezeti struktúrája, a munkaszervezet típusa szorítja szűk keretek közé. A munkafolyamatban a termékek és nem a dolgozók mozognak, a technológia megköveteli, hogy a munkások állandóan a munkahelyükön maradjanak. A munkafolyamat szervezeti struktúrájában történt változások bármilyen jelentősek is, csupán a kontroll, a munkaerő feletti ellenőrzés első dimenzióját érintik. A műhely, illetve üzemszintű vezetés változatlanul jelentős befolyást gyakorol a munkateljesítmények értékelése és elismerése – azaz az ösztönzési eszközök felhasználása – területén. Napjainkban a munkafolyamatban alkalmazott technikai kontroll formái között továbbra is jelentős helyet foglalnak el a taylori és fordi elvek alapján kialakított gyártósorok és szereldék.[3] A nagysorozat-, illetve a tömeggyártás automatizálása a munkások cselekvési lehetőségei szempontjából nem eredményezett átütő változásokat. Sőt, az előzetes várakozásokkal ellentétben a géptervezésben, a gépépítésben és a „gyökeres fordulatnak" tekintett számjegyvezérlésű (NC) szerszámgépek alkalmazásakor sem következett be radikális változás a munkás munkafolyamatban játszott szerepében.[4]

c) A bürokratikus kontrollt megtestesítő munkaszervezetekre az jellemző, hogy az irányítás-ellenőrzés funkciói nem a munkafolyamat látható, fizikai jellemzőiben, hanem a kapcsolódó társadalmi viszonyrendszer szabályozásában jelennek meg. Lényeges sajátossága, hogy nem csupán a munkafeladatok végrehajtásának és irányításának módját

szabja meg a technológia, illetve a munkaszervezet struktúrája, hanem a munkateljesítmények értékelését, és elismerését is részletekbe menően szabályozzák. A munkafolyamatba történő közvetlen vezetői beavatkozások önkényességének kiküszöbölésére – a munkásérdekek szempontjából kritikus területeken, mint a munkateljesítmények és a keresetek viszonya vagy az előrejutás szabályozása – hivatalos és nyilvános előírásokat, szabályokat alkalmaznak.[5] A bürokratikus kontroll alapján működő munkaszervezetekben a vállalati irányítás nemcsak a beosztottak munkakövetelményeit írja elő – az ún. munkaköri leírások formájában –, hanem részletekbe menően szabályozza a munka értékelésének kritériumait is. A munkafeladatok szerkezetét, a munkateljesítmények értékelésének és elismerésének feltételeit szabályozó munkaköri leírások természetesen képtelenek minden egyes résztevékenységet aprólékosan rögzíteni. Általában a rendszeresen ellátandó tevékenységeket – tehát a fő funkciókat – és az alkalomszerűen előforduló feladatokat fogalmazzák meg explicit módon.

A bürokratikus kontroll olyan munkaszervezeti formák érvényrejutását jelenti a munkafolyamatban, ahol a munkások és a vezetés kapcsolatait jellemző hatalmi viszonyok hivatalosan kodifikáltak a kontroll általunk vizsgált összes dimenziójában. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a munkafeladatok végrehajtási módjának, hanem a munkateljesítmények értékelésének és elismerésének területén is korlátozottabb cselekvési lehetőségekkel rendelkezik a műhely, illetve üzemvezetés, mint a technikai kontroll esetében. A hagyományos, valamint a technikai kontrollal szemben a bürokratikus kontroll munkaszervezeteiben nem egyszerűen a munkateljesítmények ellenőrzésére, hanem a beosztottak személyiségének megfelelő alakítására törekszik a vezetés. A megbízható, előrelátható, ezáltal nagy biztonsággal tervezhető munkahelyi viselkedés a kívánatos. Ideális munkás az, aki látványosan azonosul a vállalati célokkal és értékekkel: sohasem késik, a vezetés kéréseit sohasem utasítja vissza. A vezetés tehát a „szabályra orientált" magatartást jutalmazza.

A munkafolyamatban érvényesülő ellenőrzés különböző típusai a cselekvési lehetőségek differenciálódását eredményezik. A cselekvési lehetőségek egyenlőtlenségének tartalmát a munkavégzés módja, a munkateljesítmények értékelésének és elismerésének alkalmazott módszerei közül szerveződő, rájuk jellemző társadalmi viszonyok alkotják. A munkafolyamat szervezeti struktúrájában materializálódó kontroll bizonyos formái – objektíve kedvező lehetőségeket nyújtanak a munkásoknak a közös érdek felismerésére, valamint az azok érvényesítéséhez szükséges képesség elsajátítására. Más esetekben viszont a munkaerő feletti ellenőrzés infrastruktúrájaként funkcionáló munkaszervezet, felépítése és működése nem csupán az érdekfelismerést gátolja, hanem megnehezíti az érdekek realizálásához szükséges társadalmi képesség megszerzését is.

A bürokratikus kontroll sajátosságairól röviden

Napjaink vezetési gyakorlatában, mindenekelőtt az ún. folyamat-jellegű iparok magasan automatizált munkaterületein, valamint a fejlesztő- és kutató részlegekkel dolgozó termelőszervezetekben – például a számítógépgyártás, video-berendezések gyártása stb. –, a technikai kontrollt felváltja a munkafolyamat bürokratikus ellenőrzési rendszere.[6]

A munkafolyamat, pontosabban a végrehajtás munkaszervezetének, vizsgálatánál elegendőnek tartom a bürokratikus kontroll általános jellemzőinek bemutatását. Ennek egyfelől az az indoka, hogy a bürokratikus szervezeti struktúrák konfigurációiból származó társadalmi következmények felderítése és elemzése további kutatásokat igényel. Másfelől, a hazai nagyvállalataink felépítésére és működésére – amint azt később bizonyítani igyekszünk – nem a bürokratikus, hanem sokkal inkább a kvázi-bürokratikus kontroll nyomja rá bélyegét. A hazai vállalatvezetési gyakorlatban elvétve lehet találkozni a bürokratikus vagy a kvázi-bürokratikus ellenőrzési formákon túlmutató ad-hoc vagy divizionális jellegű szervezeti formákkal. A ritka hazai kivételek közé tartozik a Taurus Gumiipari Vállalatnál kísérletképpen alkalmazott martix-szervezet.[7]

A bürokratikus ellenőrzési-irányítási rendszer lényeges vonásai a következőkben foglalhatók össze: a munkavégzés módszereit, a munkateljesítmények értékelését, valamint elismerését előzetesen kidolgozott és a szervezetben együttműködők minden rétegére – tehát a beosztottakra és a vezetőkre egyaránt – alkalmazott eljárások szabályozzák. Minden egyes munkakör tartalmát és követelményeit explicite megfogalmazzák. A technikai kontrollal szemben nem csupán a munkafeladatok irányításának és végrehajtásának módszereit határozzák meg előzetesen és nyilvánosan a dolgozók számára, hanem a munkateljesítmények értékelésének és elismerésének kritériumait is.[8]

A teljesítményt – különböző skálák segítségével – általában a következő szempontok alapján értékelik:

I. Szaktudás, tapasztalat,
II. a végrehajtott munkák mennyisége,
III. a munkavégzés minősége,
IV. a dolgozó személyes jellemzői.

A bürokratikus kontroll szervezeti struktúrája általánosan elterjedt például – folyamatjellegű iparban.[9] Az automatizált cementgyárakban és kőolajfinomítókban a munkavégzés elsősorban ellenőrzést és felügyeletet, nem pedig a termelési folyamatba való közvetlen és állandó beavatkozást igényel a dolgozóktól. Ilyen feltételek mellett a szabályra orientált, előrelátható és a vállalati célokkal feltétlenül azonosuló munkásmagatartások kívánatosak a vezetés számára. Ilymódon a kontroll bürokratikus formája nem egyszerűen a munkateljesítmények meghatározott színvonalát követeli a dolgozóktól, hanem a vállalati célokkal és értékekkel való azonosulást, tehát a munkás egész személyiségének befolyásolására irányul.

A munkafeladat minden apró részletének definiálása és változatlan végrehajtásának megkövetelése azonban illuzórikus célkitűzés, illetve váratlan, kiszámíthatatlan események esetén jelentős termelési veszteségekkel járhat. Például a műszálgyártás legautomatizáltabb gyártási fázisában, az ún. polimerelegy készítésénél „emberi beavatkozás alig van, csak a műszerek figyelésére a műszerközpontban és a helyszínen a szivattyúk beindítására és leállítására, valamint anyagminták vételére korlátozódik, mintegy tíztizenöt perces óránkénti tevékenység-igénnyel . . . a munkás kezében csak a részfeladatok maradnak, *de egy kis terület elég – az üzemzavar elhárítása – hogy érdekérvényesítő stratégiában használják* eszköznek, holott öt hónapos megfigyelés alapján számítva – a nyolc órás munkaidőben átlagosan csak tíz perc zavarelhárítás van."[10]

A munkás-cselekvések totális ellenőrzésére törekvő bürokratikus kontroll diszfunkciói, valamint az azok nyomán fellépő társadalmi feszültségek különösen intenzíven

jelentkeznek az olyan jelentős fejlesztést és kutatást igénylő technológiák bevezetésénél, mint az említett automatizált műszálgyártás vagy az ugyancsak magas szinten automatizált folyamatos acélöntés stb. A kutató-tervező és a végrehajtó tevékenységek időben és térben való jelentős elkülönülése következtében az új technológia bevezetését kísérő nehézségeket, a tervek és a termelés reális feltételei közötti szakadékot vagy jobb esetben „eltéréseket" változatlanul a munkásoknak kell felszámolniuk. A dolgozók hivatalos szerepét meghaladó beavatkozások nélkül lehetetlen a termelési folyamat zavartalanságának fenntartása annak ellenére, hogy a munkavégzésre vonatkozó előírások azt tiltják számukra, hiszen a munkaköri kötelességhez nem tartozó feladatok végrehajtásáról van szó. Hivatalosan a technikusok, mérnökök, programozók és egyéb szakalkalmazottak látják el ezeket a teendőket. A munkások ennek ellenére sohasem passzív kiszolgálói a gépeknek és berendezéseknek, amelyeken dolgoznak. Rendszeresen és „illegálisan" módosítanak, javítanak valamit munkaeszközeiken. Az ilyen beavatkozások nemcsak a korábban említett automatizált technológiák kiszolgálói körében, hanem a számjegyvezérlésű szerszámgépek kezelőinél is mindennapos jelenségnek számítanak. A munkások „... a felmerülő mechanikai hibákat, ha nem igényel nagyjavítást, maguk elhárítják, de ezt nem vallják be, mert ellenkezik az utasításokkal. Ezért is mondta a kérdőíves felvétel során a megkérdezettek 42,9%-a, hogy karbantartót hív."[11]

A vezetés általában akkor számol a munkások ilyen jellegű beavatkozásaival, ha az a termelési zavarok elhárítására irányul. Kritikus és kivételes helyzetekben igényli csak azokat az akciókat a munkások részéről, amelyek hivatalosan a vezetés vagy a szakalkalmazottak munkaköri kötelességei.

A munkások képzése, munkavégzésre való felkészítése és ösztönzése egészében azonban nem számol a kezdeményezésekkel. Eredmény: a munkafolyamatban a dolgozók visszavonuló vagy közömbös magatartást tanúsítanak, bármilyen – átlagosnál nagyobb – erőfeszítésre csak különleges helyzetekben vagy azonnal – egyénileg vagy kollektíven – „lehívható" előnyök, ígéretek reményében vállalkoznak.

A kvázi-bürokratikus kontroll és következményei[12]

A munkások egyéni vagy kollektív beavatkozása nélkül lehetetlen a termelési rendszer működését biztosítani vagy abban olyan mélyreható változásokat sikeresen végrehajtani, mint például egy új technológia bevezetése.[13] A dolgozók hivatalosan előírt szerepükön túlmutató intervenciói általában is, különösképpen pedig a szocialista ipari viszonyok által kondicionált munkafolyamatban, társadalmilag ellentmondásos szituációt teremtenek. Egyfelől általuk garantálható a használati érték előállításának folyamatossága, másfelől – mivel a dolgozók munkafolyamatbeli szerepétől idegen, a hivatalos előírások szellemével ellenkező gyakorlatról van szó – csak utólag, ún. tűzoltó jellegű beavatkozások formájában jelentkezhetnek. Olyan rendszeres javító és újító tevékenységekre, amelyek célja nem a pillanatnyi üzemzavar vagy fennakadás elhárítása, hanem a munkafolyamat elemeinek továbbfejlesztése, ritkán vagy egyáltalán nem kerül sor. Mindezek alapján nem meglepő az újítási javaslatok és találmányi bejelentések alacsony száma hazánkban: „... jelenleg az összes dolgozók közül csak minden huszonnegyedik újít, és minden háromezredik dolgoz ki hasznosítható találmányt. Ez az arány pedig

jelentősen elmarad a fejlett országokétól, de még a környező szocialista országokétól is".[14] A munkával szembeni „külsődleges viszony" kialakulását és a munkáscselekvésekre gyakorolt bénító hatását illusztrálja a következő interjúrészlet, amelyben egy munkás az automatizált acélöntési technológia bevezetésének körülményei kapcsán arról számol be, hogy a munkások tanulási, kezdeményezési szándéka a vezetők közömbössége miatt maradt kihasználatlanul: „Volt itt egy német Nyugatnémetországból, ő vezette be – az acélöntésnél alkalmazott – tolózáras rendszert. Ez a zár az üstöt zárja alulról ... Azért kellett ez a zár, mert mi van, hogyha a dugó kiég. Hová viszik, húsz méter magasan van az üst ... Amíg a nyugatnémet itt volt – két hónapig – egyetlen probléma sem fordult elő. És itt volt a gazdasági vezetőknek a nagy hibája. Jöttek ide a különféle bizottságok, delegációk, állandóan csak takarítottunk, söpörtünk. Nemhogy odaengedtek volna bennünket a némethez, hogy megtanítsa a zár kezelését, könyörögtünk pedig, engedjenek oda, hadd nézzük meg, hogy működik az a hidraulika. Nem lehet, jön a főnökség, söpörni kell. Elment a nyugatnémet, egy embert tanított be, aki átvette, de az sem tudott németül. Egy darabig volt mellette tolmács, de aztán semmi. Elmutogattak egymásnak, megértették egymást. De az apró dolgokat, amik lényegesek lettek volna, nem tudta elmondani ... Aztán felhozták az acélt a 20 méteres szintre, megnyitották, megfújták oxigénnel, szétvágta az egészet, és elkezdett folyni ... Nem tudták hová vinni az acélt, mit csináljunk vele. Aztán addig vert szanaszét, amíg le nem égett az a szekrény, utána aztán elkezdett vastagon folyni. Mi meg szóltunk a darusnak, a selejtraktárban locsolja össze-vissza. Jó néhány ilyen adag volt. Meg kellett fizetni drágán a tandíjat. Hát ez a hozzá nem értésen múlott. Itt volt az, aki értett hozzá és miért nem fektettek olyan súlyt rá, amekkorát kellett volna. Én hiába mondtam, hogy engedjenek oda legalább felváltva bennünket."[15]

Az idézett anomália nem csupán a viszonylag „kisebb jelentőségű" műszaki fejlesztések – például az acélöntésnél alkalmazott hidraulikus tolózár bevezetése – hatékony alkalmazását nehezíti, de általában is elterjedt, közismert jelenség.

A probléma közgazdasági hátterét alapvetően a szocialista gazdaságfejlődés azon sajátosságában kell keresnünk, amelyre az ún. tőkeintenzív technikák munkaerőigényes formában való felhasználása jellemző.[16] Konkrétan ez azt jelenti, hogy a műszaki fejlesztések, rekonstrukciók stb. során importált – főleg a fejlett tőkésországokból származó – gépeket és berendezéseket elsősorban a termelés közvetlen szektorának modernizálására alkalmazzuk. Korlátozott erőforrásainkból, fejlesztési lehetőségeinkből sokkal kevesebb jut a termelés előkészítésének, az anyagmozgatásnak és a szállításnak a fejlesztésére. Sőt, az anyagi erőforrásoktól jelentős részben független olyan tényezőkre sem fordítunk megfelelő figyelmet, mint a fejlesztéseknek emberi erőforrások hatékony felhasználása szempontjából való végiggondolása. Nem véletlen, hogy a műszaki-fejlesztések során nagyon gyakran a gépek és berendezések telepítése után készülnek el a munkaerő-felhasználási tervek.[17]

Mindezek miatt, egyáltalán nem ritkák az olyan üzemek, melyekben a technológia fő folyamataira a magas színvonalú automatizáció, a termelés mellék- és kiegészítő tevékenységeire továbbra is a gépesítettség és a szervezettség alacsony színvonala jellemző.[18]

A munkafolyamatban megvalósuló műszaki fejlesztés ismertetett módjának nemcsak a munkások beállítottságára és általában a munkafeltételekre gyakorolt következményei

kedvezőtlenek. A gazdasági hátrányok keletkezését a könnyűipari rekonstrukció által érintett egyik vállalat példáján szeretném érzékeltetni. Egyik jóhírű nyugat-dunántúli textilgyárunk vezetése a vállalat műszaki-gazdasági hatékonyságának megállapítására összehasonlította munkáját a vele kooperációs szerződésben levő, hasonló termelési volumennel, létszámmal és gépi kapacitásokkal rendelkező osztrák vállalatéval.[19]

A jelen munkának nem célja, hogy elemezze a fonodák és a szövödék termelési eredményeinek – az osztrák cég javára kedvező – olyan összetevőit, mint a gépek műszaki színvonala, az alap és segédanyagok minősége, a piaci pozíciók alakulása. Kizárólag az emberi erőforrások felhasználást befolyásoló és a munkafolyamatban érvényesülő kontroll – a jelen esetben technikai kontroll – eredményességét meghatározó vezetési és ösztönzési rendszer néhány alapvető különbségére szeretném felhívni a figyelmet. Eddigi fejtegetéseink után nem kell bővebben bizonyítani a munkaterhek, azaz a munkaráfordítások és az azok elismerését biztosító ösztönzési rendszer fontosságát a munkásmagatartások befolyásolása szempontjából. A munkaterhekben és az azok elismerésére szolgáló keresetek arányaiban jelentős különbségek vannak a magyar és az osztrák vállalat között. Az osztrák cégnél érvényesülő folyamatos munkaszervezés és munkateherszámítás, valamint a munkafeltételek nagymértékű standardizáltsága következtében a dolgozókkal szemben támasztott munkakövetelmények lényegében mindenkire nézve azonosak. Ezzel magyarázható az a jelenség, hogy például 1976-ban a szövők bruttó havi keresetei lényegében azonos szinten – nyolc és kilencezer schilling között – alakultak, függetlenül attól, hogy a munkás tizenhat, húsz vagy negyvennyolc gépet kezelt egyszerre. A gépek számát ott a szövők tényleges munkaterhelésének figyelembevételével határozzák meg. Ezzel szemben a magyar vállalat tevékenységére jellemző olyan működési feltételek, mint az anyagellátás és az anyagminőség hullámzásai, a gyártott termékek nagy száma és állandó változása, a sokféle géptípus, az „ad hoc" intézkedések nagy száma, stb., hatására a dolgozókkal szemben támasztott munkakövetelmények gyakran megalapozatlanok, illetve az általuk kifejtett munkaráfordítások egyenlőtlenek. Jelentős részben ezzel magyarázhatók azok a teljesítményingadozások, amelyek hatására a szövők havi keresetei ezerhétszáz és négyezer négyszáz forint között mozognak. Tehát a közhiedelemtől eltérően a magyar munkások keresetei közötti differenciák szinte csillagászatiak az osztrák kollégákkal – pontosabban a jugoszláv vendégmunkásokéval – összehasonlítva. Az osztrák vállalat nagy hangsúlyt helyez továbbá a mester- és művezető-képzésre. Fiatal szakmunkásokat lakatosokat vagy gépbeállítókat – küld a vállalat egyéves továbbképzésre, ahol magas színvonalon elsajátítva a technológiai ismereteket – alkalmassá válnak a legfejlettebb automata gépek beállítására, ellenőrzésére, karbantartására és javítására. Tehát képesek beosztottaik számára kifogástalan műszaki állapotú gépeket és berendezéseket biztosítani. A közvetlen termelésirányítók munkájával szemben támasztott magas követelményeket kereseteik is tükrözik: fizetésük legalább kétszerese a betanított szövőkének. A magyar textilgyárban megoldatlan a mesterek és művezetők utánpótlása. Az alacsony keresetek következtében a fiatal szakmunkások számára nem vonzó a művezetői munkakör. A kialakuló kontraszelekció következtében olyan paradox helyzet is előfordul, hogy az egyre bonyolultabb gépekkel dolgozó szövők munkájának gépészeti oldalról való kiszolgálásával nyolc általánost végzett, korábban ládahordó, darabhordó munkakörben dolgozó, hiányos általános és szakismeretekkel rendelkező egykori segédmunkásokat kell megbízni.[20] A röviden

vázolt különbségek hatására a magyar és az osztrák vállalat dollárkitermelési mutatóiban is többszörös különbségek tapasztalhatók az utóbbi javára.

A számunkra kedvezőtlen tendencia társadalmi összetevői elválaszthatatlanok a munkafolyamatban érvényesülő munkamegosztási és specializációs viszonyok azon diszfunkcióitól, amelyek mind a vezetők, mind pedig a munkások számára a „távolságtartó" vagy ambivalens magatartást teszik kifizetődővé. Kifejlődésének elsődleges magyarázata az, hogy a vezetés a termelési zavarok elhárításánál csak utólag ismeri el a munkások erőfeszítéseit. A dolgozók termelési folyamatban való tényleges beavatkozásának utólagos tudomásulvétele hosszútávon olyan kedvezőtlen jelenségekben nyilvánul meg, mint a dolgozó kollektíva tagjainak érdektelensége a technológiai folyamat alapjainak megértésében.

A munkafolyamat zavartalanságának fenntartása – vagy a munkaerő adaptációja – számos készség kifejlesztését követeli meg. Feltétlenül szükség van például a figyelem, a precizitás, a szakmai biztonság, a mobilitás és a kezdeményezés készségére. Annak ellenére, hogy – a munkafolyamatra jellemző kontroll típusától függően – más és más mértékben feltételei a felsorolt készségek a termék előállításának, azok többségének használatára ezekben a munkaszervezeteiben alig van szükség, illetve kifejlesztésük általában nem kifizetődő a dolgozó számára.

Az ellentmondásos helyzet feloldását megnehezíti az a tény, hogy a munkafolyamat kontroll-struktúrája sem ösztönzi a termelési rendszer fenntartásához szükséges önálló, kezdeményező fellépéseket. A munkavégzés tervezésének és ösztönzésének valóságos adottságai ellenére a munkafolyamatban a bürokratikus kontroll szervezeti struktúrája dominál. A hagyományos vagy technikai kontroll szervezeti struktúráját feltételező munkafolyamatok esetében is a bürokratikus ellenőrzési rendszer segítségével kívánjuk a termelési rendszer fenntartásához szükséges érdek- és cselekvési egységet létrehozni. „Még az egymástól karakterisztikusan eltérő környezeti feltételek között működő, illetve eltérő nagyságrendű vállalatok belső felépítési, működési struktúrája is indokolatlanul sok azonos, illetve nagyon hasonló elemet, jellegzetességet mutat, jellemző az irányítási módszerek és eszközök egysíkúsága, a szervezeti megoldások, illetve változások esetlegessége, a vállalaton belüli koordinációs, integrációs problémák megoldatlansága, illetve a megoldási módszerek, törekvések differenciálatlansága."[21]

Az ilyen jellegű vezetési és irányítási rendszer azonban már nem a bürokratikus, hanem az ún. kvázi-bürokratikus ellenőrzési rendszer fogalmával írható le. Jellemző rá, hogy formálisan – azaz szervezeteink hivatalosan kialakított felépítésében és működésében – a bürokratikus kontroll jegyeivel rendelkezik. Ennek ellenére a termelési rendszer működése elképzelhetetlen az ún. végrehajtó mag munkaköreiben dolgozók, azaz a munkások szakmai tudásán és tapasztalatán alapuló egyéni vagy kollektív kezdeményezések nélkül, holott a vezetési és irányítási rendszer funkcionálásának belső logikája szempontjából azok nem kívánatosak.

Annak ellenére, hogy különböző jellegű a funkcionális tevékenységet ellátó csoportok, osztályok és főosztályok vállalatainknál ugyanúgy megtalálhatók, mint a tőkés munkaszervezetek tagoltabb formáinál – tényleges működésének hatása a végrehajtás szintjén alig érzékelhető.[22] A vállalati szervezet felépítésében és működésében érvényesülő munkamegosztási és specializációs viszonyok következtében az ezeken a részlegeken dolgozóknak kellene a termelési folyamat minden egyes lépését, részfolyamatát

megtervezni, s a végrehajtáshoz szükséges feltételeket biztosítani, ők készítik elő és hozzák meg a munkafolyamatban résztvevők cselekvési lehetőségeit érintő döntéseket. A gazdasági környezet számos bizonytalanságot okozó jelensége, a technológia jellege, a munkafeladatok irányítása és értékelése azonban a munkásoktól és közvetlen vezetőiktől önálló problémamegoldást, kezdeményezéseket igényel, de azok elismerése nem vagy ritkán kerül sor, így nem „kifizetődőek" az érintettek számára. A kvázi-bürokratikus kontrollnak a végrehajtás szintjén megnyilvánuló korlátozó hatásáról a közvetlen termelésirányítók így számolnak be: „Ha valamely problémát középvezetői szinten nem lehet megoldani azt feljebb adni felesleges, mert úgysem nyer elintézést, vagy tovább küldözgetik és körbejár, végül az üzemhez visszakerül utasítás formájában, hogy a gazdasági vezető intézkedjen, vagy elhal valahol ... A vállalatnál alkalmazott felsőfokú és mérnöki végzettségű dolgozók szellemi, műszaki, tervező stb. képessége nincs megfelelően kihasználva. Egyrészt, mert nincs megfelelő üzemi gyakorlatuk, tapasztalatuk, másrészt az irodákban az osztályokon adminisztratív tevékenységet folytatnak, az üzemekkel és a termeléssel semmiféle élő kapcsolatuk nincsen, ugyanúgy az üzemi fizikai dolgozókkal sem, ezért nem ismerik a problémákat, azokat csak távolról szemlélik..."[23]

Az ún. kvázi-bürokratikus kontroll milyen társadalmi-gazdasági viszonyokat teremt az interjúrészletben említetteken túlmenően a munkafolyamat szereplő számára? Hatására a munkafolyamatban hogyan és milyen feltételek mellett valósul meg a termelés fenntartásához szükséges társadalmi konszenzus?

A vállalati szervezet működésének gazdasági célja meghatározott termék vagy szolgáltatás jövedelmező létrehozása a technológiai folyamatok segítségével. Ez csak úgy valósítható meg nagyobb fennakadások, zavarok nélkül, ha a közreműködők között egyúttal a társadalmi közmegegyezést is sikerül „előállítani".[24] Az érintett szereplők közmegegyezésen nyugvó cselekvési egységének létrehozásában meghatározó szerepet játszanak az érdekek, valamint az azok érvényesítését biztosító képességek. Az ún. kvázi-bürokratikus kontroll különleges akadályokat állít mind a vállalati, illetve üzemvezetés, mind pedig a munkások elé a munkafolyamat kontinuitásának fenntartásához szükséges – az érdekek kölcsönös egyeztetésén alapuló – közmegegyezés útján. A termeléssel közvetlen kapcsolatban álló üzemvezetés tagjaiból nemcsak a motiváció hiányzik, de képtelenek is arra, hogy elegendő időt szenteljenek dolgozóik munkával szembeni igényei, valamint az azok kielégítésére szolgáló tényleges cselekvési lehetőségek felismerésére és befolyásolására.[25] Ezzel összefüggésben elgondolkodtatók azok a tapasztalatok, amelyek a vezetői munkaszervezet működésének vizsgálatából származnak. A látszólag bürokratikus kontroll feltételei között végzett vezetői tevékenység sajátosságairól egyfelől közvetett úton – a munkát zavaró tényezők vizsgálatán keresztül – igyekeztünk képet kapni.[26] Másfelől, a munkafolyamatbeli társadalmi konszenzus létrehozásában kulcsszerepet játszó üzemvezetés napi tevékenységének a szerkezetét kísértük figyelemmel. (l. Függelék)

A vezetői munka akadályai között – a megkérdezett vezetők többsége szerint – a vállalaton belüli munkamegosztás és kooperáció problémái vezetnek. Azokat követik a munkaerőfelhasználás különböző természetű nehézségei, a munkaszervezés tárgyi feltételeinek hiányosságai és a vezetési rendszer zavarai. A vezetők egyes csoportjai között különbségek is adódnak a munkát akadályozó tényezők súlyának megítélésében. A termelésirányítók a vállalati szervezet felépítéséből és működéséből, valamint a tárgyi

munkaszervezési problémákból származó akadályokat lényegesen komolyabbnak tartják, mint az irányítás funkcionális területein dolgozó kollégáik. Az utóbbiak számára a vezetési rendszer belső ellentmondásai és a vállalat gazdasági környezetéből eredő problémák nagyobb jelentőségűek. Azonos módon érzékelik viszont a munkaerő felhasználásával összefüggő problémákat, a kvalifikációt és létszámhiányt, a bérezéssel és a munkafegyelemmel összefüggő nehézségeket. Az ún. kvázi-bürokratikus kontroll természetes kísérőjelenségének kell tekintenünk a szervezeten belüli „problémaérzéketlenség" megjelenését, amely főleg a funkcionális irányítás munkaköreiben dolgozó vezetők körében tapasztalható: minden ötödik úgy nyilatkozott, hogy irányítói tevékenységét semmi sem gátolja.

A vezetői munka akadályainak általános vizsgálata mellett a munkásokkal mindennapi kapcsolatban levő üzemvezetés tevékenységének további elemzése is elgondolkodtató tanulságok forrása. A munkaidő döntő részét, azaz 92,8%-át olyan rutinjellegű vezetési teendők kötik le, mint a beosztottak munkával való ellátása és közvetlen irányítása (31,6%), valamint értekezleteken és egyéb módon a felettesekkel vagy más szervekkel fenntartott kapcsolatok (25,4%). Első pillantásra a dolgozókkal napi kapcsolatban álló üzemvezetés ideális lehetőségekkel rendelkezik a munkásérdekek felismerésében és egyeztetésében. A vezetők munkájának gerincét azonban alapvetően diszpécseri vagy egyéb rutinjellegű feladatok ellátása alkotja. Nem marad idő és energia az olyan tevékenységekre, mint a személyes problémák megbeszélése a beosztottakkal, érdemi kapcsolattartás a szakszervezet és pártszervezet képviselőivel, munkafolyamatban résztvevő társadalmi partnerek érdekeinek és cselekvési lehetőségeinek kölcsönös egyeztetésére. Az üzemvezetők munkaidejének mindössze 7,2%-a az ilyen tevékenységek.[27]

A vezetői munkaszervezet vázlatosan bemutatott működésének következményei társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt vitathatók. Ezzel összefüggésben a következő két jelenséget szeretnénk kiemelni. A munkafolyamatban érvényesülő ún. kvázi-bürokratikus kontroll a vezetői munkakörök tekintélyének inflálódását eredményezi. Az érdemi irányítási feladatoktól „mentesített", és az azok teljesítéséhez szükséges eszközöktől – továbbá az elismeréstől – megfosztott vezetők jelentős része kénytelen kiegészítő – például diszpécseri vagy rosszabb esetben segédmunkási teendőket ellátni. Bizonyos idő után az ilyen jellegű „vezetői" munka rangja-tekintélye csökken, aminek hatására a beosztottak számára a vezetői – elsősorban a termelésirányítói – munkakörbe való kerülés, tehát a vezetővé válás nem vonzó perspektíva.[28] Ilyen feltételek között rövidtávon feltétlenül számolni kell – a munkásmagatartásokhoz hasonlóan – közömbös és ambivalens vezetői viselkedés elterjedésével. Megjelenésükről és megnyilvánulásukról a beosztottak így számolnak be: „... a főnökök is elnézőek ... Gyenge pórázon vagy aránylag gyenge pórázon tartják a melóst. Meggyőződtek, hogy nem érdemes annyira hajcsárnak lenni. Őnekik ez úgy sincs megfizetve, hogy utána rossz szemmel nézzenek rájuk. Nincs nekik sem anyagilag, sem erkölcsileg honorálva ezzel kapcsolatban. A főnök nincs ösztönözve arra, hogy hajtson, de munkás sincs ösztönözve ... Mindenki annyit csinál, hogy épp meg ne szólják. Néha az ember megcsinálja kicsit lelkiismeretesen, mert ha megfeledkezik magáról, egyből dolgozik."[29]

Milyen következményei vannak a munkafolyamatban érvényesülő kvázi-bürokratikus kontroll ismertetett kísérőjelenségeinek?

Társadalmi szempontból az a legkedvezőtlenebb, hogy a munkafolyamatban megvalósuló érdekkompromisszum csupán a munkások bizonyos csoportjai számára elérhető alternatíva. A dolgozók más csoportjainak, rétegeinek – akik nem rendelkeznek egyéni vagy kollektív érdekeik érvényesítésének reális lehetőségével – érdeklődése a vállalaton kívüli cselekvési formák felé irányul. A különböző gazdasági munkaközösségek vagy a második gazdaságban adódó munkalehetőségek kihasználásának tényleges lehetőségei azonban szintén egyenlőtlenek. A „rendes" munkaidőn belüli fizikai és szellemi elhasználódás, a munkaerőpiacon pillanatnyilag jól értékelhető szakképzettség jellege, a helyi munkaerőpiaci viszonyok, az életkor stb. mind jelentős hatást gyakorolnak a második gazdaságban nyíló lehetőségekre. Arról már nem is beszélve, hogy a második gazdaság által teremtett cselekvési formák sem függetlenek azoktól a konjunkturális folyamatoktól, amelyek az első gazdaságra jellemzők.[30] A második gazdaság munkáscselekvésekre vagy általában érdekérvényesítési képességekre gyakorolt differenciáló hatásai tehát elválaszthatatlanok az első gazdaságra jellemző gazdasági és társadalmi folyamatoktól. A továbbiakban ezért a munkafolyamatban együttműködő egyének, csoportok és rétegek közötti társadalmi konszenzus néhány korlátozó – következésképpen a munkások társadalmi státuszában és gazdasági pozícióban egyenlőtlenségekre vezető – tényezőjével foglalkozom.

Jelenlegi gazdasági problémáink társadalmi-szervezeti tényezőinek megértése és „kezelése" szempontjából elsősorban a vezetői tevékenység szervezéséből, gyakorlásának módjából eredő hatásokra szeretném felhívni a figyelmet. Az irányítási teendőket végzők munkájának központi részét alkotó érdekfeltáró és – egyeztető feladatok ellátását napjainkban – a társadalmi-gazdasági változások felgyorsulása következtében – fokozottan akadályozzák a vezetéssel járó rutintevékenységek. Azok elvégzése után a vezetésnek nem marad ideje arra, hogy folyamatosan figyelemmel kísérje és feldolgozza mindazon tényezők hatását, amelyek a munkásérdekek és cselekvési lehetőségek pillanatnyilag érvényesülő struktúráját meghatározzák. A cselekvési lehetőségek felkutatásának és az érdekek egyeztetésének rendkívül fáradságos, de a vezetés lényegét alkotó útjának követését a vezetői érdekeltség általános elhanyagoltsága és teljesítményvisszatartásra ösztönző jellege, valamint az előrejutási rendszer kontraszelekciója nem teszi „kifizetődővé".[31] A termelési folyamat zavartalanságának fenntartásához azonban elengedhetetlenül szükség van a munkafolyamatban érvényesülő érdekkompromisszum létrehozására, hiszen annak hiányában a cselekvési egység szenved csorbát. Ez azt jelenti, hogy még a munkafolyamatban érvényesülő kvázi-bürokratikus kontroll esetében is szükség van a vezetők és a beosztottak bizonyos csoportjai között folyó tárgyalásokra, illetve az azokon alapuló érdekkompromisszumokra. Ugyanakkor a munkafolyamatban résztvevő minden egyes társadalmi partner közötti érdekkonfliktusok konstruktív megoldására – amely alatt azt értjük, hogy az érintettek többségének érdekei hosszú távon realizálódnak – nehezen vagy egyáltalán nem kerülhet sor. A vállalati vezetés üzemi és műhelyszintű képviselői tehát a munkások azon csoportjával, rétegével folytatnak érdemi tárgyalásokat, akiknek a tevékenysége révén, a rendelkezésükre álló korlátozott ösztönzési eszközökkel, illetve a lehető legkisebb idő- és energiaráfordítással, garantálni képesek az érdekek kompromisszumának minimális szintjét. A vezetés a termelés folyamatosságának fenntartására irányuló törekvése során szisztematikusan a dolgozók lehető legszűkebb rétegére támaszkodik, ezáltal a maga számára is a „teljesítményvisszatartó"

cselekvési stratégiát tartja rentábilisnak.[32] Ez a felszínen abban nyilvánul meg, hogy a vezetői kezdeményezések, sőt a rutin jellegű vezetői intervenciók is elnyújtottak, sok szereplősek, hallatlanul nehézkesek, röviden: a „cselekvések lefedezésére orientált" döntési folyamat dominál. A kezdeményezések lehető legrövidebb időn belüli és hatékony megoldása sokadrangú szempont. Elsődleges cél: a döntéssel járó egyéni felelősségek elmosása, a döntéshozatallal járó pszichikai feszültségek minimalizálása és a döntések hatására fellépő társadalmi konfliktusok „árának" másokra hárítása. A vezetés még ilyen szituációban is kénytelen megkülönböztetett figyelmet fordítani a kiemelkedő érdekérvényesítési képességekkel rendelkező, ezen belül is főleg a kollektíven fellépő munkások érdekeinek kielégítésére. A vezetés érdekegyeztetési, a társadalmi konszenzus létrehozására irányuló, készsége a munkafolyamatban tehát nagyon különböző. A jelentős érdekérvényesítési képességekkel rendelkező munkásokkal kerüli a közvetlen konfrontációt, „többek között ezért nem nyúl ezeknél a munkásoknál a műszakszámhoz, a munkák elosztásához stb. Ezzel szemben a jelentős érdekérvényesítési erőkkel nem rendelkező munkások sokszor csak a végső pillanatban értesülnek a helyzetüket lényegesen befolyásoló döntésekről akkor, amikor már minden elintézett."[33]

Az ilyen jellegű vezetési stratégia alkalmazásának objektív lehetőségét teremti meg a dolgozók társadalmi viszonyainak rendszerében érvényesülő „centrum-periféria" reláció. Az érdekérvényesítési képességek differenciálódásával hozhatók összefüggésbe a munkások társadalmi státuszában és gazdasági pozícióiban tapasztalható egyenlőtlenségek, amelyekre a hazai munka- és iparszociológiai kutatások eredményei szintén utalnak. E kutatások szerint a centrum és a periféria között a keresetekben többszörös különbségek is előfordulnak, s nem elsősorban a szaktudás és a szorgalom alapján, hanem amiatt, hogy a centrum befolyása nagyobb a munkafeléségek és a munkaeszközök elosztásában, míg a periféria tagjai ilyen befolyásolási lehetőséggel alig, vagy egyáltalán nem rendelkeznek.[34]

A periféria tagiai által betöltött munkakörök a vezetők hatalmának gyakorlása szempontjából kevésbé fontosak. A periféria tagjainak közös fellépését az is nehezíti, hogy általában egyénileg sem rendelkeznek jelentős érdekérvényesítési képességekkel, s így védtelenek a fellépésüket követő, gyakran a megtorlás jellegét öltő, vezetői intézkedésekkel szemben. A vezetők elég könnyen a „lázadó", „felbújtó" stb. jelzővel illetik azokat a munkásokat, akik gyenge érdekérvényesítési képességük ellenére megpróbálnak úgy fellépni, tárgyalni, mintha jelentős érdekérvényesítési képességek birtokában lennének.[35]

A hagyományos kontroll feltételei közepette az egyéni szaktudás vagy a dolgozó kollektíva rövidtávon alig pótolható gyakorlati tapasztalatai, a kiemelkedően kedvező munkaerőpiaci pozíciók stb. alapján juthatnak a munkások bőséges cselekvési lehetőségekhez, amelyek mobilizálásával lehet szert tenni az érdekérvényesítés társadalmi képességére. A technikai kontroll munkaszervezetében a műszaki és gazdasági diszfunkciók kollektív kihasználása biztosíthat egyes kritikus helyzetekben a munkások számára erős pozíciókat.

Az ún. kvázi-bürokratikus kontroll esetében más összefüggésről van szó, hiszen hatására felerősödnek mindazok a zavarok és hiányosságok, amelyek a munkafolyamatban érvényesülő kontroll különböző típusaira általában jellemzőek. Ez konkrétan azt jelenti,

hogy például az anyaggazdálkodási osztály szakemberei csak a termelési zavarok jelzésekor – tehát utólag – képesek vagy hajlandók anyagot biztosítani, a termelési programok – amelyek készítésével szintén kvalifikált szakemberek foglalkoznak – csupán „ajánlás jellegűek", a műszaki osztályon nem készülnek betartható műveletterv, és sorolhatnánk tovább. Ilyen körülmények között, a termelés – azaz a használati érték előállítása – elfogadható szintű kontinuitásának fenntartása érdekében az üzemvezetés és a munkások kénytelenek átvállalni a funkcionális területen és a felsőbb szinteken dolgozó vezetők és szakalkalmazottak feladatainak jelentős részét. E gyakorlat hatására szaporodnak el a munkafolyamatban a dolgozók által elvégzett, de a vezetés által hivatalosan figyelmen kívül hagyott és nagyobbrészt megfizetetlen munkafeladatok.[36] (1. sz. Függelék)

Az ún. kvázi-bürokratikus kontroll feltételei között azok a dolgozók találhatók centrális helyzetben, akik – a munkafolyamatban elfoglalt kulcspozícióik alapján – tevékenységeik legitimációját és egyúttal „megfizetettségét" képesek akár egyénileg, akár kollektíven az általuk kívánatosnak tekintett szinten tartani, illetve folyamatosan „kialkudni". A centrumhoz tartozók kollektív erejét nélkülöző periféria tagjai ellenben képtelenek a munkával kapcsolatos sokszínű egyéni tapasztalataikat közösen feldolgozni és kiértékelni. Ennek hiányában viszont nehéz felismerni azt, hogy az adott munkahelyen és időpontban melyek a munkafeltételek döntő tényezői. Részben ezzel magyarázható az egységes és összehangolt cselekvési stratégiák kidolgozásának és alkalmazásának hiánya. A periféria tagjai – társas viszonyaik fejlettlensége következtében – képtelenek elsajátítani az érdekérvényesítés társadalmi képességét a munkafolyamatban.

A munkások társadalmi-gazdasági helyzetében létrejövő különbségek, mint rámutattam, nem vezethetők le közvetlenül a dolgozók szakképzettségének eltéréséből. A munkafolyamatban érvényesülő kontroll típusára jellemző cselekvési lehetőségek, valamint az azok felismerése révén kifejlődő érdekérvényesítési képességek szerepe a meghatározó ebben.

A megragadható és viszonylag könnyen mérhető bérezési-kereseti differenciákon kívül más következményei is vannak a munkaerő bemutatott rétegződésének.

A „centrum-periféria" reláció kedvezőtlen társadalmi következménye a dolgozók számára abban nyilvánul meg, hogy egyfelől rendkívül nehezen fejlődnek ki a szolidaritás és összetartás értékei, másfelől egyes munkáscsoportok és –rétegek tagjai más csoportok és rétegek tagjaihoz képest többszörösen fejlett érdekérvényesítési képességgel rendelkeznek. Ennek hatására a munkások körében az összetartás és szolidaritás helyett a széthúzás és elkülönülés tendenciái erősödnek meg.

A munkásságot a munkafolyamatban megosztó társadalmi-szervezeti viszonyok rövidtávon „megkönnyítik" a vezetés helyzetét. Saját érdekeinek érvényesítésében, hatalmi pozícióinak megőrzésében építhet az általa irányított munkaerő megosztottságára. Például a centrum tagjainak – a munkások kollektív szembenállásától tartva – a rendelkezésre álló mégoly szűkös eszközökből is bőségesen juttat, és fokozott figyelmet fordít egyéb törekvéseikre. Ezzel szemben szinte teljesen elhanyagolja vagy csak az általános szólamok szintjén törődik a perifériához tartozók igényeivel.

A munkásigények, valamint a vezetői törekvések folyamatos egyeztetésével létrehozott, és a dolgozók lehető legszélesebb rétegeire kiterjedő, tehát tartós társadalmi konszenzus útjába a munkafolyamatra hazánkban általában jellemző ún. kvázi-bürok-

ratikus kontroll szinte leküzdhetetlen akadályt gördít. A termelőszervezeteinkben együttműködő egyének, csoportok és rétegek cselekvési lehetőségeit a kontrollnak ez a típusa szisztematikusan korlátozza és a résztvevők számára – legalábbis rövidtávon – nem a cselekvés, hanem a passzivitás a kifizetődő. Ennek nem mond ellent az a gyakran megfigyelhető jelenség, hogy miközben a szervezeti kontroll ezen formája jelentős és látványos változtatásokra képes a szervezetek felépítésének és működésének formai elemiben, képtelen mozgásba hozni a szervezeti tagok újítókészségét, vállalkozó szellemét és lehetővé tenni a fokozott részvétellel járó konfliktusok nyílt vállalását. Pedig a jelenleginél átfogóbb társadalmi konszenzus létrejöttére halaszthatatlanul szükségük lenne, amely kifizetődővé tenné a kezdeményező, újító törekvéseket hordozó magatartásformákat.

Az itt vázlatosan bemutatott – más munkáinkban viszont részletesen tárgyalt – „centrum-periféria" viszony tartós érvényesülése a munkafolyamat társadalmi partnerei között folyó érdekegyeztetés eredményességét ezáltal rontja hatványozottan, hogy lehetetlenné teszi a vezetők és beosztottak számára kölcsönösen elfogadható érdekkompromisszum „társadalmi árának" becslését. Látszólag és nyilvánosan a vezetésnek sikerül a munkáskollektíva egészével megállapodnia. Valójában azonban csupán a centrum tagjaival – azaz a dolgozók viszonylag szűk csoportjával – jött létre az érdekek tényleges egyeztetése. Az ilyen jellegű érdekkompromisszumokat joggal nevezhetjük részlegeseknek, melyeket mindig olyan jelenségek kísérnek, mint a vezetés és irányítás képviselőinek következetlensége és kapkodása, a vezetők és beosztottak teljesítményvisszatartó taktikája, a közömbös és visszavonuló magatartások általánossá válása stb. A felsorolt jelenségek társadalmi alapja abban keresendő, hogy mind a vezetők, mind pedig a munkások érdekérvényesítési képességeik tartós megőrzésére törekszenek, természetesen számolva közben az ún. kvázi-bürokratikus kontroll adottságaival is. Ennek hatására a termelőszervezetekben is elterjednek a bürokratikus szervezetek világában közismert cselekvési formák, amelyek közös jellemzője, hogy a vezetők nyilvánosan a munkafegyelem, a fegyelmezett munka, a munkavégzésre vonatkozó előírások stb. szigorú betartását követelik beosztottaiktól, a valóságban azonban az általuk szorgalmazott szabályok vagy munkakövetelmények ellen lépnek fel. Teszik ezt azáltal, hogy saját cselekvési lehetőségeik megőrzése és kiszélesítése céljából, illetve a cselekvési stratégiájuk megvalósítása, azaz *a termelés folyamatosságának fenntartása érdekében megegyeznek* – bár ez a megegyezés nem írásban, hanem hallgatólagosan jön létre – *a centrumhoz tartozókkal* a feltételek könnyebb vagy nagyobb jövedelmet biztosító teljesítésében.

1. Függelék

A vezetői munka akadályozó, zavaró tényezői (N = 540 fő)

Akadályozó tényezők*	Termelésirányítás	Funkcionális	Egyéb	Összesen
	irányítás területén tevékenykedő vezetők véleményei alapján			
1. Tárgyi-munkaszervezési problémák	18	5	11	14
2. A munkaerővel kapcsolatos nehézségek	16	15	27	18
3. A vállalaton belüli munkamegosztás és kooperáció hiányosságai	31	17	23	25
4. Vállalati szervezet felépítése	14	17	12	15
5. A vezetési-irányítási rendszer belső zavarai	13	19	11	14
6. Környezeti tényezők	2	5	6	4
7. Egyéb akadályok	1	1	4	2
8. Nincs probléma	5	21	6	8
Összesen:	100	100	100	100

Forrás: A vezetői munkaszervezet, érdekeltség és előrejutási rendszer működésének kölcsönös kapcsolatai (MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1982. Részlet az MSZMP KB Agit. Prop. Biz. megbízásából készített vizsgálatból. A téma vizsgálatára a hazai gépipar egyik nagyvállalatánál került sor 1980–81-ben.)

*Az egyes akadályozó tényezők részletezve: 1.: Anyag-, alkatrész-, szerszámellátás, karbantartás stb.; 2.: kvalifikáció hiánya, bérezés, munkafegyelem stb.; 3.: hiányos előkészítés és belső kooperáció, hibás termelési programok, ütemtelen termelés stb.; 4.: hatásköri tisztázatlanság, rossz információs rendszer, a döntési rendszer nehézkessége, az ellenőrzés hiányosságai stb.; 5.: ösztönzés, kiválasztás hibái, vezetési stratégia hiánya stb.; 6.: szállított anyag minősége, határidők be nem tartása stb.

JEGYZETEK

[1] A munkaszervezet munkaerő feletti ellenőrzési eszközként való értelmezésében, a hazai szociológiai vizsgálatok tapasztalatain kívül főleg a következő, – marxista orientációt képviselő – elemzésekre támaszkodom: *Edvards, R.:* Contested Terrain, (The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century), Basic Books, New York, 1979.; *Sabel, Ch. F.:* Work and Politics, (The division of labor in industry), Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

[2] Természetesen még a hagyományos kontroll feltételei között sem abszolutizálható a közvetlen termelésirányítók hatalma a munkaerőfelvétel és -elbocsátás terén. A munkaerőkereslet és -kínálat viszonya, valamint az általános foglalkoztatás-politika jellege nagymértékben befolyásolják a művezetők helyzetét. A művezetés helyzetét befolyásoló tényezőkről kitűnő áttekintést nyújt a következő elemzés: *Varga László:* A művezetők helyzete (1948–1968), MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1982.; Varga László: Pató Pálok vagy sztahanovisták, Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

[3] *Douard, H.:* Innovation industrielle et changement social: Volvo et Fiat, Esprit, Juillet-Aout, 1975. 29. oldal.

[4] *Braverman, H.:* Labor and Monopoly Capital, Monthly Review Press, 1974. Hasonló tendenciákról számol be az az esettanulmány, amely az NC gépek hazai alkalmazásának feltételeit a munkások ismeretszintjével összefüggésben vizsgálta: *Hardi Emília:* Esettanulmány a CSM Szerszámgépgyár NC üzemében a modern technika és a dolgozók ismeretszintjének kapcsolatáról, I. m.: 11–58.

[5] A bürokrácia jelenségével és kritikájával bőséges szociológiai irodalom foglalkozik, ezért azok bemutatása helyett a következő művekre szeretnénk felhívni a figyelmet: *Crozier, M.:* A bürokrácia jelensége, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.; *Weber, M.:* Gazdaság és társadalom, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.; *Kulcsár Kálmán:* A szervezet és társadalmi környezete, (in): Fogalmi rendszerekről, szerkezetekről és szervezetekről, (Rendszerkutatási tanulmányok), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; *Gouldner, A.:* Patterns of Industrial Bureacracy, The Free Press, Glencoe, Ill., 1954.; *Burawoy, M.:* Manufacturing Consent, The University of Chicago Press, Chicago London, 1979.; *Crozier, M.:* On ne change pas la Société par le Decret, Grasset, Paris, 1979.

[6] Egyes kutatók különbséget tesznek a mechanikus és professzionáliss bürokratikus struktúrák között. *Gouldner, A.:* Patterns of Industrial Bureaucracy, Free Press, New York, 1954., *Boisvert, M.:* L'approche socio-technique, Les Éditions Agence d'Arc, Montreal, 1980.

[7] A szervezeti struktúrák típusairól, komponenseiről és egyéb sajátosságairól lásd bővebben: *Mintzberg, H.:* Structuring of Organization, I. m.: 301–310. A szervezetfejlesztés és a szervezeti formák választásának elméleti és gyakorlati problémáit egyaránt jól érzékelteti a következő munka: *Galbraith, J. R.:* Organization Design, Addisos-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts, 1977. Hazai vállalataink felépítésének és működésének – ezen belül döntési rendszerének – uniformizált jellegéről lásd: *Marosi Miklós:* Centralizáció és decentralizáció az iparvállalatok irányításában, Kossuth Könyvkiadó, 1972.

[8] A vezetési tevékenység értékelésére alkalmazott módszerek egyik lehetséges változatát a következő munkánkban részletesen ismertettük: *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Vezetés, vezetőkiválasztás, ösztönzés, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 206–273.; Az irodai munka területén alkalmazott bürokratikus kontroll technikáival foglalkozik a következő tanulmány: A Guide to Office Clerical Time Standards, A Compilation of Standard Data used by large American Compenies, Detroit, 1960, (in) *Braverman, H.:* Travail et Capitalisme monopliste, Francois Maspero, Paris, 1976. 203.

[9] A kontrollnak ez a formája számos előnnyel jár a vezetés számára. Egy kanadai számítógép-vezérlésű cementgyár teljesítményét és az emberi erőforrások hatékony felhasználását jól érzékeltetik a következő adatok: a 21 osztályba és egyben bérkategóriába sorolt összesen 100 fős termelői és 42 fős vezetői-alkalmazotti létszámmal évente 900 000 tonna cementet gyártanak. (Convention Collective 1978–1980. Ciment Lafarge Québec Itie. United Cement Line and Gypsum Worker International Union, Local 470., A.F.L.–C.I.O.–C.L.C.) A folyamatjellegű ipar vezetői és nem vezetői munkaköreinek elemzésére és értékelésére szolgáló módszerekről és technikákról jó áttekintést nyújtanak a következő munkák: *Lytle, Ch:* Job Evaluation Methods, Second Edition, The Ronald Press Company, New York, 1964.; Job Descripition and Classification Manual (For Clerical Jobs). United Steelworkers of America – A.F.L.–C.I.O.–C.L.C.) and Coordinating Committee of Steel Companies, Pittsburgh, 1971.

[10] *Berki Sándor:* A munkások és az automatizáció, Díjnyertes Egyetemi szakdolgozat, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 1981. 4. 42.

[11] *Hardi Emília:* Esettanulmány a CSM Szerszámgépgyár NC üzemében a modern technika és a dolgozók ismeretszintjének kapcsolatáról, Budapest, 1975. ápr. 30. (kézirat). Ezzel összefüggésben meg kívánjuk jegyezni, hogy nem kizárólag a munkafolyamat hazai fejlődésének sajátosságaival – amelyekkel a következőkben bővebben is foglalkozunk – összefüggő jelenségekről van szó. A maga tényleges működésében minden termelési tevékenységben – a munkafolyamatban érvényesülő kontroll típusától függően más és más nagyságrendben – szükség van a „végrehajtók", a munkások kezdeményező és újító tevékenységére. Kezdeményező készségük és tapasztalataikon alapuló intervencióik nélkül a termelési rendszer képtelen funkcionálni, még a munka szervezettségének általában magasabb szintjével jellemezhető tőkés vállalatok esetében is. (*Linhart, D.:* Pour une prospective du travail, Sociologie du Travail, Dunod, Paris, 1982. 2. 178–191.; *Wilkinson, B.:* The Shopfloor Politics of New Technology, Heinemann Educational Books, London, 1983.)

[12] A kvázi vagy látszólag bürokratikus kontroll általános társadalmi-gazdasági és kulturális kondicionáló tényezőivel részletesen foglalkozik a következő elemzés: *Kulcsár Kálmán:* A bürokratizmus társadalmi összefüggései, (in) Gazdaság, társadalom, jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 235–254.

[13] *Coriat, B.:* Procés de travail, économie du temps et théorie da la segmentation de la force de travail, (in) Ouvriers et automates, F. Maspero, Paris, 1980. 41–73.

[14] Népszava, 1982. május 14. 1. Természetesen nem általában a magyar munkás innovációs képességével, találékonyságával vannak nehézségeink, s arról sincs szó, hogy a munkafolyamat szervezettsége vagy a technológiai fejlettsége tenné esetleg fölöslegessé a munkások kezdeményezéseit. A fejlesztési és újítási kedv alapvető akadályát az jelenti, hogy az egyén vagy a kollektíva számára „nem kifizetődő" ötleteinek, új meglátásainak nyilvánosságra hozatala. Ezt bizonyítja az ún. nemhivatalos újítások gyakorlata, amely fő jellemzője, az, hogy a munkások maguk vagy szűkebb csoportjuk számára őrzik meg „kisebb-nagyobb" módosításaikat. A hivatalos újítások nem kifizetődő voltáról és hatásairól lásd bővebben: *Héthy Lajos–Makó Csaba:* A technika, a munkaszervezet és az ipari munka, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 147–148.

[15] Részlet az „Automatizáció és az ipari munkások" témában, az acéliparban készített interjúsorozatból. Interjúkészítő: Fazekas Károly. Megbízó: MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1975. (Nem publikált vizsgálat).

[16] *Elmann, M. J.:* Full Employment (Lessons from State Socialism) H. E. Stenfert Kroese B. V., Leiden) Antwerpen, 1979. 14.

[17] *Fehér János:* Egy gépipari vállalat fejlesztési döntésének hatása a vállalaton belüli főbb érdekrelációkra, Doktori disszertáció. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1979. 92. A tőkés vállalatvezetés gyakorlatában hasonló tendenciák figyelhetők meg: *Dubois, P.–Durand, C.:* Les politiques patronales d'innovation, Critiques de l'Économie Politique, Avril-Septembere, 1983.

[18] Nem csak arról a közismert jelenségről van szó, hogy például a minisztériumi iparban a fizikai dolgozók 16–20%-át anyagmozgatási, szállítási- és raktározási tevékenységek kötik le. Hosszútávon azonban talán még kedvezőtlenebb következményei lehetnek a karbantartás elhanyagoltságának. A forgácsológépek javításával hazánkban mindössze hatszázan foglalkoznak, annak ellenére, hogy 200 milliárd Ft értékű termelőberendezések karbantartásáról van szó. Heti Világgazdaság, 1982. V. 11. 3.

[19] *Marton János:* Vállalati érdek – fejlesztési koncepció, Magyar Textil Technika, 1980. 1., 2., 3., 4. szám.

[20] A művezető, illetve a mester utánpótlás országos nehézségeinek kialakulásában az elmúlt évtizedek társadalmi-politikai változásai szintén jelentős szerepet játszottak. Lásd bővebben erről: Varga László: A művezetők helyzete, (1945–1968), MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1982. 107.

[21] A hazai nagyvállalatok belső irányítási mechanizmusának értékelése, 2. sz. Munkacsoport (A munkacsoport vezetője: *Dr. Tatai Ilona,* a szerkesztő bizottság tagjai: Schuszter Endre, Kovács Sándor, Hajnal Albert, Dessewffy Olivér, kézirat, Budapest, 1980. 6.

[22] Az érdemi feladatok végzésére csak ritkán alkalmat kapó műszaki és gazdasági szakalkalmazottak – akik a technostruktúra legnépesebb csoportját alkotják – funkciótlanságának egyik alapvető forrása az, hogy tevékenységeik, feladataik jelentős része igazgatási-szervezési döntések nyomán jött létre a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején. Lásd bővebben erről: *Helmich Dezső:* Munkafolyamat, munkaszervezet és magatartás (in) Szellemi alkotás – szellemi tulajdon, MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1974. A kvázi-bürokratikus kontroll sajátosságairól lásd bővebben: Gouldner, A.: Patterns of Industrial Bureaucracy, Free Press, Glencoe, 1954. 174.

[23] A vezetői munkaszervezet, érdekeltség és előrejutási rendszer működésének kölcsönös kapcsolatai (MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1982. Részlet, az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Bizottság megbízásából készített, a „Társadalmunk innovációs készsége . . . c. kutatásból).

[24] Ezzel összefüggésben utalni szeretnénk arra az illúzióra, amely a gazdasági munka hatékonyságával összefüggő nehézségeket lényegében a műszaki alkalmazottak érdekeltségének elhanyagolásából vezeti le. Elismerve a műszaki és egyéb képzettségű szakalkalmazottak anyagi pozíciójának leromlását az elmúlt évtizedekben, valamint annak az érintettek magatartására gyakorolt kedvezőtlen hatásait, mégis arra kell gondolnunk a jelenségek magyarázatát keresve, hogy a kereseti-bérezési – tehát anyagi érdekeltségi – kérdésnél jóval összetettebb társadalmi-szervezeti problémáról van szó. A differenciáltabb helyzetelemzés érdekében a munkás, a vezetői és a szakalkalmazotti keresetek összehasonlításán túlmenően azzal is foglalkozni kellene, hogy a munkafolyamatra ténylegesen jellemző kontroll jellege a vállalati szervezetben együttműködő munkások, vezetők és szakalkalmazot-

tak különböző rétegei és csoportjai számára milyen valóságos cselekvési lehetőségeket biztosít. Az ilyen jellegű elemzések eredményeit nélkülözo keresetszabályozás csak részleges, az érintettek jelentős részét kirekesztő megállapodást eredményezhet.

[25] A munkások számára a munkafolyamatban rendelkezésre álló cselekvési-ellenállási lehetőségek kiismerésének nehézségeit illusztrálja a következő eset: „Csepelen például, a régi szakmunkások körében igazi legenda övezte azt a húsz évvel korábban eltávolított igazgatót, akit . . . nem tudtak (a munkások) kijátszani". (*Varga László:* A művezetők helyzete (1945–1968). I. m.: 77.

[26] Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy természetesen nem a vezetők teljes tevékenységéről, hanem a munkájukat zavaró tényezőkről, a „hibák"-ról van szó.

[27] *Farkas Zoltán:* Munkások termelési magatartása és az üzemérdekérvényesítési viszonyai Miskolc 1981. (Nem publikált kutatási jelentés) 198. Farkas Zoltán: Munkások érdek és érdekeltségi viszonyai. Szociológia, 1983. 1–2. sz.

[28] A vezetők ösztönzési és előrejutási rendszerének működésével foglalkozó kutatási eredményeink (*Héthy Lajos–Makó Csaba:* Vezetés, vezetőkiválasztás, ösztönzés, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.). Megegyeznek a lengyel iparszociológusok vizsgálati tapasztalataival (*Wasilevsky J.:* Occupational Carreeers of Directors, The Polish Sociologicel Bulletin, No. 3–4. 1978., 97–110), és más hazai kutatók megállapításaival (*Bóday Pál:* A vezetői szerepfelfogás és magatartás szociológiai kérdései, OVK, Budapest, 1982. Kutatási jelentés 23.) A vezetői előrejutást tárgyaló egyik legátfogóbb munka: *Schein, E. M.:* Carrier dynamics, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Mass., 1978.

[29] Részlet a termelési gyakorlat és az életmód kölcsönös összefüggéseinek vizsgálatával foglalkozó előkutatás anyagából. (MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1982. Interjúkészítő: Berki Sándor.)

[30] Ezzel összefüggésben teljes mértékben egyetértünk azzal a megállapítással, amely szerint például a második gazdaságba tartozó „magánkisipar fejlődésének kulcsa . . . végső soron nem csupán a közvetlenül reá gyakorolt állami befolyásban keresendő, hanem abban, ahogyan az első gazdaság fejlődése kényszerű irányt, mozgástartományt szab a politika és a szabályozás cselekvései elé, illetve ahogyan a hatást a magánszektorra fejti ki . . ." (*Gábor R. István–Galasi Péter:* A „kiegészítő tevékenységek" társadalmi összefüggései (in) Válság és megújulás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 212.

[31] *Héthy Lajos:* Napjaink gazdasági feladatai és a vezetői érdekeltség, Társadalmi Szemle, 1982. 5. 52–62.

[32] *Nemes Ferenc:* Érdekeltség-magatartás-tartalékok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

[33] *Farkas Zoltán:* A munkások termelési magatartása . . . I. m.: 194–195.

[34] Az ilyen jellegű kereseti differenciák kimutatására sajnos alkalmatlanok a szokásos kereset- és bérstatisztikai felmérések. A teljesítménybéres területen például a dolgozók munkaráfordításait és kereseteit meghatározó tényezők kizárólag a munkafolyamat emberi magatartásokat formáló dimenzióinak vizsgálatán keresztül deríthetők fel, például bizonyos objektív adatforrások (többek között a munkalapok) adatainak feldolgozása révén. A munkáskeresetek színvonalát alapvetően olyan tényezők befolyásolják, mint a kiadott munkák megmunkálási idejének egyenlőtlenségei, a gyártott alkatrész „életkora", a visszatérő (belőtt) vagy alkalomszerűen ismétlődő munkák aránya, egyidejűleg gyártásba adott darabszám alakulása, a túlórázás rendszeressége stb. A felsorolt tényezők előfordulásának kombinációja a dolgozók rendelkezésére álló cselekvési lehetőségek, illetve az érdekérvényesítési képességek egyenlőtlenségeit fejezik ki, tehát lényegében a munkafolyamat partnerei közötti társadalmi viszonyok alakulását tükrözik. Fenti megállapításainkban saját, a teljesítményekkel kapcsolatos munkásmagatartások elemzésével foglalkozó munkáink tapasztalatai mellett elsősorban Farkas Zoltán már többször idézett kitűnő dolgozatára támaszkodtam.

[35] Természetesen a bemutatott rétegződés vezetési törekvések érdekében történő felhasználása nem csupán az állami ipar termelőszervezeteire, hanem az ipari szövetkezetekre is jellemző. Lásd bővebben erről: *Tellér Gyula:* Munkahelyi tanácskozások az ipari szövetkezetekben. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest, 1981. 127–130.

[36] Ez a jelenség áthatotta a termelésben kezdeményezett különböző típusú mozgalmakat is. Például a DH (Dolgozz Hibátlanul) mozgalom égisze alatt konkrét műszaki-gazdasági feladatok megol-

dását varrták – a kollektív együttműködés nevében – az egyébként valóban aktív dolgozók nyakába, míg az arra illetékes vezetők és szervezeti egységek alig tettek (vagy voltak képesek tenni) valamit. A „mindenki felelős az általa végzett munka minőségéért" elv helyett a „dolgozz helyettem" elve került egyre inkább előtérbe. (*Szövérffy Dezső–Radványi Dezső:* Mi is valójában a DH? Munkaügyi Szemle, XXII., 1978. 11. sz.)

SUMMARY

Csaba Makó: Bureaucratic and quasi-bureaucratic control in the labour process of work

The paper discusses the types of control observed in the labour procass through the manner of work done, the evaluation and reward of the output. Experience serving the basis of the analysis was gathered by the author from the evolution of the organization of the enterprise.

While presenting the special features of control enforced in the process of work in Hungary emphasis is laid mainly on the functioning of the bureaucratic and quasi-bureaucratic ones. Of the effects of the apparently bureaucratic control the author discusses the lack of legitimation of worker activities and their unfavourable social consequences in detail. More concretely, the workers are bound to perform several tasks of management nature in actual production. In the mean time only certain layers of the workers, those who occupy a central position in the process of work, are capable to make the leadership pay for this type of activity. Those layers of workers who are in a disadvantageous position are incapable of doing so, and the retreating and indifferent behaviour manifest among them is to a great extent due to this fact. A precondition of the general increase of the activity of workersis the creation of such organizational relations, which are based on a more comprehensive compromise of interests between the investment of labour and the benefits granted for it.

РЕЗЮМЕ

Чаба Мако: Бюрократический и квази-бюрократический контроль в трудовом процессе

Типы контроля проводимого в течение процесса труда в статье обсуждаются на основе способа проведения работ, оценки и признания достижений трудовой деятельности. Опыт положенный в основу анализа автор черпает из развития организации предприятия.

В ходе описания своеобразия контроля осуществляемого в процессе работы в условиях Венгрии показано функционирование бюрократического и, главным образом, квази-бюрократического контроля. Из влияний кажущегося бюрократическим контроля автор подробно занимается отсутствием признания действий рабочих и неблагоприятными общественными последствиями этого, конкретно речь идет о том, что рабочие в практике производства вынуждени выполнить ряд задач носящих характер руководящих задач. В то же время только отдельные слои рабочих – занимающие центральные позиции в рабочем процессе – способны заставить руководство оплатить выполнение этих задач. Слои рабочих находящиеся в неблвгоприятном положении неспособны это сделать, в значительной мере этим объясняется их самоустранение и безразличие проявляющиеся в их поведении. Условие общего подъема активности рабочих: создание таких организационных условий, которые базируются на более широком, чем до сих пор, компромиссе затрат труда и полагающихся за них преимуществ.

LAKI MIHÁLY

KÉNYSZERÍTETT INNOVÁCIÓ

(Műszaki fejlesztés az eladók piacán)

Ez az írás nem elméleti mű, nem tekinthető módszeres empirikus kutatási eredmények összegzésének sem. Inkább az ilyen kutatások, felmérések során, mellékesen összegyűlt tapasztalatok és a Magyarországon folyó innovációs tevékenységről vallott gyakoribb nézetek laza összevetésének, holmi berzenkedő finomítási kísérletnek. Ötleteim közreadásától azt remélem, hogy vitapartnereim véleményét felhasználva végül is egy empirikus kutatás hipotéziseit tudom majd megfogalmazni.

*

Nem értek egyet például azokkal, akik egyes gazdaságokat innovatívnak, másokat pedig adaptívnak – követőnek – tekintenek, és ezzel *minősítik* az egyes országokban folyó műszaki fejlesztést, és ezzel a fejlesztőket is.[1] Ez a felosztás akarva-akaratlan azt sugallja, hogy a kreativitás gyakrabban fordul elő ott – az innovatív társadalmakban, mint amott – a jól rosszul követő-adaptáló rendszerekben. Igaz, hogy az olyan látványos táblázatokból, amelyek a világ 50–100 legfontosabb találmányának főbb adatait tartalmazzák, sok ország hiányik,[2] mások viszont rendre előfordulnak, de ez csupán annyit jelez, hogy egyes országokban az újat teremtő műszaki-gazdasági és szervezési lelemény főként célszerű, a szakmai közvélemény számára újnak, újdonságnak számító tárgyakban, termelési eljárásokban, technológiákban testesül meg. Arról, hogy máshol mi történik, hogy semmiben, vagy *valami másban* testesül-e meg ez a tevékenység, nem szólnak az ilyen kimutatások.

A magyar – pontosabban a középeurópai eset – feltételezésem szerint nem a semmi, hanem a „valami más". Mielőtt ezt a misztikus „valami mást" megpróbálnám vázlatosan leírni, a félreértések elkerülése végett megjegyzem: átérzem azoknak a hivatalnokoknak, nagyvállalati vezetőknek, vagy tudományszervezőknek a szomorúságát, akik látva a nemzeti jövedelem, a költségvetés K+F célokra, oktatásra stb. fordított, a máshol szokásosnál esetleg nagyobb hányadának alacsonyabb hozamát, a műszaki fejlesztés lassúságáról, pazarlásról beszélnek. Ők új, jobb, tárgyakat, eszközöket, technológiákat várnak a *befektetéstől,* és ha ez részben vagy teljesen elmarad, akkor úgy érzik, joggal beszélnek a hazai K+F rossz hatékonyságáról.[3] Írásunk tárgya azonban a „van" és a nem a „legyen".

Visszatérve a „valami más"-hoz, joggal ellenvethető: fogalmazásunk szélsőséges, hiszen nálunk is számos új, paramétereiben jobb (más) termék, eljárás születik. Tételünk

azért csak ennyi: nem elegendő (sőt félrevezető) csupán az új, piacképes termékekben, találmányokban mérni a kutatási-fejlesztési ráfordítások hatékonyságát, a fejlesztők kreativitását.

Legalábbis a jelenlegi hazai körülmények között nem.

A gazdasági környezet

Egyébként igencsak ingoványos területre merészkedik az, aki az újításoknál megpróbálja egybevetni a ráfordításokat az eredményekkel. Hiszen – hogy csak egy tényezőre utaljunk – ritka az olyan vállalati vagy kutatóintézeti fejlesztőmérnök, konstruktőr, aki – ha erre lehetősége kínálkozik – ne igényelne újabb műszereket, gépeket, munkaerőt. Nyilván azért tesz így, mert úgy véli, mindez növeli a sikeres innováció-adaptáció esélyeit. Tudjuk viszont, nemcsak legendákból, de ipartörténeti dolgozatokból is, hogy számos alapvető újítás és találmány igencsak mostoha feltételek között született. Ez is arra utal, hogy sok esetben lehetetlen megmondani, mi szükséges és mi felesleges a fejlesztési-kutatási munkához. A továbbiakban ezért adottnak tekintem a konstruktőrök stb. *közvetlen* munkakörülményeit, és a munkájukat befolyásoló gazdasági (vállalati és állami) környezet egyes elemeivel foglalkozom.

A vállalatok és kutatóintézetek mindennapi tevékenységét Magyarországon az eladó tartós erőfölényével jellemezhető piaci helyzet határozza meg.[4]

Az eladóként kényelmes, vevőként pedig kiszolgáltatott vállalatok a már bevezetett régi termékeik korántsem folyamatos, a termelési tervtől, programtól rendre eltérő, „ütemtelen" gyártását is csak az alkalmazkodás sajátos formáinak segítségével tudják biztosítani.[5]

Az anyagellátás ismert nehézségei, a szállítási és kooperációs lazaságok, a minőségi problémák, a munkaerőhiány, a hosszú gépbeszerzési határidők miatt kiszolgáltatott helyzetben levő vevők különböző eszközökkel igyekeznek javítani helyzetükön, áthidalni a nehézségeket.

Ilyen módszer a *rendelésgyűjtés,* amikor a vállalatok úgy csökkentik kiszolgáltatottságukat, hogy a lehetséges leghosszabb időre lekötik kapacitásaikat.[6] Ugyancsak ezt a célt szolgálja az *anyag- és félkésztermék-gyűjtés* is.[7]

A nemzetközi összehasonlítások szerint is nagy hazai anyagkészletek gyakran lehetővé teszik, hogy a vállalati vezetők – bízva jó személyes kapcsolataikban – *kölcsönösen kisegítsék* egymást. Leggyakrabban nyersanyagot, alkatrészt, de esetenként gépet, munkaerőt adnak kölcsön, számítva egy későbbi viszonzásra.[8]

Ezek a módszerek többnyire csak csökkentik, de nem szüntetik meg a vevők kiszolgáltatottságát. A kölcsönös kisegítésben résztvevők száma eleve nem nagy (mindig kisebb mint az adott árupiac szereplőinek köre). A rendelésgyűjtés pedig, miközben csökkenti az egyes vállalatok kiszolgáltatottságát, egyúttal növeli is az egész gazdaság merevségét. Ez pedig – közvetve vagy közvetlenül – az érintett vállalatnál is nehezíti a rugalmas alkalmazkodást.

Korlátozott a hatása az olyan áthidaló megoldásoknak is, mint amilyen a *vevő kezdeményezte áremelés,* vagy az utólag igényelt *tőkés import.* Az előbbit gyakran az árszabályozás teszi lehetetlenné, például stabil és maximált árak esetén, máskor van

ugyan mód áremelésre, de a piaci fölényben levő szállító gyenge árérzékenysége miatt nem nagy a hatása. A gyors tőkés importot pedig az engedélyezési rendszer és más nem adminisztratív korlátok lassítják.[9]

Ilyen körülmények között sok vállalatnál tartós *önellátásra,* a kooperációs kapcsolatok minimalizálására rendezkedtek be. Nem kivételes, hanem jellemző az olyan vállalat, amelyik saját öntödével, szerszámüzemmel, asztalosműhellyel rendelkezik. Nem ritka a túlméretezett, kapacitásait csak időről-időre kihasználó javítóműhely stb. Az ilyen, elsősorban a vállalat vertikalitását növelő fejlesztésekkel évtizedes gondokat kívántak megoldani. Eközben azonban nem ritkán újakat is teremtettek, hiszen így az eladó erőfölénye továbbra is érvényesül, csak más anyagot, gépet, munkaerőt kell beszerezni.

Ha ez sem hoz megoldást, akkor be kell érniük az *alkalmi önellátás* korántsem olcsó formáival is. Ilyenkor a megszorult vállalat maga gyárt például csavart, fogaskereket, de nem ritka, hogy egyszerűbb gépek gyártására is berendezkedik.

Az *áthidaló alkalmazkodás* felsorolt módszereivel élő vállalati irányító szervezet speciális tudással rendelkező és készségekkel bíró vezetőket és beosztottakat teremt és igényel. Ők tanult szakmájuk mellett egy másikkal is rendelkeznek, az „áthidalás" képességével. Ezt a szakértelműket részben a vállalati szervezet meghatározott szintjein, egységeiben hasznosítják – gondoljunk a népes és befolyásos anyagbeszerzési, szállítási vagy munkaügyi osztályokra és vezetőikre, másfelől viszont az informális szervezetben tesznek szert néha meglepően nagy befolyásra – például „külső kapcsolataik révén". A „vállalati külügyminiszterek" nemcsak más vállalatok vezetőivel vannak jó viszonyban, de gondosan ápolják a vállalat és felettes irányító szervei (minisztériumok, területi párt és állami szervek) közötti jóviszonyt is. Ezek a kapcsolatok ugyanis legalább olyan mértékben befolyásolják a termelés folyamatosságát, a műszaki fejlesztés helyzetét, mint a vállalatok közötti viszonyok.

Tapasztalatom szerint az *állam szerepe* ebben a folyamatban gyakran nem több mint az árupiacokról ismert más *nagy vevőé.* Ilyenkor – akár *közvetlen vásárlásaival* (közületi vásárlások), akár a költségvetés teremtette vásárlóerő útján – tartós és nagy piacot teremt az érdekelt vállalatok számára. Az állam növeli a folyamatos termelés esélyeit, ha például az importengedély megtagadásával *kiszorítja a külföldi szállítót* a piacról, illetve ha a gyors és „liberális" engedélyezéssel segíti a számára fontos új termékek gyártójának külpiaci anyagvásárlásait. Nem elhanyagolható az az előny sem, amit a *hitelekért folytatott* versenyben jelent egy minisztérium vagy megyei tanácsi pártbizottság *javaslata.*

A vállalat tevékenységét az OMFB és az Ipari Minisztérium *különböző alapjai* is serkenthetik. Egy-egy termék felvétele a támogatandók listájára, hosszú időre megoldhatja nemcsak a fejlesztők és kutatók egzisztenciális gondjait, de gyökeres változást hozhat a vállalat gazdasági helyzetében is. Hasonló hatása lehet annak is, ha a terméket egy KGST-bizottság egy magyar vállalatra *szakosítja,* vagy ha a termék – és ezzel a gyártó vállalat – bekerül egy központi fejlesztési programba.[10]

Vajon a mi gazdaságunkban, ahol nem a kapacitások részleges kihasználatlansága, hanem a felduzzadt rendelésállomány a jellemző, ahol tehát többnyire az eladó és nem a vevő diktálja a feltételeket, ezek az állami akciók csökkentik a vállalati kockázatot és növelik a reális tervezés időszakát?

Vajon, másként fogalmazva: hatásukra csökken vagy nő az anyag-, gép-, és munkaerőhiány kiváltotta áthidaló megoldások száma?

Sok vállalat taktikája arra utal, hogy vezetőik szerint a kockázat az állami részvétel növekedésével csökken. Úgy vélik, hogy az állam, vagy a garantált állami vásárlóerő részben vagy teljesen feleslegessé teszi az áthidalást, hogy a hivatalok szavára megszűnnek a vállalatok közötti kapcsolatok zavarai.

Eddigi kutatásaim nem erősítik meg ezt a feltételezést.[11] Kiderült, hogy az állam éppen azoknál a vállalatoknál „fordul elő gyakrabban", ahol nagyobbak az alkalmazkodás zavarai. És fordítva: ahol kisebb az állami jelenlét és erősebbek a piaci hatások, ott jobb az alkalmazkodás. Ez a sajátos együttmozgás kétféleképpen is értelmezhető: úgy is, hogy az alkalmazkodás nehézségei váltják ki az intenzív állami jelenlétet, de úgy is, hogy éppen a folytonos jelenlét és az ismétlődő beavatkozás csökkenti a vállalat érdekeltségét. (Hogy a népgazdasági tervek és elképzelések gyakori módosulásai, az iparpolitika fordulatai okoznak termékek és technológiák sorsát megpecsételő bizonytalanságot a vállalat életében.) A két jelenség összefügg, a központi tervmódosítás csökkenti a vállalati felelősséget a döntésben. Növeli viszont a nyomást a központi hatóságokra, hogy kompenzálják vállalataikat az esetleges veszteségekért.

A tervmódosítások, az államközi szerződések váratlan fordulatai, mindig létező, de folyton változó fontossági sorrendek a népgazdasági célokban (például a tőkés export változó funkciója) a vállalatközi kapcsolatokban már megismertektől eltérő áthidaló módszereket teremtett vállalat és állam viszonyában is.

Az állami hatásokra adott áthidalás formáit a szakirodalom már részletesen leírta. Sokat tudunk a *tervalkuról,*[12] kevesebbet az új gazdaságirányítási rendszerben elterjedt szabályozóalkuról,[13] vagy az újabb fejleményekről a *támogatás* és az *áralkuról.*[14] Azokról a folyamatokról tehát, ahol a vállalat – kihasználva formális és informális kapcsolatait és befolyását – az eredetitől, az általánostól eltérő, kedvezőbb pozíciót próbál kivívni, ezzel is tompítva az állami (nem-piaci) környezet gyors módosulásának kellemetlen hatásait.

Az itt alkalmazott áthidaló módszerek hatékonysága – úgy tűnik – nem sokban különbözik a vállalati kapcsolatokban megfigyeltekétől. A cél itt is ugyanaz, mint a vállalatközi kapcsolatokban: a folyamatos termelést veszélyeztető, gátló tényezők, ingadozások kiküszöbölése, enyhítése. De bármily ügyes az alkudozó, és bármilyen jók a kapcsolatok, ezek az alkuk az esetek túlnyomó többségében csak enyhítik, de nem szüntetik meg az alkalmazkodás zavarait.

Kényszerített innováció

E kitérő után, mely a már gyártott, régi termékek gyártásának, méghozzá folyamatos és programszerű gyártásának nehézségeiről szólt, térjünk vissza az új termékekhez, az újításokhoz. A hazai és nemzetközi irodalom egyetért abban, hogy az alkalmazkodás nehézségei az új termékeknél általában *fokozottabban* jelentkeznek. A megszokottól eltérő új termék, új beszerzési forrásokat igényel, esetleg a már meglevő újrarendezését követeli meg. Ez már önmagában növeli a kockázatot. Nem jobb a helyzet akkor sem, ha a már bemutatott áthidaló megoldásokhoz folyamodik a vállalat új terméke beveze-

tésekor. Alkalmazhatóságuk ugyanis új termékeknél még kétségesebb. Gondoljunk például az alkalmi vagy tartós önellátás megszervezésének bonyodalmaira, vagy arra, hogy az addig megszokottól eltérő anyagok, részegységek készletezése milyen pótlólagos erőfeszítést, terhet jelenthet.

A vállalatközi kapcsolatok zavarait megszüntetni hivatott állami beavatkozások (kivételek, központi programok stb.) pedig az új termékek esetében sem mindig érik el a céljukat, sőt számos esetben éppen egy beavatkozás az egyik helyen, a gazdaság más területein alkalmazkodási nehézségeket okoz.

Mindezek láttán nem csoda, hogy ha sokan ezt a környezetet *innováció-ellenesnek* minősítik, olyannak, amely kiveti magából az újat, de legalábbis csak nagy konfliktusok és emberi tragédiák árán fogadja be.[15]

A megállapítás második felét – a kivetést – oly sok empirikus bizonyíték támasztja alá, hogy aligha vitatható. Az első fele viszont lényeges pontosításra szorul. Az alkalmazkodás említett nehézségei, a gazdasági életet átszövő áthidaló megoldások ugyanis *nemcsak gátolják, de egyúttal serkentik is az innovációt. Ez a kényszerített innováció az a „más", amiben nálunk a műszaki-technikai lelemény megjelenik, tárgyiasul.* Az most ne zavarjon minket, hogy a fejlesztők, vagy a munkások ezt rendszerint nem tekintik innovációnak, hanem az életüket nehezítő csapásnak. Ez „csupán" annak a tradíciónak a továbbélése, amely csak olyasmit tekint ujdonságnak, amit a tőkés piacgazdaságokban ma is annak tartanak.

A legegyszerűbb eset, amikor a régi vagy éppen az új termék lényegében változatlan marad, ám az előállításhoz szükséges anyagokat, alkatrészeket, részegységeket, „valami hasonlóval" kell *helyettesíteni.*[16] Itt igencsak tág teret kaphat az újító lelemény és az improvizációs készség. Ilyen tevékenységet folytat a gyári hulladékban „valami használhatót" kereső és találó szakmunkás éppen úgy, mint az a fejlesztőmérnök, aki az elavult vagy az importkorlátozások miatt hasznavehetetlen katalógusokat, prospektusokat félredobva a gyártó vállalatbeli ismerősétől kér helyettesítésre alkalmas részegységet, alkatrészt stb.

A termék elemeinek cseréje a *technológia módosítását* is kiválthatja. Erre késztetheti a műszaki fejlesztőket bizonyos szerszámok, gépek, kiegészítő berendezések hiánya, vártnál későbbi szállítása, a gépek és berendezések ígért paraméterei és tényleges teljesítménye közötti eltérés is, nem beszélve a szükséges beruházások törléséről vagy elhúzódásáról, „biztosra ígért" kooperációk váratlan felmondásáról. Az újító lelemény itt egyrészt a *termelési programok átírásában* (pl. művelettervek átírása) jelentkezik, de a technológia módosítása nem egyszer a termelési tényezők meglepően új kombinációját követeli meg (például fizikai munka gépi teljesítmény helyett).

Az input-oldal kényszerítette innováció eseteiben az „eredeti" termék, termelési eljárás kisebb-nagyobb mértékben módosult. Méginkább ez a helyzet, ha a terméket alapvetően kell megváltoztatni. *Ennek enyhébb* esete a *módosítás, átalakítás,* gyakoribb azonban a teljes *áttervezés.* Egyes helyeken a *permanens áttervezést* is megfigyelhetjük. Nem ritkán a kényszerített innováció formái közé kell sorolnunk, ha időszakos – esetleg több éves fektetés után, mivel gyárthatóvá vagy a többinél könnyebben gyárthatóvá válik, *újra elővesznek* kész terveket, gyártási eljárásokat stb.[17]

A kényszerített innováció e formáit a hiányok mellett a központi tervek és elvárások is kiválthatják. (Gondoljunk csak a lökésszerű import-takarékossági kampányokra, az

energiatakarékosságra és ezek hatásaira az alkatrész és részegység ellátásban.)

Tudatában vagyok annak, hogy az olvasók jelentős része ezt a korrekciós tevékenységet, a mindennapi munka normális menetét gátló tényezők elhárításának ezt a sokszor idegőrlő folyamatát, nem tekinti innovációnak.

Vannak akik „nyomor-innovációnak" minősítik ezt a „valami mást", amiben oly gyakran lecsapódik nálunk a szakértelem és a lelemény. Ha nem minősítünk, hanem *leírunk,* regisztrálunk, akkor csupán annyit mondhatunk, hogy ebben a társadalmi-gazdasági rendszerben az áttervezés, a módosítás stb. az innováció egyik fontos formája, talán a legfontosabb formája.

Az áthidalás és a helyesbítés során úgyis általában létrejön „valami más", így a megelőző vagy a kezdeti állapotnál jobb termék vagy teljesítmény – ilyen értelemben innovációról („teremtő rombolás") beszélhetünk. Ez a „valami más" azonban – az áthidalás bravúrjai ellenére – sokszor legfeljebb annyit tud, vagy kevesebbet mint a nyugati piacgazdaságokban készült termékek, vagy másként: a piac nem, vagy alig ismeri el az újdonságát és ezzel a bennerejlő teremtő energiákat sem. Szociológiai szempontból talán az sem közömbös, hogy e folyamatok hatására az elmúlt évtizedekben a kényszerített innovációhoz értő mérnökök és munkások nagy csoportjai alakultak ki. Köztük olyanok, akik számára éppen ezek a teljesítmények, bravúrok jelentik a sikert – sőt az önmegvalósítás élményét is.

Visszatérve az írásom elején érintett kérdésekhez, úgy vélem, a mi gazdaságunk éppúgy innovatív, vagy ha kell adaptív, mint a tőkés gazdaságok. De azzal, hogy az alkalmazkodás e két igen fontos formáját tömegesen nem az eladónál, hanem a vevőnél figyelhetjük meg, hogy Kornai szavaival élve, a vevők erőfeszítései az uralkodóak, kevesebb piacképes, versenyképes új termék jön létre, mint a tőkés gazdaságban. Ilyen értelemben a K+F hatékonysága nem kielégítő. Vagy egyszerűbben: a kutató-fejlesztő kapacitás – az ezzel foglalkozók idejének – jelentős részét az eladói erőfölény okozta hátrányok eltüntetésére fordítják.

Nem ennek az írásnak a feladata leírni hogyan lehet vagy kell átcsoportosítani az ilyen erőfeszítéseket az eladói (output) oldalra. Az azonban eléggé valószínű, hogy amíg a „valami más" kutatása és bemutatása várat magára, addig újra és újra külső normák alapján – szélsőségesen – fogjuk minősíteni a műszaki fejlesztés hazai állapotát.

Aki csak a fejlett tőkésországok piacgazdaságának jellemzőit, tipikus innovációs folyamatait, intézményeit tekinti mércének, azt továbbra is könnyen elfoghatja a nemzeti kisebbrendűségi érzés, de nem kizárt, hogy az önértékelési zavar másik formáját a műszaki nacionalizmus tüneteit („nálunk hemzsegnek a kallódó géniuszok stb.") produkálja majd.

JEGYZETEK

[1] „Vannak országok, amelyekre az innováció a jellemző, és mások, amelyek adaptálni tudják a külföldi eredményeket, végül vannak olyanok, amelyek erre sem nagyon képesek." (*Szabó Kálmán:* Innováció és adaptáció. (Kísérletek az innováció politikai gazdaságtanba való beillesztésére;) Közgazdasági Szemle, 1978/11. 1281.

[2] Lásd például *Kornai János:* Anti-equilibrum 297–300. KJK, Bp. 1971.

[3] Ez az álláspont többnyire indirekt módon, a tudományos kutatók sajátos *védekezéséből* ismerhető meg. Egy példa: ... kár lenne nekünk olyan álláspontra helyezkednünk, hogy 0,1% új felismerés nem éri meg azt az aránytalanul nagyobb támogatást, amit igényel kifejlesztése során, inkább foglalkozzunk csak teljes erővel a másutt elért eredmények adaptálásával és tovább-fejlesztésével. Egyrészt azért nem lenne ez jó, mert igaz, hogy aránytalanul magasabb az új felismerés támogatási igénye, de sokkal nagyobb a haszna is. Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a másutt felismert új adaptálásra, hazai bevezetésre csak olyan kutatógárda alkalmas, amely szakképzettségének megszerzése után legalább néhány évig olyan tudományos munkában szerzi meg kutatói képzettségét, amely kutatóhelyen új tudományos felismerésekkel foglalkoznak." (*Straub F. Brunó:* Mit várhat el a társadalom a hazai tudományos kutatástól? Magyar Tudomány, 1981/10. 724.

Más esetben a kritikát és a csalódást nyíltan is megfogalmazzák: „A statisztikai adatok bizonyítják: nálunk az utóbbi másfél évtizedben a kutatás-fejlesztés ráfordításainak növekedési üteme durván kétszer akkora volt, mint a nemzeti jövedelemé és egyre világosabban látszik, hogy a ráfordítások további ilyen ütemű növelése önmagában nem vezet a kívánt eredményhez, azaz a gazdasági fejlődés gyorsításához, minőségi elemei kibontakozásához ... a nem kielégítő hatékonyság okai elsősorban a – különben kielégítőnek ítélhető – globális ráfordítások felhasználási folyamában keresendők." (*Gálik Mihály–Ondvári Árpád:* A hazai K+F hatékony irányításának néhány lehetséges módszeréről. Közgazdasági Szemle, 1976/5. 553–554.)

[4] Lásd erről bővebben: *Kornai János:* A hiány. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.

[5] *Laki Mihály:* Évvégi hajrá az iparban és a külkereskedelemben. Magvető Kiadó, Bp. 1981.

[6] Lásd erről bővebben: *Farkas Katalin:* Készlet és adaptáció – Készletfolyamatok a népgazdaság különböző szintjein. Sokszorosítva, MTA Közgazdaságtudományi Intézet 1976, valamint *Kornai János–Simonovits András:* Rendelés – jelzésen alapuló szabályozás egy Neumann-gazdaságban. Szigma, 1975/4.

[7] *Chikán Attila–Fábri Ervin–Nagy Márta:* Készletek a gazdaságban, KJK, Bp. 1978.

[8] „Zavart csökkentő hatású a vállalatok együttműködésében a személyi kapcsolatok igénybevétele." Vállalati vélemények az 1977–1978 évekre várható gazdasági fejlődésről. Gazdaságkutató Intézet, 1977.

[9] Lásd erről bővebben: *Gács János:* „Importkorlátok, hiányjelenségek és vállalati alkalmazkodás". KOPINT, 1980.

[10] Az állami szervek, vagy az általuk teremtett vásárlóerőt vevőként felhasználók ilyen típusú akciói nem ismeretlenek a tőkés gazdaságban sem. Ez a helyzet az ipari kultúrák elterjesztését célzó központi programokkal, alapokkal is. (Ez többé-kevésbé megfelel a hazai központi fejlesztési programoknak.) A műszaki fejlesztés irányítására és befolyásolására szolgáló minisztériumok sem ismeretlenek ezekben az országokban.

Az állami akciók hasznos és káros oldalait évtizedek óta taglalják ezekben az országokban. Előnyeit inkább a keynesi hagyomány követői, hátrányait pedig a neoklasszikus irányzat hívei hangsúlyozzák. A vita nem a hatásokról – a piaci kockázat csökkenése, a vállalati „időhorizont" növekedése stb. – folyik, hanem a következményekről – a vállalkozói szellem tompulása stb. –. Ezekkel most itt nem foglalkozunk.

[11] *Laki Mihály:* Új termékek bevezetése és a piaci alkalmazkodás. KJK, Bp. 1979.

[12] *Kornai János:* A gazdasági vezetés túlzott központosítása KJK, Bp. 1957.

[13] Például *Farkas Katalin* i. m.

[14] *Antal László:* Fejlődés – kitérővel. Gazdaság, 1980/4.

[15] „Hence, if on all other grounds a manager were indifferent in a choice between innovating or not the effect of the supply problem is to bias the decision in the direction of noninnovating". *J. Berliner:* The Innovation Decision in Soviet Industry. MIT Press, 1976. 45.

[16] Az itt következő rész megírásakor nagymértékben támaszkodtam *Kornai János* „A hiány" című könyvének 2. és 3. fejezeteire.

[17] Ilyen a tőkés gazdaságban is előfordul. Oka azonban nem a javuló anyagellátás, hanem a növekvő piaci szükséglet.

SUMMARY

Mihály Laki: Endorced innovation

It is a wide-spread view in the relevant Hungarian literature that money invested in research and development has produced few new technologies and products and that the efficiency of R D is low. On the contrary, our thesis is that with us technical investiveness is not primarily manifest in new products and technologies, but in activities finding solutions in pressing situations created by scarcity and the overpowering stand of the selling side. Actually the uninterrupted activities of an enterprise suffering from shortage can be guaranteed only by constant acts of filling in the gap. The peculiar form of adaptation is accompanied by a peculiar kind of innovation, enforced by the equipment, raw materials, etc. But the results of the frequently brilliant activities brought about by compulsion of circumstances are usually not acknowledged by the market as novelties.

РЕЗЮМЕ

Михай Лаки: Вынужденная инновация

В венгерской специальной литературе распространено мнение, что суммы затраченные у нас на развитие создают мало новых продуктов, способов производства, что эффективность K + F (научные исследования + разработки) низкая. Автор же исходит из положения, что у нас техническая находчивость находит свое выражение в первую очередь не в новых продуктах, а через преодолевающую деятельность к которой принуждает дефицит и превосходство сил продавцов. Как известно, бесперебойная деятельность предприятия находящегося в положении нехватки того или иного необходимого для производства, может быть обеспечена лишь постоянными акциями по преодолению тредностей. Эту своеобразную форму приспособления сопровождает специфическая инновация, инновация вынужденная, вызванная нехваткой машин, материалов и т.п. Однако рынок чаше всего не признает за новинку результаты деятельности которая вынужденная обстоятельствами часто дает гениальные результаты.

FARKAS ZOLTÁN

A TERMELÉSI MAGATARTÁS MINT ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS

A termelési magatartás – szervezetszociológiai megközelítésben – tulajdonképpen érdekérvényesítés. Azokat az objektív társadalmi viszonyokat, amelyek meghatározzák a munkások termelésben követett magatartását, az érdekérvényesítési viszonyok fogalmában foglalhatjuk össze.

E tanulmányban arra vállalkozunk, hogy elméletileg felvázoljuk a munkások termelési magatartásának társadalmi meghatározottságát az üzem érdekérvényesítési viszonyai által. Az erre vonatkozó elméleti elképzelésünk részben az érdekkutatás eddigi hazai eredményeire, részben egy saját empirikus vizsgálatra támaszkodva alakult ki.[1] Ami ezt az elméleti elképzelést vagy modellt illeti, nem tekinthetjük empirikusan is kielégítő mértékben alátámasztottnak. Ahhoz, hogy ezt az igényt egészében és részleteiben is kielégítő elméleti modell szülessen, megítélésünk szerint még számos empirikus vizsgálatra lenne szükség az adott tárgykörben, viszont ezek a vizsgálatok sem nélkülözhetik az elméleti igényű hipotéziseket. (Az elméleti modell sémája a mellékelt ábrán látható.)

A következőkben, mielőtt a termelési magatartást mint érdekérvényesítést vizsgálnánk, röviden kitérünk a szükségletek és a termelési magatartás kapcsolatának kérdésére.

A termelési magatartás és a szükségletek

A termelési magatartás legáltalánosabb motívuma a szükséglet, mint minden racionális és nem külső kényszerből fakadó magatartás, közvetlenül vagy közvetve a termelési magatartás is szükséglet-motivált. Az üzemmel szemben jelentkező és a munkások termelésben követett magatartását meghatározó szükségletrendszert lényegében társadalmi tényezők alakítják, az egyrészt az egyén vagy csoport életútjának, a szocializáció társadalmi folyamatának, másrészt jelenlegi társadalmi helyzetének függvénye.

A szükségletek egyes típusainak jelentőségét a termelési magatartás motiválásában nézetünk szerint lényegében véve három tényező határozza meg. Először, az adott szükséglet viszonylagos jelentősége a munkahely egészéhez fűződő átfogó viszonyban. Másodszor és az előbbivel szoros összefüggésben, a szükséglet folyamatos kielégítettségének mértéke. Végül, s az előbbi kettőt adottnak véve ez döntő fontosságú, a szükséglet kapcsolata a munkatevékenységgel, illetve a munkateljesítménnyel.

Az üzemmel szembeni szükségletek rendszerét, az egyes szükségletek viszonylagos jelentőségét felfogásunk szerint az üzemen kívüli társadalmi helyzetnek főleg azok az

összetevői határozzák meg, amelyeket mi a családi-anyagi helyzet fogalmában foglalunk össze. A családi-anyagi helyzet fogalma magában foglalja egyrészt az egyén családjának anyagi-gazdasági helyzetét, másrészt az egyén családban betöltött szerepét.

Az eddigi kutatások is bizonyítják, hogy a munkások munkahelyhez való viszonyát, a munkahelyhez fűződő szükségletek rendszerében az anyagi szükségletek jelentőségét nagymértékben meghatározza a munkás családjának anyagi-gazdasági helyzete.[2] A családi-anyagi helyzet fogalma ugyanakkor az előbbi fogalomnál tágabb, mivel magában foglalja a munkás családban betöltött szerepét is. Más-más követelményeket támaszt ugyanis a család az egyénnel szemben az anyagi létfeltételek biztosításában attól függően is, hogy a családhoz mint családfő, mint feleség, illetve anya, vagy mint kereső gyermek tartozik. Ismét más követelményekkel jár e tekintetben az, ha a munkás családon kívül él. Az viszont feltehetően nagymértékben meghatározza a másirányú szükségletek alakulását is, hogy az adott egyénre vagy csoportra milyen mértékben nehezedik az anyagi szükségletek nyomása.

Az üzemmel szemben jelentkező szükségletek rendszerét az üzem belső viszonyai, a munkás üzemi-társadalmi helyzete is formálja. Ez a hatás megítélésünk szerint legalább három formában jelentkezik. Egyrészt az üzem azokat a szükségleteket felerősíti, amelyek megfelelő szintű kielégítését folyamatosan nem tudja biztosítani, azoknak a szükségleteknek a viszonylagos jelentőségét viszont mérsékli, amelyek az adott üzemi viszonyok között természetszerűleg folyamatosan kielégülnek. Másrészt a munkás az üzem más dolgozóit, dolgozócsoportjait viszonyítási keretként is tekinti, s szükségleteit az is alakítja, hogy tapasztalatai szerint üzemi helyzete másokhoz viszonyítva a különböző vonatkozásokban mennyiben előnyös vagy hátrányos. Harmadrészt az érdekek is befolyásolják az egyes szükségletek viszonylagos jelentőségének alakulását. A szükségletekre épülő érdekek egyes mozzanataira is szükségletek irányulhatnak, újabb szükségleteket teremtve, vagy felerősítve egyes szükségleteket. De az érdekek mérsékelhetik is az egyes szükségletek jelentőségét. Ha ugyanis a kevésbé jelentős szükségletek kielégítése a jelentősebb szükségletekre épülő érdekekkel nem egyeztethető össze, ez az alábbi szükségletek elsorvadásához vezethet.

Az előbb olyan kérdésként említettük a szükségletek és a munkatevékenység kapcsolatát, amely adott szükséglethierarchia mellett döntő mértékben meghatározza az egyes szükségletek jelentőségét a termelési magatartás alakításában.

Maslow szükségletelmélete, amely talán a legelfogadottabb a hazai munka- és üzemszociológiai irodalomban, erről a tényezőről nem vesz tudomást. Így a maslowi koncepciót a szociológiai vizsgálatokban általában közvetlenül alkalmazzák a munkahellyel szemben jelentkező és a munkábani magatartásra ható szükségletek elemzésében. Ezzel szemben mi úgy véljük elfogadhatónak, hogy az megközelítőleg a szubjektum élettevékenységének egésze szempontjából adja a szükségletek rangsorát. E koncepció munkábani magatartások indítékainak megragadására való alkalmazását korlátozza az a körülmény, hogy az egyes szükségletek különböző mértékben és formában jelentkeznek az egyes tevékenységi szférákban. Így a szükségleteknek az egyén vagy csoport élettevékenységének és tudatának egésze szempontjából vett fontossági rangsora nem azonos a munkahellyel vagy a munkatevékenységgel szemben jelentkező szükségletek rangsorával.

Találhatunk pl. olyan rétegeket, amelyek az alapvető anyagi létfeltételek megteremtésén „már jóval túljutottak, szabadidejük eltöltésében jelentős mértékben" maga-

sabb rendű szükségleteik mozgatják, munkahelyükön viszont továbbra is az anyagiakra, az elérhető keresetre orientáltak. Hozzájárulhat ehhez az is, hogy az adott munkahely, a végzett munka nem ad lehetőséget a magasabb rendű, az önmegvalósításra irányuló szükségletek kielégítésére, de a magasabb rendű szükségletek szabadidőben történő kielégítésének anyagi feltételeit is meg kell teremteni, ami szintén oka lehet az anyagi orientációnak ilyen körülmények között is. Maslow elmélete tehát nem ad eleve felvilágosítást arra nézve, hogy az egyes szükségletek milyen mértékben jelentkeznek a munkábani magatartások indítékaiként.

A Human Relations irányzaton belül hosszú ideig tartotta magát az a szemlélet, amely szerint a munkával, a munkahellyel való elégedettség növelése, attól függetlenül, hogy ez milyen szükségletek milyen módon történő kielégítésének eredménye, egyértelműen növeli a munkások teljesítményét. Ez az elmélet tehát – megítélésünk szerint – a munkahelyhez és a munkatevékenységhez fűződő viszonyt azonosította, nem számolva azzal, hogy a különböző szükségletek más-más módon kapcsolódhatnak a munkatevékenységhez.

Az elégedettség és a munkateljesítmény közötti ilyen egyenes irányú összefüggést az újabb kutatások nem bizonyították, illetve cáfolták.[3] A cáfoló elméletek közül a legismertebb Herzberg motivációs elmélete. Herzberg a munkahelyhez fűződő viszony tényezőit két csoportra osztja, az ún. „motivátorok" és „higiene-tényezők" csoportjára.[4]

Herzberg elmélete épp arra épül, hogy tipizálja a szükségleteket aszerint, hogy milyen kapcsolatban vannak a munkatevékenységgel, illetve a munkateljesítménnyel. Ez az a gondolat, amit hiányoltunk Maslow koncepciójából, de úgy gondoljuk, hogy Herzberg tipizálása nem tükrözi hűen a szükségletek és a munkatevékenység kapcsolatát.

A szükségletek és a munkatevékenység, illetőleg – ezzel párhuzamosan – a szükségletek és a munkateljesítmény viszonyát vizsgálva felfogásunk szerint a következő szükségleteket különböztethetjük meg:

1. Munkaszükségletek. E kifejezéssel azokat a szükségleteket jelöljük, amelyek magában a munkatevékenységben elégíthetők ki, s így – a munkateljesítményhez fűződő viszonyukat vizsgálva – közvetlenül ösztönöznek teljesítményre. Ide sorolható pl. az alkotó munka szükséglete, de hasonló viszonyban van a munkatevékenységgel a fizikai mozgás szükséglete, vagy bizonyos értelemben a kötelességként felfogott munka szükséglete is.
2. Eszközszükségletek. Azok a szükségletek tehát, amelyek kielégítésében a munkatevékenység eszközként szerepel, a szükséglet nem magára a munkára, hanem a munkáért járó javakra irányul. Ezek a szükségletek közvetve ösztönöznek teljesítményre, amennyiben az igényelt javakhoz való hozzájutás előzetesen feltételezi a megfelelő mennyiségű és minőségű munka elvégzését. Ilyen viszonyban van a munkatevékenységgel minden olyan szükséglet, amely kielégítésének előfeltétele meghatározott kereset elérése, de az „erkölcsi elismerés"-re irányuló szükséglet is, amennyiben ez az elismerés a munkateljesítmény eredményeképpen jelentkezik. Ezen túlmenően bármely szükséglet, amelynek kielégítése ilyen formában a munkateljesítményhez kötött (pl. a továbbképzésre irányuló igényben megnyilvánuló szükséglet, ha a továbbképzésben való részvétel lehetőségét a munkateljesítményhez kötik stb.)
3. „Háttér"-szükségletek. Ide soroljuk azokat a szükségleteket, amelyek lényegüket tekintve nincsenek sem közvetlen, sem szorosabb közvetett kapcsolatban a munkatevé-

kenységgel. Ezek a szükségletek részben az üzemi emberi viszonyokban való megfelelő státus elnyerésére (pl. jó viszony a munkatársakkal, az erkölcsi megbecsülés ilyen oldala stb.), részben a fizikai munkakörülményekre, illetve egyéb tényezőkre (pl. műszakrend stb.) vonatkoznak. Az ide sorolható szükségletek közvetlenül nem ösztönöznek teljesítményre és közvetett ösztönző hatásuk is igen korlátozott. Kielégítettségük mértéke azonban jelentősen befolyásolja a dolgozók alaphangulatát, a munkahelyi légkör alakulását, amely kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb talajt nyújt az előző két pontban említett szükségletek ösztönző hatásának érvényesüléséhez.

4. Gátló szükségletek. Ezek a szükségletek negatív kapcsolatban vannak a munkatevékenységgel, s főleg a fizikai, idegi és szellemi túlterheltséggel és veszélyeztetettséggel kapcsolatban jelentkeznek. De a munkatevékenységet, illetve a munkateljesítményt gátló szükségletek nem csupán felső határt szabnak a teljesítményeknek, hanem „lustaság", közöny, illetve érdektelenség formájában is felléphetnek, többnyire ott, ahol a pozitív, közvetlenül vagy közvetve ösztönző szükségletek valójában nem motiválnak, mivel az adott körülmények között kielégülésük nem függ jelentősen a munkateljesítménytől.

A szükségletek és a munkatevékenység, illetve a munkateljesítmény között levő ilyen vagy olyan kapcsolat nagyrészt nem eleve adott, hanem a konkrét körülmények által meghatározott. A megfelelő munkatársi kapcsolatokra irányuló szükséglet pl. többnyire egy alaphangulatot, munkahelyi légkört színező „háttér"-szükséglet, s ezen keresztül fejti ki hatását a munkateljesítményekre, de szerepelhet fontos, közvetve ösztönző eszközszükségletként is, amennyiben a munkatársak csak a jó munkát végzőket fogadják be. Az anyagi szükséglet esetében sem egyértelmű, hogy az mint eszközszükséglet, közvetve jelentős mértékben ösztönöz teljesítményre. Egyes esetekben éppen annak lehetünk tanúi, hogy ez a szükséglet – mivel az elérhető kereset nincs szorosan a teljesítményhez kötve – mint „háttér"-szükséglet funkcionál, s csak az alaphangulaton, munkahelyi légkörön keresztül érezteti – épp ezért igen gyenge – hatását a munkateljesítményekben. Végső soron minden szükséglet annyiban szerepelhet egy-egy tevékenységterületen (esetünkben a munkatevékenységben) motívumként, amennyiben e tevékenység közvetlenül vagy közvetve hozzájárul az adott szükséglet teljesebb kielégítéséhez.

Az eddigi kutatások tapasztalatai szerint az üzemhez fűződő átfogó viszonyban a legjelentősebb szükséglet a keresetre irányuló igényben megnyilvánuló anyagi szükséglet.[5] Talán nem tévedünk, ha ugyanakkor azt állítjuk, hogy a munkahellyel szemben jelentkező szükségletek között a munkások körében épp az anyagi szükségletek a legkevésbé kielégítettek. A szükségletek és a munkatevékenység kapcsolatát tekintve az anyagi szükséglet kötődik leginkább a munkateljesítményhez, ami nem véletlen, hiszen e kapcsolat megteremtésére, az ösztönzési rendszer segítségével, többé-kevésbé tudatos törekvés irányul a vezetés részéről. Az ösztönzési rendszer többé-kevésbé megfelelő működése esetén tehát az anyagi szükséglet olyan „közvetve ösztönző" eszközszükséglet, amely a termelési magatartás döntő szükséglet-indítéka.

Az érdek és a keresethez kötődő érdek fogalma

A „közvetve ösztönző" szükségletek és a munkatevékenység között közvetítő társadalmi mechanizmus az érdek. Az érdek azoknak a cselekvési lehetőségeknek részint egymásra épülő, részint alternatív hálózata, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítő cselekvései és állapotai számára teremthetik vagy őrizhetik meg a társadalmi előfeltételeket.

Eléggé általános az a felfogás, amely az érdeket bizonyos értelemben a szükségletkielégítési folyamat egészével azonosítja. Az érdek ilyen értelmű meghatározása – bár társadalomfilozófiai síkon indokolt, mivel a makro-társadalmi folyamatokban a szükségletek mindig érdekek képében jelennek meg – nagyrészt elfedi az érdek specifikumát. Az érdek fogalmának általunk adott fenti meghatározásához különbséget kell tennünk a szükségletek által vezérelt cselekvések között, s meg kell különböztetnünk e cselekvéseknek két típusát: a közvetlen szükségletkielégítő cselekvéseket, és azokat a cselekvéseket, amelyek az előbbiek hatékony realizálásához biztosíthatják a társadalmi előfeltételeket. Felfogásunk szerint az egyén vagy csoport cselekvései, cselekvési lehetőségei csak annyiban sorolhatók az érdek fogalmába, amennyiben nem közvetlenül elégítenek ki valamilyen szükségletet, a szükségletkielégítésben eszköz jellegűek.

Az érdek fogalmát így értelmezve megkülönbözetethetünk a szükséglet motivált cselekvéseken belül közvetlen szükségletmotivált és érdekmotivált cselekvéseket. Mivel – felfogásunk szerint – az érték a szükséglet általános tárgyának tükröződése a tudatban, az érték által motivált cselekvés sem más, mint közvetlen szükségletmotivált cselekvés. Mármost a legtöbb cselekvés motívumai közt egyaránt találunk olyan szükségleteket, amelyeket az adott cselekvés közvetve elégít ki, de ugyanakkor olyanokat is, amelyek kielégítését közvetlenül szolgálja. Ez azonban elméleti szempontból nem jelenthet problémát, csupán arról van szó, hogy a cselekvések a valóságban nem tisztán érdekmotiváltak vagy közvetlen szükségletmotiváltak.

Az érdek fogalma egyfelől felöleli az érdekhordozó szubjektum meghatározott cselekvési lehetőségeit, másfelől más egyének és csoportok cselekedeteinek meghatározott alakulását is, amennyiben mások cselekedetei az érdekhordozó egyén vagy csoport szükségleteinek közvetlen kielégítéséhez előfeltételeket nyújtanak. Beszélhetünk viszont szűkebb értelemben is érdekről – az érdekről mint motívumról –, s többnyire így használjuk az érdek fogalmát. Ez utóbbi értelemben az érdek csupán az érdek szubjektumának bizonyos cselekvési lehetőségeit foglalja magában. Az ezeket realizáló cselekvések megnyilvánulhatnak részint – társadalmi viszonyokba ágyazott – tárgyi tevékenységben, ugyanakkor hatva mások cselekedeteire is, részint mások cselekedeteinek közvetlen interakció útján történő befolyásolásában.

A termelési magatartást döntően meghatározó érdek a keresethez kötődő érdek. Az érdeket mint motívumot meghatározva, a keresethez kötődő érdek az egyén vagy csoport azon cselekvési lehetőségeinek hálózatát foglalja magában, amelyek – e tekintetben releváns – szükségletei szempontjából elfogadható fizikai, idegi és szellemi befektetés, illetve igénybevétel ellenében vezethetnek a különféle szükségletei közvetlen kielégítésének előfeltételét képező kereset eléréhez.

A keresethez kötődő érdek magát a keresetet „teremti meg", mint a közvetlen szükségletkielégítő cselekvések, illetve tevékenységek társadalmi előfeltételét. Ilyen szem-

pontból tehát meghatározott kereset elérése az embernek nem szükséglete, hanem érdeke. A keresethez kötődő érdek szükségleti alapját azok az anyagi, és eleve nem anyagi, de meghatározott anyagi jelleget magukban hordó szükségletek képezik, amelyek pénz segítségével hatékonyabban kielégíthetők. A keresethez kötődő érdek főleg nem annak révén anyagi érdek, hogy anyagi szükségletekhez kötődik, mivel éppúgy kötődik eleve nem anyagi szükségletekhez is (pl. a művelődésre, szórakozásra, sportra stb. irányuló szükségletekhez, mivel ezek kielégítése is nagymértékben függ a rendelkezésre álló pénztől), hanem az egyes érdekmozzanatok (pl. a kereset) teszik anyagi jellegűvé. Általában véve is megkérdőjelezhető az a felfogás, hogy az érdek attól anyagi vagy nem anyagi, hogy ilyen vagy olyan szükséglethez kötődik. Nem anyagi szükségletekhez kapcsolódó érdekeknek is lehetnek olyan fő mozzanataik, amelyek anyagi jellegűvé teszik az érdeket, illetőleg anyagi szükségletekhez is kapcsolódhatnak nem anyagi természetű érdekmozzanatok.

Az érdekérvényesítés mértékét meghatározó tényezők

Az érdekviszonyok mellett a termelési magatartást alapvetően azok a viszonyok határozzák meg, amelyek az érdekek érvényesítésének konkrét lehetőségeit, esélyeit megszabják.[6] Az érdekérvényesítés konkrét lehetőségeiben, esélyeiben, illetőleg az érdekérvényesítés mértékében meglevő különbségeket a szervezetszociológia általában a hatalom fogalmával hozza összefüggésbe. A szervezetszociológiai hatalomfelfogás szerint közvetlenül az egyének és csoportok hatalma határozza meg érdekeik érvényesítésének konkrét lehetőségét, illetve mértékét, s az érdekérvényesítés mértékének differenciáltsága a hatalom eloszlásának differenciáltságát követi. E felfogás szerint tehát az érdekérvényesítés mértékének általános meghatározója a hatalom.

Ezzel szemben mi a hatalmi viszonyokat nem tekintjük olyan viszonyoknak, amelyek általános érvénnyel meghatározzák az érdekérvényesítés mértékének alakulását. Felfogásunk szerint az érdekérvényesítés konkrét lehetőségét, illetve mértékét az érdekviszonyok és az érdekerőviszonyok együttesen határozzák meg. A következőkben ilyen megközelítésben vizsgáljuk az érdekérvényesítés mértékét meghatározó tényezőket, de később állást foglalunk a hatalom fogalmát illetően is.

Adott egyén vagy csoport érdekerejét egy másik egyénhez vagy csoporthoz fűződő viszonyában, a következőképpen határozhatjuk meg. Az egyén vagy csoport érdekereje érdekérvényesítési eszközeinek az a kvantitatív mértéke, amelyet ezek az eszközök az érdekerő objektumát képező másik egyén vagy csoport számára képviselnek, az utóbbi érdekeinek érvényesülése, szükségleteinek kielégülése szempontjából.

A fenti meghatározás alapvető – és első benyomásra talán fonáknak tűnő – vonása, hogy meghatározott eszközök közvetve válhatnak érdekérvényesítési eszközökké, az érdekerő forrásává, annyiban szolgálják a saját érdekek érvényesítését, amennyiben lehetővé teszik mások érdekei érvényesülésének korlátozását vagy segítését. Tehát egy egyén vagy csoport annál jelentősebb érdekerővel bír egy másik egyénnel vagy csoporttal szemben, minél inkább birtokában van olyan eszközöknek, amelyek segítségével az utóbbi érdekeinek érvényre jutását kontrollálni tudja. Az érdekerő – mennyiségileg – mások érdekeinek érvényesülése feletti rendelkezés mértéke, s mint ilyen határozza meg

azt, hogy mások cselekedeteit az adott egyén vagy csoport milyen mértékben képes saját érdekeinek megfelelően alakítani. Az érdekerőviszony megfordítva függőségi viszony, „A" érdekereje „B"-vel szemben azt fejezi ki, hogy „B" milyen mértékben függ „A"-tól.

Az érdekerőviszonyok ismerete elengedhetetlen az érdekérvényesítés mértékében az egyének és csoportok között meglevő egyenlőtlenségek megértésében, de ez önmagában nem elegendő, feltétlenül figyelembe kell vennünk az érdekviszonyok alakulását is. Az érdekviszonyok határozzák meg ugyanis azt, hogy az érdekérvényesítési folyamatban részt vevő egyének és csoportok érdekerői mely pontokon erősítik és mely pontokon gyengítik egymást. Adott egyént vagy csoportot nézve, az érdekérvényesítés mértékét nem önmagukban saját érdekerői határozzák meg, hanem az érdekérvényesítési szituációban szerepet játszó valamennyi egyén és csoport érdekerőinek az az eredője, amely a vizsgált egyén vagy csoport saját érdekeinek megvalósítása irányában hat. A saját érdekerőtől megkülönböztetendő, ezt az eredő érdekerőt mi pozicionális érdekerőnek nevezzük. (Majd később derül ki, hogy miért a pozicionális jelzőt használjuk.)

Az érdekérvényesítési szituáció fent használt fogalma mindig az adott egyénre vagy csoportra vonatkoztatva utal a konkrét érdek- és érdekerőviszonyokra. E fogalom magában foglalja azokat az egyéneket és csoportokat, amelyek a vizsgált egyén vagy csoport szóban levő érdekeinek érvényesülésére hatással vannak, mivel érdekeiket – legalább részben – ugyanazon a társadalmi területen érvényesíthetik, illetőleg a vizsgált egyénnek vagy csoportnak az előbbiekhez fűződő érdekviszonyait és érdekerőviszonyait.

A pozicionális érdekerő tehát közvetlenül egyfelől az érdekérvényesítési szituációban részt vevő egyénekkel és csoportokkal szembeni saját érdekerőktől függ, másfelől mások érdekerőinek azon vetülete által meghatározott, amely a saját érdekérvényesítési törekvések irányában hat. A mások részéről ható érdekerők a szóban levo egyén vagy csoport érdekeinek érvényesülésével szemben, saját érdekerejét gyengítve, esetleg hatástalanítva, vagy vele azonos irányban hatva, saját érdekerejét erősítve is jelentkezhetnek. Ezek az ellenálló vagy támogató erők viszont attól függően jelentkeznek, hogy az adott egyén vagy csoport érdekei milyen kapcsolatban, milyen viszonyban vannak az érdekérvényesítési szituációban szerepet játszó, s ugyanakkor jelentős érdekerőkkel rendelkező egyének és csoportok érdekeivel.

Amennyiben a saját érdekek más egyének és csoportok érdekeivel egybeesnek, az utóbbiak, miközben érdekeiket realizálják, ugyanakkor a vizsgált egyén vagy csoport érdekeinek megvalósítása felé is hatnak érdekerőikkel. Azaz a vizsgált egyén vagy csoport pozicionális érdekereje ebben az esetben meghaladja a saját érdekerejét, mivel saját erejéhez hozzáadódnak mások azonos irányba mutató érdekerői.

Fordított esetben, amikor az érdekek ellentétesek, s így mások érdekerői a vizsgált egyén vagy csoport érdekerejével szemben jelentkeznek, az utóbbi pozicionális érdekereje alatta marad saját érdekerejének.

Különböző formákban érvényesülhetnek a mások részéről jövő, az érdekérvényesítést segítő vagy gátló érdekerők. Először is az érdekérvényesítési szituációban való közvetlen részvételük formájában, amikor mások érdekérvényesítési törekvései közvetlenül érintik az érdekérvényesítési lehetőségeket. Miközben más egyének és csoportok a vizsgált egyén vagy csoport érdekeire való tekintet nélkül realizálják érdekeiket, ugyanakkor bizonyos mértékig az utóbbiak érdekeit is megvalósítják, vagy éppen ellenkezőleg, „el-

lenrealizálják", attól függően, hogy az érdekek mennyiben egyezőek vagy ellentétesek. De a mások részéről jövő, az érdekérvényesítést segítő vagy gátló érdekerők nemcsak ilyen spontán módon jelentkezhetnek. Az érdekérvényesítési szituációban résztvevő egyének és csoportok tudatosan is törekszenek arra, hogy mások érdekmegvalósító cselekvéseit segítsék, ha ezek a cselekvések részben saját érdekeiket is megvalósítják, s gátolják, amennyiben saját érdekeikkel ellentétesek. Másodszor, a vizsgált egyén vagy csoport érdekérvényesítési szituációjában közvetlenül szerepet nem játszó egyének és csoportok a közvetlenül részt vevők érdekeit és érdekerőit alakíthatják úgy, hogy ez utóbbiakra közvetlenül hatnak, s ez a hatás a vizsgált egyént vagy csoportot nézve közvetett, áttételes. Harmadszor, az érdekérvényesítési szituációban csak közvetve szerepet játszó, az érdekérvényesítési folyamat hátterében meghúzódó egyének és csoportok nagyrészt nem az érdekérvényesítési folyamatba való „operatív" beavatkozás útján hatnak érdekerőikkel, s érvényesítik e folyamatban az általuk képviselt érdekeket, hanem az érdekérvényesítés kereteit megszabó előírásokon, normákon keresztül.

Azok az érdekerők, amelyek az érdekérvényesítési szituáció résztvevői részéről a saját érdekérvényesítési törekvésekkel kapcsolatban – az érdekviszonyoktól függően e törekvéseket segítve vagy gátolva – jelentkeznek, ugyanúgy az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete által meghatározottak, mint az, hogy milyen érdekérvényesítési eszközök állnak a saját érdekerő forrásaként rendelkezésre. De a társadalmi helyzetnek csak bizonyos vonatkozásai, oldalai játszanak szerepet a pozicionális érdekerő ilyen meghatározásában. A társadalmi helyzetnek ezt az oldalát, amelyet – az előbbiek szerint – meghatározott saját érdekerők, és az érdekérvényesítési szituációban résztvevő, jelentős érdekerőkkel rendelkező egyénekhez és csoportokhoz fűződő meghatározott érdekviszonyok, illetőleg e viszonyokból fakadó ellenálló vagy támogató érdekerők jellemeznek, mi érdekérvényesítési pozíciónak nevezzük.

Az érdekérvényesítési pozíció a társadalmi helyzet azon vetülete, amely egyfelől bizonyos eszközöket biztosít az érdekek érvényesítéséhez, s ezáltal az egyéneket és csoportokat meghatározott érdekerőkkel látja el, másfelől az érdekérvényesítési szituációban szerepet játszó és jelentős érdekerőkkel rendelkező más társadalmi csoportokhoz és egyénekhez fűződő érdekviszonyokból eredően meghatározza azokat az érdekerőket, amelyek mások részéről az érdekérvényesítési törekvésekkel kapcsolatban jelentkeznek.

Az érdekérvényesítési pozíció fogalma tehát – a fent kiemelt minőségi jegyeit tekintve – a pozicionális érdekerő társadalmi alapjára utal (innen kapta ez az érdekerő a pozicionális jelzőt). E fogalom ugyanakkor – mennyiségi oldalról – már azt is magában foglalja, hogy a vizsgált egyén vagy csoport pozicionális érdekerejéhez mérten az érdekérvényesítési szituációban közvetlenül részt vevő egyének és csoportok milyen pozicionális érdekerőkkel rendelkeznek. Az érdekérvényesítési pozíció mennyiségi oldala, előnyösebb vagy hátrányosabb jellege tehát közvetlenül fejezi ki az érdekérvényesítés másokhoz viszonyított, várható mértékét.

Most térünk ki arra a kérdésre, hogy elméleti modellünkbe hogyan illeszthető a hatalom fogalma, s az milyen kapcsolatban van az érdekérvényesítés konkrét lehetőségével, illetve mértékével.

A hatalom a társadalmi tevékenység meghatározott területén, meghatározott társadalmi csoportok és egyének körében érvényesülő, egyenlőtlen érdekerőviszonyokból fakadó érdekerőfölény, amely e fölénnyel rendelkező egyénnek vagy csoportnak lehető-

séget nyújt mások érdekei érvényre jutásának, cselekvéseinek kontrollálására, így a saját maga által képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére. A hatalom tehát – röviden meghatározva – érdekerőfölény, függetlenül attól, hogy milyen az érdekek viszonya. A hatalmi viszony pedig nem más, mint az egyik fél számára fölényt biztosító, egyenlőtlen érdekerőviszony.

Ha konkrét hatalomról beszélünk, mindig rögzítenünk kell annak érvényességi körét, tehát egyrészt azt, hogy a társadalmi tevékenység mely szférájában érvényesül, másrészt azt, hogy az egyének és csoportok mely körére terjed ki. E két szempont alapját képezheti, mint ahogy képezi is, a hatalom osztályozásának. Így az előbbi szempontból megkülönböztethetjük pl. a gazdasági, a politikai, a magánélet stb. területére kiterjedő hatalmat. Az utóbbi szempontból viszont megkülönböztethetjük az össztársadalmi hatalmat és a lokális (pl. szervezeti, üzemi, családi stb.) hatalmat.

A hatalom – ebben a felfogásban – érvényességi körében kizáró jellegű. Tehát ha egy adott tevékenységi szférában és az egyének, illetve csoportok adott körében egy egyénnek vagy csoportnak hatalma van, ugyanebből a körből ugyanebben a vonatkozásban másoknak nem lehet hatalma. Lehet viszont hatalma ebből a körből is elvileg bármelyik egyénnek vagy csoportnak egy szűkebb, vagy teljesen más érvényességi körben.

Szükségesnek tűnik röviden arra a kérdésre is kitérni, korántsem a teljesség igényével, csupán néhány definíciót kiemelve, hogy a hatalom fogalmának fenti felfogása milyen kapcsolatban van a hazai szervezetszociológiai irodalomban használatos definíciókkal.

Talán a leggyakrabban idézett definíció az, amely Robert Dahltól származik: „„A"-nak „B"-re gyakorolt hatalma, „A"-nak azt a képességét jelenti, amelynek hatására „B" olyan dolgokat tesz meg, amelyeket „A" beavatkozása nélkül nem tett volna meg."[7] Ez a definíció nem, vagy csak igen pontatlanul fedi azt a fogalmat, amelyet mi hatalomnak nevezünk, s az érdekekkel összefüggésben értelmezve, közelebb áll az általunk érdekerőnek nevezett fogalomhoz. Ez leginkább abból tűnik ki, hogy az idézett meghatározás nem zárja ki, hogy amikor „A"-nak „B"-vel szemben van ilyen képessége, ugyanakkor „B"-nek is legyen „A"-val szemben. Saját definíciónk szerint viszont az egyik fél érdekerőfölénye nyilvánvalóan kizárja a másik fél fölényét az előbbivel szemben.

Héthy Lajos és Makó Csaba vezette be a hazai szociológiai irodalomba az érdekérvényesítési képesség kifejezést, a Robert Dahl-féle értelemben vett hatalom szinonimájaként,[8] tartalmának megőrzése és az elemzésben való változatlan alkalmazása mellett." Az említett szerzők meghatározása szerint az érdekérvényesítési képességet „. . . „A" olyan képességének tekintjük, amely segítségével a „B"-vel folytatott tárgyalás során érdekei megvalósításához kedvező feltételeket tud elérni."[9] E definíció alapján nem eldönthető, de az alkalmazásból következtetve úgy tűnik, hogy az érdekérvényesítési képesség és az érdekerő szinonim kifejezések, tulajdonképpen ugyanazt a fogalmat fedik. Ha ez így van, joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért használjuk mégis az érdekerő kifejezést. Ennek egyik oka csupán stilisztikai, tudniillik az érdekérvényesítési képesség kifejezés használata bizonyos összefüggésekben nehézkes (pl. ahelyett, hogy érdekerőviszonyok, azt kellene mondanunk, hogy érdekérvényesítési képességek viszonyai stb.). Másik ok, hogy az érdekérvényesítési képesség kifejezésnek van bizonyos pszi-

chikus töltete, amire Nagy József András is felhívja a figyelmet,[10] illetőleg az érdekerő kifejezés mögött egy olyan definíció áll, amelynek tartalmát – véleményünk szerint – pontosabban fedi az utóbbi kifejezés. Harmadik ok, hogy mi az érdekerő és a hatalom kifejezést nem szinonimaként, hanem egymástól lényegesen eltérő fogalmak jelölésére használjuk, így tehát a hatalom szinonimájaként bevezetett érdekérvényesítési képesség kifejezésnek a hatalomtól eltérő értelmű használata fogalmi zavart okozott volna.

Végül az érdekerő, illetve érdekerőviszony csak ilyen szóösszetételben tekinthető új kifejezésnek, egyébként gyakran találkozunk ebben az értelemben az erőviszonyok, társadalmi erőviszonyok, hatalmi erőviszonyok kifejezésekkel. Viszont az előbbi két kifejezés szélesebb, illetve eléggé meghatározatlan fogalmat takar, a hatalmi erőt pedig a magunk részéről szűkebben értelmezzük (az az erő, amely érdekerőfölényt biztosít), ezért maradunk az érdekerő kifejezésnél.

A hatalom általunk képviselt felfogása nem mond ellent Andics Jenő és Rozgonyi Tamás definíciójának, amely szerint: „... a hatalom olyan társadalmi viszony, amely lehetőséget ad egyes társadalmi csoportok és egyének számára saját vagy mások érdekeinek érvényesítésére más társadalmi csoportok vagy egyének érdekeivel szemben, függetlenül attól, hogy milyen az érdekek érvényesítésének konkrét mechanizmusa."[11] Jóllehet nem mond ellent, azt mégsem állíthatjuk, hogy e definícióban ugyanarról a fogalomról van szó, mivel ez csupán a definíciók összevetéséből nem eldönthető. S e nehézség nagyrészt arra vezethető vissza, hogy az utóbbi definíció is, mint a hatalomra vonatkozó legtöbb definíció, tulajdonképpen a „hatalom" által előidézett jelenséget írja le (pl. „A" olyan dolgokat tesz meg, amelyet „B" beavatkozása nélkül nem tett volna meg), s maga a „hatalom" lényegileg definiálatlan (pl. „az a képesség", „olyan társadalmi viszony" stb.) marad.

A hatalommal azonos vagy rokon értelemben gyakran találkozunk a befolyás kifejezéssel. Mi viszont a befolyást az érdekerőhöz, és nem a hatalomhoz kötjük, a befolyás az érdekerő megnyilvánulása. Kisebb vagy nagyobb befolyása hatalommal nem rendelkező egyéneknek és csoportoknak is lehet, érdekerőik arányában.

Már korábban említettük, hogy felfogásunk szerint a hatalom nem általános meghatározója az érdekérvényesítés mértékének, az érdekérvényesítés mértékének differenciáltsága nem követi a hatalom „eloszlásának" differenciáltságát.

Az érdekérvényesítés mértékét meghatározó tényezők elemzése után azt kell ugyanis észrevennünk, hogy ugyanolyan hatalmi viszonyok mellett lényegesen eltérő eredményre jutunk az érdekérvényesítés mértékét illetően, attól függően, hogy milyen az érdekek viszonya. Két fél viszonyára leegyszerűsítve a kérdést, ha nem a vizsgált egyik fél oldalán van az érdekerőfölény, azaz a hatalom, ez még nem zárja ki érdekei megfelelő érvényesítésének lehetőségét. Sőt, amennyiben az érdekviszonyokból, az érdekek azonosságából objektíve ez következik, a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport támogatása révén érdekeit nagyobb mértékben is érvényesítheti, mint e viszonytól függetlenül. A hatalommal rendelkező félnek az egyező, vagy érdekerőnyeréssel összeegyeztethető érdekekkel, illetve érdekmozzanatokkal szemben nem áll érdekében hatalmával élni. Amennyiben mégis ezt tenné, saját pozicionális érdekerejéből is veszítene, hiszen a másik felet olyan cselekvések realizálásában gátolná meg, amelyek saját érdekeinek érvényesítését is szolgálnák.

A fentivel azonos hatalmi-, illetve érdekerőviszonyok mellett viszont, amikor a vizsgált egyén vagy csoport érdekei ellentétbe kerülnek a vele szemben hatalommal rendelkező egyén vagy csoport érdekeivel, az előbbi esetleg képtelenné válhat érdekei minimális érvényesítésére is. A hatalom tehát akkor jut igazán szerephez az érdekérvényesítés konkrét lehetőségének, mértékének meghatározásában, amikor az érdekek ütköznek, teljes egészében akkor, amikora felek érdekei homlokegyenest ellentétesek. (Természetesen számolnunk kell az érdek- és érdekerőviszonyokat nem adekvátan tükröző tudati tényezők torzító hatásával is.)

A hatalom ezek szerint akkor válna az érdekérvényesítés mértékének általános meghatározójává, ha az egyének és csoportok közötti érdekviszonyokra csupán az érdekellentét lenne a jellemző. Valójában viszont az érdekek ugyanúgy lehetnek egyezőek mint ellentétesek.[1 2] De általában nem teljes mértékben egyezőek vagy ellentétesek, hanem bizonyos mozzanatok vonatkozásában ellentétesek, más vonatkozásban feltételezik egymás érvényesülését, ismét más vonatkozásban nem is kapcsolódnak egymáshoz, s így többnyire csak dominanciájuk szerint mondhatjuk, hogy ilyenek vagy olyanok. Ez lényeges szempont az érdekérvényesítés mértékében tapasztalható különbségek megértésében. Mivel tehát az érdekek nem a „mindenki mindenki ellen" viszonyok közt érvényesülnek, a hatalom nem általános meghatározója az érdekérvényesítés mértékének. Általánosan is igaznak tűnik viszont az a megállapítás, amelyet már többször hangsúlyoztunk, hogy az érdekérvényesítés mértékének alakulását az érdek- és érdekerőviszonyok együttesen határozzák meg, amelyek az egyének és csoportok érdekérvényesítési pozícióiban, majd pozicionális érdekerőiben kristályosodnak ki.

Az aktuális érdek és az érdekeltség

Az érdekérvényesítési pozíció – az eddigiek szerint – alapvetően meghatározza azt, hogy az érdekek mely mozzanatai és milyen mértékben valósíthatók meg. Ugyanezt negatív oldalról megfogalmazva: az érdekérvényesítési pozíció meghatározza, hogy az érdekek mely mozzanatainak milyen mértékű megvalósítására nincs reális és konkrét lehetőség. Az érdekérvényesítési pozíció tehát mintegy kettéosztja az érdeket, egyrészt olyan érdekmozzanatokra, amelyek megvalósítására az adott pozícióból konkrét lehetőség nyílik, másrészt olyan mozzanatokra, amelyek megvalósítására nincs esély. Az előbb említett érdekmozzanatokat mi az aktuális érdek fogalmában foglaljuk össze, szemben a potenciális érdekkel, amely az utóbb említett érdekmozzanatokat foglalja magában.

Az aktuális érdek azokat az érdekmozzanatokat tartalmazza tehát, amelyek megvalósítására az egyén vagy csoport érdekérvényesítési pozíciójából konkrét lehetőség nyílik. Az aktuális érdek fogalmát meghatározhatjuk úgy is, hogy az a közvetlen szükségletkielégítő cselekvések társadalmi előfeltételeit megteremtő azon cselekvési lehetőségeket foglalja magában, amelyek az adott érdekérvényesítési pozícióból reális és konkrét cselekvési lehetőségeket jelentenek. Az egyének és csoportok magatartásának racionális motívumaiként aktuális érdekei jelenhetnek meg.

Az aktuális érdekkel szemben a potenciális érdek tartalmát az érdeknek azok a mozzanatai képezik, amelyek megvalósítására az adott érdekérvényesítési pozíció mellett nincs konkrét lehetőség. S mivel megvalósítására változatlan pozíció mellett nincs lehe-

tőség, a potenciális érdek nem is szerepelhet a magatartás racionális motívumaként. Pontosabban abban a tevékenységi szférában objektíve nem, amelyhez az adott potenciális érdek kötődik, de ez az érdek transzformálódva megjelenthet racionális motívumként, előnyösebb érdekérvényesítési pozíció megszerzését célozva, más tevékenységi szférában (pl. a potenciális gazdasági érdek a politikai tevékenységben, mint aktuális politikai érdek stb.).

Az aktuális érdek képezi az érdekeltség közvetlen alapját.[13] Az érdekeltség – felfogásunk szerint – az érdek realizálására irányuló olyan késztetettség, amely egyfelől magából az érdekből, másfelől ezen érdek realizálására való képességből ered. Az érdekeltség ezek szerint objektíve azokkal az érdekmozzanatokkal kapcsolatban állhat fenn, amelyek az adott érdekérvényesítési pozícióból megvalósíthatók, az érdek azon mozzanataival kapcsolatban tehát, amelyeket mi az aktuális érdek fogalmában foglaltunk össze.

Az érdek bár objektív, nem válhat a tevékenység valóságos mozgatórugójává valamilyen szintű tudatosodása nélkül. Az érdekek különböző tudati formákban jelennek meg, többek között az igényekben és a célokban.

Érdekeik tudatosodása alapján az egyéneknek és csoportoknak bizonyos igényeik jelentkeznek, szükségleteiket közvetlenül kielégítő dolgokon túl, érdekeik egy-egy összetevőjével szemben is. Ez az igény már nem egyszerűen a szükséglet tudatosodása, ahogy az igényt általában értelmezzük, hanem magának az érdeknek a tudatosodása. Az érdek egy-egy részmozzanatára vonatkozó igény részben az adott összetevőnek az érdek egésze szempontjából megfelelőnek tartott szintjét, állapotát juttatja kifejezésre, részben arra is utal, hogy a szubjektum bizonyos „jogosultságot" is érez érdeke ilyen szintű megvalósulására.

A cél az igénytől jobban kötődik az érdekérvényesítés konkrét lehetőségeihez, már nemcsak valamiféle jogosultság érzése jut benne kifejezésre, hanem mindenekelőtt az a tudat, hogy az érdek a célként megjelenő mértékben és módon meg is valósítható. Az igény ugyanakkor potenciális cél, amennyiben megvalósítására konkrét lehetőség nyílik, céllá válhat.

Az igények és célok általában nem az érdek teljes megvalósulását vetítik előre, hanem az érdeknek arra a mezejére mutatnak rá, amelyet a szubjektum megvalósítandónak tart, vagy főleg méltányossági, erkölcsi alapon, mint az igény esetében, vagy azért, mert megvalósítására konkrét lehetőséget lát, mint a cél esetében. A célok tehát – legalábbis azok, amelyek rövidebb távra, az érdekérvényesítési pozíciót adottnak véve fogalmazzák meg a cselekvéseket – az aktuális érdekre, illetve az érdekeltségre épülnek, így egyaránt kifejezik az érdeket és az érdekérvényesítési pozíciót. Az igények a szükségletek feszítő erejétől és az egyén vagy csoport viszonyítási keretétől függően többékevésbé kifejezik a potenciális érdeket is.

Az aktuális érdek, illetve az objektív érdekeltség felismerése nem feltétlenül vezet ennek megvalósítására irányuló célok megfogalmazásához, a célok kitűzése többékevésbé tudatos döntés eredménye. E döntésben az adott egyén vagy csoport mindenekelőtt azt mérlegeli, hogy a felismert aktuális érdek megvalósítása hogyan érinti egyébirányú érdekeit, illetve szükségleteit.

A munkatevékenységben követett célok kitűzését, illetve a célokat realizáló konkrét cselekvéseket befolyásolja az egyén vagy csoport érték- és normarendszere is. Az érté-

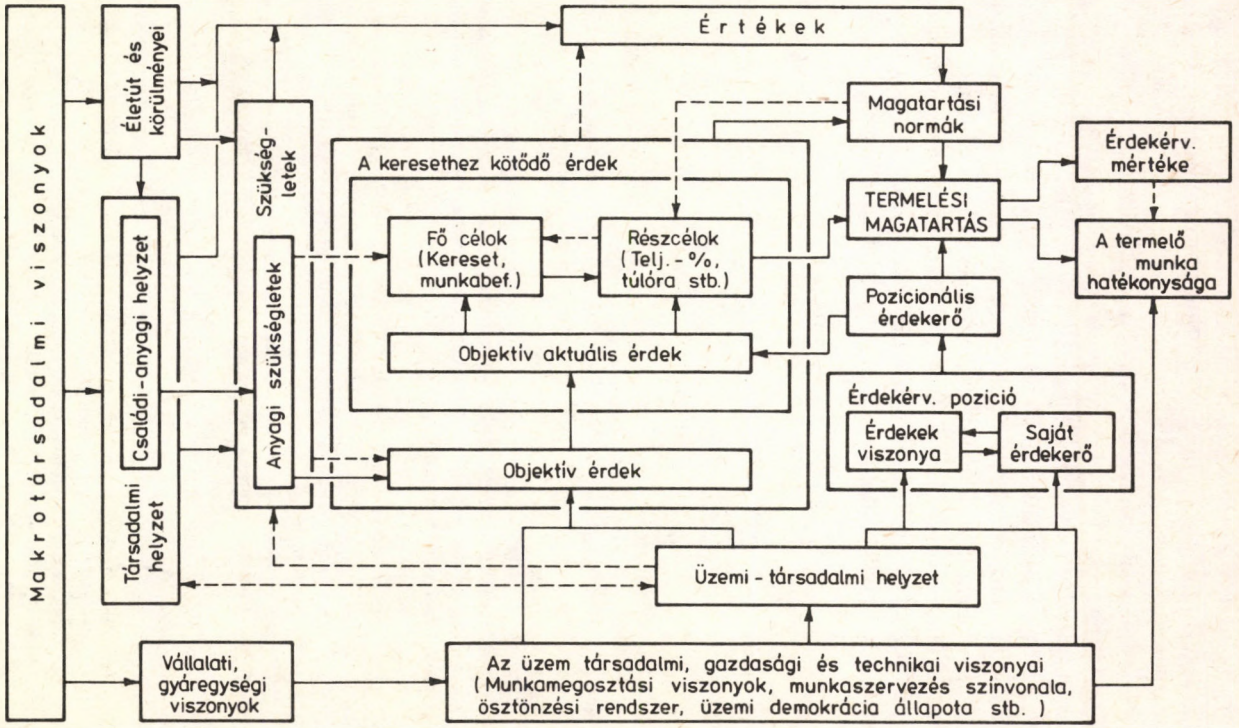

1. ábra. A termelési magatartás társadalmi meghatározottságának elméleti sémája

kek és normák azonban a célokat tartósan nem vonhatják ki az érdekek meghatározó hatása alól. Ha az értékek és normák által megkívánt célok és a legjelentősebb szükségletekre épül érdekekből objektíve következő célok között ellentmondás van, akkor az egyének és csoportok hosszabb távon inkább értékeiket és normáikat fogják felfüggeszteni, illetve érdekeiknek megfelelően korrigálni, mintsem érdekeiknek ellentmondó célokat tartósan kövessenek.[14]

A termelési magatartás közvetlen motívumait főleg a célok képezik. De a keresethez kötődő érdek legfőbb mozzanataira, a kereseti szintre és a munkabefektetés hatékonyságára vonatkozó fő célok, nem alkalmasak arra,[15] hogy a munkást közvetlenül eligazítsák abban a kérdésben, hogy a munkatevékenység során adódó konkrét helyzetekben milyen viselkedés felel meg érdekének. A munkások termelésben követett magatartását közvetlenül már azok a részcélok vezérlik, amelyek érdekérvényesítési pozíciójuk által kimetszett aktuális érdekeik fontosabb részmozzanataira vonatkoznak.

JEGYZETEK

[1] Elsősorban *Héthy Lajos* és *Makó Csaba* alábbi műveire támaszkodtam: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, 1972; Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Kiadó, 1978. Ezeken túlmenően jelentős mértékben felhasználtam a következő műveket is: *Andics Jenő–Rozgonyi Tamás:* Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977; *Lick József:* Érdek és tevékenység. Kossuth Könyvkiadó, 1979. Ugyanakkor az elméleti elképzelés részben az alábbi empirikus vizsgálat elméleti vonatkozásainak kivonatolásából és továbbgondolásából született: *Farkas Zoltán:* A munkások termelési magatartása és az üzem érdekérvényesítési viszonyai. 1981. (Nem publikált kutatási jelentés) E vizsgálat gyakorlati célú összefoglalóját nyújtja: *Farkas Zoltán:* Munkásmagatartások és az egyéni teljesítménybér. Ergonómia, 1983. 3. szám. Egy részét konkrét empirikus és elméleti vonatkozásban is bővebben tárgyalja a következő tanulmány: *Farkas Zoltán:* Munkások érdek- és érdekeltségi viszonyai. Szociológia, 1983. 1–2. szám.

[2] Lásd pl.: *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkásmagatartások . . . 1972.

[3] Lásd erről: *Makó Csaba:* A munka minősége és az ipari viszonyok az USA-ban. Ergonómia, 1978. 1. szám.

[4] *F. R. Herzberg:* Mégegyszer: hogyan ösztönözzük alkalmazottainkat. Üzempszichológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.

[5] Lásd pl. a következő irodalmat: *Andics Jenő–Rozgonyi Tamás:* Konfliktus és harmónia . . . 1977. 312.; Falusné Szikra Katalin: A bérkülönbségek néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1980. 3. szám. 17.; *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkásmagatartások . . . 1972. 41.; *Héthy Lajos:* Az üzemi demokrácia és a munkások. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 115–116.

[6] *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkások, érdekek . . . 1978. 160., *Andics Jenő–Rozgonyi Tamás:* Konfliktus és harmónia. 1977. 177.

[7] Dahl definícióját a következő műből idéztem újra: *Michel Crozier:* A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 245.

[8] *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkások, érdekek . . . 1978. 161.

[9] Uo., 169.

[10] *Nagy József András:* Az érdekkel kapcsolatos néhány vezetéselméleti megfontolás. Szervezés és Vezetés, 1980. 6. szám. 311.

[11] *Andics Jenő–Rozgonyi Tamás:* Konfliktus és harmónia. 1977. 119.

[12] Találkozhatunk az érdekfogalom olyan felfogásával is, amely – saját érdekfelfogásom álláspontjáról nézve – az érdeket tulajdonképpen az érdekellentéttel azonosítja. Lásd pl.: *Szegő Andrea:* Érdek és struktúra – érdekstruktúra. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. szám.

[13] Az érdekeltség fogalmát Andics Jenő javaslatára építettem be az elméleti modellbe, de az eredeti anyagra vonatkozó kritikáját – további néhány kutató véleményével egyetemben – más részek átdolgozásánál is felhasználtam.

[14] Az érdekek és az értékek viszonyáról lásd: *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkások, érdekek . . . 1978. 269–275.

[15] *Héthy Lajos–Makó Csaba* mutat rá arra, hogy a munkások érdeke elsősorban a kereseti szintre és a munkabefektetés hatékonyságára vonatkozik. Munkások, érdekek . . . 1978. 117–119.

SUMMARY

Zoltán Farkas: Production behaviour as an assertion of interests

The paper attempts to outline theoretically how the behaviour of the workers in production is socially determined by the so-called relations of interest assertion within the factory. Having surveyed the role of needs in the shaping of production behaviour, the author describes the concepts of interests, and interest related to income, and their main features. As besides interest relations it is these relations that basically determine production behaviour, he analyses the concrete opportunity of interest assertion and factors determining its extent. Here he describes views about the concept of power and states his own opinion about it. According to the attitude represented by the paper power is not a general determinant of the extent of the realization of interests, as the latter one is jointly determined by the interest relations and those of power crystallized in the position of interest realization of individuals and groups and in their interest resultants deriving from position. It is the position of interest assertion that cuts actual interest out of interest in general and it is the actual interest that is the basis of the objectives expressing interest

РЕЗЮМЕ

Золтан Фаркаш: Образ на производстве как осуществление интересов

В статье сделана попытка теоретически описать общественную определенность образа действия (поведения) рабочих на производстве через так наз. условия осуществления интересов на заводе. После обзора роли потребностей в формировании поведения на производстве, описано понятие и главные характеристики интереса и интереса связанного с заработком. После этого – ввиду того, что эти условия определяют наряду с условиями заинтересованности образ действия на производстве –, подвергает анализу конкретные возможности осуществления интересов и факторы определяющие его степень. Здесь автор останавливается и на мнениях связанных с понятием власти и высказывает свое мнение в связи с этим понятием. В понимании изложенном в данной статье власть не является общим определяющим для степени осуществления интересов, последнее совместно определяют услвея интересов и соотношение сил интересов, которые находят свое выражение в позициях осуществления интересов отдельных лиц и групп, затем в силе позициональных интересов. Позиция осуществления интересов выделяет из интересов актуальные интересы, а актуальные интересы ложатся в основу заинтересованности и целей олицетворяющих ее.

A Szociológia mindmáig meglehetősen szűkmarkúan bánt a nemzetközi szociológiai irodalom termésével. Rendszeresen jelentkező metodológiai rovatunkon (amelyet már több egyetemen használnak szöveggyűjteményként) és néhány könyvrecenzión túl alig-alig nyitottunk ablakot a nagyvilág szociológiai kutatásainak sokrétűen szabdalt elméleti és empirikus vonulataira. Nem valamiféle provincializmus volt tartózkodásunk oka, hanem a Szerkesztőségnek az a – különben többszörösen igazolt – felismerése, miszerint egy negyedéves, korlátozott terjedelmű folyóirat csupán eklektikusan kiragadott elemeket képes tükröztetni a nemzetközi tudományos élet gazdag színképéből.

Fenntartásaink azonban lazulni kezdtek az utóbbi időben. Kutatómunkájuk során ugyanis egyre többen vetnek papírra a magyar szociológusok olyan szövegkritikai elemzéseket, „trend-report"-okat, elméletileg igényes recenziókat, amelyek a nemzetközi szociológiai élet egy-egy irányzatát vagy iskoláját lényegi jellemzőiken át közelítik meg. Ezek az írások – jelen számunkban Papp Zsolt és Pokol Béla tanulmánya – lehetővé teszik, hogy hozzájuk kapcsolva az adott iskola (most a Frankfurti Iskola, vagy – ahogy az egyik angol folyóirat fogalmaz – ennek „utóélete") egy-két reprezentánsának az utóbbi időben írott tanulmányát, komplexen, s nem eklektikusan mutassuk be a szociológiai gondolkodásra meghatározó erővel bíró irányzatok legfrissebb eredményeit.

PAPP ZSOLT

Cselekvéselméleti szintéziskísérlet: a racionalitástól a kommunikatív racionalitásig (Jürgen Habermas)

I. rész

1. Elméleti előzmények és probléma-felvezetés

Habermas 1981-es munkája – Die Theorie des kommunikativen Handelns, I–II. Suhrkamp –, amelynek néhány részét a következőkben behatóbban ismertetnénk, fogalomelemzéssel és elmélettörténeti rekonstrukcióval foglalkozik.

Nézzük a fogalomelemzést némi visszapillantás keretében.[1] Habermas következetes önmagához. 1968-as kötetében, a *Technika és tudomány mint „ideológia"* c. munkában vezette be – a termelési viszony ökonomista-marxista értelmezésével polemizálva, mintegy e kategória felbontásaként – a munka és az interakció fogalmainak megkülönböz-

tetését. A munka: célszerű racionális cselekvést jelent. Ez lehet instrumentális cselekvés vagy racionális választás, vagy mind a kettő. Az interakció valami egészen más. Ez több személy kommunikatív akciója, amelyet szimbólumok vezérelnek. A szimbólumokban több személy cselekvését irányító és közös megegyezésüket tükröző normák és értékek vannak jelen. A társadalmat mint egészet már akkor e két elkülönülő – egymásra ható, egymás kibontakozását és érvényesülését vagy *fékező* vagy *elősegítő* – cselekvéstípus alapján, mint *két alrendszer* viszonyát fogta fel. Ezek kapcsolatát a politikai-uralmi rendszer szabályozza. Jelezte, hogy megítélése szerint az első alrendszer célracionális eljárásai és sikerkritériumai *behatolnak mind* a politikai-uralmi rendszer önlegimitáló eszköztárába (kikapcsolva annak hagyományos legimitációit, és a tudomány és a technika hatékony alkalmazásához kapcsolódó materiális kompenzációkat téve ezek helyébe), *mind* az interakciós szférába, a társas érintkezés és viselkedés szabályozásába. Utóbbi azt jelenti, hogy a magasan fejlett ipari szisztémákban azt az emberi magatartást jutalmazzák, amely messzemenően képes az ökonómiai siker és a technikai hatékonyság univerzalista, „semleges" normáihoz alkalmazkodni, és nem azt, amely a szimbólumoktól közvetített történeti, hagyományadta, etnikai, vagy éppen vallási csoportazonosságokat követi. Az ipari foglalkozási rendszer, ennek presztízse, a velejáró kereset, a velük járó státusz és a státusz vállalását tükröző életmód közömbös a „népi", „táji", „történeti", „törzsi" parikularitások irányában: a célracionális cselekvés neutrális éthoszának követésén mérik az állampolgár sikeres vagy sikertelen adaptációját. Ismeretes, hogy e cselekvéstípus – ha tetszik, a weberi racionalizáció – preferálása semmit nem változik a 70-es években, az érdekesség viszont az, hogy ez az időszak mind a *hasztalan,* mind a *túlságosan* racionalizálók „vígaszául" a neokonzervatív felépítményben „behozza" a család, a vallás, a nemzet, a regionalitás partikuláris legitimációit, erőforrásait.

1973-as munkájában, – *Legitimációs problémák a kései kapitalizmusban* – a társadalmi válság mibenlétét elemezve, fenntartotta és továbbgyarapította a fenti két alrendszer megkülönböztetését. A továbbgyarapítás ezúttal a társadalomtudományi funkcionalizmus (Parsons, Etzioni, Luhmann) és a modern tudásszociológia bizonyos szempontjainak bevonását jelentette. Habermas az előbbi – angolszász – terület felől a *rendszer,* az utóbbi, elsősorban német és sajátosan filozófiai indítású terület felől az *életvilág* rendező kategóriáit állítja előtérbe a munka és interakció típusú cselekvések két *gyűjtőmedencéjeként.* Alapjában ugyanennek az értelmezésnek bővített ismétlésével találkozhatunk az 1981-es kötetben, ezért erre alább nem kívánunk visszatérni. Miről van szó? Habermas szerint – s az észrevétel nem tűnik megalapozatlannak – a strukturális funkcionalizmus és a modern tudásszociológia javarészt angolszász teoriái kölcsönösen „elmennek egymás mellett". A rendszer nézőpontja alatt egy társadalom vezérlési mechanizmusait, célkitűző és célelérő tevékenységét vizsgálják (munka, teljesítmény, áru, pénz, piac, állam, politika). Az életvilág nézőpontja alatt azt kutatják, hogy kivált a mindennapi életben milyen szocializációs, integráció-biztosító és mintafenntartó mozzanatok működnek. Mármost amikor a társadalomtudományi strukturális funkcionalizmus (illetve ennek édesgyermekei, a rendszerelméletek) a rendszerrel foglalkoznak, akkor az irányító-vezérlő teljesítményekre helyezve a hangsúlyt, javarészt elhanyagolják az integráció és mintafenntartás (ha tetszik, a szimbolikus interakciókban strukturált életvilág) körülményeit. Amikor pedig a modern tudásszociológia éppen erre, a normatív és

szimbolikus, jelentéskölcsönző és jelentés-dekódolást lehetővé tevő mindennapi struktúrákra koncentrál, elhanyagolja azt, ami ezen túl van – a rendszert.

Csakhogy a társadalmi rendszerek vizsgálatánál – s nem is csak elméleti okokból, hanem nagyon is gyakorlati kényszerűségből – a két síkot mindig egymással összefüggésben kell vizsgálni – ez lenne a habermasi megoldás. Nézzük röviden, melyik sík mit tartalmaz szerinte. Az *életvilág* nézőpontja – Parsons nyelvén: integration és pattern maintenance, azaz integráció és mintafenntartás – az adott társadalomban létező innovációt lehetővé tevő tanulási készségeket, a morális tűrőképesség és a jogi szabályozhatóság adott színvonalát, a csoportazonosulásokat biztosító identifikációs sémákat (család, kommunális élettér, szokás, hagyomány, etnikai- nyelvi- nemzeti- nemzetiségi- regionális hovatartozás), végül a demokratikus participációt megtestesítő érvényesülési igényeknek a rendszerét fogja át. A *rendszer* nézőpontja – Parsons nyelvén: adaptation és goal-attainment, vagyis környezethez való alkalmazkodás és cél-elérés – az adott társadalom vezérlési problémáit és materiális kapacitásait jelöli. A vezérlési rendszer a gazdasági és politikai alrendszerek kölcsönös irányulásában van jelen. Viszonyukat a gazdasági racionalizálás lehetőségét előmozdító politikai legitimitás-biztosítás, illetve a politikai legitimitás-biztosítást nem lerontó gazdasági racionalizálás *dilemmája* hatja át. A magasan fejlett szisztémákban a társadalmi-politikai legitimáció zárolása ugyanis racionalitásveszteségekhez, más oldalról az ökonómiai-szervezési racionalitás radikális kiterjesztése legitimációs, bizalombeli veszteségekhez vezet. A politikai rendszernek mint vezérlési alrendszernek *ugyanis* nemcsak a gazdaság szféráját kell ellátnia racionális – és annak racionalitását működni engedő – imperativuszokkal. Mert van egy harmadik terület is: a politikai rendszer kénytelen a társadalmi kulturális rendszer, *azaz* az életvilág *felé* is a racionalitás éthoszának megfelelő, ott indítékká és követőkészséggé váló elvárásokat „bevinni". Ebből adódik a Rendszer és az Életvilág problematikus viszonya, az, hogy az utóbbit – az 1981-es kötet megfogalmazása szerint – „újra gyarmatosítják". Az *életvilágba bevitt racionalitás-elvárások* ugyanis – véve három összetevőjét – 1. a teljesítmény-etika és a verseny-orientáltság „tanulási késztetésein" túl minden más innovatív hajlamot kiölnek, a morális-esztétikai tűrőképességet anullálják, és jogi szabályozhatóságot maximálisan kiaknázzák, 2. a hagyományos identitásformákat szétrombolják, és az identitásvesztett egyéneket mint munkavállalókat szervezetekhez láncolják, 3. végül a részvételi és énérvényesítési késztetésekben rejlő legitimációs veszélyt elhárítandó, a társadalmi nyilvánosság és a politikai akaratképzés szféráit politikamentessé teszik, a politikát adminisztrációra redukálják. Mindennek következtében az életvilág szubjektumainak jelentős része *leszakad,* és mind kevésbé hajlandó megalkotni és rendelkezésre bocsátani azt az emberi cselekvést motiváló értelmet, amely a rendszer elvárásaihoz igazodik. Ami a napi politika nyelvén azt jelenti, hogy feltámad *a mindennapi élet antikolonialista frontja, fronttá szerveződik a másfajta értelem* – zöldek!

Az életvilág ugyanis alapvetően más szervezési elvek alapján konstituálódik, mint a rendszer, és az 1100 oldalas kötet alapmondanivalója ennek a *másságnak,* az életvilág kommunikatív cselekvés típusú sajátszerűségének a bemutatása. Habermas álláspontja az, hogy a nyugati racionalizáció *„rendszere"* nem azonosítható egyik *alrendszerével,* a hatékonyság- és siker-orientált cselekvéssel, jóllehet az elmúlt száz év társadalomtudománya ebbe az irányba „nyomja" az értelmezést. Ebbe a civilizációban ugyanis létrejött még valami – *a társadalmi közmegegyezésre orientált kommunikáció* – és Habermas

szerint ez adja az újkori racionalitás és modernség voltaképpeni tartalmát, amit *meg kell menteni.* Az életvilág efajta szerkezetének kutatása: Habermas szerint a *szociológia* sajátszerű, megkülönböztetett témája.

Úgy fogalmazhatnánk, hogy Habermas fölött „nem múlt el nyomtalanul", hogy német filozófusként „antropológiai perspektívába ágyazva" olvasta Marxot, hogy a „társadalmi nyilvánosság" kategóriáját próbálta történelmileg rekonstruálni, hogy a munka *mellett* az interakciót és az identitásképzés dimenzióit helyezte jó másfél évtizede érdeklődése tengelyébe. Habermast ugyanis *rendíthetetlenül* az *emberi cselekvés* szerkezete és lehetőségei foglalkoztatják. De – nem akárhogyan. Fokról fokra leszámolt maga és mások antropológizáló-praxeológiai, globalizáló-holista-moralista, aztán liberális-természetjogi-önelvű stb. cselekvés-értelmezéseivel. És szembefordult a frankfurti iskola cselekvés-ellehetetlenítésével. Hogyan, hol *legitim* hát az emberi cselekvés vizsgálata? Nos, a cselekvésnek – mégpedig a cselekvés racionalitásának – a kutatása véleménye szerint egy olyan társadalomtudomány, jelesül szociológia illetékességébe tartozik, amelyhez már nem fűződnek 1. ontológiai remények, vagyis nem formálnak igényt materiálisan mindent átfogó természet-, történelem- és társadalomértelmezésre, 2. amelyhez már nem fűződnek transzcendentálfilozófiai remények, vagyis lemondtunk a nem empirikus, nem evilági, nembeli szubjektum apriori értékkategóriájáról. Magában emellett szól az is – írja könyve bevezetőjében –, hogy a racionalitás feltételeivel foglalkozó modern tudományelmélet és tudománytörténet *empirikus* struktúrákat és változásokat ír le, és *egyszerűen közömbös* az ontológiai vagy transzcendentálfilozófiai igényekkel szemben. Az itt mértékadó tudományosság másféle iskolapéldája – Habermas kedvenc és gyakran elemzett „paradigmája" – Piaget és a hozzá kapcsolódó szocializáció-kutató hagyomány: itt a fejlődés szociális, kognitív és morális fokozatait az utólagos rekonstrukció formájában és a növekvő alkalmazkodási képesség elve alapján *mint* racionalitás-struktúrát értelmezhetik. Ontológiai teljesség-igénytől és transzcendentáleszkatológiai illúzióktól függetlenül.

De mi indokolja, hogy az emberi cselekvés racionalitás-problémáival éppen és kitüntetetten a *szociológia* foglalkozzon? Dologi és tudástörténeti okai vannak ennek – Habermas véleménye szerint. Vegyünk két társtudományt. A *politikatudomány* legújabbkori története azt mutatja, hogy az fokozatosan emancipálódik a racionális természetjog alól. Ami azt jelenti, hogy a modern politikatudomány részrendszer-szemléletű és empirikus: a politikai rend normatív-racionális konstrukciói *mint olyanok* nem érdeklik. Az érdekli, hogy állampolgári oldalról milyen eszközökkel építhető ki egy tapasztalatilag megfogható, a mindenkori rendszerre vonatkozó legitimitás-*hit.* A modern politikatudomány a mindenkor igényelt norma-közömbös *empirikus lojalitás-biztosítás* kérdésével foglalkozik, és ezzel túltette magát a racionalitásproblémán. (Egyszerűen szólva: az érdekli, *hogyan* lehet egy politikai-uralmi rendszert elfogadtatni és *mikor* fogadnak el az állampolgárok egy politikai-uralmi rendszert. A vonatkozó legitimációs eszközök kutatása – pénz, szabadidő, formális választásokban való részvételi jog stb. – egy diffúz tömeglojalitás rendszer-imperativuszoknak megfelelő előállítását célozza.) Nem más, vagyis hasonló elközömbösödés tapasztalható a *politikai gazdaságtan* területén – véli szerzőnk. Ez a 18. században a racionális természetjog konkurrenseként lépett fel, és azt mondta, hogy nem a normák, hanem a funkciók révén összefogott cselekvési rendszer sajátosságai érdeklik. S bár a *politikai* gazdaságtant valamikor még éppen az foglalkoz-

tatta, hogy a gazdasági rendszer dinamikája hogyan hat a társadalom normatív integrációjára – ez már a múlt. A politikai gazdaságtanról időközben levált és önálló szaktudományként önállósult a gazdaságtan. Ez a gazdasággal mint funkciókat teljesítő részrendszerrel foglalkozik – és közömbös az emberi cselekvés racionalitás-implikációi irányában. *Részperspektívába* ágyazva bukkan itt fel a racionalitás probléma: mint egyensúlygazdaságtani megfontolások tárgya, vagy mint racionális kalkuláció és választás. *A modern gazdaságtan tehermentesíti magát a legitimitás-kérdésektől, miként a modern (polgári) politika-tudomány tehermentesíti magát az ökonómiai funkcionálás ésszerűségének kérdéseitől.* És mindkettő tehermentesíti magát (egyszerűen szólva) az emberi cselekvés legújabbkori specifikumainak – a normáktól vezérelt kommunikatív racionalitásnak – a figyelembevételétől.

Nos, a szociológia – véli Habermas – tudományként éppen abban lett illetékes, amit a politika és a gazdaságtan szaktudománnyá válása útján *félretolt.* Az ember *társadalmi integrációjának* kérdéseit kezdte el kutatni – párhuzamosan azzal a folyamattal, ahogy az európai társadalmakban a modern s legitimációt igénylő állami rendszerek és a piaci racionalitástól vezérelt gazdaságok kialakultak. Az ezekbe a „rendszerekbe" behelyezkedő embert vizsgálva a szociológia par excellence *válságtudományként* jött létre, hiszen a hagyományos társadalmak felbomlásával és az új társadalmi rendszer kialakulásával foglalkozott. Csöppet sem véletlen, hogy a vallás- és jogszociológia volt a kialakulástörténeti magva az új diszciplínának: jelezték ezek a norma-elhagyó és norma-tanuló emberi magatartás problémáit. Ha visszanyúlunk Parsons négyes-fogatú sémájához, adódik a társadalomtudományi diszciplínáknak a társadalmi alrendszerekhez való hozzárendelése:

gazdaságtan	adaptáció (gazdaság)	célkövetés (politika)	*politikatudomány*
kultúrantropológia	mintafenntartás	integráció (szociális közösségek)	*szociológia*

Tegyük fel a kérdést – mondja Habermas –: véletlen-e, hogy az elmúlt száz év nagy társadalomelmélet-alkotói a szociológia felől érkeztek? Talán nem. A részrendszerek elméleti és gyakorlati önállósulása korában a szociológia volt az egyetlen társadalomtudomány, amely fenntartotta önvonatkozását az *össztársadalom* problémája iránt. Időközben elágazott empirikus szociológiává *is,* de úgyszólván egyedül maradt meg *társadalom*elméletnek *is.* És – véli a szerzőnk – nem tolta félre, nem értelmezte át és nem kiskorúsította a racionalitás problémáját. Az emberi cselekvés racionalitás-feltételeinek és -implikációinak világában ez a tudomány maradt eligazító értékű. Két okból.

1. Az alapfunkcióknak (adaptáció, célkövetés, integráció, mintafenntartás) a társadalmi alrendszerekhez való hozzárendelésével figyelmen kívül maradnak az egyes alrendszerekre jellemző cselekvéstípusok és interakciók alapvető különbségei. *Márpedig a cselekvések és interakciók olyan területeken, mint szocializáló, társadalmi integráció és kulturális reprodukció, egyáltalán nem olyan módon szerveződnek és specifikálódnak, mint az interakciók a gazdaság és a politika cselekvési területein.* Akár a szociológiát, akár a kultúrantropológiát vesszük – tehát az integráció és a mintafenntartás „felelő-

seit" – ezek a társadalmi cselekvés jelenségeinek *egész spektrumával* konfrontálódnak, és nem *egyes* cselekvési metszetekkel, mint amilyen a nyereségmaximalizálás és a szerzés, avagy a politikai hatalom felhasználása – mely utóbbiak a célracionális cselekvés típusaiként stilizálhatók. A kultúrantropológiát és a szociológiát a mindennapi élet és gyakorlat foglalkoztatja, és a szimbolikus cselekvés valamennyi ebbe ágyazódott formáját tekintetbe kell hogy vegyék. Ezek az *életvilág* struktúráira koncentrálnak – vagyis éppen arra, amit differenciálódott alrendszerek szempontjai *félrelöknek.*

2. A szociológia és a kultúrantropológia történeti kialakulása és munkamegosztása másfelől úgy alakult, hogy a racionalitás-problémát nem az utóbbi vállalta fel. A szociológia viszont éppen a polgári társadalom elméleteként jött létre: úgy indult, hogy a kapitalizmus előtti társadalmak kapitalista modernizálódásának menetét bemutassa. Alapvető vonatkozási pont ez, amely a szociológia alapproblémáit máig meghatározza. *E vonatkozási pont: a mindennapi élet, a modern életvilág racionalitásnövekedésének és az ezzel járó következményeknek a bemutatása.* Érdemes utánagondolni: általános elméleti síkon a szociológia klasszikus gondolkodói kivétel nélkül azt kutatták, hogy hogyan történik a „közösségről" a „társadalomra" való átmenet és melyek ennek legfontosabb kategóriái. De felmerült a kérdés metodológiailag is: meg kellett érteni a racionális cselekvésorientáció mibenlétét és az lett a viszonyítási pont a többi cselekvésorientáció megértéséhez. S végül empirikusan is felmerült a kérdés, hogy egy társadalom modernizálása hogyan írható le kulturális és társadalmi racionalizálódásként.

E problémakörök összefüggő kidolgozását a legpregnánsabban Max Weber végezte el, – mondja Habermas. Megalkotta a *cselekvési fogalmak hierarchiáját,* ezt a célracionális cselekvés típusára futatta ki, úgy hogy minden más cselekvés mint ettől a típustól való specifikus eltérés értelmezhető és elrendezhető. Meghatározta a szociológiai *értelemmegértés* módszerét, oly módon, hogy az összetettebb esetek a célracionális cselekvés megértésének határesetére vonatkoztathatók és vonatkoztatandók (a szubjektív sikerorientált cselekvés megértése egyben ennek objektív értékelését is követeli). Végül kézenfekvő, hogy cselekvési alapfogalmai és értelemmegértő metodológiája összefüggnek alapkérdésével: *hogyan lehet a nyugati racionalizmust empirikusan-történetileg megmagyarázni?*

2. *Vita Weberrel és a cselekvéselmélet alapfogalmainak körvonalai*

Max Weber az „értelmet" mint cselekvéselméleti alapfogalmat vezette be és a cselekvéseket – mint megfigyelhető magatartásokat – e kategória segítségével különböztette meg. Egy emberi magatartás akkor jelent cselekvést, ha és amennyiben a cselekvő (vagy cselekvők) ezzel egy szubjektív értelmet összekapcsolnak. Max Webernél az értelem az izoláltan elképzelt cselekvési szubjektum szándékaira és véleményeire vonatkozik – mondja Habermas – és ez *elválasztja* Webert a kommunikatív cselekvés elméletétől. Webernél nem két beszéd- és cselekvés-képes szubjektum nyelvi megegyezésre utaló interperszonális viszonya az alapvető, hanem *az egy szál cselekvő szubjektum* célkövető tevékenysége. Ráadásul Webernél – aki tehát a teleologikus cselekvési modellből indul ki és a „szubjektív értelmet" mint egy kommunikáció előtti személyes szándékot hatá-

rozza meg – *két cselekvéselméleti verziót* lehet megkülönböztetni. Így véli Habermas, talán nem alap nélkül.

A „hivatalos változat szerint" – s ez jobban ismeretes – Weber megkülönböztet célracionális, értékracionális, affektív és tradicionális cselekvést. E tipológia cselekvési célok kategorizálását adja, amelyhez vagy amelyek szerint a cselekvők tevékenységükben orientálódhatnak. E célok vagy haszonelvűek (szerzés, nyereség, hatalom), vagy értékteliek (kegyelet, emberi méltóság), vagy affektívak (pl. becsvágy). A tradicionális cselekvés Webernél nem kap további meghatározást, „maradék-kategória". Célracionálisan akkor cselekszik egy szereplő, ha egy világosan definiált értékhorizontból célokat választ és alternatív következmények figyelembevételével megfelelő eszközöket mozgósít. Ám figyelemreméltó – mondja Habermas –, hogy a cselekvési típusok Webertől javasolt egymás után következésében lépésről lépésre *beszűkül a cselekvő szubjektumok tudata.* Az értékracionális cselekvésnél az „értelemből" kitörlődik a következmény mozzanata, az affektív cselekvésnél elmarad a következmény és az érték, a szokásszerű-tradícionális cselekvésnél pedig elmarad a cél is, (utóbbi csupán „másolássá" válik).

A cselekvéstípusok e „hivatalos változata" mellett azonban Weberből kiolvasható egy „nem hivatalos" (és kevésbé ismert) verzió is, véli szerzőnk. Eszerint a társadalmi cselekvések nem izolált cselekvőkre vonatkoznak már, hanem mint a *cselekvéskoordinálás* eltérő mechanizmusai lesznek megkülönböztetve, attól függően, hogy egy szociális viszony *vagy* érdekhelyzeteken, *vagy* normatív egyetértéseken alapul. S a kettő nem ugyanaz. Ilyen alapon különbözteti meg Weber egy gazdasági rend pusztán *tényszerű* fennállását egy jogi rend társadalmi *érvényességétől.* A társadalmi viszonyok az előbbi esetekben az érdekhelyzetek tényszerű egymásbahatolásától, az utóbbiban normatív érvényességi igények elismerésétől nyerik el fennállásukat. (Persze a megkülönböztetés nem kizáró: egy érdekkomplementaritáson nyugvó cselekvési koordináció „megegyezés" útján normatíve átalakítható, amit Weber a tradíciónak erkölccsé és végül konvencióvá való átalakulásában mutat be.)

Mármost az *érdekkomplementaritáson* nyugvó interakciók nem az erkölcs, nem a kényszerűen elfogadott szokások formájában léteznek, hanem a racionális versenymagatartás formájában. Azaz a modern cserekereskedelemben, ahol a résztvevőknek érdekkomplementaritásuktól, érdekhelyzeteik valamelyest kölcsönös kiegészüléséről világos tudatuk van. A másik oldalon viszont a *normatív konszenzus,* nemcsak a hagyománnyal összekapcsolt konvencionális cselekvés formáját veheti fel, hanem létezhet legitimitáshiten alapuló jogi rendszerként is. Amit a racionális természetjog – mint ismeretes – a szabadok és egyenlők közti alapszerződésnek megfelelően az értelmes akaratképzés folyamataira vezet vissza. Ezen az alapon – véli Habermas – a társadalmi cselekvés típusait a) a koordinálás módja, és b) a szociális viszony racionalitásfoka alapján lehet megkülönböztetni és megalkotni. Beszélhetünk az érdekhelyzet útján megvalósított koordinálásról, amikor a cselekvés racionalitásfoka alacsony: ez a szokásszerű cselekvés, az erkölcsi cselekvés. És van, amikor a racionalitásfok magas: ez a stratégiai cselekvés, ez a voltaképpeni érdekcselekvés. És beszélhetünk a normatív egyetértés útján koordinált cselekvésről, amikor az alacsony racionalitásfokkal járó cselekvés nem más, mint konvencionális-közösségi cselekvés. Ezzel szemben *magas racionalitásfokúnak tekinthető a posztkonvencionális vagy társadalmi cselekvés.* Vagyis Habermas szerint *van magas racionalitásfokú és nem érdekvezérelt társadalmi cselekvés!*, ami Webernél – úgymond

– nem hangsúlyozódik kellően. Ő a társadalmi viszonyoknak azt a megkülönböztetést, amely egyrészt az érdekhelyzet, másrészt a normatív egyetértés útján közvetített, nem vezeti világosan keresztül a cselekvésorientációk síkján. Illetve, további nehezítő körülmény, hogy bár Weber a hagyományhoz kapcsolódó egyetértés és a racionális egyetértés között különbséget tesz ugyan, ám ez utóbbit a magánjogi szubjektumok megegyezésének modelljén nem elemzi kielégítően, és ezt – így Habermas – a diszkurzív akaratképzés morális-praktikus alapjaira nem vezeti vissza. Különben ki kellett volna derülnie, hogy *a racionális-érdekvezérelt cselekvésnek nem egyszerűen a konvencionális-közösségi cselekvés az ellenpólusa.* Előbbinek van más ellenpólusa is. Ki kellett volna derülnie, hogy a *társadalmi cselekvést* nem lehet „belegyömöszölni" a konvencionális-közösségi cselekvésbe, éppúgy, hogy ezt (a társadalmi cselekvést) nem a racionalitás ismérve különbözteti meg a közösségitől. *A társadalmi cselekvés maga egy posztkonvencionális, morális-gyakorlati racionalitásszintet jelent,* ami minden többitől megkülönbözteti, ami mind a szokásszerű-erkölcsi, mind a konvencionális-közösségi, mind az érdekorientált-stratégiai cselekvéstípussal *szembeállítja.*

Weber azonban – mondja Habermas – a „hivatalos verziót" beszűkítette (a társadalmi cselekvést szerinte *csak* a célracionalitás felől lehet megítélni), a nem hivatalos verzió viszont a *társadalmi* racionalitás kibontása számára használhatatlan. Weber szerint ugyanis a cselekvési rendszerek racionalizálása a *célracionális (érdekorientált) cselekvés alrendszer-specifikus típusának* más *alrendszerekbe való áttörését, elterjedését jelenti* – ám ezen alapon a posztkonvencionális, *társadalmi* racionalizálást nem lehet megérteni. Ehhez – mondja Habermas – új cselekvéselméleti alapok kellenek, és ekkor fordul szerzőnk a *kommunikatív cselekvés* fogalmához.

Mi hát a célracionális cselekvés? Ennek modelljében a cselekvő kielégítően értelmesnek talált célok elérése vonalán orientálódik, amelyek az adott helyzetben számára megfelelő, és más, előrelátható cselekvési következményeket mint a sikerrel járó mellékfeltételeket kalkulálnak be. A siker mint megkívánt állapot lép be a világba, mint ami egy meghatározott helyzetben célirányos cselekvés útján (vagy éppen ennek elhagyásával) kauzálisan kiváltható, kieszközölhető. A cselekvési effektusok a cselekvési eredményekből (amennyiben a cél racionalizálódik), a cselekvési következményekből (amit a szereplő előre lát, intendál), és a mellékkövetkezményekből (amit nem lát) adódnak össze. Mármost a célracionális sikerorientált cselekvést Habermas *instrumentális*nak nevezi, amennyiben technikai cselekvési szabályok követéséről van szó, és az állapotok és események összefüggésébe való beavatkozás hatásfokát nézik. Továbbá: célracionális-sikerorientált az a *stratégiai* cselekvés, amelyben a racionális választás szabályainak követéséről van szó, és – ! – egy racionális ellenjátékos döntéseibe való beavatkozás hatékonyságának fokát értékeljük. Az instrumentális cselekvések összekapcsolódhatnak a szociális integrációval, a stratégiai cselekvések maguk nem egyebek, mint társadalmi cselekvések. De nem merítik ki azt.

Mindettől eltérően *kommunikatív cselekvésről* van szó, amikor a szereplők cselekvési terveit nem énközpontú sikerkalkulációk, hanem megegyezési aktusok koordinálják. A kommunikatív cselekvés lényege, hogy a résztvevők alapvetően nem saját sikerük irányában orientálódnak; ilyenkor egyéni céljaikat olyanképpen, olyan feltétel mellett követik, hogy cselekvési terveik közös helyzeti definíciók alapján egymással összehangolhatók és egymásnak megfelelhetők legyenek. (Következik, hogy a közös helyzeti

definíció a kommunikatív cselekvés nélkülözhetetlen feltétele.) Így lenne a társadalmi cselekvés két alapvető fajtája a *sikerorientált stratégiai cselekvés és a megegyezésre orientált kommunikatív cselekvés.* Persze, hogy mit jelent a megegyezésre orientált beállítódás, ehhez elemezni kell a megegyezést – mondja Habermas, és erről szól a 1100 oldal. A megegyezés – mondja – beszéd- és cselekvésképes szubjektumok „egyesülő egyezkedésének" folyamata. A megegyezés célja az egyetértés; ennek racionális alapja, hogy az senkire sincs kiróva, rákényszerítve. Mármost perdöntő, mondja szerzőnk, és ez a belátás alapvetően befolyásolja későbbi okfejtéseinek irányát, hogy megegyezés mint telos, benne rejlik az *emberi nyelvben.* A nyelvileg közvetített interakció példája paradigmatikus. Ami nem azt jelenti, hogy *minden* nyelvileg közvetített interakció példa lenne a megegyezés-orientált cselekvésre, és azt sem, hogy a nyelvi cselekvések és az interakciók azonosak: a nyelvi cselekvések *más* cselekvések számára szolgálnak koordináló mechanizmusokként.

3. Négy szociológiai cselekvésfogalom és ezek racionalitásaspektusai

Más fejezetre ugorva, próbáljunk közelebb jutni a kommunikatív racionalitás habermasi értelmezéséhez. A kommunikatív racionalitás – írja – nyelvi megegyezés útján áll elő. A megegyezés nem más, mint a résztvevők ésszerűen vezérelt egyetértése, ami – és itt az újabb fogalom – vitatható-kritizálható *érvényességi igényeken* mérődik. Az érvényességi igények egy-egy tudásfajta különböző kategóriáit jelölik (ami különböző szimbólumokban nyilvánul meg). A tudásfajtákat megkülönböztető érvényességi igények: *a)* a propozicionális igazság, *b)* a normatív helyesség, és *c)* a szubjektív hihetőség-őszinteség.

Melyik hát a *négy* analitikusan megkülönböztethető cselekvésfogalom, és melyek ontológiai előfeltevéseik?

1. A *teleologikus* cselekvés fogalma Arisztotelész óta a filozófia érdeklődése középpontjában áll. Célrealizálást, alternatívák közötti döntést jelent. Habermas ezt mint stratégiai cselekvést érti, amennyiben a sikerkalkulációba egy további célszerűen cselekvő személy döntéseire való várakozás is belejátszik. E cselekvéstípus utilitarista értelmezése: önközpontú haszon- (siker-) kalkuláció, eszköz és cél összekapcsolása a nyereségmaximalizálás céljából. Ezt a cselekvésfogalmat használja a gazdaságtan, a szociológia, a szociálpszichológia.

2. *A normától vezérelt cselekvés* esetében a csoporttagok a közös értékek szerint orientálódnak. A norma egyetértést fejez ki. Ez esetben minden tag elvárhatja a másiktól, hogy meghatározott helyzetben a mindenkori engedett-kínált cselekvéseket kivitelezi. E cselekvéstípusnál a normakövetés fogalma centrális fontosságú: a generalizált magatartáselvárások teljesítését jelenti.

3. *A dramaturgiai cselekvés* esetében nem magányos cselekvőkről, nem is szociális csoportról, hanem interakciós partnerekről van szó, akik egymás számára publikumot képeznek és ennek szemei előtt magukat megjelenítik. Ez esetben személyes érzések és gondolatok szubjektivitásának „leleplezése" történik. Itt az önreprezentáció a központi fogalom, ami nem más, mint a tulajdon-saját élmények kifejezésének néző-vonatkozású stilizálása.

4. *A kommunikatív cselekvés* esetében legalább két beszéd- és cselekvésképes szubjektum interakciójáról van szó, akik verbálisan (vagy extraverbálisan) interakcióra lépnek. A résztvevő cselekvők cselekvési helyzetekre vonatkozó egyetértést keresnek, abból a célból, hogy cselekvési terveiket és ezzel cselekvésüket ésszerűen koordinálják. Itt a központi fogalom az interpretáció, ami a közmegegyezésre képes helyzetmeghatározások meghozatalára vonatkozik. Ebben a nyelvnek megkülönböztetett helyzeti értéke van.

Teleologikus cselekvésfogalommal dolgoznak a gazdaságtan neoklasszikus elméleti (választási cselekvések), aztán a Neumann- és Morgenstern-féle stratégiai játékelméletek. A normavezérelt cselekvés fogalmát Durkheim és Parsons, a dramaturgiaiét Goffman, a kommunikativét G. H. Mead és később Garfinkel dolgozta ki. Mármost a négy cselekvés *egymás után következését* véve, az ontológiai előfeltételek növekvő komplexitásáról, sőt mind erőteljesebb racionalitás-implikációkról lehet beszélni. Nézzük ezeket röviden.

ad. 1. A teleologikus cselekvés egy világot, mégpedig egy objektív világot feltételez. A világ mint tényállások létezése adott, erre vonatkozóan proprozicionális tartalmú, igaznak vagy hamisnak bizonyuló kijelentések tehetők. Vonatkozik ez – mondja Habermas – a stratégiai cselekvésre is, amikor mások döntéseinek befolyásolása a cél. (Vagy igaz, vagy nem, amit mások várható érdekirányult magatartásáról előzetesen feltételezek.) A lényeg: a cselekvési siker másoktól – más szereplőktől – függ, akik mindenkor saját sikerüknek megfelelően orientálódnak, *és csak abban a mértékben viselkednek kooperatívan, amennyiben ez egocentrikus haszonkalkulációiknak megfelel.* A célszerű tevékenység (Zwecktätigkeit) „egy-világ-fogalommal" operál.

ad. 2. Nem ez a helyzet a normavezérelt cselekvésnél. Itt az objektív világ mellett belép a második, a szociális világ, amelyhez a szereplők tartoznak. A szociális világ a normatív kontextusok világa. Az objektív világ a tényállások létezése, a szociális világot a normák fennállása alkotja. És, eltérően a tényállásoktól – egy norma nem „igaz" vagy „hamis", hanem a címzettek vagy érintettek egy körére nézve *érvényes,* vagy *nem érvényes.* A norma fennállása – érvényessége – azt jelenti, hogy vannak, akik jogosultnak ismerik el, és vannak, akik más normák jogosultságát vallják. Ami sajátosan a társadalmi rendszer velejárója, ugyanis ennek fennállása függ a benne élők legitimáló, jogosulttá tevő hozzájárulásától, miként ennek megtagadásától. A szociális világ cselekvéseit innen nézve nem az „igaz" és „hamis" kritériumai, hanem a kellés jellegű kijelentések és a tilalmak szempontjai jellemzik. Ha pedig egy norma érvényes, ez azt jelenti, hogy elismerik, hogy elnyerte és szolgálja az érintettek egyetértését, (aminek a hátterében persze közös cselekvésvezérlő érdekek létezhetnek). Az *interszubjektív elismertség* alapozza meg az érvényességet, s mivel egy szociális világ az interszubjektivitások tömegére bomlik, érvényességi igények és tényszerű érvényességének sokaságával kell és lehet empirikusan számolni.

Mégegyszer: a normavezérelt cselekvés fogalma két világot előfeltételez. A normakonform cselekvés ugyanis előfeltételezi, hogy a cselekvő a cselekvési helyzet a) tényszerű (objektív) alkotóelemeit b) a normatív alkotóelemektől megkülönböztesse. Feltételeket és alkotóelemeket kell értékektől megkülönböztetni. A normatív cselekvési modell azt tartalmazza, hogy a cselekvők valamivel kapcsolatban elfoglalhatnak *mind* egy objektív beállítódást („ez az eset" vagy „nem ez az eset"), *mind* egy normakonform vagy diszkonform beállítódást („jogosult" vagy „nem jogosult", ami történik). Míg a teleolo-

gikus cselekvési modellben a cselekvés *primér módon* a szereplő és a világ között elképzelt, ahol a viszonyulás egy objektív világhoz való viszonyulás, ami a szereplővel elismerten szembeáll, s amelybe az célirányosan beavatkozhat – addig a második esetben a viszonyulás a szociális világhoz történik, amelyhez a szereplő maga is mint *normacímzett* hozzátartozik, s amelyben maga is legitim módon szabályozott interperszonális viszonyokat vehet fel. Ám sem egyik, sem másik viszonyban nem előfeltételezett maga a szereplő, olyanképpen, hogy *saját magához* reflexíven viszonyulna.

ad. 3. Utóbbi, az önvonatkozás a dramaturgiai cselekvés kevéssé kidolgozott modelljében merül fel. Először Goffman irányította erre a figyelmet (Wir spielen Theater; Die Selbstdarstellung im Alltag, 1959, München). A dramaturgiai cselekvés olyan szociális interakció, olyan „találkozás", amelyben a résztvevők egymás számára látható publikumot képeznek, és magukat kölcsönösen „elővezetik". Encounter (találkozás, az értelmezésben egymással szembenéző találkozás) és performance (megvalósítás) a kulcsszavak. A szubjektivitás láthatóvá tétele, publikumtól látottsága és akceptáltsága – az erre való törekvés a cél. A szereplő saját szubjektív világához viszonyul – mégpedig *hihetően kinyilvánított élménykijelentések* formájában. Ebben a vágyak, az érzések nem máshoz hozzárendelhető objektumok, hanem a szubjektumhoz tartoznak.

ad. 4. Kanyarodjunk megint vissza. A teleológiai cselekvés saját célok realizálása útján elért indirekt megegyezés. A normatív cselekvés a már fennálló normatív egyetértések puszta aktualizálása. A dramaturgiai cselekvés nézővonatkozású énmegjelenítés. Mármost a kommunikatív cselekvés *megegyezés-keresés egy kooperatív értelmezési folyamat értelmében.* Ez (először) feltételezi a nyelvet, mint a közvetlen megegyezés eszközét (a cselekvés beszéddé lesz, interpretációvá és koordinációs eszközzé – de ennél nem több a beszéd! nem cselekvés!) *A kommunikatív cselekvésbe mind az objektív, mind a szociális, mind a szubjektív világ bevonódik a közös helyzeti definíciók kitárgyalása céljából,* vagy más szóval: itt a beszéd nem „egyoldalú", mert minden előbbi nyelvi funkció felmerülhet és felhasználható. A kommunikatív cselekvésmodell kidolgozása G. H. Mead szimbolikus akcionizmusához, Wittgenstein nyelvi játékokkoncepciójához, Austin beszédaktus-elméletéhez, Gadamer hermeneutikájához kapcsolódik. Ezek a tradíciók határozzák meg.

Mit jelent az, hogy a kommunikatív – megegyezésre orientált – cselekvés esetében „minden nyelvi funkció" felhasználható? Nos, mondja Habermas, a szereplő, aki megegyezésre orientált, *kijelentéseivel implicit módon három érvényességi igényt emel,* ami megfelel a három megelőző cselekvéstípusnak. Így igényt formál arra, hogy

a) *a megtett kijelentés igaz* (a propozicionális tartalom egzisztenciális előfeltevései teljesülnek, ez a tárgyi vonatkozás),

b) a beszéd-cselekvés *egy érvényes normatív kontextusra utalva helyes* (a normatív kontextus, amelyet teljesíteni akar, legitim, ez a szociális csoport-vonatkozás),

c) a manifeszt beszédintenció *úgy gondolt, ahogy kinyilvánított* (ez a személyes vonatkozás).

A kommunikatív cselekvés esetében így bevonódik az objektív világ (minden létező összessége, amelyről igaz kijelentés lehetséges), a szociális világ (minden legitim módon szabályozott interperszonális viszony összessége) és a szubjektív világ (a beszélő saját élményeinek összessége, amihez „privilégizált módon" ő fér hozzá.) Mármost – mondja Habermas – minden megegyezési folyamat egy előzetes kulturális megértés háttere

előtt játszódik le, amikor az előzetes háttér-tudás problémátlan marad. A tudáskészletnek csak az a része lesz problematikus, amelyet a résztvevők interpretációjukhoz szükségelnek és amit témává tesznek. A helyzeti definíciók *rendet* állítanak elő. A kooperatív értelmezési folyamat olyan, hogy benne egyetlen résztvevőnek sincs értelmezési monopóliuma. Mindkét (mindahány) oldal számára abban áll az interpretációs feladat, hogy a *másik* helyzetértelmezését a *saját* helyzetértelmezésbe oly módon vonják be, hogy revideált megértés jöjjön létre: az *ő* külvilága és az *én* külvilágom a *mi életvilágunk* előterében a *világhoz való viszonyban* viszonylagossá lesz, és ekkor az egymástól eltérő helyzeti definíciók kielégítően fedésbe hozhatók egymással. Nem arról van szó, hogy minden esetben *stabil* és *egyértelműen* differenciált egymáshozrendeléseket kellene létrehozni – ez inkább a kivétel. És a félreértések elkerülése végett szerzőnk megint leszögezi: a cselekvés nem azonos a nyelvi kommunikációval! A cselekvés ez *után* következik! A nyelv eszköz a megértés vezérlésére, de nem esik egybe az interakcióval.

4. Még közelebb a kommunikatív cselekvéshez. Érvényességi igények és beszédaktusok: a kommunikatív cselekvés típusai

Négy cselekvéstípusról volt szó az eddigiekben. Most az utolsó, a kommunikatív cselekvés típusai következnek, mégpedig az ún. beszédcselekvések típusainak megfelelően. Habermas ehhez olyan egyszerű példát hoz, mint egy *pohár víz*. Egy professzor odafordul egy szemináriumi hallgatóhoz, mondván, „kérem, hozzon nekem egy pohár vizet". Ezt a kérést elvileg három érvényességi igény szempontjából lehet visszautasítani. a) „Nem teszem – mondja a hallgató –, ön nem kezelhet engem alkalmazottjaként." Ez esetben a kijelentés (a kérés) normatív helyességét vitatják. b) „Nem teszem – mondja a hallgató –, mert önnek valójában az a célja, hogy engem ezzel más hallgatók előtt rossz fénybe hozzon." Ekkor a kijelentés-kérés szubjektív hihetőségét vitatják. Végül c) „Nem teszem – mondja a hallgató –, mert a következő vízcsap olyan messze van, hogy az óra vége előtt nem érnék vissza." És ekkor bizonyos egzisztenciális feltételeket vitatnak.

Tehát az első esetben vitatva volt, hogy a professzor beszédcselekvése az adott normatív kontextusban helyes; a másodikban, hogy a professzor azt gondolja, amit mond; a harmadikban, hogy a professzortól a mondottakban foglalt igazság az adott körülmények között előfeltételezhető. *A beszédcselekvés tehát három aspektusból utasítható vissza: a helyesség, a hihetőség és az igazság szempontjából.*

Nézzük innen: mit jelent akkor a kommunikatív cselekvéstől elérni kívánt *egyetértés?* A kommunikatív cselekvés partnere számára *három síkon adódhat egyetértés* a másikkal:

meg akar érteni egy tényállást,
meg akar érteni egy normatív kontextust,
meg akar érteni egy szubjektív viszonyulást.

A beszélő *kommunikatív szándéka* így *egyetértésre-orientált* lehet, amennyiben

a) egy normatív kontextus vonatkozásában *helyes* beszédaktust hajt végre (ezzel legitim módon elismert viszony jön létre közte és a hallgató között),

b) *igaz* kijelentést tesz (igaz-találó megállapítást tesz az egzisztenciális előfeltevések vonatkozásában; ezzel a hallgató átveszi a beszélő tudását és azt osztja),

c) véleményeket, szándékokat, érzéseket, vágyakat, kívánságokat *hihetően* nyilvánít ki abból a célból, hogy a hallgató a mondottakat elhigyje. Tehát ha én X-szel nem értek egyet, akkor vagy a képviselt normatív kontextus érvényességét vitatom, mert az általam-számomra nem legitimált; vagy az, amit X mond, mint egzisztenciális kijelentés az én ismeretemmel nem egyezik; vagy úgy találom, hogy X nem azt mondja, amit gondol.

Három érvényességi igény létezik tehát, ezek a *normatív érvényesség, a közösen osztott propozicionális tudás és a kölcsönös bizalom a szubjektív őszinteségben.* Ezek a nyelvi megegyezés és megértés funkcióiként megmagyarázhatók. *A kommunikatíve becélzott egyetértés három kritizálható érvényességi igényen nyugszik, amikor a beszédcselekvéseknek három világvonatkozásba kell ágyazódniuk, hogy érvényességet szerezzenek. A kommunikatív cselekvés ideális esetében mind a három kölcsönösen teljesül.*

Mármost nyilvánvaló, hogy egy „beszédaktus-kínálat" visszautasítása azt jelenti, hogy az érvényességi igényeknek legalább egyikét visszautasítjuk. A hallgató a beszédaktust *nem helyesnek, nem igaznak,* vagy *nem hihetőnek-őszintének* tartja és ezért elutasítja (vagy bizonyos szintjeiben utasítja el). Ilyenkor tehát nincs összhang

a) a legitim módon rendezett interperszonális viszonyokkal, a *mi* világunkkal;

b) a létező tényállásokkal, *a* világgal;

c) a szubjektív élmények *mindenkori* világával.

E síkoknak felelnek meg a habermasi elméletben a *beszédaktusok tiszta esetei.* Az elementáris kijelentéseknek-mondatoknak felelnek meg a *konstatív,* az elementáris követelmény-parancs, vagy szándék-ígéret kijelentéseknek felelnek meg a *regulatív* és az elementáris élménykijelentéseknek felelnek meg az *expresszív* beszédcselekvések. A *konstatív* beszédaktus esetében a beszélő az objektív világra vonatkozik, oly módon, hogy egy tényállást vissza akar adni; ennek elutasítása a propozicionális igazságigény elvitatása. A *regulatív* beszédaktus esetében a beszélő valamire a közös szociális világból vonatkozik, úgy, hogy legitimen elismert interperszonális viszonyt szeretne előállítani. Ennek elutasítása az igényelt normatív helyesség elvitatása. Az *expresszív* beszédcselekvés a szubjektív világhoz való viszonyban van jelen, amikor a szereplő egy privilégizáltan saját hozzáférésű élményt egy publikum előtt leleplezni szeretne. Ilyenkor a hihetőségben kételkedhetnek. Mármost szokás a kommunikatív beszédaktust a regulatív alosztályként érteni, ám Habermas szerint ez *önálló osztályt* képez. Lényege a reflexiós viszony a kommunikációs folyamathoz magához, s mint ilyen, részben a direkt érvényességi igényekre (igenlés, tagadás, biztosítás, megerősítés stb.), illetve az érvényességi igények argumentatív kidolgozására (megalapozás, igazolás, visszautasítás, stb.) vonatkozik.

A negyedik cselekvéstípus, a kommunikatív, Habermas megfogalmazása szerint az előző három megegyezésre orientált alkalmazását jelenti, és mindhárom világvonatkozást felveheti. Dehát hogyan lehet egy sikerorientált teleológiai-stratégiai cselekvést kommunikatív cselekvésnek tekinteni? – teszi fel magának a kérdést. Oly módon,

mondja, ha a teleológiai cselekvés megnyilvánulását jelentő konstatív beszédaktus *mögé* kérdezünk, és kiderítjük, hogy a konstatív beszédaktusok mögött *konverzáció* rejlik mint megalapozás.

Miről van szó? Az eddigi szövegek olvasójának feltűnhetett, hogy a konstatív beszédaktus esetében (ember és objektív világ viszonya), eltérően a regulatívtól és az expresszívtől, e beszédaktusnak *nem volt interakciós megfelelője.* Ez azonban csak első pillantásra van így – mondja Habermas. Léteznek ugyanis olyan cselekvési összefüggések, amelyek primér módon *nem a* kommunikatív módon összehangolt cselekvési tervek *kivitelezésére, nem céltevékenységre* szolgálnak. (Ami a sikerorientált-teleológiai cselekvésnél a helyzet.) Léteznek olyan cselekvési összefüggések, amelyek maguk is *kommunikációt tesznek lehetővé, kommunikációt stabilizálnak.* Ilyenek a társalgások, érvelések, az olyan beszélgetések, amelyek meghatározott kontextusban öncéllá lesznek. Ilyen esetekben a megegyezés folyamata nem a cselekvéskoordináló mechanizmus instrumentális szerepét ölti fel, ezzel szemben a témák kommunikatív megtárgyalása a kooperáció céljává önállósul. *Konverzációról van szó, ha a súlypont a céltevékenységről a kommunikációra tolódik át.* A konstatív beszédaktusoknak a konverzáció számára van teremtő jelentősége.

A kommunikatív cselekvés három tiszta típusa vagy határesete eszerint a konverzáció, a normavezérelt cselekvés, és a dramaturgiai cselekvés.

Ennyi bőven elég ama rövid végkövetkeztetés levonásához, hogy Habermas számára a napnyugati civilizáció vívmánya nemcsak az önérdek vezérelte cselekvés, hanem, Hegellel szólva, a „tudatok közösségének", a közlések és szándékok *interszubjektív legitimálhatóságának* létrehozhatósága. A társadalmi „ügyekben" a szereplők részéről tanúsított szimultán participáció, tolerancia és közmegegyezés: ez szerinte az újkori fejlődés megkülönböztető csúcsteljesítménye.[2] Ez a *társadalmi* racionalitás lényege, amit ideális mintájában – mint a személyesnek mások számára való hozzáférhetővé, elsajátíthatóvá, érthetővé és átélhetővé tételét – Habermas kiváltképpen a nyelvi megértés és megegyezés paradigmáján tart kifejthetőnek. Kérdések sorozata adódhat itt, amilyen a nyelv, a beszéd, a beszédcselekvés, a cselekvés nem kielégítő, csak szándékban igényelt megkülönböztetése; a nem-tudatos cselekvés részleges elhanyagolása, az elvi-elméleti síkon túli gyakorlati garanciák problémája (mi garantálja a gyakorlatban az önreflexiót, az önmagamtól való eltávolodást, mások empatikus-átélő, önrelativizáló megértését, amikor a társadalmi életnek nem egyszerű „szereplői" vannak, hanem *réteg-kötött* szubjektumai, akiknek a nyelvezete más és más valóságértelmezést tesz lehetővé stb.)

Ám ezeket most tegyük félre. Ha jelentős kihagyásokkal és egyszerűsítésekkel is, kövessük nyomon a problémakifejtés *Habermas*-féle építkezését. Két kulcsfontosságúnak szánt filozófiai- és szociológiatörténeti betét következik, két, a problémamegértéshez közelebb vivő elmélettörténeti rekonstrukció – a habermasi paradigmák szemszögéből. Az újra megidézett Weberből indítva a „Történelem és osztálytudat" Lukácsának marxizmusa, majd a *negyvenes* évek Horkheimer–Adorno-féle kritikai elmélete kerül felülvizsgálásra. Hogyan értelmezte a korabeli recepció a racionalitás problémáját? Elfogadhatóan és kimerítően elemezte-e?

5. *Weber, Lukács, Horkheimer, Adorno – a racionalizáció mint eldologiasodás?*

5/a Weber és a modernizáció

Jeleztük már, hogy Habermas Weberrel sem ért mindenben egyet, a „rákövetkező" marxista hagyományt pedig alapvető félreértések és abszolutizálások miatt – megfogalmazása szerint a tudatelméleti nézőpont glorifikálása miatt – marasztalja el. Hogyan fogták fel ezek a szerzők – akár az eldologiasodásról, akár a felvilágosodás dialektikájáról, akár az instrumentális ész uralmáról beszélve – a racionalitást és a nyugati civilizáció teremtette modernséget? Hogyan lehet az ő értelmezésüket a Habermas-féle kommunikáció-elmélet kategóriáiban rekonstruálni? Miközben ne felejtsük: Habermas a társadalmi racionalizálást tartja e fejlődés alapvető vívmányának, amely – egyszerűen szólva – a résztvevőkből kiinduló, igen-nel és nem-mel történő konszenzusképzést jelenti. *De nem merül ki ebben, s itt következik a weberi interpretáció részleges akceptálása,* szembefordulva a fiatal Lukáccsal és a „frankfurtiakkal".

Weber tehát – Habermas szerint – egy társadalmi alrendszer cselekvéstípusát, a célracionális cselekvést generalizálta és emelte ideáltípussá, jóllehet a célracionális cselekvés mellett van más alapvető cselekvéstípus is, és a célracionális cselekvés alrendszer-specifikus modellje erre, a kommunikatív cselekvésre *nem* vihető át. Habermas szerint az életvilág – körülbelül: a mindennapi élet – racionalizálása *minden ellenirányú tendencia dacára* nem történhet sem a célracionális cselekvés, sem a normatíve előírt egyetértés kategóriáiban. Itt sui generis a kommunikatíve becélzott egyetértés mérvadó! Nos, Weber elmélettörténeti interpretációja azzal az eredménnyel szolgál, hogy racionalizálás-elmélete egyfelől a vallásos világkép *struktúraváltozását* mutatja be, másfelől feltárja a tudomány, a morál és a művészet *különállóként* differenciálódó értékszféráinak kognitív potenciálját. Ez az elmélet másfelől kiterjed a kapitalista modernizálás ún. szelektív mintájára.

Azzal, hogy Weber bemutatja az érték- és tudatszférák differenciálódását, bemutatja az átmenetet a modernségre. A modernség – ahogy fogalmaznánk: a modernizáció – lényege ugyanis éppen ez: tudásszférák és tanulási szférák *elkülönült* rendszerekként intézményesülnek. Webert követve:

a) Kiépül a „tudomány-üzem", a tapasztalati tudományok függetlenednek a teológiai tanvéleményektől és elválasztatnak morális-gyakorlati alapkérdésektől.

b) Kialakul a „jogi üzem": az etikai, államelméleti és jogtudományi kérdések tárgyszerű-intellektuális kidolgozást nyernek. Megjelenik ez az egyetemek, intézmények, tanrendszerek – nyilvánosságot is kapó – formájában.

c) Kiépül a „művészet-üzem": a művészeti „termelést" elvágják a kultikus-egyházi és az udvari-mecénási kötelékektől; kialakul a műélvező publikum és a mű kritikai közvetítése.

Különösebb erőlködés nélkül is könnyű észrevenni, hogy a három differenciálódó és intézményesülő-elválasztott létszféra a *kognitív, normatív és esztétikai* érvényességi igények autónomizálódásaként megjelenve *megfelel a fentebbi három cselekvéstípusnak.* Az izgalmas azonban az, hogy e három differenciált létszféra tudástípusa és tudásanya-

ga – mondja Habermas – *átcsap és behatol a mindennapi életbe, és ott megpróbálja a hagyományos tudás interakció-szabályozó funkcióját pótolni.* E folyamat – mondja Habermas – megfogalmazható, mint az *életvilág racionalizálása,* amit Max Weber a nagy szférák (állam, gazdaság) feltárása mellett elhanyagolt. Az életvilág (a mindennapi élet) racionalizálása pedig azt jelenti, hogy ezen belül csökken a kritikamentes-hagyományos interpretáció szabályozó szerepe, ehelyett *megnő a kritikai készültség és ezzel a megegyezés-szükséglet.* A létszférák differenciált tudásanyaga mellett a hit privatizálttá válik, ezzel a világértelmezés mint olyan decentralizált és partikularizált lesz; következésképpen megnő a *résztvevők* interpretációs szerepe és a *szakértők* szerepének jelentősége. A mindennapi élet kommunikatív cselekvését *ettől kezdve* konszenzus-elvárások és disszenzus-rizikók terhelik: komoly akadályok tornyosulnak a megegyezés előtt. A 19. század óta kialakult helyzet – növekvő szubjektivizmus és partikularizmus, minden oldalú reflexivitásban jelentkező tudat-mobilizálás, intimszférák és nyilvánosság polarizálódása, amikor az utóbbiban a privát kritika publikussá lehet a politikai hatalom legitimitásáról – *kettős elmélettörténeti következménnyel* járt. Megjelent az intézményesült individualizmus ünneplése – ez az amerikai Talcott Parsons; és a másik oldalon arról kezdtek el beszélni, hogy a hagyományban gyökerezett intézmények eltávolításával az egyén döntési képességét túlterhelik, ez válságtudathoz és a szociális integráció veszélyeztetéséhez vezet – amint ezt a német Arnold Gehlen tette.

Nos ugyanakkor vitathatatlan, – szerzőnk szerint –, hogy a kritikátlan és tradicionális szabálytudás és cselekvés *helyére lépő megegyezésorientált cselekvés* az, ami a legújabb korban alapvetően átstrukturálja a mindennapi életet, azaz az életvilágot – még pontosabban: *a szocializáció, a szociális integráció és a kulturális reprodukció területeit.* Weber – írja Habermas – világosan látta, hogy ezeken a területeken a „közösségi cselekvést" a „társadalmi cselekvés" pótolja. Tehát valami más. Ám ezt a mást nem tudta kielégítően elválasztani a sikerorientált cselekvéstől. A különbséget meg kell tenni, mondja Habermas, és a mindennapi cselekvés *kommunikatív* racionalitását és a gazdasági és a kormányzati-adminisztratív cselekvés *célracionalitását* olyan történetileg komplementer fejleményekként kell megérteni, amelyek egyszerre létrejőve *„egymással szemben futnak". Pénz* és *hatalom* azok az eszközök, amelyek révén a gazdasági és kormányzati igazgatás *belegyökereződik* az életvilágba. Amelyek sikerorientált cselekvési rendszerek, s mint ilyenek, nyelvtelenítettek.

A *racionalizáció paradoxonja* – amit, mondja szerzőnk, Weber világosan látott – az, hogy az életvilág racionalizációja lehetővé teszi a *rendszer*integrációt, ám ez a körülmény a megegyezés integrációs princípiumával konkurrenciába lépve meghatározott feltételek között rombolóan hat vissza az életvilágra, azaz lerontja a *szociális* integrációt.

A következő – Lukács-, Horkheimer-, Adorno-féle – hagyományban Habermas véleménye szerint két dolog is problematikussá lesz, vagy az marad. 1. Relativizálják a célszerűség fogalmát és indokolatlanul kiszélesítik a teleologikus cselekvés fogalmát, amivel megteremtődik a lehetősége a tudatfilozófiára való átmenetnek, 2. A tudat- és cselekvéselméleti szál kiszélesítéséhez alapvetően hozzájárul, hogy a társadalmi alrendszerek differenciálódott racionalitását és az életvilág racionalizálását nem tudják egymástól megkülönböztetni. Ennek következtében „beindulnak" a) a praxis- és tudatfilozófiai posztulátumok, és b) az elkülönült létszférák differenciálódását és perspektivikus „megszüntetését" célzó eldologiasodás-értelmezések és -kritikák.

A frankfurti iskolán (is) szocializált Habermas ezt követően előveszi Horkheimer 1946-os könyvét – *Az instrumentális ész kritikájához* – és oldalról oldalra összevetve azt a megfelelő weberi szövegekkel, kideríti, hogy úgyszólván semmi önálló nincs benne. Más szempontból, de nem jár sokkal jobban Adorno-val írt közös könyvük, *A felvilágosodás dialektikája* sem. Habermas minden állításuk előképét megtalálja Webernél. Csakhogy! Amit szerzőink az értelemvesztés téziseként fogalmaznak meg – mutatja be –, az Webernél a kulturális racionalizáció jelenségének következménye. Amit mint a szabadságvesztés tézisét fogalmaznak meg, az a Weber-féle társadalmi racionalizáció következménye: a célracionalitás az értékracionalitástól függetlenedik. S amit Weber ekként fogalmazott meg, az szerzőinknél emigyen hangzik: létrejönnek a szakemberek szellem nélkül és az élvező emberek szív nélkül. Horkheimer és Adorno „szívhangokkal" újraolvassák és újraírják Webert – ez a habermasi értékelés lényege –, keseregve azon, hogy a magatartáskontroll a lelkiismereti instanciákról a tervező instanciákra megy át, hogy a morális-praktikus racionalitás a modernizációs folyamatban feleslegessé lesz. Leírják, hogy a gazdaság és az állam mint a *kognitív* – náluk: instrumentális – racionalitás megtestesítői maguk alá vetnek más részterületeket, így a morális és esztétikai-praktikus racionalitást a peremre szorítják, és ezzel – ez Horkheimer és Adorno – elvész az *individualitás,* mert egyre kevésbé talál támaszt a morális-esztétikai, kulturális reprodukcióban. S ahogy gazdaság, állam, termelés és kultúra a modernizációs folyamatban részekre bomlott, úgy erre a szétszakadásra már készen van a negatív értékhangsúlyú és a Marx és Weber összeolvadásából keletkezett alapfogalom a fiatal Lukácsnál, s ez az *eldologiasodás.* Éppígy hangot kap a differenciálódott létszférák elidegenedésének perspektivikus-világtörténelmi visszavétele a *proletáriátus tudata által.*

5/b *Lukács és az eldologiasodás*

A fiatal Lukács interpretációjában az *árufétisizmus* modellje világítja meg a csereérték kormányozta tőkés gazdaság és a deformált életvilág összefüggését. Ennek lényege – a Habermas-féle rekonstrukcióban –, hogy interperszonális viszonyaink és szubjektív élményeink megértésében „kategóriális hibát" vétünk: az utóbbiakat mint a dolgok formáit, az objektív világ formáiként fogjuk fel, jóllehet azok a szociális és a szubjektív világ részei. Lukács az eldologiasodás-effektust kutatja, amennyiben azt a termelésbe világ részei. Lukács az eldologiasodás-effektust kutatja, amennyiben azt a termelés áruformája előhívja, és megmutatja, hogy a személyek és személyközi kapcsola- racionalizálásának hátoldala.

a) Amennyiben Lukács a racionalizálást és az eldologiasodást mint ugyanazon folyamat két aspektusát ragadja meg, két érvet készít elő, amelyek Weberen alapulnak, ám a weberi következtetésekkel szembefordulnak. Weber a formális racionalitás fogalmával strukturális analógiákat ragadott meg: a célracionális gazdasági cselekvéshez talált analógiákat más területeken, különösen az állami bürokrácia területén. Lukács szerint Weber félreismeri a kauzális összefüggést, amikor az eldologiasodás jelenségét leválasztja létének ökonómiai alapjáról és mint „az emberi viszonyulási lehetőségek időtlen típusát" örökkönvalóvá teszi; egyúttal Weber megmutatja a társadalmi racionalizálási folyamat struktúraképző jelentőségét az egész kapitalista társadalom számára. Ezt az elem-

zést Lukács úgy interpretálja, hogy az áruforma univerzális jelleget vesz fel és a kapitalista társadalomnak mint olyannak tárgyiságformájúvá lesz.

b) Lukács más szempontból is felhasználja a formális racionalitás fogalmát. Ez képez hidat az áruforma és az értelemmegértés Kanttól bírált formája között. Ezen az úton Lukács a tárgyiság-forma fogalmát az ismeretelmélet kontextusába vezeti vissza – jóllehet ezt már elutasította –, azért hogy az eldologiasodás kritikáját a Kantra irányított hegeli kritika perspektívájából elvégezhesse. *Hegeltől átveszi a totalitás fogalmát* – egy értelmesen organizált életösszefüggés totalitásának fogalmát – *és ezt mérceként használja fel a társadalmi racionalizálás irracionalitásának megítéléséhez.* Ezzel a visszanyúlással persze Lukács semmissé teszi Weber központi állítását, nevezetesen azt, hogy az ellentétes kulturális értékszférák különválásával az ész metafizikailag elgondolt egysége *végérvényesen* szétesett, és azt még dialektikusan sem lehet helyreállítani.

ad. a) Lukács Marxhoz nyúl vissza, hogy a kapitalista csereérintkezésben, amely Weber számára *egy általánosabb folyamat pusztán példaszerű kifejezése,* a társadalmi racionalizálás *alapjelenségét* megfoghatóvá tegye. Lukács tulajdonképpeni teljesítménye – Habermas szerint – Weber és Marx olyan „összevágása," hogy a társadalmi munka szférájának az életvilág kontextusából való kiválását egyidejűleg *mindkét* aspektus, mind az eldologiasodás, mind a racionalizálás felől bemutatja. Amennyiben a cselekvő szubjektumok csereértékre orientálódnak, életviláguk „belezuhan" az objektív világba: magukhoz és másokhoz a sikerorientált cselekvés objektiváló beállítódását veszik fel, és magukat mások cselekvésének objektumává teszik (ami a kalkulatorikus racionalitás). Az interakciók eldologiasodásának árán elnyerik a stratégiai, a mindenkori saját sikerre orientált cselekvés szabadságát. Lukács az életvilág kontextusának eldologiasodását úgy érti, hogy ez akkor lép fel, amikor a munkások interakcióikat normák és értékek helyett a csereérték nyelvtelenített eszköze útján koordinálják és ez mint a cselekvésorientációk racionalizálásának *eldologiasult köznapisága,* visszája, „rossz" hátulsó oldala lép fel.

ad. b) Weber tehát strukturális analógiákat tárt fel a formális racionalitás mintája szerint a gazdasági és a kormányzati cselekvésben, a kapitalista üzem és a nyilvános bürokrácia szervezeti formáiban, az üzemi eszközök tárgyi koncentrációja és a vállalkozók, hivatalnokok, munkások, alkalmazottak cselekvésorientációja között. Mivel Lukács csak a csereértéket veszi tekintetbe, és az eldologiasodást egyedül a csereabsztrakcióra vezeti vissza, a nyugati racionalizmus *minden* jelenségét „az egész társadalom átkapitalizálódási folyamatának" jeleként fogja fel. *A társadalmi racionalizálás Webertől diagnosztizált átfogó jellegét Lukács saját feltevése megerősítéseként érti:* az áruforma a kapitalista társadalom *mindenen* áthatoló, domináns tárgyiságformája.

E Weberre alapozott „kiterjesztés" mellett izgalmasabb az eldologiasodás azt meghaladni, megszüntetni szándékozó kritikája. Lukács itt egyszerűen azt a Schillertől Hegelig terjedő kritikát követi, amit a szerzők Kant fölött gyakoroltak. Schiller a játékkal azonosítja azt az esztétikai principiumot, amelynek jóvoltából a társadalmilag megsemmisült, szétdarabolt, részrendszerek között megosztott emberek gondolatilag újra előállíthatók; Hegel pedig – Rousseau-tól nem érintetlenül – egy életösszefüggés totalitásának helyreállításáról beszél, amely az elmélet és gyakorlat, az ész és az érzékiség (Sinnlichkeit), a forma és az anyag szétszakítottságát belsőleg meghaladja, amelyben szabadság és szükségszerűség egybeesik. Lukács ugyan azt mondja, hogy a részeire eső

ész mozzanatait dialektikusan újra egyesíteni akaró hegeli logika problematikus – valójában *ugyanezt a logikát használja,* amikor a polgári társadalom gondolkodásán túl akar kerülni.

Elemzés nélkül átveszi ugyanis a hegeli logika alapfogalmait, és az elméleti és gyakorlati ész *egységét* az abszolút szellem (a történelemfilozófiailag posztulált tudat) fogalmi szintjén *előfeltételezi.* Ezzel szemben Webernél a társadalmi racionalitás kialakulása és több intézményben való megtestesülése mint ilyen *egyáltalán nem irracionális valami,* hanem újfajta tanulási folyamatokkal függ össze, amelyek a metafizikai világképek újrafelvételét éppúgy kizárják, mint az objektív észhez való dialektikus kapcsolódás újbóli lehetőségét[3]. És itt Lukács elköveti a Habermas szerint már Marxtól intendált hibát: a differenciálódott észmozzanatok egységének helyreállítását a „gyakorlattá váló elmélet, illetve a filozófia" feladatának tudja be. Az elmélet túl sok megbízást kap. *A filozófiának nemcsak a totalitást kell helyreállítania, hanem egy világtörténelmi folyamatot is hiposztazálnia kell, amelyben a szétesett totalitás tudatos tevékenység útján egészként létrejön.* A tudatosodást a világforradalom avantgardja hajtja végre. Mindkét mozzanat egyesíthetetlen Weberrel – mondja Habermas, s tegyük hozzá, joggal. Weber szerint *az ész differenciálódott mozzanatait nem lehet egyesíteni,* és nem lehet az egység gyakorlati helyreállítását szubjektumokra mint útmutatókra bízni. Ezért kérdéses Lukácsnál az osztálytudat-elmélet. Mindenesetre Lukács érdeme, hogy Weber mögé nyúlt és a marxi elmélet filozófiai verzióját felelevenítette. Hogy zátonyra futott, ennek oka alighanem az, hogy még Marxnál is „hátrább nyúlt", és visszatért az objektív idealizmushoz.

5/c *Horkheimer és Adorno – az instrumentális ész kritikája*

Horkheimer és Adorno eldologiasodás-kritikájukban Lukács Weber-értelmezéséhez kapcsolódnak, és olyan feloldhatatlan ellentmondásokba ütköznek, amelyek megindokolják a társadalomelmélet *paradigmaváltásának* elkerülhetetlenségét – mondja Habermas.

Hogyan formálták át tehát Horkheimer és Adorno Max Weber racionalizáció-tézisét – Lukács nyomán? Habermas öt pontban foglalja össze észrevételeit. 1. Az eldologiasodás és meghaladása Lukács-féle elméletét a forradalmak kudarcai miatt és a fejlett kapitalista államok előre nem látott integrációs teljesítményei miatt megcáfoltnak tekintették. 2. Lukácsot Hegelhez, az objektív idealizmushoz való „megerősítő kapcsolódása" miatt támadták. 3. A fentiek miatt is szükségesnek látták, hogy az eldologiasodás bírálatának mélyebben vessék meg az alapját. Ezért az instrumentális ész kategóriáját a világtörténelmi civilizációs folyamat egészére vetítették ki, és az eldologiasodás folyamatát visszavitték a kapitalista kezdetek és a modernizáció *mögé,* az emberré válás kezdeteihez. 4. Ezzel viszont beindul az észfogalom konturjának eltűnése; az elmélet kezdett egy tradicionális, praxis-vonatkozásokat tagadó, kontemplatív jelleget felvenni, illetve a megjelenítés illetékességét odaadták egy, a művészetre (mégha csak indirekt módon is) felesküvő észnek. 5. A filozófiai gondolkodás negatív megszüntetése apóriákhoz, feloldhatatlan ellentmondásokhoz vezetett, s ez elvisz ahhoz a kérdéshez, hogy az adott argumentációs helyzet nem következménye-e egy, a szubjektivitásra és az önfenntartásra vonatkozó tudatfilozófiai álláspontnak.

Részletesebben:

ad. 1. Nos, Lukács még tartotta magát ahhoz a marxi pozícióhoz, miszerint a kapitalizmus megteremti a proletariátus önfelszabadításának szubjektív feltételeit. Lukács a világ „látszólag maradéktalan" racionalizálásáról beszélt, amely ugyan – írta – eléri az ember legmélyebb fizikai és pszichikai létét, mégis, ott egy belső határba ütközik, ami magának a racionalizálásnak korlátja. Lukács az ember szubjektív természetével mint olyan *maradvánnyal* számolt, amely *ellenálló* az eldologiasodással szemben. A termelő saját kiüresített – áruvá lett – szubjektivitásának észlelése (tudatossá válása) Lukács szerint ellenálláshoz vezet. Horkheimer és Adorno ezzel empirikus tapasztalatok alapján vitatkoztak: a történelmi tapasztalatok számukra azt mutatták, hogy az ember szubjektív természete ellenállás nélkül alávetett-kitett a társadalmi racionalizálás sodrának. Ennek felel meg *fasizmus-értelmezésük* és *tömegkultúra-elméletük.* Mindkettő annak bemutatására szolgált, hogy az eldologiasodás önreflexiójának útján milyen akadályok tornyosulnak. Ezeket itt nem részletezzük. A lényeg – *ad.2.* – az, hogy Horkheimer és Adorno Lukács eldologiasodás-elméletét szociálpszichológiailag radikalizálták, éppen azért, hogy a fejlett tőkés társadalmak *stabilitását* megmagyarázzák. Meg akarták magyarázni: hogyan lehet, hogy a kapitalizmus egyidejűleg képes a termelőerők modernizálására *és* a szubjektív ellenállás erőinek leállítására, integrálására. Lukács feltételezését, hogy az eldologiasodás tudata a proletár osztálytudatban fel kell hogy számolja magát, a hegeli logika felhasználása miatt félretolták. Éppen az ennek ellentmondó evidenciákat akarták megmagyarázni. Abban pedig, hogy kételkedtek az objektív ész – akár dialektikus – egységének helyreállításában, egyetértettek Weberrel. Adornonál ez mint az idealista dialektika *identitástanának* – avagy a Versöhnung-eszmének – elutasítása jelentkezett. Visszautasította a hegeli logikát, mert nem a különösnek az általánostól való differenciálódását, hanem az általánost a különös útján és a különöst az általános útján kutatja, ami egyet jelent *a különös autoritárius kezelésével és csupán az általános útján való legitimálásával;* az azonosság és nem azonosság azonosságának állítása (ez az ún. identitás-gondolat) a különösben rejlő nem-identikusnak nem hagy teret. Ily módon Adorno szerint az eldologiasult tudat reprodukálódik dialektikus fogalmiságban, ami egy általánossal megbékélt, abban kiengesztelt emberiség feltételezéséhez vezet. Csakhogy Adornonál a kritikai elmélet fordulata a 40-es évektől – a negatív dialektika felvételével – drasztikusan mutatja az általa vállalt út járhatatlanságát, annak éppen nem diszkurzív mivolta miatt.

Horkheimer az objektív ész szétesésének következményeire egy kettős frontnyitással reagált: szembe kell fordulni a kortárs filozófia hagyományorientált (ontológiai) vonalaival éppenúgy, mint a szcientizmussal a másik oldalon. Egyébként máig ez határozza meg a kritikai elmélet alapállását – mondja Habermas. Horkheimer neotomista és logikai pozitivista irányzatokkal fordult szembe. Elhárította, hogy a középkori ontológiát mai használatra ajánlgatják (a világot „egészben" értsük meg), másfelől vitatta, hogy az ész *a* tudományos megismeréssel azonosítható. Mind a tradicionalizmus-ontológizmus, mind a logikai empirizmus önmagukban evidens legfelső princípiumokhoz akar visszanyúlni; isten, a természet és a létezés helyett éppenséggel valami mást abszolutizálnak. *Horkheimer a teoretikus és gyakorlati ész szétszakadásával mélységesen tisztában volt,* éppígy maga is vallotta, hogy ezt az „elveszett" – akár dialektikus, akár más – totalitás

útján *nem lehet helyreállítani.* A tudomány kritikai önreflexiójába vetett *remény* és a filozófiában a humánus társadalmi állapot *ígérete* – ez marad végső menedékként.

ad. 3. Összegezve: Horkheimer és Adorno a következő probléma előtt álltak. Egyfelől vitatták Lukácsnak azt az állítását, hogy a világ látszólag maradéktalan racionalizálása saját maga formális jellegében találja meg korlátait – tették ezt a kultúra és az emberi „belső természet" átható eldologiasodás-formáira való empirikus rámutatással; elméletileg pedig arra mutattak rá, hogy a hegeli–marxista objektív idealizmus az identitás-gondolkodás vonalát egyszerűen folytatja és ezzel az elidegenült tudat struktúráját magában reprodukálja. Másfelől radikálisabbá formálták Lukács elidegenedés-kritikáját. A maradéktalan racionalizálást nem tartották „látszatnak", és egy olyan fogalmi kifejezés-készlethez folyamodtak, amely megengedte, hogy az *egészet mint nem-igazat* denunciálják. Ezt a célt az immanens tudománykritika útján nem érhették el.

Az a fogalmi rendszer, aminek a „kívánt dolgot" teljesítenie kellett, belül maradt a nagy filozófiai hagyomány igényszínvonalán. Utóbbi megújulás-képtelen volt, hiszen „túlélte" magát. Mi lett hát a megoldás *A felvilágosodás dialektikájában,* és milyen áron?

Úgy látták, hogy a csereviszony formális racionalitásánál történetileg mélyebben fekszik az *azonosító gondolkodás tehertétele* (Adorno ezt kivált az eredet-filozófiák sajátjának tekintette). Ezzel az eldologiasodás fogalmát „visszanyomták" a természettel szembenálló és önfenntartó szubjektum figurájához: a gondolkodás, amennyiben a technikai rendelkezést és az informált megfelelést biztosítja a külső környezethez, *mint ilyen* máris az instrumentális ész megnyilatkozása. Ez lenne az eldologiasult tudat alapja. Ezzel az emberi nem történetének antropológiai fundamentumába helyeződik be a tudat eldologiasodása: ez egy *nem* létezési formájává lesz, amely magát a munka útján kell hogy reprodukálja. Az instrumentális ész az objektum-szubjektum viszony fogalmaiban koncipiálódik, és a *szubjektum-szubjektum* viszony, ami még Lukácsnál is mérvadó a cseremodell szempontjából, *elveszti* konstitutív jelentőségét. Igaz, hogy a társadalmi dimenziótól való elvonatkoztatást egy ponton visszavették. „A természet feletti uralom emberek feletti uralmat jelent" – írja Horkheimer, ám a lényeg: „Az instrumentális ész a külső és a belső természet feletti uralomban abszolút életcéllá lesz, egy elvadult önfenntartás motorjává".

Vagyis Adorno és Horkheimer megvalósította az eldologiasodás-fogalom kiterjesztését. Kiemelték ezt a korai kapitalizmusból, kiemelték az emberközi kapcsolatok dimenziójából, és *más időbeli* (nemtörténet) és *dologi* (megismerés az önfenntartás szolgálatában, ami az ösztöntermészet elnyomásához és az uralom logikájához vezet) dimenzióba vitték át. Az eredmény az az *én* lett, aki egy feltartóztathatatlanul előrehaladó felvilágosodási folyamat szubjektuma, aki a természetet magának aláveti, a termelőerőket fejleszti, a világot maga körül „csodátlanítja" –. de ez a szubjektum egyúttal az, aki megtanulja saját magát uralni, a saját természetét elfojtani, s aki saját maga számára mind áttekinthetetlenebbé válik. *A külső természet feletti győzelmet a belső természet veresége útján vásárolják meg – nos, ez szerintük a felvilágosodás dialektikája.*

ad. 4. Hogyan lehet mármost a totalitás-gondolathoz való visszatérés nélkül az ész fogalmát rehabilitálni? Ha az objektiválódás a szubjektivitás elpusztítása, ha az önfenntartás egyúttal önpusztítás, akkor mind az a szubjektív ész, amely a természet és szellem kettősségét előfeltételezi, mind az az objektív ész, amely a kettő eredendő egységét

állítja, hamis, tévedésben van. Ha pedig az ész eleve instrumentális ész, akkor ami „náluk marad": valami, ami ezekben nincs benne, és ez az igazság intenciója. Ez egy képesség – a mimezisre való képesség. Paradox, mondja Habermas, hogy Adornonak és Horkheimernek fel kellett állítaniuk a mimezis *elméletét*, ami éppen tulajdon fogalmai alapján *lehetetlen*. (Mimezis: egy „impulzus", amelyben az instrumentalizált természet a maga „szótlan panaszát" emeli.) Így *A felvilágosodás dialektikájának* sajátossága: *az ész önkritikáját az igazság útjára igazítja, ám ennek az útnak a járhatóságát tagadja.* A mimetikus impulzus útján gyakorolt kritikának a gondolkodásban rejlő belső természetbe hatoló kibékíthetetlenséget, kiengesztelhetetlenséget kell megfogalmaznia – *de milyen fogalmi nyelven lehet ezt megtenni*, ha az instrumentális ész diadalmenete az eldologiasult tudatban univerzális, vagyis, ha csakis azonosító gondolkodás létezik?

ad. 5. Hogy ebből az apóriából Adorno hogyan kerül ki? A *Negatív dialektika* kísérlet annak leírására, ami diszkurzívan nem elmondható; az *Esztétikai elméletben* pedig a megismerési kompetencia a művészeté lesz, amelyben a mimetikus képesség alakot nyer. Marad a „természetbe való belegondolás" – és az elméleti megismerés elutasítása. Ami nem volt jellemző a szerzők harmincas évekbeli teljesítményére.

Az én véleményem az – írja Habermas – hogy a korai kritikai elmélet kifulladása a tudatfilozófiai paradigma kimerülése folytán következett be. Ám egy *paradigmaváltás* a kommunikációelmélet irányába olyan vállalkozást tesz lehetővé, amely a maga korában a funkcionális ész kritikájával abbamaradt, megszakadt, és most *megengedi a kritikai társadalomelmélet feladatának újrafelvételét.* A kritikai elméletnek ugyanis nem maradt explikatív eszköze, hogy a társadalmi és intrapszichikai viszonyok instrumentalizálását a *megerőszakolt és deformált életösszefüggések perspektívájából megvilágítsa.* Mert például Adorno-nál felbukkan a társadalmi szolidaritás eszméjére esküvés, ami ugyan megmutatja, hogy az instrumentalizálás *valamit* széttört, de explicit módon nincs megadva, *miben áll* ez a széttörés. Az instrumentális ész kritikája szégyenfoltként *denunciálja* azt, amit *szégyenletességében nem tud megvilágítani*, mert ahhoz, hogy megértse, miféle integritást tör szét az instrumentális ész, nincsenek kielégítően kimunkált eszközei. *Végülis az amerikai George Herbert Mead volt az, aki a szimbolikusan közvetített interakciót az ész új paradigmájává emelte. Mead volt az, aki az észt szubjektumok kommunikatív viszonyába vezette vissza*, és ennek lényege a *szerepátvételben* nyugszik. Abban tehát, hogy az egyén a másik személy feléje irányított magatartáselvárásait a sajátjává teszi. Meadnál ezzel a vizsgálódás fókusza *a kognitív-intrumentális racionalitásról áttolódik a kommunikatív racionalitásra*, ami elmélettörténeti cezúrát jelent. *A szubjektum- és tudatfilozófia végetér és megteremtődik a társadalomelmélet lehetősége.* A társadalomelméleté, amely túlkerül a polgári társadalom- és történelemfilozófiákon azzal, hogy a társadalmi életösszefüggéseket *egyszerre* ragadja meg tagjaik eszköztől szabályzott célracionális cselekvéseként *és* az egyes emberek kommunikatív praxisában gyökerező akaratok közös reprodukciójaként. A kommunikatív észtől meghatározott szubjektivitás túlkerül az önfenntartásra redukált én denaturáltságán, eszközszerűségén és eszközre-orientáltságán. Ez a szubjektivitás képzetében és cselekvésében nem „objektumokra" avagy egy önfenntartó rendszerre vonatkozik, hanem egy szimbolikusan strukturált életvilágra, amely tagjai számára interpretációs teljesítmények útján konstituálódik és csak a kommunikatív cselekvés útján reprodukálódik. Az individum szabad

társadalmasodásának feltételei pedig már az emberi nem nyelvi reprodukciós mechanizmusaiba be vannak építve.

Más oldalról: a társadalom önfenntartásának imperatívuszai nemcsak az egyes individuumok cselekvésének teleológiájában tételeződnek, hanem egyúttal az aggregált cselekvési effektusok funkcionális összefüggéseiben. A társadalom tagjainak integrációja, amely megértési-megegyezési folyamatok útján játszódik le, nemcsak az ellenálló érdekeek hatalmában hordja a maga határait, hanem éppen annyira a rendszer-jellegű fennmaradási parancsok-követelmények súlyában is, amely a maga hatalmát a résztvevő tagok cselekvési orientációi ellenére, objektíve keresztülviszi. Az *eldologiasodás problémája* így aztán kevéssé a fennmaradás szolgálatában abszolutizált célracionalitásból, egy „elvadult instrumentális észből" adódik, hanem abból, hogy *a rendszer-fennmaradás funkcionális ésszerűsége a kommunikatív típusú társadalmasodásban rejlő ésszerűséget félretolja,* s így az életvilág racionalizálása üresjárattá lesz, a „semmibe" fut ki.

Összegezve: a racionalizálás weberi elméletének recepciója Lukácstól Adornoig azt mutatja, hogy a vonatkozó korszak legfontosabb szerzői *a társadalmi racionalizálást állandóan mint a tudat eldologiasodását gondolták el.* Azok a feloldhatatlan ellentmondások, amihez ez vezetett, azt mutatják, hogy a téma a tudatfilozófia fogalmi eszközeivel kielégítően nem feldolgozható. Habermas a következőkben *ismét felveszi az eldologiasodás problémafonalát* és a „kommunikatív cselekvés" fogalmaival egyfelől, illetve az „alrendszerképzés szabályozó eszközök útján" elnevezésű problémakör felől másfelől újrafogalmazza azt. Ehhez a fogalmakat a *megfelelő elmélettörténeti kontextusból* kívánja kiemelni. A megfelelőből. Mert a racionalizálásprobléma mint eldologiasodás-probléma rátelepedett egy *német* vonalra, amely Kanttól Hegelen át Marxon és Weberen keresztül Lukácsig és a kritikai elméletig futott. *Ezzel szemben* bizonyos mértékben már Webernél, de elsősorban az amerikai George Herbert Meadnél (1863–1931) és a francia Emil Durkheimnél (1858–1917), más szóval a modern szociológia atyjainál bekövetkezik egy *paradigmaváltás.* Mindkét utóbbi szerző olyan alapfogalmakat épít ki a racionalitás problémájához, amely a tudatfilozófia apóriáin túlkerül. Meadnél a szociológia kommunikáció-elméleti megalapozásáról, Durkheimnél a társadalmi szolidaritás elméletének egymásra vonatkozó összetevőitől, a szociális integrációról és a rendszerintegrációról van szó.

Életvilág és rendszer

G. H. Mead elméletének rekonstrukciójában és Durkheimmel való „feljavításban" kevéssé követjük nyomon szerzőnket. Igyekvésének célja ugyanis nem más, mint az életvilág alapfogalmainak megtalálása, s utóbbi célja nem más, mint az ún. modernség értelmezésének megadása. Nézzük hát ezeket az utóbbiakat – s annál inkább ezeket, mert általuk próbál Habermas egy olyan értelmezési rendszerhez eljutni, amely a korai Lukács és a frankfurtiak antinomikus és aporisztikus „megoldásain" átvágni véli magát. – Durkheimnek – véli – nem a megoldása, hanem a kérdésfeltevése tanulságos. Durkheim a társadalmi *rendszer* fokozatai és a *szociális integráció* formái közötti empirikus összefüggésekre vetett pillantást. Ezeknek az összefüggéseknek az elemzése pedig csak akkor lehetséges, ha a cselekvéskoordinálásnak azokat a mechanizmusait, amelyek a

résztvevők *cselekvésorientációit* egymással összehangolják, megkülönböztetjük azoktól a mechanizmusoktól, amelyek a nem szándékolt cselekvési összefüggéseket a *cselekvési következmények* funkcionális hálózata útján összefogják. Az egyik esetben a cselekvési rendszer integrációja normatíve biztosított vagy kommunikatíve becélzott konszenzus útján valósul meg, a másik esetben arról van szó, hogy a résztvevők tudatát azokon mintegy túlnyúlva, nem normatív módon szabályozzák. Ha most különbséget teszünk *szociális,* a cselekvésorientációkban tételezett *integráció,* és *rendszerjellegű,* a cselekvésorientációkon túlnyúló *integráció* között, *akkor ez magának a társadalom-fogalomnak a differenciálását is* megköveteli. Amikor Mead a szociális interakció alapfogalmaiból indul ki, vagy amikor Durkheim a kollektív reprezentáció fogalmaiból indít, mindkét esetben a társadalmat a cselekvő szubjektumok részvételi perspektívájából *mint egyetlen szociális csoport életvilágát* fogták fel. Ezzel szemben a társadalom egy részt nem vevő megfigyelő perspektívájából mint *cselekvések rendszere* ragadható meg, miközben ezeknek a cselekvéseknek a rendszer fennállásához való hozzájárulásuk mértékében funkcionális helyzeti értékük van. Habermas javaslata: *a társadalmakat egyidejűleg mint rendszert és életvilágot kell szemügyre venni – önmagában* mindkettő korlátozott társadalomelméleti érvényességű. Együttes használatuk előnye – így Habermas –, hogy értelmezhetővé lesz a szociális evolúció. Ez nem más, mint az életvilág racionalizálásának és a társadalmi rendszerek fokozódó komplexitásának *elválása,* ami egyben a szociális integráció *formáit* és a rendszerdifferenciálódás *fokozatait* megragadhatóvá és empirikusan vizsgálhatóvá teszi. Másfelől Habermas így akar eljutni egy olyan közmegegyezés-értelmezéshez, amelynek segítségével – Lukács! – az eldologiasodás problémáját meg lehet haladni, és el lehet jutni egy újfajta modernség-értelmezéshez. Ehhez azonban – új szerzőket kell bevonni. Az alábbiakban kiemelünk egy részt Habermas második kötetéből, annak rövid illusztrálása, hogy a kommunikatív cselekvés modelljét hogyan kívánja a szociológiai elmélettörténet harmincas évekbeli nagy szerzőjének, George H. Meadnek „A pszichikum, az én és a társadalom" c. munkája (magyarul Gondolat, 1973.) alapján rekonstruálni. Valóban nem lesz többről szó, mint néhány összefüggés illusztratív kiemeléséről. Az elért „eredmény" fényében jobban s új oldalról is látszani fognak a Habermas-féle elméleti erőfeszítés célkitűzései és sajátosságai.

6. G. H. Mead és a „paradigmaváltás": a kommunikatív cselekvés mint másfajta ésszerűség

Ami a korábbi szerzőknél megoldatlan maradt – írja Habermas –, az a kommunikatív racionalitás segítségével megoldható, legalábbis kibontakoztatható. Ehhez kínálkozik a Mead-féle cselekvéselmélet, amely egy ideális kommunikációs közösségre van építve. Ez ugyan utópia, mégis hozzásegít a *csorbítatlan interszubjektivitás* rekonstrukciójához, amely az individumok kényszer nélkül előálló közmegegyezését éppúgy lehetővé teszi, mint az önmagával kényszer nélkül egyetértő individuum identitását. Ez lenne hát a másfajta ésszerűség. Egy ilyen kommunikációelméleti alapvetés korlátai persze kézenfekvők – mondja szerzőnk. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy a társadalom reprodukcióját a kommunikatív racionalitás feltételei felől egészen nem lehet kielégítően megra-

gadni. Emihez el lehet jutni, az a társadalmi csoportok életvilágának „belső perspektívájú" szimbolikus reprodukciója.

A tudatfilozófia szubjektum–objektum modelljét a 20. sz. elején két irányból támadták – írja az elmélettörténetben visszatekintve Habermas –, az analitikus nyelvfilozófia és a pszichológiai magatartáselmélet oldaláról. Mindkettő lemondott arról, hogy közvetlenül tudati jelenségekhez jusson el, és az intuitív magatudást (Selbst-Wissen), a reflexiót, illetve az introspeciót olyan történésmódok útján pótolták, amelyek nem intuíción alapultak. Elemzéseik nyelvi kifejezésekkel, másfelől megfigyelhető magatartással foglalkoztak, és interszubjektív megvizsgálhatóságra törekedtek. Ezek – bár mindketten Ch. S. Pierce pragmatizmusából eredtek – eltávolodtak egymástól. Mindenesetre a tudatfilozófia hagyományos paradigmáját egy tollvonással megsemmisítették – az egyik a tudományosan konstruált nyelveknek, a másik egyes élő szervezetek ingertől stimulált viselkedésének a vizsgálatára korlátozódott. Ez utóbbi, a magatartáslélektan, egy objektivista metodológia keretei között tartotta magát, aminek most szabaddá kell tenni forradalmi, paradigma-robbantó erejét – mondja szerzőnk. Ezért gyerünk vissza Mead-hez.

Bár Mead a filozófia azidőtájt végbement lingvisztikai fordulatáról nem tudott – írja Habermas, mégis a tudati jelenségeket olyan nézőpontból elemezte, ahogy ezek a nyelvi vagy szimbólikusan közvetített interakció struktúráiban kialakulnak. A nyelvnek – így Mead – a szociokulturális életforma szempontjából konstitutív jelentősége van. „Az embereknél a nyelv útján megvalósuló funkcionális differenciálódás egy teljesen más szervezési elvet teremt, ami nemcsak egy másik individumot, hanem egy másfajta társadalmat is produkál" – idézi Habermas. Mead ugyan elméletét szociálbehaviorizmusnak nevezi – jelezve, hogy a szociális interakciók a mondatokból és cselekvésekből egy szimbolikus struktúrát formálnak, amelyre az elemzés mint valami objektívre vonatkozhat. Mégis, a behaviorizmustól két módszertani különbség választja el. Nem a környezet ingerére reagáló *egyes* organizmusról van szó, hanem az *interakció* a modell, amelyben *legkevesebb két organizmus reagál egymásra és viselkedik egymás irányában.* Mead a magatartáselmélet individualizmusa mellett ennek objektivizmusát is elutasította. A „magatartást" nem korlátozta megfigyelhető reakciókra. A magatartásba a *szimbolikusan* orientált magatartás is beletartozik, és ez teszi lehetővé a nyelvileg közvetített interakciók általános struktúrájának rekonstrukcióját. A cselekvésben megtestesülő értelem a magatartáshoz képest valami nem-külső; ugyanekkor ez a „belső" a szimbolikus megnyilvánulásokban objektíve hozzáférhető. Nem pusztán belső tudatjelenségekről van szó tehát, s így a szétvált síkok, *a magatartáselmélet és a nyelvelemzés összekapcsolódnak.* Mead persze nem a megegyezés aktusaival foglalkozik. Őt a nyelvi és nyelvileg formált szimbólumok csak annyiban érdeklik, amennyiben több individuum interakcióját, magatartásmódját és cselekvését közvetítik. A kommunikatív cselekvésben a nyelv – túl a megegyezés funkcióján – átveszi a célirányos aktivitások koordinálásának szerepét, éppúgy a különböző cselekvési szubjektumok társadalmasításának eszköze. Mead ezt a kettőt nézi kizárólag: a szociális integráció és a szocializáció aspektusait, és a megegyezéses teljesítményeket, miként a nyelv belső struktúráját elhanyagolja. Ennyiben elemzései a szemantika és a nyelvi aktuselmélet kiegészítő teljesítményeire szorulnak.

Nézzük, hogyan épül fel Mead alapkategóriája, a szimbolikusan közvetített interakció. Ha egy második szervezet az első szervezet gesztusaira meghatározott magatartással reagál, és az első organizmus e magatartásreakció kezdeti elemeire a maga módján

válaszol, mindketten kinyilvánítják, hogy a mindenkori másik gesztusait hogyan interpretálják, azaz hogyan *értik*. Így kapcsol össze minden interakció-résztvevő a mindenkori *másik* mozdulatával, taglejtésével egy tipikus, de csak számára érvényes értelmezést.

Ezek után szemügyre vehetők azok a transzformációk, amelyek az ilyen, gesztustól közvetített interakciótól a szimbolikusan közvetített interakciókig vezető úton találhatók. 1. A gesztusokból szimbólumok lesznek: az *egyes* szervezet számára adott jelentést olyan jelentések pótolják, amelyek *valamennyi* résztvevőre nézve identikusak. 2. Az interakció résztvevőinek viszonya megváltozik: az inger-reakció-inger oksági viszonya helyébe *beszélő* és *címzett* kommunikatív szándékú érintkezés lép. 3. Lejátszódik az interakció szerkezetváltozása, amennyiben a résztvevők a *közmegegyezés* és a *sikerorientált cselekvés* aktusai között különbséget tudnak tenni. Ezt az átmenetet Mead *beállítódásátvételnek* (taking the attitude of the other) nevezi. Annak elbensőiesítéséről van szó, ahogy a szubjektum magát egy külső személyben viszont-találja, viszont-látja. Ez nem visszatükrözés, hanem annak elsajátítása, ahogy a szubjektumot mások értik-értelmezik, és ennek megfelelő magatartás. Az interperszonális viszonyban az ember önmagához csak a másokhoz való komplex kapcsolata által viszonyulhat. De ha csak arról volna szó, hogy ez egy önreflektáló szubjektivitás, vagy egy „magasabb fokú" szubjektivitás, akkor a probléma megrekedne a szubjektum-objektum modellben, amelyet Mead el akar kerülni.

Hogy lesznek két interakcióban résztvevő személy számára a jelentések azonosak? – teszi fel Habermas a kérdést. Mead azt mondja, hogy a viszony a saját gesztus és a másik magatartási reakciója között általam internalizálódik, ami azáltal jön létre, hogy az egyik felveszi azt a beállítódást, amelyben a másik mozdulataira reagál. Ez kevés, mondja Habermas, ezzel Mead nem tudja megmagyarázni, hogy ebből hogyan jönnek létre a nyelvileg formált szimbólumok, az azonos jelentésű hanggesztusok. Hasonló módon stimulálás hasonló magatartásra vezet – csak ennyit tud megmagyarázni a beállítódásátvétel szempontjával. A fordulópont viszont az, mondja Habermas, hogy miután az első organizmus megtanulta, hogy saját gesztusait ugyanúgy értelmezze, mint a másik organizmus, nem képes elkerülni, hogy a gesztust egy olyan *elvárással* állítsa elő, hogy ennek a második organizmus számára egy meghatározott jelentése van. Ezzel a tudattal megváltozik az egyik organizmus beállítódása a másikhoz. Arról van szó, hogy *a magatartásreakcióval együtt egyúttal a másik ember saját gesztusához fűzött értelmezéséről adott saját értelmezés is kifejezésre jut. A második szervezet az elsővel úgy találkozik, mint saját magatartása interpretációjával (és megfordítva), vagyis megváltozott konceptusban.* És *ennek* megfelelően változik a beállítódás. Az egyik organizmus a másikhoz mint *címzetthez* viszonyul, aki az érkező gesztusokat meghatározott módon interpretálja. Ez azt jelenti, hogy gesztusokat kommunikatív szándékkal hozzák elő. Feltéve, hogy ez érvényes a másik organizmusra is, előáll a helyzet, amelyben a beállítódás elbensőiesítése azt jelenti, hogy a gesztusokkal *már nem adaptív magatartást nyilvánítanak ki, hanem valamit egymáshoz adresszálnak. Adresszáló beállítódás* a másik részéről, amelyet a személy elfogad a maga részéről (és viszont), nos – ekkor tanulják meg a hallgató és a beszélő kommunikatív szerepeit, akkor viszonyulnak ego-ként és alterego-ként egymáshoz.

Mead így nem tesz különbséget – mondja Habermas – a beállítódások két kategóriája között, amelyeket az egyik a másiktól átvesz: az első a másik reakciója a saját gesztusokra; ami nem ugyanaz, mint egy gesztus adresszálása egy értelmezőhöz. Az első esetben ugyanazokkal a gesztusokkal egyetértő interpretációk kapcsolódnak össze, a második esetben a személyek olyan beállítódás-átvételt tanulnak meg, amikor egy gesztust kommunikatív szándékkal használnak fel, és hallgató és beszélő reciprok viszonya alakul ki. Ekkor tanulják meg a résztvevők, hogy a beszélők és hallgatók szerepeit mint szociális objektumokat megkülönböztessék más, külső behatások objektumaitól. Ezt követően a kommunikatív aktust – valakinek valamit adresszálni – megtanulják megkülönböztetni a konszenzusra orientált cselekvéstől, amely már viszont *valamit el akar érni.* Ehhez a beállítódásátvételhez a feltétel: az interakciós résztvevők nemcsak objektíve *egyező* interpretációkat foganatosítanak, hanem ezekhez egy *identikus* jelentést rendelnek hozzá.

Egy identikus jelentés abban áll, hogy az Én tudja, hogy a Másiknak egy szignifikáns gesztusra hogyan *kellene* reagálnia. Mivel az Én a Másik magatartásreakcióját anticipálva, annak fényében interpretálja saját gesztusait, részéről fennáll egy prognosztikus elvárás lehetősége, amely persze elhibázott lehet. Következik annak a beállítódásnak a felhasználása, amellyel az Én és a Másik csalódásukat a félreértés fölött kölcsönösen kifejezik. Egy kommunikatív aktus félresikerült értelmezéséhez elfoglalt kritikus beállítódás elvezet a *szimbólumfelhasználás szabályainak* kialakításához.

Nos, a beállítódás-átvétel eme harmadik kategóriáját Mead nem dolgozta ki eléggé, mondja Habermas. Nem világítja meg eléggé, hogy mi van a másik állásfoglalásának elbensőiesítésével akkor, amikor a szimbólumok felhasználása hibásan történik. Ezt a hiányt Wittgenstein analízise a szabályhasználatról tudja betölteni – véli Habermas. A jelentésnek az identitását csak egy *szabály* interszubjektív *érvényessége* biztosíthatja. Így! a gesztustól vezérelttől a szimbólumvezérelte interakcióra való átmenet egyben a *szabálytól vezérelt magatartás* konstituálása. Wittgenstein szerint a szabály mozzanatában két mozzanat egyesül – ami egy egyszerű szimbólum használatát jellemzi –, s ezek az identikus jelentés és az interszubjektív érvényesség. Egy szimbolikus cselekvés megertése ama kompetenciával van összekapcsolva, hogy az ember egy szabályt követni tudjon. Ha egy szabályt megtanultunk, a generatív képesség jóvoltából tanáraivá is lehetünk.

Szóval: egy jelentés azonossága nem ugyanaz, mint egy tárgy azonossága, amit többen más leírások alapján is azonosíthatnak. A szimbolikus jelentések a szabályokhoz hasonló módon konstituálnak identitást – ahogy a szabályok az empirikus sokféleségben bizonyos egységeket állítanak elő. Az identitás előáll, mert a szabályt nem követő magatartást kritizálják. Wittgenstein híres érve az ellen, hogy egy szubjektum egyedül képes lenne követni egy szabályt, így hangzik: „A szabályt követni *hinni* nem jelenti, hogy a szabályt (ténylegesen) követik is." Ami azt jelenti, hogy *A* nem lehet biztos benne, hogy egyáltalán követ-e egy szabályt, ha nem áll fenn olyan helyzet, amelyben magatartását *B* részéről egy alapjában konszenzusképes kritikának teszi ki. A szabály identitása így nem a megfigyelhetőség a sokféleségben, hanem az érvényesség interszubjektivitása. Kritizálás *és* értékelés lehetősége áll ilyenkor fenn. A szabály *követőjének* és a szabálykövetés *megítélésének* szerepei elválnak, ami lehetővé teszi, hogy a szabály helyes felhasználásáról egyetértés jöhessen létre. A szabálykövetéshez így legalább két szubjektum kell, és az identitáshoz elengedhetetlen a kölcsönös kritika.

Röviden: a szimbolikusan közvetített interakcióknak egy újabb foka – amikor egyébként a szimbólumok felhasználását az ún. jelentéskonvenciók közvetítik – : *a kritikai állásfoglalások anticipálása a másik felől, miközben egyúttal a másik kontextusának a feltételei is feltárulkoznak.*

E megállapításnál önkényesen megszakítjuk a habermasi eszmefuttatások követését. Az identitás-képzés egyéb beszélt-nyelvi fokozataiba nem kívánunk tovább elmélyedni. Munkájának általános mondanivalójáról korábban bővebben szóltunk, s a kiemelt részekkel elméletalkotó erőfeszítéseinek néhány főbb jellegzetességét kívántuk bemutatni. Hogy pont ezeket a részeket emeltük ki, ennek oka egyszerűen az, hogy alighanem a kommunikatív cselekvés (és a cselekvés-tipológia) rekonstrukciója, valamint a fiatal Lukács és a frankfurti iskola fölött gyakorolt értelem*mentő* kritika alkotják a könyv legjobban sikerült részeit. Az elmélet filozófiai nóvuma – tömören – az, hogy objektum és szubjektum viszonya helyébe a többféle cselekvéstípus és a többféle világ árnyalt kapcsolatrendszerét állítja; szociológiai nóvuma a – nem előzmények nélküli – modernizáció-értelmezés, másfelől a társadalomnak mint rendszernek és életvilágnak felfogása. S ha eszmei nóvumot keresünk, kézenfekvő a társadalmi közmegegyezés-keresés paradigmának „mindenáron való" előtérbe állítása, ami aligha elvonatkoztatható az ún. jóléti állam három évtizedének, de méginkább a szociáldemokrata vezetés alatt létrejött társadalmi konszenzusoknak napi tapasztalatától a hatvanas-hetvenes évek Európájában.

A munka – jeleztük – a kortárs és a korábbi társadalomelmélet, nem kevésbé a részdiszciplínák rendkívüli bőségét épít magába. Ám így is feltűnő – és aligha következménynélküli magának az elméletnek „szakítószilárdságára" –, hogy nem lebecsülendő szerzők és iskolák egyszerűen *kimaradnak.* És ez a hiány beszédes, sőt árulkodó. A „beszéd- és cselekvésképes szubjektumok" *általánosságára* építő teória feltűnő módon nem számol, nem konfrontálódik olyan irányzatokkal, amelyek a beszéd és a cselekvés *szociabilitását,* társadalmi feltételezettségét és tagoltságát kutatták – akár a lélektan, akár a nyelvszociológia eszközeivel. Említhetnénk itt a francia Lacan vagy Foucault nevét, a kapcsolódó történeti-mélylélektani irányzatokat, amelyek újfajta megközelítést adtak a tudatalatti problémájának a hetvenes években; említhetnénk az angol Basil Bernstein és a nevéhez kapcsolódó nyelvszociológiai iskolát, amely a beszédelsajátítás társadalmi réteg-kondicionáltságát bizonyította drámai erővel. Habermas ezekről nem vesz tudomást, elméleti építkezése – legalábbis jelenlegi formájában – a „beszéd- és cselekvésképes szubjektumok" ideális általánosságából konstituálja meg a kommunikációs univerzumukat. Meg kell mondani, hogy ez a megközelítésmód is képes „magába dolgozva" új megvilágításba, értelmezésbe helyezni eddig magukban szunnyadó s csupán szűk szakmai berkeken belül számon tartott, szociológiaelméletileg reflektálatlan (pl. beszédaktus) teóriákat. Mégis az érdeklődő, s netán szociológus olvasóban visszamarad a hiányérzet: jóllehet Habermas visszatérően hangsúlyozza, hogy a társadalmi kommunikáció mint közmegegyezés-találás nem azonos a nyelvi kommunikációval, elemzései mégis a *beszélt nyelvre korlátozottak maradnak,* és úgyszólván kivehetetlen az átcsatolás mibenléte a társadalmi cselekvések mint konszenzusteremtő cselekvések empiriájára. És megfordítva: az értékhangsúllyal ellátott közmegegyezés-paradigma – miközben politikai konnotációi egészen nyilvánvalók – *ideális* marad, abban az értelemben, hogy ezerszáz oldal után sem tudjuk, hogy *mi indíthatja* az embereket az ideális kommunikációs feltételek megtalálására vagy kiharcolására. Másképpen

fogalmazva: hol, hogyan fognak előállni azok a „beszéd- és cselekvésképes szubjektumok", akiknek kommunikációjára az értelmezések kölcsönössége, a másik szerep interpretatív megértése, a nézőpontok átvétele, a „beállítódás-csere", a „tényszerű, normalegitim és hihető kijelentések" *vice versa*-ja a jellemző? Az „emberek", a „szubjektumok" ugyanis – s persze Jürgen Habermas ezzel igencsak tisztában van – köznapi ideológiák, történelmi tudatok, réteg- és csoportszülte alternatív értelmezések „nyomása" alatt, azoknak mintegy foglyaiként „kommunikálnak" és cselekszenek. A marxi társadalomelmélet alapvető intenciója volt, hogy a társadalomban cselekvő szubjektumokról és tudatukról beszélve egy kritikai és emancipatív ihletésű megközelítés nem vonatkoztathat el azoktól az ideológiáktól, amelyek a fejekben valóságosan vannak, s amelyek éppen a tényszerű, norma-legitim és hihető kijelentések megtételének kölcsönössége irányába gördítenek elemzést érdemlő akadályokat. Eképpen lett a társadalmi cselekvés és tudat elméleti-kritikai elemzésének egyik fundamentális eszközévé Marxnál az ideológiakritika, vagy mai szaknyelvi kifejezéssel, a tudásszociológia.

JEGYZETEK

[1] Jürgen Habermas társadalomelméletének és szociológia-értelmezésének alakulását bővebben megpróbálta bemutatni *Lengyel László–Papp Zsolt:* Válság- és társadalomelméletek: kihívás és válaszkísérletek (Valóság 1977/6/ és Legitimációs válság vagy a szerkezet válsága? (Valóság 1977/7/ c. írása.

[2] Sajátos valami, hogy más korszakban és más feltételek között élve Bibó István ugyanilyen következtetésre jutott. Érdemes volna pl. a második világháború végén megfogalmazott *Békeajánlatát*, a „Kölcsönös belátáson alapuló közeledés" kompromisszum-javaslatát (Kritika, 1983/12.) összevetni Habermas ezirányú alapintencióival; nem sok különbséget találnánk.

[3] A társadalmi racionalizációnak – modernizációnak – egyfajta értelmezése a differenciálódott létszférák autonómiájának és különneműségének elismerését mindenfajta társadalmi-gazdasági haladás előfeltételének tartja; ld. erre *Pokol Béla:* A pozitivitás dícsérete. *Niclas Luhman* generalizált jogszociológiája, Szociológia 1982/4.

SUMMARY

Zsolt Papp: An attempt at synthesis in the theory of action: from rationality to communicative rationality (Jürgen Habermas)

The paper discusses the theoretical antecedents and two major problems dealt with in the work of Jürgen Habermas – Die Theorie des kommunikativen Handelns I–II. Suhrkamp – published in 1981. One of the problems is the theory of action related to Max Weber. According to Jürgen Habermas action of objective rationality (economic) should be distinguished from communicative (social) action, and this separation was not consistently done by Weber. In the case of actions of objective rationality – the types of which are instrumental and strategic actions – actually instrumentally orineted, self-centred calculations of success, led by interest are involved. On the contrary, participants of cumulative action are not oriented along the lines of their own success (interest,) but aim at compromise, at the coordination of their plans of action. Cumulative action, the world of which is socialization, cultural reproduction and social integration, represents three demands of validity (justice, rightousness, credibility). These are reconstructed by Habermas' work on the plane of

linguistic acts of speech indicating that though language is the paradigm of communicative action, it is not limited to language alone.

The other problem is related to the history of philosophy and sociology. Within the framework of a reconstruction of the history of theories Jürgen Habermas places side by side Max Weber, the work of the young Georg Lukács, the 'History and Class Consciousness' and the critical theory hallmarked by the name of Max Horkheimer nad Theodor W. Adorno as it was formulated in the 40s. The reconstruction is of critical nature. Its result is that the theory of materialization (Lukács) and the theory offering the critique of instrumental rationalism (Horkheimer and Adorno) have stretched and expanded the utility of the weberian concepts of rationalization and modernization in an unjustified manner; and have added excessively negative value emphasis to the economic and social processes corresponding to these concepts. Finally, this line of the history of theory has strengthened the opportunities of theoretical and critical thinking, which, according to Jürgen Habermas, demands for the inclusion of the new paradigm of critical social thinking. This is why the author turns to certain fields of the activities of G. H. Mead and E. Durkheim, to those aspects that in his view may help in the elaboration of the theory of communicative action. Finally the writing expresses critical reservations and objections to the position occupied by Habermas.

РЕЗЮМЕ

Жолт Папп: Опыт синтеза по теории действия: от рациональности до коммуникативной рациональности (Юрген Хабермас)

Статья знакомит нас с теоретическими предтечами и двумя более крупными проблем опубликованного в 1981 году треда Юргена Хабермас – „Die Theorie des kommunikativen Handelns I–II, Suhrkamp". Один круг поблем – теория действия Макса Вебера. По мнению Юргена Хабермас целево-рациональное (хозяйственное) действие следует отличать от коммуникативного (общественного) действия и это разделение не проведено Вебером последовательно до конца. В случае целево-рационального действия – его типы инструментальное и стратегическое действие – по сути дела речь идет о ориентированных на средства, эгоцентрических, упревляемых интересами калькуляциях на успех. В отличие от этого, участники коммуникативного действия ориентируются не по линии собственного успеха (интереса), а стремятся к соглашению, к согласованию планов своий действий. Коммуникативное действие – мир которого составляют социализация, культурная репродукция и социальная интеграция – овеществляет три требования (справедливость, правильность, достоверность). Работа Хабермаса реконструизует их на плоскости актов языковой речи, указывая на то, что хотя язык является парадигмой коммуникативного действия, но последнее не ограничивается языком.

Второй круг проблем относится к истории философии и социологии. В рамках теоретико-исторической реконструкции Юрген Хабермас ставит рядом Макса Вебера, труд „Történelem és osztálytudat" молодого Дьёрдя Лукач и формы теории критики бытовавшие в 40-ые годы и свяранные с именами Макс Хоркхеймера и Теодор В. Адорно.

Реконструкция носит критический характер. Ее результат, что теория овеществления (Лукач) и теория дающая критику инструментального ума (Хоркхеймер и Адорно) необоснованно перенапрягла и расширила возможность использования поняий рационализация и модернизация по Веберу; одновременно придала крайне отрицательное ударение хозяйственным и общественным процессам соответствующим этим понятиям. Эта линия истории теории в конечном счете уничтожила возможность теоретического и критического мышления, что – по мнению Юргена Хабермас – требует принятия новой парадигмы общественно-критического мышления. Поэтому автор обращается к определенным областям деятельности Г. Х. Мead и Е. Дуркхейм; к тем, которые помогают по его мнению в разработке теории коммуникативного действия. В статье, наконец, сформулированы критические сомненья и возражения в связи с позицией Хабермас-а.

POKOL BÉLA

A MODERN TŐKÉS ÁLLAMI BEAVATKOZÁS TERMÉSZETÉNEK MEGÉRTÉSÉHEZ

A modern társadalmi fejlődés egyik szembeötlő jellegzetessége, hogy a korábbi diffúz összefonódottságból az egyes társadalmi szférák – gazdaság, politikai állam tudomány, jog stb. fokozatosan kibontakoznak és önálló, belső értékrendszerek, törvényszerűségek szerint működnek.[1] Az egyes szférák szétválásának folyamatai különösen az újkor kezdetétől gyorsulnak fel Európában, ezen belül is elsősorban Nyugat-Európában.

Így a vallási szféra fokozatos lehúzódása a többi társadalmi szféráról, a szekularizáció, az egyik első ilyen szétválást jelentette, ill. ez egyben a többi szféra egymástól való elszakadásának is előfeltétele volt.[2] A szekularizáció esetén is látható, milyen hosszú időt vettek igénybe a társadalmi szférák funkcionális elkülönülésének folyamatai. A politikai hatalom már a XVII. században függetleníteni tudta magát vagy legalábbis az egyházi szervezetrendszer fölé tudott kerekedni a nagy nyugati államokban. A reformáció következtében létrejött egyházszakadás, majd a reformáció különböző ágainak pluralizálódása lehetővé tette az abszolutizmus politikai hatalmának evilági alapokra helyeződését. A többi szféra vallás alóli kioldódása azonban a XIX. század végéig elhúzódott. Kezdve a tudomány hosszú „szabadságharcával", amelyben először a filozófia emancipálta magát a teológia szolgálata alól, majd a XIX. század második felétől a megerősödő és rendszerbe szerveződő empirikus tudományos kutatások emancipálódtak a deduktív módszer alapján dolgozó filozófiától. Az oktatási szféra teljes mértékben szintén csak a XIX. század végére szekularizálódott, amikor deklaratíve is sikerült végrehajtani az állam és az egyház szétválasztását, ezzel a hivatalos államvallás megszüntetését.

A következő jelentősebb elkülönülési folyamatot a szekularizálódott *politikai hatalom kiszakadása* jelentette a polgári társadalomból. A középkor folyamán minden társadalmi viszony közvetlenül politikai jelleget öltött. A hűbéri tulajdon jogosítványai között kibogozhatatlanul ott rejlettek a későbbiek során elkülönült politikai jogosítványok is. Az úriszék tartásának joga, a pallosjog révén éppúgy gyakorolt joghatósági funkciót a hűbérúr, mint földtulajdona révén egyben a termelés felett is rendelkezett. Az összefonódott magán- és politikai hatalom másrészt a középkor derekáig – a hűbéri láncolat mentén – szétszóródott volt. A politikai állam elválásának kezdetét az abszolút monarchiák létrejötte jelentette Nyugat-Európában. Ennek folyamán a királyi központi hatalom – a megerősödött városok adóira támaszkodva – erős központi közigazgatást épített ki, majd egy centrumba vonta össze a politikai hatalmat. Fokozatosan kontroll alá vonták a földtulajdonnal járó politikai jogosítványokat (pl. az

úriszékek működését – eljárási és anyagi jogi szempontból – központi előírásokhoz kötötték stb.) ill., jórészük a központi hatalomhoz került át. Jelentős lépés volt ebben a korban, hogy az abszolút monarcha ki tudta magát oldani a meglevő írott és szokásjog kötelező ereje alól, és mint a szuverénitás hordozója autonóm módon változtatta a politikai hatalom céljai szerint a joganyagot.[3]

Az abszolutizmussal egy centrumban egyesítették a politikai hatalmat, de másrészt ez a hatalom a legapróbb részletekig igyekezett kontrollálni a termelés menetét éppúgy, mint a felvilágosult polgárság gondolkodását. Csak a polgári forradalmak folyamán lehetett elérni, hogy az egységesült politikai hatalom kivonuljon a többi szféra területéről, és döntően jogszolgáltató és rendészeti funnkcióra szoruljon vissza.

Az előbbi folyamatokkal részben párhuzamosan részben azok által lehetővé téve alakult ki a *jogi szféra önálló rendszere.* A korai középkorban még kibogozhatatlanul összefonódott a joganyag a mindennapi szokásrendszerrel és erkölcsi szférával. Döntően a városokra alapozódva indult meg a később a szokásjog lokalizálása, kódexekben összegyűjtése, ill. a királyi hatalom erősödése nyomán a királyi bíróságok gyakorlatában hosszú évszázadok folyamán elkülönült szokásjogi anyaga a jogilag neutrális szokásoktól. A politikai hatalom koncentrálódásával, ill. az árucsere és az érintkezés terjedése nyomán a feudális széttagoltság leépülésével tovább formalizálódnak és egységesülnek a szokásjogi gyűjtemények.[4]

Elvi újdonságot jelent a késői feudalizmusban, hogy a különböző országrészekben érvényes szokásjogi anyagok egységesítései közben a szelektálás egyre inkább a központi hatalom céljainak figyelembe vételével történik, ill. az abszolút monarchiák nagy számú rendeletei szintén mint egy koherens politikai célrendszer tudatos alkotásai jönnek létre. Ezzel létrejön a tudatos jogalkotás folyamata, és mivel az abszolút monarchiák elvileg is kioldották magukat meglevő jog kötöttségei alól, permanenssé válik a bírói gyakorlat fölött a joganyag tudatos alkotása.

A polgári forradalmak után a jog központosítása és tudatos alkotása már nem kérdőjeleződik meg, hanem csak alanya változik meg, döntően a választások útján létrejövő parlamentekhez kerül. Ezekkel a változásokkal beteljesedik a *jog kiemelkedése a mindennapi élet diffúz szokásanyagából,* az elkülönült bírói gyakorlat fölött egy elkülönült eljárásban képződik a mindenkori hatályos joganyag, és a bírák kötve vannak az így létrejövő jogszabályokhoz. A polgári forradalmak után jelentős változást csak a bírói szervezetrendszer függetlenségének megteremtése jelenti. Ezzel a politika *kiszorul az igazságszolgáltatás mikrofolyamataiból,* csak a jogszabályok változtatása útján viheti át a mindenkori új politika, akaratát az igazságszolgáltatásba.[5]

Az előbbi szférák autonómiájának létrejötte teszi lehetővé a termelési folyamatok területén *a gazdasági racionalitás szempontjainak domináló helyzetbe kerülését.* Ha soha nem is jön létre *tisztán* az árucsere és a piac törvényszerűségein erientálódó gazdasági szféra, a XIX. századra Nyugat-Európában – elsősorban Angliában – egy többé-kevésbé ezt megközelítő gazdasági logika szerint szerveződik az anyagi javak termelése.

A XIX. század második felétől az előbbi szférákon túl, további társadalmi alrendszerek létrejöttét figyelhetjük meg. Az egyik ilyen szférát az *ideológiák kialakulása jelenti.* A társadalmi tudati szint emelkedésével egyre szélesebb tömegekben teremtődik meg a politizálás igénye, és a választójog fokozatos kiterjesztése erre lehetőséget is ad. (Pl. Angliában az 1832-es választójogi reform előtt a társadalom alig 3–4%-a rendelke-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

zett választójoggal, ám a század végére a választójog gyakorlatilag általánossá vált). A tömeges politizálás kialakulása spontán módon hozta magával a modern világi ideológiák elterjedését. Az egyének számára stabil világképet és társadalomértelmezést nyújtanak az ideológiák elhelyezve benne az egyént és választ adnak a napi politikai harcokban felvetődő problémák eldöntésének miként jére. A politikai pártok létrejöttével az ideológiák szervezeti bázisra támaszkodhatnak, a pártsajtó és a tömegtájékoztatási eszközök révén megteremtődik az állampolgárok felé továbbításuk mechanizmusai.[6]

Ugyanígy az *oktatási szféra* is önálló társadalmi szférává bővült az elmúlt másfél évszázadban. A XIX. század elejéig a társadalom nagy részében a szocializáció kizárólagos terrénumát a család jelentette. Csak a társadalom kis töredékénél hosszabbodott meg a családi szocializáció az iskolai oktatással. Az eltelt időszak alatt először az alsófokú oktatás vált egyre általánosabbá az európai országokban, majd ezután századunk közepétől a közép- és felsőfokú oktatás és mindinkább kiterjed az egész társadalomra. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a családi szocializáció visszaszorul az erkölcsi normák átadására és a morális tudat kialakítására, a kognitív szocializáció terrénumává döntő részben a kibomlott és több szintes oktatási szféra válik.[7]

A *tudomány* is a több évszázados kezdetek után a múlt század végétől bomlik ki mind extenzívebben önálló szférává. A kialakuló szaktudományokon belül növekszik a tényfeldolgozásra épülő kutatások aránya, és századunk elejéig elsősorban az egyetemi oktatáson belül, az oktatásnak alárendelten fejlődnek ki a tudományos kutatások. Csak a XX. századtól kezdenek leszakadni az oktatási szféráról a tudományos kutatások. Az egyes társadalmi szférák elért fejlettségi szintje megköveteli a permanens tényfeltárást, ezekből törvényszerűségek leszűrését és az így nyert ismeretek gyors felhasználását az adott szférákban. Igy a folyamatos technológiai megújításra tudományos intézetek települnek az ipari termelési folyamatok elé, az állami döntések megalapozására nagylétszámú stábok különülnek el a szakbürokrácia fölött a nyugati országokban. Ugyanígy az egyetemeken belül is elkülönülnek a közvetlen oktatástól az első sorban kutatásra specializált egységek.

Az extenzíve egyre bővülő tudomány egyre inkább kiépíti-kiépítette belső értékrendszerét, és szelekciós mechanizmusát. Ezzel leszakad a mindennapi élet igazságfogalmától a tudományos igazság, de ugyanígy egyre inkább kirekeszti a többi szféra értékszempontjait is.[8] Ez utóbbi különösen az ideológiai szférát illetően jelent nehézséget a társadalomtudományok számára. Ugyanis csaknem minden társadalomtudományos megállapítás alkalmas a politikai érdekharcok számára valamelyik fél pozícióinak javítására ill. a másik fél érveinek megcáfolására. Így csak akkor nem kapnak*közvetlen* politikai – ideológiai felhangot a társadalomtudományi kutatások, ha intézményesen elkülönül az ideológiai diszkurzus számára egy önálló szféra. Ha a tiszta elkülönülés nem is ment végbe még ma sem, többé-kevésbé megoldott Nyugat-Európában a tudomány tehermentesítése az ideológiai harcok közvetlen kihordása alól.

Az egyes társadalmi szférák funkcionális elkülönüléseinek felgyorsulása mellett, azonban az utóbbi évszázadban az állami beavatkozás növekedésével Nyugat-Európában úgy tűnik mintha *egy ellentétes tendencia is* beindult volna. Egyes szerzők, refeudalizálódásról„ „újra-átpolitizálódásról" írnak, és tény, hogy az állam szerepe minden társadalmi szférában növekszik: az állami vállalatok aránya megközelíti egyes tőkés országban a magánvállalatokét, a központi költségvetés a nemzeti jövedelem mind nagyobb

hányadát vonja be és osztja újra el a mindenkori politika prioritásai szerint, a tudomány, az oktatás finanszírozása döntően az állami költségvetésen nyugszik stb.

Tanulmányunkban az állami-politikai szféra ilyenfajta megváltozására vonatkozó néhány elméleti reflexiónak kívánunk utánajárni. *Mennyiben jelenti az állami beavatkozás növekedése a társadalmi szférák funkcionális elkülönülésének leépülését*, ill. ha nem, milyen megoldásokkal tudják összeegyeztetni az állam növekvő szerepvállalását *a funkcionális elkülönülések fennmaradásával*, – ez a kérdés foglalkoztat bennünket mostani vizsgálódásainkban.

1. A modern államok redisztributív értelmezése

(Polányi Károly integrációs sémáinak alkalmazhatóságáról)

Az állam kiterjedt szerepvállalása mind a fejlett tőkés mind a szocialista országokban kedveltté tette azokat a kategóriákat, amelyek képesek megragadni az állam központi szerepét a társadalmi életben. Polányi Károly gazdaságra vonatkozó integrációs sémái közül a *redisztribúció* kategóriája, amely a gazdaság állam általi integrációját írja le, gyorsan bevetté vált a 70-es évek elejétől a magyar társadalomtudományi gondolkodásban.

Polányi tulajdonképpen az archaikus társadalmak gazdasági szerveződését vizsgálta elsősorban és ezek alapján általánosította a gazdaság működését szabályozó átfogó integrációs sémákat.[9] A reciprocitás mellett – amely csak viszonylag kisebb közösségekben belül volt képes megoldani a megosztott termelési munka integrálását – az árucserén és a redisztribúción nyugvó gazdasági integrációt különbözteti meg. A tiszta redisztribúció szerinti gazdasági integráció az ókori nagy birodalmakban valósult meg, amikor a központi politikai hatalom szervezésében valósul meg a termelés éppúgy, mint az elosztás. (A javak központi raktárrendszerbe való begyűjtésével vagy csak a javak fölötti rendelkezési jog begyűjtésével). Ekkor a gazdaság közvetlenül beágyazódik a társadalmi-politikai viszonyokba, mint ahogy a gazdasági cselekvések motivációi is kibogozhatatlanul összefonódnak a többi szféra motivációival.

A nyugat-európai fejlődésben az újkortól mindinkább uralomra jutott a gazdaság árucsere általi integrációja, és ennek nyomán egyre inkább elkülönült a gazdaság belső logikája a többi szféra értékszempontjaitól. Polányi megítélése szerint az ennek következtében létrejött anyagi fejlődés és az ipari civilizáció megteremtésével az elkülönült gazdasági rendszer megtette a magáét, további léte azonban már az emberi teljesség szétszakadásához vezet. Ezért „Azt vallom – írja – hogy helyre kell állítani a motívumok egységét, hogy az embert mint termelőt valamennyi motívumnak együtt kell tájékoztatnia a mindennapi tevékenységében, *hogy a társadalomnak ismét magába kell fogadnia* a gazdasági *rendszert*".[10]

Integrációs sémáinak megfelelően ez a „helyreállítás" csak a redisztributív gazdasági integráció mentén képzelhető el. Mindamellett óvatosan bánik e kategóriának *mai* alkalmazhatóságával és deklarativan csak a szocialista országokra tartja ezt alkalmazhatónak. „A redisztribúció a törzsi és archaikus társadalmak uralkodó módszere . . ., s bizonyos modern ipari államokban ma ismét tért hódít. A Szovjetunió szélsőséges példa erre a

jelenségre."[11] – írja 1947-ben. Ezen túl, ha nem is ilyen tisztán, de korának brit szociáldemokrata államosítási követeléseitől kezdve a New Deal állami beavatkozási törekvéséig hajlamos ezeket, úgy interpretálni, mint az elkülönül gazdasági rendszer „megtérését" az egységes társadalmi szövedékbe.[12]

A Polányinál csak látensen meghúzódó egységes – Kelet és Nyugat-Európa vonatkozásában – redisztribuciós fejlődési gondolat szisztematikus kifejtését végezte el Szelényi Iván és Konrád György közös munkájukban.[13] (Eltekintek művük konkrét politikai vonatkozásainak értékelésétől, csak témánk szempontjából fontos kategoriális fogalomhasználatukat tartom itt szem előtt.) Alapvető náluk, hogy a kelet-európai és a nyugati állami beavatkozást – a többi szféra funkcionális önállósága egy ennek megszüntetése szempontjából – nem különítik el, csak mint *ugyanannak a jelenségnek eltérő fokozataiként* tárgyalják. Míg a kelet-európai szocialista országokban – különböző történelmi tényezők hatására – hamarabb valósult meg a termelés redisztributív integrálása és központi politikai megszervezése, addig Nyugat-Európában ez fokozatosan, lépcsőszerűen valósul meg. Az állami beavatkozás ugrásszerű növekedése a nyugati társadalmak életében azonban azt mutatja, hogy a történelmi fejlődés egy későbbi pontján a redisztributív gazdasági integráció ott is felváltja az elkülönült logikájú piaci integrációt.

2. Az állami beavatkozás mint refeudalizálódás

(Jürgen Habermas a társadalmi nyilvánosság struktúraváltozásáról)

Más fogalmi apparátussal Jürgen Habermas is a magánszféra és a gazdaság „repolitizálódásának" tekinti az állami beavatkozás XX. századi növekedését a tőkés országokban a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását elemző korai munkájában.[14] Fogalmi keretként *a politikai állam és a polgári társadalom* kategóriáit használja, amelyek között közvetít a társadalmi nyilvánosság – a politikai államnak a polgári társadalomtól való kiszakadásával megteremtődve. „A politikailag működő nyilvánosság kapja meg annak a szervnek a normatív státusát, amelynek feladata, hogy közvetítést hozzon létre maga a polgári társadalom és a szükségleteinek megfelelő államhatalom között.[15] Az elválás előfeltétele volt, hogy a polgári társadalmon belül a kapcsolatok a piac közbejöttével szerveződjenek „amely az érintkezést a társadalmi újratermelés szférájában, amennyire csak lehetséges, a magánemberek egymás közti ügyévé változtatja, és csak így teszi teljessé a polgári társadalom privatizálódását."[16]

A munkásmozgalom követelései és a tőkés termelési módban immanensen bennerejlő válságtendenciák az állami tevékenység bővülését vonták maguk után a múlt század végétől. Ezzel a legkülönbözőbb dimenziókban fölszakadoznak az állam és a polgári társadalom közötti határok. „A vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek közötti kollektív szerződések elvesztik szigorú értelemben vett magánjogi jellegüket, egyenesen közjogi jelleget öltenek,... mint ... delegált jogalkotás".[17] A nyilvánosság elemei, (a pártok, a politikai sajtó, a parlament) a korábbi magánszférához csatlakozás helyett az állami szférába kerülnek át. A pártok „a közhatalom szerveivel fonódnak össze", másik részről a közigazgatás a magánszférába mélyen belenyulva a magánszervezetekkel hoz létre szétválaszthatatlan egységet. Habermas ide fűzi fel azt is, hogy a törvényhozás és a

végrehajtás korábbi elkülönültsége leépül. „A törvényhozás részben kényszerítve érzi magát arra, hogy konkretizálások útján mélyen beavatkozzék a közigazgatás hatáskörébe; gyakrabban a közigazgatás hatásköre olyannyira kibővül, hogy többé már aligha tekinthető a törvény puszta végrehajtásnak".[18] Ugyanennek másik aspektusa, hogy a centralizált pártok révén a mindenkori kormány szorosan kézbentartja – a megfegyelmezett parlamenti pártképviselőire támaszkodva – a parlamentet. A parlament és a kormány elkülönülése így megszűnik. Mindezek következtében a politikai állam és a polgári társadalom korábbi elválása fokozatosan megszűnik, és a vázolt jelenségek „a társadalom refeudalizálódásához" vezetnek.[19]

A végeredmény tehát Habermasnál is ugyanaz mint Polányinál láttuk, csak itt nem a gazdaság tér meg az eredeti társadalom-politikai egységébe, hanem az átstrukturálódott manipulatív tőkés állam felszippantja azt. Már itt jelezzük, hogy Habermas 1981-es új, szintematikus munkájában[20] alapvetően új fogalmi apparátus felhasználásával újragondolta ezeket a megállapításait és egy sor szempontból ellentétes eredményre jut. (A társadalmi nyilvánosság belső elemeit érintő elemzések – pártok, politikai sajtó stb. – maradandónak bizonyultak, de itt mi csak az átfogóbb fogalmát tartjuk szem előtt.)

Az elkülönülés leépülésének kérdőjelei

Az állami beavatkozás növekedéseinek vitathatatlan tényei ellenére számunkra kétséges, hogy ezekből az állami szféra és a többi társadalmi szféra funkcionális elkülönüléseinek leépülését lehet kiolvasni. Kezdjük először a modern tőkés államoknak a redisztribúció kategóriájával való leírásával. A modern tőkés államok valóban egyre mélyebben belenyulnak a gazdasági folyamatok szervezésébe egyrészt meghatározott (egészségügyi, környezetvédelmi stb.) szempontokból korlátozó előírások kibocsátásával, másrészt a nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadának központi költségvetésbe bevonásával és ennek politikai célrendszer szerinti újraelosztásával. (Ez utóbbi lehet a magánvállalatok megadóztatása útján, de ugyanígy a direkt államosított vállalati szféra növelése útján is.) Főszabály szerint azonban az állami belenyúlás a gazdaságba a fejlett tőkés országokban *nem szünteti meg* a gazdasági szférában a *korábban kialakult belső logika szerinti működést.* Döntően a *pénzen* keresztül igyekszik a központi állam politikai szempontjainak a gazdaságba átvitelére. Így pl. a pénz feltételeinek változtatásával (kamatlábak, hitelprioritások meghatározása, pénzkibocsátás növelése, ill. visszafogása stb.) *egészben* igyekszik a gazdasági racionalitásra orientálódó termelési egységek számára olyan környezetet teremteni, amelyben az alapvetően a gazdasági racionalitásra törekvő egységek *közvetetten* a politika értékszempontjait is megvalósítják. Ha pl. a politikai cél a munkanélküliség csökkentése, akkor az állam a hitelek utáni kamatok leszállításával „olcsó pénzt" teremt, és ennek nyomán a beruházások élénkülése révén közvetett módon valósul meg *egyben a politikai cél is.* Ugyanez a megoldás a fő szabály szerint abban az esetben is, ha államosított vállalati szféra működéséről van szó. Az államosítás nem emeli ki a vállalatot a piacra orientálódás alól, a politikai prioritásokat hasonlóan, mint a magánvállalatoknál *közvetett módon* igyekeznek érvényesíteni ezek tevékenységében. Általában nem is közvetlenül államigazgatási irányítás állanak, hanem külön erre a célra létrehozott ún. holdingok menedzselik az államosított gazdasági részt is. A

közmű jellegű állami vállalatok egy részét persze sokszor ténylegesen is kiemelik az árucsere követelményei alól és közvetlen államigazgatási irányítás alá helyezik.[21]

Nem szüntetik meg a gazdasági racionalitás és a politikai szempontok *különtartását* a modern tőkés államok szociálpolitikai szerepvállalása sem. A fő szabály itt is inkább az, hogy az állami politika a céljaival ellentétes gazdasági hatásokat nem a gazdasági racionalitás direkt megváltoztatásával törekszik kivédeni, hanem külön szociálpolitikai szférát hoz létre sok milliárdos költségvetési kerettel, és a gazdasági racionalitás negatívumait utólag *korrigálja, enyhíti.*[22] Hogy újra a munkanélküliséget hozzuk példának, ha a pénzpolitikával nem tudja felélénkíteni meghatározott ágazatokban a beruházási kedvet –mert a világgazdaság értékítéletei esetleg az adott szférák leépítése felé hatnak – akkor utólag munkanélküli segéllyel csillapítja a negatívumokat, és nem állítja le a piaci értékítéletek által megkövetelt átstrukturálódást.

A napjainkban Nyugat-Európában észlelhető munkanélküliségi gondok fényében nyilván egyoldalúnak tűnik ábrázolásunk. Itt azonban csak arra akartunk rámutatni, hogy kétségesnek tűnnek számunkra Polányi redisztribúciójának alkalmazhatósága a mai tőkés állami beavatkozások megértéséhez, mert láthatóan *nem épül le a gazdasági racionalitás és a gazdaság zárt alrendszerjellegének* működése.

Szelényi és Konrád interpretációja, amely a Kelet- és Nyugat-Európában megfigyelhető állami beavatkozás egységes természetét előfeltételezi, több szempontból is eltorlaszolja az utat a gazdaság és az állam kapcsolatának tényleges megértéséhez. A tőkés állami beavatkozásnál tehát láttuk, hogy a gazdaság zárt alrendszer jellege és belső logikája nem szűnik meg csak módosul. A szocialista országokban azonban (az 50-es években különösen tisztán) valóban a redisztributív gazdaság lényeges jegyei voltak megfigyelhetőek. Ezzel gyors extenzív iparosítást lehetett végrehajtani, de a 60-as évektől kezdve egyre nyilvánvalóbb, hogy egy magasabb fejlettségi szinten az állam és a termelés szférájának közvetlen összekapcsolása stagnálási tendenciákat erősít fel. Ezért a 60-as évek közepétől minden szocialista országban reformtörekvések indultak meg a gazdaság önálló belső logikájának a közvetlen ideológiai-politikai szempontokból való részbeni megtisztítására. A legtovább ezen az úton épp Magyarország jutott, és a magyar közgazdaságtudományban dominálóvá vált az a vélemény, hogy az 50-es évek redisztributív termelésintegrációja csak alacsony fejlettség esetén járható út.

Nos tehát ezzel szemben Szelényi Iván és Konrád György egy *történetfilozófiai fejlődési vonal végső stádiumaként* fogja fel a redisztributív társadalmak kialakulását. Problémánk velük szemben egyrészt az, hogy a korai szocialista és a tőkés állami beavatkozás *eltérő természetének* megértése elől eltorlaszolja fogalmi apparátusuk az utat, másrészt a korai szocialista redisztribúció *fejlődési korlátai* így kívül maradnak nézőpontjukból.

Jürgen Habermas társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását elemző munkájának „refeudalizálódási" nézőpontjával szintén fontos különbségek megértése elől zárja el az utat. Legfontosabb ezek közül a politika és a közigazgatás viszonyának átalakulása a fejlett tőkés országokban az utóbbi évszázad folyamán. Habermas az *egységes* politikai állam fogalmából indul ki, és így az állami beavatkozás növekedéséből szükségszerűen a politikai diffuzitás visszaállását vonja le. Ezzel szemben ha elfogulatlanul megvizsgáljuk a közigazgatás fejlődésének tényeit, akkor a *politika és a közigazgatás részleges elválását*

és egymással szemben zárt alrendszerjellegük kialakulását figyelhetjük meg. Ezt az elválást két fontos dimenzióban lehet kimutatni.

Az egyik dimenzió a politikusi rétegek és a közigazgatási apparátus elkülönülését jelenti.[23] Nyugat-Európában mindig is megfigyelhető volt ez az elválás, – ha nem is ilyen tisztán mint ma –, Amerikában a század elejétől kezdve alakult ki az állam folyamatosan működő közigazgatási apparátusa, és a választásoktól függő állami pozíciókat ettől kezdve lokalizálták. A politikus rétegek rekrutálódási és kiképzési helyeit elsősorban a politikai pártok szervezete jelenti; a sikeres választások esetén az államhatalomba kerülve megkapják az állami döntések alakításának kulcspozícióit: kormánytagságot vagy parlamenti képviselőséget. (A politikusi posztok, a választásokhoz kötött helyek *konkrét* köre persze változó az egyes nyugati országokban.) A periodikusan ismétlődő választásokkal a politikusi gárda örökké cserélődik az állami posztokon, ám a közigazgatási apparátus mozdulatlan marad pozícióiban.

Persze egy-egy radikálisabb kormánypárt-csere után megfigyelhető, hogy az új kormánypárt igyekszik lecserélni az elvileg politikailag neutrális felsőbürokráciát is, ez azonban nem érinti a közigazgatási apparátus döntő többségét, és a munkajogi bíráskodás révén csak korlátozott maradhat az új kormánypárt ilyen irányú törekvése.[24]

A politikai és a közigazgatás részleges elválasztásának másik dimenzióját a *közigazgatás működése* jelenti. Ez az elválasztás a közigazgatás működésének mind szorosabb jogi szabályozottság alá vonásával történt meg. A politika és a közigazgatás közé csúsztatott joganyag szabályozottá teszi viszonyukat, és hirtelen megrázkódtatásoktól, direkt politizálástól mentessé teszi a közigazgatást.

A közigazgatási joganyag döntő pontjait illetően a parlament törvényein nyugszik, így a mindenkori új kormánypárt pártpolitikus-miniszterei, bár a minisztériumi apparátusok élére kerülnek, de csak a tárcájukat érintő törvényi anyag megváltoztatás útján tudják átvinni az új politikai prioritásokat apparátusuk tevékenységébe. Ennek a politika szempontjából is nagy jelentősége van, mert így a politikai célok gyakorlatba átültetése az egyes politikusok szubjektivitásától elkülönül, testületek (parlament vagy a párt vezérkara stb.) ügyévé válik.[25]

Ennek a politika és a közigazgatás között „közlekedő" joganyagnak növeli a garanciáit a közigazgatási bíráskodás megszilárdulása is. A mindenkori új politikus réteg nem tud keresztüllépni a közigazgatási jog szabályaiban rögzítetteken, mert a közigazgatási bíráskodás előtt az érintettek megtámadhatják az ilyen állami döntéseket. Hosszú ideig nem volt biztosított a közigazgatási bíráskodás elkülönülése a politikai szférától – és jónéhány esetben még ma is mutatkoznak problémák ezen a téren – ám fő szabály szerint ma már biztosított neutralitásuk. Továbbnöveli a jog garanciáit az alkotmánybíráskodás szerepének növekedése a II. világháború óta Nyugat-Európában.[26] Egyrészt fokozza a közigazgatási bíráskodás eszközrendszerét, amennyiben innen az alkotmánybírósághoz lehet fellebbezni, másrészt ennek révén lehetővé vált az alacsonyabb szintű kormány ill. miniszteri rendeletek törvényhez kötése.

Visszatérve Habermashoz tehát, ha így *megbontjuk a politikai állam fogalmát,* és figyelembe vesszük, hogy a politikum lokalizálódott az állam tevékenységén belül, akkor jobban megérthetjük a tőkés állami beavatkozás természetét. Így más következtetést vonhatunk le abból a kétségtelen tényből is, hogy a törvényhozás és a végrehajtás hagyományos elkülönülése felszakadozott a mai nyugati államokban. A parlament és a

kormány elkülönítését valló hajdani hatalom-megosztási elmélet valóban nem alkalmas ma már a nyugati politikai rendszerek megértéséhez. A szervezett tömegpártokon nyugvó választások következtében a parlamenti többség és a kormány, – amely tulajdonképpen a választásokon győztes párt vezérkara –, teljes mértékben összefonüdik. Ez az összefonódott politikai réteg azonban egy másik vonal mentén, az előbb vázolt módon egyre inkább elkülönült az állandó közigazgatási apparátustól.[27]

A tőkés állami beavatkozás növekszik, de a politika és a közigazgatás szabályozott és közvetett viszonyának kialakítása révén, ezt inkább tekinthetjük a *közigazgatás növekedésének, mint „refeudalizálódásának."*

3. Az állami szféra funkcionális elkülönülésének módosult formája

(A funkcionalista rendszerelmélet megoldáskísérletei)

Az állami szféra funkcionális elkülönülésének leépülését elfogadó elméletekkel szemben hangoztatott megfontolások arra késztetik a vizsgálódót, hogy olyan elméleti keretek után kutasson, amelyek az állami beavatkozás növekedésének tényeit bele tudják ágyazni a funkcionális elkülönülések módosult formáinak fennmaradásába. Megítélésünk szerint a *funkcionális rendszerelméletek* néhány témánkat érintő kiindulópontjának felhasználása termékenynek bizonyulhat a tőkés országokban megfigyelhető állami beavatkozás és a társadalmi szférák funkcionális elkülönülései fennmaradásának összeegyeztetésében.

Az egyik ilyen termékeny kiindulópontot a társadalmi szférák között közvetítő *„generalizált médiumok"* feltételezése jelenti. Két vagy több szféra szorosabb együttműködése, ha eközben ez közvetítő médiumon keresztül valósul meg, nem szünteti meg az együttműködő társadalmi szférák *belső értékszempontok* (gazdasági, politikai, tudományos stb.) szerinti működését, és így a funkcionális elkülönülések épen tartása mellett valósul meg a koordináció. A szorosabb koordináció másik módja, amikor *két vagy több társadalmi alrendszer egy önálló eljárást különít el,* ahol az eltérő alrendszerek eltérő értékszempontjai közvetlenül konfrontálódva és az eltérő szempontok szerinti közös optimálisra törekedve alakítják ki a cselekvési módokat, ám közben az érintett társadalmi alrendszerek mikrofolyamataikat illetően zártak maradnak, és ezek csak a belső logikára orientálódva folynak le.

a) *A társadalmi alrendszerek között közvetítő médiumok elmélete*

A társadalmi szférák közötti kapcsolatokat vizsgálva Talcott Parsons jutott először az 50-es évek közepén arra a gondolatra, hogy a pénzhez analóg, a gazdaságon kívül a többi társadalmi alrendszer is formalizált olyan mechanizmusokat, amelyek az adott szférán belüli teljesítményeket az ottani értékrendszer szerint generalizálja, és egyrészt így az alrendszeren belül összemérhetővé teszi a teljesítményeket, másrészt ezeket a többi szféra teljesítményeire becserélhetővé teszi. Négy analitikailag felfogott társadalmi alrendszerből álló modelljéhez négy közvetítő médiumot rendelt: a gazdasági alrendszer

mellé a *„pénzt"*, a politikai szféra médiumaként a *„hatalmat"* a szocietális közösségnél a *„befolyást"* és a kulturális szféra mellett az „értékkötelékeket" jelöli meg.[28]

Hatását tekintve tulajdonképpen nem is Parsons konkrét médiumai a jelentősek, hanem a közvetítő mechanizmusok *lehetőségének koncepcionális kiemelése.* Konkrét médiumait illetően ugyanis rögtön problémát okoz, hogy Parsons *analitikailag* kezeli a társadalmi alrendszereket, és nem a valóságosan működő társadalmi szférákat tekinti azoknak.[29] Így több, a valóságban elkülönült szférát von össze – megítélése szerint – közös funkciójuk alapján. Ez különösen a kulturális alrendszernél látható, ahol a tudománytól kezdve, az oktatási szféra a művészetek stb. egy alrendszerbe kerülnek. (A kulturális alrendszeren kívül a politikai rendszert, a gazdasági rendszert különíti el és ezek alapjaként – mint negyedik alrendszert – a szocietális közösséget.)

Parsons-sal szemben Niklas Luhmann, funkcionális rendszerelméletében valóságos értelemben fogja fel az egyes társadalmi szférákat mint alrendszereket, és ezek sokaságából indul ki. Luhmann módosítva átveszi Parsons médiumelméletét. A pénzmédiumon kívül a politikai rendszer médiumaként elfogadja a „hatalom" médiumát, ezeken kívül a család mint szociális alrendszer médiumaként a szeretetet, a tudomány alrendszere mellett a „reputációt" (illetve az ennek alapul fekvő „tudományos igazságot") tekinti.[30] Ha ez utóbbit egy kicsit közelebbről megvizsgáljuk, látható lesz, hogy bizonyos esetekben ténylegesen létező mechanizmusokra tapint rá a médiumelmélet.

Luhmann ennél abból indul ki, hogy a tudomány rendszerszerű kialakulása és e funkció ellátására elkülönült réteg megjelenése azt is jelentette, hogy a tudományos igazságfogalom fokozatosan elvált illetve elválik a hétköznapi igazságelképzelésektől. A hétköznapi életben egy sor tényezőtől függ egy információ igaznak tartása. Ezt befolyásolhatja éppúgy a kijelentő ruházata, beszédmodora, nem utolsósorban kora stb. de számba jöhetnek morális vonásai (negatív vagy pozitív előjellel) és még egy sor más véletlen tényező. Luhmann kimutatja, milyen lassan megy végbe az a folyamat, amelyben a tudomány belső szervezési elveinek megfelelően egy információ igazságtartalmának megítélése leválik a külsődleges jegyektől. Ezzel párhuzamosan a tudományos igazság verifikációs követelményei a magasba szöknek.

Ez csak úgy mehetett végbe, ha a tudományos igazság elismerése szempontjából releváns réteg elkülönül a politikai-ideológiai-morális szférák hordozóitól éppúgy, mint a hétköznapi megítéléstől. A tudományon belül alakulnak ki azok a kontrollmechanizmusok, amelyeknek küszöbei szelektálják egy korszak tudományosnak elfogadott ismerettömegét, és kiállítják a tudományos teljesítmények létrehozóinak a bizonyítványát. Ez utóbbiban, a „reputációban" és ennek rangsorában látja Luhmann a tudományos igazságnak mint közvetítő közegnek a felszíni megjelenését. A többi alrendszer számára a tudomány és egyes tudósok belső teljesítményei részleteiben lemérhetetlenek, csak a tudományon *belül* kiállított reputáció-rangsor az, ami megfoghatóvá válik számunkra, ennyiben a reputáció *adott foka* a tudomány és az egyes tudós „pénze"-ként szolgál a többi alrendszer felé. Egy korszak politikai rendszere számára tehát néhány „vezető" tudós jelenti a tudományos igazság letéteményesét; ezeknek a véleményére támaszkodnak a politikán belül a felmerülő problémákra a döntésekhez alternatíva-kiválasztásakor. Ám a reputációnak mindig tudományon belüli kontrollmechanizmusokban kell „felfrissülnie", és ennek során detronizálni lehet a kitüntetetteket. A következő korszakok már más reputáció-rangsort állítanak ki.

Persze Luhmann világosan látja, milyen távol áll a tudomány még ma is ettől a tiszta médiumon keresztül visszakapcsolódástól, de tendenciájában erősödni látja ennek szerepét.

A médiumelmélet túlfeszítésével szemben Jürgen Habermast láthattuk fellépni a 70-es évek végén. Habermas az előbbiekben elemzett munkája megírása óta eltelt több mint 20 év alatt alapvető átalakuláson ment keresztül. A funkcionális rendszerelmélettel konfrontálódva új fogalmi apparátus kialakítását látja szükségesnek. Új szisztematikus művében („A kommunikatív cselekvés elmélete") nem találjuk viszont a korábbi kategóriapáros, a politikai állam és a polgári társadalom használatát.[31] Hasonló céllal itt az Alfred Schütz-től és a fenomenológiától kölcsönzött „életvilág" fogalmát találjuk, amelyről a társadalmi evolúció menetében leszakadnak a célracionalitás imperativuszai alapján szerveződő rendszerek – a gazdaság és a politikai rendszer. *A polgári társadalom helyét így az „életvilág" a kiszakadó politikai állam helyét a „rendszerleszakadások" veszik át* (gazdaság és a politika alrendszere). Ebben a munkájában már Habermas is használja a közvetítő médiumok kategóriáit. Parsons nyomán a gazdaságnál a pénzt a politikai szféránál a hatalmi médiumot.[32] Egy párhuzamosan írt önálló tanulmányában azonban kritikával él a médiumelmélet túlfeszítéseivel szemben.[33] Alapvetően hibásnak találja Parsons-nak azt a feltételezését, hogy minden társadalmi alrendszer mellett létre kellett jönni egy közvetítő médiumnak. A gazdaság és a politika mellett ebben a tanulmányában még a tudományt tekinti olyannak, amely valóban létrehozott ilyen médiumot. Luhmann-hoz hasonlóan ő is a reputációt tekinti itt médiumnak.[34]

b) A társadalmi alrendszereket összekapcsoló elkülönült eljárások

A funkcionálisan elkülönült társadalmi szférák közötti intenzívebb együttműködést teszi lehetővé anélkül, hogy megbontaná az együttműködésben résztvevő szférák belső logikáját, ha az együttműködésben résztvevő szférák e célból *egy önálló eljárást* bontanak ki. A generalizált médiumok mellett Niklas Luhmann munkáiban találunk erről elemzéseket.

Luhmann már a társadalmi szférák funkcionális elkülönülésében központi szerepet juttat a szférák között közvetítő eljárásoknak. Az államhatalom pl. csak úgy tudott részfolyamatait illetően lezáródni a többi szférával való közvetlen összekapcsolódás elől, hogy választási eljárás különült el, és ebben az államhatalom *döntő pontjaira* lokalizálódott az állam és a társadalom összeköttetése.[35] A társadalom felőli politikai befolyásolás így elkülönült és formalizált eljárásban éri el az állami döntéshozatalt.

Mennyiben jelent változásokat a választási eljáráson keresztüli összekapcsolódásban a nyugati társadalmakat illetően az állami beavatkozással növekvő döntési teher? Luhmann intencióinak szellemében ezt tovább vihetjük úgy, hogy a választási eljárásban lezajló politikai akaratképzés több irányban meghosszabbodik, további „eljárások" kapcsolódnak rá. A politikai pártok kialakulásával a választási eljárás előtti szakaszban a pártokon belüli akaratképzési eljárások (párttestületek választása stb.) formalizálódtak, és az állami döntési paletta bővülésével ezekben az eljárásokban a társadalom eltérő rétegei ki tudják alakítani politikai alternatíváikat. A választási eljárás nemcsak előző eljárásokkal bővül ki, hanem a választások útján létrejött parlamenteken – és kormá-

nyokon – *belül is* további akaratképzési eljárásokkal hosszabbodik meg a növekvő állami döntési teher lefedezése. Pl. a permanensen futó törvényelőkészítési eljárásokat lehet kiemelni, ahol a politikai akaratképzés során létrejött alternatívák többé-kevésbé kompromisszumra tudnak jutni.

Nos tehát Luhmann megoldásai szerint a társadalmi alrendszerek közötti egyre intenzívebb összekapcsolódás nem állítja vissza a korábbi diffuzitást, hanem az összeköttetést biztosító *alapeljárás további differenciálódásával* történik meg a szorosabb koordináció.

Másik példát lehet hozni az eljáráson keresztüli összekapcsolódásra Luhmann-tól, a jog a politika és a tudomány vonatkozásában. Ebben a jog *alkotási eljárása* szolgál e szférák között a mind intenzívebb összekapcsolódásra. A jog alkotásának elkülönülése a már hatályos jogot alkalmazó jogi alrendszertől teszi lehetővé, hogy a jog mint egész lezáródjon a többi társadalmi szféra – ideológiai, kulturális stb. felé.[36] A társadalom értékítéletei, ideológiai világképeiből származó preferenciái, és politikai alternatívái így nem közvetlenül az egyes bírák személyiségébe beépülve alakítják *mikrofolyamataiban,* hanem ezek a hatások a politikai akaratképzésben *artikulálva* érik el a jogot – *alkotási eljárásánál.*[37]

A folyamatosan működő jogi szféra kötve van a jogalkotási eljárásban létrehozott jogszabályok értékítéleteihez, ill. az ebben megszüntetve-megőrizve foglalt politikai célrendszerhez. A jogalkotási eljárásban lehetővé válik a mindenkori új politika számára, hogy a hatályos jog módosításával vigye át az új politikai prioritásokat a jogalkalmazás mikrofolyamataiba, és ezeken keresztül a gyakorlatba. Ugyanígy a tudomány eredményei is jórészt itt tudnak belefolyni a működő gyakorlati szférák átalakításába. A modern jogalkotási eljárás jónéhány láncszeme az adott jogszabállyal érintett terület tényeinek és ezekből nyerhető törvényszerűségek feltárása irányul, és némileg ideáltipikusan ábrázolva, az így feltárt döntési lehetőségek között történik meg a politikai akaratképzésben megfogalmazódott alternatívák általi szelekció és végül az így fennmaradt alternatívákat tovább rostálja a jog kialakított intézményrendszere. Vagyis a *politikailag* lehetségesből kihasítja a *„jogilag lehetséges"* szűkebb körét, ezzel védve a működő jog belső logikáját, de másrészt az új politika prioritásai is át tudnak jutni a jog belsejébe.

A funkcionális rendszerelméletnek ezek a konstrukciói, ha sok esetben ellenkező előjelű jelenségeket is tapasztalhatunk a fejlett tőkés országokban,[38] arra figyelmeztetnek, hogy alaposabban kell néznünk az állam és a többi szféra funkcionális elkülönülésének leépülését mutató jelenségek és az ezt konstatáló elméletek mögé.

JEGYZETEK

[1] *Pokol Béla:* Modernizáció – a társadalmi alrendszerek funkcionális elkülönülése. Társadalomtudományi Közlemények, 1983/3. sz.

[2] A szekularizációnak egy sor értelmezése terjedt el (ld. ehhez *Murányi Mihály:* Mi a szekularizáció? Világosság 1977/8–9. számában levő cikkét). Funkcionális elkülönülésként való felfogása újat adhat a szekularizáció irodalma számára is, mert egy átfogóbb elméleti keretben összehasonlíthatóvá teszi más funkcionális elkülönülésekkel (ld. erre *Niklas Luhmann:* Funktion der Religion, Suhrkamp Verlag 1977.)

[3] *Niklas Luhmann:* Rechtssoziologie II/207.; *uő:* A jog pozitivitása mint a modern társadalom előfeltétele, in: Jog és Szociológia (szerk.: Sajó András) Közgazdasági és Jogi K. 1979. 123–143.

[4] Ld. ehhez *Varga Csaba:* A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémia Kiadó 1979. 39–62.

[5] *Niklas Luhmann:* Rechtssoziologie II/217–227.

[6] Az oktatás tömegessé válásával alrendszerű kialakulásához: *Shmuel N. Eisenstadt:* Tradition, Wandel und Modernität. Suhrkamp 1979. 129.

[7] L. ehhez *Somlai Péter:* A családi stabilitás kapcsolati szemlélete, Szociológia 1982/4.

[8] *Niklas Luhmann:* Selbststeuerung der Wissenschaft in: *uő:* Soziologische Aufklärung Band 1. Westdeutscher Verlag 1974. 4. Auflage 232–252.

[9] *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat 1976.

[10] I.m. 141. E sorok alapján egész megalapozottnak tűnik Kornai János megállapítása: „Polányi a redisztributív szerep kiemelésével nemcsak leszűkíti e koordinációs forma leírását, de torzítja az értékelését is. Sok olvasójában – és különösen „polányista" hívőiben – az a benyomás marad meg, hogy az „igazságtalan" piachoz képest a „redisztribúció" igazságosabb újraelosztást biztosít. Megfigyelhető, hogy Polányi híveiben rendszerint ellenszenv él a piaccal szemben, és rokonszenv a redisztibúció iránt." (*Kornai János:* Bürokratikus és piaci koordináció. Közgazdasági Szemle 1983/9. 1028.

[11] I. m. 251.

[12] I. m. 142.

[13] *György Konrád–Iván Szelényi:* Der Weg der Intelligenz zur Klassenmacht. Suhrkamp 1979.

[14] *Jürgen Habermas:* A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása Gondolat 1971.

[15] I. m. 110.

[16] Uo.

[17] I. m. 217.

[18] I. m. 258.

[19] I. m. 332.

[20] *Jürgen Habermas:* Theorie des kommunikativen Handelns Suhrkamp 1971. Magyar nyelvű ismertetése: *Pokol Béla:* Az instrumentális ész trónfosztása. Világosság 1982/10. sz.

[21] *Bihari Péter–Falusné Szikra Katalin:* Állami vállalatok a fejlett tőkés országokban. Közgazdasági Szemle 1983/6., 655–656. A szerzőpáros *versenyző* és *nem versenyző* állami vállalatokat különböztet meg a fejlett tőkés országok gyakorlatát elemezve. „A versenyző állami vállalatoknál a magánvállalatokhoz képest az egyetlen lényeges eltérés a tőkemozgásban jelentkezik. Az ilyen típusú vállalatok igazgató tanácsában elsősorban jó hírű gazdasági szakemberek kapnak helyet, kevés az állami és politikai funkcionárius. A vállalat ellenőrzése több országban nem közvetlenül államigazgatási szerveken, hanem azoktól elkülönült állami holdingokon keresztül történik". (655.)

[22] Ha nem figyelünk a szociálpolitikának erre a gazdasági racionalitás hatásait *utólag* korrigáló – kompenzáló jellegzetességére, akkor valóban a funkcionális elkülönülés leépülésére lehetne következtetni az állam ilyenfajta szolgáltatásainak növekvő jelentőségétől. Így ezt vonja le *Hankiss Elemér* és szerzőgárdája is új tanulmányukban: „... a második világháború után kialakuló jóléti társadalmakban egyre több társadalmi funkció is beépült a gazdasági tevékenységrendszerbe ... s így ma már ezek célrendszerére is jellemző bizonyosfokú diffuzitás." (*Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László–Szakolczai Árpád:* Kényszerpályán? MTA Szociológiai Intézete Kiadványa 1982. II/305. Majd ebből levonják a következtetést: „A gazdasági tevékenység egycélúsága ma már nem tekinthető egyértelműen modernizációs kritériumnak" (306.)

[23] A politikusrétegek és a közigazgatási állomány kettéválását már Max Weber jelzi a századelőn (ld. *Max Weber:* Gazdaság és társadalom 398–399.)

[24] Jó példát jelentett erre az új szocialista párt kormány kísérlete Franciaországban, hogy a kormánypárttá válás után megkísérelték a felsőbürokrácia egy részének lecserélését a pártjukhoz közelebb álló körökből. Nagy politikai harcok után is azonban csak részleges sikereket értek el ezen a téren. Másik oldalról a kormánypárttal kialakított szorosabb affinitást példázza a Német Szövetségi Köztársaságban megfigyelhető jelenség. Itt a hosszabb ideig hatalomban levő szociáldemokrata párt fokozatosan át tudta alakítani az állam szerveit céljainak megfelelő működésre. Az új keresztény-demokrata kormány most sokszor úgy érzi, hogy a „keze alatt működő" állami szervek még a ko-

rábbi kormánypárt „szellemét" képviselik. Lambsdorf gazdasági miniszter elleni állhatatos ügyészi nyomozás így nemcsak az ügyészségnek a kormánytól való függetlenségére példa.

[25] L. *Niklas Luhmann:* Soziologie des politischen Systems. in: Soziologische Aufklärung Band. 1. 160.

[26] *Pikler Kornél:* Alkotmánybíróságok. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Kiadványa 1973.

[27] *Karl Loewenstein* a korabeli hatalommegosztási konstrukciók kiürülését konstatálva – az általunk használt elkülönítéshez hasonlóan – a „politikai alapdöntéseket" hozó tevékenységi kört különíti el az ezek „kivitelezésére irányuló" tevékenységtől. A politikai alapdöntések létrehozásában pedig a kormány együtt vesz részt a parlamenttel. (ld. *Karl Loewenstein* Verfassungslehre. Tübingen 1959. 39–45.)

[28] Az egyes médiumokat elemző tanulmányokat összesítve l: *Talcott Parsons:* Politics and Social Structure The Free Press. New York 1969, 352–473.

[29] A társadalmi alrendszerek valóságos vagy analitikai jellegének elemzésére l.: *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog Gondolat 1974. 21–25.

[30] *Niklas Luhmann:* Einführende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien, In: Soziologische Aufklärung Bd. 2. Opladen 1975. 170–192.

[31] Jeleznünk kell, hogy ebben az összegző munkájában Jürgen Habermas nem deklaratívan szakít a politikai állam és a polgári társadalom kategóriapárossal, sőt néhány esetben hivatkozik is a társadalmi nyilvánosságot elemző munkájára, amelynek középponti kategóriái voltak ezek. Ám *ténylegesen* nem használja már ezeket elemzéseinél.

[32] *Jürgen Habermas:* Theorie des kommunikativen Handels. Suhrkamp 1981. II/471–475.

[33] *Jürgen Habermas:* Handlung und System – Bemerhungen zu Parsons Medientheorie, in: *Wolfgang Schluchter* (szerk.): Verhalten, Handeln uns System. Suhrkamp 1980, 68–106.

[34] I. m. 102–103.

[35] *Niklas Luhmann:* Soziologie des politischen Systems in: *uő:* Soziologische Aufhlärung Band 1, 155–156. Westdeutscher Verlag 1974.

[36] *Niklas Luhmann:* Rechtssoziologie II/217–227.

[37] Persze ez nem jelenti azt, hogy ezzel a jogalkalmazók – elsősorban a bírák – *személyiségén keresztüli* értékítéletek alól teljesen ki lenne vonva a jog alakítása, és így bizonyos diffuzitás ne maradna fenn a jog és a többi társadalmi szféra között. Az összekapcsolódás fő területe azonban áttevődik a jog elkülönült alkotási folyamataiba, ahol a politikai értékítéletek, és a többi szféra értékszempontjai is nyíltan be tudnak kapcsolódni a jog rendelkezéseinek alakításába.

[38] Így talán nehezen illeszthetőek be a funkcionális elkülönülések fennmaradására voksoló elméletekbe a Nyugat-Európában megfigyelhető *neokorporatizmus* jelenségei. A neokorporatizmus intézményei elsősorban nem a hagyományos alkotmányjogi rendszeren belül működnek, hanem közvetlenül a közigazgatás csúcsszervei mellé települve. Főként azok a politikai befolyásolási technikák, amelyek a közigazgatás részegységei felé irányulnak (pl. az egyes érdekképviseleti szervek munkálkodásai, hogy velük szimpatizáns közigazgatási alkalmazottat juttassanak pozícióba) a közigazgatási személyzet újra-politizálódását indítja be. Ez a példa is mutatja, hogy a spontán módon keletkező technikák, mechanizmusok sok esetben valóban a már egyszer létrejött funkcionális elkülönülések ellen hathatnak. (A neokorporatizmus elemzéséhez: *Ulrich von Alemann:* Neokorporatismus .Campus Verlag 1981.; *Pokol Béla:* Politikai pártok és érdekképviseleti szervek. Világosság 1981/8–9. sz.

SUMMARY

Béla Pokol: To the understanding of the nature of modern capitalist State intervention

The author focuses his attention on the basic trends of the evolution of European societies in order to interpret the nature of the growing State intervention that can be observed in our century. He considers the functional separation of the individual social spheres to be the basic trend of modernization. Along this process the fusion of the spheres gradually disappears and social activities going on in the individual sub-systems are moulded by the specific value objectives and selective

principles of the functionally separated social sub-systems. Such a functional separation is the removal of the religious sphere from the life of the other ones. Besides secularization the separation of the political State can be mentioned, by which the economy and the private sphere are depoliticised. Law also is released from diffuse political penetration and the relationship of politics and law has become increaingly regulated ever since the 19th century. The sphere of science also breaks away from everyday life and since the beginning of the century it has been increasingly becoming an independent social sphere. During this process the inner logic of science has gradually been isolated from direct ideological value considerations and everyday diffuse visions of truth.

An increasingly vigorous expansion of State intervention in the advanced capitalist countries has produced a series of theoretical approaches which interpret this development as the reduction of the functional separation of the State. Of them the author analyses the concept of Jürgen Habermas from the sicties, which describes the situation evolving as a consequence of State intervention as 're-feudalisation' and're-politicisation'. The economic historian, Karl Polányi also arrives at the reduction of the functional separation of the State and economy from an entirely different approach and conceptual framework and interprets increasing capitalist State intervention as well as the Eastern European socialist planned economies to be the repeated appearances of redistribution. This approach is extended by Iván Szelényi and György Konrád in their joint volume on identifying the ascendancy of the intelligentsia to power.

The author challenges these theoretical approaches advocating functional reduction and tries to utilize some of the findings of fuctional systems theory to the understanding of the nature of modern State intervention. He stresses the explanatory value of the medium-theory of Parsons and Niklas Luhmann. If the State interferes into economy through e.g. money as a *mediating* medium, then it does not yet break the isolated economic rationality and no re-feudalisation takes place. Another way of closer linkages among the isolated social sub-systems is the separation of such *special procedures* through which several subsystems are capable of mediating their value interests. E.g. the political sphere gets involved in the process of law making and can get its value considerations included in the legal norms, otherwise both spheres remain closed against each other in their microprocesses.

According to the final conclusion of the author capitalist State intervention does not mean the reduction of functional separations in respect of the social spheres, only the exchange of activities among the spheres become increasingly intensive. The repeated intermingling of the isolated economic, political, ideological, etc. value considerations would mean the renunciation of the level of modernization so far achieved.

The paper suggests that it is just the problems of diffuse interminglings appearing within the framework of early socialism that prove such a type of develoment to be a blind alley. Starting from a low level spectacular industrialization could be accomplished with the centralized re-distributive planned economy, but after a certain point of development this social model had produced stagnation. Thus the repeated functional separation of the various social spheres has become a pressing social task of the recent years in the East-European socialist countries as well. Hungarian economic and social reforms can be considered as the conscious recognition of these problems.

РЕЗЮМЕ

Бела Покол: К пониманию природы вмешательства современного капиталистического государства

Для того, чтобы истолковать природу наблюдающегося в наш век возрастающего государственного вмешательства автор ставит в центре основной тренд эволюции европейских обществ. Основной тенденцией модернизации он считает функциональное отделение отдельных общественных сфер. В ходе этого переплетенность сфер постепенно прекращается и общественную деятельность протекающую в отдельных подсистемах формируют специфические оценки ценностей и принципы селекции функционально отделившихся общественных подсис-

тем. Таким функциональным отделением можно считать отход религиозной сферы от остальных сфер. Наряду с секуляризацией можно упомянуть отделение политического государства, за счет чего деполитизируется хозяйство и личная-частная сфера. Из диффузного политического воздействия высвобождается и право и отношения между политикой и правом начиная с XIX. века становятся все более регулированными. Из повседневной жизни выделяется и научная сфера и – с начала текущего века – все более развивается в самостоятельную общественную сферу. В ходе этого постепенно отделяется и внутренняя логика науки от прямых идеологических аспектов ценностей и от диффузных будничных представлений об истине.

Все усиливающееся расширение государственного вмешательства в развитых капиталистических странах создало ряд теоретических подходов, которые истолковывают это развитие как разрушение функционального обособления государства. Из них автор анализирует концепцию Юрген Хабермас-а из 60-ых годов, которая описывает положение возникающее вследствие государственного вмешательства ка „рефеодализацию", „реполитизацию". С совершенного другой точки зрения и другим аппаратом понятий приходит к разрушению функционального обособления государства и экономики и экономист Карой Полани, который толкует как вновь возникновение редистрибуции как усиливающееся вмешательство капиталистических государсяво так иевропейские социалистические плановые хозяйства. Эту точку зрения развивают Иван Селени и Дьёрдь Конрад в нашем общем сборнике констатирующем приход к власти интеллигенции.

Автор считает теоретические подходы провозглашающие функциональное разрушение проблематичными и пытается применить некоторые опознания функциональной системной теории для понимания природы современного государственного вмешательства. Он подчеркивает объясняющую ценность теории медиума Парсонса и Никласа Луманна. Если государство, например, вмешивается в экономику черер деньги как посреднической среды, то оно ещё не разбивает обособленную хозяйственную рациональность, не возникает рефоедализация. Другой способ более тесного соединения обособившихся общественных подсистем – обособление специальных методов, в которых свои оценки ценностей могут передавать несколько подсистем. Например в сферу правотворчества подключается и политическая сфера, которая таким образом может ввести свои точки зрения в правовые нормы, но в остальном каждая сфера в своих микропроцесса, остается закрытой по отношению к другой.

Согласно конечным выводам автора государственное вмешательство в капиталистических странах не означает в отношение общественных сфер разрушение функционального обособления, лишь обмен деятельностями между сферами становится все более интенсивным. Переплетение вновь обособленных сфер: экономической, политической, идеологической и т.д. означало бы отказ от достигнутого уровня модернизации.

В статье указывается на то, что как раз проблемы диффузного переплетения наблюдавшиеся в рамках раннего социализма доказывают тупиковый характер такого развития модернизации. В рамках централизованного дистрибутивного планового хозяйства можно, начиная с низкого уровня осуществить эффектную индустриализацию, но после определенного пункта в развитии эта общественная модель вызвала застой. Вновьсоздание функционального обособления отдельных общественных сфер, таким образом проявляется в последние годы как насущная задача и в восточно-европейских социалистических странах. Общественно-экономические реформы проведенные в Венгрии можно считать осознанием этих проблем.

JÜRGEN HABERMAS

AZ AMERIKAI ÉS A NÉMET ÚJKONZERVATÍVOK A KULTÚRA ELLEN: ÉRTELMISÉGI MOZGALOM KÉT POLITIKAI HAGYOMÁNY VONZÁSÁBAN

A hatvanas évek közepe óta az újkonzervativizmus fölerősödését figyelhetjük meg az Egyesült Államokban és Nyugat-Németországban. Ebben az időben a nyugati ipari társadalmak gazdasági, politikai és kulturális fejlődése már nem felelt meg annak a kedvező képnek, amelyet sok nyugati tudós és filozófus alkotott róla. Az újkonzervativizmus fölerősödése ennek a csalódásnak tulajdonítható. Mindazonáltal jelentős különbségek vannak az amerikai és a német újkonzervativizmus között. Az Egyesült Államokban sok újkonzervatív a volt liberálisok közül került ki. Szembekerülve a vietnami vereséggel, az intézmények tekintélyvesztésével, az új társadalmi mozgalmakkal, az elbürokratizálódással és a mind erősebb válságtudattal, kijelentették: a jelenlegi válság *okai* annak tulajdoníthatók, hogy a modern kultúra lerombolta a társadalom erkölcsi alapjait, „anarchista" életstílus alakult ki, és korlátlan önmegvalósítási igény jelentkezett, amelyek aláássák a mindennapi élet fegyelmét a polgári társadalomban. Támadást intéztek az értelmiség – az új „osztályellenség" – ellen, felelőssé téve ezért a válságért. És kívánatosnak mondják a vallásos tudathoz való visszatérést az uralkodó világi kultúrában, és a polgári társadalom megerősítését külső és belső ellenségeivel szemben. A nyugatnémet újkonzervatívoknak más a múltjuk. Náluk jobban érvényesült a konzervatív szellem folyamatossága a hagyományos nemzeti értékek: az engedelmesség, a felelősség és az áldozatkészség kihangsúlyozásával. 1945 után a konzervatívok elfogadták a modernséget mint technológiai programot és a folyamatos tőkés növekedés szükségletét, de nem fogadták el a felvilágosodás elvein nyugvó modern kultúra eszméjét.

A *Monat* utolsó (1982. július-szeptemberi) számában Norman Podhoretz, a *Commentary* főszerkesztője, aki Irving Kristollal, a *Public Interest* főszerkesztőjével együtt az amerikai újkonzervatívok legbefolyásosabb vezetője, kettős érdemet vindikál magának és barátainak. Eszerint az „újkonzervatívoknak" nevezett értelmiségiek csoportja megrendítette a baloldal és a liberálisok pozícióit „az eszmék világában", és ezzel megnyitotta az utat Ronald Reagan elnöksége előtt. Kétségtelen, hogy az újkonzervatívok csak a három csoport egyikét képviselik az új elnök ideológiai klientúrájából – az inkább katolikus orientációjú konzervatívok mellett, akik a hidegháború kezdetétől fogva a William Buckley-féle aktivisták körül gyülekeztek, és a protestáns fundamentalisták mellett, akik az 1970-es években Új Jobboldallá, a csöndes többség szószólóivá kiáltották ki magukat. E két mozgalomtól eltérően az újkonzervatívok nem képviselnek tömegeket. Így például elhatárolják magukat az Új Jobboldal populizmusától, akárcsak a politika és a vallás összekapcsolására irányuló kísérlettől. Tömegbefolyásuk könnyebben méretik meg a szellemi értékek tőzsdéjén, mint választási szavazatok formájában. Sike-

rült ugyanis elérniük, hogy az Egyesült Államokban, fél évszázad óta először, a konzervativizmus olyan jelenséggé váljék, amely megérdemli, hogy intellektuális szempontból komolyan vegyék. Az újkonzervativizmusnak köszönhető, hogy egy konzervatív kormányzat nemcsak az egyszerű pragmatizmusra és a közvélemény hangulataira támaszkodhat, hanem ennél többre is: elméleti perspektívákra. Ez magyarázza azt az érdeklődést, amelyet ez az értelmiségi mozgalom az európai konzervatív pártokban váltott ki; erre szolgáltat példát a német CDU azzal a kongresszussal, amelyet a Konrad Adenauer alapítvány szervezett 1981 szeptemberében, és amelyen német és amerikai újkonzervatívok gyűltek össze.[1]

Mindkét országban olyan értelmiségiekről van szó, akik szabadon társultak közös eszmék alapján. Az amerikai és a német újkonzervatívokat olyan kritikai eszmék és meggyőződések hozzák közel egymáshoz, amelyek ugyanazokból a csalódásokból fakadnak. A hatvanas évek közepe óta e szociológusok és filozófusok olyan gazdasági, politikai és szellemi fejleményekkel szembesültek, amelyek már nem egyeztek meg azzal az inkább kedvező képpel, amelyet a nyugati ipari társadalmakról alkottak. Ebből a szempontból az újkonzervativizmus egy kiábrándulási folyamat eredménye. Ugyanakkor az amerikai és a nyugatnémet újkonzervatív gondolat profilja éppannyira különbözik egymástól, mint azok a korabeli elméletek és diagnózisok, amelyek az ötvenes években a két országban élő értelmiségieknek szolgáltak alapul. Először az amerikaiakról fogok beszélni.

I.

Az elmélet területén az újkonzervatívok alkotó magját olyan ismert, tudományos életművet létrehozó szociológusok képezik, mint Daniel Bell, Peter Berger, Nathan Glazer, Seymour Martin Lipset, Robert Nisbet és Edward Shils, akik nem rejtik véka alá, hogy baloldaliak és liberálisok voltak. Az ötvenes évek során sokan tartoztak az American Committee for Cultural Freedom körüli, szigorúan kommunistaellenes körhöz, részt vettek a kulturális szabadságért rendezett kongresszusokon, és a nagy példányszámú *Encounter* című folyóiratban, a *Preuves* és a *Monat* angol megfelelőjében publikáltak. Ebben a korszakban az amerikai kormányzat támogatta azoknak a törekvéseknek a jól szervezett együttesét, amelyek kihangsúlyozták a szabad világ liberális alapjait a Szovjetunió imperialista hatalmával és az elméleti marxizmus minden változatával szemben. Ez a politikai háttér domborítja ki az amerikai újkonzervatívok eszméinek folyamatosságát, akik ma is tartanak két olyan pozíciót, amelyet az ötvenes években védelmeztek.

Az antikommunizmust egyrészt, amely alátámaszthatta a *totalitarizmus*-fogalmat, és egy *antipopulizmus*t, amelyet *az elit demokratikus hatalmának elmélete* igazolt. Ezeket az elméleteket, még akkor is, ha kétségtelen, hogy az ötvenes évek szociológiája vitatta őket, széles körben elfogadták. A totalitarizmus elmélete feltárta a szemben álló politikai rendszer kedvezőtlen oldalait, amikor kiemelte a fasiszta és a kommunista egypártrendszer közötti analógiákat; a másik elmélet megvilágította a nyugati politikai rendszer előnyeit, amikor azt állította, hogy a hatalmak elválasztásán alapuló alkotmányos állam egyszerre biztosítja a társadalmi érdekek pluralizmusát és a vezető gárda optimális kivá-

lasztását. Ez volt azoknak a liberális társadalomelméleteknek a közös nevezője, amelyek konceptualizálták a modernizációs folyamatokat, mégpedig olymódon, hogy az iparilag legfejlettebb társadalom, nevezetesen az amerikai, implicite példaszerűnek tűnhetett.

Kétségtelen, hogy a hatvanas és a hetvenes években a status quonak ez a normatív leírása nem állta meg a helyét a realitásokkal szemben. Ez magyarázza azt az elképzelést, amelyet Irving Kristol alkot magáról, aki a valóság által becsapott liberálisnak tekinti magát. Peter Glotz a következő szabad fordítását adta ennek a meghatározásnak: „Az újkonzervativizmus az a védőháló, amelybe a liberális nyugodtan beleeshet, amikor fél a saját liberalizmusától." Mi kelt félelmet a liberálisokban?

Itt nem ismertethetem azokat a társadalmi és gazdasági változásokat, amelyek a New Deal-korszak végéhez vezettek, és felrobbantották az akkori régi koalíciót (részben egyesek társadalmi felemelkedése által). Inkább azok a változások tűnnek szembe, amelyek a külpolitikában következtek be; az újkonzervatívok a vietnami vereségre és Kissinger enyhülési politikájára reagáltak, amikor azt állították, hogy a világkommunizmus elleni amerikai ellenállást egyfajta erkölcsi fegyverletétel bénítja meg. Ahogy a nemzetközi fejlődés ellentmondott az antikommunizmusnak, úgy a belpolitikában a társadalom részvétele a polgárjogi, a diákkontestálás, az Új Baloldal, a feminizmus és a menekülést szolgáló ellenkultúrák mozgalmában ellentmondásban volt egy minden ideológiától mentes elit hatalmának érintetlen világával.

Mi több, az, hogy a hatvanas évek közepén rámutattak a szegénységre, repedést okozott a fogyasztói társadalom inkább harmonikus képén. Azzal sem vártak sokáig, hogy felfedezzék a Johnson alatt bürokratikusan végrehajtott szociális programok nemkívánatos következményeit. Ott, ahol ezek a programok működtek, még rosszabb volt a helyzet, mert az etnikai kisebbségek vagy a nők jobb perspektíváinak javára veszélybe sodorták az esélyegyenlőség határozott elvét. Ezeket a tendenciákat McGovern egyesítette 1972-ben, egy szakszervezetellenes koalícióban; ez késztette véglegesen a demokrata párttal még nem szakított újkonzervatívokat arra, hogy otthagyják ezt a mozgalmat.

Mármost az újkonzervatívokká vált liberálisok, ha elpártoltak is, megpróbálták megmagyarázni az őket nyugtalanító tényeket, kifejteni szociológusi képességeiket. Itt csak a tartalmára emlékeztethetek ezeknek a sokfelé ágazó elemzéseknek. Ami meglepő, az az újkonzervatív elméletnek a kritikai társadalomelméletekkel való konvergenciája, ami a tisztázandó jelenségek kiválasztását illeti. Magától értetődik, hogy a válságjelenségek leírása eltér egymástól. Az újkonzervatívok nem a gazdaság és az államapparátus működésében keresik az okokat, hanem a kulturális legitimitás problémáiban és általában a demokrácia és a kultúra közötti rossz viszonyban. Őket az az állítólagos tekintélyvesztés nyugtalanítja, amelyet a fő intézmények szenvednek el, és különösen a politikai rendszer. Az olyan kifejezésekkel, mint az, hogy „kormányozhatatlan", „bizalomvesztés", „legitimitásvesztés", szuggesztív módon mutatják be a jelenséget. Hangsúlyozni kezdik a pártok versengése, a tömegkommunikációs eszközök, az egyesületek pluralizmusa stb. által megfogalmazódó követelések és igények „inflációját". Az állampolgárok nyomása az állam feladatainak jelentős növekedésében „robban ki". A hatósági rendelések túlterhelődnek tőlük. E túlterhelődés a legitimitás leépüléséhez vezet, amikor az állam mozgásterét parlamenten kívüli hatalmak korlátozzák, és az állampolgárok a kor-

mányt teszik felelőssé az érzékeny gazdasági veszteségekért. Ez annál is veszélyesebb, mert a lakosság lojalitása anyagi kompenzációktól függ.

Figyelemreméltó, hogy e spirál elejét és végét kulturális tények képezik: *az igények inflációja,* illetve *a beletörődés és az engedelmesség hiánya*, amelyek egy hagyományra és a hozam változásaira érzéketlen közös értékekre támaszkodhatnak. Peter Steinfels a következő képletet állítja fel ennek alapján: „A jelenlegi válság elsősorban kulturális válság . . . A probléma abban rejlik, hogy sérelem érte meggyőződéseinket, erkölcseinket és illemszabályainkat."[2]

A javasolt terápia logikus következménye ennek az elemzésnek. A közigazgatási szervezeteken az állami költségvetésre eső terheknek a piacra való áthárításával kell könnyíteni. Mivel ugyanakkor a beruházásokat is ösztönözni kell, a terhek csökkentésének az állami szociális szolgáltatásokra és az improduktív kiadásokra is ki kell terjednie. Ez az a pont, ahol a kínálatra orientált monetáris gazdaságpolitika eszméje, amely pénzügyi könnyítésekkel akarja ösztönözni a beruházásokat, könnyen beépül az újkonzervatív koncepciókba. Minél jobban kilép az állam a gazdasági folyamatokból, például a közszolgáltatások privatizálásával, annál jobban kivonja magát ama legitimációs igények alól, amelyeket azért kell kielégítenie, mert globális felelősséggel tartozik a válságoknak kitett kapitalizmus kockázataiért.

Más fogalmak közvetlenül a feltételezett okokat célozzák meg. Az újkonzervatívok azt ajánlják, hogy a végrehajtó hatalmat jobban válasszák el a politikai akarattól úgy, ahogyan ez a nagyközönségben kialakul, és általában azt, hogy mérsékeljék a demokratikus elveket, amelyek túl magas szintre emelik a legitimációs igényeket: „Normatív premisszáiknál fogva a demokráciák állandóan ki vannak téve annak a veszélynek, hogy tulzó igényeknek vetik őket alá."[3] A demokratikus legitimáció szintjének utópikus túlterheltsége, az az óriási nyomás, amely a mindenki előtt szélesre tárt demokratikus döntések miatt nehezedik az államra, végső fokon kulturális orientációkat takar. Végülis ki kell jelölni egy ellenfelet, amely felelős a kulturális források tulzó követeléseiért: az értelmiségiek „új osztályát". Ezek akaratlanul vagy szándékosan felszabadítják a kulturális modernség robbanékony tartalmát; a működésük feltételeivel törődő állam és gazdaság szemében egy „ellenséges kultúra" ügyvédei. Ilymódon az értelmiségiek az újkonzervatív bírálat legfőbb céltáblájává válnak: „Elkerülhetetlen, hogy az új osztályt és ellenséges kultúráját megszelidítsék, és kiűzzék minden könnyen fertőződő miliőből."[4]

Nem térek ki a kormányzás lehetetlenségére vonatkozó kutatások bírálatára. Ezeknek az elemzéseknek az elméleti gyengesége – amint azt Joachim Heidorn joggal megállapítja – az okok és a következmények felcserélésében rejlik: „Ami a kormányzás lehetetlenségéről szóló elemzések középpontjában áll, az nem az erősen iparosodott nyugati nemzetek és, többek között, a harmadik világ nyomornak és katasztrófáknak kitett körzetei közötti kapcsolatok újjászervezése, amire planetáris szempontból van szükség; nem a tőkés gazdaságból eredő, felhalmozódott zavarok és problémák; nem a keleti és a nyugati katonai tömbök közötti törékeny egyensúly; nem a történelmileg elavult növekedési ideológiákról való lemondás, nem az, hogy az embereket ne instrumentális viszony fűzze az életfeltételeikhez és a természeti környezetükhöz – hogy csak néhány olyan feladatot és kihívást említsünk, amelyeket a következő évtized során kell betölteni és elfogadni. Ehelyett a kormányozhatatlan helyzetnek szentelt kutatások

jogot formálnak arra, hogy ítéletet mondjanak a parlamentáris demokrácia szervezeti formái, a szabadságjogok és a polgári jogok, valamint a nagyobb társadalmi igazságosságot célzó mozgalmak felett."[5] Ennél a politológiai érvelésnél érdekesebb az alapját képező kultúraelmélet, mindenekelőtt a kulturális válság értelmezése, ahogy azt Daniel Bell fejtette ki *A kapitalizmus kulturális ellentmondásairól* című könyvében.[6]

II.

Max Weber nyomán, aki azt állította, hogy a protestáns etikával a kapitalizmus megsemmisíti saját létének alapvető motivációit, Bell a kultúra és a társadalom közötti szakadással magyarázza ennek a fejlődésnek az önpusztító sémáját. Azt az ellentmondást vizsgálja, amely a gazdasági és közigazgatási racionalitás szerint fejlődő *modern* társadalom és a racionalizált társadalom erkölcsi alapjainak lerombolásához hozzájáruló *modernista* kultúra között van. A modernség mindkét esetben az elvilágiasodási folyamatnak tulajdonítható; de az, ami jó az *elvilágiasodott* társadalomnak és különösen a tőkés modernizálásnak, végzetes a kultúrának. Mert egy *profánná* vált kultúra felforgató attitűdök kialakulását segíti elő; minden esetben ellentmond a munka és az engedelmesség szellemének, amely a vallásban gyökerezik, és amelytől egy hatékony gazdaság és egy racionális államigazgatás működése függ.

A *társadalmi* modernség iránti kedvező beállítottság és a *kulturális* modernség megvetése jellemző arra az értékelési módra, amely a korszak *összes* újkonzervatív diagnózisának alapját képezi. Pedig Daniel Bell éles eszű ember és jó szociológus; ami a kulturális válság okainak elemzését illeti, eljárása nem újkonzervatív.

Bell elveti az „új osztály" fogalmát, amely az újkonzervatív értelmezés szerint a korlátlan önmegvalósítás elvét juttatja majd hatalomra, mert zavarosnak ítéli. Az állítólagos új osztály olyan egyénekből áll, akik radikális ítéleteikkel a végsőkig viszik a „modernizmus logikáját", de semmiképpen nincsenek túlsúlyban. A kapitalizmus fejlődését egészen más tényezők határozzák meg: a katonai szükségletek, a technikai újítások, a gazdasági átalakulások stb. Ezek a strukturális változások új hedonizmussal járnak együtt, amely az esztétikai modernség modelljeire hivatkozik. Pedig „a modern kapitalizmus gépezete egymáshoz hasonlóvá tette és kommercializálta (az ellenkultúra) életstílusait. A tömegfogyasztás által ösztönzött hedonizmus nélkül a fogyasztási javak ipara összeomlana. A kulturális ellentmondás végülis csak ebben áll: a kapitalizmus, miután elvesztette eredeti igazolását, átvette egy hajdan polgárellenes kultúra igazolásait, hogy fenntartsa gazdasági intézményeit."[7]

Ebben az 1979-es cikkben Bell egyáltalán nem esik az okok és a következmények gyakori összekeverésének bűnébe. A kultúra és a társadalom közötti szakadást nem úgy mutatja be, hogy a tekintély válságát minden teketória nélkül egy olyan kultúrának tulajdonítaná, melynek értelmiségi szószólói ellenséges érzületet ébresztenének a gazdaság és a közigazgatás által racionalizált mindennapi élet konvencióival és erényeivel szemben. A modernségről adott elemzése mégis bizonyos előítéletek foglya marad.

Egyrészt Bell úgy értelmezi a művészet és az irodalom fejlődését a 19. század közepe óta, mint annak az autonóm értelemnek a következetes kimunkálását, amely Max Weber szerint az esztétikai értékek szférájának sajátja. Az avantgard művész hiteles kife-

jezést ad azoknak a tapasztalatoknak, amelyre egy, a megismerés és a cselekvés kényszereitől megszabadult szubjektivitás révén tesz szert. Az esztétikum autonóm értelme a mindennapi élet tér- és időbeli struktúráiról való lemondásban, az észlelés és a hasznos tevékenység konvencióival való szakításban, a leleplezés és az összeütközés közötti, a tabuk áthágását, az alapvető erkölcsi szabályok szándékos megsértését kiváltó dialektikában nyilvánul meg.

Másrészt Bell kevéssé érdeklődik az új érzékenységi formák és az esztétikai modernség tapasztalatai iránt; mintegy megigézve, annak a tudatnak a felforgató erejére szegezi tekintetét, amely fellázad a hagyomány normalizáló tevékenysége ellen. Bell nem veszi észre, hogy a Jó, a Hasznos és az Igaz semlegesítése, a minden normativitás elleni lázadás csak az ebben az értékszférában lezajló differenciálódás következménye: az avantgard mintegy eltávolítja az esztétikai tapasztalattól idegen elemeket. A szociológus tekintete csak azokra az anarchista életstílusokra irányul, amelyek foglalkoztatják, és amelyek mindenütt elterjednek, ahol ez az új típusú tapasztalat egy szubjektivista, a megismerésre és az önmegvalósításra irányuló életforma középpontjában áll. A következő három állítás tökéletesen megegyezik az újkonzervatív érveléssel: 1. az avantgard a végét járja; a modernizmus kimerítette alkotó impulzusait; 2. éppen ezért terjednek el a bohémvilág által behozott, hedonista irányultságú és korlátlan szubjektivizmusú életformák, amelyek aláaknázzák a polgári mindennapiság fogalmát; 3. egyedül egy vallásos tudat helyreállítása, a profán kultúra meghaladása állíthatja helyre az elvilágiasodott társadalom erkölcsi alapjait.

Ha jól meggondoljuk, az avantgard anómikus hatásai miatti panaszkodás csak azokra a programokra vonatkozhat, hogy a művészet *közvetlenül* változzék át életté, amit a szürrealisták hirdettek. A művészet e hamis meghaladására irányuló kísérletek régen elbuktak. Ugyanebből a félreértésből ered a nonkonformista életstílusok megsokszorozódása, mintha így fel lehetne szabadítani a modern művészet robbanékony tartalmait, és ezzel életet lehetne lehelni egy eldologiasodott mindennapi gyakorlatba. Ezek inkább marginális jelenségek. Ha figyelemmel kísérjük azokat az empirikus kutatásokat, amelyek a nyugati társadalmakban lezajló értékváltozásokról folynak, egészen eltérő jelenségeket figyelhetünk meg az attitűdök módosulását és az értékrenden belüli eltolódásokat illetően.

Mint Ronald Inglehart kutatásai mutatják, a biztonság és a foglalkoztatottság iránti „materialista" szükségletek háttérbe szorulnak a „posztmaterialista" szükségletekhez képest. Emögött az önmegvalósítás és a szubjektív tapasztalatszerzés mozgásterének növekedése iránti igény, a természeti vagy a történelmi örökség részét képező környezet megóvása szükségletének fokozottabb átérzése és az interperszonális, sebezhető kapcsolatok iránti nagyobb érdeklődés húzódik meg. Daniel Bell persze fel tudna állítani egy összefüggést ez expresszív attitűdök és az esztétikai tapasztalat szférája között. De itt nyilvánulnak meg annak a kellemetlen következményei, ha a művészettel és az irodalommal azonosítják a kultúrát; mert a megnyilatkozás és az önmegvalósítás értékei körül kikristályosodott orientációk éppannyira összefüggenek az önrendelkezés és az erkölcs eszméivel is. A posztmaterialista értékek rendjében olyan orientációkkal is találkozunk, amelyek erkölcsi érzékenységről tanúskodnak – például a politikai részvételre vonatkozó egyéni szabadságjogok fenntartása és extenzív birtoklása iránti igénnyel. Az expreszív önmegvalósítás és a gyakorlati-erkölcsi önrendelkezés *két azonos fontosságú*

tényező, amelyek kiegészítik egymást, és *ugyanabból a forrásból* erednek a kulturális modernségben. Bell nem veszi észre, hogy a modern kultúrát éppúgy jellemzi a jog és az erkölcs egyetemes kiterjedése, mint a művészet autonómiája.[8]

Az igazságra vonatkozó mindenestül profán eszmék, amelyek a racionális természetjogot és a kanti etikát követik, *ugyanabból* az elvilágiasodási folyamatból születtek, mint a modernizmus poszt-auratikus művei. Bell maga is felhasználja ezeket az eszméket, amikor könyvének végén azt a feltevést védelmezi, miszerint a kapitalizmus ellentmondásait, ahogy ezeket az állami költségvetések a felszínre hozzák, csak új társadalmi szerződéssel lehetne meghaladni. Bell túllép azon az újkonzervatív igényen, hogy mérsékeljék a demokráciát, és így tegyenek eleget a változatlan mozgatóerejű gazdasági növekedés követelményeinek. Mint következetes liberális, úgy gondolja, hogy olyan *egyenlőség-fogalomhoz* kellene eljutni, amely általános egyetértést váltana ki, és „mindenkinek megadná azt az érzést, hogy méltányosan bánnak vele, s a társadalom egyenlő tagjának tekinti ".[9] Ezen az alapon kellene újratárgyalni azokat a feltételeket, amelyek között a társadalmi javakat létrehozzák, elosztják és felhasználják.

III.

Ezen a platformon meg lehetne vitatni a 80-as évek társadalmi problémáit, amelyek megoldására senki sem tud egyszerű orvosságot ajánlani. De a Szövetségi Köztársaságban a hangadó újkonzervatívok nem azok, akiket – mint Richard Löwenthalt vagy Kurt Sontheimert – az ugyanehhez az iskolához tartozó amerikai kollégáik megfelelőjének lehetne tekinteni. Nálunk az eszmék politikája és a retorika uralja a vitát, jobban, mint a szociológiai elemzés. Néhány történészt nem tekintve főleg filozófusok viszik a szót. Az újkonzervatív eszmék hatására egyes szociológusok „antiszociológusoknak" kiáltják ki magukat, ami igencsak német jelenség.

A stílus- és kifejezésbeli különbségek inkább a kétféle politikai kultúra hagyományainak tulajdoníthatók, mint az eredeti tudományágaknak. A német újkonzervativizmus filozófus-főszereplői – és a továbbiakban csak ezzel a meghatározott csoporttal foglalkozom – nem azonosultak a társadalmi modernséggel egy olyan, tisztán liberális elmélet formájában, amely aztán csalódást keltett volna bennük. Elméleteik eredetileg inkább „ifjúkonzervatív" jellegűek voltak, és ennek következtében specifikusan német eredetűek. A *Süddeutsche Zeitung* 1982. augusztus 19-i számában, abból az alkalomból, hogy Ernst Jüngernek átadták a Goethe-díjat, Hans Heigert leírja az ifjúkonzervatívoknak, a weimari korszak „elfojtott jobboldali értelmiségének" a mentalitását. Két oldalt emel ki. Az egyik „a tisztán anyagi haladás elutasítása, és ennek következtében a kapitalizmus-ellenesség, az Amerika-ellenesség, az elit felmutatása és dicsőítése . . . A hősi tettnek diadalmaskodnia kellett a triviális felett, az önmagában vett cselekvésnek a felszabaduláshoz kellett vezetnie"; a másik oldal „az eredeti értékekhez való hűség, a gyökerekre irányuló figyelem, a történelem áramába, a nép mélységébe való olvadás . . . A másodlagos erényeknek: az engedelmesség, a kötelesség, a szolgálat, az áldozat, a hit szellemének a népszerűsítése az egész pedagógiát áthatotta." 1945 óta a jobboldali forradalmárok túlélői és örökösei olyan műveletet hajtottak végre, amellyel elválasztották egymástól e két oldalt: kibékültek az anyagi haladással, de fenntartották a

kultúra bírálatát. A modernitással való kényszerű kibékülés választja el a német újkonzervatívokat amerikai kollégáiktól, a volt ifjúkonzervatívokat a volt liberálisoktól.

Hegel óta a német értelmiségiek jobban érzékelték azt az árat, amelyet a társadalmi modernizálás kért a vén Európától, mint nyugati szomszédaik. Persze, a fejlődés dialektikájának megértése Marx óta nem akadályozta meg a baloldalt abban, hogy a modern világ termelőerőire építsen, miközben a konzervatívok tagadásba és mélabúba zárkóztak. Az európai polgárháborús frontnak ezen az oldalán csak a 20. században hangzott el a modernségre adott árnyalt igenlő válasz. A maguk hősies gesztusaival és számos fenntartással az ifjúkonzervatívok mégiscsak *előkészítették* ezt a fejlődést – az olyan szerzők, mint Joachim Ritter, Ernst Forsthoff és Arnold Gehlen, akiknek a háború előtti pályafutása belenyúlik a háború utáni időszakba, valóban megtették ezt az ugrást, kompromisszum formájában.

Ez abban áll, hogy csak olyan feltételekkel fogadták el a társadalmi modernséget, amelyek kizárják a kulturális modernség elfogadását. A posztindusztriális társadalom felé haladó ipari kapitalizmust mindig úgy mutatják be, hogy meg kell magyarázni, mi kompenzálhatja a társadalom szemérmetlen követeléseit – akár szubsztanciális, támadhatatlan hagyományokról, akár egy szuverén államhatalom tekintélyelvű szubsztanciájáról, akár pedig annak a másodlagos szubsztancialitásáról van szó, amit objektív törvényeknek neveznek. Ezeket az elméleti szempontból érdekes elméleteket az ötvenes évek során dolgozták ki, annak a társadalmi modernséggel való konzervatív kibékülésnek a jegyében, amelyre ebben a korszakban az amerikai liberálisoknak nem volt szükségük. Három ilyen érvelést fogok felvázolni (nem foglalkozom a negyedikkel, Konrad Lorenz etológiájával, amely inkább a francia új jobboldalhoz vezet, mint a német újkonzervativizmushoz).

a) Hegel politikai írásainak egyszerre izgalmas és hatásos értelmezése során *Joachim Ritter* azt írta a modern társadalomról, a francia forradalomból támadt „civil (polgári) társadalomról", hogy ebben két folyamat zajlik le: a felszabadulásé és az elidegenedésé. A hagyományos világ elértéktelenedését, a hagyományos életformák elidegenedését egyrészt kedvezően szemléli mint olyan formát, amely lehetővé teszi a modern világ polgárainak, hogy meghódítsák és megőrizzék szubjektív szabadságukat. Másrészt a modern gazdaság társadalma a termelés és a fogyasztás hordozóinak szerepére korlátozza az *embereket.* A saját történelmi forrásait megtagadó abszolút szocializáció, amely hajlamos arra, hogy az elemi szükségleteikre redukálja a *személyeket,* a szubjektív szabadság viszonyait is megsemmisíti. Az elidegenedett világban a szabadságot csak akkor lehet megvédeni a totális szocializáció veszélyétől, ha a hagyomány elértéktelenedett hatalmai – „az egyéni élet, a szubjektivitás és a gyökerek" – elég erősek maradnak ahhoz, hogy kompenzálják a polgári társadalom elkerülhetetlen elvonatkoztatásait. A társadalmi modernségnek a stabilizálódásához szüksége van történelmi szubsztanciájának aktualizálódására, más szavakkal a történetiség által megvilágított tradícionizmus kétségbeesett, mert paradox hozományára.

b) A konzervatív közjogi elmélet, amely Carl Schmitt szuverenitás-fogalmát követi, más megoldást keres. Az ötvenes évek elején vita bontakozott ki arról, hogy az alkotmány értelmezése során mekkora jelentőséget kell tulajdonítani a szociális államra vonatkozó záradéknak. *Ernst Forsthoff*[10] akkor azt a szempontot képviselte, hogy azoknak a normáknak, amelyek alkotmányos államot teszik a Szövetségi Köztársaságot,

abszolút elsőbbséget kellene élvezniük a szociális államra vonatkozó záradékkal szemben, amelyet egyszerű politikai ajánlásként kell értelmezni. A jogelméletet illető vita történelemfilozófiai jelentősége csak akkor mutatkozik meg, ha felidézzük azt a premisszát, amelyre Ritter Hegel-értelmezése emlékeztet: azt, hogy a társadalom, a szociális államma vált tömegdemokrácia alapzata nem stabilizálódhat bizonyos kompenzációk nélkül. Mindazonáltal Forsthoff nem egy érzelmesen felidézett hagyomány ellensúlyával akarja gátak közé szorítani a társadalom dinamizmusát, hanem a szuverén állammal. Az alkotmányos államnak szintén egy uralkodó hatalma (le pouvoir d'un souverain – nem le pouvoir souverain, a szuverén hatalom? – a ford.) a szubsztanciája. Az állam csak akkor fejtheti ki a társadalmi modernség stabilizálásához szükséges erőt, ha érzéketlen a társadalmi érdekek nevében felhozott érvekkel szemben, amikor ez az eset előáll. A közjó letéteményesének rendelkeznie kell azzal a politikai hatalommal, hogy ne érveljen, hanem döntsön.

Ez a koncepció Carl Schmitt elméletét követi, aki a barát és az ellenség közötti különbségtétel képességét tette meg a politikum világos kritériumának, elválasztva azt a Hasznossal, az Igazzal, a Széppel vagy az Igazsággossal való minden elegyítéstől; a politikának mindenekelőtt érintetlennek kell maradnia minden erkölcsi igazolástól. Ebből a szempontból a társadalmi modernség csak egy olyan közhatalom szemében veszti el ijesztő oldalait, amelynek szuverenitását nem fenyegeti erkölcsi fegyverletétel. Későbbi munkáiban Forsthoff a technokratikus koncepcióhoz közeledett.[11]

c) Arnold Gehlen az érvelésnek ezt a harmadik útját folytatja. A negyvenes évek elején fontos antropológiájában kiemelte az emberi lét hihetetlen képlékenységét és sebezhetőségét, amely nem ösztönökön alapul, és ennek következtében archaikus, természeti intézmények szabályozó erejétől függ.[12]

Ebből a szempontból a szent intézmények lerombolását, az egyház, a hadsereg és az állam tekintélyvesztését és a szuverén szubsztancia eltűnését csak egy patologikus fejlődés jeleiként lehet értelmezni. Ez a magyarázata annak a keserű kultúra-bírálatnak, amelyet Gehlen a háború után kezdett megfogalmazni.[13] Az intézmények eltörlése által hagyott űröket egy túlfejlett bensőség lelki energiája, a megélt tapasztalat szubjektivitása és az önélvezet reflexivitása tölti ki. Minden felszabadító intézkedés megfosztja az egyént cselekedeteinek bizonyos automatikus szabályozóitól, kiszolgáltatja csapongó motivációinak, agyonnyomja azzal, hogy döntéseket kényszerít rá, és megfosztja szabadságától abban a mértékben, ahogy elterjednek az önrendelkezés és az önmegvalósítás eszméi. Mi több, a társadalom fokozódó bonyolultsága leszűkíti a felelős cselekvés terét, miközben a bensőséget másodlagos izgalmak, emóciók, kedvezőtlen tapasztalatok árasztják el. Ez a tendencia módosult az ötvenes évek során, amikor Gehlen megbarátkozott egy technokrácia-elmélettel, amely lehetővé tette, hogy más színben lássa a modern társadalmat.

E gondolat szerint a gazdaság és az államigazgatás, a technika és a tudomány olyan funkcionális törvények együttesét képezi a modernség acélstruktúrájában, amelyek, úgy tűnik, minden külső hatás alól kivonják magukat, és az eltűnt intézmények helyett magukra vállalják az ügyek irányítását. Ezeknek az objektív kényszereknek a keretében tehermentesítés tendenciája, amely antropológiai szempontból megnyugtató, folytatódhat, mert ugyanakkor a kulturális modernség ideje is lejárt: a felvilágosodás premisszái halottak, olvashatjuk, csak következményeik éreztetik még hatásukat. Nem az eredeti

hatalmak tradicionalista visszahívása teszi lehetővé a modern eszmék hatástalanítását; inkább a „kristályosodás" adja meg a kulcsot: Gehlen nevezi így a modern kultúrát, mert „az ebben a kultúrában rejlő alapvető lehetőségek teljesen kibontakoztak már".[14] 1960-ban Gehlen megkísérelte, hogy a modern festészet fejlődésével kapcsolatban bizonyítsa be tételét. Mindenekelőtt azt akarta bebizonyítani, hogy az avantgard kimerítette lehetőségeit, már csak önmagát ismétli, elvesztette kezdeti komolyságát, és nem több, mint a szubjektív önkény ártalmatlan, a társadalmi folyamatoktól elszakadt és intézményesedett oázisa, amely már senkiben sem tehet kárt. A reflexív művészet „már nem okozhat konfliktust".[15]

IV.

Ez a háttér világítja meg a hatvanas évek új színpadát, amely – a harcos társadalombírálat visszatérésével és a felvilágosodás egész hagyománykészletének mozgósításával, egy tekintélyellenes mozgalommal, a képzőművészeti avantgard és a művészet által ihletett ellenkultúra újraindulásával – újra életre hívta mindazt, amit a konzervatív teoretikusok halottnak hittek. Az olyan teoretikusok, mint Ritter, Forsthoff és Gehlen a kulturális modernség stagnálásának bázisán békültek ki a társadalmi modernséggel. Ebben a korszakban az amerikai liberálisoknak új érveket kellett keresniük a váratlan helyzethez, miközben a német újkonzervatívoknál a filozófusoknak kevesebb nehézségük volt. Meríthettek mestereik érvkészletéből, mivel a fegyverek lehetővé tették, hogy *gyakorlatilag* legyőzzék a mesterek elméletének ellentmondó dolgokat, olymódon, hogy egy belső ellenség üzelmeinek tulajdonították őket. Elég volt megtalálni azoknak a kellemetlen jelenségeknek a felelőseit, amelyek megrendíteni látszottak az elméleteik által kialakított kompromisszum alapjait, és rámutatni azokra az ügynökökre, akik kulturális forradalmat indítottak el. Ez a gyakorlati és polémikus magatartás a magyarázata annak, hogy a német újkonzervatívok kitaposott ösvényeken haladhattak, és semmi szükségük nem volt arra, hogy elméleti síkon újítsanak. Ami új, az legfeljebb az a professzortípus, amely vitézül feláldozza személyét a szemantikai polgárháború frontján.

Az az újkonzervatív doktrína, amely a hetvenes évek során a sajtón keresztül szivárgott le a napi politikába, egyszerű sémát követ. A modern világ a technikai fejlődés és a tőkés növekedés világa; modern és kívánatos minden társadalmi dinamika, amely végső soron a magánbefektetésnek tulajdonítható. Azok a motivációk, amelyekből ez a dinamika táplálkozik, maguk is védelemre szorulnak. Ezzel szemben veszélyesek a kulturális mutációk, a szellemi motiváció- és attitűdváltozások, az érték- és identitáseltolódások, amelyeket rögtön az életvilágban *(Lebenswelt)* jelentkező kulturális újításokra vezetnek vissza. Ezért próbálják befagyasztani a hagyományok repertóriumát.

Háromra szűkíthetjük le azokat a terápia-javaslatokat, amelyek eljutottak a mindennapi politikához:

1. Mindazokat a jelenségeket, amelyek nem illenek bele a kompenzációk együttesével pacifikált modernség képébe, ahogyan ezt olyan szerzők, mint Ritter, Forsthoff vagy Gehlen felvázolják, megszemélyesítik és átmoralizálják, vagyis a baloldali értelmiségnek tulajdonítják; ez kulturális forradalmat készít elő avégett, hogy biztosítsa saját uralmát, „az Új Osztály teokráciáját".

2. A modernség robbanékony tartalmait, amelyekből ez a forradalom táplálkozik, hatástalanítani kell, mégpedig lehetőleg úgy, hogy divatjamultaknak nyilvánítják őket. A valóságban már elértük a történelem utáni idők, a felvilágosodás vagy a posztmodernség végének üdvözítő partját – ezt csak az „emberiesség" dogmatikus álmának foglyai nem vették még észre.
3. A politikai orientációtól megfosztott gazdasági növekedés másodlagos, társadalmilag nemkívánatos hatásait egy „szellemi és erkölcsi válságnak"[16] tulajdonítják, és kijelentik, hogy ezeket a józan ésszel, a történelem tudatával és a vallással kell kompenzálni.

Az alábbiakban ezekhez a javaslatokhoz fűzök kommentárokat.

1. *Az értelmiség bírálata,* amelynek Arnold Gehlen életének utolsó tíz évét szentelte,[17] és amelyet H. Schelsky Új Osztály-elméletté szélesített ki, három forrásból merít. Először is mozgósítja azokat a sablonokat, amelyek „egy rágalom története" során halmozódtak fel a zsidó Alfred Dreyfus kapitány ellen indított hadjárat kora (1894) óta. Dietz Bering végigkövette ezt a történetet,[18] és a szidalmak mutatójával egészítette ki tanulmányát, amelyek az „agitátor"-tól, a „cinikus"-tól és a „dekadens"-től az „opportunistá"-ig, a „radikális"-ig, a „satnyá"-ig, a „szubsztanciátlan"-ig és a „zsarnoki"-ig tartanak az „éles"-en, az „elvont"-on, az „élesködő"-n, a „fegyelmezetlen"-en, a „fajtánktól idegen"-en, a „felforgató"-n, a „forradalmár"-on, a „formalistá"-n, a „gyökértelen"-en, a „hitvány"-on, a „kapcsolatok nélküli"-n, a „kriticistá"-n, a „lelketlen"-en, a „mechanikus"-on, a „naiv"-on és a „nehezen érthető"-n át. Ha az ember megismerkedett ezzel a közel ezer kifejezést tartalmazó mutatóval, nem lepheti meg az értelmiség újabb bírálata.

Az értelmiség teokráciájának tétele másodsorban meghatározott tendenciákra támaszkodik; így az egyetemi képzést igénylő szakmák hányada növekszik az ipari társadalmakban; általában a tudományos és az oktatási rendszer jelentősége egyre nagyobb. Persze az értelmiségi szakmák közül Schelsky mindenekelőtt az oktatókat és az újságírókat, a lelkészeket és a szociális gondozókat, a társadalomkutatókat és a filozófusokat emeli ki, hogy olyan kizsákmányoló osztályt csináljon belőlük, akik értelemgyártással foglalkoznak – miközben mások dolgoznak. Ez a bizonytalan konstrukció senkire sem érvényes – hacsak magukra az újkonzervatívokra nem. Egyébként nem hisznek benne. Richard Löwenthal helytálló bírálatát adja azoknak az elsietett következtetéseknek, amelyek az Új Osztály fogalma mögött húzódnak meg: „Először a társadalmi szektort és az osztályt azonosítják tévesen egymással. Másodszor a befolyást és a hatalmat. Harmadszor pedig annak a millenárius hitnek a kirobbanását, amely az idők végezetének eljövetelébe vetett hitből táplálkozik, és ennek következtében szükségszerűen rövid időtartamú, és azt a vallást, amely hosszú távon át képes kulturális formát adni a társadalom mindennapi életének."[19]

A harmadik elem az a kapcsolat, amelyet az értelmiség és az oktatási rendszer válságai között állítanak fel. Az oktatási reformokra ugyanis, amelyeket a társadalmi változások igényeltek, de amelyek sokáig késlekedtek a Szövetségi Köztársaságban, akkor került sor, amikor az oktatáspolitika a liberálisok és a mérsékelt baloldaliak hatása alatt állt. És valóban, csupán a reformok megvalósítása tárta fel teljesen azt a veszélyt, hogy a jog behatol a mindennapi életbe és bürokratikussá teszi ezt, valamint azt, hogy a tudomány racionalizálja a pedagógiát, és egy tevékenységszféra a fejletlen

professzionalizmus uralma alá kerül. Mármost az újkonzervatívok a kulturális forradalom céljaiként állítják be ezeket az akaratlan következményeket, és e másodlagos, széles körben elutasított hatások ürügyén sikerült mozgósítaniuk a középosztályok nehezteléséét, mert az értelmiségüldözés megadta a hiányzó láncszemet ahhoz, hogy összefüggést állítsanak fel a társadalombírálat, az oktatási reform és a baloldali terrorizmus között.[20] A terroristák életrajzainak elemzése semmivé tette ezt a zagyvaságot.[21] Egyébként ezeknek az annyira sietős szerzőknek ma fel kellene tenniük azt a kérdést, hogy milyen eredményre jutnánk, ha a jobboldali terrorizmust is az objektív felelősség sémájával próbálnánk megmagyarázni, amely ma már csak a sztálinista befolyási szférában talál visszhangra.

2. *A kulturális modernség kimerülésének* tétele a következő három elemre utal: a technikailag hatékony tudományokra, az avantgard művészetre és a Rousseau és Kant által megfogalmazott univerzalista etikára.

A *tudományt* illetően az üzenet egyszerű. Ha a tudományos fejlődés „minden érdekességét elvesztette az eszmék politikájának a számára", ha a tudományos problémák megoldása már egyáltalán nem érinti létproblémáinkat,[22] a mindennapi élet már semmit sem várhat a szakértői kultúráktól – hacsak nem technikai újításokat és a társadalmi beavatkozásra vonatkozó javaslatokat. Mivel a felvilágosodás kora elmúlt, a tudományos felfedezéseket már csak a technikai fejlődés számára lehet felhasználni, vagy legfeljebb a gazdasági és közigazgatási tervezés számára. Egyedül a történettudományokat ruházzák fel azzal a képességgel, hogy a gyakorlati viselkedést orientálják, mivel ezek hagyományokat aktualizálnak elbeszélések segítségével, és folyamatosságot biztosítanak. Ez magyarázza az elbeszélő humán tudományok felértékelését és ugyanakkor a társadalomtudományként felfogott történelemmel szembeni bizalmatlanságot – valamint a szociológia és általában a korra vonatkozó diagnózisokban termékeny társadalomtudományok lebecsülését. Ez az amerikai újkonzervativizmusnak sohasem jutna az eszébe, mivel szószólói szinte kizárólag szociológusok. Ez a perspektíva egyébként megmagyarázza az ellenállást azokkal az iskolai reformokkal szemben, amelyek oda vezetnek, hogy a szociológiai tárgyak beépülnek a tanulmányi programokba. Persze, nagyobb hidegvérrel is reagálhatnának arra, hogy a társadalomtudományok betörnek az oktatási programokba – amire az Egyesült Államokban néhány évtizeddel korábban került sor –, ha emlékeznének arra a vitára, amely a „humaniorák" és a pozitív tudományok védelmezői között zajlott le a 19. század végén.

Egyébként a felvilágosodás végére vonatkozó tétel nem meggyőző. Kétségtelen, hogy a metafizikus és vallásos világfelfogások felbomlottak. Az empirikus tudományok semmivel sem kárpótolnak ezért a veszteségért. De a tudományos népszerűsítő művek eladására vonatkozó számadatok azt támasztják alá, hogy a világegyetem eredetére és fejlődésére vonatkozó kozmológiai felfedezések, az öröklés mechanizmusára vonatkozó biokémiai felfedezések, még inkább az emberi magatartás természettörténetére és a fajunk fejlődésére vonatkozó antropológiai és etológiai felfedezések, végül pedig a gyermek értelmének, erkölcsi tudatának, emócióinak és motivációinak kibontakozására vonatkozó lélektani felfedezések, az elmebetegségek lélektana, a modern társadalmak keletkezésére és kibontakozására vonatkozó felfedezések még mindig érdeklik a gondolkodó főket. Egyébként ezek a felfedezések megváltoztatták az empirikus tudományok által még nem nem oldott életbevágó problémák megvitatásának a kritériumait. Végül

pedig meg kellene kérdezni az újkonzervatívoktól, akik korlátozni szeretnék a tudomány befolyását, hogy ők maguk hogyan akarják igazolni azokat az egészen ékesszóló válaszokat, amelyeket a támpontok általuk felpanaszolt válságára adnak – ha nem olyan érvek segítségével, amelyek kiállják a tudományos vizsgálat próbáját.

Kétségtelenül hozzá kell szoknunk ahhoz, hogy óvatosan bánjunk a hipotetikus, azaz ideiglenes felfedezésekkel; különben is szükség van rá, hogy szkeptikusak legyünk ama tudományok jelentőségével és hatékonyságával kapcsolatban, amelyek tárgyuk hermeneutikus megközelítését igénylik; és kétségtelenül jogos törekvés, hogy az egyének mindennapi gyakorlatának autonómiáját megóvják azoknak a szakértőknek a közvetlen beavatkozásától, akiknek a szakmai kompetenciája még távolról sem elegendő, mind a családban, mind az iskolában, mindpedig az igen sokszor problematikus lelki segélynyújtás homályos övezeteiben.

1960-ben Gehlen még azt a képzőművészetekre vonatkozó tételt védelmezte, hogy az avantgardnak már nincs fertőző ereje – szerinte megtanultunk a mai művészet mellett élni. Szemügyre véve a két utolsó évtizedet, Hans Seldmayr eltérő következtetéseket von le. Meg van győződve arról, hogy „az esztétikai anarchia jóval veszélyesebb, mint a politikai".[23] Seldmayr szerint a jénai romanticizmust ma „fekete fonal" kapcsolja össze az avantgard művészettel, amely Baudelaire-en és a szürrealistákon halad át. Felidézi annak a művészi gyakorlatnak a veszélyeit, amely először elvonatkoztat minden esztétikán kívüli rendtől, és a Széppel együtt az Igazat és a Valódit is száműzi a művészetből, hogy azután felrobbantsa az esztétikai mű korlátait, és felforgató hatást gyakoroljon a polgári mindennapokra. Az új építészet egyformasága a festészetben, a zenében és az irodalomban tapasztalható anarchizmus visszájaként jelenik meg. „A művészet, a logika, az etika, a szemérem elutasítása; az egyházé, az államé, a családé; az európai klasszikus hagyományé, akárcsak valamennyi vallásé – behatolt az újságokra és a képeslapokba, a filmbe és a televízióba, a színházba és a heppeningekbe, a gyakorlati életbe" (uo., 195). Az újkonzervativizmust nem ez a panaszkodás jellemzi, hanem az a reakció, amelyet kivált: a modernség elhagyásának szándéka, a „posztmodernség" kikiáltása. Ez a kifejezés ugyanis azt az állítást foglalja magában, hogy az avantgard végetért, kreativitása kimerült, s ezért terméketlen módon körben forog.

A „posztmodernség" annak a vitának is kulcsszava, amely az utóbbi időben az építészetet foglalkoztatja (vö. pl. *Der Architekt,* 1982 február). Ez nem véletlen, mert a modern építészet a maga funkcionalista ideológiájával nem volt eléggé felvértezve ahhoz, hogy szembeszálljon azokkal a gazdasági imperatívuszokkal, amelyek a háború után kapcsolódtak össze az újjáépítéssel, tehát abban az időszakban, amikor a nemzetközi stílus nagymértékben elfogadtathatta megát. Mármost ennek az egyszerre tisztán funkcionális és esztétikailag inadekvát építészetnek a csődje mindeddig nem hívott életre olyan alternatívát, amely ne a kevéssé alkotó hisztoricizmushoz való visszatérést jelentette volna, vagy ne annak a modernizmusnak a kreativitásából táplálkoznék most is, amelyet csak látszólag haladtak meg. Kétségtelen, hogy a posztavantgard, amely feladta a szürrealista álmokat, ma nem ad jól megkülönböztethető jeleket; de seholsem látni olyan produkciókat, amelyek pozitív tartalommal töltenék meg a „posztmodernség" tisztán negatív jelszavát.

Az újkonzervatív perspektívában nemcsak arról van szó, hogy eltüntessék vagy nagymértékben csökkentsék a kortársi művészet érzékenységfokozó és a tudomány felvilágo-

sító potenciálját; főleg *az erkölcs univerzalista elvei* tartalmazzák azokat a robbanékony anyagokat, amelyeket hatástalanítani kell. Univerzalistának nevezzük azt az erkölcsöt, amely csak azokat a normákat ismeri el, amelyek *mindenki* szabad és meggondolt helyeslését elnyerhetik. Ezt közülünk senki sem fogja vitatni, mert az alapvető jogok és általában alkotmányaink elvei olyan normák, amelyeket egyetemesen elfogadhatóaknak látunk. Most nem beszélek azokról a problémákról, hogy az ilyen elvont elveket hogyan lehet az élet konkrét problémáira alkalmazni. Ami itt bennünket érdekel, az az erkölcsiség és az erkölcsök közötti viszony egyik oldala, az az oldal, amely különösen kiváltja az újkonzervatívok bizalmatlanságát. Egy univerzalista erkölcsnek eleve nem lehetnek korlátai; ha nem is olyan közvetlenül, mint személyes tapasztalatainkat, a politikai cselekvést is erkölcsi meggondolásoknak rendeli alá. A felvilágosodás ellenfeleinek régi tétele szerint éppen ez a moralizálás segítheti elő a terrorista akciókat. A terrorista – mondják –, aki az igazság utolsó és elszigetelt védelmezőjének tekinti magát, szintén törekedhet arra, hogy közvetlen erőszakkal valósítsa meg azt a szabadságot, amelyre áhítozik, egyetemes elvekre hivatkozva.[24] Mármost nem nehéz kimutatni, hogy milyen következetlenség vagy tévedés vezérli éppen az egyéni terrorizmus – fiktív – erkölcsi meggondolásait. De az újkonzervatívok csak azért emelik ki ezeket a határeseteket, hogy megvilágítsák az erkölcsi motivációk korlátozásának általánosabb problémáját. Nagymértékben csökkenteni akarják az államra háruló legitimációs feladatokat.

Ennek érdekében Hobbes és Carl Schmitt nyomán abból indulnak ki, hogy az állam elsősorban azzal legitimálhatja magát, ahogyan a béke megőrzésének, külső és belső ellenségeitől való megvédésének feladatát ellátja. Ebből a szempontból a belső biztonság problémája elsődlegesnek tűnik, és érthető, hogy konkurrenciát tételeznek fel a jogállam és a demokrácia között. Mások a technokrata tétel nyomán abból indulnak ki, hogy az állam elsősorban a döntőbíró feladatát látja el, aki az illetékességek megfelelő elosztására ügyel, hogy az elkülönült szektorok objektív törvényei a saját funkciójuk szerint hathassanak, „függetlenül a közönség politikai akaratától".[25] Ebből a szempontból a depolitizált szabályozó intézmények elsődlegeseknek tűnnek, és érthető, hogy konkurrenciát tételeznek fel a hatalmak elválasztása és a demokrácia között. Az érveléseknek mindkét esetben az a céljuk, hogy a politikai célokat illetően az állami rend megszabaduljon a demokratikus vitától. Az a gyakorlati-erkölcsi elem, amelytől a politikának el kell szakadnia, a döntési folyamat demokratizálása, amely a társadalmi igazságot és általában a kívánatos életformákat illetően egymásnak ellentmondó szempontok kereszttüzét zúdítaná a politikai cselekvésre.

E gondolatmenetek aktualitása nyilvánvaló akkor, amikor az állami költségvetések válságának láttán azt az elvi kérdést kell megoldani, hogy milyen fokú társadalmi igazságtalanságot vagyunk készek elfogadni annak érdekében, hogy újra megindítsuk az elveit tekintve változatlan gazdasági növekedést. Ezek a tőkés elvek például megkívánják, hogy az állások újraelosztását kizárólag a munkaerőpiac végezze el, még akkor is, ha a munkanélküliek tartalékserege nem szűnik meg növekedni.

3.) A modernség elhagyására irányuló törekvést *a hagyomány egészséges tudatával* kell felváltani. Amint a kulturális modernség lezárta a mindennapi gyakorlatra nyíló összes zsilipet, amint a szakértői kultúrák eléggé elszigetelődtek ettől a gyakorlattól, *a konzervatív hatalmak,* amelyek a józan ész, a történelmi tudat és a vallás pártos hívei,

ismét érvényt szerezhetnek jogaiknak. A felvilágosodás-utániság persze nem születhet meg az újkonzervatívok segítsége nélkül, akik a „pedagógiai bátorságra" teszik a hangsúlyt, vagyis egy olyan oktatáspolitikára, amely elemi gyakorlatok és másodlagos erények (a szorgalom, a fegyelem és a tisztaság) elsajátítására szűkíti le az általános iskolai oktatást. „A múlt felé való orientálódás bátorságát" is hangsúlyozzák, az iskolát, a családot és az államot illetően egyaránt. Az újkonzervatívok egyrészt azt tekintik feladatuknak, hogy mozgósítsák a múlt ama formáit, amelyekkel kapcsolatban helyeslő magatartást lehet elfoglalni, másrészt pedig azt, hogy erkölcsi szempontból semlegesítsék a múlt ama formáit, amelyek csak bírálatot és elutasítást váltanának ki. Walter Benjamin „a győztes iránti empátiát" a hisztoricizmus egyik jellegzetességének minősítette. Ezt az empátiát javasolják ma nekünk az újkonzervatívok. Gustav Heinemannak, aki arra hívott fel bennünket, hogy tegyük magunkévá a legyőzöttek, a *megvert* lázadók és forradalmárok perspektíváját, azt válaszoljuk, hogy a múlt eszménye felé való orientálódás, amely bennünket jellemzett, „az éretlenség rögzítőszere".[26] Ugyanebben az összefüggésben kell elhelyeznünk azokat a kísérleteket is, hogy a nemzetiszocialista rendszer értelmezése során minden, a fasizmusra való utalást félretegyenek mint „a szofisztika ma már egyetemes uralmának"[27] jelét.

A józan ész és a történelmi folyamatosság egyszerű igazságai persze nem tudják egyedül hordozni a szellem és az erkölcs újjászületésének nehéz terhét. A legfontosabb elem a vallás integratív erőihez való fordulás. És valóban, egy dologra képtelennek bizonyult a felvilágosodás: arra, hogy vagy pótolja a vigasz iránti szükségletet, vagy kiapassza ezt. Emellett nem tudott választ adni arra a központi kérdésre, hogy a vallásos világszemlélet lehanyatlása után semmit sem lehet-e megmenteni – azaz jó érvekkel, vizsgálat után átvenni – a vallási igazságokból, hacsak nem a felelősség univerzalista etikájának profán elveit.

Kétségtelen, hogy ez a problematika még mindig nem távolít el bennünket a modernségtől – a modern teológiától, csupán a vallásos tudat tradicionalista megújulásától; arra kényszerít bennünket, hogy megértsük azoknak a mozgalmaknak és impulzusoknak az egész skáláját, amelyek ma betöltik az egyház kongresszusait. Egyrészt a vallási fundamentalizmus nagyon különböző forrásokból táplálkozik; másrészt a nem fundamentalista áramlatok éppen azokat az erőket szabadítják fel, amelyek szintén politikai téren lépnek fel, amelyek kétségbe vonják az evidenciákat, és amelyeket az újkonzervatívok gátak közé szeretnének szorítani. Éppen itt találkoznak egymással azok az „értelemgyártók", akikről Schelsky beszél, és azok, akik Lübbe szerint „perspektívákat mutatnak fel", „látóhatárokat nyitnak meg", azaz „a követendő célokról való gondolkodás specialistái" és a „felvilágosítók". Daniel Bell elfogultság nélkül elemzi azokat a különböző orientációkat, amelyek az egyházon belül és kívül a közösség és a hitközösség új vallásosságának alapját képezik, miközben a német újkonzervatívoknak sokszor csak egy céljuk van: az, hogy a társadalmi integrációt egy olyan hitbeli hagyomány biztosítsa, amelyet szubsztanciálisnak, minden igazolási kényszertől mentesnek képzelnek.[28] Lübbe úgy gondolja, hogy a vallásnak mint „az esetlegesség feletti uralomnak" ez a funkcionalista értelmezése bizonyos előnyökkel jár, éppen azért, mert zárójelbe teszi a vallásos hit legitimitásának az oldalát: „A funkcionális meghatározás lehetővé teszi, hogy ... ne foglalkozzunk mindazokkal a nehéz kérdésekkel, amelyeket a régi tanok

tartós értelmének hermeneutikus aktualizálása vet fel. A gyakorlati életben való funkcionálásban semmi olyan nincs, amiről az 'igaz' és a 'hamis' fogalmainak a felhasználásával kellene ítélnünk. Azt, ami gyakorlati funkciót tölt be, inkább 'hasznosnak' vagy 'haszontalannak' nevezzük."[29]

Mármost nem élesztünk fel hagyományokat azzal, hogy rámutatunk, milyen kedvező hatásokat váltanának ki. A funkcionalizmusba való visszahúzódás nem oldja fel azt a zavart, amely minden feltétlen tradicionalizmust elfog a hisztoricizmus elemző munkája után. Horkheimer már 1946-ban jelezte: „Azt, hogy a hagyomány elvesztette az emberek feletti uralmát, éppen az mutatja, hogy ma fel kell idézni."[30]

Félreértések elkerülése végett: természeti környezetünk újjá nem éleszthető adottságait és mindennapi életünk *(Lebenswelt)* – a történelmi és a mai életmódok – szimbolikus struktúráit meg kell óvni. Ehhez viszont tudnunk kell, hogy mi fenyegeti az életet *(Lebenswelt)*. Az újkonzervatívok összekeverik az okot és a következményt. A gazdasági és a közigazgatási imperativuszoknak az élet egyre szélesebb szféráit átmonetarizáló és átbürokratizáló, az emberi kapcsolatokat egyre inkább árukká vagy igazgatási tárgyakká átalakító „objektív törvényeknek" – egyszóval a társadalmi válság valóságos forrásainak a helyébe a felforgatástól áthatott kultúra rémét teszik. Ebből a hamis elemzésből kiderül, hogy az élet *(Lebenswelt)*, a családit is beleértve, nem annyira szent az újkonzervatívok szemében, mint ahogy állítják, mihelyt választás előtt állnak. Igy például Alfred Dregger* a kábel-televízióval akarja összekapcsolni Frankfurt és Offenbach együttesét, miközben a tömegkommunikációs politika területén a szociáldemokraták inkább a hagyomány őrzői. Meg kell óvnunk a kipróbált életformák szubsztanciáit, legalábbis annyiban, amennyiben a társadalmi modernizálásra jellemző növekedés dinamikája még nem rombolta le őket. Kérdés azonban, hogy ki védené meg ezeket az elemeket egy *valóságos fenyegetés* esetében.

V.

A Szövetségi Köztársaság politikai kultúrája ma sokkal rosszabb lenne a háborút követő első évtizedekben átvett és áthasonított amerikai politikai kultúra hatása nélkül. A Szövetségi Köztársaság első ízben nyílt meg fenntartások nélkül a Nyugat előtt; ebben az időszakban magunkévá tettük a felvilágosodás politikai elméletét; megértettük azt a hatalmat, amelyet egy eredetileg vallási szektákra támaszkodó pluralizmus gyakorolt a lelkek felett: megismertük azt a demokratikus radikalizmust, amely Peirce-től Meadig és Dewey-ig jellemezte az amerikai pragmatizmust. A német újkonzervatívok elfordulnak ezektől a hagyományoktól, és más forrásokból merítenek. Olyan német alkotmányossághoz térnek vissza, amely csak a jogállamot őrzi meg a demokráciából: a lutheri államvallás tételeihez, amely pesszimista antropológián nyugszik; egy ifjúkonzervatív mozgalom tételeihez, melynek örökösei csak kompromisszumra tudták elhatározni magukat a modernséggel. Bismarck megtörte Németországban a politikai liberalizmust. Nem történelmi véletlen, hogy az FDP nemzeti-liberális szárnya belpolitikai téren provokálta ki az újkonzervativizmus felé való fordulást; és ma láthatjuk, a szociállibe-

rálisoknak nem volt elég erejük ahhoz, hogy megszabaduljanak a német liberálisok kétes jelzálogaitól.

Másfelől ez a fordulat felidézi azt a veszélyt, hogy országunk politikai kultúrája bűvös körbe kerül. A kulturális modernség elutasítása és a tőkés modernizálás előtti behódolás megnyugtatja azokat, akik globális antimodernizmusuknál fogva a rosszal együtt a jót is elvetik. Ha a modernség semmi mást nem tudna kínálni, mint az újkonzervatív apologetika csinnadrattáját, megértenénk, hogy az értelmiségi ifjúság miért tér inkább vissza, Derridán és Heideggeren át, Nietzchéhez, és miért egy olyan hiteles, kultusz formájában helyreállított ijfúkonzervatív mozgalom jelentőségteljes lelkiállapotaitól várja a feloldozást, amelyet még egyetlen kompromisszum sem hamisított meg.

JEGYZETEK

**Praxis International,* 1983 január.

[1] *H. Rühle* (szerk.), Der Neokonservativismus in den Vereinigten Staaten, St. Augustin, 1982.

[2] *P. Steinfels,* The Neo-Conservatives, New York, 1979, 55.

[3] *P. Graf Kielmannsegg,* Demokratieprinzip und Regierbarkeit, Stuttgart, 1977, 122.

[4] *P. Steinfels,* i. m. 65.

[5] *J. Heidorn,* Legitimität und Regierbarkeit, Bd., 1982, 249.

[6] *D. Bell,* The Cultural Contradictions in Capitalism, New York, 1976.

[7] *D. Bell:* „The New Class: A Muddled Concept", in: The Winding Passage, Cambridge, 1980, 163. *seq.*

[8] *H. Klages* és *P. Kmiecak* (szerk.), Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel, Frankfurt-am-Main, 1979, 179–365.

[9] *D. Bell,* Cultural Contradictions, 282.

[10] *E. Forsthoff* (szerk.), Rechtstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit, Darmstadt, 1968.

[11] *E. Forsthoff,* Der Staat in der Industriegesellschaft, München, 1971.

[12] *A. Gehlen,* Der Mensch, Berlin, 1940.

[13] *A. Gehlen,* Urmensch und Spätkultur, Frankfurt-am-Main Bonn, 1956; Die Seele im technischen Zeitalter, Hamburg, 1957.

[14] *A. Gehlen,* „Über kulturelle Kristallisation", in: Studien zur Anthropologie und Soziologie, Neuwied, 1963, 321.

[15] *A. Gehlen,* Zeitbilder, Frankfurt-am-Main, 1965, 202–203.

[16] Lásd Kohl beszédét a Bundestag előtt 1982. szeptember 9-én.

[17] *A. Gehlen,* Moral und Hypermoral, Frankfurt-am-Main, 1969; lásd még az Einblicke című kötetben összegyűjtött cikkeket, Frankfurt-am-Main, 1978, 253–530.

[18] *D. Bering,* Die Intellektuellen, Stuttgart, 1978.

[19] *R. Löwenthal,* Gesellschaftswandel und Kulturkritik, Frankfurt-am-Main, 1979, 38.

[20] *G. Rohrmoser,* „Ideologische Ursachen des Terrorismus", 1, Ideologien und Strategien, Köln, 1981, 273.

[21] *H. Jager, G. Schmidtchen, L. Süllwold,* „Analysen zum Terrorismus", 2, Lebenslaufanalysen, Köln, 1981.

[22] *H. Lübke,* „Wissenschaft nach der Aufklärung", in id., Philosophie nach der Aufklärung, Düsseldorf, 1980, 45. *seq.*

[23] *H. Sedlmayr,* „Asthetischer Anarchismus in Romantik und Moderne", in: Scheidewege, 8, 1978, 174. *seq.*

[24] *H. Lübke,* „Freiheit und Terror", in id., Philosophie nach der Aufklärung, 239. *seq.*

[25] *H. Schelsky,* Systemüberwindung, Demokratisierung, Gewaltenteilung, München, 1978, 58.
[26] *H. Lübbe,* Zwischen Trend und Tradition, Zürich, 1981, 17.
[27] *G. Rohrmoser,* Zäsur, Stuttgart, 1980, 27.
[28] *D. Belle,* „The Return of the Sacred", in: „The Winding Passage", 324. *seq.*
[29] *H. Lübbe,* „Religion nach der Aufklärung, in: Philosophie nach der Aufklarung, 69.
[30] *M. Horkheimer,* Kritik der instrumentellen Vernunft, Frankfurt-am-Main, 1974, 41.
*Különösen konzervatív nézeteiről ismert CDU-vezető (a francia fordító megjegyzése).

Fordította: Lázár Guy

(Jürgens Habermas:
LES NEO-CONSERVATEURS AMERICAINS ET ALLEMANDS CONTRE LA CULTURE:
Un mouvement d'intellectuels dans deux traditions politiques)

N. LUHMANN

A RENDSZERELMÉLET KILÁTÁSAI NÉMETORSZÁGBAN

Németország nem elszigetelt ország, s a német társadalomkutatás sem elszigetelt folyamat. A II. világháború óta egyre erősebben hatnak rá a nyugati eszmék, a nyugati módszerek és a nyugati gondolatok. A világszerte divatos dolgok előbb-utóbb Németországban is divatossá válnak. A cserekapcsolatok e sűrűn szőtt hálója miatt a német szociológiát nem vizsgálhatjuk önmagában. Egy efféle vizsgálódás jogosulatlan elvonatkoztatást jelentene.

A német szociológusok – csakúgy, mint más országok társadalomkutatói – szintén alkalmazkodtak a neo-marxizmus utáni, illetve: a Parsons utáni világhoz. Azaz: nem tulajdonítanak jelentőséget a Nagy Elméletnek. Ez a beállítottság azonban – a sajátos német hagyományok miatt – Németországban nem torkollhat egyszerű elutasításba. Univerzalisztikus elméletek vagy egyetemesen érvényes elméleti sémák híján a szociológia Németországban sohasem válhat általánosan elfogadott tudománnyá. A német szociológia jelenlegi helyzetét azonban ebből a szempontból nyugodtan siralmasnak nevezhetjük. A „pluralizmus" jelszó az egyetlen olyan formula, amely összekapcsolja a széttartó törekvéseket. A szociológiát ugyan nem teszi egységesebbé, de megnyugtatja az egyetemi tanszékeket. A német szociológia „pluralizmusa" tehát ártalmatlan hazugság csupán.

Mivel így fest az általános helyzet, ma már nem nagyon beszélhetünk egységes német szociológiáról. Valójában a németek is érzik, hogy az európai nemzetek sajátos kulturális hagyományai eltűnőben vannak *(Tenbruck,* a) Ennek ellenére nincs semmi akadálya annak, hogy német nézőpontból vegyük szemügyre a Németországban művelt szociológia jelenlegi állapotát. Mivel sok német szociológus fontos, ám elérhetetlen dolognak tartja az általános elméleteket, beszámolómat és javaslataimat egy általános elmélet esélyeit szem előtt tartva fogalmazom meg.

Némi tulzással azt állíthatjuk, hogy az elméleti érdeklődésű német szociológusok elméletek létrehozása helyett inkább olyan szerzők munkái felé fordulnak, akiknek sikerült elméleteket megalkotniuk. Az elméletet tehát nem valami olyasminek tekintik, amit az ember maga talál ki vagy hoz létre, hanem olyasminek, ami már megvan, csak éppen értelmezésre és további finomításra szorul. Németországban jelenleg erőteljes érdeklődés nyilvánul meg a szociológia klasszikusai iránt.[1] A szóban forgó érdeklődés tárgya néha az újrafölfedezett Marx vagy Max Weber, de nem ritkán Schütz vagy Mead, sőt bizonyos esetekben Durkheim és Simmel, újabban pedig – természetesen – Parsons munkássága. Marx – ha valaha is az volt – ma már nem számít egyeduralkodónak. Marxnak azonban fanatikus hívei vannak, s így a többi klasszikusnak szintén szüksége van efféle támogatókra. S mivel a klasszikusokkal kapcsolatos irodalom, s a klasszi-

kusokkal kapcsolatos irodalommal kapcsolatos irodalom dúsan tenyészik, egy újfajta szakosodás térhódítását: a nevekre szakosodott szociológusok elszaporodását figyelhetjük meg. Az elmélet hajóját manapság már nem iránytű, hanem a hajó védőszentjét ábrázoló orszoborra vetett pillantások segítségével kormányozzák.

A szerzők szerzők általi kizsákmányolásának ezt a formáját Angliában kritizálták a leghatározottabban. A szóban forgó kritika élénk visszhangot keltett a kontinensen – kiváltképpen Németországban. Ez azonban több mint 200 évvel ezelőtt történt, s ki olvassa ma már Edward Youngot? [2] Klasszikusaink alkotásainak lenyűgöző okfejtésére és kétértelműségére hagyatkozva manapság ismét bebiztosíthatjuk magunkat a kitartó munka és az eszmék hiánya ellen. A kérdéses művek komoly tudományos munkára adnak módot, hiszen segítségükkel számtalanszor megtehetjük a Marxtól Marxig vagy Webertől Weberig vezető hosszú és rögös utat. Az efféle kutatásnak azonban komoly hátrányai vannak. Így például a klasszikus elméletek, a címkék – cselekvéselmélet, rendszerelmélet, funkcionalizmus, fenomenológia –, s a nevek közti különbségek jelentőségének eltúlozásához vezet. Ám a Karl Marx és Max Weber közti különbség nem csupán az elméleti koncepciók különböző voltában nyilvánul meg. Következésképpen a szóban forgó különbség nem sok segítséget nyújt az elméleti információfeldolgozás számára. Ha az információt, Gregory Batesont követve, „olyan különbségként" definiáljuk, „ami megkülönböztet" (315), akkor vajon elmondhatjuk-e, hogy a Marx és Weber közti különbség kellőképpen megkülönbözteti a két szerző álláspontját egymástól? S egyáltalán: miféle elméleti teljesítményekre számíthatunk, ha csupán efféle – nevek és címkék közti – különbségekből indulunk ki?

Az előbbi program fordítottja sem kecsegtet több sikerrel. Itt vagy azt tesszük, hogy közös, illetve egyező vonásokat keresünk különböző elméletekben, vagy pedig azt, hogy más elméletek cseppfolyós elemeit fecskendezzük be saját, kedvenc elméletünkbe: a rendszerelmélet cseppfolyós elemeit a marxizmusba, amint ez mostanában Németországban divatos, vagy Habermas és Parsons szociológiájának cseppfolyós elemeit Max Weber történeti szociológiájába, amint ezt Wolfgang Schluchter (a) teszi.[3] Birtokunk mindenképpen nagyobb lesz, ha felvásároljuk a szomszédos telkeket. Az elméleteket újrafogalmazhatjuk ugyan általánosabb formában, ám ez az általánosításnak csupán egyik lehetséges módja. Az általánosítás másik módja, s jómagam emellett tenném le a garast, a nomádokéhoz hasonló eljárás lenne, vagyis az, ha szabad mezőkön kóborolva kutatnánk bővízű források után.

A szöveggyűjtemények és az egyetemi kurzusok rendszerint a klasszikus szerzők nevei és művei alapján mutatják be a szociológia történetét. Az elmélet fejlődését viszont a szociológiatörténet segítségével szemléltetik. Ez a megközelítésmód azonban roppant félrevezető módon redukálja a tárgy bonyolultságát. A szociológia története nem nevek, hanem megkülönböztetések – közösség/társadalom, kooperáció/verseny, technikai/erkölcsi cselekvés, formális/szubsztantív racionalitás, rendszer/környezet, mutáció/szelekció – történeteként támadhat csak fel haló poraiból. Az efféle megkülönböztetéseket egy-egy tipikus *Problemstellung* – pl. a rendezett társadalom híres Hobbes-féle problémája – felkutatására és azonosítására használhatjuk. A funkcionális elemzést problémák irányítják. A nevekből való kiindulás többnyire csak terméketlen szövegértelmezési gyakorlatokhoz vezet. Ha viszont megkülönböztetésekből indulunk ki, akkor végül elvont elméletekhez juthatunk.

I.

Három elméleti irányzat

Vajon milyen eredményeket hozott az elméleti tevékenység Németországban uralkodó formája? Beszámolómban a következő három kérdést fogom érinteni: (1) a szociokulturális evolúció elmélete; (2) a fenomenológia mint a hétköznapi élet tudománya – ahol a hétköznapi élet fogalma a tudomány hétköznapi életét is magában foglalja; s végül (3) a cselekvés/rendszer kérdéskör.

A szociokulturális evolúció elmélete

Növekvő érdeklődés nyilvánul meg a *történeti szociológia* iránt, s az elméleti vizsgálódások középpontjában az evolúciónak nevezett jelenségcsoport áll.[4] A szociokulturális evolució fogalma nem a szociobiológia elméleti keretén belül született meg. Azaz: a társadalmat és a kultúrát nem pusztán az emberi állat adaptációs eszközeinek tekintjük. Nem azt föltételezzük, hogy a társadalom és a kultúra az organizmusok általános fejlődésének egy késői *ágát* testesítik meg, hanem azt, hogy egy másik *szinten* jönnek létre.[5] Egyelőre nyílt kérdésnek számít, hogyan kell elképzelnünk a szóban forgó szintet. Habermas sui generis valóságként, kultúraként, az emberi önmegvalósítás birodalmaként kívánja leírni, s azt reméli: sikerül megmutatnia, hogy az emberi fejlődés szabályait erre a szintre is alkalmazhatjuk. Én a magam részéről a rendszerelméletből indulok ki, s a társadalmat olyan rendszerként próbálom leírni, amely a kommunikálni igyekvő emberek által keltett zajból jön létre.[6] További kérdés: vajon a leírás során egyfajta – Piaget és Kohlberg értelmében vett – fejlődéslogikát kell alkalmaznunk, vagy pedig egy – a mutáció, a szelekció és a retenció megkülönböztetésére épülő, s a morfogenezis, valamint az önszerveződés kibernetikai fogalmával kiegészített – neodarwinista elméleti sémát kell felhasználnunk. A végső próba természetesen az lesz, hogy melyik fogalmi keret segítségével érthetjük meg jobban a történelem, s különösen: az eszmék történelmének tényeit.

A fenomenológia mint a hétköznapi élet tudománya

Második észrevételem a következő: a fenomenológiát Németország újraimportálta az Egyesült Államokból. Az oda- és visszaút teljesen megváltoztatta a szóban forgó tudományos megközelítésmód tartalmát. A fenomenológusok tanításai ma már nem arról szólnak, hogy a szellem miképpen jelenik meg a világban (Hegel), s nem is arról, hogy a világ miképpen jelenik meg a szubjektum tudatában (Husserl). A fenomenológia a hétköznapi élet tudománya lett, s a hétköznapi interakciók szubjektív észlelésének, tagolásának és megjelenítésének fontosságát hangsúlyozza (l. *Bergmann; Hammerich* és *Klein*). Itt azonban nem pusztán egy sajnálatos félreértésről van szó. Annak a fölismerésnek, hogy a hétköznapi élet tényeiből a szemantikai különbségek, illetve a mesterséges megkülönböztetések mögött meghúzódó előföltevésekre következtethetünk, komoly filozófiatörténeti hagyományai vannak. Ezt az összefüggést szemlélteti például az a levél, amelyet 1643 június 28-án Descartes írt Erzsébet hercegnőnek. A levélben arról

van szó, hogy miképpen kell elképzelnünk a test és a lélek különbségét a mindennapi életben és a filozófiában.[7] A tizennyolcadik században – a francia Claude Buffier-vel, valamint a skót morálfilozófusokkal kezdődően – egymást követték azok a próbálkozások, amelyek a józan ész és a hétköznapi élet evidenciái alapján igyekezték megoldani az ismeretelmélet problémáit (lásd *Grave*). Mindennek azonban édes-kevés köze volt a fenomenológiához. Következésképpen az a fenomenológia, amit ma magunk előtt látunk, két korábban különálló hagyomány összeolvadásából keletkezett.[8] Mindkét hagyomány képviselői roppant kritikusan állnak szemben a modern élet mesterkélt absztrakcióival, noha a modern élet modernitását éppen ezek a struktúrák támogatják és tartják fenn. A hétköznapi élet eme fenomenológiája mögött nyilvánvalóan a következő rejtett kérdés húzódik meg: a modern élet szemantikai és szociális struktúrái hogyan válhattak a hétköznapi élet tényeivé? A modern feltételek és a hétköznapi élet említett különbségét – így például a tudomány és az élet-világ különbségét – többféleképpen fogalmazhatjuk meg. Az előbbi kérdésre azonban csak egy olyan evolúció-elmélet adhat választ, amely megpróbálja megmagyarázni, hogy miképpen valósulhat meg egy kezdetben módfelett valószínűtlennek tűnő rendezett állapot.

Cselekvés- és rendszerelmélet

Harmadik és utolsó észrevételem a *cselekvés és a rendszer* fogalmának *megkülönböztetésére* vonatkozik. Noha Parsons jó okkal állította azt, hogy a cselekvés és a rendszer fogalmát össze kell és össze lehet kapcsolni a cselekvés-rendszerek általános elméletén belül, az újabb fejlemények éppen azt mutatják, hogy a szociológusok – különféle klasszikus szerzőkre hivatkozva – a cselekvés és a rendszer fogalmának korábbi megkülönböztetéséhez térnek vissza, önálló cselekvés- és önálló rendszerelméletek megalkotásával kísérleteznek, s így – mivel nem képesek átlátni a Parsons féle elméleti séma bonyolult belső összefüggéseit – rég lezárt vitákat elevenítenek föl. Ezt az irányzatot azonban aligha tekinthetjük haladásnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy bonyolult elméletek egyszerű elméletekké fejlődnek vissza. A cselekvéselmélet legtöbb képviselője azt állítja, hogy a cselekvés fogalma egy szubjektív nézőponttal, a cselekvés szándékolt jelentésével kapcsolódik össze. A rendszereket viszont a szóban forgó szociológusok úgy fogják fel, mint a cselekvés objektív korlátait, azaz: mint a szabadság határait. Az egész kérdést a szubjektum és az objektum megkülönböztetésének problémájára vezetik vissza, ám közben figyelmen kívül hagyják, hogy minden komolyabb elméleti irányzat (a fenomenológiát is beleértve) éppen a szóban forgó megkülönböztetés felszámolására törekszik. Egy újabbkeletű vita tanulságai arra mutatnak, hogy a szubjektum és az objektum különbözősége helyett a német szociológusok mostanában inkább a cselekvés és a struktúra különbözőségéről beszélnek.[9] Ez viszont a cselekvésfogalom individualisztikus (weberi) felfogásának végét jelenti. Továbbra is nyílt kérdés marad azonban, hogy miképpen definiálhatjuk a cselekvési egységet, ha nem hivatkozhatunk a cselekvő szándékára. Az egyik lehetőség az attribúciós elmélet, a másik az esemény-struktúra fogalmán nyugvó megközelítésmódok (*Floyd Allport, Whitehead*) felhasználása lenne. A szóban forgó lehetőségek híre azonban egyelőre még nem jutott el Németországba.

A felsorolt három elméleti irányzat nem egyformán képes arra, hogy ellássa a szociológia egyik hagyományos feladatát, azaz: értelmezze a modern társadalmat. A cselekvéselmélet és a hétköznapi élet fenomenológiája rendszerint mikroszociológiai fogalmakkal dolgozik. Úgy tűnik azonban, hogy egyre többen látják – sőt: néhányan már tagadják – az efféle megközelítésmód korlátait (lásd. *Opp*), s ez a körülmény minden bizonnyal nagy mértékben közrejátszik az elméletek újbóli összevegyítésével űzött játékok terjedésében. Csupán az evolúció elmélete látszik képesnek arra, hogy olyan fogalmakat nyújtson, amelyek hozzájárulhatnak a modernitás megértéséhez. A szóban forgó elméletnek azonban nincs prediktív ereje; homályos a tervezéshez fűződő viszonya; s nem támaszkodhat kielégítő modernizációs elméletekre. A szituáció bizonyos mértékig úgy fest, mintha az evolúció elmélete „Marxra várna". Persze a történelmi sikerek feltételei nem ismétlődnek.

A német szociológia helyzete nem látszik valami fényesnek, ha az elméleti érvelésnek ezen a szintjén maradunk. Mielőtt azonban ígéretesebb és bíztatóbb kilátásokra utalnék, megpróbálom egy másik nézőpontból is áttekinteni a német szociológia jelenlegi állapotát. A szociológiát ezúttal egy rendszeren belüli rendszerként, azaz: a tudomány alrendszereként veszem szemügyre.

A zártság és a nyitottság problémája

A németek igen tág értelemben használják a tudomány (Wissenschaft) kifejezést. Tudománynak tekintik a klasszika filológiát, a neveléstudományt, a történettudományt, a jogtudományt, a teológiát stb. – egyszóval mindazt, amit az egyetemeken tanítanak. Ezen a hatalmas tartományon belül mármost interdiszciplináris kereskedés folyik. Eszméket importálnak, exportálnak, majd újraimportálnak. Az egyik tudomány fogalmai a másik tudomány metaforáivá válnak. A katasztrófa matematikai fogalma például különösen vonzónak tűnik a politológusok és a szociológusok számára. A komoly munka az egyik tudományban inflációs tendenciákat idéz elő a másikban. Egyrészt vannak olyan elmaradott területek – így például a pedagógia –, amelyek kénytelenek idegen forrásokra hagyatkozni, másrészt viszont vannak olyanok is, amelyek erőforrásaikat megfelelő ellenőrzés nélkül bocsájtják más területek rendelkezésére.

Ebben a kereskedelmi forgalomban a szociológia többet ad, mint amennyit kap; sőt: többet ad, mint amennyit valójában adhatna. A szociológia ugyanis hitelre exportál. A szociológiai zsargon, úgy tűnik, ellensúlyozza az elmélet gyengeségeit más tudományágakban. A szociológia nyelvezete egyre nagyobb hatást gyakorol a neveléstudományra, a jogtudományra, a történettudományra, sőt: a teológiára, a filozófiára és a tudományelméletre.[10] A német jogtudományban például új irányzat jelentkezett: az úgynevezett „alternatív jogtudomány". A szóban forgó irányzat megkülönböztető jegye: képviselőinek szociológiai elfogultsága. Néhány szociológus – vagy inkább antiszociológus, mint például *Helmut Schelsky* és *Friedrich Tenbruck* (b) – a szociológia expanzív törekvéseinek és esztelen elbizakodottságának jelét látja ebben. Úgy vélik, a szociológia jogosulatlanul jár el, amikor arra vállalkozik, hogy a társadalmi valóságot meghatározza a társadalom számára. A szociológusok közössége alaptalannak tekinti ezeket a vádakat;[11] s valóban: az a tény, hogy a szociológusok mostanában főként saját klasszikusaikkal

foglalkoznak inkább a visszavonulás és az önértelmezésre törekvés jele, mintsem mások leigázására irányuló imperialista tendenciáké.

A tulajdonképpeni probléma azonban nem az, hogy vajon a szociológia megpróbál-e befolyásolni más diszciplínákat. A valóban nyugtalanító kérdés a következő: miért nem képes a szociológia tanulni más tudományoktól? A század elején, amikor a szociológia függetlenségéért és autonómiájáért harcolt, hasznos volt, hogy a szociológusok megkülönböztettek egymástól bizonyos dolgokat és fogalmakat, kijelölték saját kutatási területük határait, s azt állították, hogy a társadalmi tények sajátos fajtájú kutatási objektumokat alkotnak. A társadalomfilozófia akkoriban – a biológiához és a pszichológiához hasonlóan – tudományon kívüli területnek számított. Ám a helyzet azóta gyökeresen megváltozott. Ma már, úgy tűnik, viszonylag állandó korreláció áll fenn a szociológiai elméletek hiánya és a szociológia reflexív bezárulása között. Más tudományágak esetleg hajlanak arra, hogy éljenek és visszaéljenek a szociológia terminológiájával, a szociológusok azonban képtelenek arra, hogy lefordítsák és érthetővé tegyék a maguk számára más tudományágak elméleti sémáit. A mikrobiológia, az evolúcióelmélet, a kibernetika, az információelmélet új és izgalmas fejleményei, amelyek rengeteg szállal kapcsolódnak egymáshoz, s amelyek – úgy tűnik – lassanként összefüggő egészet alkotnak, semmiféle hatást nem gyakorolnak a szociológiára. Változatlanul úgy beszélünk az emberekről, mintha nem léteznék a reflexív rendszerek, az autopoiezisz és az autonómia elmélete. Úgy használjuk az oksági reláció fogalmát, mintha sohasem hallottunk volna attribúciós kutatásokról. A cselekvő egyénekhez úgy rendelünk szándékokat, mintha nem lenne információelmélet.

Érdemes megfigyelni, hogy Parsons miképpen helyezte el a biológiából, a pszichológiából, a nyelvtudományból és a kibernetikából származó eszméket saját elméleti rendszerében. Nincs még egy ehhez fogható példa, s a Parsons-féle szociológia hanyatlása a szociológia egésze számára azt jelenti, hogy még ezen a területen is felborul az elméleti zártság és az interdiszciplináris nyitottság kényes egyensúlya. A klasszikusok új életre keltése nem segít ebben a helyzetben. Sőt: csak rontja a kibontakozás esélyeit, hiszen *zártságot* ad *elmélet* – és így *nyitottság* – nélkül. Olyan általános elméletre van szükség, amely a reflexív zártságot új információk iránti érzékenységgel kapcsolja össze, s így a szociológusokat képessé teszi arra, hogy másoktól – ha úgy tetszik: másodkézből – tanuljanak. Amennyire meg tudom ítélni, az adott szempontból komoly jelöltként csupán a rendszerelmélet jöhet számításba.

II.

Ha visszatekintünk az elmúlt néhány évtizedre, akkor azt látjuk, hogy két jelentős változás történt az általános rendszerelmélet fontosabb paradigmáiban. Az első: a rész-egész megkülönböztetést a *rendszerkörnyezet megkülönböztetéssel* helyettesítették. A második: az úgynevezett nyílt rendszerek régebbi input/output elemzését a *reflexív rendszerek* fogalma váltotta fel.

Az új paradigma mindkét esetben magában foglalja a régit. A rendszer-környezet megkülönböztetés a rendszerek differenciálódásának elméletét felhasználva fejezi ki az elavult rész-egész megkülönböztetést. Egy rendszer differenciálódása ugyanis egy olyan

belső környezet létrehozását jelenti, amely alkalmas a rendszer továbbépítésére. A reflexív rendszer fogalma a rendszer-környezet megkülönböztetést a reflexív belső folyamatok részeként tartalmazza. A rendszer – miközben megkülönbözteti magát környezetétől – állandóan újraértelmezi önmagát. Ez az önértelmezés azonban nemcsak bizonyos – alkalmanként átléphető – határok megvonását és fenntartását jelenti. A reflexív rendszerek önmagukat reprodukáló – „autopoietikus" – egységeket alkotnak. Ezek az egységek maguk állítják elő a rendszert alkotó elemeket, s így képesnek kell lenniük arra, hogy megkülönböztessék egymástól a rendszerhez és a rendszer környezetéhez tartozó elemeket. A rendszer és a környezet megkülönböztetésének tehát alapvető jelentősége van abból a szempontból, hogy mi számít a rendszer elemének. A cselekvést nem a cselekvő idézi elő. A cselekvés jelentése – s így maga a cselekvés – a rendszer és a környezet különbségéből fakad.[12] Ha a cselekvéseket tekintjük elemnek, akkor rögtön nyilvánvaló lesz, hogy az előbbi általános elmélet közvetlen jelentőséggel bír a cselekvés-rendszerek és a társadalmi rendszerek szempontjából.

Az autopoietikus társadalmi rendszerek fogalma megoldja a cselekvés individualisztikus felfogásából fakadó problémákat. A cselekvéseket nem szubjektív motívumok vagy szándékok, hanem a cselekvések közti összefüggések idézik elő. A cselekvések események. Megjelenésük után rögtön elenyésznek. Ha nem ösztönöznek további cselekvésre, a rendszer megszűnik létezni. A rendszer fennmaradását a lehetséges kombinációk és a lehetséges perturbációk strukturált elrendeződése teszi lehetővé – oly módon, hogy a cselekvéseket összekapcsolja egymással, s az eltűnőben levő cselekvés-eseményeket más, a szituációba jobban illő eseményekkel helyettesíti. Motívumok és intenciók után (bármik legyenek a nekik megfelelő pszichikai realitások) vagy csupán kétséges esetekben kell kutatnunk, vagy pedig akkor, ha a felelősség kérdése, illetve a szabályozás problémája merül fel.

Egy másik elméleti áramlat a *bonyolultság* és a *jelentés* fogalmát ruházza fel új jelentéssel. A bonyolultság kifejezést sok szerző nem definiálja.[13] Mások szerint viszont ez a fogalom azt méri, hogy mennyiben vagyunk képtelenek megérteni azt, ami körülöttünk történik (ld. *Atlan; Löfgren; Pardi* és *Lanzara*). Én viszont úgy vélem, a bonyolultság fogalma azt méri: hiányzik-e – s ha igen: milyen mértékben – a rendszernek az a képessége, hogy mindegyik elemet – akár a rendszeren belül (a rendszer bonyolultsága), akár a rendszer környezetében (a környezet bonyolultsága) – összekapcsolja az összes többi elemmel (lásd *Luhmann,* a). A bonyolultság terminus ebben az értelemben az elemek relációs kombinációinak belső szelektivitására utal. A bonyolultság egyrészt a szelektív relációk szükségességét jelenti, másrészt pedig – mivel relációk határozzák meg, hogy milyen elemek lehetségesek a rendszeren belül – azt, hogy a rendszeren belül kontingens elemek is lesznek. A bonyolultság elemzése révén tehát a reflexív, önmagukat szervező rendszerek eszméjéhez jutunk vissza.

A kikényszerített szelektivitás esetében szintén a jelentés jelentéséről van szó. A jelentésként megélt dolgok magvát egy olyan közvetlenül adott középpont alkotja, amely a megélt tapasztalat és cselekvés további lehetőségeire sugárzik át. (*Husserl* itt az „átmenet" kifejezést használná.) Az előbbi összefüggés fennállását egyértelműen kimutatja – sőt, merem állítani: bizonyítja – a fenomenológiai elemzés. A jelentés nem más, mint az aktualitás és a potencialitás közt fennálló különbség. Információfeldolgozás pedig csak azért lehetséges, mert ebben az esetben olyan különbségről van szó,

ami valóban megkülönböztet. Sohasem tudunk azonban a felmerülő lehetőségek mindegyikének nyomába szegődni. Ki kell választanunk, hogy mit gondoljunk, mit nézzünk, mit tegyünk a következő pillanatban. Az aktualizálódott jelentést csak szelekció révén reprodukálhatjuk és őrizhetjük meg. Ez az az alapvető tény, amely – zajtól övezve – mozgásba hozza a strukturált rendszerek létrehozására alkalmas morfogenetikus folyamatokat.

Mivel az elkerülhetetlen szelektivitás ténye összeköti a bonyolultság és a jelentés fogalmát, most már kapcsolatot teremthetünk a két elméleti séma között. A *bonyolultság* (a *technikai tudományok* – döntéselmélet, a tervezés és a rendszerszervezés elmélete stb. – alapkérdése) és a *jelentés* (a *humanisztikus tudományok és a hermeneutikus módszerek* alapkérdése) voltaképpen nem más, mint ugyanannak az alapvető problémának – a rendezettség problémájának – két oldala. A szóban forgó probléma megoldásához a szelektív folyamatok állandó szervezésére van szükség. A jelentést tehát úgy foghatjuk fel, mint a bonyolultság megjelenítését az evolúció magasabb szintjein, azaz: mint evolúciós univerzálét. Azok a rendszerek, amelyek – az egyénekhez és a társadalmi rendszerekhez hasonlóan – a jelentés fogalma segítségével birkóznak meg a bonyolultság problémáival, már pusztán ezáltal roppant bonyolult rendszerekké válnak, hiszen a bonyolult rendszereket képessé teszik saját bonyolultságuk megjelenítésére.

Egy efféle javaslat nem fog szükségképpen véget vetni a pozitivisták és a dialektikusok vagy a szcientisták és a humanisták közti szociológiai vitáknak. Ezek a német szociológiára oly jellemző nagy viták lassanként amúgy is elcsitulnak. A belső konfliktusok, úgy tűnik, ma már nem pótolják a szociológia hiányzó társadalmi relevanciáját. Nincs kizárva, hogy a vitapartnerek kifogytak az érvekből. Végül az is megtörténhet, hogy az analitikus érvelés térhódítása növeli a vitatott kérdések bonyolultságát. Nem mindegy azonban, hogy ki adja – és hogyan – a kegyelemdöfést. Egységet teremtő perspektívák, a hegeli értelemben vett *Aufhebung* nélkül a problémák csupán feledésbe merülnek, de nem jutnak közelebb a megoldáshoz.

A fentiekben vázolt elméleti fejlemények megváltoztathatják az általános rendszerelmélet és a szociológia viszonyát. Az a tény, hogy a rendszerteoretikusok érdeklődése egyre inkább a reflexív rendszerek felé fordul, azt jelenti, hogy a rendszerelméletet ma már elsősorban nem a szabályozás, hanem az autonómia problémája foglalkoztatja (l. *Varela*). A legfontosabb kérdés nem az, hogy miképpen kell szabályozni a rendszereket, hogyan kell változásokat tervezni és előidézni, vagy miképpen kell legyűrni a rendszer bizonyos elemeinek ellenállását. A rendszerteoretikusok érdeklődése mostanában főként arra a problémára irányul, hogy egy rendszer miképpen reprodukálhatja önmagát egy olyan környezetben, amely nincs a rendszer fennmaradásának követelményeivel összehangolva; vagy más szavakal: a rendszerek miképpen alakíthatják át a zajokat olyan információkká, amelyek mozgásban tartják a belső folyamatok reflexív összefüggéseit. A bonyolultság és a jelentés problémája közti kapcsolat szintén hozzájárul a rendszerelmélet egyoldalú technikai érdeklődésének felszámolásához. A rendszerteoretikusok – a Parsons-féle elmélettel ellentétben – arra törekszenek, hogy a cselekvés elméletét, egy sajátos fajtájú rendszer-elem segítségével, beépítsék a rendszerelmélet általános sémájába.

A fentiekben természetesen csak azokat a roppant elvont előfeltételeket fogalmaztuk meg, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy megbirkózhassunk a társadalmi rend-

szerek sajátos problémáival. Társadalmi rendszerek létrejöttéhez a bonyolultságnak arra a különleges fajtájára van szükség, amelyet a rendszerelméleti irodalomban „kettős kontingenciának" kereszteltek el. A „kettős kontingencia" – Parsonst idézve – azt jelenti, hogy „a cselekvők egyszerre cselekvő ágensek és tájékozódási pontok *mind* önmaguk, *mind* mások számára". (b, 436. o.). Ezt az elgondolást általánosabb formában is megfogalmazhatjuk. Minden reflexív rendszernek szüksége van olyan elemekre, amelyek úgy vonatkoznak önmagukra, hogy megválasztják a többi elemhez való kapcsolódásuk miként jét. A szóban forgó rendszereknek számtalan, rekurzív képességgel felruházott elemre van szükségük. Ebben az értelemben – Stein Brőten nyomán – elmondhatjuk, hogy a „kölcsönösségi elven nyugvó" szerveződés a legalapvetőbb reflexív folyamat (658. o.). Társadalmi rendszerek akkor jönnek létre, ha a különböző egyének cselekvései mások közvetítésével vonatkoznak önmagukra, s ha az ego és alter közti különbséget olyan különbségként foghatjuk fel, amely lehetőséget nyújt az információk észlelésére és feldolgozására.

Egyelőre meg sem próbálkozhatunk azzal, hogy akárcsak vázoljuk a társadalmi rendszerek általános elméletét. A magam részéről meglehetősen optimista vagyok, de optimizmusomat itt és most nem tudom megfelelő érvekkel alátámasztani.[14] Dolgozatom lezárásaképpen azonban tennék még néhány episztemológiai jellegű megjegyzést. A kérdés a következő: vajon a szociológia, saját kutatásai közben, kövesse-e a tudomány szabályait? Hajlunk arra, hogy azt mondjuk: igen. De vajon ki rögzíti a kérdéses szabályokat, ha nem a szociológia – hiszen a tudomány maga is társadalmi rendszer.

Ám ezen a területen is figyelemre méltó változások következtek be, s ezek a változások megrendítették a tudományelmélet és az úgynevezett ismeretelmélet vagy episztemológia intellektuális alapjait. Különféle tudományágakban figyelhetjük meg, hogy a kutatók az általuk művelt diszciplínát a korábbi transzcendentális vagy apriorisztikus alapzatról empirikus vagy induktív alapokra próbálják helyezni. Az episztemológia bizonyos értelemben „naturalizálódik" (lásd *Varela,* 261. o.). A szóban forgó változást azonban nem filozófiai spekulációk idézik elő. Elkerülhetetlen következménye a manapság használatos tudományos elméleteknek. Abszurd lenne, ha egyrészt az evolució elméletét alkalmaznánk, másrészt pedig tagadnánk, hogy a kérdéses elmélet magára a tudományra is érvényes. Ugyanilyen képtelenség lenne, ha a társadalmi rendszerek elméletét alkalmaznánk, de közben nem vennénk tudomást arról a tényről, hogy a szóban forgó elmélet szerint maga a tudomány is társadalmi rendszer. Cselekedeteink tehát újra feltűnnek azok között az objektumok között, amelyekre cselekedeteink irányulnak. A biológia, neurofiziológia és a kibernetika szintén észlelte a szóban forgó reflexivitást (lásd például *Campbell*; *Knorr*; *Luhmann, d' McCulloch*; *Maturana; von Foerster*). Az „élet-világ" fenomenológiai fogalma szintén efféle reflexivitásra utal.

A reflexivitás jelentőségének egyre általánosabb felismerését nem szabad összekevernünk a szociológia szociológiájának jól ismert lehetőségével. A reflexivitás problémája ugyanis nem korlátozódik egyetlen tudományterületre, és a reflexivitással összefüggő problémák esetében nemcsak arról van szó, hogy milyen nehéz elfogulatlanságunkat, semlegességünket és objektivitásunkat megőriznünk, amikor saját tudományágunkat vizsgáljuk. Bizonyos szempontból mindegy, hogy megkerüljük-e ezt a meglehetősen kényes kérdést, vagy megpróbálunk megbirkózni vele. Ám mindenképpen az univerzális elméletek alkalmazásának egyik elkerülhetetlen következményével állunk szemben,

hiszen a szóban forgó elméletek saját értelmezési tartományuk objektumaivá válnak. Megtehetjük persze, hogy nem fogalmazunk meg univerzális elméleteket, ám ez azt jelentené, hogy feladjuk a szociológia egységének eszméjét.

Az élet iránt érdeklődő biológusok, a tudat iránt érdeklődő pszichológusok, a társadalom rendezett állapotai iránt érdeklődő szociológusok egyelőre kisebbségben vannak, s könnyen megtörténhet, hogy még sokáig kisebbségben lesznek. De legalább nekik el kell fogadniuk – a sok-sok logikai és metodológiai figyelmeztetés ellenére – azokat az elméleteket, amelyekből reflexivitás következik. A szóban forgó elméletek elfogadása reflexív objektumok létrejöttéhez vezet, s a valóság reflexív értelmezésére kötelezi az említett kutatókat.

A fentiekkel nem a német mélyértelműség létezését kívántam igazolni. Azok a kutatási eredmények, amelyekre hivatkoztam, zömükben nem német eredetűek. Ám az intellektuális klíma Németországban változatlanul nyitott az általános elmélet problémáival szemben. Legalábbis az efféle kérdések iránti érdeklődés a szakmai érdeklődés egyik elismert válfajának számít. Noha a szakmai érdeklődésnek ezt a válfaját az utóbbi időben nem övezi akkora tisztelet, mint korábban, egyelőre nem kell legyűrnie valamiféle Parsons ellenes beállítottságot. Alkalmam volt megfigyelni Parsonst, amint élete utolsó napjaiban részt vett egy Németországban rendezett társadalomelméleti szemináriumon. (A szeminárium anyaga megtalálható a Schluchter által szerkesztett kötetben; *Schluchter,* b) Parsonsnak láthatólag örömére szolgált az előbb említett nyitottság és érdeklődés. „Fárasztó, de megéri" – mondta. Ez a megjegyzés – azt hiszem – általánosítható, hiszen az általános elmélet problémáival kapcsolatos munkáról szintén elmondhatjuk: fárasztó, de megéri.

JEGYZETEK

[1] És nem csupán Németországban! Az alapító atyák „modernizálása", úgy tűnik, általános jelenség (l. *Robertson,* [4]).

[2] Youngnak a német irodalomra gyakorolt hatását illetően l. *Kind,* 11. és köv. o. Ha Young eszméit korunk követelményeihez akarjuk igazítani, akkor persze a *természet* helyett *problémákra* kell vonatkoztatnunk őket.

[3] A különféle eredetű elméletek keverése és vegyítése meglehetősen elterjedt gyakorlatnak számít Németországban, s láthatólag az egyik legkönnyebb módja az elméleti újításnak. *Hondrich* tanulmányában további példákat találhatunk erre vonatkozóan.

[4] A Német Szociológiai Társaság Kasselben rendezett tanácskozásán a leginkább vitatott elméleti kérdés az volt, hogy vajon az evolúció eszméjét felhasználhatjuk-e az elméletek különféle válfajainak összehasonlítására. Lásd *Lepsius.* További munkák: *Habermas*; *Lau*; *Luhmann* (b, c).

[5] Az Egyesült Államokban ez, úgy tűnik, továbbra is nyílt kérdés. Lásd egyfelől *Parsons* (a, c), s másfelől – egyebek között – Alexander munkáját.

[6] A szóban forgó kérdések elemzését illetően lásd *Habermas* és a szerző munkáit.

[7] „... c'est en usant seulement de la vie et des conversations ordinaires, et en s'abstenant de méditer et d'étudier aux choses qui exercent l'imagination, qu'on apprend a concevoir l'union de l'ame et du corps." („... a test és a lélek egységét csak akkor érthetjük meg, ha az életből és a köznapi beszédből indulunk ki, s tartózkodunk attól, hogy elmélkedésünk és vizsgálódásunk tárgyává olyan dolgokat tegyünk, amelyek megmozgatják a képzeletet.")

[8] A filozófusok természetesen továbbra is tudatában vannak a szóban forgó különbségnek (l. *Sommer*).

[9] Lásd *Joas* és *Prewo* tanulmányait a Schulte által szerkesztett kötetben (3–19.).

[10] A szóban forgó hatás elemzését illetően lásd *Bellebaum* tanulmányát.

[11] Lásd *Matthes* tanulmányát, amely egy igen fontos alkalomhoz kapcsolódik.

[12] Lásd, miképpen bontja fel Parsons a cselekvési egység fogalmát a cselekvő és a szituáció fogalmára (vö. *Lidz*).

[13] A kérdéses fogalom különféle változatainak rövid – kritikai megjegyzésekkel ellátott – áttekintését illetően ld. *Sahal* tanulmányát.

[14] A szerző végzett már némi előkészítő munkát ezen a területen. Lásd *Luhmann* (c).

IRODALOM

Alexander, Richard D. 1979. Darwinism and Human Affairs. Seattle: University of Washington Press.

Atlan, Henri 1979. Entre le cristal et la fumée: Essai sur l'organisation du vivant. Paris.

Bateson, Gregory 1972. Steps to an Ecology of Mind. San Francisco: Chandler.

Bellebaum, Alfred 1981. „Soziologische Aufklärung?" megj.: Soziologie: Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Soziologie (1).

Bergmann, Werner 1981. „Lebenswelt, Lebenswelt des Alltags oder Alltegswelt". Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (33):50–72.

Brőten, Stein 1978. „Systems Research and Social Systems." megj.: Georg J. Klir (szerk.): Applied General Systems Research: Recent Development and Trends. New York: Plenum press.

Buffier, Claude 1724. Traité des premieres véritez et de la source de nos jugements. Paris: Mauge.

Campbell, Donald T. 1974. „Evolutionary Epistemology." megj.: *Paul Arthur Schilpp* (szerk.): The Philosophy of Karl Popper. 1. k. La Salle: Open Court.

Descartes, René 1952. Oeuvres et lettres. Paris: Gallimard.

Foerster von, Heinz 1977. „The Curious Behavior of Complex Systems: Lessons From Biology." megj.: *Harold A. Linstone és W. H. Clive Simmonds* (szerk.): Futures Research: New Directions. Reading: Addison-Wesley.

Grave, R. S. A. 1960. The Scottish Philosophy of Common Sense. Oxford: Clarendon.

Habermas, Jürgen 1979. Communication and the Evolution of Society. Boston: Beacon Press.

Habermas, Jürgen és *Niklas Luhmann* 1976. „Evolution und Geschichte." Geschichte und Gesellschaft (2):284–357.

Hammerich, Kurt és *Michael Klein* (szerk.): 1978.: Materialen zur Soziologie des Alltags. A Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 20. különszáma. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Hondrich, Karl Otto 1979. „Thesen zur soziologischen Theorie in der Bundesrepublik seit 1975." megj.: *Günter Lüschen* (szerk.): Deutsche Soziologie seit 1945. A Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 21. különszáma. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Kind, John L. 1966. Edward Young in Germany. New York: AMS Press.

Knorr, Karin 1981. The Manufacture of Knowledge. Oxford: Pergamon.

Lau, Christoph 1981. Gesellschaftliche Evolution als kollektiver Lernprozes. Berlin: Duncker & Humblot.

Lepsius, M. Rainer (szerk.) 1976.: Zwischenbilanz der Soziologie, Verhandlungen des 17. Deutschen Soziologentages. Stuttgart: Emke.

Lidz, Victor M. 1976. „Introduction". megj.: *Jan J. Loubser et al.* (szerk.): Explorations in General Theory in Sociology: Essays in Honor of Talcott Parsons. 1. k. New York: Free Press.

Löfgren, Lars 1977. „Complexity Descriptions of Systems: A Foundational Study." International Journal of General Systems (3): 197–214.

Luhmann, Niklas a):1975. „Komplexität." Soziologische Aufklärung. 2. k. Opladen: Westdeutscher Verlag.

b: 1980/81. Gesellschaftsstruktur und Semantik. 1. és 2. k. Frankfurt: Suhrkamp.

c: 1981. Soziologische Aufklärung. 3. k. Opladen: Westdeutscher Verlag.

d: 1981. „Die Ausdifferenzierung von Erkennt-nisgewinn: Zur Genese von Wissenschaft." megj.: *Nico Stehr és Volker Meja* (szerk.): Wissenssoziologie. Opladen: Westdeutscher verlag.

McCulloch, Warren S. 1965. Embodiments of Mind. Cambridge: MIT Press.
Matthes, Joachim 1981. „Soziologie: Schlüsselwissenschaft des 20. Jahrhunderts." Lebenswelt und soziale Probleme: Verhandlungen des 20. Deutschen Soziologentages. Frankfurt: Campus.
Maturana, Humberto 1970. „Neurophisiology of Cognition." megj.: *Paul Garvin* (szerk.): Cognition: A Multiple View. New York: Spartan Books.
Opp, Karl Dieter 1978. Theorie sozialer Krisen. Hamburg: Hoffman 8 Campe.
Pardi, Francesco és *Giovan Francesco* Lanzaza 1980. L'interpretatione della complessitá: Metodo sistemico e scienze sociali.
Parsons, Talcott a: 1966. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs:
a: 1966. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
b: 1968. „Interaction: Social Interaction". megj.: Internatinal Encyclopedia of the Social Sciences. 7. k. New York: Macmillan.
c: 1971. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
Robertson, Roland 1978. Meaning and Change: Explorations in the Cultural Sociology of Modern Society. Oxford: Blackwell.
Sahal, Devendra 1976. „Elements of an Emerging Theory of Complexity per se." Cybernetica (19):5–38.
Schelsky, Helmut 1975. Die Arbeit tun die anderen: Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen. Opladen: Westdeutscher Verlag.
Schluchter, Wolfgang a: 1979. Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus. Tübingen: Mohr (Siebeck).
(szerk.) b: 1980. Verhalten, Handeln und System: Talcott Parsons' Beitrag zur Entwicklung der Sozialwissenschaften. Frankfurt: Suhrkamp.
Schulte, Werner (szerk.) 1981.: Soziologie in der Gesellschaft. Referate der Sektionsveranstaltungen des 20. Deutschen Soziologentags Bremen 1980. Bremen: Universität.
Sommer, Manfred 1980. „Der Alltagsbegriff in der Phänomenologie." megj.: *Dieter Lenzen* (szerk.): Pädagogik und Alltag. Stuttgart: Klett-Cotta.
Tenbruck, Friedrich H. a: 1979. „Deutsche Soziologie im internationalem Kontext: Ihre Ideengeschichte und ihr Gesellschaftsbezug." megj.: *Günter Lüschen* (szerk.): Deutsche Soziologie seit 1945. A Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 21. különszáma. Opladen: Westdeutscher Verlag.
b: 1980. „Die unbewältigten Sozialwissenschaften." Zeitschrift für Politik (27): 219–230.
Varela, Francisco J. 1979. Principles of Biological Autonomy. New York: North-Holland.
Young, Edward 1854. „Conjectures on Original Composition". (1759). megj.: The Complete Works. 2. k. London: újranyomva Hildesheim (1968) Olms.

RUFFOLO, GIORGIO

KOMPLEXITÁS ÉS DEMOKRÁCIA: AZ INFORMÁCIÓ SZEREPE

Niklas Luhmann társadalmi rendszerelmélete

A demokrácia defenzívába kényszerült. Bizonyára még nem érkeztünk el Willy Brandt komor jóslatának a megvalósulásához, azonban a demokratikus rendszereket erősen fenyegető környezet veszi körül, miközben belülről ismeretlen kór ássa alá őket. A kulturális légkör sok szempontból a pesszimizmus felé hajlik, ahogyan az már a múlt század vége fele is történt, a viktoriánus korszak optimizmusát követően.

A kulturális vitákban a demokrácia sebezhetősége egy mindig új, állandóan visszatérő téma kapcsán vetődik fel, s ez a komplexitás kihívása. Bizonyára nem első alkalommal kerül ez most szóba. Az a feltételezés, miszerint a demokrácia nem képes felelni a komplex társadalom kérdéseire, olyan régi, mint maga a demokrácia. Nem meglepő tehát, hogy a technikák fejlődése, a változások ütemének, a társadalmi mobilitásnak a felgyorsulása, a politikai kérdések elburjánzása a komplexitás kihívását ma különösen fontossá teszik és különösen felfokozott drámaisággal vetik fel a kormányozhatatlanság kockázatának a veszélyét.

Előkerülnek „a világgal kapcsolatos víziók", melyek máskülönben nem képesek az ilyen válságok és kockázatok megoldására. Két alapvető koncepcionális paradigma még ma is „totalizáló" módon uralja a politikai gondolkodást: az egyik a strukturalista, a másik a marxista; az első elhomályosítja a változás problémáit, a második pedig elhanyagolja a komplexitás problémáit – tehát két olyan problémáról van szó, amelyek a jelenlegi legnagyobb politikai rendszerek alapkérdéseit jelentik.

Eredendően Niklas Luhmann elmélete alapvetően strukturalista. Az ő elmélete és munkássága a két problémát elemezve kísérletet jelent Parsons „kalitkájának" a meghaladására. Amint a következőkből majd világosan kitűnik, a magam részéről meg vagyok győződve arról, hogy Luhmann koncepciói – politikai semlegességük ellenére (amit Luhmann maga is feltételez) – nem annyira konzervatívak, mint amennyire tisztán technokrata jellegűek. Luhmann elméletei a jó régi antidemokratikus gondolkodás raffinált koncepcionális alapjaihoz nyulnak vissza. Az bizonyos, hogy nem könnyű dolog Luhmannal vitatkoznunk. Gondolatai olyan mélyek és olyan megtévesztőek, hogy néhány szenvedélyes interpretárora munkáihoz külön kis szótáracskát mellékelt azon céllal, hogy a munkásságát nem eléggé ismerő olvasó forgassa azt.[1] Luhmann bizonyos értelemben elmarasztalható abban a vétekben, amellyel Hegel azokat a szerzőket illette, akik megfeledkeztek a lehetséges kommunikáció maximális céljáról: „ezek a szerzők az emberi szolidaritás gyökereit tapossák." (Igaz, hogy maga Hegel sem túlzottan törődött vele!)

Még mielőtt a „komplexitás" és a demokrácia témájába tulságosan is belemerülnénk Luhmann munkásságát vizsgálva, néhány kisebb megjegyzést szeretnék tenni műveinek a baloldal egy részére[2] gyakorolt rendkívüli hatásáról.

Az *első* megjegyzés gondolkodása bonyolultságára emlékeztet. Amikor Luhmann felidézi a komplexitás és az összetettség közötti szisztematikus eltérést, akkor világossá válnak annak a vonzerőnek és kelepcének az okai, amelyet ez a mű képvisel mindazok számára – és a „baloldalon" belül sokan vannak ilyenek –, akik ennek a koncepcióbeli erőnek a vonzásába és a kevés beavatott nyelvét jelentő ezoterikus kísértés bűvkörébe kerülnek – miközben elfordulnak a köznéptől.

A *második,* mélyebb megjegyzéssel Luhmann „antidemokratikus perverzitására" utalok. Jellemzője a klasszikus, humanisztikus és moralista fogantatású európai kulturális hagyományoknak a lekicsinylő és megvető elítélése, az állammal és a demokráciával kapcsolatos koncepciók elvetése (egy olyan ókori és tiszteletre méltó tradíciónak az elutasítása, amely a skolasztikától a naturalizmusig ível); álláspontja a modern társadalommal kapcsolatban elutasítja a rendszer konszenzusának szükségleteit, elutasítja mindazt, ami régebben kedvező fogadtatásra talált az öreg Settembrininél, bármennyire is kigúnyolta ezeket a gonosz Nafta. Ilyen környezetben Luhmannt a kapitalista uralom bátor és elfogulatlan demisztifikálójaként ünneplik, aki kegyetlenül lemezteleníti annak autoritáriánus jegyeit. Paradox helyzet: a szélsőbaloldal Luhmannt a Nagy Öreg, a Nagy Cselszövés leleplezőjeként ünnepli.

Egy *harmadik* ezzel összekapcsolódó, de nem szükségszerűen egybeeső vonzerő az, hogy a strukturalizmus szélsőséges módon jelenik meg Luhmannál; egy olyan koncepcióban, amely szinte teljesen kizárja az embert a politika és a társadalom színteréről. Luhmann filozófiája, nekem úgy tűnik, nem annyira szociológiai felvilágosodás – ahogyan ő maga elkeresztelte –, hanem sokkal inkább transzcendentális strukturalizmusnak nevezhető; és ez a tendencia néhány baloldali filozófus körében, akik mindig azt kutatják, hogy hogyan mentesíthetnék az embert felelőssége alól, egyetértést, szimpátiát és követőket talál.

Végül Luhmann vonzerejének negyedik oka abban keresendő (és ez az, ami Luhmann munkásságát bekapcsolja a rendszerelmélet termékeny áramlatának politikai elemzésébe), hogy felbecsülhetetlen értékű módszertani előrelépést mutat, s erőteljes koncepcionális keret jellemzi, amellyel mintegy „kifordított verzióját" nyújtja annak a technokrata koncepciónak, amelyből ő maga is merít.

Az alábbi oldalakon két témára szorítkozom: a társadalomnak mint rendszernek a koncepciójára; s a társadalmon belüli hatalomnak a koncepciójára, annak érdekében, hogy néhány kritikai elgondolást fejthessek ki. Ezek a társadalom elméletének rendszerelméleti alternatívájú megközelítéseihez vezetnek el majd bennünket.

A társadalomnak mint társadalmi rendszernek a koncepciója

Luhmann abból az állításból indul ki, hogy a társadalommal kapcsolatban a rendelkezésünkre álló koncepciók nem érték el azt a fokot, hogy képesek lennének a társadalom által felvetett problémák megoldására. Amennyiben a mi nyugat-európai kultúránk által a társadalom lényegéről nyújtott valamennyi ontologikus jellegű állítás husserliánus

típusú fenomenológiai redukciót jelent és mindazt zárójelbe teszi, ami nem ragadható meg közvetlenül, akkor nem marad más megfigyelni való, mint a funkcionálásuk. Ebben segít a rendszer elméletéről szóló teoretikus-tudományos paradigma. Ez nem állít semmit sem az Ember, sem a Természet lényegéről. Kizárólag azzal a módozattal foglalkozik, ahogyan a kölcsönös kapcsolatoknak az együttese (rendszer) elszakad a tartalomtól (környezet) és stabilizálódik, mégpedig egy megfelelő fokú komplexitáson (ezt elemeinek és a közöttük kialakuló kapcsolatoknak a száma jelzi). A környezethez képest meglevő energia és információbeli különbségek következtében olyan állapot áll elő, amelyben a rendszer komplexitásának a foka kisebb a környezet komplexitási fokánál és rendszeresen olyan fokon áll, hogy csökkenti a környezet komplexitását.

Ez a paradigma lehetővé teszi azt (anélkül, hogy bármiképpen is a metafizikus elméletekhez és a teleologikus jellegű hipotézisekhez kellene folyamodnia), hogy funkcionálisan megmagyarázza a társadalomnak mint rendszernek a fennmaradását és fejlődését, miközben a környezettől elválasztó differenciáló funkcionális feladatot teljesítve egyúttal a szerkezetben megjelenő és a folyamatokban kifejlődő belső differenciálódás is végbemegy.

A rendszerként értelmezett társadalomban tehát nem kell feltételezni a *szükségletet,* sem belevinni a célokat. Teljes egészében funkciójában létezik a társadalom, amely nem más, mint a világ komplexitásának a redukálása, fenntartva egy határt az őt körülvevő világgal kapcsolatban (azaz inkább a világnak azzal a részével, amely környezetét alkotja), ami másfelől belső differenciálódási folyamatot tesz lehetővé. A két vonatkozás korrelációs kapcsolatban van egymással; ezek ugyanannak az éremnek a két oldalát képviselik. Pillanatnyilag hagyjuk a másodikat (azzal a következő részekben foglalkozzunk majd ismét) és szorítkozzunk az elsőre. Mit jelent az, hogy a környezet komplexitását redukáljuk?

Ez Luhmann számára kulcsfontosságú kérdés, ez az ő „fixa ideája".[3] Minden adott rendszer számára (Luhmann nem foglalkozik a rendszerek genezisével) a környezet olyan lehetőségeket nyújt, amelyek meghaladják megvalósítási kapacitásait.

A rendszernek a környezetre vonatkoztatott komplexitását állandóan redukáljuk. Néhány egyszerű példa. Egy nagyváros kaotikus forgalmát úgy szervezik meg, hogy abban csökkentsék a lehetséges veszélyeket; egy nagy könyvtár, egy áruház fejlesztése, egy adattár kialakítása megköveteli a katalogizálást az összetevő elemek redukálásán, csoportosításán keresztül. Maga az alkotó gondolkodási folyamat is szelektálva, ritkítva, szimplifikálva valósul meg. Egy hivatal, egy hadsereg, egy vállalat racionalizálja viselkedését, ügymenetét olyan korlátozott számú szabályokra (szervező alapelvekre) alapozza, amelyek lehetővé teszik, hogy a kölcsönös kapcsolatokat és egyéb tényezőket redukálják és stabilizálják. Ebben Luhmann egyszerre használ fel egy rendszerelméleti koncepcionális módszert (Ashby[4] „változatosság igény" elméletét) és egy antropológiai megközelítést, amely Gehlen műveinek nyomán halad.[5]

A környezet komplexitásának a redukálása választásokon keresztül valósul meg, amelyek kiküszöbölnek néhány lehetőséget, megtartanak viszont néhány másikat, ilymódon fenntartva és növelve a rendszer és a környezet különbségét, s kiterjesztve a rendszer határait, választásainak sugarát. Más szavakkal: abban a pillanatban, amint a világ komplexitását redukáltuk, a rendszer egyúttal fokozza a saját maga

komplexitását, azaz, azon képességét, hogy választásokat foganatosítson. A kibernetika már demonstrálta, hogy hogyan lehetséges a rendszerelmélet alapjait az élő organizmusokra, gépekre alkalmazni, sőt ki lehet azokat terjeszteni a társadalmi organizmusokra is. Luhmannál azonban létezik egy olyan kritikai küszöb, amely különbséget eredményez, egyrészt a természeti organizmusok és a gépek, másrészt az emberi lények és a társadalom között. Miben áll ez a kritikus különbség? Abban a tényben, hogy az első típusú rendszerek egy bizonyos struktúra stabilitására korlátozódnak, bizonyos határokon belül, egy bizonyos program alapján. A második típusúak – és mindenekelőtt a társadalmi rendszerek – ténylegesen nem rendelkeznek határokkal és programokkal.

Itt Luhmann bevezeti a fenomenológiai deriváció koncepcióját; ez az értelem. A pszichikai és társadalmi rendszerekben idegi-agyi fejlettségük következtében a differenciáció összehasonlíthatatlanul magasabb szintű. Így a stabilitást szolgáló választásaik nem merülnek ki magának a választásnak az aktusában, hanem meghaladják azt, hogy úgy mondjam, megvilágítva így a választási lehetőségeknek egy szélesebb mezejét. Ténylegesen abban a pillanatban, amikor bizonyos alternatívákat választanak, másokat egyúttal elutasítanak, ezeket azonban nem nyomják el, hanem megőrzik, felfüggesztik. Így növekszik a rendszer választási kapacitása (azaz a rendszer komplexitása).

Ily módon viszont, miközben a rendszer a világ komplexitását redukálja a végrehajtott – és másokat kizáró – választások következtében, egyúttal a világnak a komplexitását is fokozza, azaz az egyéb lehetséges választások, amelyek felfüggesztődtek, nagyobb környezeti komplexitásra vezetnek, ami a rendszerre egy újabb nyomást gyakorol, arra kényszerítve azt, hogy a redukciónak és a komplexitásnak új növelésébe kezdjen.

Az bizonyos, hogy itt fejtörő okfejtéssel állunk szemben. Habermas kiemelte ebben a formai ellentmondást: s nekem úgy tűnik, hogy Luhmannak nem sikerült eredményesen védenie magát.[6] Ennek ellenére, mint a későbbiekben meglátjuk, Luhmann megközelítése ezzel kapcsolatban meggyőző eredményre jut, jobban megvilágítja a komplexitás koncepcióját.

Ténylegesen az értelem az, ami a társadalmi rendszer határait alkotja, amelyből hiányoznak a természeti határok és az objektív paraméterek. Egy társadalmi rendszer határa szelektív kapacitásának a kerete. Csupán választási kapacitása, a környezetre gyakorolt hatásának terránuma alkotja számára igazi határait, a konkrét vonatkozások (lakosság, terület) absztraktabb jelentésében, amelyek olykor a rendszer határaiként jelennek meg. Az értelmen keresztül (azon képességen keresztül, hogy a világ komplexitását redukáljuk, miközben a világ komplexitását fokozzuk, hogy azt majd újra redukáljuk) alkotja meg a társadalmi rendszer saját magát. Ezt a folyamatot úgy is bemutathatjuk, mint a kihívás-reakció Toynbee által felvetett mechanizmusát. A komplexitás bármiféle redukálása új kihívást jelent a rendszer számára. Megnöveli komplexitását (azon képességét, hogy új választásokat valósítson meg), azonban egyúttal megnöveli kockázatait, „kontingenciáját" is; azaz ténylegesen annak a kockázatát, hogy a végső kísérletek a várakozástól eltérő módon valósulnak majd meg.

Az értelem tehát a lehetőségeknek egy olyan gazdagodását jelenti, amely úgy is színrelép, mint komplexitás, amelyet redukálnunk kell, s úgy is, mint kockázat, amelyet el kell fogadnunk. A komplexitás és kontingencia itt is ugyanannak az éremnek a két oldalát képviseli. A komplexitás azt jelenti, hogy több kísérleti élményünk és

cselekvési lehetőségünk van, mint amennyit megvalósíthatunk. A kontingencia arra utal, hogy választásaink nem rendelkeznek bizonyossággal. Tehát a komplexitás a választás lehetőségét jelenti; a kontingencia a választással kapcsolatos kockázatot. Minél fejlettebb egy társadalmi rendszer, annál szabadabbak a választások, s annál több a bizonytalanság az ilyen választások következményeit illetően.

Ez egy pálya (amelyet a társadalmi rendszer fejlődésének nevezünk). Ez a pálya nem szükségszerűen determinált, sőt éppen valószínűtlen bekövetkezésekkel terhelt abban az értelemben, hogy a rendszer az egyre nagyobb fokú bizonytalanság állapota felé fejlődik. Az értelem ténylegesen nem cél, hanem olyan „szándék", amelyből hiányzik mindenféle cél vagy program. Olykor-olykor valóban az új lehetőségek kialakulásával felmerülő különbség felé – tehát „opportunista" értelemben – irányít egy rendszert. Senki sem képes előre meglátni, hogy melyek lesznek ezek az irányzatok. És ennek ellenére jogos arról beszélnünk, hogy létezik egy általános, univerzális tendencia, a fejlődésnek egy vektora, amely felé a társadalmi rendszerek mozognak, és amely a rendszer egyre nagyobb fokú külső és belső komplexitásától és differenciáltságától megkülönböztethető.

Röviden: semmi sem létezik a természet történetében – azaz a társadalom történetében –, amely előre megírt programot követne, és amely előre determinált jövőt szabna meg. Ténylegesen létezik az evolúciónak egy vektora, amely a komplexitás értelmében – más szavakkal kifejezve: az élet értelmében – orientált. Határozottan mondhatnánk, hogy a környezet rendellenességeivel szemben az életnek az egzisztenciális választása jellemzi a rendszer fejlődését, de léteznek a halálnak a kísértései is, hogy jelezzék az életben elkerülhetetlen katasztrófákat.

Ez a tendencia, ez a szándékosság felismerhető az élő rendszer előtt álló lehetőségek állandó túllépésében, amely – mondhatnánk – mozgást lehetővé tevő eltérő síkot jelent, a kultúra területein stimulusokat és táplálékot, új választási lehetőségeket, új autonomia- és szabadság-határokat nyújt, azonban egyúttal a kockázatot is növeli.

Ezek között a legsúlyosabb minden bizonnyal annak a kockázata, hogy nincs választás. Az a rendszer, amely nem fejlődik komplexitásában, az evolúció vektora szempontjából visszafelé csúszik. Idézzük Luhmann – már-már a szimplifikálást kockáztató – megállapítását: „Ezzel nem állítottuk, hogy a fejlődésnek szükségszerű történelmi alapja lenne, hanem csupán azt, hogy az előfeltételezésekben gazdagabb és teljességükben megalkotott megvalósítások stabilizálódnak. Nyilvánvalóan még egy komplexebb világban is léteznek más alternatívák: például annak lehetősége, hogy közömbösen konzerválódjunk, fadarabként az egyre komplexebbé váló környezettel szemben."[7]

Ennél a gondolatnál lezárva elemzésünket, azt mondhatjuk, hogy a fejlődés a választás és az elutasítás képességétől függ. Minden választás kreatív tagadás, mivel a tagadott alternatívák kiemelkedő potenciálként, a jelent meghaladó lehetőségekként jelennek meg, lebecsültként, rendellenességként, „elégedetlenségként" nyilvánulva meg. A rendszer, mondja Luhmann, abszorbeálja ezt az elégedetlenséget, s „amennyiben nem abszorbeálja azt mágikus-vallásos módon, s amennyiben nem fojtja meg azt a fogyasztás, vagy a mágia területein, akkor új alternatívák felé halad, hogy stabilizálódjék". Mint látni fogjuk nemsokára, a „rendről" és a „rendellenességről" Luhmann által kifejlesztett koncepció nem fejlődött ennél tovább, és éppen ez az, ami lehetővé teszi, hogy az ő interpretációjától eltérő módon értelmezzük a nyitott lehetőségeket és azokat a köte-

lékeket, amelyek a társadalom szisztematikus fejlődésének a sajátjai. Luhmann interpretációában tehát a társadalmi rendszer fejlődése nem meghatározott, sem valamiféle külső c é l , sem pedig valamilyen belső a k a r a t által. A cselekvés nem tartalmaz célokat és nem is okozat; nem más, mint egy szándék, amely egyetlen funkcióban nyilvánul meg; abban, hogy a komplexitást redukálják.[8]

Egy olyan cselekedet, amelynek nincs célja, és egy *olyan cselekvő alany, amelynek nincs szubjektuma* – ez Luhmann társadalmi rendszere. Ez a rendszer *funkcionális módon* növekszik a differenciáció folyamatán keresztül, amely megengedi, hogy mindig újabb és újabb lehetőségeket projektáljon, szelektáljon és stabilizáljon. Ennek a differenciálódási folyamatnak alapvető vonatkozása egy kommunikációs apparátusnak a kifejlődése és ezen belül a h a t a l o m specifikus kommunikációs rendszerének a kialakulása.

A rendszer differenciálódása és a hatalom

Egy társadalmi rendszer *belső differenciálódása* a kommunikáció irányításának, ellenőrzésének komplex apparátusában, ennek fejlődésén keresztül valósul meg. Luhmann jogosan hangsúlyozza ennek fontosságát akkor, amikor a társadalmi rendszerek fejlődésének elemzésében a kommunikáció modern elméletét is bekapcsolja az evolúció szűkebb értelemben vett elmélete mellett. A kapcsolat a társadalmi rendszer strukturális aspektusa és eljárási, ügyviteli cselekvései között sohasem lenne érthető, amennyiben nem elemeznénk a társadalom idegrendszerét, „a hatalom idegeit", ahogyan Karl Deutsch definiálta.[9]

Ebből a szempontból bizonyos különbséget, alapvető eltérést tárhatunk fel a viszonylag egyszerű és komplexebb társadalmak között. Az első típusban a funkcionális differenciálódás s z e g m e n t á l i s jellegű: a szabályok és a személyek egybeesnek egy teljes mértékben körülhatárolt társadalmi rétegződés hálózatában. Az irányítás-ellenőrzés rendszere a „kommunikáció" minden típusára ráépült: a hatalomra, az igazmondásra, a gazdaságra, a szerelemre (a fáraó nagyhatalmú, bölcs, gazdag és szép!). A társadalmi struktúrát a piramis-szerű hierarchia jellemzi. Ez a struktúra tükröződik a társadalom ideológiájában, amely egyszerű és dichotomikus szembeállításokra épült: van „lenn és fenn", van „cél és eszköz" stb. A kaszt-társadalom ennek a modellnek a határesete, annyira merev, mint a hangyák vagy a majmok koloniái, mert egyszer és mindenkorra meghatározott strukturálisan. Így az ilyen társadalom átmeneti jellegű ideológiái egyetlen akarat eszközeinek tűnnek, olyan szükséglet kifejezőjének, amely kívül áll a rendszeren. Az ilyen társadalomban a nyelv a kommunikációnak egyetlen nem differenciált kódja; ez az egyetlen szimbólikus kód, szabálygyűjtemény, egy nem specializált kommunikációs eszköz, amelyben a parancs külső vonatkozásának a szimbólumából érkezik, s olykor ezek a hatalmi tényezők, ugyanúgy mint az állatok társadalmaiban, csupán arra szorítkoznak, hogy az előre meghatározott viselkedést kiváltsák.

A komplexebb társadalomban a funkcionális differenciálódás már kifejlődött annyira, hogy megkülönböztethetjük a társadalmi szabályokat azoktól a szabályoktól, amelyeket a kölcsönös függőségi viszonyban, annak hálózatában levő személyek mutatnak.[10] Ennek megfelelően a kommunikációs eszközöknek is differenciálódniuk kell.

Többé már nem elegendő a verbális nyelv. A hatalom kódja eltér a valóság szabályaitól, az igazság, az igazmondás, a szerelem, a gazdaság kódjaitól. A társadalom világibbá válik és megszabadul a dogmáktól. A hatalom már nem pusztán statikus tény („a valóságnak egy struktúrájáva", ahogyan Luhmann mondja), hanem egy dinamikus kommunikációs eszköz, amely saját speciális kommunikációs kóddal rendelkezik. A politika elszakad az erkölcstől, a jogtól, az igazságtól, hogy pusztán a hatalom nyelvévé váljék. Ennek a nyelvnek a specifikus funkciója az, hogy „a már meghozott döntéseket – miután kiválasztották ezeket – a többi ember felé közvetítsék." A differenciálódás fejlődésével növekszik a meghozandó döntések száma. Ezt a komplexitást redukálni kell. Igy a hatalom több lesz privilégiumnál, szolgáltatássá válik, a társadalom egyik funkciójává.

A szelektív szolgáltatások közvetítése nagyon jellegzetes módon elüt a közvetlen erőszak, végrehajtás és kényszerítés megnyilvánulásaitól. A differenciálódással az egyszerű társadalom homogén jellege felbomlik. A struktúrában törések, diszkontinuitások jelentkeznek. Az események a kontingenciák folyamatában fejlődnek. Nem egy sűrűn lakott kontinenssel állunk szemben, hanem egy szigettengerrel; s így megtörténhet az, hogy a hatalom kommunikációja távol folyik és távol fogják fel. Az üzenetet nem lehet többé közvetlenül és kényszerítő jelleggel közvetíteni, hanem modális-kondicionális és bináris formában (két elemből álló, kettős vonatkozásban) kell kifejezni. Olyan formában, amely lehetővé teszi a kettős reakciót: a konszenzus vagy az elutasítás értelmében. A diszkontinuitás, amely a hatalom birtokosai és alanyai között áll fenn, az utóbbiak számára a szabadságnak csak a széleit kínálja (nem pusztán technikai értelemben vett széleiről van szó!), és az új rendszeren belül a bizonytalanság új körülményeit teremti meg (ezt nevezi Luhmann kontingenciának), de ugyanakkor kiszélesíti, rendkivűli módon kitágítja a kommunikatív potenciált olyan választási lehetőségek megsokszorozásán keresztül, amelyek az alternatívák kettéválásából adódnak. És nem pusztán erről van szó: ezzel az irányításnak egy új eleme is megjelenik, a feed bac, mert a hatalom által kibocsátott üzenettel kapcsolatos bizonytalanság a hatalom birtokosait arra kényszeríti, hogy ily módon keressék az ellenintézkedések lehetőségét és igazolását.

Természetesen az engedetlenség kockázata növekszik a specializált hatalmi szervek idegrendszereitől áthatott komplex társadalomban. Ez jelenti a fejlődés árát. Azok a társadalmak, amelyek ezt a kockázatot vállalják, sokkal magasabb szinten kell, hogy megfizessék ennek árát, mint azok, amelyek megkövesedtek.[11]

Mondhatjuk, hogy ily módon a hatalom birtokosai és alárendeltjei között kapcsolat alakul ki. Ennek a kapcsolatnak az alapja természetesen az erő. Ez egy végső és szélsőséges erőforrást képvisel; egy olyan alternatívát, amelyet nem pusztán azoknak kell elkerülniük, akik elszenvedik azt, hanem azoknak is, akik ezzel sújtják a többieket. Abban a pillanatban, amikor a hatalom az erőt használja fel, valójában szerte is foszlik. Az erő alkalmazása az alapokat, nem pedig az eszközt képviseli ebben a kapcsolatban. Azt hiszem, hogy világosabban bemutatható a párhuzam, amennyiben a központi bankok aranytartalékainak a példáját hozzuk fel. Ezek az aranytartalékok garantálják a pénz fizetőképességét, de gyengítik azt, amennyiben felhasználásra kerülnek.

Ebből adódik az indirekt és célzatos hatalom közvetítéseinek, az alkalmazkodási képesség felmérésének a fontossága, amelyet Luhmann „metakommunikációnak" nevez, és amely még a hatalom közvetlen kommunikációját is formálissá és haszontalanná teszi, amennyiben olyan hallgatólagos bizalmi megállapodást alkot, melynek alapján a hatalmon levők elérhetnek és feltételezhetnek bizonyos magatartást anélkül, hogy azt közvetlenül meg kellene követelniök. Erre is vonatkozik a pénzrendszerrel kapcsolatos analógia: nem pusztán az aranytartalékot helyettesítik be és integrálják a papírpénz forgalmával, hanem az utóbbit is behelyettesítik és integrálják egy „bizalmi" pénzforgalommal. Így a hatalom megsokszorozhatja szolgáltatásait, és időben és térben – éppen úgy, mint a pénz[12] – kiterjesztheti funkcióit arra is, hogy redukálja döntési komplexitását.

A hatalom-kommunikáció technikája a két sínen futó kód. Itt a modern információkommunikáció elmélet[13] (amely abból a szükségletből született, hogy a telekommunikációban redukálják az alapvető zörejeket) a legfelső hatalom régi elméletét magába foglaló kifinomult igazságkereső eszközzé kellene hogy váljék. A kettős technika ténylegesen nem pusztán azt teszi lehetővé, hogy közvetítsék, hanem azt is, hogy egyúttal intenzívebbé tegyék a hatalmat az egyre fokozódó döntésekkel kapcsolatos nyomással szemben. Ennek az alapelve a következő: osszd meg, hogy választhassál. Ez a technika, tagadva a komplexitás elkerülésének az alternatíváját, redukálja a komplexitást, és lehetővé teszi azt, hogy előrébb pillanthassanak a döntésekben a társadalmi integrációnak egy paradox funkcióját alkalmazva (integráció a tagadáson keresztül). Ugyanakkor minden új tagadás új alternatívákat, lehetőségeket és más választásokat hoz létre, így aztán a kód magába foglalja a fejlődésnek azon autonom mechanizmusát is, amely elősegíti a társadalmi differenciálódást. Ugyanakkor ahogyan a nyelv nyelvtani szabályokba történő rendszerezése új szavaknak a forrása, a hatalom kettős szabályrendszere is lehetséges új választásoknak a forrása. Más szavakkal: a politikai világ önmagában új problémákat teremt a társadalom számára, s nem korlátozódik arra, hogy megoldja azokat a problémákat, amelyeket a társadalom vet fel. Saját fejlődésének a motorjává válik. A hatalom elsődleges szabályaiból, kódjaiból fejlődnek ki a másodlagos szabályok (mint például a jog), amelyek egy idő után önállókká válnak. A hatalom kódjai és szabályrendszere a szervezetben kristályosodik ki, folyékonnyá válik, s a *hatalommal kapcsolatos politikai elemzésben* válik folyékonnyá: az utóbbi a differenciáció legmagasabb rendű aspektusa: a kódnak, a szabályrendszernek önmagáról alkotott reflexióinak a momentumát fejezi ki, úgy is mondhatnánk, hogy a hatalom öntudatát és megváltozásának „tematizálását". Így aztán a hatalom kritikája – nekem úgy tűnik, hogy ilyen következtetésre juthatunk – ahelyett, hogy a társadalmi érdekeknek és a konfliktusban levő jelenségeknek a tükrözése lenne, a hatalom differenciálódási folyamatának a részévé válik!

Ebből következően minden olyan közvetlen javaslat, amely azt szolgálja, hogy kiküszöböljék, vagy pusztán redukálják a hatalmat, naivnak, a nyelv funkcióit elszegényítő barbár törekvésnek nyilvánítható, mely szükségszerűen szabad utat enged egy szövevényes folyamatnak. Egy frusztráló jellegű bonyolult folyamat indul meg – és ebben teljes mértékben egyetérthetünk Luhmannal –, ha a törekvés arra irányul, hogy egy kódot, egy szabályozó rendszert kiküszöböljünk. Például olyan szabályozóknak a kiküszöbölése, mint amilyen a tulajdon és a piac, végülis visszafejlődést eredményez: a

differenciáció folyamatának a visszafordítását úgy, hogy végülis a régi fáraói hatalom modern karikatúrájához érkezünk!

Ahelyett, hogy redukálódna a hatalom – mint a döntési komplexitás redukálásának a funkciója –, szükségszerűen kiterjed a komplexitás fokozódásával párhuzamosan. A hatalom ténylegesen nem *állapot*, hanem folyamat; nem aranytartalék, hanem maga a pénz, melynek mennyisége növekszik a kapcsolatok növekedésével. Egyszóval, a hatalom egy változó.

A hatalom kockázatai nagyon hasonlítanak a pénz kockázataihoz. Nem véletlen az, hogy Luhmann az infláció és a defláció kategóriáit használja. A hatalom inflációjának (leértékelésének) a kockázata minden bizonnyal magasabb szintű. A szolgáltatások igényének mennyisége olyan növekedést eredményezhet, amely redukálja, devalválja a hatékonyságot. Létezik tehát a hatalomnak olyan inflációja, az igényeknek, keresleteknek olyan tulzott mérvű jelentkezése, amely a hatalmat devalválja, bemutatva annak impotenciáját. Ez a kockázat strukturális, és szerves kapcsolatban áll azzal a móddal, ahogyan a rendszer ténylegesen működik. E kockázattal szembeállítható a hatalom egyre nagyobbfokú autonomiája és technicizálódása. Ez egyfelől lehetővé teszi ugyan az automatizálódást és depolitizálódást a választásokban, azonban „elidegeníti" a politikai érdeklődést, másfelől viszont ez az utóbbi később feloldható a p o l i t i k a i t e r v e z é s s e l.[14]

Kövessük közelebbről az érvelés fonalát. A fejlődésben levő társadalom – mint láttuk – a döntéseknek egyre nagyobb számát igényli. Ezt a feladatot, amelyet a társadalom vet fel, nem oldhatja meg egymagában, hanem egy szakosított alrendszerre bízza. Ez a politika rendszer. Ez utóbbi, annak érdekében, hogy elláthassa ezt a feladatát, törvényes elismertetést (legitimációt) és konszunzust kell hogy biztosítson magának. Tehát nem a legitimáció és a konszenzus teremti meg a politikai hatalmat; ennek éppen az ellenkezőjéről van szó. A politikai hatalomnak ahhoz, hogy funkcióját, közszolgáltatását megvalósíthassa, törvényes elismertetésre és konszenzusra van szüksége. Az Államot nem valamennyi ember részvétele építi fel: a nyugat-európai alapelv: q u o d o m n e s t a n g i t a b o m n i u s a p p r o b e t u r, képtelnségnek tűnik a komplex társadalomban. Valójában éppen ennek az ellenkezőjéről van szó: nem a részvétel alakítja ki a politikai hatalmat, hanem a részvételt a politikai rendszerben hallgatólagos vagy explicit konszenzus formájában azután kell biztosítani, miután a hatalmat funkcionális szükségletének megfelelően már kialakítottuk.

Egyébként a politikai hatalom igazi szerkezete a modern demokráciában nagymértékben eltér attól, amit a politikai elméletben és az alkotmányok szövegeiben fogalmaztak meg. E szerint egy politikai csoportnak (pártok-parlament) d e l e g á l t funkciója van, s azt a funkcionáriusok-végrehajtók apparátusán keresztül gyakorolja. Csakhogy a hatalom vektora – Luhmann szerint – ellenkező irányban orientált: a végrehajtó, az adminisztratív apparátus az (az angolszász szematikai megfordítás ebből a szempontból jelentős), amely a döntéseket hozva a közszolgálatot végzi, és a pártok rendszere az, amely biztosítja – egy legális és ritualisztikus választási eljáráson keresztül – a konszenzust, garantálva a politikai rendszer autonomiáját.

Radikálisan megváltozott ezzel Luhmannál a „jogállam", a „garancia", a „demokrácia" jelentése a jelenlegi definíciókhoz képest. Jogállamnak tekinti azt a berendezkedést, amelyben a politikai alrendszert más alrendszerektől – az igazmondás, azaz a

tudomány, aztán a gazdaság stb. alrendszereiről van szó – elválasztják és amelyben a legszélesebb körű autonomiát biztosítják a számukra. S mindezt a társadalom megfigyelhető depolitizálódásának következtében. Ami pedig a demokráciát illeti, az ugyan biztosítja a szerepek maximális elérhetőségét és maximális megváltozását, viszont nem biztosítja a részvételt a döntések meghozatalában. A részvétel nem a döntésekben valósul meg, hanem az eljárásokban.[15] A rendszerben résztvevők – amint helyesen állapította ezt meg Zolo – „felhatalmazást nyertek arra, hogy bizonyos fokú szabadsággal viselkedhessenek" a meghatározott és formalizált eljárások hálózatán keresztül, azon belül maradva.[16] A részvétel eljárásai, különösképpen a választási jellegű folyamatok, semmiképpen sem biztosítják az állampolgárok beavatkozását a döntések érdemi részeibe. Ehelyett a részvétel folyamatainak azt *kellene* garantálniok, hogy a politikai kapcsolatok köre maximálisan kiszélesedjék, a látókör kitáguljon, a politikai innováció lehetősége biztosított legyen, vagyis Luhmann kifejezésével élve a politikai funkciónak meg kell adni annak az érzését, értelmét, hogy a „komplexitást redukálja", azt a lehetőségek új világai felé orientálja.

Kellene – a feltételes mód itt kifejezi Luhmann pesszimizmusát azzal kapcsolatban, hogy milyen lehetőségei vannak a modern demokráciának arra, hogy ezt az igényt kielégítse. A politikai cselekvés értelmével kapcsolatos kérdések a választó polgárok köreiben nem szülnek olyan eredményeket, amelyek a politikai innovációhoz és tervezéshez vezetnének; a pártok programjai egymásra hasonlítanak, a vélemények nem fejeződnek ki a választásokon keresztül. A politikai rendszer így arra korlátozódik, hogy saját stabilitását biztosítsa; nem engedheti meg azt, hogy azokat az őt körülvevő rendellenességeket abszorbeálja, amelyeket az össze nem egyeztethető várakozások, elvárások, politikai kérdésfeltevések okoztak. Ezért arra szorítkozik, hogy elviselje a válságokat, hogy eltűrje azokat a zavarokat, amelyek egy nem megfelelő módon irányított társadalomból erednek.

Íme, tehát így jelenik meg a politikai tervezés szükségessége úgy, hogy megelőzze a politikai kérdésfelvetést, redukálja a reményeket és a tényleges elképzeléseket, és közeledjék a dinamikus egyensúlynak egy olyan állapotához, amely a rendszerek aranyszabálya; ez az Ashby által felvetett[17] megkövetelt változatosság alapelve.

Egy rendszer szubjektum és terv nélkül

A Luhmann által vázolt rendszer két aspektusa – amelyet igen szabadon sűrítettünk – kritikus megjegyzésekre ösztönöz. Mindenekelőtt néhány módszertani-episztimologiai megjegyzés: Luhmann elképzelése a társadalom rendszerelméleti megközelítéséről eredeti, összevetve más, immár nagyszámú kísérlettel. Az értelem és a komplexitás redukciójának Luhmann-féle koncepciójában legalább háromféle megközelítés is fellelhető: egy fenomenológiai (amely Husserltől eredhet és Sartre-i hozadékokat is mutat), egy antropológiai-intézményes (Gehlentől) és egy harmadik: a strukturalista koncepció (Parsonstól). E fúzió segítségével Luhmann kísérletet tesz arra, hogy egy olyan ambiciózus elméletet fejlesszen ki, amely lehetővé tenné egy olyan rendszer modelljének a

megalkotását, amely előzetes elképzelések nélküli cselekvésekből és célok nélküli szándékokból állna.

E két elképzelés közül az elsőben rejlő belső ellentmondást Habermas brillians módon tárta fel. Amint ő megjegyezte, Luhmann funkcionális analízise helyesen vetette fel, hogy lépjünk túl Parsons strukturalista megközelítésének korlátozottságán. Parsonsnál a társadalmi rendszer igazi problémája az, hogy saját struktúráját stabilizálja. Ezért nem sikerül megmagyaráznia a struktúra változását. A struktúra a vonatkozási pont – a rendszer stabilitása – és a folyamat a teljesítmény, amelyen keresztül a rendszer megőrzi saját stabilitását. Annak érdekében, hogy ezt a határt átlépje, Luhmann egy „magasabb szintű" hivatkozási kategóriát definiál, amelynek tükrében mind a folyamatok, mind a struktúra változása funkcionálisnak bizonyul. E hivatkozási kategória – ismerjük – a komplexitás redukálása. Ebből a nézőpontból tekintve a stabilitás problémája is másodlagossá és relatívvá válik. Úgy is felfoghatjuk a stabilitást – sőt a stabil egyensúlynak a különböző pontjait is – mint egy olyan szélesebb körű *folyamat* momentumait, amely a struktúrát az ő alapvető funkciójához alkalmazta, adaptálta. Azonban – és ez Habermas első kifogása Luhmannal szemben – hogyan fogjuk fel, hogyan képzeljük el azt a komplexitást redukáló folyamatot, amely nem kapcsolódik, nem vonatkozik egy már előzőleg is létezett struktúrára, egy előzőleg is fennálló stabilitási pozícióra? A komplexitás redukciója ténylegesen csupán akkor jelent problémát, ha abban feltételezünk egy olyan rendszert, amelyet redukálnunk kellene. Máskülönben azt kellene feltételeznünk, hogy a komplexitás redukciójának a követelménye a környezetre, a világra vonatkozik. Ez a rendszerelméletben elfogadhatatlan feltételezés lenne; a világ magában nem jelent problémát, csupán egy rendszer környezeteként jelenthet problémát!

Tehát a struktúra változása Luhmann elképzeléseiben kimerül abban, hogy önmagával magyarázza meg azt, azaz, hogy nem magyarázza meg.

Habermas második ellenérve nem a hivatkozási kategória problémájához kapcsolódik, hanem a funkció szubjektumának a problémájához. Luhmann a szubjektum mindenfajta metafizikus, vagy hegeli-marxi koncepcióját, az egyéni szubjektum sajátosságait követő kollektív Szubjektum (Szellem, Történet, Osztály) önkényes feltételezését is elutasítja. Az értelem koncepciója – állítja – az, hogy definiáljon, anélkül, hogy a szubjektum koncepciójára hivatkozna. Az értelem koncepcióját közvetlenül a „rendszernek" tulajdonítja: az értelem egy „szubjektum nélküli struktúra értelme". Parsonssal szemben ez nem valamilyen akcióhoz kapcsolódik, hanem a „társadalmi-kulturális rendszer egyik tulajdonságává" válik.[18] Ezzel az ügyes húzással Luhmann közvetlenül beépíti *fenomenológiai* koncepcióját egy strukturalista jellegű konstrukcióba. Egy olyan fenomenológiai koncepció ez, amely a szubjektumot egy olyan rendszer-jellegű keretbe helyezte bele, amelyben a „szelektív teljesítmények" nem jelentenek mást, mint olyan információs státuszt, amelyből hiányzik mindenféle transzcendens jelleg.

Habermas kritikája – amelyet leegyszerűsítő módon próbáltam ehelyütt megfogalmazni – egy nagyon nehezen elkerülhető konklúzióra jut. Az értelem, a rendszer szándékossága, célirányultsága nem a komplexitás redukciójának a funkciója, hanem a rendszerben résztvevők közötti előzetes megállapodásának. És ezt – vonhatjuk le a következtetést – csak az emberek konkrét szükségletei alapján magyarázhatjuk meg. Mivel

ahhoz, hogy egy cselekedetnek legalább két személy számára értelme legyen, az szükséges, hogy előzetesen valamilyen egyezségre jussanak (amely egyaránt lehet kooperációnak vagy konfliktusnak az eredménye). Máskülönben egy kollektív rendszernek, amely személyek közötti kapcsolatokban úgy valósul meg, hogy nem áll fenn köztük semmiféle megállapodás sem, csak úgy tulajdoníthatunk értelmet, ha végzetesen a metafizika irányába toljuk a gondolatmenetet. Így a rendszer transzcendens Szubjektummá válik (és még inkább „az értelem űrjévé). Lehetséges, hogy ily módon legalább részben sikerül ismét elfogadtatni az olyannyira megvetett klasszikus európai kultúrát, amely – a felvilágosodás korának gondolkodóitól Marxig – az embernek a társadalmi tevékenységre irányuló szükségletére épített. (Azonban ez nagyon sovány eredménynek tűnik számomra a strukturalista hajótörésben!)

Ami a társadalom Luhmann-i koncepciójának a másik oldalát illeti – azt, amit úgy definiáltunk, mint „egy rendszert terv nélkül", – ebben Habermas kritikája sokkal kevésbé mélyrehatónak látszik. Ténylegesen elsősorban a komplexitás redukálásának a Luhmann-i koncepcióját támadja. Ez a koncepció – mondja – nem alkalmazható a társadalmi rendszerekre, mivel nyomban bűvös körré válik (circulus viviosus). Ténylegesen az organikus rendszerekben a rendszer komplexitását fokozó struktúra hatékonyan megfelel a természeti környezet leegyszerűsítő destrukturalizálódásának. A társadalmi rendszerek környezete nem közvetlenül a világnak a rendszer részei felől megmutatkozó szimbólikus képviselete. Ez az utóbbi nem hátrányára szolgál, hanem gazdagítja a rendszert. Sőt, minden úgynevezett komplexitás-redukálás, azaz minden olyan tevékenység, amely arra irányul, hogy megfeleltesse a rendszer lehetőségeit az azt meghaladó környezetnek, azzal végződik, hogy a rendszer komplexitását gazdagítja: valójában, amint azt Luhmann is felismeri, a választásnak ugyanaz a negatív aktusa egyúttal új lehetőségeket is teremt. De hát akkor hogyan is állunk? Amennyiben ugyanazt az eljárást interpretálhatjuk úgy is, mint magának a komplexitásnak a fokozását (és a világ komplexitásának a korlátozását) és úgy is, mint a világ komplexitásának a kiszélesítését (és egyúttal a komplexitásnak a csökkentését) akkor nincs többé semmiféle kielégítő döntő kritériumunk".[19] Más szavakkal fogalmazva, nem tudhatjuk, hogy mi funkcionálisabb: kiszélesíteni vagy korlátozni a választások horizontját!

Amit Luhmann a komplexitás redukciójával egyetlen csomagba vetett, számomra nehezen elfogadható. Ennek ellenére a problémát megoldhatjuk – anélkül, hogy teljesen elutasítanánk Luhmann elképzeléseit, mint azt Habermas tette – a rendszerelmélet fejlettebb koncepciói és kritériumai segítségével. Mivel a rendszerelmélet ekkor már nem szűkebb értelemben kerül felhasználásra (mint a szó szorosabb értelmében vett kibernetika esetében, amely a „konzervatív koncepciók" számára ideális paradigmává válhat, amelyek a társadalmi rendszer önstabilitásának problémájára koncentrálnak), hanem szélesebb értelemben értendő, azaz: úgy, mint a rendszerek fejlődésének elmélete. Ez azonban már az információ koncepciójának és annak a szerepnek az alapvető tisztázását is megkívánja, amelyet az információ játszik a társadalmi rendszerekben.

JEGYZETEK

[1] Lásd *N. Luhmann* Potere e complessità, sociale (Hatalom és társadalmi komplexitás) Danilo Zolo bevezető tanulmányával, Reinhard Schmidt és Danilo Zolo fordításában: „Note lessicali" (megjegyzések), a 1972. oldalon. Milano, Il Saggiatore, 1979.

[2] *D. Zolo* Complessità, potere e democrazia. (Komplexitás, hatalom és demokrácia) in: Luhmann op.cit.p. IX. Ugyanez a megjegyzés a sajátlagosságról az APPEAL-ban megjelenik a baloldal bizonyos részénél J. Habermas megfogalmazásában (*Habermas–Luhmann* Teoria della societá o technologia sociale = A társadalom elmélete vagy társadalmi technológia című könyvében Milano, Etas Kompass, 1973. 114. 34. lábjegyzet). Ugyanebben az értelemben lásd Claus Offe Lo stato nel capitalismo naturo (Az Állam az érett kapitalizmusban). Milano Etas Libri, 1977. 323.

[3] Ugyanitt XII.

[4] A változatosság törvénye, amelyet Ross Ashby vetett fel, (Law of requisite veriety) matematikai formában állapítja meg, hogy egy rendszer szabályozása csupán akkor hatékony, ha egy olyan kontroll rendszerrel számolhat, amelyben a változatosság legalább egyenlő a környezet változatosságával. Lásd *W. R. Ashby* Introduction to cybernetic, New York, Wiley, 1956. olasz fordításban

[5] Lásd *A. Gehlen:* L'uomo nell'era della technica (Az ember a technika korában), Problemi socio-psicologici della civiltà industriale = Az ipari civilizáció szociálpszichológiai problémái.) Milano, Sugar, 1977.

[6] Lásd *Habermas–Luhmann:* Teoria della societá o technologia sociale.

[7] Ugyanitt 64. 77. lábjegyzet.

[8] Ugyanitt 66.

[9] *K. Deutsch:* I nervi del potere (A hatalom idegei) Milano, Etas Kompass, 1972.

[10] Lásd ennek a koncepciónak egy világos és „szimplifikált" változatát abban az interjúban, amelyet N. Luhmann és Angelo Bolaffi folytattak. „A hatalom inflációja" a Rinascita c. lap 1980/3. számában, január 18.

[11] Lásd *N. Luhmann:* Hatalom és társadalmi komplexitás (Potere e complessità sociale) i. m. 32.

[12] Ugyanitt 31. Az analógiát a hatalom és a pénz között T. Parsons vezette be, és több alkalommal újra megjelent az Luhmannál munkássága során.

[13] Lásd *J. R. Pierce:* La teoria dell'informazione (Az információ elmélete) Milano, Mondadori, 1963.

[14] Lásd *N. Luhmann:* Statio di dritte e sistema sociale (Jogállam és társadalmi rendszer) Alberto Fabbraio bevezetője az olasz kiadáshoz, Napoli, Guida, 1978.

[15] A rituális részvétel fokozottabban megvalósított formái az ügyvitelben, szemben a döntésekkel, a „totalitáriánus demokráciában" kifejezetten meg van magyarázva. A Pierre Rosanvallon által idézett példa különösen jelentősnek tűnik számomra. A Német Demokratikus Köztársaságban az Alkotmány szövegét az egész országban „megvitatták". „A hivatalos nyilatkozatok azt jelzik, hogy az országban hétszázezer gyűlést tartottak. A szöveget mégsem módosították. A gyűléseknek a célja nem az volt, hogy az egész nép írja meg az alkotmányt, ami természetesen lehetetlen, hanem az, hogy mindenki, aki látja az alkotmány szövegét, megérthesse annak tartalmát és érdekét!" (*P. Rosanvallon:* L'etá dell'autogestione = Az önkormányzat kora, Venezia, Marsilio, 1978. 74.)

[16] *D. Zolo:* Complessitá, potere, democrazia idézett mű. Lásd szintén ugyanennek a Zolo-nak a tanulmányát: La sfida di Luhmann (Luhmann kihívása), amelyet a Mondoperairo c. lap 1980. április 4-i számában publikált.

[17] Lásd a 4. lábjegyzetet.

[18] *Habermas–Luhmann:* Teoria della societa o technologia sociale, i. m. 121.

[19] Ugyanitt 109.

CZAKÓ ÁGNES

A SZERVEZETEK KÖZÖTTI CSEREKAPCSOLATOK

Gazdasági esettanulmányunkban arról próbálunk képet adni, hogy a szervezetek közötti gazdasági és irányítási kapcsolatok milyen körülmények hatására egészülnek ki *a kölcsönös egymásrautaltságon alapuló nem piaci cserekapcsolatokkal.* Eddigi vizsgálati tapasztalataink[1] alapján úgy látjuk, hogy a vezetők a szervezeti hierarchia minden szintjén arra törekednek, hogy pozíciójukból eredő hivatalos kapcsolataikat „személyessé" tegyék, s így teremtsenek kedvező feltételeket a vállalati (és saját szervezeten belüli) érdekeik érvényesítéséhez. A nem piaci cserekapcsolatok hatására kialakult szervezetek közötti viszony fontos szerepet játszik a gazdálkodás feltételeinek javításában, a vállalatok érdekének az irányító szervezetekkel és piaci partnereikkel szembeni érvényesítésében.

1. A nem piaci gazdasági cserekapcsolatok

A nem piaci gazdasági cserekapcsolatokkal eddig inkább a néprajz foglalkozott. A paraszti gazdálkodásban ugyanis egészen nyilvánvaló szerepe volt – és van máig is – a munkacserének, társasmunkának (pl.: a termés betakarításában, a házépítésben stb.) Az úgynevezett fejlett társadalmakban is létezik, tovább él, illetve újratermelődik ez az urbanizált viszonyoktól látszólag idegen intézmény, például a munkacsere vagy a kölcsönös segítségnyújtás formájában a vállalatok viszonylag hosszú ideig együttdolgozó brigádjain belül, vagy a szomszédsági kapcsolatokban a lakótelepeken.

A mai magyar gazdaságban a *vállalatok is* gyakran nem piaci cserekapcsolatok útján teremtik meg a termeléshez szükséges feltételeket, ha különféle anyagok, alkatrészek, hitelek, munkaerő hiányzik vagy nehezen hozzáférhető, vagy ha az értékesítésben, termelési kapacitások felhasználásában jelentkeznek problémák. Ilyen helyzetekben – mivel a vezetők alapvető érdeke a termelés zavarainak megszüntetése – ahhoz a kézenfekvő módszerhez folyamodnak, hogy *személyes kapcsolataik latbavetésével* kísérlik meg felszámolni a nehézségeket.

A hazai vállalatok – mind ipari, mind mezőgazdasági termelő szervezetek – termékbeszerzési piaca a reform után is eladói piac maradt. A vállalatok termelési feltételeik megteremtésében erősen függnek az országos hatáskörű irányító szervezetektől, mert ezek központilag rendelkeznek a különféle pénzügyi erőforrásokkal, s ezeket saját preferencia-rendszerük szerint osztják el. A „szabályozott piaci mechanizmus" működése pedig részben új monopoliumokat termelt ki. részben megerősítette a tervutasí-

tásos rendszerben elosztó funkciót betöltő forgalmi szervezeteket, amelyek monopolhelyzete továbbra is megmaradt.

A vállalatok tehát lépten-nyomon „mennyiségi és minőségi" hiányba ütköznek. S mivel e „szabályozott" mechanizmus nem képes a szükséges termelési feltételeket időben az épp szükséges mennyiségben és minőségben biztosítani, működni kezd a szervezetek valóságos piaci kapcsolatai helyett a piaci adás-vételeket esetenként kiegészítő, de főként helyettesítő korrekciós mechanizmus, a nem piaci cserekapcsolatok rendszere.

Az egymással kapcsolatban levő vállalatok és irányító szervezetek vezetői kölcsönös egymásrautaltságukban lojalitást várnak el egymástól, s a háztartások között kiépült munkacserekapcsolatok nem piaci elvű működéséhez hasonlóan úgy segítik egymást, hogy viszonossági kapcsolataik hosszútávú működtetése minden résztvevő számára eredményes legyen.

Itt jegyezzük meg, hogy az úgynevezett piaci társadalmakban is erőteljes a törekvés a gazdasági kapcsolatok „megszemélyesítésére". Ha az eladók versengnek a vevőért, vagyis a vevőkör stabilizálása és lehetőleg bővítése a cél, egész más a személyes kapcsolatok szerepe. A kölcsönös bizalom megteremtése végett az eladó a hosszútávú jó piaci pozíciója érdekében egy-egy vevőt különleges bánásmódban részesíthet. Erre a piac játékszabályai szerint lehetősége is van, de ugyanúgy a piac szabja meg e játéktér szigorú határait.

A vezetők szervezeten kívüli kapcsolatainak stabilitása és megbízhatósága olyan helyzetekben jelent segítséget, amikor a vállalatra ható gazdasági környezet gyakran módosul és/vagy erőteljesen átalakul, vagy állandósulnak problémái: pl. tartós hiány.

A különféle szervezetek, illetve vezetők között kiterjedt kapcsolathálózat alakul ki, melynek működtetését a különféle termelési feltételek piacán jelentkező *hiányjelenségek* és az *elosztás meg a forgalom szervezeti rendszerének rugalmatlansága* kényszeríti ki. Az éppen aktuális követelményeknek megfelelően *állandóan változik* egy-egy vezető kapcsolatainak köre: új kapcsolatok születnek, a régiek megszakadnak, vagy épp újjászületnek – úgy, ahogy ezt a résztvevők érdeke megkívánja. Ez a kör ugyanakkor viszonylag *állandó,* mert a gazdasági irányítás, a vállalati gazdálkodás és a termelés kapcsolatai is állandóak. (Ennek változásai természetesen megváltoztatják, módosítják a személyes kapcsolatok hálózatát is.) A hálózat különféle pozícióiban levők egymáshoz való viszonyát, s e viszonyon belül alkalmazható viselkedési formákat sajátos, hallgatólagosan elfogadott *normák* szabályozzák. E hálózat működése a szervezet számára rugalmasságot, viszonylag gyors alkalmazkodóképességet jelent. A kapcsolati hálózat működésének sajátosságai sok szempontból megegyeznek azzal, amit Kornai János a gazdaság „etikai" koordinációjának nevezett.[2] (Kornai szerint egy-egy gazdaságban négyféle koordináció létezhet: adminisztratív, piaci, etikai és agresszív.) Az ún. etikai koordináció mellérendelt gazdasági egységek között jön létre, nem pénzbeni és adminisztratív késztetésen, hanem kölcsönösségen, jótékonyságon, erkölcsön alapul. Jogi szempontból nem intézményes. Fontos eleme a reciprocitás (azaz a kölcsönösség), amely nem feltétlenül „kiegyensúlyozott" (egy-egy szívességet nem kell, nem is lehet mindig viszonozni). A segítségnyújtás nem szükségképpen jelenik meg pénzben. A gazdaság egyéb koordinációi mellett kiegészítő, működést javító szerepe van.

Az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a Kornai János által „etikai"-nak nevezett koordinációt gazdasági kényszerhelyzetek, szükségletek hozzák létre: *gazdasági érdeken* alapuló tranzakciók jönnek létre a felek között látszólag etikai megfontolások alapján, mert a megoldásra váró helyzet nem oldható meg sem az adminisztratív, sem a piaci, sem az agresszív (azaz parancsuralmi) koordináció intézményes eszközeivel.

2. *Az irányító szervezetek és a vállalatok közötti cserekapcsolatok*

Eddigi tapasztalataink szerint a nem piaci cserekapcsolatok nemcsak mellérendelt szervezetek között alakulnak ki, hanem irányító-irányított szervezetek között is, bizonyos gazdasági helyzetben nemcsak komplementer, hanem intézményes piachelyettesítő funkciót töltenek be.

Az irányítás érdekeiről kialakított hagyományos felfogás abból a feltételezésből indul ki, hogy az érdekek érvényesítésére rendelkezésre álló eszközök egy központba összpontosulnak – fejti ki Héthy Lajos[3] – „s ezekből az egyes egyének, csoportok, rétegek, szervezetek akkor és olyan mértékben részesednek, amikor és ahogyan ezt a központi irányítás jónak látja és lehetővé teszi. Eszköz, hatalom tehát csak ott van, ahová az irányítás ilyet juttat, s máshol nincs." Az egyének, csoportok, szervezetek azonban – az irányítás óhajától függetlenül – maguk is rendelkeznek eszközökkel, képességekkel érdekeik érvényesítéséhez, s ezeket fel is használják. Az irányítás (irányító szervezetek) is rendelkezik „saját érdekkel", s ez csak úgy mint az irányítottak érdeke objektíve meghatározott: szervezeti-társadalmi helyzetüktől függnek, de ez a saját érdek nem feltétlenül azonos „magasabb rendű" érdekkel. Az irányítás saját érdekeinek érvényesítésére szervezeti-társadalmi helyzetéből adódóan saját eszközökkel rendelkezik. Irányítók és irányítottak érdekeik egyeztetése (alku, tárgyalás) során kölcsönösen függnek egymástól.

A gazdasági döntéseket megelőzően *alkuhelyzet* jön létre a vállalat és az irányító szervezet között. Ennek oka a gazdasági döntések körülményeinek, feltételeinek bizonytalansága. Az alkudozás során e bizonytalan körülmények kedvezőtlen hatásának minimalizálása a cél: a vállalat és a főhatóság *közösen* érdekelt abban, hogy a termelés zavartalan legyen.

Most pedig tekintsük át, hogyan alakította az általunk vizsgált termelőszövetkezet az irányító szervezetekkel kialakított kapcsolatait.

A termelőszövetkezet jelenlegi profiljának kialakulásában igen fontos szerepet játszott az, hogy a 60-as évek végén az egyik jogelőd termelőszövetkezet FAO modellgazdaságként a lucernatermesztés, öntözéses gazdálkodás és a kertészet bemutató gazdaságává vált. Ez azzal járt, hogy a termelőszövetkezet speciális beruházásokhoz jutott, az alkalmazott technikát és technológiát a FAO szakértői folyamatosan ellenőrizték. A termelőszövetkezet „nyílt gazdaság" lett, azaz a hazai érdeklődők, szakemberek bemutatókon vagy a publikált adatokból folyamatosan nyomon követhették a kísérlet eredményeit:

„Akkor a Z. elvtárs, a régi elnök jó ismerőse volt a miniszterhelyettes, és a FAO egyik bizottságának ő volt az egyik fontos embere. Az ő személyes döntése befolyásolhatta, hogy ki maradhatott a pikszisben."

A termelőszövetkezet az egyesülés óta és az utóbbi 3–4 évben is több olyan problémával küzdött, amelyek megoldásában a MÉM és a PM illetékeseinek közvetlen közbenjárására volt szükség. Ezek: a jogelőd termelőszövetkezet szanálása miatti teljes beruházási stop feloldatása, a rizstelepi rekonstrukció miatti termeléskiesés állami kiegészítése és a baromfitelepi, sertés-telepi rekonstrukció.

A termelőszövetkezet a szanálás miatt 100 millió Ft adóssággal kezdte a gazdálkodást. Elvileg addig nem nyílt volna lehetőség semmilyen beruházásra, amíg ezt az összeget vissza nem fizeti. De volt egy kapcsolata a PM-mel:

„Ő ezt a PM-ből intézte. És előtte teljes beruházási stop volt. A B. elvtárs azt mondta, hogy rendben van, kaptok állami támogatást, de úgy, hogyha kaptok egy milliót, egy milliót azonnal be kell fizetni. Ez annyira természetszerű volt, hogy a népgazdaság is jól járt vele, mert visszafizettem egy milliót, s adott egy milliót. Ő így próbált segíteni rajtunk törvényes keretek között."

Ez azt jelentette, hogy a szövetkezet feloldatta a rá vonatkozó beruházási stopot. A gazdaság rizstelepi rekonstrukcióba fogott. A következő évben azonban megszűnt a rizs állami támogatása, a „kiegészítés". A PM és a MÉM álláspontja az volt, hogy ahol a rizsterület alacsonyabb, mint a szántó 5%-a, ott az árkiegészítés elmaradása miatti kiesést a termelőszövetkezet úgymond „kigazdálkodja".

„Nálunk meg éppen akkor nem haladta meg, csak azzal együtt, ami éppen rekonstrukció alatt volt. Hát mi ezt igazságtalannak éreztük... Az lett a nóta vége, hogy több egyeztetés után mérlegelték, hogy igazunk van, hogy három ilyen év után, hozzá mertünk fogni ilyen kilátástalan helyzetben (!) a rekonstrukcióhoz, igenis nálunk vonatkozik a 120 hektárra is a kiegészítés."

Így intézte el K., hogy ne kelljen a gazdaságnak abban az évben a kiesést „kigazdálkodnia".

A baromfitelepi és a sertéstelepi rekonstrukcióból eredő problémák összefüggnek. Az 1976–77-es baromfikonjunktúra időszakában a termelőszövetkezet a baromfiágazat felfuttatását, a sertéságazat fokozatos megszüntetését tűzte ki célul. De a piac az piac:

„Hát mi álmunkban sem mertük volna gondolni, hogy 79-ben meg bejön a dekonjunktúra és le fog zuhanni a tojásnak meg a csirkének az ára és ugyanakkor 80-ban meg már fönn van a toronyban, és nem lehet leállni a sertéssel."

A telep rekonstrukcióra szorult. A tervdokumentáció készítésének elhúzódása miatt azonban már nem lehetett „simán" beruházási támogatáshoz jutni: a MÉM begyűjtötte az igénylők pályázatait és azok közül választott. A gazdaság pályázatát elutasították. El kellett menni az illetékeshez, akit korábban a PM-ből ismert már az elnök és érvelni kellett, mert

„abból a szürke papírból nem biztos, hogy az illetékes előadó vagy osztályvezető – szóval akinek dönteni kell – azt érti-e belőle, amit mi. Mi olyan helyzetben vagyunk, hogy évek óta nem vehettünk igénybe támogatást, mert ugyanazt vissza is kellett fizetni, mert háromszor szanált volt a jogelőd termelőszövetkezet, meg atyaúristen. Tavaly fizettük ki az utolsó részletet, meg így jártunk a baromfival, ahogy jártunk. Hát most vissza kell lovagolnunk a sertésre. Ez a pályázat egy eszköz ahhoz, hogy az állami felhasználás támogatásának legoptimálisabb módját találják meg a pályázatok elbírálásánál vagy a támogatás nyújtásánál. Nem lehet litániát vagy bibliát írni egy-egy kérelemhez, de hozzá lehet még tenni olyan dolgokat, amik odatartoznak."

Fel sem vetődik, hogy a termelőszövetkezet ügyeit, érdekeit egy másik szervezet – pl. városi, megyei tanács, TESZÖV – képviselje, ők maguk intézkednek. Hogyan?

„Nyilván ha ismer valakit az ember, akkor odamegy, csak azért, hogy mondja meg, hogy kit keressek, vagy hogy fogadjanak. Utána már megélünk. Általában ahhoz szoktunk menni, akit régebben ismerek. Ez azért is jó, mert ha nem őhozzá tartozik, akkor szépen átvezet, bemutatkozom, hogy honnan jöttem és elmondom az ügyünket. Utána visszamegyek, megköszönöm, igen, megbeszéltük, hát vagy megy, vagy nem."

Ha pedig sürgős ügyről van szó, a közvetítősdi el is maradhat, mert határozott és gyors intézkedésre van szükség:

„Hát valaki csak ott van a minisztériumban, ha más nincs, ott a miniszterhelyettes. Ha egyik nincs, a másik, ha a másik nincs, a harmadik. De ott vannak a főosztályvezetők. Hát addig nem jövök el, míg nem tudom, hogy kinél van, mikorra lesz elbírálva, kik szólnak bele."

A minisztérium régi vezetőivel – főosztályvezetők, miniszterhelyettesek – általában úgy alakul ki a kapcsolat, hogy az elnökök továbbképzéseken, megyei mezőgazdasági rendezvényeken találkoznak velük:

„De gondolom, olyan ismerőse mint én, van neki kétszáz: ha problémátok van, gyertek."

Az egyik MÉM főosztályvezetővel együtt járt az elnök technikumba, majd a debreceni agráregyetemre, azonkívül van egy helybéli közös barátjuk, s ő közvetítette az elnök és a miniszterhelyettes kapcsolatát. Az Agrártudományi Egyesület gyűlései is alkalmat adnak a kapcsolatok kialakulására.

És mit tesz az az illetékes, akit éppen felkerestek? Mindenesetre semmit sem ígér:

„megnézi, hogy milyen lehetőség van és mikorra, s elbírálja, hogy jogos-e."

Ezután a főhatóság vagy méltányolja a termelőszövetkezet által felhozott érveket (a beruházás nagy és igen fontos, szűkös anyagi lehetőségek, hátrányos megkülönböztetés az évtizedekkel ezelőtti szanálás miatt, kedvezőtlenül alakult piaci helyzet, amit nem láttak előre, a termelőszövetkezet léte forog kockán stb.), szolidarítást vállal a szorongatott helyzetben levő téeszvezetőkkel, és saját maga találja meg a réseket a maga által alkotott követelményrendszerén, vagy nem. E követelményekről egyébként a termelőszövetkezetben sem hiszik azt, hogy képes a legmegfelelőbb gazdaságokat kiválasztani, például a támogatás odaítélésében. Szükséges, mert valami alapján dönteni kell, de ez csak az egyik információszerző eszköz. A másik az, hogy a téeszvezetők személyesen mennek a minisztériumba elmondani azt, ami még az előzőekhez hozzátartozik. És mivel ezt a minisztérium is és a vállalati vezetők is tudják, s a végső döntés általában mindkét fajta információ alapján születik, a szóban forgó módszer, a „kijárás" teljes mértékben hozzátartozik a döntések „megalapozásához".

Ha a probléma végülis megoldódik, kell-e, lehet-e ezt a közbenjárónak valahogy „megköszönni", valamivel viszonozni:

„Nekem az a tapasztalatom, hogy a viszonzást kerülni kell, főleg akkor, hogyha az ember kér valamit. Az egy borzalmas dolog. Mert én például nem tudnám megtenni azt, hogy azt mondja, rendben van, akkor azt mondom, hogy idefigyelj, már ki kellene lőni egy bakot. Hát biztos kivágna. Nem olyan emberek. De akivel úgy kapcsolatban vagyok, és éppen semmi probléma nincs, és én tudom, hogy szeret vadászni, akkor volt már olyan, hogy eljött."

A termelőszövetkezet tehát a gazdálkodás folyamatossága és termelésének bővítése érdekében arra törekszik, hogy saját fejlesztési forrásain kívül mindenféle központból elosztott fejlesztési különpénzhez hozzájusson. Ezeket a kedvezményeket (kedvezményes hitel, árkiegészítés, állami támogatás) bizonyos rögzített feltételekhez kötve a főhatóság osztja el a gazdálkodó szervezetek között. Ha a vállalatnak valamilyen okból nincs vagy kicsi az esélye, vagy bizonytalan abban, hogy hozzájut-e a preferenciákhoz vagy sem, közvetítenie kell érdekeit a főhatóságnál.

Mivel a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodóinak az érdekeit képviselő szervezetek nem léteznek, *az érdekérvényesítés a nem hivatalos szférába kerül,* s a vezetők kapcsolataikon keresztül igyekeznek érvényre juttatni gazdálkodói érdekeiket.

E *kapcsolatok* egy része *személyes eredetű:* a szövetkezet vezetője és a főhatóság illetékese együtt járt iskolába, egy helyen születtek, rokonok, jó barátok, más része pedig a *vezető* jelenlegi vagy régebbi *pozíciójából ered:* a termelőszövetkezeti vezető és a patrónus régebben kollegák voltak, korábban munkakapcsolatuk volt, vagy a kapcsolat felvétele előtt személyesen nem is ismerték egymást. A *pozícióból eredő* kapcsolatok kialakítására, „ápolására" rendszeres lehetőséget nyújtanak a METESZ, a TIT, a megyei rendezvények, a mezőgazdasági szakmai továbbképzések, a politikai tanfolyamok, előadások, jubileumi ünnepségek, mezőgazdasági könyvnapok stb., amelyeken a termelőszövetkezeti elnökök, helyi vagy megyei vezetők, ágazati szakemberek egymással és a gazdasági-politikai irányító szervezetek kulcspozícióban levő vezetőivel találkozhatnak. (Más szakterületeken természetesen ugyanígy létrejönnek a kapcsolatszervezés fórumai.)

E kapcsolatrendszer működése a *kölcsönös* előnyökön nyugszik: a vállalat „kijárja", megszerzi a szükséges preferenciákat, (a bemutatott tsz nem tartozik a főhatóság központi érdekszférájába, nem zsarolhat, csak kérheti a kedvezményeket) az irányító szervezet „nyeresége" pedig az, hogy a kedvezményezett vállalattal ezután kevesebb baj lesz, vagy egyszerűen egyidőre kivonja magát a kedvezményekért sorbaállók közül, s így csökkenti az irányítás napi gondjait.

A vállalati vezetők (kliensek) – szintén a szabályok szerint – csak viszonylag ritkán, egy-egy nagyobb horderejű döntést megelőzően keresik fel az irányító szervezet vezetőjét (a patrónust), s kettőjük személyes viszonyától, valamint a vállalat és a főhatóság alkupozíciójától függően kijárják vagy kizsarolják a számukra kedvező felsőszintű döntést. E kölcsönösségen alapuló cserékben a vállalati vezetők közvetlenül vagy közvetítők útján kereshetik meg a döntéshozót. (A közvetítők lehetnek a vállalatok természetes helyi szövetségesei – pl.: országgyűlési képviselő, helyi vezetők –, akik szintén viszonossági alapon lépnek be a kapcsolati hálózatba – a közvetítés ténye a szívesség, amit viszonozni lehet.)

3. A termelőszövetkezet nem piaci kapcsolatai a beszerzési és értékesítési piacokon

A gazdálkodáshoz szükséges pénzeszközök (fejlesztési hitelek, állami kölcsönök, bankkölcsön stb.) megszerzése bizonyos nagyságrendek felett a főhatóságon, ill. a helyi (megyei) bankszerveken múlik. Az új beruházásokon, rekonstrukciókon kívül a termelés különböző területei folyamatos termékellátást igényelnek: a növénytermé-

lésnek pl. a műveléshez, betakarításhoz szükséges gépeken kívül műtrágyára, növényvédőszerre, vetőmagra, az állattenyésztésnek alapanyagra, gyógyszerre, technikára van szüksége ahhoz, hogy mezőgazdasági késztermékét állítson elő. A beszerzési és értékesítési ügyletekben a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok elvileg gazdálkodó vállalatokkal vannak kapcsolatban, amelyek azonban területi elv szerint vagy termékcsoportokként szakosítottak. A különféle termékek piacán jelentkező hiány és a szervezeti struktúra miatt ez a „szakosodás" azt jelenti, hogy a forgalmi szféra vállalatai újraelosztó alközpontok, nem piaci monopolszervezetek, amelyek kizárólagosságot élveznek különféle cikkek elosztásában, ill. felvásárlásában és forgalmazásában. A termelő vállalat pedig ugyanúgy függ tőlük, mint az irányító szervezetektől, csak míg ez utóbbiak engedélyt és lehetőséget osztanak el, a forgalom szervezetei konkrét termékek felett rendelkeznek. A termelőszövetkezetek termékbeszerzéseinek piacán kiemelkedően fontos szerepük van a termelési rendszereknek, amelyek a vetőmagot, hibrideket, tenyészalapanyagot s a hozzá szükséges technikát, gépeket, ezek alkatrészeit adják el a taggazdaságoknak, a gépkereskedelmi és a vegyianyag-kereskedelmi vállalatoknak, az értékesítési piacokon pedig a különféle felvásárló vállalatoknak, amelyek többnyire tröszti formában működnek máig is, s a termelőszövetkezet gyakorlatilag nem választhatja ki, melyik tröszti vállalatnak értékesít (húsipar, tejipar, gabonaipar, gyapjúforgalmi vállalat, áfészek stb.). Az irányító szervezetekkel szembeni érdekérvényesítésben a tsz az alkudozás, kijárás módszerével élhet attól függően, hogy az adott szervezet érdekszférájában központi vagy periférikus helyet foglal el, s a szívességeket lojális magatartásával tudja viszonozni. Az elosztó-felvásárló szervezetekkel szemben hasonló stratégiát követ, s ennek során a piaci tranzakciók jól látható módon kiegészülnek vagy átalakulnak nempiaci cserékké.

Tekintsük át ezeket a tranzakciókat a vizsgált tsz példáján.

A tsz ipari növényeivel egy jól működő, országosan elismert termelési rendszer tagja volt mindaddig, amíg a központi és a megyei vezetés jóvá nem hagyott egy növényolajipari nagyberuházást a megye területén. Ekkor vetődött fel az a gondolat, hogy a megye is szervezzen egy külön rendszert, ami biztosítja a beruházás számára a növényolaj-nyersanyagot. A megyei vezetés igyekezett a tsz-eket ebbe a rendszerbe „átszervezni". Végülis a rendszer megszületett, de az átlépést az általunk vizsgált tsz megfizettette: a növényolajipar fejlesztési összeget adott át az új megyei rendszernek, s ezt a rendszer a tsz-nek adta tárló építésére. Az „üzleti" kompromisszum azonban nem szüntette meg a kényszer okozta feszültségeket:

„Az igazgató úgy tárgyal velünk, mintha nem tudná, hogy mi azért léptünk át, mert a B. elvtárssal rendeztük, hogy fogunk kapni támogatást."

A többéves, mindkét fél számára előnyös munkakapcsolat jól működő személyes kapcsolatot alakított ki a tsz szakemberei és egy állattenyésztési rendszer szakemberei között:

„Azon túl, amit kellene adni hivatalosan, azon túl sokkal többet tud adni nekünk. Például most is kérdezte, hogy jövőre akarunk-e szudáni cirokfüvet takarmánynak vetni. Ez nem az ő területe, a kereskedelmi osztályhoz kell fordulni, de azt mondja, hogy ha igen, akkor itt van a cím, így meg így küldd be nekem, hogy mennyit kérsz, én meg majd intézem, hogy azért az elsők között legyünk

és kapjunk. Vagy itt van egy másik takarmánykiegészítő szer, azt ő most hozta, egy hízómarha-koncentrátum. Hát, most ő bővebben elmondta, hogy a kísérleti eredmények mit hoztak, mennyivel előnyösebb lenne ezt etetni, és az Egyetértés termelőszövetkezet címére küldjük el az igényünket, ő majd fog szólni, hogy azért benne legyünk, mert még most korlátozott a keret. Olyan külföldi gyógyszert hagyott itt most kísérletre, ami tehenek meddőségére és méhgyulladásra alkalmas, viszont gyógyszertári forgalmazásban nem szerepel. Tehát valami külön csatornán kapják ők ezt. Avval tudjuk viszonozni, hogy ha idejön, nem kíván tőlünk semmit, csak azt, hogy pontos munkát végezzünk. Én is mondhattam volna, hogy nem csináljuk a kísérletét, nem foglalkozom vele, mert látom, hogy többletmunkával jár, de úgy érzem, hogy nekünk kötelességünk volt ez. No meg itt a mi szövetkezetünk területén a mi tulajdonunkban volt egy lóistálló, abból fejlesztették ki a szervizüket. Helyette kaptunk tőlük egy másik épületet a határban. Ennek az értékkülönbözetét kiegyenlítettük, mert nekik fontos volt, hogy ne kinn a határban, hanem lehetőleg a városhoz közel legyenek. Persze ez nekünk is fontos, mert ha nálunk egy épület kész van, akkor már egy héttel előtte szólok, gyerekek, a jövő héten kész az épület, lehet beszerelni a berendezést. Akkor ők igyekeznek úgy csinálni, hogy ez a dolog menjen. Nem tudom, hogy másnak ugyanúgy megcsinálják-e, de hogyha én szólok megy."

A „főprofilú" kereskedelmi vállalatokkal szemben alkalmazott beszerzési technikákat jól egészítik ki a tsz által nyújtott viszontszívességek. A gépigényt – tervszerűen – előre kell bejelenteni a területileg illetékes Agrokernél. Az a szokás, hogy a termelőszövetkezet párhuzamosan küld megrendeléseket a rendszernek és az Agrokernek, és onnan hozza ki az alkatrészt, ahol éppen van.

(„Olyan úgy sincs, hogy mindenütt van.")

Ha nem hiánycikkről van szó, az Agroker a megrendelés alapján – a következő évi javítások céljára – alkatrész előtárolást tesz lehetővé a termelőszövetkezet számára. (A termelőszövetkezet raktárra vesz év vége felé kb. 1–1,5 millió Ft értékű alkatrészmennyiséget, amiről kikötik, hogy a következő év januárjában fizetik ki. Ez addig az Agroker leltárában szerepel.)

A párhuzamos megrendelések, az előtárolás mellett egy harmadik lehetősége a biztonságra való törekedésnek az, hogy a megrendeléseket sokkal később követi a szerződéskötés:

(„Amikor már a fele gépet kihoztuk, a szerződést aláírjuk.").

Ez jó az Agrokernek is, mert előre nem tudhatja, kap-e ilyen gépet, alkatrészt, s ha igen, annak nem emelkedik-e időközben az ára; és jó a termelőszövetkezetnek is, mert nem kötelezi el magát a szerződéssel, ha tudja, máshol is megszerezheti a gépet, esetleg hamarabb is – egy másik megyei Agrokernél.

Az Agrokerrel szinte mindennapi a kapcsolat,

„de ha sorozatosan nincs valami, akkor megy a javítási ágazatvezető az ottani előadóhoz vagy raktároshoz, vagy megy az ágazati főmérnök, ha annak sincs, akkor megy a termelési főmérnök az ottani igazgatóhelyetteshez, avval ismerős, hogy próbáljon segíteni. Ha ő se tud, akkor megy az igazgatóhoz a termelőszövetkezeti elnök. Szóval, ez így megy azonos, de mindig magasabb szinten a téma fontosságának megfelelően. Ha akarunk venni egy kombájnt, sajnos, sokszor ha akárcsak egy ekét is, el kell mennem háromszor az Agroker igazgatóhelyetteséhez, hogy a jó kapcsolat vagy egyéb alapján, tényleg akkor kapjuk meg, amikor kell, időben."

A termelőszövetkezet az utóbbi egynéhány évben úgy jutott tőkés importból származó gépekhez, hogy azokat az illetékes rendszereken keresztül az Agrober-nél rendelte meg. Korábban a jogelőd termelőszövetkezetek is így jutottak gépekhez, speciális eset volt azonban a kertészet, mivel az itt használatos gépek a FAO mintagazdaság-periódusban a Gödöllői Egyetem Gépkísérleti Intézetéből származtak: kipróbálták és általában meg is vették. (Előfordult az is, hogy a kereskedelmi osztályvezetővel való kapcsolat révén olyan géphez is hozzájutottak, amelyet nem ők próbáltak ki.)

Ma ennél nehezebb a helyzet: évekig várt a termelőszövetkezet, amíg végül 4 db szedőmetszőhöz jutott.

„Vettünk a rendszeren keresztül, de szintén személyes kapcsolatra való hivatkozással 4 db szedőmetszőt. Tulajdonképpen nekünk csak 2 darabra lett volna szükségünk a területünk és a szűk behozatal miatt. Hát ezt kicsit megdupláztuk. Egy kicsit késve, de mégis eljutottunk odáig, hogy ilyen felületű gyümölcsösre a termés eredményeink alapján – természetesen, tőkés importból – megkaptunk egy rázógépet néhány nappal ezelőtt. Ez évekig elhúzódott és egy-két helyre el kellett menni, hogy végre ebből legyen valami. Elsősorban az Agrober-nél a nyugati gépekkel foglalkozó referenst kellett megkeresni, és itt, ami döntött, az nemcsak az, hogy tudtam, hogy kit kell keresni, hanem az, hogy adataink meglehetősen jók voltak."

A dolog elhúzódásának az oka az volt, hogy az Agrober-nél kétszer is, úgymond adminisztratív hiba történt. Ezt így látja a termelőszövetkezet szakembere:

„Előfordulhatott, hogy valaki még jobban ismerte, akit ismerni kellett, és így fordulhatott elő az, hogy miránk csak most került sor. Meg kell harmadszorra keresni az illetőt, és mondani neki, hogy nagyon nem szeretném, ha ez még egyszer előfordulna."

A hivatalos kapcsolatok „olajozása" azonban nem segíthet olyan esetekben, ha „abszolút" hiánycikkről van szó. Ilyenkor kézenfekvő felhasználni a régi munkakapcsolatot, a gépgyártó vagy építőipari vállalatokkal kialakult korábbi kontaktust:

„Nálunk próbálták ki a gépet, és hát éppen nekünk nem jutott belőle egy darab se. Hát, mondom, ne vicceljetek, hát legalább kettőt adjatok. Ó, hát örüljünk, ha egy lesz! (Ilyenkor az ember annyit mond, hogyha alkudnak belőle, valami azért mégiscsak maradjon!)"

Egy másik esetben a tojóházi felújítások során nem tudott a termelőszövetkezet hivatalos úton etetőláncot beszerezni:

„Van valami lerakata Pesten a gyárnak, ahonnét hivatalosan meg kell ezt rendelni. Mi megrendeltük, de nem tudták adni. Na most már ott tartottunk, hogy két hét múlva be kell telepíteni, de a lánc nincs. Miből etetjük a tyúkokat? Elképzelhetetlen botrány lett volna, ha 25 ezer tyúk nem tud enni. Ekkor telexeztünk a gyártóhoz, ahol az egyik osztályvezetőt a korábbi építkezés, rekonstrukció idejéből jól ismertük, és meg lett az etetőlánc. Ez volt az ez évi legnagyobb munkasikerem."

A volt KPM-es dolgozók fennmaradt jó kapcsolatán múlt, hogy a termelőszövetkezet több kilométernyi utat építtetett. A termelőszövetkezet a megyei Betonipari Vállalattól – a vállalat igazgatója a termelőszövetkezet több vezetőjével „majdnem baráti" viszonyban van (együtt dolgoztak régen) – félkész vasbeton garázst vásárolt:

„Ehhez hivatalosan nehéz lenne hozzájutni, mert ennek az üzemnek szerződéses kapcsolata van, kész terméket gyárt és félkész termék kiszolgálására már nincs neki, nem volna lehetősége. Az építőipari KTSZ elnöke személyes ismeretség alapján nagyon sok apró dologban tud segíteni, soron kívüli kiszolgálással, egy-két olyan megrendelésünk kerül hozzájuk pl.: ablakráma készítés és beépítés, más

szakipari munka, ami egyébként sorbaállással heteket, hónapokat venne igénybe. Ha a kapacitásuk megengedi, akkor soron kívül dolgoznak nekünk."

Ezekben a tranzakciókban lehet, hogy soha nem kerül sor a tsz viszontsegítségére, de szemmel láthatóan érvényesül az a hallgatólagosan elfogadott norma, miszerint segíteni kell, ha a partnernek szüksége van rá, s ha ennek csupán adminisztratív akadálya van. A felek mindig megegyeznek a tranzakció legitimálásának módjában. Erre jó példa a rizsvetőmag megszerzésének esete:

Rizsvetőmagot a Vetőmagtermeltető Vállalaton keresztül lehet beszerezni, de jó minőségűből kevés van, s a termeltető vállalat igyekszik differenciálni vevői között. Követelményeket támaszt a kereslet csökkentése céljából: azok a gazdaságok, amelyek nem foglalkoznak vetőmagtermeléssel, vagy ha kicsi területen termelik az adott növényt, nem kaphatnak jó minőségű vetőmagot. (Emellett természetesen emelik az árat is.) A rizsvetőmag megszerzésében több éven keresztül segített egy kapcsolat: A termelőszövetkezeti rizstelep vezetője birkózó és sporttársa volt a Vetőmag Vállalat egyik munkatársának. Már nem sportolnak együtt, de a termelőszövetkezeti szakember most a vetőmagos fiával foglalkozik.

„Mert mi nem tartozunk a nagy rizstermelő gazdaságok közé, mert egy 356 hektáros terület van csak és erre ugye mi is úgy szerettünk volna, hogy a legjobb vetőmag kerüljön, mivel csak úgy éri meg a jövedelmezőség szempontjából. Ott csak úgy ment, hogy egy ismerős sportolóval meg tudtuk beszélni azt, hogy hát nekem adjon. És ezt természetesen megtette ellenszolgáltatás nélkül, szinte csak a sportért. Úgy hidaltuk át a dolgot, hogy mi is beindítottunk egy kisebb területen vetőmagtermesztést. És ilyen címen most már nekünk is kellett adni vetőmagot. Még ebből plusz pénzt is tudok szerezni, mert el tudom adni. És ugye itt van ez a kapcsolat, hogy ő nem vesz meg mindenkitől vetőmagot, nem is vehet meg, viszont éntőlem megveszi."

Az értékesítési piacokon (gabona, cukorrépa, húseladás) főként a szezonalitás, a szállítási csúcsok, és a felvásárlói monopóliumok teremtenek olyan helyzetet, amelyben a vezetők személyes kapcsolatai simítják el a konfliktusokat.

„Érdekes a kapcsolatunk a gabonafelvásárlókkal. Nagyon jó, tényleg, helyben is van, meg 20 éves személyes ismeretségem van nekem is a vállalati emberekkel, s másoknak is a termelőszövetkezetben. Most volt itt szeptember 15-ig tárolásra a búzaliszt, a szerződés lejárt, a termelőszövetkezeti elnöknek kellett a megyei vállalat igazgatójához menni, hogy végeredményben a szerződésben vállalt kötelezettségnek tegyen eleget. És ő intézkedett, hogy most a napraforgó tárolóhelyről a búzát soron kívül, mondja, elszállíthatjuk. Tegnap még az volt, hogy mindent visznek, ma már az van, hogy már holnap megint nem visznek. Lehet, hogy egy másik igazgató vagy egy másik elnök hasonló gonddal jelentkezett annál az igazgatónál. És azt mondja, jó, neked is engedek."

Az ügy folytatásához – a harmadik napi szállítás – már a főágazatvezető kapcsolata is elegendő volt.

„Elmentem a főmagtárossal a főnökhöz, a kerületi kirendeltség vezetőjéhez, Ferikém, így állapodtunk meg – nekem különben kisgyerek kora óta jó ismerősöm, jó barátom. Semmi probléma, hozhatjátok holnap is, 10–15 vagonnal. Ennyi volt a személyes kapcsolat. Semmi más, csak a puszta ismeretség."

A megyei cukorgyár igazgatója és a termelőszövetkezet egyik vezetője korábban a helyi állami gazdaságban munkatársak voltak. Rendszeres kapcsolatuk van: a termelőszövetkezet nagymennyiségű cukrot tárolt holt szezonban a cukorgyár megbízásából:

„de ez a személyes ismeretség odáig is elhat, hogy esetenként megduplázzuk a hivatalosan kiadott szállítási kontingenst, ami nekünk azt jelenti, hogy 40–45 napos beszállítás helyett 20–25 vagy 30 nap alatt meg tudjuk ezt csinálni. És ez csak kizárólag azért, mert meg van a személyes ismeretség."

A megyei állatforgalmi vállalat helyettes igazgatója több évig volt a termelőszövetkezet sertéságazatának a vezetője. Lényegében ez a jó kapcsolat egyik oka:

„ez biztos, ez szerződve nincsen, de ha azt hallja, hogy ez azé az „X" termelőszövetkezeté, ahol eltöltött négy évet, s ott dolgozott, akkor biztos, hogy másként hangzik az ő fülében, mint valami más. Ez olyan hazasegítés. Nem hivatalos, de hasznos."

A másik tényező: van a városban egy kirendeltség, amelyikkel 13 éves a munkakapcsolat.

„Hát mit tudunk egymáson segíteni? Olyan van, hogy ha sürgősen kell állatot leadni, akkor az ember bemegy és azt mondja, hogy ez meg ez van, férőhely gondom van, most kellene sürgősen elvinni, – nem három hét múlva – 20 hízómarhát, vagy megkötöttünk egy szerződést: 400 hízó szeptemberben. De másképp alakul a helyzet, 500 lesz, vagy 300, vagy nem szeptemberben, akkor bemegyek és mondom, próbáljatok segíteni. És akkor ők megpróbálnak, ha tudnak, segítenek. A vágóhídnak ezt úgy lehet viszonozni, hogy ha kiszólnak, hogy próbáljatok már kiszedni 50-et, mert nincs meg a vágóhidi kapacitásra a fedezet, akkor mi kimegyünk, körülnézünk, visszaszólunk, hogy nem 50-et, csak 40-et, de jobb lett volna a jövő héten, de hát segítsünk egymáson."

Mivel a forgalmazó, elosztó, szolgáltató, ill. a felvásárló vállalatok a szervezeti rendszer hierarchiájában (és földrajzilag is) közelebb állnak a termelőszövetkezetekhez, mint a főhatóság, a termelési, gazdálkodási ügyek megoldásában nagyobb szerepet kap az alkudozás, általában tudják, melyikük kinek és mit segített, s ezzel érvelnek is, kijárják, vagy kikényszerítik a „kedvezményeket", ami azt jelenti ebben az esetben, hogy a tsz akkor, olyan minőségű és mennyiségű árut kaphat az eladótól, amire éppen szüksége van, vagy eladóként nem kerül teljesen kiszolgáltatott helyzetbe. Mivel tehát a tsz-nek nagysága, termelési szerkezete miatt a megyei forgalmazó és felvásárló vállalatok érdekszférájában jó pozíciója van, jó eséllyel érvényesíti érdekeit a személyes kapcsolatok felhasználásával.

4. *Önellátó szövetkezések a helyi vállalatok között*

„Ez olyan, hogy egy városban élünk, egy boltba járunk vásárolni, mindennap találkozunk az utcán: mi újság, hogy vagytok? "

A *helyi vállalatok* közötti kapcsolatrendszer létrejöttében és működésében annak van döntő szerepe, hogy ezek a szervezetek egyformán kiszolgáltatottak a külső körülményeknek. Ez az oka a vezetőik közötti szolidaritásnak: a gazdálkodás feltételeinek stabilizálása érdekében kölcsönösen igyekeznek egymásnak segíteni. A segítségnyújtás formái az alkalmi szívességektől az önellátó szövetkezésekig sokfajta módon épülnek ki. A kapcsolatok, viszonyok jellegét tehát az határozza meg, hogy e kapcsolatokban résztvevő vállalatok teljesen egyenrangúak, és kölcsönös egymásrautaltságukban olyan természetesen fordulnak egymáshoz segítségért, hogy sokszor nem is követhető (ők maguk nem is tartják számon), ki, mikor és mennyit segített. Az az alapvető szabály, hogy bármikor segíteni kell, ha arra a másik félnek szüksége van (és lehetőség van rá).

Míg az eddig részletezett csereformákban a vezetők között alakult ki a viszonossági lánc, addig a helyi nem piaci kapcsolatok hálózatába bárki bekapcsolódik, aki segítséget nyújthat vagy arra rászorul. Így ágyazódik be a gazdálkodás a szervezetek közötti vagy személyes segítés által a helyi társadalomba. Megfigyelhető, hogy az „első gazdaság" hiányosságainak áthidalásában felhasznált „olajozó" kapcsolatok a viszonosság lehetőségeit tekintve átnyúlhatnak a „második gazdaságba", és fordítva.

A vizsgált régióban a termelőszövetkezet széleskörű cserekapcsolatokat alakított ki a helyi tanáccsal, az iskolákkal, az ipari üzemekkel, a KTSZ-szel, s az élelmiszerfeldolgozó vállalatokkal. A helyi vállalatok gépgyártó és építőipari profilja lehetővé tette, hogy *mezőgazdasági „háttéripart" biztosító, önellátó szövetkezés* alakuljon ki a termelőszövetkezet körül.

A MEZŐGÉP vállalattal kialakult kölcsönösségi viszony egyik alappillére, hogy a MEZŐGÉP a termelőszövetkezet földjén próbálja ki a prototípusokat:

„Ez az ő részükről annyiban szívesség, hogy mi nem fizetjük ki a gépet, dolgozunk vele, ő meg örül, hogy területet biztosítunk, ahol ki tudja próbálni."

Vannak olyan esetek is, amikor a „bejáratást" a termelőszövetkezet kezdeményezi:

„Adjatok már a prototípusok közül, ami bejáratás alatt van, egy fűkaszát, mert össze vannak törve a mieink. Ő meg jön ki és szereli föl."

A MEZŐGÉP ha kell, alkatrészt is gyárt:

„Nincs semmilyen szerződésünk, ilyen baráti alapon megy az egész. Hát igen, én a MEZŐGÉP-nél dolgoztam mielőtt idekerültem, a főnököm szintén, néhány beosztott a műhelyvezetők közül szintén MEZŐGÉP-es volt. Onnan kerültünk ide, ismerünk mindenkit. Nem nagyon szoktak nekünk örülni, mert ott sorozatgyártás folyik, aztán, ha mi viszünk valamit, az egy ilyen kis mütyür, amihez nagy előkészület kell, aztán nagyon rövid a műveleti ideje, le kell állni a sorozatgyártásról, ezt kell beiktatni, aminek a dolgozók nem örülnek, mert ők teljesítménybérben dolgoznak. Hát a megoldást mindig meg szoktuk találni. Pénzben kifizetjük, vagy nálunk a gyümölcskertészet az egy csodálatos valami, az elég jó ellenérték bármiért. Igyekszünk mindig mindent a legrövidebb úton megközelíteni, hogy minél kevesebb gyümölcs kelljen, úgyhogy legtöbbször az kapja, aki ezt a munkát végzi. Szóval a gépműhelyből valaki beviszi a zsebében azt a bizonyos alkatrészt, amihez neki nincsenek meg a szerszámai, de kapni se lehet. És odamegy a részleg vezetőjéhez, hogy gyerekek csináljátok meg, számlázzátok le, nincs belőle probléma, hát a túlórát egye meg a fene, kifizetjük, de csináljátok meg, mert nem tudunk nála nélkül létezni."

Hasonló módon lehet a termelőszövetkezet betonkeverőihez alkatrészt szerezni a helyi Vasipari KTSZ-től; a különbség az, hogy itt nem kell külön csináltatni az alkatrészt, mert a KTSZ profilja a betonkeverő gyártása. A termelőszövetkezet számára azonban javítást is végez.

A helyi háttéripar szolgáltatásai mellett nagy szerep jut a bérbeadásnak, a kölcsönnek, a közvetlen termék cserének. Ezek a tranzakciók azok között a vállalatok között játszódnak le, amelyek azonos anyagokat, alkatrészeket, gépeket használnak:

„hogyha valamit csinálnunk kell, és nagyon szorít a cipő, akkor gondolkozunk azon, hogy hova lehetne menni segítségért, hogy kisegítsenek bennünket. Az változik, hogy mikor hova megyünk segítségért; elsősorban olyan helyre, akik ránk szorulnak. Tehát kölcsönösen. Például a Vízművekhez. Többször van olyan, hogy a búvárszivattyú tekercselését több hónapra vállalják, odamegyünk hozzájuk, hogy adjanak már nekünk búvárszivattyút. Adnak kölcsön, nálunk van egy hónapig, amíg a mienket megtekercselik. De ugyanakkor jönnek ők is hozzánk, hogy mi ugyanis járunk ki a

községi vízműbe, nem cserélnénk-e ki a búvárszivattyút, és akkor kicseréljük. A bérleti díjat a búvárszivattyúnál hivatalosan is elszámolhatnánk, de lényegében nekik olyan mindegy, hogy raktáron van az a búvárszivattyú, vagy éppen nálunk van és dolgozik. Na most, ha kurrens cikkről van szó, akkor ugye azt mi is odaadjuk, de mikor ti meg tudjátok szerezni ugyanezt, akkor hozzátok vissza. Akkor csak átvételi elismervényt írunk, leszámlázásra nem kerül. Biztos, hogy a becsület köt, amikor ezt mi beszerezzük, vagy ők beszerzik, akkor visszahozzák. Ezek persze olyan apró dolgok. Akárki elintézi, csak azt mondom, fiúk szaladjatok már át a Békébe, ők biztosan tudnak segíteni."

A gyümölcs betakarítása és hűtőházi tárolása olyan nagymértékű anyagmozgatással jár, hogy ezt a termelőszövetkezet saját kapacitásával nem bírja:

„a VEGYTEK be szokott ilyenkor segíteni, még úgy is, hogy emberrel együtt adott targoncát nekünk, meg úgy is, hogy ember nélkül adott targoncát, mi ültessünk rá. És akkor bérleti díjat fizetünk. De segített már akkumulátorokkal is, kölcsönadott belőlük. Gépkocsijavításokban szoktunk, amennyire sikerül – alkatrésszel – visszasegíteni. Ez olyan, hogy gyakorlatilag számlázva van, tehát nem fekete vagy kalap alatti kapcsolat, de hogy jó kapcsolat, azt az is fémjelzi, hogy május 1-re egy palack hidrogént kaptunk tőlük, tudtunk vele luftballont fújni."

A cserekapcsolatok csatornáin sajátos „cserekereskedelem" is folyik a tsz-ek között. A szövetkezet megállapodott például a város másik termelőszövetkezetével, hogy tőlük kér őszi árpa vetőmagot, ők pedig cserében két vagon takarmánybúzát adtak. A búza értéke és a szállítási költség együttesen teszi ki a vetőmag értékét, az ügyletet szállítójeggyel dokumentálták. Ez a tranzakció szorosan kapcsolódik egy korábbi szívességhez: az a termelőszövetkezet, amelyiknek most a vetőmagra volt szüksége, besegített a szomszéd szántási munkájába, ingyen.

Hasonló árucsere zajlik le néhányszor a Gabonaforgalmi Vállalat raktárosa és az egyik ágazatvezető között: ha a takarmánykeverékhez nincs a termelőszövetkezet raktáraiban megfelelő összetételben szemestakarmány, azt, amiből feleslegük van, becseréli a raktáros, például: kukoricára, ha éppen arra van szükség. E szívességért cserében a vállalat két lovát látja el a termelőszövetkezet abrakkal. Néha a gabonások is megszorulnak: szólnak, hogy korábban és egyszerre szállítsák el a termelőszövetkezet raktárába a megrendelt árut, és a szövetkezet ezt meg is teszi. És cserébe:

„Ők is segítenek nekem, maszek alapon is segítenek. Nekem kell például borsókorpa – én sertéshízlalással foglalkozom maszek alapon – s ők elintézik nekem. Ez egy kicsit lehet, hogy nem fair, mert más nem juthat hozzá. A borsókorpa jó a kismalacnak, mert fehérjedús. De egyéb más dologban is van ilyen. De én azért fizetek, a hivatalos árat fizetem: 260 Ft/q. Csak olyan kevés van belőle, hogy mindenki biszgromoboj nem juthat hozzá. Én nekem van annyi fórom, hogy esetleg én hamarabb hozzájutok. Vagy egyáltalán hozzájutok, más meg nem jut hozzá."

5. *Időleges mérleg*

Ha a helyi termelőszervezetek közötti kapcsolatokat csupán a folyamatok hivatalos nyilvántartásából szeretnénk megismerni, többnyire szabályos adás-vételeket figyelhetnénk meg, mivel a vállalatok igyekeznek e kapcsolatok csatornáin folyó ügyleteket hivatalossá tenni, szabályosan nyilvántartani. A cserék számviteli nyilvántartása – ha arra egyáltalán lehetőség van – csak a legalizálást szolgálja. *A résztvevők nem eladásra szánt termékeket* (nem is mindig végterméket) *adnak el csak azért, mert a másik félnek*

szüksége van rá. A „vevő" vételi szándékától függ tehát, hogy elad-e az „eladó". Szó sincs arról, hogy nyereséget szeretne az eladó az értékesítésből; a feleket az az érdek vezérli, hogy a csere, cseresorozat mindenkinek előbb vagy utóbb hasznára váljék a gazdálkodásban. A segítő nem feltétlenül elfekvő készleteitől szabadul meg a tranzakcióban, olyan termékeket, anyagokat is átad, amire valószínűleg később szüksége lesz, mert segíteni akar. A partnervállalatok közösen vállalják abban a kockázatot, hogy később majd nehezebben tudják az egymásnak átadott termékeket beszerezni.

Az így kialakuló nem piaci alapon történő önellátás gazdasági funkciója egyértelműen az, hogy a vállalatok megszerezzék mindazt, ami a piacon nem vagy csak nehezen beszerezhető. A helyi önvédelmi kapcsolatrendszer stabil és egyúttal rugalmas is. Stabilitását annak köszönheti, hogy a szolidaritás és a kölcsönösség szigorú normái szerint – mint már említettük – mindig segíteni kell, ha arra a másik félnek szüksége van és van rá lehetőség. Sohasem lehet egyoldalú előnyökhöz jutni büntetlenül. A szabályok megszegője önmagát zárja ki a cserekapcsolatokból, s ez nem erkölcsi szakció, hanem a gazdálkodásban is súlyos következményei lehetnek.

A cserekapcsolatok működése lehetővé teszi, hogy a vállalatok viszonylag gyorsan, célszerűen oldják meg a termelési problémákat, mert nem a hivatalos ügymenet szerint kezdenek el intézkedni, hanem a legrövidebb, legcélravezetőbb (vagy annak vélt) utat keresik a kapcsolathálózaton belül. Feltételezhető, hogy e kapcsolatokat nemcsak akkor használják fel a vezetők, ha valamilyen problémát nem tudnak megoldani másképp, hanem – épp a rugalmas és stabil lehetőségek miatt – azonnal a nem piaci cserehálózat intézményét veszik igénybe, mert ez a kényszerűség szülte módszer már teljesen beépült az elfogadott ügyintézési lehetőségek közé.

„Az ember sokszor saját magára van hagyatkozva. Hiába megyek oda akármelyik céghez ismeretség nélkül, hogy nekem erre és erre van szükségem, akkor ő csak azt mondja, hogy jó, majd megnézzük a lehetőségét, kérje írásban, majd megkapja. Aztán vagy megkapom, vagy nem – olyasmit lehet csinálni, hogy az ember sorraveszi az ismeretségi körét: tehát van-e jókomám, jó barátom, iskolatársam, ismerősöm, vagy akivel itt az építkezések során korábban jó kapcsolat alakult ki, és tud-e segíteni. És akkor teljesen másképp megy, szerencséje van az embernek, mert akkor nemcsak hivatalos úton, levélben közelíti meg, hanem azt mondhatja, hogy szervusz, hogy vagy, mint vagy, nekem ez kell, van, nincs? És akkor könnyen el lehet rendezni a dolgokat. Természetesen nem hivatalos dolog ez, de egy láda körte, alma, amit odaadok, az nem kimondottan büntetendő."

Befejezésül megjegyezzük, hogy a nem piaci gazdasági cserekapcsolatok, a kölcsönösségen alapuló segítések intézménye létezik és működik a piacgazdaságokban is (mindenütt, ahol egyenlőtlen gazdasági, társadalmi helyzetek vannak), s nem csak a mezőgazdasági, termelésre, a tesz-ekre jellemző, hanem más gazdasági területekre és a gazdaságon kívüli szférára is.

Úgy látjuk azonban, hogy míg a piacgazdaságokban az eladó-vevő kapcsolatok stabilizálása érdekében alkalmazzák ezt a módszert a vezetők, gazdaságunkban ezzel szemben a piaci kapcsolatok hiánya miatt, ezek helyettesítéseként alakult ki, s nem csupán vezetői technika, hanem a gazdasági intézményrendszer egyik nem elhanyagolható eleme.

JEGYZET

[1] Az Agrárgazdaságtani Kutató Intézetben végzett problémafeltáró kutatásunkban egy termelőszövetkezet vezetőivel készítettünk interjúkat arról, hogy a gazdálkodás során milyen esetekben vették igénybe külső kapcsolataikat. Az itt leírtakban nem vállalkoztunk egyébre, mint a beszélgetések tapasztalatainak továbbgondolására, a problémák felvetésére.

[2] Kornai János: Akadémiai székfoglaló előadás 1983.

[3] Héthy Lajos: Gazdaságpolitika és érdekeltség, Kossuth, Budapest, 1983.

MOLNÁR ATTILA – KORONDI ISTVÁN – FODOR PÉTER

ORVOSHOZFORDULÁSI SZOKÁSOK
– hatvan délbudai család példáján –

Az egészségügyi alapellátás fejlesztésének igénye szükségessé teszi a lakosság orvoshozfordulási szokásainak pontosabb megismerését. Tudnunk kell, hogy kik, és miért veszik igénybe, vagy utasítják el az egészségügy szervezetének szolgáltatásait. Ennek megismerésére fogott össze az OTKI Egészségügyi Szervezési Intézete és a budapesti Tétényi úti Kórház-Rendelőintézet Igazgatósága.

Kutatási programunkat 1982. őszén indítottuk el és az első, befejezett szakaszáról a továbbiakban kívánunk beszámolni.

Vizsgálatunkat a következő előfeltevések alapján indítottuk:

– A lakosság többsége az állami egészségügyi szolgálatot mint közvetlen, elsődleges ellátási formát veszi igénybe, s ennek részeként elsősorban a körzeti és üzemorvosi hálózatot, valamint a szakorvosi rendelőintézeteket kell figyelembe vennünk. A közvetlen egészségügyi ellátás mindenkori színvonala, hozzáférhetősége és a „szolgálat"-ra való készsége az élet minőségének egyik meghatározója, ezért a lakosság közérzetét jelentősen befolyásolja.

– Tisztában vagyunk azzal, hogy a lakosság nemcsak az általunk nyújtott formális, közvetlen ellátási lehetőségekhez fordul – ez különösen a budapesti népességre jellemző –, hanem a számára sokszor kényelmesebb, vagy kielégítőbb, esetenként csak presztízsjellegű rokoni, baráti, vagy hivatali kapcsolatokon alapuló, informális ellátási módozatokhoz is.

– A különféle ellátási lehetőségek kiválasztási szokásait nemcsak az általunk nyújtott kínálat határozza meg, hanem döntő szerepük van azoknak a társadalmi, kulturális, tanult szokásoknak is, amelyek kialakítják egy-egy társadalmi rétegnek a saját egészségével és az egészségüggyel kapcsolatos állásfoglalását.

– Az orvoshozfordulási szokások a családi szocializáció folyamán alakulnak ki, de nagy a befolyásoló szerepük az egyéni életpálya alakulásának és a pillanatnyi társadalmi réteghelyzetnek is.

Ezeket a gondolatokat alapul véve; az interjús módszerrel készült vizsgálatunkat a következőképpen építettük fel:

Kérdéseink nemcsak a megkérdezett egyénre, hanem az egész családjára vonatkoztak;

– A betegszerep felvállalásának szocializációs folyamatát kívántuk megismerni, és azt, hogy ezt a különböző réteghelyzetű egyének miként élik át, fogadják el a maguk számára.

– Különösen érdekeltek minket az orvoshozfordulás módozatai, mert ebből képet kaphatunk egy-egy lakosságcsoport szükségleteiről, igényeiről; és ezzel kapcsolatban:

– Azt is meg kívántuk tudni, hogy egyesek a panaszaikkal miért nem fordulnak orvoshoz, illetve, hogy a körzeti orvosuk helyett miért veszik más orvos segítségét igénybe?

A Tétényi úti Kórház-Rendelőintézet rendelkezik a reábízott lakosság megközelítően teljes, orvosi körzetekre lebontott, személyi számokkal ellátott névsorával. A felkeresett családok címét (pontosabban a családok egy-egy tagjáét) innen, véletlenszerű kiválasztással nyertük, miután kijelöltünk egy orvosi körzetet a XI. kerület régi építésű bérházakból álló vidékén. Hatvan család egy-egy tagjával terveztük az interjúk elkészítését, ami a vizsgálat idején 1293 fős körzet lakosságának megközelítően az 5%-át jelentette volna. A mintában szereplő beszélgetőtársak a következő korcsoportokba tartoztak:

18 – 39 éves	18,3%
40 – 59 éves	43,3%
60 éves és idősebb	38,3%

A nemek megoszlása: Nő 52%, férfi 48% volt. A felkeresettek közül 65% volt diák, vagy értelmiségi. (A nyugdíjasok utolsó munkahelyét vettük figyelembe.) A meglátogatott 3–5 szobás, komfortos és összkomfortos lakásokban átlagosan négy személy lakott. A megkérdezett családokban az egy főre jutó havi jövedelmek átlaga 3331,– Ft., de a két szélső érték 8000,– Ft, illetve 1000,– Ft volt.

A beszélgetések során mindig az egész család után érdeklődtünk. Akár idős, akár fiatal volt a megkérdezett; kérdéseinkkel igyekeztünk az egész családot megismerni, és ily módon az egészséggel kapcsolatos szokásaikat több generáción keresztül nyomon követni. Vizsgálatunk s így az interjúk jellegéből fakadóan egyáltalán nem volt zavaró, ha egyszerre többen is ott ültek a szobában és esetenként egymást kiegészítették, vagy kiigazították. Ebből következően a beszélgetések alkalmával néha még két-három felnőtt családtag is jelen volt a szobában, ami azt jelenti, hogy összesen 118 egyén gondolatait ismerhettük meg. Így gyakorlatilag a vizsgált körzet lakossága 9%-ának véleménye lehet a tanulmányunk alapja. Természetesen ennek az utóbbi népességnek nem egyezik meg a korösszetétele az előbb közölt hatvan, névsorból kiválasztott emberével. (Csak azoknak a személyi adatait ismerjük, akik a címlistán szerepeltek.) A már nyugállományban levő, ezért több szabadidővel rendelkező idősebb korosztály nagyobb létszámmal képviseltette magát a még aktív, elfoglaltabb fiatalabbaknál. Úgy tűnt, hogy a felkeresett lakásokban éppen ott tartózkodó felnőttek közül is az idősebbek „értek rá" jobban egy kis beszélgetésre és ültek le a választott interjúalany mellé, először csak hallgatódzni, majd bekapcsolódni. Ilyen módon az összes beszélgetőtársnak majd kétharmadát a hatvan év körüli nagyszülők tették ki.

Előfeltevésünk szerint a családi szocializáció meghatározóan befolyásolja az orvoshozfordulási szokásokat.

Vizsgálatunk tapasztalatai aláhúzni látszanak e meghatározó, de *nem kizárólagos* jelleget. Úgy tűnik, hogy azok, akiknek szülei orvoshoz járók voltak, maguk is szívesebben fordulnak kisebb-nagyobb problémáikkal az orvoshoz segítségért. Ezzel szemben, akik olyan mintát láttak otthon, ami szerint a különböző betegségeket a már bevált családi recept szerint célszerű kúrálni, azok maguk is szívesebben keresik fel a

gyógynövény szaküzleteket az általuk megfelelőnek ismert gyógyteák alapanyagaiért. Megfigyelésünk szerint az utóbbiak szülei (elsősorban az anyjuk, nevelőanyjuk) a természethez közelálló parasztok voltak és tőlük sajátították el a gyógyító füvek ismeretét. Egy esetben volt a nagymama az oktató, egy másik megkérdezett pedig – állítása szerint – szakkönyvekből szerezte meg ismereteit, de ő is paraszti származású.

Érdekesek voltak számunkra azok a fiatal szülők, akik maguk inkább elkerülik az egészségügyi szolgálatot, de a kiskorú gyermekeiket a legkisebb panasz esetén is elviszik az orvoshoz. Az már a jövő kérdése, hogy ezek a gyermekek a szülői mintát fogják-e követni, vagy mire ők felnőnek, már nagyobb bizalommal fognak az orvosok felé fordulni?

A nagyszülők, szülők esetleges orvostávoltartási szokásai az egyén életkorának emelkedésével egyre kisebb hatásúnak látszanak. Ezt a tényt több körülmény is előidézheti. Azt most figyelmen kívül hagyhatjuk, hogy az évek során a szervezetünk mindannyiunknak elhasználódik és egyre sűrűbben szorul kisebb-nagyobb javításra. Ez mindenkire egyformán érvényes, nagy általánosságban mindenkire egyaránt hat, ezért számunkra most nem jelentős a szerepe. Más kérdés a társadalmi réteghelyzet befolyásolási lehetősége. A megkérdezett családok majd mindegyikének valamelyik tagja értelmiségi volt. Ez vagy azt jelentette, hogy a családban volt orvos, vagy azt, hogy a baráti körükben találhatunk orvosokat. Természetesen e családok, ha szükségük volt rá, ezeket a kapcsolatokat is igénybe vehették. Egyesek ezt nem mint orvoshozfordulást élték át, hanem csupán tanácsot kértek valamelyik rokontól, vagy közeli baráttól.

A körzet sajátosságának következtében többen kerültek a mintánkba olyanok, akik beosztásuknál fogva valamilyen más egészségügyi ellátásra is jogosultak. Ez a lehetőség egyeseket még azokban az esetekben is orvoshozfordulásra buzdított, amikor egyébként – állításuk szerint – nem gondoltak volna arra. Az életkor előrehaladtával a rokoni, baráti és munkahelyi kapcsolatok rendszerint szaporodnak és ezzel párhuzamosan a lehetőségek is halmozódnak. Ezek mind elősegítik a gyermekkori szocializációs hatások esetenkénti elhalványulását.

A házastársak az orvoshozfordulási szokások kialakításában látszatra kisebb befolyással vannak egymásra, mint a szülők, illetve a gyermekkori élmények. Többen nyilatkoztak úgy, hogy rendszerint elkísérik a „párjukat" az orvoshoz receptiratás, vagy a kezelés alkalmával, de ők nem, vagy csak nagy ritkán vizsgáltatják meg magukat.

Az egészségügyi szolgáltatásokat magunk jószántából általában csak akkor szoktuk igénybe venni, ha betegnek érezzük magunkat. Kíváncsiak voltunk tehát arra, hogy az általunk meglátogatott családok tagjai mit tartanak betegségnek, illetve mikor és miért tartják indokoltnak az orvos szolgáltatásainak igénybevételét.

Beszélgetőtársaink általában azt tartották betegségnek, ha az embernek magas láza van és/vagy ágyhoz kötött, illetve nem tudja magát ellátni, más segítségére szorul. Ennek alapján mondta magát „különben egészséges"-nek az a harminc év körüli asszony, aki 17 éves kora óta adja magának az inzulint. Ugyancsak „egészséges" volt az a szívbeteg nagymama is, aki addig nem járt orvosnál, amíg a mentők el nem vitték. Egészséges volt, mert a háztartást és az unokákat az utolsó pillanatig ellátta és soha sem panaszkodott.

Többen hangsúlyozták a magas láz és a betegségtudat kapcsolatát, de ugyanakkor azért is panaszkodtak, hogy csak akkor veszik őket táppénzes állományba, ha a hőmérsékletük 37° felett van.

A hatvan év körüli interjúalanyaink többsége szerint a „régi" emberek egészségesebbek voltak, mert „kevesebbet panaszkodtak és mindig ellátták a dolgukat". Ugyancsak szerintük „A mai fiatalok betegesebbek, mert nem mozognak eleget és rosszabbak az idegeik."

A középkorú megkérdezettek közül többen nyilatkoztak úgy, hogy a mai emberek betegsége „idegi alapon van" és „a fiatalok azért betegebbek, mert az idegrendszerük nem olyan ellenálló (mint a miénk, vagy mint a nagyszüleinké volt)" valamint, hogy a „legtöbb betegség a sok stressznek köszönhető".

Az egészen fiatalok – mintánk szerint a huszonévesek – bár elvállalták, hogy az ő idegrendszerük rosszabb, mégis úgy tartották, hogy a betegség az idős kor következménye. Szerintük: „csak az megy orvoshoz, akinek van rá ideje, vagy aki lógni akar".

Érdekes! A betegszerep, az orvoshozfordulás, a keresőképtelen állomány és a lógás sokak gondolatvilágában együtt jelentkezik.

Nemcsak az előbbi idézet szerint, hanem úgy is, ahogyan az egyik középkorú asszony mondta: „Szívesebben megyek az üzemi orvoshoz, mert az megbízik bennem. A körzeti az nem akar kiírni, mert azt hiszi, hogy lógni akarok." Ennek a képnek a másik oldalát mutatja egy korábbi, üzemorvosokkal folytatott interjúsorozat, amiből az is kiderült, hogy a dolgozók egy része rendszeresen akkor szeretne betegszabadságra menni, amikor a mezőgazdasági (kiskert) munkák ezt nyilvánvalóan indokolttá teszik. Feltételezhetően mindegyik nézőpontnak van valamilyen alapja.

Különböző fórumokon sok szó esik napjainkban a szabad orvosválasztás kérdéséről. Úgy tűnik, hogy a budapesti lakosságnak a mintánkban szereplő része ezt a kérdést a maga számára már megnyugtató módon megoldotta.

Már a bevezetőben közölt előfeltevésünkben leírtuk azokat a különféle, közvetlen ellátási lehetőségeket, amelyeket a budapesti lakosok többsége bá bármikor igénybe vehet. (Szükség esetén még a más felügyeleti szervekhez tartozó intézményeket is.) Mindezeken kívül a megkérdezettek rendelkezésére állnak még azok a különféle informális (rokoni, baráti, ismerősi) kapcsolatok, amiket természetesen a vélt, vagy valóban jobb ellátás érdekében ki is használnak. Eltekintve azoktól az esetektől, amikor a rokoni, baráti összeköttetéseket vették igénybe, a megkérdezettek – ha valamilyen krónikus betegségük volt akkor kijelentésük szerint – szakorvoshoz fordultak. Azokban az esetekben, amikor az illetők a krónikus betegségükkel kórházi ellátásban is részesültek, akkor a kezelő orvosuknak szinte kivétel nélkül az osztályon dolgozó orvost választották. Állításuk szerint nemcsak azért, mert Ő ért legjobban a betegségükhöz, hanem azért is, mert hitük szerint a kórházi orvos biztosabban be tudja venni őket az OSZTÁLY-ra.

Az interjúk is felhívták a figyelmünket arra, hogy a régi, családi orvosoknak az egészségügyieken túlmenően a lelki szükségleteket is kielégítő funkcióját a mai körzeti orvos nem, vagy csak nagyon ritkán és kismértékben fedezi. Az integráció előnyei a betegellátásban nyilvánvalóak, de a szinte mindenki számára elérhető, nagy értékű bajmegállapító és gyógyító műszerek az orvos-beteg, emberi kapcsolatokat legtöbb esetben elsekélyesített, bürokratikus szintre süllyesztették.

Még a mintánk alapjául szolgáló, kislétszámú körzetben sem oldható meg minden esetben a közvetlenebb, családias légkör kialakítása. Interjúalanyaink – akik tehették – nemcsak a vélt magasabb ellátási színvonalért, hanem a biztosan tapasztalható oldottabb, családiasabb légkörért is keresték a magánorvosaik rendelését.

Végezetül ismételten szeretnénk felhívni a figyelmet dolgozatunk esettanulmány voltára és arra, hogy a szűk mintán készített, interjúk alapján közölt tapasztalatok nem általánosíthatók, csupán arra alkalmasak, hogy újabb gondolatokat ébresszenek.

POZITIVIZMUS ÉS HERMENEUTIKA. II. RÉSZ

Összeállította: Bertalan László

(H. von Wright: Explanation and Understanding c. könyvének III. fejezete.* Ithaca, N.Y. 1971.)

Intencionalitás és teleologikus magyarázat

1. Az okságot hagyományosan szembeállítják a teleológiával, az oksági magyarázatot pedig a teleologikus magyarázattal. Az oksági magyarázatok rendszerint a múlt felé mutatnak. Tipikus nyelvi formájuk a következő: „Ez azért történt, *mert* az bekövetkezett". Általában azt is föltesszük, hogy az ok-tényező és az okozat-tényező között nomikus kapcsolat áll fenn. A legegyszerűbb esetben ezt a kapcsolatot egy elégséges feltétel-reláció fejezi ki. A magyarázat érvényessége az ok és okozat közti – föltételezett – nomikus kapcsolat érvényességétől függ.

A teleologikus magyarázatok a jövő felé mutatnak. „Ez azért történt, *hogy* az bekövetkezzék." Itt szintén föltételezünk valamiféle nomikus kapcsolatot. A tipikus esetben a föltételezett kapcsolatot egy szükséges feltétel-reláció fejezi ki. A szóban forgó föltételezésnek a magyarázatban játszott szerepe azonban itt sokkal bonyolultabb, hogy úgy mondjam: nehezebben áttekinthető, mint az oksági magyarázat esetében. Annak a magyarázatnak az érvényesége ugyanis, amelyet én „valódi" teleologikus magyarázatnak neveznék, *nem* függ a benne szereplő nomikus kapcsolat érvényességétől. Ha például azt mondom: „azért rohant, hogy elérje a vonatot", akkor ezzel arra utalok, hogy a kérdéses személy úgy gondolta: a rohanás (az adott körülmények közepette) szükséges és talán elégséges feltétele annak, hogy még a vonat indulása előtt eljusson a pályaudvarra. A szóban forgó egyén meggyőződése azonban téves is lehet: előfordulhat, hogy bármilyen gyorsan is rohan, mégsem éri el a vonatot. A kérdéses személy rohanására adott magyarázatom azonban ekkor is helytálló lehet.

A fent idézett magyarázó mondatok sematikus formái egész sereg különböző esetet fognak át. Semmiképpen sem áll fenn egyértelmű megfelelés a két nyelvi forma és a magyarázat két főtípusa között. A nem-teleologikus magyarázatok gyakran teleologikus terminológiai köntösben jelennek meg. Tegyük fel például, hogy egy adott egyén nehéz fizikai tevékenységet végez, mondjuk, fut vagy hegyet mászik. Ha mármost a kérdéses egyén légzésének felgyorsulását úgy magyarázom, hogy azt mondom: a légzés azért gyorsult fel, hogy a vér kémiai összetételének egyensúlya megőrződjék, akkor a szóban forgó magyarázatot nem tekinthetjük „teleologikus" magyarázatnak. Ezt a magyará-

*H. von Wright könyvének második fejezete megjelent a Szociológia 1981/3–4-es számában.

zatot ugyanis átalakíthatjuk egy olyan összetett állítássá, amely már feltétel-relációkra vonatkozik. Ha fiziológiai és biokémiai vizsgálódások a jövőben azt mutatnák, hogy a szóban forgó állítás nem érvényes, akkor a fenti magyarázatot hamisnak kellene tekintenünk, vagy legalábbis módosítanunk kellene.

Azokat a magyarázatokat, amelyeket teleologikus terminológiai köntösbe öltöztethetünk, érvényességük azonban nomikus kapcsolatok fennállásától függ, korábban (II. fej., 6. szakasz) *kvázi-teleologikus* magyarázatoknak kereszteltük el. Az effajta magyarázatok inkább a *„Hogyan lehetséges?"* vagy *„Hogyan vált lehetségessé?"* kérdésre (például: hogyan lehetséges, hogy a vér az izmok erős igénybevételéből fakadó oxigénelvonás ellenére is megőrzi kémiai összetételének viszonylagos stabilitását), mintsem a *„Miért volt szükségszerű?"* kérdésre adnak választ. A biológia és a természettörténet funkcionális magyarázatai rendszerint effajta kvázi-teleologikus magyarázatok.

Az is tény, hogy az „Ez azért történt, mert –" sematikus formájú magyarázatoknak nem mindegyike valódi oksági magyarázat. Az „Azért kiáltott, mert fájdalmat érzett" vagy „Lázadás tört ki, mert a kormány korrupt és elnyomó politikát folytatott" állítások magyarázó állítások. A szóban forgó állítások *explanantia*-részei valami olyasmire vonatkoznak, ami megelőzte, s nem valami olyasmire, ami követi az *explananda*-részekben szereplő eseményeket. A második állításnak bizonyos teleologikus mellékzöngéi vannak. A lázadás célja nyilvánvalóan az volt, hogy az emberek megszabaduljanak egy rossz kormányzattól, amely mindannyiuk számára csak szenvedést hozott. Az első állítást azonban – értelmének eltorzítása nélkül – nem foghatjuk fel teleologikusan. Mindamellett úgy vélem, hogy a két fenti állítás közül egyiknek az érvényessége sem függ valamilyen nomikus kapcsolattól. Éppen ezért, a magam részéről *kvázi-oksági* állításoknak nevezném őket. Úgy tűnik, hogy az effajta magyarázatok a viselkedéstudományokban és a társadalomtudományokban játszanak kiemelkedő szerepet – sőt, elsősorban ezeket a tudományokat jellemzik. Ezeknek a magyarázatoknak a segítségével megérthetjük, hogy valami *micsoda* (például félelem és nem rémület), illetve hogy milyen indítéknál fogva (például elnyomás) következik be.

Az oksági és a kvázi-teleologikus, valamint a kvázi-oksági és a teleologikus magyarázatok egyik konceptuális különbsége tehát abban rejlik, hogy az első típusba tartozó magyarázatok érvényessége nomikus kapcsolatok fennállásától függ, míg a második típusba tartozó magyarázatoké – legalábbis nyílt formájukban – nem függ tőle.[1]

Kifogásolhatónak tűnhet, hogy a kvázi-teleologikus magyarázatokat egyáltalán „teleologikus" magyarázatoknak nevezzük; hasonlóképpen az is, hogy a kvázi-oksági magyarázatokat „oksági" magyarázatoknak hívjuk. Egy másik álláspontot választva azonban úgy is érvelhetnénk, hogy a kvázi-teleologikus és a kvázi-oksági magyarázatok nem „kvázi" magyarázatok.

Akik azt kifogásolják, hogy a kvázi-teleologikus magyarázatokat „kvázi" magyarázatoknak nevezzük, valószínűleg azért teszik ezt, mert úgy vélik: a szóban forgó magyarázatok valódi teleologikus magyarázatok, amelyekre (a tudomány előrehaladásával) a teleológia minden más formája viszavezethető. Akik viszont azt kifogásolják, hogy a kvázi-oksági magyarázatokat „kvázi" magyarázatoknak hívjuk, valószínűleg azért teszik ezt, mert támadni kívánják az okság experimentális fogalmát, amelyről az előző fejezetben kimutattuk, hogy érvényességi köre korlátozott. Az első álláspont képviselői véleményem szerint tévednek,[2] a második álláspont képviselőivel szemben pedig arra

utalnék, hogy a fenti, restriktív terminológia jobban kidomborítja a meglevő különbségeket, mint a javasolt, átfogóbb terminológia.[3]

Néhány szerző újabban a *teleonómia* kifejezést használta azoknak az alkalmazkodási folyamatoknak a leírására, amelyek a természetes kiválasztódás eredményeképpen játszódnak le a természetben. A szóban forgó kifejezést használhatnánk talán olyan átfogó értelemben is, amely a nomikus kapcsolatoktól függő teleológia minden formáját feölelné. A „teleonómia" ekkor egy másik neve lenne annak, amit a fentiekben „kvázi-teleológiának" hívtunk.

2. A teleologikus magyarázatok *explanandumát* többnyire valamilyen *viselkedési* megnyilvánulás – illetve: valamilyen viselkedési megnyilvánulás terméke vagy eredménye – alkotja. A „viselkedés" szónak azonban számos, különböző jelentése van. Igy például azt mondjuk, hogy a mágnestű elektromos áram jelenlétében így vagy úgy viselkedik. Az effajta viselkedést természetesen nem magyarázhatjuk teleologikusan. Figyelemreméltó tény azonban, hogy az élettelen tárgyak reakcióit gyakran a „cselekvés" nyelvén írjuk le.

Azt a viselkedést, amelynek valódi teleologikus magyarázata van, *cselekvésszerű* viselkedésnek nevezhetjük. A cselekvésnek rendszerint két – egy „belső" és egy „külső" – megjelenési formája van. Az első nem más, mint a cselekvés intencionalitása, a cselekvés külső megnyilvánulásai „mögött" meghúzódó szándék vagy akarat. A másodikat viszont ismét két részre vagy mozzanatra bonthatjuk. Ezeket a cselekvés *közvetlen* és *közvetett* külső megjelenési formájának nevezem. A cselekvés közvetlen külső megjelenési formája voltaképpen izomtevékenység; – pl. a kéz elfordítása vagy a kar fölemelése. A cselekvés közvetett külső megjelenési formája viszont egy olyan esemény, amelyet okságilag az előbbi izomtevékenységnek tudhatunk be; – pl. egy fogantyú elfordítása vagy egy ablak kinyitása; pontosabban: az a tény, hogy egy meghatározott fogantyú elfordul, vagy egy ablak kinyílik. A cselekvés közvetett megjelenési formájának nem kell *változásnak* lennie. A cselekvés megjelenhet abban a tényben is, hogy egy adott változás *nem* következik be, mint például akkor, ha megragadom a vázát, és így megakadályozom, hogy felboruljon. Előfordulhat, hogy a cselekvés közvetett megjelenési formája teljes egészében hiányzik, így például akkor, ha egyszerűen csak fölemelem a karomat. A cselekvés közvetlen megjelenési formájának, végül, nem kell *mozgásnak* lennie. Megeshet, hogy a cselekvés közvetlenül csupán az izmok megfeszülésében jelenik meg; mint ahogy a „produktív" (vagy „destruktív") cselekvésektől megkülönböztetett „preventív" cselekvések esetében rendszerint így is történik.

Vegyük észre, hogy annak, amit általában aktusnak (vagy tevékenységnek) hívunk, nincs mindig külső és belső megjelenési formája. Azokat az aktusokat (tevékenységeket), amelyek külsőleg nem jelennek meg, gyakran *mentális* aktusoknak (tevékenységeknek) nevezik. A „viselkedés" terminust, úgy tűnik, egyáltalán nem alkalmazhatjuk mentális aktusokra és tevékenységekre. Többnyire a „cselekvés" terminust sem használjuk ebben az összefüggésben.

Vegyük észre azt is, hogy annak, amit cselekvésnek (vagy tevékenységnek) nevezünk, szintén nincs mindig belső és külső megjelenési formája. Az intencionalitástól mentes cselekvést (tevékenységet) gyakran *reflexcselekvésnek* nevezik. Az effajta cselekvéseket egy (eleven) test *ingerekre* adott *válaszreakcióinak* vagy *válaszainak* is hívják.[4]

Az alábbiakban csak olyan, cselekvésszerű viselkedési megnyilvánulásokkal foglalkozunk, amelyeknek – a fenti értelemben – belső *és* külső megjelenési formájuk is van.

Számos cselekvésnek *teljesítmény* jellege van. Ez azt jelenti, hogy a cselekvés külső megjelenésének rendszerint van egy olyan mozzanata, amely a következő tulajdonsággal rendelkezik: ha a szóban forgó mozzanat nem következett be, akkor a megfelelő cselekvés végrehajtására (befejezésére) – definíció szerint – nem került sor. A külső megjelenésnek ezt a mozzanatát (bizonyos mértékig technikai értelemben) a cselekvés *eredményének* hívjuk (vö. II. fej., 8. szakasz). Az eredmény tehát a cselekvés külső megjelenésének olyan mozzanata (része), amely *benső* (konceptuális, logikai) kapcsolatban áll magával a cselekvéssel.

Vitathatónak tűnik az is, hogy amikor valamit intencionálisan teszünk meg, akkor mindig jelen van valami olyasmi is, amit szándékunkban áll megtenni, vagyis: mindig jelen van az intenció valamilyen tárgya is. Azok a mozdulatok, amelyeket fogmosás közben a kezem végez: *intencionális* mozdulatok. Amikor hozzáfogok a szóban forgó tevékenységhez, akkor az a *szándékom,* hogy megmosom a fogamat; – és *nem* az, hogy végrehajtom az előbbi mozdulatokat. Ezzel szemben azok a mozdulatok, amelyeket például beszéd közben a kezemmel teszek, úgy tűnik, nem állnak kapcsolatban semmiféle intencionális tárggyal. Vajon mondhatjuk-e azt, hogy a kérdéses mozdulatok intencionálisak? A válasz, azt hiszem, a mindenkori eset további részleteitől függ; – például attól, hogy a cselekvő tudatában van-e a szóban forgó mozdulatoknak. Ha azonban a mozdulatok úgy intencionálisak, hogy nincsenek kapcsolatban valamilyen intencionális tárggyal, akkor teleologikus magyarázatot sem adhatunk rájuk. Egy viselkedési megnyilvánulás teleologikus magyarázata bizonyos értelemben azt jelenti, hogy rögzítünk benne valamilyen intencionális tárgyat.

Fölvetődik a kérdés, hogy cselekvésem intencionális következményei milyen kapcsolatban állnak cselekvésem előrelátott következményeivel. Tekintsük ismét a gombnyomásból, ablaknyitásból és szoba-lehűtésből álló, háromoldalú cselekvést. Tegyük fel, hogy a szóban forgó cselekvés további következményeként a szobában tartózkodók közül valaki dideregni kezd, s a cselekvő előre láthatja ezt. A cselekvő szándéka azonban nem az volt, hogy a szóban forgó egyént didergésre késztesse. Ő csak, mondjuk, hideg levegőt akart a szobába engedni. Mondhatjuk-e mármost azt, hogy a kérdéses egyént ő *késztette* ugyan didergésre, de cselekvése – az adott leírás mellett – nem volt intencionális? Kétlem, hogy egyértelmű kritériumok alapján dönthetnénk ebben a kérdésben. Nem mondhatjuk azt, hogy a cselekvő *nem szándékosan* késztette a szóban forgó egyént didergésre, hiszen tudta, hogy ez fog történni, és intencionálisan cselekedett. Az sem látszik azonban jó megoldásnak, ha minden megszorítás nélkül azt mondjuk, hogy a cselekvő a kérdéses egyént szándékosan késztette didergésre. A szükséges megszorítások ráadásul, úgy tűnik, *morális* természetűek. Ha a cselekvőnek felróhatjuk azt, amit előrelátott ugyan, de nem állt szándékában előidézni, akkor az előrelátott következmény valami olyasmi lesz, amit a cselekvő szándékosan tett, s amiért felelősséggel tartozik.

A cselekvés passzív megfelelőjét rendszerint *tartózkodásnak* hívjuk. A tartózkodást az különbözteti meg a puszta passzivitástól vagy nem-cselekvéstől, hogy esetében szándékos passzivitásról van szó. A tartózkodás révén a szó szigorú értelmében nem bizonyos dolgokat idézünk elő vagy bizonyos dolgok bekövetkezését akadályozzuk

meg, hanem *hagyjuk*, hogy bizonyos dolgok megváltozzanak vagy változatlanok maradjanak. Ezek a változások vagy nem-változások alkotják a tartózkodás külső megjelenési formáját. Ismét különbséget tehetünk a közvetlen és közvetett külső megjelenés között. A tartózkodás közvetlenül általában az izmok nyugalmi állapotában, vagy – kivételesen – olyan izomtevékenységben jelenik meg, amelyet – noha megakadályozhatnánk – egyszerűen „történni hagyunk".

Vajon a tartózkodást „viselkedésnek" tekinthetjük-e? Ha a tartózkodást („passzív") cselekvési módként osztályozzuk, akkor az sem kifogásolható, hogy viselkedési megnyilvánulásnak nevezzük. Sokkal fontosabb azonban, hogy a tartózkodás éppúgy *magyarázatra* szorulhat, mint a cselekvés, s ugyanolyan mértékű célra irányultság vagy teleológia jellemezheti, mint a cselekvést.

Az ablak kinyitásának aktusa például teljesítmény. Eredménye az az esemény (változás), amely az ablak kinyílásával (csukott ablakból nyitott ablakká válásával) következik be. Ha az ablak nem nyílna ki, akkor logikai hibát követnénk el, amennyiben a cselekvő tettét ablaknyitási aktusként írnánk le. Ettől azonban még tekinthetnénk az ablak kinyitására irányuló kísérletnek (erőfeszítésnek, próbálkozásnak).

Egy cselekvés külső megjelenésének azt a mozzanatát vagy azokat a mozzanatait, amelyek – a cselekvés eredményeként – nem állnak benső kapcsolatban magával a cselekvéssel – a cselekvés eredménye és a köztük fennálló oksági kapcsolat természetétől függően –, vagy az eredmény oksági előzményeinek vagy pedig az eredmény oksági hatásainak nevezem. A szóban forgó oksági hatásokat, egy jólismert terminológiával összhangban, következményeknek (a cselekvés következményeinek) is hívom. Egy cselekvés következményei tehát nem mások, mint a cselekvés eredményének oksági hatásai.[5] (Vö. II. fej., 8. szakasz.)

Testem bizonyos mozdulatai például az ablaknyitási aktus eredményének oksági előzményei. Ugyanennek az aktusnak egyik következménye (oksági hatása) viszont a szoba hőmérsékletének süllyedése lehet.

A külső megjelenésnek az a mozzanata (ha több mozzanata van), amelyet a cselekvés eredményének tekintünk, többnyire eltolódhat (a külső megjelenésen belül). Ez az eltolódás a cselekvés különböző *leírások* alá történő besorolásának felel meg.

Egy meghatározott ablaknyitási aktus külső megjelenésének legyen például a következő három mozzanata: egy gomb megnyomása, az ablak kinyílása és egy adott szoba hőmérsékletének süllyedése. Azt, amit a cselekvő tett, háromféleképpen írhatjuk le: a cselekvő megnyomta a gombot, ennek következtében az ablak kinyílott, a szoba pedig lehűlt. Vagy: egy gomb megnyomása révén (oksági előzmény) a cselekvő kinyitotta az ablakot, és ennek következményeképpen a szoba lehűlt. Vagy: az ablak kinyitása révén, amit úgy tett meg, hogy (először) megnyomott egy gombot, a cselekvő lehűtötte a szobát.

Vegyük észre, hogy egy cselekvés külső megjelenésének egységét nem a különféle mozzanatokat összekapcsoló oksági kötelék alkotja. A szóban forgó egység úgy jön létre, hogy az egyes mozzanatokat ugyanazon *szándék* alá soroljuk be. A korábbi és későbbi mozzanatok azért részei ugyanazon cselekvés külső megjelenésének, mert elmondhatjuk róluk, hogy a cselekvő a kérdéses alkalommal *intencionálisan* idézte elő őket. A példánkban szereplő egyén viselkedése – egy Anscombe könyvének megjele-

nése óta elterjedt kifejezéssel élve – *intencionális* a „kinyitotta az ablakot", „megnyomta a gombot" és a „lehűtötte a szobát" *leírások mellett.*

Ha egy cselekvés külső megjelenési formája több, különböző, okságilag összekapcsolt mozzanatból áll, akkor rendszerint kiválaszthatjuk ezek *egyikét,* mint a cselekvő szándékának *tárgyát.* Ez az a dolog, amit a cselekvőnek *szándékában áll megtenni.* Ez lesz cselekvésének eredménye. Az ezt megelőző mozzanatok a cselekvés oksági előfeltételeit, az ezt követő mozzanatok pedig a cselekvés következményeit alkotják.

Meg kell különböztetnünk egymástól az intencionális cselekvést és a bizonyos dolgok megtételére irányuló szándékot. Mindazt, amit szándékunkban áll megtenni és ténylegesen meg is teszünk, intencionálisan tesszük meg. Azt azonban már nem mondhatjuk, hogy mindazt szándékunkban áll megtenni, amit intencionálisan teszünk meg.

A cselekvésnek és a tartózkodásnak különféle formáit különböztethetjük meg, s a szóban forgó megkülönböztetések alapján a cselekvés egyfajta „algebráját" vagy „logikáját" dolgozhatjuk ki. Ezekkel a kérdésekkel azonban itt nem foglalkozunk. Azokat a problémákat sem fogom külön szemügyre venni, amelyek a cselekvéstől megkülönböztetett tartózkodással vagy a preventív cselekvéstől megkülönböztetett produktív cselekvéssel (a tartózkodás vagy a produktív cselekvés magyarázatával) kapcsolatban merülnek föl. Tudatában kell lennünk azonban az egyoldalúság veszélyének, amely akkor fenyeget bennünket, ha vizsgálódásunkat – hagyományos módon – a változásokat előidéző cselekvésfajtákra korlátozzuk. A preventív cselekvéssel és a tartózkodással önmagukban is figyelemre méltó problémák kapcsolódhatnak össze.

3. A cselekvés külső és belső megjelenési formájának megkülönböztetése során elkerülhetjük és el is kell kerülnünk a fölösleges bonyodalmakat. Megkülönböztetésünkkel nem szándékoztunk elébevágni a „belső" természetével kapcsolatos fogas kérdéseknek. Így például nem állítjuk azt, hogy a cselekvés belső megjelenési formája valamiféle mentális aktus, folyamat, tudatállapot vagy „tapasztalat" lenne. Sőt, amennyire lehetséges, megpróbáljuk megkerülni ezt a problémát. A probléma azonban végig ott lappang a háttérben, mihelyt azt a további kérdést vetjük fel, hogy a cselekvés két megjelenési formája milyen *kapcsolatban áll* egymással.

Az előzőekben mi is használtuk már azt a közkézen forgó metaforát, miszerint a szándék vagy az akarat valami olyasmi, ami a cselekvés külső, viselkedésbeli megnyilvánulásai „mögött" húzódik meg. Ezzel a metaforával egy olyan elgondolás kapcsolódik össze, amely Descartes óta jelentős szerepet játszott a filozófiai gondolkodásban. Arról az álláspontról van szó, amelynek a képviselői az akaratot a viselkedés (testmozgás, izomtevékenység) *okának* tekintik. Ha ez az elképzelés helytálló lenne, akkor a viselkedési megnyilvánulásokra adott teleologikus magyarázatokat „átalakíthatnánk" oksági magyarázatokká. A „jövő felé húzó" célt helyettesíthetnénk a „jövő felé taszító" (és az említett cél elérésére irányuló) akarattal. A szóban forgó álláspont egyik szélsőséges változata az akaratot a test (az agy) bizonyos állapotaival vagy folyamataival azonosítja. Ez a változat tehát a materializmus egyik formáját testesíti meg.

Tekintsünk egy cselekvést, például a csengetést egy lakásajtónál. A csengetés eredménye a csengő megszólalása lesz. Vajon mondhatjuk-e azt, hogy ennek az eredménynek a csengő megszólaltatására irányuló szándék vagy akarat volt az oka? Nyilvánvaló, hogy a szándék vagy akarat közvetlenül nem idézhetett elő effajta eredményt. A csengőt nem szólaltathatjuk meg azzal, hogy egyszerűen akarjuk ezt. Az akarat és a cselek-

vés eredménye között szükségképpen közbenső láncszemek – például egy kar fölemelése, egy gomb megnyomása – helyezkednek el. Ha az akaratot egyáltalán oknak tekinthetjük, akkor az egymást követő események sorozatában a temporálisan első láncszem (mozzanat) *közvetlen* okának kell lennie, s a cselekvés eredményének csupán *közvetett* oka lehet. Az első láncszem megegyezik azzal, amit korábban (2. szakasz) a cselekvés közvetlen külső megjelenési formájának neveztünk; ez utóbbi pedig nem más, mint egyfajta izomtevékenység (vagy -feszültség). Így tehát egy olyan oksági láncot képzelünk el, amelyben az első ok-tényező az akarat, az első okozat-tényező a cselekvés közvetlen külső megjelenési formája, a végső okozat pedig a cselekvés eredménye.[6] (A lánc meghosszabbítása a cselekvés eredményét a cselekvés következményével kapcsolhatja össze.) Vajon a szóban forgó elgondolást logikailag hibátlannak (lehetségesnek) tekinthetjük-e?

A kifejezés egyik lehetséges értelmezése szerint kétségtelenül helytálló, ha azt mondom, hogy cselekvésemnek az akarat(om) volt az oka. Ez az eset akkor áll fenn, ha az előbbi állításon egyszerűen azt értem, hogy *szándékosan* – s nem tévedésből – csengettem. Ez azonban triviális, s nem erre az esetre gondolunk, amikor azt kérdezzük, hogy a csengő megszólaltatására irányuló akarat (közvetett) oka lehet-e a csengő megszólalásának.

Amint a II. fejezet elején már mondottuk: a filozófusok, különösen Hume óta, hagyományosan különbséget tesznek az okok és okozatok, valamint a következtetések elő- és utótagjai között. A filozófusok az említett dolgok szétválasztásával az oksági reláció megkülönböztető vonását kívánják hangsúlyozni, nevezetesen azt a tényt, hogy az ok és az okozat *logikailag független* egymástól.

Azokat az oksági relációkat, amelyek eleget tesznek az elemeik logikai függetlenségére vonatkozó, fenti követelménynek, *Hume-féle* oksági relációknak fogom nevezni. A megnevezés használata nem jelenti azt, hogy elköteleznénk magunkat Humenak az okság természetével kapcsolatos, egyéb nézetei mellett, vagyis nem jelenti azt, hogy elfogadnánk a szabályszerűség-elméletet.[7]

A megoldásra váró probléma mármost a következő: vajon a szándék vagy az akarat lehet-e *Hume-féle oka* a viselkedésnek, azaz: a cselekvés közvetlen külső megjelenésének?

A jelenkori filozófusok véleménye erősen megoszlik ebben a kérdésben. Néhányan úgy tartják, (logikailag) lehetséges és gyakran igaz, hogy az akarat valódi – azaz: Hume-féle – oka a viselkedésnek. Mások tagadják ezt. Ez utóbbiak rendszerint azzal érvelnek, hogy az akarat logikailag nem független attól a viselkedéstől, amelynek állítólag oka. Más szavakkal: a kérdéses filozófusok azt állítják, hogy az akarat és a viselkedés közti kapcsolat logikai természetű, s így nem lehet – Hume értelmében vett – oksági reláció.

Jómagam úgy vélem, hogy lényegében azoknak van igazuk, akik azt az elvet védelmezték, amely később a Logikai Kapcsolat Elveként vált ismertté. Azt hiszem azonban, hogy eddig még senkinek sem sikerült meggyőző módon bemutatnia a fenti elv érvényessége mellett szóló érveket. Sőt, az elv bizonyos megfogalmazásai nem csupán nem meggyőzőek, hanem kifejezetten hibásak.

Néhány szerző az elv lényegét abban a tényben látja, hogy azt a szándékot vagy akaratot, amely egy meghatározott dolog megtételére irányul, nem *definiálhatjuk* a

szándék vagy akarat tárgyára való hivatkozás nélkül, vagyis anélkül, hogy ne hivatkoznánk a szándékolt vagy akart eredményre, és így a cselekvés külső megjelenési formájára is. A csengő megszólaltatására irányuló akaratot tárgya – azaz a csengő megszólalása – *különbözteti meg* más akarati aktusoktól. Ez a megfigyelés helyes és találó. Arra utal, hogy az akarati aktusok egy fontos szempontból különböznek azoktól a dolgoktól, amelyek (Hume-féle) okok szerepét játszhatják, s amelyeket föltételezett okozataikra való hivatkozás nélkül is definiál*hatunk*. Így például azt a szikrát, amely egy lőporoshordóba esve robbanást okoz, egyértelműen jellemezhetjük és megkülönböztethetjük a természetben előforduló többi dologtól akkor is, ha csupán „belső" tulajdonságait vesszük szemügyre, s nem hivatkozunk a robbanásra, amelyet a szikra – a körülményektől függően – esetleg elő fog idézni. Ebből azonban, mármint abból a tényből, hogy az akarati aktusok és bizonyos mentális aktusok különböznek azoktól a dolgoktól, amelyek oksági relációk elemei lehetnek, nem következik, hogy az akarat nem lehet viselkedési megnyilvánulások (Hume-féle) oka. Az akarat specifikus *jellegének* az akarat tárgyától való logikai függése teljes mértékben összeegyeztethető azzal a körülménnyel, hogy egy ilyen jellegű akarati aktus *előfordulása* logikailag független az akarat tárgyának realizálódásától.

Könnyebben birkózunk meg a logikai kapcsolat elvének problémájával, ha kérdésünket a *verifikáció* terminusaiban fogalmazzuk meg. Tegyük fel tehát a következő kérdést: egy adott esetben miképpen állapítjuk meg azt (miképpen verifikáljuk), hogy egy cselekvőnek meghatározott szándéka van; hogy a cselekvő akar valamilyen dolgot; illetve: miképpen döntjük el azt, hogy a kérdéses cselekvő viselkedése valóban megfelel annak a viselkedésnek, amit föltételezésünk szerint az előbbi szándék vagy akarat okoz. Ha kiderülne, hogy egyik kérdést sem válaszol*hatjuk* meg a másik megválaszolása nélkül, akkor a szándékot vagy akaratot nem tekinthetnénk a vizsgált viselkedési megnyilvánulás (Hume-féle) okának. A megállapítandó tények ugyanis ekkor logikailag nem lennének függetlenek egymástól.[8] Megpróbálom majd megmutatni, hogy a verifikáció problémájának vizsgálata szükségképpen ehhez az eredményhez vezet.

A jelen szakaszban végig „szándékról vagy akaratról" beszéltem. Ez nem azt jelenti, hogy a két dolgot azonosnak tekintem. A fentiekben azonban csupán azt az elgondolást vázoltam, miszerint a cselekvés belső megjelenési formája Hume-féle oka lehet a cselekvés külső megjelenési formájának, s itt nem volt szükség a két dolog szétválasztására.

Az alábbiakban csak *szándékokkal* foglalkozom. *Többek között* azért nem beszélek akarati aktusokról (vagy akarásról), mert ezek a kifejezések egy filozófiai célokat szolgáló, mesterséges terminológiához tartoznak, s ezt a terminológiát igen nehéz kapcsolatba hozni azzal a móddal, ahogyan a cselekvésekről ténylegesen beszélünk és gondolkodunk.

Az egyszerűség kedvéért azokat, akik úgy vélik, hogy a szándék a viselkedés Hume-féle oka lehet, *kauzalistáknak* hívom, míg azokat, akik a szándék és a viselkedés közti kapcsolatot konceptuális vagy logikai természetű kapcsolatnak tekintik, *intencionalistáknak* nevezem.

A szándékok és akarati aktusok mellett számtalan olyan mentális fogalom van még, amely jelentős lehet a cselekvések okaira vonatkozó kérdésünk szempontjából. Többek között a döntések, vágyak, motívumok, indokok és szükségletek tartoznak ide. Ezekkel

a cselekvésre késztető erőkkel itt nem foglalkozunk, jóllehet ha teljes képet kívánnánk adni a cselekvés belső és külső megjelenési formája közti kapcsolatról, akkor ebben a képben a szóban forgó erőknek is helyet kellene szorítanunk. Az általunk felvázolt kép tehát ebben a tekintetben nem teljes. Az olvasót óvni szeretném álláspontom elhamarkodott értelmezésétől. Noha az alábbiakban egy „kauzális cselekvéselmélet" ellen érvelek, nem tagadom azt, hogy például a vágyak vagy szükségletek oksági hatást gyakorolhatnak a viselkedésre. Azt sem vitatom, hogy diszpozíciók, szokások, hajlamok, valamint más viselkedésbeli szabályszerűségek és egyformaságok fontos és nyilvánvaló szerepet játszanak a cselekvés magyarázatában és megértésében.

4. Tekintsük a következő sémát:

(GyK) *A*-nak szándékában áll előidézni *p*-t.

A úgy véli, hogy csak akkor idézheti elő *p*-t, ha *a*-t teszi.

A tehát hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye.

Az effajta sémákat néha *gyakorlati következtetéseknek* (vagy szillogizmusoknak) hívják. Az elkövetkezőkben én is ezt a megnevezést használom, de nem állítom azt, hogy az elnevezés történetileg helytálló, s tudatosan figyelmen kívül hagyom azt a tényt, hogy számos különböző séma létezik, amelyet ugyanezen címke alá sorolhatunk be.[9]

A fenti (GyK) sémának vannak olyan alternatív formái, amelyeket a magam részéről egyenértékűnek tekintenék az eredeti sémával. Az első premisszában a „szándékában áll" kifejezés helyett az „az a célja", „arra törekszik", s néha az „akarja" kifejezést is használhatnánk. A második premisszában az „úgy véli" kifejezést az „úgy gondolja", „úgy hiszi" vagy – néha – a „tudja" kifejezéssel helyettesíthetnénk. Végül a konklúzióban a „hozzáfog" kifejezést a „hozzálát" vagy „elkezdi" kifejezéssel cserélhetnénk föl, sőt „hozzáfog" helyett néha egyszerűen azt is mondhatnánk, hogy: „teszi". A *„hozzáfog"* kifejezést tehát úgy értelmezem, hogy a viselkedés megkezdését is magában foglalja. A fentiekben nem azt állítottam, hogy a felsorolt alternatívák egymás szinonímái, hanem csak arra kívántam utalni, hogy az említett kifejezések fölcserélése nem módosítja lényegesen a vizsgált probléma és a javasolt megoldások természetét.[10]

A gyakorlati következtetés sémája megegyezik a teleologikus magyarázat „fejtetőre állított" sémájával. A teleologikus magyarázatok kiindulópontját (cselekvések esetében) vagy az a tény alkotja, hogy valaki hozzáfog valamihez, vagy pedig – s ez a gyakoribb – az, hogy valaki tesz valamit. A következő lépésben azt kérdezzük: „Miért? ". A válasz gyakran roppant egyszerű: „Azért, hogy előidézze *p*-t". A válasz megfogalmazása során föltételezzük, hogy a cselekvő *p* előidézése szempontjából okságilag relevánsnak tekinti az általunk megmagyarázni kívánt viselkedést, *és* viselkedésével kapcsolatos szándéka vagy törekvése *p* előidézésére irányul. Előfordulhat, hogy a cselekvő téved, amikor azt gondolja, hogy cselekvése oksági kapcsolatban áll az elérni kívánt céllal. Tévedése azonban nem érvényteleníti a javasolt magyarázatot. Itt csak annak van jelentősége, amit a cselekvő *gondol.*

Logikailag érvényesek-e vajon a fenti séma szerinti következtetések?

A gyakorlati következtetések érvényességének kérdése kapcsolatban áll azzal a két nézettel, amelyet korábban – a cselekvések „belső" és „külső" megjelenési formája közti reláció vonatkozásában – kauzalistának és intencionalistának kereszteltem el. Ha a megfelelően megalkotott gyakorlati következtetéseket logikai kényszerítő erővel ru-

házzuk fel, akkor intencionalista álláspontra helyezkedünk. Ha viszont a kauzalista nézőpontot tesszük magunkévá, akkor azt mondjuk, hogy a gyakorlati következtetések premisszáinak igazsága biztosítja ugyan a konklúziók igazságát, de a premisszákból „okságilag", és nem „logikailag" következnek a konklúziók.

Így tehát a kauzalisták nem azt állítják, hogy a szándék önmagában is elő fog idézni valamilyen dolgot, vagy hogy önmagában is valamilyen meghatározott viselkedésre készteti a cselekvőt. Az oksági mechanizmus csak akkor lép működésbe, ha egy további tényező is jelen van: az a vélemény, hit vagy meggyőződés, hogy az intencionális tárgy eléréséhez valamilyen sajátos viselkedésfajtára van szükség. A cselekvés állítólagos oka tehát meglehetősen bonyolult és különös valami; s ez már önmagában kérdésessé teszi, hogy lehet-e egy effajta kognitív-volnutatív komplexum Hume-féle oka bárminek is. De ne vágjunk a válasz elébe.

Ha az a reláció, amely a szándékok és az ismeretek, valamint a viselkedés között áll fenn, oksági természetű, akkor itt egy általános törvényről (nem-logikai nomikus kapcsolatról) van szó. Az érv premisszái a szóban forgó törvény előtagját, a konklúzió pedig a törvény utótagját jeleníti meg. A törvény *és* a megjelenített szinguláris kijelentések logikailag maguk után vonják a konklúziót. A fentiekben kauzalistának nevezett álláspont szerint tehát a gyakorlati következtetések (és így a teleologikus magyarázatok) nem mások, mint olyan – leplezett formájú – deduktív-nomologikus magyarázatok, amelyek összhangban állnak az átfogó törvényeken nyugvó modellel.

5. Mielőtt megpróbálnánk megbirkózni a gyakorlati következtetések – logikai vagy kauzális – érvényességének problémájával, tisztáznunk kell még néhány kérdést annak az érvelési típusnak a formájával és tartalmával kapcsolatban, amelyet a fenti (GyK) séma testesít meg. Az első kérdés a (GyK) séma és a teleologikus magyarázatok föltételezett kapcsolatára vonatkozik. Tegyük fel, hogy *A*-nak szándékában áll előidézni *p*-t, és úgy véli, hogy a szóban forgó cél elérése szempontjából *elégséges*, ha *a*-t teszi. Következik-e vajon ebből, hogy ezek után *A* hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye. Egészen biztosan nem; legalábbis a „következik" szónak egyetlen olyan értelmében sem, amely a következtetést kényszerítő erejűvé tenné.

Tegyük fel, hogy *A* hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye, vagy *a*-t teszi. Vajon *A* viselkedésére formálisan kielégítő teleologikus magyarázatot adnánk-e, ha azt mondanánk, hogy *A*-nak szándékában állt előidézni *p*-t, és úgy vélte, hogy *a* elégséges a szóban forgó cél elérése szempontjából? A kérdés zavarbaejtő. Ha minden megszorítás nélkül igenlő választ adunk rá, akkor ezzel elismerjük, hogy a cselekvés teleologikus magyarázata nem egyszerűen a (GyK) típusú gyakorlati következtetések „fordítottja", hanem sokkal tágabb kategória. Úgy tűnik, az előbbi kérdésre adhatunk ugyan igenlő választ, de ezt a választ bizonyos megszorításokkal kell ellátnunk.

Ha *a* az *egyedüli* dolog, amelyről *A* úgy véli, hogy elégséges célja eléréséhez, akkor minden egyértelmű, hiszen így *a* – *A* véleménye szerint – egyben szükséges is. Tegyük fel azonban, hogy *A* több, mint egy dologról – mondjuk *a*-ról és *b*-ről – véli azt, hogy elégséges eszköz célja eléréséhez. *A* ekkor *választhat.* Ha nem választ valami olyasmit, ami elégséges *p* előidézéséhez, akkor nem lesz képes célja elérésére. Más szavakkal: *szükségképpen* meg kell tennie *egyik vagy másik dolgot* azok közül a dolgok közül, amelyekről úgy gondolja, hogy *elégségesek p* előidézéséhez.

Ha a gyakorlati következtetést úgy alkotjuk meg, hogy kényszerítő erejű legyen, akkor a konklúziónak a következőnek kell lennie: *A* hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t *vagy* *b*-t tegye. Az, hogy *A* egy adott alkalommal *a*-t *vagy* *b*-t teszi, viselkedési megnyilvánulásként rendszerint annyit jelent, hogy *A* *a*-t, de nem *b*-t, *vagy* *b*-t, de nem *a*-t teszi. Ha teleologikus magyarázat után kutatunk, akkor jogosan föltehetjük azt a további kérdést is, hogy *A* miért *a*-t, és miért nem *b*-t választotta. Előfordulhat, hogy *A* választására is teleologikus magyarázatot adhatunk; például azt, hogy *A* úgy vélte: *p* előidézésének *a* a legolcsóbb, leggyorsabb vagy legegyszerűbb módja, s *A* a lehető legkisebb költséggel, késlekedéssel vagy fáradsággal szándékozta (akarta) előidézni *p*-t. Ennek a magyarázatnak egy újabb gyakorlati következtetés felelne meg, amely azzal a konklúzióval végződne, hogy *A* hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye. Kontingens tényeken múlik azonban, hogy egy adott esetben valóban adhatunk-e effajta magyarázatot, s valóban megkonstruálhatjuk-e a megfelelő gyakorlati következtetést. Nem szükségszerű, hogy minden választásnak indoka legyen. A választás – noha szükségképpen intencionális – teljesen önkényes is lehet.

Így tehát, ha azt vizsgáljuk, hogy a teleologikus magyarázat mire ad valóban magyarázatot, s mire nem, akkor láthatjuk, hogy a gyakorlati következtetések és a teleologikus magyarázatok között csakugyan „fordított" kapcsolat áll fenn.

A fenti megfigyelések alapján azonban amellett is érvelhetnénk, hogy a gyakorlati következtetések sémájára vonatkozó megkötések lazítására, s a teleologikus magyarázat fogalmának kibővítésére van szükség. Ha azt mondjuk: *A* azért tette *a*-t, mert úgy gondolta, hogy a *p* cselekvés céljához így juthat el, akkor ezt kielégítő válasznak tekinthetjük arra a kérdésre, hogy *A* miért tette *a*-t. Ezt a választ azonban csak akkor alakíthatjuk át konkluzív érveléssé, ha további – *A* szándékaira és ismereteire vonatkozó – adatokkal egészítjük ki. *Ebből* a szempontból tehát a magyarázat még mindig „hiányos". Tovább lazíthatjuk azonban a sémával kapcsolatos megkötéseket. Előfordulhat, hogy *A* céljai szempontjából sem szükségesnek, sem elégségesnek nem tartotta *a*-t, de úgy vélte, hogy ennek ellenére *kedvező* lehet – növelheti az adott célok elérésének valószínűségét –, ha *a*-t teszi. Noha az érv nem konkluzív, itt ismét magyarázatot kapunk arra, hogy a cselekvő miért tette *a*-t. Újfent kísérletet tehetünk arra, hogy kiegészítő premisszák felkutatása révén tegyük teljessé a magyarázatot. Többek között úgy juthatunk effajta premisszákhoz, hogy megmutatjuk: a cselekvő céljai elérését *kockáztatja*, ha nem tesz meg bizonyos lépéseket. A kockázat elkerülését ekkor a cselekvő (másodlagos) céljának tekinthetjük. Ily módon, első premisszájának újrafogalmazásával, néha sikerül „helyreállítanunk" az érv konkluzivitását.

A következő, előzetes kérdést szintén meg kell vizsgálnunk:

Tegyük fel, hogy *A* úgy véli: *a* szükséges *p* előidézéséhez, de egyszersmind azt is gondolja vagy tudja, hogy nem képes megtenni *a*-t. Vajon változatlanul következik-e ebből, hogy *A* hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye?

Az egyik válasz az lehetne, hogy az, aki úgy gondolja, hogy nem képes megtenni egy bizonyos dolgot, nyilvánvalóan nem is foghat hozzá ehhez a dologhoz. Ha nem biztos abban, hogy képes megtenni a kérdéses dolgot, akkor megpróbálhatja megtenni. Ha úgy érzi, hogy biztosan nem képes megtenni, akkor talán lépéseket tesz majd annak érdekében, hogy megtanulja.

Az is kérdéses azonban, hogy az, aki úgy gondolja, hogy nem képes megtenni *a*-t, egyáltalán *szándékozhat-e* előidézni olyasmit, mondjuk *p*-t, aminek – szerinti – *a* szükséges előfeltétele. Kívánhatja vagy erősen remélheti, hogy *p* majd *létrejön,* például azért, mert egy másik cselekvő előidézi. Előfordulhat, hogy meg akarja tanulni, miképpen kell előidézni *p*-t; – ami maga után vonja, hogy meg akarja tanulni: hogyan kell megtenni *a*-t. A cselekvő *p* előidézését illetően annyira eltökélt lehet, hogy az alábbi gyakorlati következtetés érvényessé válik:

A-nak szándékában áll előidézni *p*-t.
A úgy véli, hogy csak akkor idézheti elő *p*-t,
ha (először) megtanulja (hogyan kell megtenni) *a*-t.
A tehát hozzáfog ahhoz, hogy megtanulja, hogyan
kell megtenni *a*-t.

A lényeg az, hogy a következtetés az eredeti (GyK) formában csak akkor lesz érvényes, ha föltételezzük, hogy a cselekvő úgy véli: képes megtenni azokat a dolgokat, amelyekre szükség van szándéka megvalósításához.

Tegyük fel, hogy *A*-nak szándékában áll előidézni *p*-t, és úgy véli, hogy célja megvalósítása szempontjából *a* szükséges, *de nem elégséges.* Következik-e ebből, hogy a cselekvő hozzáfog ahhoz, hogy megtegye *a*-t?

Két esetet kell megkülönböztetnünk. Az első az, amikor *A* egyrészt ismerni véli azokat a dolgokat, amelyek – *a*-val együtt – elégségesek lennének *p* előidézéséhez, másrészt pedig azt gondolja, hogy maga is képes gondoskodni ezeknek a pótlólagos követelményeknek a teljesüléséről; – például úgy, hogy megteszi a kérdéses dolgokat. A második esetben *A* vagy nem ismeri *p* előidézésének elégséges feltételeit, vagy pedig azt gondolja, hogy ismeri ugyan a szóban forgó feltételeket, de nem képes eleget tenni nekik.

Az első esetben a fölvetett kérdésre igenlő választ adhatunk. A második esetben viszont mindenképpen tagadó választ kell adnunk. *A* nem fog belekezdeni *a*-ba; – hacsak egy olyan indok miatt nem, amely nem része az érvnek. *A* ugyanis ekkor vagy tudja, vagy úgy gondolja, hogy *a* nem alkalmas kitűzött célja elérésére. Ez az eset azonban szintén fölvet egy további problémát:

Vajon az a tény, hogy *A* úgy gondolja: nem tudja, miképpen kell előidézni *p*-t, logikailag összeegyeztethető-e azzal a föltevéssel, hogy *A*-nak szándékában áll előidézni *p*-t. Más szavakkal: logikailag konzisztens-e vajon ez az elképzelt eset? A válasz, azt hiszem, tagadó; – függetlenül attól, hogy a gyakorlati következtetések érvényességével kapcsolatban az intencionalista vagy a kauzalista álláspontot fogadjuk-e el.

A vizsgált eset természete még világosabban kirajzolódik, ha a „szándékában áll megtenni" kifejezés helyett (először) a „meg akarja tenni" kifejezést használjuk. Tekintsük a következő példát! Le akarom lőni a felém repülő vadlibát. A kezemben puska van. Ha el akarom találni a madarat, akkor előtte meg kell céloznom a puskával. Tegyük fel azonban, hogy elfogyott a patronom, és így nem tudom megtölteni a fegyveremet, amire pedig szintén szükség lenne, ha le akarnám lőni a madarat. Előfordulhat, hogy ennek ellenére megcélozom a repülő madarat. Ez azonban csak „szimbolikus gesztus" lenne, s nem képzelném azt, hogy ez a lépés a repülő madár lelövésében rejlő bonyolult cselekvéshez tartozik.

De vajon a leírt körülmények mellett mondhatom-e egyáltalán azt, hogy le „akartam" lőni a vadlibát? Azt minden bizonnyal mondhatom, hogy „le akartam lőni a vadlibát, de rájöttem, hogy elfogyott a patronom", vagy „Bárcsak lelőhetném, de sajnos nincsen lőszerem". Azt is mondhatom, hogy „Le akarom lőni ezt a madarat, de először lőszert szerzek és csak utána veszem üldözőbe – tudom ugyanis, hogy hova fog rejtőzni". Az első mondatban az „akartam" kifejezést jelentésváltozás nélkül a „szándékomban állt" kifejezéssel, a második mondatban az „akarom" kifejezést – ugyancsak jelentésváltozás nélkül – a „szándékomban áll" kifejezéssel helyettesíthetjük. Ha azt mondom: „*Most* le akarom lőni a vadlibát", jóllehet tisztában vagyok azzal, hogy ezt (most) nem tudom megtenni, akkor ennek az állításnak az értelmes volta attól függ, hogyan értelmezzük az „akarni" kifejezést. Ha az „akarom" kifejezés azt jelenti, hogy „szeretném", akkor minden rendben van. Ha viszont azt jelenti, hogy „szándékomban áll", akkor az „akarom" és a „most" kifejezés együttes használata logikailag kifogásolhatónak tűnik. Csak olyan dolgokat állhat szándékomban megtenni – a „szándékomban áll" kifejezés *értelmében* tehát csak olyan dolgokat „akarhatok" –, amelyekről azt hiszem, hogy meg tudom tenni, képes vagyok megtenni őket. Mindez persze a „szándék" terminus használatának „szabályozását" jelenti. Nem állítom azt, hogy a „szándék" terminust mindig az előbbi előfeltevés figyelembevételével használjuk. Azok az esetek azonban, amelyekben a „szándék" szót ebben az értelemben használjuk, fontosak, s az alábbiakban csak velük foglalkozunk. Így tehát indokolt, ha az effajta eseteket elválasztjuk a többitől.

Itt elfoglalt álláspontom szerint a gyakorlati következtetés első premisszája leplezett formában magában foglalja azt is, hogy a cselekvő azt hiszi: tudja,[11] hogyan kell megvalósítania szándékát. Ez azt jelenti, hogy a cselekvő azt hiszi: azt is tudja, hogyan kell végrehajtania azokat a cselekvéseket, amelyeket szükségesnek vél célja eléréséhez, s hogyan kell végrehajtania legalább egy olyan cselekvést, amelyet elégségesnek vél a szóban forgó cél eléréséhez. A szándéknak tehát kognitív eleme is van. Az akarati és kognitív jellemzőket nem választhatjuk el egymástól oly módon, hogy az előbbieket teljes egészében az első, az utóbbiakat pedig teljes egészében a második premissza tartalmazza. Az első premissza szükségképpen magában foglalja mindkét jellemzőt. Ez azonban nem teszi fölöslegessé a második premisszát. Abból a tényből, hogy *A*-nak szándékában áll előidézni *p*-t, természetesen nem következik, hogy úgy véli: kifejezetten *a*-ra van szükség a szóban forgó cél eléréséhez. Előfordulhat, hogy a cselekvőnek furcsa, alapjában téves vagy éppen babonás elképzelései vannak azokról a „követelményekről", amelyeket a „szituáció" támaszt vele szemben. Abból, hogy a cselekvőnek szándékában áll előidézni *p*-t, csupán az következik, hogy van *valamilyen* elképzelése azokról a követelményekről, amelyeket a szituáció támaszt vele szemben, az már azonban nem, hogy valamilyen meghatározott elképzelése van ezekről a követelményekről. Ha az előbbi elképzelésnek része, hogy a cselekvő úgy véli: célja elérése érdekében *a*-t kell tennie ugyan, de *a* önmagában nem elég, akkor a szóban forgó elképzelésnek egyfelől része az is, hogy a cselekvőnek van valamilyen elgondolása arról, hogy mi *mást* kell *még* tennie, másfelől pedig az is, hogy a cselekvő úgy véli: *a* mellett képes még a megkívánt dolgot is megtenni.

6. A (GyK) következtetési séma eredeti megfogalmazása során nem törődtünk az *idővel*. Burkoltan abból a föltételezésből indultunk ki, hogy *A*-nak (most) szándékában

áll előidézni *p*-t most; *A* (most) úgy véli, hogy *a* most a szóban forgó cél elérésének szükséges feltétele; *A* tehát most hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye.

A szándék tárgya azonban gyakran jövő idejű. Valóban, rendszerint ez az eset áll fenn, ha az időpont közelebbi megjelölése nélkül azt mondjuk, hogy szándékunkban áll megtenni valamit. Amellett is érvelhetnénk, hogy ez akkor is így van, ha azt mondjuk, hogy szándékunkban áll megtenni valamit *most*. A „most" ugyanis ekkor nem más, mint a közvetlenül előttünk álló időpont.

Akkor is előfordulhat, hogy a körülmények azt követelik tőlem, hogy a kitűzött cél elérése érdekében *most* tegyek meg valamit, ha a szándék tárgya jövő idejű. Gyakran – legalábbis bizonyos ideig – el is halaszthatjuk azt, amit a körülmények követelnek tőlünk. Így tehát az a tény, hogy szándékomban áll megtenni valamit a jövőben – azzal kapcsolatos nézeteimmel együtt, hogy mit kell tennem célom elérése érdekében – nem vezet szükségképpen oda, hogy most fogok cselekedni.

Helsinkiből Koppenhágába szándékozom utazni a hét végén. Tisztában vagyok azzal, hogy előzetes helyfoglalás nélkül nem tudok utazni. A helyfoglalást azonban elhalaszthatom két-három nappal, nem kell sort kerítenem rá most.

Vajon a gyakorlati következtetés alábbi sémájában megfelelő módon vettük-e figyelembe az időt?

A-nak (most) szándékában áll, hogy a *t* időpontban előidézze *p*-t.
A (most) úgy véli, hogy a *t* időpontban csak akkor lesz képes előidézni *p*-t, ha – nem később, mint *t'* – a-t teszi.
A tehát – nem később, mint *t'* – hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye.

Ez a következtetési séma azonban nyilvánvalóan *nem* lehet kényszerítő erejű – sem logikailag, sem okságilag. A mostani időpont, valamint a *t'* és a *t* időpont között mindenféle dolog történhet. *A* megváltoztathatja terveit (szándékait), vagy esetleg elfelejti őket. *A* megváltoztathatja azzal kapcsolatos nézeteit is, hogy célja érdekében mit kell tennie.

Ha következtetési sémánk megfogalmazása során az előbbi lehetőségeket is figyelembe kívánjuk venni, akkor a „most" szó első két előfordulását a „mostantól kezdve" kifejezéssel kell helyettesítenünk. A „mostantól kezdve" kifejezésen a jelenlegi időpont és a *t'* időpont közti időszakaszt értjük. Sémánk most így fest:

A-nak mostantól kezdve szándékában áll, hogy a *t* időpontban előidézze *p*-t.
A mostantól kezdve úgy véli, hogy a *t* időpontban csak akkor lesz képes előidézni *p*-t, ha – nem később, mint *t'* – *a*-t teszi.
A tehát – nem később, mint *t'* – hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye.[12]

Ezek a változtatások azonban nem elegendőek. Az az állítás, miszerint *A* – a *t'* időpontban – hozzáfog ahhoz, hogy valamit tegyen, objektív időpont-megjelölést tartalmaz. *A* azonban esetleg nem tudja, hogy elérkezett a *t'* időpont, jóllehet valóban elérkezett; vagy pedig azt hiszi, hogy nem érkezett még el, amikor valójában már elérkezett. A gyakorlati következtetés konklúziójában tehát csak annyit állíthatunk, hogy *A* – nem később, mint a *hite* szerinti *t'* időpont – hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t

tegye. *A* hite természetesen megalapozott és megalapozatlan is lehet. A gyakorlati következtetés sémája így a következő lesz:

A -nak mostantól kezdve szándékában áll, hogy a *t* időpontban előidézze *p*-t.
A mostantól kezdve úgy véli, hogy a *t* időpontban csak akkor lesz képes előidézni *p*-t, ha – nem később, mint *t'* – *a*-t teszi.
A tehát – a hite szerinti *t'* időpontnál nem később – hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye.

Előfordulhat azonban, hogy az a pillanat, amikor *A* úgy véli, hogy itt a cselekvés ideje, sohasem jön el, mivel *A megfeledkezik a kérdéses időpontról.* Ekkor egyszersmind arról is megfeledkezik, hogy (hozzáfogjon ahhoz, hogy) *a*-t tegye. Ebből azonban nem következik, hogy a cselekvő szándékáról is lemondott, s azt sem mondhatjuk róla, hogy *elfelejtette a szándékát.* Ez az elképzelt szituáció összeegyeztethető a következő tényellentétes föltételezéssel: ha a cselekvőtől – a mostani időpont és a hite szerinti *t'* időpont között – megkérdeztük volna, hogy – nem később, mint a szóban forgó időpont – *a*-t kívánja-e tenni, akkor „igen" választ kaptunk volna. Ez pedig arra utal, hogy a cselekvő nem felejtette el szándékát. (Abból, hogy valakinek egy meghatározott időponttól kezdve valamilyen szándéka van, nem következik, hogy állandóan erre a szándékra „gondol".)

Ha az utoljára említett lehetőséget is figyelembe kívánjuk venni, akkor a konklúziót a „hacsak nem feledkezik meg a kérdéses időpontról" megszorítással kell kiegészítenünk.

A következtetési séma azonban egy szempontból akkor is hiányos, és így nyilvánvalóan inkonkluzív marad, ha az időtényező figyelembevételéről sikerült megfelelően gondoskodnunk. A cselekvő ugyanis *akadályoztatva* lehet szándéka megvalósításában. Például azért, mert eltöri a lábát, börtönbe kerül, gutaütést kap és megbénul, vagy éppen meghal. Akadályozó tényezőn itt olyan eseményt értünk, amely a („kül"-) világban játszódik le, s bekövetkezése („fizikailag") lehetetlenné teszi a cselekvő számára, hogy a megfelelő időpontban a megfelelő dolgot tegye. Interszubjektíve ellenőrizhető, hogy a cselekvőt – ebben az értelemben – akadályozza-e valami abban, hogy megtegyen valamit, vagy sem.

Az akadályozó tényező vagy a szándék és a kognitív attitüd „kialakulása", valamint a szükséges cselekvés végrehajtása között lép föl, vagy pedig éppen abban a pillanatban, amikor cselekvésre kerülne a sor. A kettő közül minden bizonnyal az első eset a gyakoribb. Az első eset fennállása rendszerint módosítja – megváltoztatja – a cselekvő terveit. Előfordulhat, hogy a cselekvő feladja eredeti szándékát, ha rájön arra, hogy nem képes megvalósítani. Az is megtörténhet azonban, hogy csupán módosítja szándékát, mégpedig oly módon, hogy szándéka összhangba kerüljön képességeinek korlátozódásával. A cselekvő újraértékelheti azokat a követelményeket, amelyeket a szituáció támaszt vele szemben, s esetleg arra a következtetésre juthat, hogy mindent összevetve (noha korábban így gondolta) nem szükséges *a*-t tennie, hanem teheti *b*-t is, hiszen ebben nincs akadályoztatva. Ha az előbbi dolgok közül egyik vagy másik bekövetkezik, akkor a gyakorlati következtetés eredeti sémája – hogy úgy mondjam – „felbomlik", s a következtetés kényszerítő erejének vizsgálatára *ebben* az esetben már nem is lesz szükség.

Marad az az eset, amelyben az akadályoztatásra éppen abban a pillanatban kerül sor, amikor a cselekvő hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye. (Azt a lehetőséget is idesoroljuk, amikor az akadályoztatásra már korábban sor került ugyan, de a cselekvő ezt nem vette észre.) Ilyenkor a cselekvőnek nincs ideje arra, hogy megváltoztassa a szándékát, vagy hogy újraértékelje azokat a követelményeket, amelyeket a szituáció támaszt vele szemben. A gyakorlati következtetés ugyan ebben az esetben nem „bomlik fel", de megfogalmazása során a fenti lehetőséget figyelembe kell vennünk. Ez úgy történik, hogy a konklúziót egy további megszorítással egészítjük ki. A szóban forgó megszorítás a következő: „ha ebben semmi sem akadályozza".

Az alábbiakat a következtetési séma végső megfogalmazásának tekinthetjük, s a későbbiek során ennek a következtetésnek a kényszerítő erejét vizsgáljuk majd:

A-nak mostantól kezdve szándékában áll, hogy a *t* időpontban előidézze *p*-t.
A mostantól kezdve úgy véli, hogy a *t* időpontban csak akkor lesz képes előidézni *p*-t, ha – nem később, mint *t'* – *a*-t teszi.
A tehát, ha nem feledkezik meg a kérdéses időpontról, s ha ebben semmi sem akadályozza – a hite szerinti *t'* időpontnál nem később – hozzáfog ahhoz, hogy *a*-t tegye.

7. A vitatott kérdés az, hogy vajon a gyakorlati következtetések premisszái és konklúziói közti *kötelék* empirikus (oksági) természetű-e, vagy pedig konceptuális (logikai) jellegű. Maguk a premisszák és a konklúziók kontingens, azaz empirikusan – és nem logikailag – igaz vagy hamis kijelentések. Éppen ezért fenn kell állnia annak a lehetőségnek,[13] hogy empirikus megfigyelések és tesztek alapján verifikáljuk vagy cáfoljuk – illetve: legalább megerősítsük vagy gyengítsük – őket.

Az alábbiakban a verifikáció problémájával foglalkozunk. Megpróbálok amellett érvelni, hogy a probléma megoldása választ ad a fent említett „kötelék" természetével, s így a következtetés érvényességével kapcsolatos kérdésünkre is.

Tekintsük először a konklúziót. Hogyan verifikáljuk (állapítjuk meg), hogy a cselekvő – ha ebben semmi sem akadályozza, s ha nem feledkezik meg a kitűzött időpontról – hozzáfog ahhoz, hogy megtegyen valamit?

Ha a cselekvő valóban megtett valamit, akkor viszonylag könnyű megállapítani, hogy a cselekvés eredménye – ami nem más, mint a világ egyik eseménye – megvalósult. Látjuk, hogy egy test bizonyos mozdulatokat végez, s jó okunk van azt hinni, hogy ezek a mozdulatok okozzák – mondjuk – az ablak kinyílását.

Ha azonban azt akarjuk verifikálni, hogy *A a*-t tette, akkor nem elég verifikálnunk – vagy más módon hihetővé tennünk –, hogy a cselekvés eredménye bekövetkezett, s bekövetkezését *A* valamilyen izomtevékenysége okozta. Azt is meg kell állapítanunk, hogy az, ami történt, *A* részéről szándékos volt, s *A* a történteket nem csupán véletlenül, tévedésből vagy éppen akarata ellenére idézte elő. Meg kell mutatnunk, hogy *A* viselkedése, testének megfigyelt mozdulatai az „*a*-t teszi" *leírás mellett* intencionálisak.

Ha verifikálni tudjuk, hogy *A* (szándékosan) a-t tette, akkor rendszerint már nem kell külön verifikálnunk, hogy *A hozzáfogott* ahhoz, hogy *a*-t tegye. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az első állítás logikailag maga után vonja a másodikat. Sokszor előfordul azonban, hogy az „*A* hozzáfogott ahhoz, hogy *a*-t tegye" állítást, azaz: a gyakorlati

szillogizmus konklúzióját nem verifikálhatjuk az „*A a*-t tette" állítás verifikálása révén. Megtörténhet ugyanis, hogy *A* hozzáfogott ugyan ahhoz, hogy *a*-t tegye, de próbálkozása kudarcot vallott, vagy valamilyen más ok miatt nem tudta elvégezni kitűzött feladatát. Hogyan verifikáljuk vajon ilyenkor a gyakorlati következtetés konklúzióját? Meg kell mutatnunk, hogy *A* (*A* viselkedése) valóban a szóban forgó feladat végrehajtására „törekedett" („irányult"), de nem érte el célját. Miben nyilvánul meg vajon ez a törekvés? Nem nyilvánulhat meg pusztán *A* mozdulataiban, még akkor sem, ha ezek a mozdulatok olyan mozdulatok, mint amilyenek rendszerint *a* sikeres végrehajtását vezetik be. Ekkor ugyanis még mindig meg kellene mutatnunk, hogy *A* mozdulatai szándékosak voltak. Végül pedig az is megtörténhet, hogy a szóban forgó mozdulatok egyáltalán nem olyanok, mint amilyenek többnyire *a* sikeres végrehajtásával kapcsolódnak össze. Ennek ellenére igaz lehet, hogy *A* – mozdulataival – *a* végrehajtására törekedett.

Gyakorlatilag valószínűleg könnyebb megállapítani, hogy *A* hozzáfogott ahhoz, hogy *a*-t tegye, ha *A* valóban *a*-t tette, mint akkor, ha *a*-t nem sikerült megtennie. A viselkedés külső megjelenési formájának és/vagy oksági hatásainak verifikálásával azonban egyik esetben sem érünk célhoz. Mindkét alkalommal meg kell még állapítanunk azt is, hogy a viselkedés vagy teljesítmény szándékos volt, s valóban egy meghatározott eredmény elérésére irányult; – *függetlenül* attól, hogy elérte-e végül a szóban forgó eredményt, vagy sem.

Amikor azonban megállapítjuk, hogy egy viselkedési megnyilvánulás – függetlenül a közte és a kívánt dolog közt történetesen fennálló oksági kapcsolattól – valamilyen meghatározott eredmény elérésére irányul, akkor voltaképpen azt állapítjuk meg, hogy a cselekvőt valamilyen szándék és – a célok és eszközök vonatkozásában – (esetleg) valamilyen kognitív attitüd jellemzi. Ez pedig azt jelenti, hogy a verifikáció terhét a gyakorlati következtetés konklúziójáról a premisszákra toljuk át.

A cselekvőnek a vizsgált időpontban fennálló akadályoztatása itt azt jelenti, hogy a kérdéses egyén *„fizikailag"* akadályoztatva van egy olyan képessége kifejtésében, amellyel – generikus értelemben – rendelkezik. (Vö. fent a 6. fejezetet.) A „pszichológiai" akadályoztatás problémájával abban az esetben sem foglalkozunk, amikor ez fizikai erőszakkal való fenyegetődzés formáját ölti, hiszen a cselekvőnek a cselekvésről való lemondása ekkor *szándékos* tartózkodást jelent. A két esettípus közti határvonal azonban gyakran elmosódik. A veszéllyel vagy a fenyegetéssel kapcsolatos reakcióink néha olyannyira reflex- vagy pánikszerűek, hogy kétséges, viselkedésünk egyáltalán szándékos-e. Rendszerint azonban viszonylag könnyen és egyszerűen megbizonyosodhatunk arról, hogy egy cselekvő fizikailag akadályoztatva van-e valamilyen képessége kifejtésében, vagy sem.

Tegyük fel mármost, hogy megállapítottuk: *A* a vizsgált időpontban akadályoztatva *van* annak a képességének a kifejtésében, hogy *a*-t tegye. Hogyan mutathatnánk meg, hogy *A* – ha semmi sem akadályozta volna ebben – hozzáfogott volna ahhoz, hogy *a*-t tegye. Valószínűleg *csak* úgy, hogy megmutatjuk: *A*-nak szándékában áll megtenni *a*-t, vagy ha nem *a*-t, akkor valami olyasmit, aminek megvalósítása szempontjából *a*-t szükségesnek tekinti. A verifikáció terhe a gyakorlati következtetés konklúziójáról itt ismét a premisszákra tevődik át.

Annak az esetnek, amikor a cselekvő megfeledkezik a kitűzött időpontról, csak akkor van jelentősége, ha föltételezhetjük, hogy a cselekvő nem felejtette el vagy változtatta meg szándékát *is*. (Ha ugyanis az utóbbi eset áll fenn, akkor a vizsgált állítást nem tekinthetjük egy gyakorlati következtetés konklúziójának.) Egy effajta feledékenységi eset megállapítása tehát *inso facto* azt jelenti, hogy egy gyakorlati következtetés premisszáinak igazságát állapítjuk meg. Azt pedig, hogy *A* – ha semmi sem akadályozta volna, s ha *nem* felejtette volna el a kitűzött időpontot – hozzáfogott volna ahhoz, hogy *a*-t tegye, úgy állapítjuk meg, hogy megmutatjuk: *a* vagy az volt, amit *A*-nak szándékában állt megtenni, vagy pedig valami olyasmi, amit *A* – szándékának egy távolabbi objektuma szempontjából – szükségesnek vélt megtenni.

8. Hogyan verifikáljuk, hogy egy cselekvőnek – valamilyen meghatározott időponttól kezdve – szándékában áll előidézni valamilyen dolgot, és úgy véli, hogy szándékának megvalósításához egy másik dologra is szükség van?

A verifikáció problémájának van egy olyan oldala, amit itt csupán érinteni fogunk. a időtényezőről, valamint a szándékok és kognitív attitüdök esetleges megváltozásáról van szó. Tegyük fel, hogy sikerült megállapítanunk: *A*-t *most* ilyen és ilyen szándék, illetve kognitív attitűd jellemzi. Hogyan bizonyosodhatunk meg arról, hogy *A mostantól kezdve* egészen egy jövőbeli időpontig meg fogja őrizni szándékát és kognitív attitüdjét? Vajon újból és újból verifikálnunk kell ezt? Hogyan állapítjuk meg továbbá a szándékok és/vagy kognitív attitűdök *megváltozását*?

Mindenkori szándékunk és kognitív attitűdünk nem vezet rögtön cselekvéshez. „Negatíve" azonban – (együttes) kiformálódásuk pillanatától kezdve, egészen megvalósításukig – hatást gyakorolnak viselkedésünkre. Ez a hatás abban áll, hogy a szóban forgó időszak alatt a cselekvő *nem* tesz szándékosan semmi olyasmit, illetve *nem* vállalkozik semmi olyasmire, ami véleménye (tudása vagy hite) szerint meghiúsítja szándéka megvalósítását. Ha az a szándékom, hogy meglátogatom a nagynénémet, akkor nem szállok fel holnap reggel egy Pekingbe tartó repülőgépre. Ha ezt tenném, akkor vagy azt kellene mondanunk, hogy megváltoztattam elhatározásomat (szándékomat), vagy azt, hogy nem értettem meg a szituáció követelményeit, vagy pedig azt, hogy akaratom ellenére hurcoltak Pekingbe. Az elhatározások megváltoztatását effajta viselkedési megnyilvánulások megfigyelése alapján verifikáljuk. Maga a megfigyelés azonban éppen az a fajta verifikáció, amellyel foglalkozunk, vagyis nem más, mint egy jelenlegi szándék és/vagy episztemikus attitűd megállapítása. Egy szándék megváltozásának vagy változatlanul maradásának verifikálása szándékok – és szándékos viselkedési megnyilvánulások – verifikálását előfeltételezi a jelenben. Ez magyarázza, hogy miért nem kell alaposabban megvizsgálnunk az időtényezővel kapcsolatos bonyodalmakat.

Közvetve többféle módon is verifikálhatjuk, hogy egy cselekvőnek meghatározott szándéka van. Ugyanígy többféle módon verifikálhatjuk azt is, hogy a cselekvő úgy véli, szándéka megvalósításához valamilyen meghatározott cselekedet végrehajtására van szükség. A vizsgált egyén például valamilyen kulturális közösséghez tartozik, előírásszerű képzésben részesült, s a szokásos gyakorlati ismeretekkel rendelkezik. Előfordulhat, hogy az előbbi tények alapján magától értetődőnek tekintjük: a cselekvő képes előidézni *p*-t, s tudja (vagy azt hiszi), hogy célja elérése érdekében *a*-t kell tennie. A cselekvőnek bizonyos jellemvonásai és alkati tulajdonságai is vannak, amelyek arra késztetik, hogy meghatározott és jellegzetes módon reagáljon bizonyos ismétlődő szituá-

ciókban. A cselekvőre vonatkozó effajta ismeretek meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a kérdéses egyén azzal a szándékkal cselekszik, hogy – *a* révén – előidézze *p*-t. Néha még azt is mondhatjuk: *tudjuk,* hogy a cselekvőnek milyen szándékai és ismeretei vannak. A kérdéses egyén például beleeshetett a folyóba, s mivel nem tud kijönni, segítségért kiált. A cselekvő ekkor egész biztosan szeretne kijutni kellemetlen helyzetéből, s úgy véli: csak akkor menekülhet meg, ha segítséget kap, s csak akkor kap segítséget, ha kiáltozik és kiáltozását meghallják.

Egy effajta „verifikáció" nyilvánvalóan mindig csak hipotetikus és ideiglenes, s soha sem visszavonhatatlan vagy végleges. Az effajta verifikációk olyan analógiákon és föltevéseken nyugszanak, amelyek rendszerint megbízhatóak ugyan, de az individuális esetekben tévesnek is bizonyulhatnak. Előfordulhat például, hogy a vízbeesett ember tökéletes biztonságban van, s csak színleli a veszélyt. Ráadásul az analógiákat múltbeli, individuális esetek alapján tartjuk megbízhatónak, vagyis azért, mert a cselekvő diszpozíciói, jellemvonásai, szokásai stb. arra utalnak, hogy a szóban forgó esetek bizonyos intencionális jellemzői az új esetekben is megtalálhatóak. Nyilvánvalóan körbenforgó okoskodáshoz vezetne, ha effajta általánosítások alapján próbálnánk meghatározni a cselekvők szándékaira és kognitív attitűdjeire vonatkozó individuális állítások igazságértékét.[14]

De vajon nincsenek olyan módszerek, amelyek révén közvetlenül is megállapíthatnánk, hogy egy cselekvőnek mi a szándéka, s szándéka megvalósítása érdekében milyen cselekvést tart szükségesnek? Van egy gyakran alkalmazott módszer, amely – legalábbis rendszerint így véljük – az összes külső módszer közül a legalkalmasabb arra, hogy segítségével közvetlenül tárjuk fel a megállapítani kívánt tényeket; nevezetesen: megkérdezzük a szóban forgó egyént, hogy miért kiabál. Tegyük fel, hogy olyan nyelven válaszol, amelyet mi is értünk. Irásban vagy élőszóban megfogalmazott válasza szintén viselkedést jelent: verbális viselkedést. Legyen a megkérdezett válasza, mondjuk: „Azért kiáltok segítségért, hogy megmentsenek a megfulladástól"; – ami persze némileg szokatlan nyelvtani formájú állítás lenne egy ilyen kínos helyzetben. De vajon miért felelt így a szóban forgó egyén? Ennek a kérdésnek a megválaszolása azt jelenti, hogy *megmagyarázzuk* a vizsgált egyén verbális viselkedését. A magyarázat a következő sematikus formát ölthetné:

A azért kiált segítségért, hogy megmentsék a vízbefúlástól.
A úgy véli, hogy csak akkor mentik meg, ha (őszintén) válaszol a „miért kiáltozik" kérdésre.
A tehát azt mondja, azért kiáltozik, hogy megmentsék.

Itt ismét egy gyakorlati következtetéssel állunk szemben, s ez a gyakorlati következtetés pontosan ugyanolyan kérdéseket vet föl, mint amilyeneket megválaszolni próbálunk. Előfordulhat, hogy *A* hazudik. Ha segítségért kiabálva csupán színleli a veszélyt, akkor a „miért kiáltozik? " kérdésre valószínűleg így felel: „Azért kiáltozom, hogy megmentsenek". Ekkor azonban a fenti magyarázat, miszerint *A* azért mondja ezt, hogy megmentsék, nem lesz helytálló.

Ha tehát a cselekvő szavai – „Azért kiáltok segítségért, hogy megmentsenek" – verifikálják, hogy mit szándékozik tenni,[15] és miért viselkedik úgy, ahogyan viselkedik

(„segítségért" kiált), akkor ez csak azért van így, mert úgy véljük: őszinteségükhöz nem férhet semmi kétség. Sőt, azt is látnunk kell, hogy a cselekvő verbális viselkedésének magyarázata során nemcsak a premisszák verifikálása ütközhet nehézségekbe, hanem a gyakorlati szillogizmus konklúziójáé is. Hogyan állapítjuk meg, hogy *A azt mondja:* azért kiáltozik, hogy megmentsék? Csupán azokat a hangokat rögzítjük, amelyeket *A* idézett elő. Rögzíthetjük, amint azt mondja: „Azért kiáltozom, hogy megmentsenek". Ezzel azonban még nem azt rögzítettük, hogy a cselekvő azt mondja, azért kiáltozik, hogy megmentsék, hiszen honnan is tudhatnánk, hogy ezt *értette* azon, amit mondott. Ha a cselekvő szavainak jelentését magától értetődőnek tekintjük, s arra használjuk fel ezt, hogy alátámasszuk vele az eredeti gyakorlati következtetés – arról a gyakorlati következtetésről van szó, amely a „segítség!" kiáltással végződik – premisszáinak igazságát, akkor föltételezzük, hogy korábban sikerült már verifikálnunk egy másik gyakorlati következtetés konklúzióját – azét, amely úgy végződött, hogy a cselekvő válaszolt valamit egy kérdésre.

Verbális viselkedés esetén a benső állapotok elvileg nem válnak közvetlenebbül hozzáférhetővé, mint más (intencionális) viselkedésfajták esetén. Amikor megértjük ezt, nagy kísértést érzünk arra, hogy azt mondjuk: közvetlen verifikációra csak az a tény ad lehetőséget, hogy a cselekvő és szándékait megvalósítani igyekvő egyén tudatában van saját benső állapotainak. „Csupán én *tudhatom,* hogy mi a szándékom, s mit tekintek szükségesnek szándékom tárgyának realizálásához."

Az ajtó előtt állok és csöngetni szándékozom – *most rögtön.* Honnan tudom, hogy ez a szándékom? Tény az, hogy a csengő gombjának megnyomása – vagy bármi más, amit most *teszek* – a csengő megszólaltatására irányul. De miképpen mondhatjuk azt, hogy *tudomásom* van erről a tényről? Vajon mindig töprengenem kell mozdulataim jelentésén, amikor intencionálisan cselekszem?

Szándékaimra vonatkozó tudásom önmagammal kapcsolatos töprengések révén szerzett ismereteken, reakcióim megfigyelésén és értelmezésén alapulhat. Önmagammal kapcsolatos ismereteim ilyenkor éppannyira „külsődlegesek" és „közvetettek", mint egy másik megfigyelőé; sőt, az is előfordulhat, hogy kevésbé megbízhatóak, mint az ő velem kapcsolatos ismeretei. (Egyáltalán nem biztos, hogy én magam vagyok szándékaim, vagy akár kognitív attitűdjeim legjobb ismerője.) Saját szándékaimra vonatkozó közvetlen tudásom nem önmagammal (benső állapotaimmal) kapcsolatos töprengéseken alapul, hanem *nem más,* mint viselkedésem intencionalitása: az a tény, hogy viselkedésem valaminek az elérésére irányuló szándékkal kapcsolódik össze. Így tehát fölösleges lenne, ha a gyakorlati következtetések azon premisszáit kívánnánk verifikálni, amelyek azt mondják ki, hogy milyen szándékaim, kognitív attitűdjeim vannak, hiszen pontosan ez az, amit meg kell állapítanunk (verifikálnunk kell), vagyis azt, hogy viselkedésem mire irányul.

Az intencionális viselkedés bizonyos szempontból a nyelvhasználatra hasonlít. Az intencionális viselkedés olyan gesztus, amellyel mondani akarunk valamit. Ahogyan egy nyelvet csak akkor használhatunk és érthetünk meg, ha a megfelelő nyelvközösséghez tartozunk, úgy a cselekvés megértése is közös intézményeket, közös társadalmi gyakorlatot és közös technikai hátteret előfeltételez. A szóban forgó közösségbe – amelyet talán élet-közösségnek nevezhetnénk – tanulás és képzés révén vezetnek be bennünket.

Nem érthetjük meg, és nem magyarázhatjuk meg teleologikusan az olyan viselkedést, amely teljesen idegen számunkra.

Azt állítom vajon, hogy az (azonnali) csöngetésre irányuló szándékom, valamint az a hitem, hogy célom eléréséhez a csengő gombjának megnyomására van szükség, *nem* más, *mint az a tény, hogy most megnyomom a csengő gombját? Erre a következőket* kell válaszolni: itt valami másról is szó van, nemcsak arról a külvilágban lejátszódó mozdulat és eseménysorról, amely újjamnak a gombra nehezedésében és a gomb benyomódásában végződik. Én azonban éppen ezt a sorozatot *szántam* (illetve: mások éppen ezt a sorozatot *értették*) csöngetési aktusnak.

Ha azt mondjuk, hogy az intencionalitás a viselkedés*ben* rejlik, akkor ez a megfogalmazás – noha valami lényegesre utal – könnyen félrevezetőnek bizonyulhat. Az előbbi állítás annyiban kétségtelenül igaz, hogy az intencionalitás nem valahol a viselkedés „mögött", vagy a viselkedésen „kívül" helyezkedik el. Az intencionalitás nem a viselkedést kísérő mentális aktus vagy sajátos tapasztalat. A fenti állítás azonban annyiban kétségtelenül félrevezető, amennyiben azt sugallja, hogy az intenciók valamilyen meghatározott „helyzetet" foglalnak el, illetve: amennyiben az intencionalitást meghatározott viselkedési megnyilvánulásokra korlátozza, mintha a viselkedés intencionalitását bizonyos mozdulatok tanulmányozása alapján is fölfedezhetnénk. Mondhatnánk – ez azonban szintén félrevezető lenne –, hogy a viselkedés intencionalitása nem más, mint a viselkedés *helye* egy olyan történetben, amely a cselekvőről szól. Egy viselkedési megnyilvánulás csak akkor tesz szert intencionális jellegre, ha a cselekvő vagy egy külső megfigyelő a viselkedést átfogóbb összefüggésben *látja,* bizonyos célok és ismeretek kontextusába *helyezi.* Ez történik akkor, amikor egy olyan gyakorlati következtetést konstruálunk, amely – a premisszák és a konklúzió megfeleléséhez hasonlóan – megfelel a szóban forgó viselkedési megnyilvánulásnak.

A verifikáció problémájával kapcsolatos vizsgálódásunk eredményei tehát a következők:

Egy gyakorlati érv konklúziójának verifikálása előfeltételezi, hogy sikerült verifikálnunk egy olyan összefüggő premisszahalmazt, amelyből logikailag következik, hogy a megfigyelt viselkedés – a konklúzióban szereplő leírás mellett – intencionális volt. Ha erre sor került, akkor nem fordulhat elő, hogy elfogadjuk a premisszákat és tagadjuk a konklúziót, azaz: tagadjuk, hogy a megfigyelt viselkedés leírása helytálló lenne. A verifikált premisszahalmazban szereplő premisszáknak azonban természetesen nem kell megegyezniük a vizsgált gyakorlati érv premisszáival.

Egy gyakorlati érv premisszáinak verifikálása azt is előfeltételezi, hogy sikerült kiválasztanunk egy olyan viselkedési megnyilvánulást, amely intencionálisnak bizonyult egy adott leírás mellett. Ezt a leírást vagy maguk az említett premisszák rendelik a kérdéses viselkedési megnyilvánuláshoz („közvetlen" verifikáció), vagy pedig egy másik premisszahalmaz elemei, amelyekből a vizsgált gyakorlati érv premisszái logikailag következnek („külső" verifikáció).

Kölcsönös függőség áll fenn tehát a gyakorlati szillogizmusok premisszáinak és konklúzióinak verifikálása között. A magam részéről úgy látom, hogy ebben a kölcsönös függőségben rejlik a Logikai Kapcsolat Elvének igazsága.

Az említett verifikációs eljárások egyik jellegzetes vonása, hogy egy olyan, faktuális viselkedési megnyilvánulás *létezését* előfeltételezik, amelyet a későbbiekben aztán inten-

cionalisztikusan „értelmezhetünk". Tegyük fel azonban, hogy nem kerül sor effajta viselkedésre! Mit jelent vajon a szóban forgó föltevés?

Adottak egy gyakorlati érv premisszái: egy cselekvőnek szándékában áll előidézni valamit, és úgy véli, hogy célja megvalósításához egy másik dolog megtételére van szükség. Eljött a cselekvés ideje. Ő maga is egyetért ezzel. A cselekvő elhatározhatta például, hogy lelövi a zsarnokot. Ott áll a fenevad előtt, és töltött pisztolyával megcélozza. Nem történik azonban semmi. Vajon azt kell mondanunk ilyenkor, hogy a cselekvő megbénult"? Tegyük fel, hogy orvosi vizsgálatnak vetjük alá, és kiderül, hogy fizikailag semmi sem gátolta szándéka megvalósításában. Vajon azt kell mondanunk ilyenkor, hogy lemondott szándéka megvalósításáról, vagy felülvizsgálta a szituáció követelményeit? Tegyük fel, hogy a cselekvő mindkét lehetőséget tagadja. Vajon azt kell mondanunk ekkor, hogy hazudik? Ezekkel a kérdésekkel egy olyan eset megkonstruálására törekszem, amelyben csupán azért mondhatnánk azt, hogy a cselekvő akadályoztatva volt, vagy megfeledkezett a cselekvés időpontjáról, vagy lemondott szándéka megvalósításáról, vagy újraértékelte a szituáció követelményeit, mert nem fogott hozzá a premisszákkal összhangban álló cselekvéshez. Ez persze meglehetősen szélsőséges eset lenne, de nem látom, miért ne következhetne be. Egy effajta esetben csupán azért ragaszkodnánk ahhoz, hogy a fenti dolgok egyikét vagy másikát állítsuk, mert a gyakorlati szillogizmus érvényességét a szituáció értelmezésének mércéjévé alakítjuk át. Ez persze ésszerű eljárás lehet; logikai kényszerről azonban ebben az összefüggésben nem beszélhetünk. Ugyanilyen joggal azt is mondhatnánk: ha egy effajta eset elképzelhető, akkor ez arra utal, hogy a gyakorlati következtetések konklúziói nem következnek logikai szükségszerűséggel a premisszákból. Dogmatizmus lenne, ha ennek az ellenkezőjét állítanánk.

Az előbbi, elképzelt eset egyik jellegzetes vonása, hogy a cselekvő a szó szoros értelmében nem tesz *semmit*. Ez nem azt jelenti, hogy tartózkodik a cselekvéstől, hiszen a tartózkodás szándékos nem-cselekvést jelent, és így ha valaki szándékosan eláll szándéka megvalósításától, akkor ez annak a jele, hogy megváltoztatta szándékát. Ez a szillogizmus „felbomlásának" esete lenne, s a szillogizmus érvényességének kérdése effajta esetekben föl sem merül.

A gyakorlati következtetések premisszái tehát – a Logikai Kapcsolat Elvének igazsága ellenére – *nem* vonnak maguk után logikai szükségszerűséggel valamilyen viselkedést. Nem következik belőlük egy olyan konklúzió „létezése", amely megfelelne nekik. A cselekvéshez vezető szillogizmusok „gyakorlati" szillogizmusok, s nem logikai bizonyítások.[16] Csupán akkor állunk szemben logikailag konkluzív érvvel, ha a cselekvésre már sor került és magyarázata vagy indoklása céljából egy gyakorlati érvet konstruálunk. A gyakorlati következtetések szükségszerűsége tehát – bizonyos értelemben – *ex post actu* elgondolt szükségszerűség.

A gyakorlati következtetések premisszáinak és konklúzióinak verifikálásával kapcsolatos problémákat szemügyre véve, megpróbálom megmutatni, hogy a szóban forgó premisszák és konklúziók miképpen *kapcsolódnak* egymáshoz. Nem vizsgáltam azonban azt a kérdést, hogy milyen alternatív premisszahalmazokat fogadhatunk el egy adott konklúzió esetén. Itt valójában arról a problémáról van szó, hogy miképpen ellenőrizhetjük egy adott cselekvés teleologikus magyarázatának „materiális" érvényességét

(igazságát), ha a „materiális" érvényességet megkülönböztetjük a „formális" érvényességtől. *Ezzel* a kérdéssel azonban a jelen munkában nem foglalkozunk.

9. Ha elismerjük, hogy egy gyakorlati következtetés premisszái nem a konklúzióban leírt viselkedési megnyilvánulás Hume-féle okát adják meg, még mindig válaszra vár az a kérdés, hogy vajon a szóban forgó viselkedési megnyilvánulást nem magyarázhatnánk-e meg okságilag is. Két ellentétes álláspont létezik ezzel a kérdéssel kapcsolatban: az egyik az Összeegyeztethetőség Tézise, amely az előbbi kérdésre igenlő, a másik az Összeegyeztethetetlenség Tézise, amely az előbbi kérdésre tagadó választ ad. Megpróbálom megmutatni, hogy mindkét álláspont tartalmaz igaz és téves elemeket is, és így – ha helyesen értelmezzük őket – valójában nem ellentétesek.

A két álláspontot csak akkor vethetjük egybe, ha először megvizsgáljuk, hogy *ugyanazt az explanandumot* magyarázhatjuk-e értelmesen teleologikusan és okságilag is.

Mi *alkotja* vajon egy viselkedési megnyilvánulás oksági magyarázatának *explanandumát*? Természetesen valamilyen viselkedési megnyilvánulás. Ez a karakterizáció azonban nem teljesen egyértelmű. Nem ad választ ugyanis arra a kérdésre, hogy intencionalisztikusan – cselekvésként vagy valamilyen törekvésként – értelmezett viselkedési megnyilvánulásról van-e szó, vagy pedig olyan viselkedésről, amelyet „csupán természeti" eseménynek, azaz: végső soron csupán izomtevékenységnek tekinthetünk.

Célszerű lehet, ha egy viselkedési megnyilvánulás oksági magyarázatának *explanandumát* intencionalisztikus („akcionista") nyelven írjuk le. Tegyük fel, hogy egy fiziológiai kísérletben a kísérletvezető meghatározott módon stimulálja egy ember idegrendszerét, a kísérleti alany pedig az ingerléssel összhangban „bizonyos mozdulatokat hajt végre", például fölemeli a karját. Ha azonban a mozdulatokat az ingerlés okozatának tekintjük és okságilag magyarázzuk, akkor tevékenységként vagy cselekvésként való, intencionalisztikus leírásuk nemcsak fölösleges, hanem bizonyos értelemben „tudománytalan" is. Ilyenkor arra adunk magyarázatot, hogy – az idegrendszer ingerlésének oksági hatására – *miért mozognak a kísérleti alany bizonyos testrészei,* nem pedig arra, hogy a *kísérleti alany* miért *mozgatja bizonyos testrészeit.* (Ez utóbbira a kísérleti alany szándékainak és episztemikus attitűdjeinek teleologikus hatása mellett kerülhetne sor.) Megtehetjük például, hogy lefényképezzük a szóban forgó mozdulatokat; a képeket egy koordináta-rendszerben rendezzük el, s a testrészek mozgását a koordináta-rendszerben való helyváltoztatásként írjuk le.

Sokkal bonyolultabb az a kérdés, hogy mi alkotja egy teleologikus magyarázat *explanandumát*. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket jól érzékelteti a következő probléma: *leírhatjuk-e* vajon a teleologikusan magyarázott mozdulatokat tisztán nem-intencionalisztikus terminusok segítségével, azaz: leírhatjuk-e őket oly módon, hogy a megmagyarázni kívánt viselkedési megnyilvánulás – *az adott leírás mellett* – nem lesz intencionális? Leírhatnánk-e vajon a szóban forgó mozdulatokat például úgy, mint bizonyos testeknek egy koordináta-rendszerben történő helyváltoztatását?

Tekintsük ismét a gyakorlati szillogizmust! A szillogizmus konklúziója a következő: egy cselekvő, hacsak nincs akadályoztatva, hozzáfog ahhoz, hogy megtegyen egy bizonyos dolgot, amelyet szükségesnek vél célja eléréséhez. Ha egy viselkedési megnyilvánulásra teleologikus magyarázatot kívánunk adni, akkor – hogy úgy mondjam – a konklúzióból kiindulva haladunk vissza, a premisszák felé. Rendszerint abból a tényből indulunk ki, hogy valamilyen cselekvésre sor került, és így biztosra vehetjük, hogy a

cselekvő „hozzáfogott" ahhoz, hogy megtegye a kérdéses dolgot. Nem kerülünk meg lényeges nehézségeket, ha leegyszerűsítjük a dolgokat, és vizsgálódásunkat csupán effajta esetekre korlátozzuk.

Legyen a teleologikus magyarázatra szoruló – intencionalisztikusan leírt – viselkedési megnyilvánulás az, hogy *A* valamilyen meghatározott, *a* dolgot tesz, például megnyom egy gombot. Ezt a viselkedési megnyilvánulást úgy magyarázzuk meg teleologikusan, hogy – múlt időben – egy olyan gyakorlati következtetést alkotunk meg, amelynek a premisszái megfelelnek a szóban forgó *explanandumnak* mint konklúziónak:

A-nak szándékában állt megszólaltatni a csengőt.
A úgy gondolta (tudta), hogy csak akkor szólaltathatja meg a csengőt, ha megnyomja a gombot.
A tehát megnyomta a gombot.

Előfordulhat, hogy a fenti magyarázat „materiálisan érvénytelen" (hamis, téves), mivel *A* valójában más indok miatt nyomta meg a gombot. A megyarázat „formális érvényességéhez" (helytálló voltához) azonban – hiszen *ex post actu* konstruáltuk meg a premisszákat egy adott konklúzióhoz – nem férhet semmi kétség.

Vizsgáljuk meg, hogy vajon helyettesíthetjük-e a konklúziót *A* viselkedésének valamilyen nem-intencionalisztikus leírásával oly módon, hogy a *magyarázat* (következtetés) *formális érvényessége változatlan marad.* A premisszák legyenek ugyanazok, mint az előbb, s próbáljuk ki a következő helyettesítést:

A ujja tehát a gombra nehezedett.

Ez a mondat ugyan igaz lehet, de az adott premisszák mellett nem lehet szükségszerű. Számtalan különböző módon nyomhatunk meg egy gombot. Előfordulhat, hogy a gomb megnyomásához nincs is szükség az ujjunkra. Sőt, egy embernek rendszerint tíz ujja van. Megtörténhet, hogy a gombot jobb kezének hüvelykujjával nyomta meg. A fenti premisszákból azonban még akkor sem következik logikailag, hogy a kérdéses egyénnek valamelyik meghatározott ujját kellett használnia, ha a gomb megnyomása során az ujjait kellett használnia.

Hogyan fogalmazhatjuk meg tehát nem-intencionalisztikus formában a konklúziót – anélkül, hogy megsértenénk a magyarázat formális érvényességét? Tekintsük a következő megoldást:

A bizonyos testrészeinek mozgása tehát nyomást gyakorolt a gombra.

Ez a megoldási javaslat szintén elfogadhatatlan. Tegyük fel, hogy *A* lélegzik, és a szájából kiáramló levegő nyomást gyakorol a gombra. Erre a viselkedési megnyilvánulásra az esetek többségében nem próbálnánk teleologikus magyarázatot adni. Vajon miért nem? Nyilvánvalóan azért, mert egy effajta viselkedési megnyilvánulást rendszerint nem tekintenénk a gombnyomás aktusának. Ha azonban a cselekvő testtartása, szájmozgása és sajátos légzése alapján arra a következtetésre jutottunk volna, hogy

ráfújt a gombra, akkor azt, amit tett, *a fortiori* úgy értelmezhettük volna, mint a gomb megnyomásának valamilyen szokatlan módját.

A most vizsgált, elképzelt szituációban viselkedéssel, vagyis *A* testének bizonyos mozdulataival állunk szemben. Ezeket a modzulatokat minden bizonnyal leírhatjuk úgy is, hogy a leírás mentes legyen mindennemű intencionalitástól.[17] Ha azonban valaki azt kérdezi: melyek azok a mozdulatok, amelyek végrehajtása logikailag következik a fenti gyakorlati következtetés premisszáiból, akkor erre azt kell válaszolnunk: azok, amelyeket a gomb megnyomásának aktusaként értelmezünk. A premisszáknak megfelelő konklúzió tehát a következő:

A testének mozdulatai tehát olyan mozdulatok voltak, amelyek a gombnyomás aktusának számítanak.

Így azonban csupán másképpen, bonyolultabban fejezzük ki azt, hogy *A* megnyomta a gombot. Ugyanoda jutottunk vissza, ahonnan elindultunk.

Gondolatmenetünk eredményét a következőképpen foglalhatjuk össze: a gyakorlati következtetés formális érvényessége megköveteli, hogy a konklúzióban említett viselkedési megnyilvánulást cselekvésként, a vizsgált cselekvő tetteként, próbálkozásaként írjuk le (értsük meg, értelmezzük). A viselkedés bizonyos értelemben csak akkor lesz *teleologikusan magyarázható,* ha előtte sikerült *intencionalisztikusan megértenünk.* Az értelmezést egy olyan magyarázat irányíthatja, amely az adott esetre vonatkozóan éppen rendelkezésünkre áll. Amennyire tudjuk – mondhatnánk –, az ajtó előtt álló ember csöngetni akar, és tisztában van azzal, hogy a gombot kell megnyomnia. Így azok a furcsa mozdulatok, amelyeket testével tesz, nyilvánvalóan a gomb megnyomására irányulnak. Később esetleg fölfedezzük, hogy karjai bénák, és így a lábát kell használnia, ha olyan dolgokat akar megtenni, mint egy gomb megnyomása.

Az a célkitűzés, amelyből kiindulva a cselekvést magyarázzuk, többé-kevésbé „távol" eshet magától a cselekvéstől. Tekintsük a következő példát: *A* azért nyomja meg a gombot, hogy a csengőt megszólaltassa. A gomb megnyomása révén tehát megszólaltatja a csengőt. *A* azonban azért csönget (szólaltatja meg a csengőt), hogy beengedjék. *A* tehát a csengő megszólaltatása révén eléri, hogy beengedjék, és így: a gomb megnyomása révén eléri, hogy beengedjék.

Mi történik azonban akkor, ha a cselekvésnek nincs távolabbi célja, hanem – mint mondani szoktuk – „öncélúan" vagy „önmagáért" hajtják végre? A most vizsgált példában sem kell föltételeznünk, hogy valamilyen célkitűzés húzódik meg a cselekvés mögött. *A* egyszerűen csak megnyomja a gombot. Nem azért teszi ezt, hogy megszólaltassa a csengőt. *Esetleg* csak azért teszi ezt, hogy a csengő gombját besüllyessze a foglalatba. Cselekvését ekkor a következőképpen magyarázhatnánk meg:

A-nak az a szándéka, hogy a gombot besüllyessze a foglalatba.
A úgy véli, hogy szándékát csak akkor valósíthatja meg, ha megnyomja a gombot
A tehát megnyomja a gombot.

Ez a magyarázat azonban nem föltétlenül érvényes (magyarázata a gomb megnyomásának). Előfordulhat, hogy *A* csupán a gombot akarta megnyomni. Talán még soha

életében nem tett ilyesmit, de látja, hogy más emberek ezt teszik, és nem tudja, miért. A dolog könnyűnek látszik, és maga is ki szeretné próbálni. Így tehát megnyomja a gombot.

Abban az esetben, amikor a cselekvés megegyezik a szándék tárgyával, s nem a szóban forgó tárgy elérésének eszköze, nem konstruálhatunk gyakorlati következtetésen nyugvó magyarázatot. A második premissza hiányzik. Csupán az első premissza és a konklúzió (*explanandum*) adott. Az első premissza a következő: *A*-nak az volt a szándéka, hogy megnyomja a gombot. A konklúzió, a körülményektől függően, vagy: *A* hozzáfogott ahhoz, hogy megnyomja a gombot; vagy: *A* megnyomta a gombot; vagy: *A* hozzáfogott volna ahhoz, hogy megnyomja a gombot (vagy megnyomta volna a gombot), ha nem lett volna akadályoztatva. Tegyük fel, hogy a második esettel állunk szemben. Ekkor a következő, „csonka" következtetést fogalmazhatjuk meg:

A-nak az volt a szándéka, hogy megnyomja a gombot.
A tehát megnyomta a gombot.

Ez elég triviálisan hangzik. Vajon „magyarázatot" kaptunk-e bármire is? Nem lenne egészen helytálló, ha azt mondanánk, hogy egy *cselekvést* magyaráztunk meg. A gomb megnyomásában rejlő cselekvést nem magyarázzuk meg azzal, hogy azt mondjuk: a szóban forgó cselekvés szándékos, akaratlagos cselekvés volt, hiszen ezt már akkor föltételeztük, amikor eldöntöttük, hogy az adott viselkedési megnyilvánulást egyáltalán cselekvésnek hívjuk. Ha tehát a *cselekvést* kívánjuk *megmagyarázni,* akkor képesnek kell lennünk arra, hogy egy olyan távolabbi célkitűzést vagy intencionális tárgyat nevezünk meg, amely *kívül* esik a cselekvésen. Ha azonban azt a *viselkedési megnyilvánulást* kívánjuk megmagyarázni vagy – s ez a kifejezés itt szerencsésebb lenne – *megérteni,* amely a vizsgált szituációban ténylegesen bekövetkezett, akkor *nem* lenne triviális, ha azt mondanánk: *A*-nak az volt a szándéka, hogy megnyomja a gombot. Azaz: nem lenne triviális, ha a történteket a gomb megnyomásának aktusaként értelmeznénk. Előfordulhat, hogy *A*-nak a vizsgált szituációban tanúsított viselkedése nagyon furcsa volt. Tegyük fel, hogy könyökével nyomta meg a gombot. Ekkor esetleg csak habozva döntenénk abban a kérdésben, hogy *A* mit is tett voltaképpen: vajon megnyomta a gombot, vagy esetleg valami mást tett, például megvakarta a könyökét, ami véletlenül a gomb benyomódásához vezetett. Minden további nélkül el tudunk képzelni ilyen és hasonló eseteket.

„*A* azért nyomta meg a gombot, mert szándékában állt megnyomni a gombot". Ez az állítás nem ad magyarázatot arra a kérdésre, hogy *A* miért nyomta meg a gombot. Előfordulhat azonban, hogy – némileg félrevezető formában – csupán annyit akarunk mondani vele, hogy *A*-nak nem volt más célja, mint ez – vagyis az, hogy megnyomja a gombot.

„*A* azért viselkedett úgy, ahogyan viselkedett, mert az volt a szándéka, hogy megnyomja a gombot". Ennek az állításnak lehet valódi magyarázó ereje, amennyiben azt jelenti, hogy *A* viselkedése nem csupán testének bizonyos mozdulataiból állt, amelyek a gomb benyomódásához vezettek, hanem – a gomb megnyomását tekintve – szándékos viselkedés vagy szándékos próbálkozás volt. *A* viselkedésének effajta „magyarázata" azt jelenti, hogy a viselkedést – szándékos voltának fölfedezése révén – egy cselekvés külső megjelenési formájaként értjük meg.

Az is egyfajta magyarázatot jelent, ha a viselkedést egyszerűen cselekvésként, például egy gomb megnyomásaként, értelmezzük – anélkül, hogy egy olyan távolabbi célkitűzést, például a csengő megszólaltatását, tulajdonítanánk neki, amelynek az eléréséhez a szóban forgó cselekvés eszközként szolgálna. Ezt a magyarázatot talán kezdetleges formájú teleologikus magyarázatnak nevezhetnénk. Olyan lépést teszünk meg itt, amely a viselkedés leírását bizonyos értelemben a teleológia szintjére emeli. A magam részéről célszerűbbnek látom azonban, ha ezt a lépést világosan elválasztjuk a tulajdonképpeni magyarázattól, s különbséget teszünk a *viselkedés* (cselekvésként való) *megértése,* valamint a *cselekvés* (vagyis az intencionalisztikusan megértett viselkedés) *teleologikus magyarázata* között.

Most már megválaszolhatjuk azokat a kérdéseket, amelyeket korábban az oksági és teleologikus magyarázatok *explanandumának* egyformaságára és különbözőségére vonatkozóan tettünk fel. A teleologikus magyarázatok *explanandumai* cselekvések, az oksági magyarázatok *explanandumai* viszont olyan viselkedési megnyilvánulások, azaz testmozgások vagy -állapotok, amelyek intencionalisztikus értelmezésére nem került sor. Mivel az *explanandumok* különbözőek, az összeegyeztethetőség kérdése nem vetődik fel ezen a szinten. Ez azonban nem oldja meg a problémát, hiszen *ugyanannak* a viselkedési megnyilvánulásnak, amely egy oksági magyarázat *explanandumát* alkotja, olyan intencionalisztikus értelmezést is adhatunk, amely a szóban forgó viselkedési megnyilvánulást egy teleologikus magyarázat *explanandumává* alakítja át. Az összeegyeztethetőség problémája azonban – a következő formában – változatlanul fennáll: vajon előfordulhat-e, hogy egy viselkedési megnyilvánulásra – mint mozgásra – érvényes oksági magyarázatot adunk, s egyidejűleg ugyanezt a viselkedési megnyilvánulást – mint cselekvést – helyesen értjük meg. Az elkövetkezőkben ezt a kérdést vizsgáljuk meg.

10. Tekintsünk egy olyan, viszonylag egyszerű cselekvést, mint a karom fölemelése, egy gomb megnyomása vagy egy ajtó kinyitása. Egy effajta cselekvés eredménye a világ valamilyen eseménye – karom fölemelkedése, a gomb benyomódása, az ajtó kinyílása – lesz. A második és a harmadik esetben ráadásul olyan eseményről van szó, amely testemen „kívül" következik be.

Egy cselekvést csak akkor hajthatunk végre, ha *lehetőség* van a végrehajtására. A karom fölemelésére csak akkor van lehetőségem, ha nincs még fölemelve, a gomb megnyomására csak akkor, ha a gomb nincs benyomva, az ajtó kinyitására pedig csak akkor, ha az ajtó zárva van. Ez világos és egyértelmű. Sokkal problematikusabb az a kérdés, hogy ha a cselekvő „megragadja" a lehetőséget és végrehajtja a cselekvést, akkor vajon igaznak kell-e lennie a következő állításnak: ha a cselekvő az adott alkalommal nem hajtotta volna végre a szóban forgó cselekvést, akkor a cselekvés eredményét alkotó esemény nem következett volna be. Az igenlő válasz maga után vonná, hogy egy sajátos értelemben *minden cselekvésnek* valamilyen *tényellentétes eleme* van (vö. fent, II. fej., 7. szakasz).

Tegyük fel, hogy az ajtó zárva van, és abban a pillanatban, amikor ki akarom nyitni, „magától" kinyílik. Megfogtam már a fogantyút és elkezdtem befelé tolni az ajtót, s karom most a kinyíló ajtó mozgását követi. Igaz lenne-e vajon, ha azt mondanánk, hogy *én* nyitottam ki az ajtót? Az ajtó kinyitásának lehetősége bizonyos értelemben kicsúszott a kezemből.

Itt a „magától" kifejezés jelentése a döntő. Vajon mit jelent a szóban forgó kifejezés? Ez a kifejezés itt nyilvánvalóan nem azt jelenti (noha erre is van példa), hogy a kérdéses eseménynek, az ajtó kinyílásának egyáltalán nem volt oka. Sokkal inkább azt jelenti, hogy az esemény oka – bármi is volt ez egyébként – a cselekvő viselkedésétől függetlenül fejtette ki hatását. Megtörténhetett például, hogy az ajtót a másik oldalról húzta valaki, vagy egyszerűen a szél nyitotta ki. Ezek az esetek egyértelműen olyan okok működését példázzák, amelyek a cselekvőtől függetlenül fejtik ki hatásukat. Jóval bonyolultabb az az eset, amikor az ajtó kinyílását egy olyan mechanizmus idézi elő, amelyet maga a cselekvő „hoz működésbe". Tegyük fel, hogy egy sugárnyaláb megszakadt, amikor a cselekvő az ajtó elé lépett. Az ok hatása ekkor nem lenne független a cselekvő viselkedésétől (noha független lenne a fogantyú megragadásától, az ajtó meglökésétől stb.) Vajon azt kell mondanunk ilyenkor, hogy a cselekvő viselkedésétől ugyan nem független, de független magától a *cselekvőtől?* Két esetet kell megkülönböztetnünk.

A cselekvő vagy tudatában volt a mechanizmus létezésének és tudta, hogy miképpen működik, vagy nem. Az első esetben azt kell mondanunk, hogy ő nyitotta ki az ajtót. Nem úgy tette ezt, hogy megragadta a fogantyút és meglökte az ajtót, hanem úgy, hogy átsétált a sugárnyalábon. (Az először említett viselkedési megnyilvánulás akcidentális volt az ajtó kinyitása szempontjából, hacsak a cselekvő nem így gondolkodott: „Megtörténhet, hogy a mechanizmus nem működik; jobb lesz, ha ezeket a dolgokat is megteszem, az ajtó így mindenképpen kinyílik majd".) A második esetben nem mondhatjuk azt, hogy ő nyitotta ki az ajtót. Az ajtó kitárult előtte, pontosan akkor, amikor megpróbálta kinyitni. Abból a tényből, hogy *az ő viselkedése okozta* az ajtó kinyílását, nem következik, hogy *ő* nyitotta ki az ajtót, mivel nem gondolt arra (nem állt szándékában), hogy a szóban forgó viselkedési megnyilvánulás révén idézze elő az ajtó kinyílását. Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy az ajtó „magától" tárult fel, és nem és nem ő nyitotta ki.

Ha azonban a cselekvő – sugárnyalábos példánknál maradva – megragadta a fogantyút és karjával követte a feltáruló ajtó mozgását, akkor egészen biztosan *tett* valamit. Csakugyan: ha mást nem is, annyit mindenképpen tett, hogy megragadta a fogantyút és meglökte az ajtót. Mindezt szándékosan tette, s közben arra törekedett, hogy kinyissa az ajtót. De vajon sikerült-e végrehajtania tervét?

Nem mondhatnánk-e azt, hogy ő nyitotta ki az ajtót, mivel testének mozdulatai okságilag akkor is az ajtó kinyílását idézték volna elő, ha az a másik ok nem fejtette volna ki hatását? A cselekvés eredménye egyszerűen okságilag *túldeterminált* volt. De nem mondhatnánk-e ugyanilyen joggal azt is, hogy a cselekvő *nem* nyitotta ki az ajtót, mivel a lehetőség elvesztése *megakadályozta* ebben? A magam részéről úgy vélem, hogy komoly érvek szólnak mindkét megoldás mellett, s a két leírás közti választás a vizsgált szituáció további jellemzőitől függ. Előfordulhat, hogy nem vagyunk biztosak abban, vajon az a nyomás, amit a cselekvő karjával fejtett ki, valóban elegendő lett volna-e az ajtó kinyitásához. Ilyenkor végülis nem mondhatjuk azt, hogy *ő* nyitotta ki az ajtót. Ha azonban nagyjából bizonyosak vagyunk abban, hogy az, amit a cselekvő (kétségkívül) *tett* – vagyis az, hogy izomtevékenységet fejtett ki – valóban elegendő volt az ajtó kinyitásához, akkor, úgy tűnik, inkább hajlunk arra, hogy az ajtó kinyitásának aktusát neki tulajdonítsuk, jóllehet a szóban forgó aktus eredménye túldeterminált volt.

Általánosítva az elmondottakat: ha egy olyan cselekvés eredménye, amelyet a cselekvő más dolgok megtétele révén szándékozik végrehajtani, a fent kifejtett értelemben „önmagától" valósul meg, akkor az, amit a cselekvő az adott alkalommal kétségtelenül tesz, „összezsugorodik", vagy azokra a dolgokra „korlátozódik", amelyek megtétele révén a cselekvő szándékát meg akarta valósítani. Ha tehát (a későbbiekben) fölfedezünk egy olyan okot, amely a cselekvőtől függetlenül fejti ki hatását, akkor ennek az lehet a következménye, hogy a cselekvést egy *új* – hogy úgy mondjam – „megcsonkított" szempont alapján *írjuk le.*

Néha megtörténik, hogy a cselekvés leírása során az előbb látott módon „visszavonunk" bizonyos dolgokat; ezek az esetek azonban inkább kivételnek számítanak, mint szabálynak. Ha gyakrabban fordulnának elő, mint ahogyan ténylegesen előfordulnak, akkor valószínűleg másképpen gondolkodnánk arról, hogy az emberi cselekvés mennyire „hatja át" azt a világot, amelyben élünk. Megfogalmazhatnánk egy olyan hipotézist is, amely azt mondaná ki, hogy – például – minden ajtónyitási aktus mögött meghúzódik egy rejtett ok, amely a cselekvőtől függetlenül fejti ki hatását, s így valójában még soha senkinek nem sikerült kinyitnia valamilyen ajtót. Nincsenek biztos módszerek, amelyek révén megcáfolhatnánk a fenti hipotézist, de olyan jó indokok nincsenek, amelyek egyértelműen mellette szólnának.

A szóban forgó folyamat során tehát újabb és újabb szempontok alapján írjuk le a cselekvéseket. Ennek a folyamatnak azonban korlátai vannak. Ezeket a korlátokat a báziscselekvések szabják meg. A báziscselekvések, mint tudjuk, olyan cselekvések, amelyeket közvetlenül hajtunk végre, s nem úgy, hogy valami mást teszünk, ami okságilag a megfelelő cselekvés eredményét idézi elő.

A karom fölemelése nem szükségképpen báziscselekvés. Könnyű belátni: számtalan különböző módon érhetem el azt, hogy a karom fölemelkedjék. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a karom fölemelése báziscselekvés legyen; s rendszerint az is.[18]

Vajon a „Fölemeltem a karomat" állítás csak akkor igaz, ha egyszersmind az is igaz, hogy ha nem emeltem volna fel a karomat, akkor ez nem emelkedett volna fel?

Nem áll szándékomban fölemelni a karomat, de valaki hirtelen megragadja és fölemeli. A mozdulat és a karom helyzete pontosan ugyanolyan, mint amilyen akkor lehetett volna, ha én magam emelem föl. Ekkor nem állíthatnám sem azt, hogy én emeltem föl a karomat, sem azt, hogy ha én nem akartam volna, akkor a karom nem emelkedett volna föl. Előfordulhatna persze, hogy az utóbbit állítom és azt *értem* ezen, hogy ha nem hagytam volna, hogy a kérdéses személy azt tegye, amit tett, hanem ellenálltam volna, akkor a karom nem emelkedett volna föl, vagy ha – a karom megemelésével – nem segítettem volna neki, akkor a karom fölemelkedésére nem került volna sor. Ez igaz lehet. Ha azonban a „ha én nem akartam volna" kifejezés azt jelenti, hogy „ha én nem emeltem volna fel a karomat", akkor a szóban forgó állítás hamis.

Mi döntené el, hogy én emeltem-e föl a karomat vagy sem, egy olyan alkalommal, amikor nem tudunk rámutatni egy olyan okra, amely a testemen kívül fejti ki hatását? Tegyük fel, hogy a karom hirtelen fölemelkedik. Vajon én emeltem föl? A válasz a következő lehetne: egyáltalán nem állt szándékomban, hogy fölemeljem a karomat, de ez hirtelen mégis fölemelkedett. Ha ez a válasz, akkor én *nem* emeltem föl a karomat. A válasz azonban a következő is lehetne: éppen azon voltam, hogy fölemelem a karomat; sőt, el is határoztam már, hogy ezt teszem, amikor hirtelen észrevettem, hogy

fölemelkedik. Ha ez a válasz, akkor én ismét nem emeltem föl a karomat. A lehetőség, hogy ezt tegyem, bizonyos értelemben elveszett számomra. A válasz azonban a következő is lehetne: természetesen én emeltem föl a karomat, s szándékosan tettem ezt. Ekkor képesnek kell lennem arra is, hogy megmagyarázzam: *miképpen* volt szándékos az, amit tettem; azaz: cselekedetemet be kell ágyaznom egy rólam szóló történetbe – például úgy, hogy azt mondom: elhatároztam, hogy ezt teszem; vagy úgy, hogy azt mondom: éppen a szabad akaratról vitatkoztam, s be akartam bizonyítani ellenfelemnek, hogy „tetszés szerint" föl tudom emelni a karom; vagy pedig úgy, hogy azt mondom: azért emeltem föl a karom, mert le akartam venni egy könyvet a polcról. Az utóbbi esetben tehát cselekvésemre teleologikus magyarázatot adok. Ha valaki mármost rámutatna arra, hogy az agyamban éppen egy olyan esemény játszódott le, amely, úgy tűnik, elégséges feltétele volt karom fölemelkedésének, akkor – eredeti állításom visszavonása helyett – egyszerűen így is válaszolhatnék: Igen, értem, a karom mindenképpen fölemelkedett volna. Ez nem azt jelenti, hogy a kérdéses eseménynek két oka volt: az idegrendszeremben lejátszódó esemény és az én személyem, hanem azt, hogy *a viselkedés cselekvésként való értelmezése összeegyeztethető azzal, hogy a viselkedésnek Hume értelmében vett oka legyen.*

Ha karom fölemelkedésének Hume értelmében vett oka van, akkor karom „szükségszerűen", azaz: *természeti* szükségszerűséggel fölemelkedik. Ha egy könyvet szándékozom levenni a polcról, s úgy vélem, hogy karom fölemelése (okságilag) szükséges feltétele ennek, akkor – hacsak nem vagyok akadályoztatva – rendszerint fölemelem a karom. Ez az állítás *logikai* szükségszerűséget fejez ki. A természeti és a logikai szükségszerűség szintjén lejátszódó események közti reláció azonban *kontingens.* Az az ok – ha van ilyen –, amelynek a hatása karom fölemelkedéséhez vezet, nem teszi szükségszerűvé, de nem is zárja ki, hogy a karom fölemelkedésének esetei egyben a karom fölemelésének esetei is legyenek.

Mindamellett az is igaz, hogy *nagyjából és egészében* biztos lehetek abban, hogy karom jelenlegi helyzetében marad (föltesszük, hogy senki sem emeli föl), *hacsak én magam föl nem emelem.* Erre a biztonságra ráadásul szükség van ahhoz, hogy az igazsághoz híven mondhassam magamról: föl *tudom* emelni a karom. (Lásd fent, II. fej., 7. szakasz) Ez a biztonság és az a tény, hogy föl tudom emelni a karom, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy minden olyan alkalommal, amikor fölemelem a karom, idegrendszeremben egy olyan ok fejti ki hatását, amely elégséges feltétele a szóban forgó eseménynek.

Egyvalami azonban nem történhet meg, nevezetesen az, hogy fölemelem a karom s ugyanakkor *megfigyelem* a szóban forgó ok működését. Az ok működésének megfigyeléséből ugyanis az következik, hogy hagyom, hadd emelje föl a karom („figyelő szemem előtt"), ezzel azonban – mármint azzal, hogy az okra bízom ezt – összeegyeztethetetlen, hogy én magam emelem föl a karom. Ez logikai („grammatikai") okok miatt van így. Amikor megfigyelek, *hagyom* történni a dolgokat. Amikor cselekszem, *kikényszerítem* a dolgok bekövetkezését. Önellentmondás lenne, ha egy adott alkalommal ugyanarról a dologról egyszerre állítanám azt, hogy kikényszerítem a bekövetkeztét, és hagyom, hogy bekövetkezzék. Így tehát senki sem figyel*heti* meg azokat az okokat, amelyek saját báziscselekvéseit idézik elő.

A báziscselekvések eredményeit alkotó események tehát – egészében véve – csak akkor következnek be, ha intencionalitással „ruházzuk fel" őket, vagyis: ha végrehajtjuk a báziscselekvéseket. Az, hogy ez így van: empirikus tény, olyan tény azonban, amely alapvető a cselekvés *fogalma* szempontjából. A cselekvés fogalma tehát, mondhatnánk, részben azon nyugszik, hogy nem ismerjük (nem vagyunk tudatában) bizonyos okok hatását (hatásának), részben pedig azon, hogy meg vagyunk győződve arról, hogy bizonyos változásokra csak akkor kerül sor, ha mi magunk cselekszünk.[19]

Tegyük fel: egyetértünk azzal, hogy idegrendszerem egy meghatározott generikus eseménye elégséges oka volt a karom fölemelkedésében rejlő generikus eseménynek, de ragaszkodunk ahhoz a véleményünkhöz is, hogy karom akkor is fölemelkedett volna, ha a vizsgált individuális alkalommal az előbbi esemény nem következett volna be. De vajon miért ragaszkodunk ehhez a véleményünkhöz? Esetleg azért, mert úgy gondoljuk: az eseménynek egynél több – Hume-féle – elégséges oka van, s a kérdéses alkalommal néhány ilyen ok fejtette ki – vagy fejtette volna ki – hatását. Esetleg empirikus bizonyítékokkal is alá tudjuk támasztani ezt. Nem dönthetjük el azonban *a priori,* hogy találunk-e majd efféle bizonyítékokat. Ha azonban nem *ezért* ragaszkodunk eredeti állításunkhoz, akkor vajon milyen más érv szólhatna mellette? Nem mondhatnánk azt, hogy – függetlenül attól, volt-e a kérdéses eseménynek Hume-féle oka vagy sem – *én* mindenképpen fölemeltem volna a karom, s így ez mindenképpen fölemelt helyzetbe jutott volna? Ekkor azonban további indokokat is meg kellene adnunk, például azt kellene mondanunk, hogy egy korábbi elhatározásnak megfelelően cselekedtünk volna így, vagy egy távolabbi célkitűzést követtünk volna. És vajon nem fordulhatna elő, hogy igazunk van? Vajon *szükségszerű* az, hogy minden eseménynek Hume-féle oka legyen, amikor bekövetkezik? Azt hiszem, ebben az összefüggésben legföljebb valami ilyesmit állíthatunk: „amennyire tudjuk", a kar-fölemeléshez hasonló eseményeknek – minden olyan alkalommal, amikor bekövetkeznek – Hume-féle okuk van, jóllehet mi magunk rendszerint nem vagyunk tudatában a szóban forgó okok hatásának. Ezt a meggyőződésünket azonban nem igazolhatjuk *a priori* módon, hanem empirikus bizonyítékokkal kell alátámasztanunk.

JEGYZETEK

[1] A magyarázattípusok közti fenti különbség csak „felületi" különbség lenne, ha kiderülne, hogy a teleologikus és kvázi-teleologikus magyarázatok átalakíthatók (valódi) oksági magyarázatokká. Ekkor is igaz lenne, hogy a magyarázat helytálló volta, például a rohanás magyarázatáé, a vonatot elérni igyekvő és ezért a pályaudvarra rohanó személy esetében, nem függ a rohanás és a vonat elérése közti – föltételezett – nomikus kapcsolattól. A magyarázat érvényessége azonban nem lenne független attól a nomikus kapcsolattól, amely a rohanás és a kérdéses személynek „a vonat elérésére irányuló igyekezete" (ez utóbbit talán a vizsgált személy agyának és testének valamilyen globális állapotaként értelmezhetnénk) között áll fenn.

[2] Nem kívánom tagadni, hogy a kibernetika valóban új távlatokat nyitott a teleológia oksági terminusokban történő elemzése számára. Ez az elemzés – többek között – segítségünkre volt abban, hogy világosabban megkülönböztethessük egymástól a teleológia különféle *típusait. Nem* azt állítom, hogy a célkövető vagy céltudatos viselkedés magyarázata néha (gyakran) nem vezethető vissza a magyarázat átfogó törvényeken nyugvó modelljére, hanem azt, hogy az effajta visszavezetés nem alkalmazható a teleológia *minden* formájára. Nincs vitám azokkal, akik a teleológia visszavezet-

hetetlen formáit másképp – pl. intencionalitásnak – nevezik, a teleológia megnevezést pedig a visszavezethető formák számára tartják fenn.

[3] Kényelmetlen és körülményes lenne, ha azt kifogásolnánk, hogy az „ok" szót a nomikus kapcsolatok esetén kívül más esetekben is alkalmazzák. Úgy tűnik azonban, hogy joggal kifogásolhatjuk az „oksági magyarázat" szakkifejezés használatát azokban az esetekben, amelyek nem felelnek meg a besorolásszerű magyarázatok által megszabott mintának.

[4] A „behaviorizmus" kifejezésen rendszerint olyan tanítást vagy módszert értünk, amely az organizmusok viselkedéséről az inger – válasz séma révén kíván számot adni. Meglepő azonban, hogy azokban az esetekben, amelyekben *egyértelműen* feltétlen vagy feltételes reflexekkel állunk szemben, egyáltalán nem hangzik természetesen, ha „viselkedésről" (az ingerekre reagáló organizmus viselkedéséről) beszélünk. A nyálelválasztás vagy a térd összerándulása esetében bizonyos ingerekre adott válaszreakciókról van szó. De csupán azok az emberek érzik természetesnek, hogy az effajta reakciókat egy kutya vagy egy ember „viselkedésének" nevezzék, akiknek a nyelvérzékét tönkretette már a behaviorista zsargon. (Az említett reakciók esetében azonban minden további nélkül beszélhetnénk a nyálmirigyek vagy az emberi térd viselkedéséről.) A behaviorista tézis valóban érdekes és valóban vitatott része tehát az az állítás, mely szerint a viselkedésre *is* „behaviorisztikus" magyarázatot adhatunk, vagyis: amely szerint a viselkedést is megmagyarázhatjuk az inger – válasz séma (bonyolultabb formáinak) segítségével. Azt hiszem, az effajta észrevételek igen hasznosak, mivel fontos konceptuális különbségekre hívják fel a figyelmet, s megóvnak bennünket az elsietett általánosítások veszélyeitől. Természetesen eszem ágában sincs, hogy a pszichológiai kutatások bevett technikai terminológiáját kifogásoljam. A viselkedés és a cselekedet (cselekvés), valamint a mozgás rokon fogalmait illetően lásd D. W. Hamlyn (1953) érdekes tanulmányát.

[5] Talán nem lesz fölösleges, ha fölhívjuk a figyelmet a *logikai* és az *oksági* következmény(ek) fogalma közti különbségre. Ha egy vélemény, állítás vagy kijelentés következményeiről beszélünk, akkor többnyire logikai következményekre gondolunk. Ha azonban cselekvésekkel kapcsolatban használjuk, akkor a „következmény" kifejezés majdnem mindig oksági következményeket jelöl.

[6] Az izomtevékenységet idegtevékenység okozza. A fent vázolt álláspont képviselői tehát gyakran valószínűleg a következőképpen járnának el: először azt állítanák, hogy az akarat közvetlen okozata az idegrendszer valamilyen eseménye, majd ezt az eseményt a cselekvés külső megjelenési formájának tekintenék. Vö. Pritchard 1945, 193. o.: „Ha azt akartuk, hogy valamelyik testrészünk elmozduljon, s úgy véljük, hogy mi okoztuk ezt, akkor nem hihetjük, hogy közvetlenül mi okozhattuk ezt; mivel ha egyáltalán okoztunk bármit is közvetlenül, ez csak valamilyen agyunkban lejátszódó változás lehetett." Az idegrendszer eseményeit azonban nem számíthatjuk a cselekvés külső megjelenési formái közé. Ez azért van így, mert ezek az események nem *bázis*cselekvések *eredményei*. (Lásd II. fej., 8. szakasz) A szóban forgó események csupán bizonyos bázискcselekvések eredményeinek *következményeiként* tartozhatnak a cselekvések külső megjelenési formájához. (Vö. a visszafelé ható okság lehetőségéről mondottakat; II. fej., 10. szakasz) Ha azt állítjuk, hogy az akarat azért oka a cselekvésnek, mert idegrendszeri eseményeket okoz, amelyek viszont meghatározott moláris viselkedést idéznek elő, akkor az idegrendszeri eseményeket olyan „ékként" használjuk, amely a cselekvések belső és külső megjelenési formáját választja el egymástól. Ennek az elválasztásnak az állítólagos szükségszerűsége szerintem csupán a „kauzális cselekvéselmélet" konceptuális hiányosságait szemlélteti.

[7] Hume ragaszkodott az ok és az okozat függetlenségének eszméjéhez. Ezzel kapcsolatban lásd különösen *Hume* 1976, I. könyv, III. rész, 6. szakasz. Akkor is szeretnénk kitartani az ok és az okozat *logikai* függetlensége mellett, ha úgy véljük, hogy az oksági kapcsolatok a természeti szükségszerűség körébe tartoznak.

[8] Ha azt kívánjuk megmutatni, hogy két – p és q – szinguláris kijelentés logikailag nem független, akkor azt kell megmutatnunk, hogy a $p\&q$, $p\&q$, $\sim p\&q$ és $\sim p\&q$ kombinációk közül legalább az egyik logikai lehetetlenséget fejez ki. Abból a tényből, hogy az egyik kijelentés verifikálása vagy falszifikálása logikailag lehetetlen a másik kijelentés verifikálása vagy falszifikálása nélkül, nem következik, hogy a két kijelentés logikailag független. A kijelentések logikai függetlenségére csak akkor következtethetünk, ha az előbbi állítást összekapcsoljuk azzal a további tézissel, amely szerint logikailag lehetségesnek kell lennie, hogy megállapítsuk bármely szinguláris, kontingens kijelentés logikai értékét, azaz: amely szerint logikailag lehetségesnek kell lennie, hogy verifikáljunk vagy fal-

szifikáljunk bármely szinguláris, kontingens kijelentést. A verifikálhatóság és a propozicionális jelentés kapcsolatára vonatkozó fenti álláspontot elfogadhatónak tartom ugyan, de itt nem érvelek mellette.

[9] Az az érvelési mód, amelyet itt „gyakorlati következtetésnek" nevezünk, különbözik attól, amelyet „Practical Inference" c. munkámban vizsgáltam. A premisszákból levezetett konklúziót a szóban forgó tanulmányban „*A*-nak *a*-t kell tennie" típusú normának tekintettem. A gyakorlati következtetés mindkét típusa különbözik végül a gyakorlati vagy „ortopraktikus" érvelésnek azoktól a formáitól, amelyeket Castaneda (1960/1961) és Rescher (1966) tanulmányozott. Az említett érvelési típusok kapcsolatban állnak ugyan egymással, de kétséges, hogy létezik-e egy olyan generikus alapforma, amely mindegyikükben megtalálható lenne. Lásd még fent, I. fej., 9. szakasz, valamint *von Wright* 1968b.

[10] A gyakorlati következtetések logikai jellegzetessége, hogy premisszáiknak és konklúzióiknak rendelkezniük kell a „referenciális homályosságnak" nevezett tulajdonsággal. Ez azt jelenti, hogy a tényállásoknak és a cselekvések eredményeinek a premisszákban és a konklúziókban szereplő leírásait nem helyettesíthetjük minden további nélkül ugyanezeknek a tényállásoknak és eredményeknek más leírásaival. Az a cselekvés, amely eredményének egy adott leírása mellett intencionálisnak számít, nem biztos, hogy az lesz, az eredmény egy másik leírása mellett is; s egy eszköz, amely egy adott leírás mellett valamilyen cél szempontjából szükséges eszköznek számít, nem feltétlenül számít annak egy másik leírás mellett is.

[11] Előfordulhat persze, hogy a cselekvő hite tévedésen nyugszik. Hitének téves volta azonban rögtön feltárul előtte, mihelyt hozzáfog ahhoz, hogy megtegye a kérdéses dolgokat. Noha viselkedése esetleg olyan, hogy egyáltalán nem vezethet a kívánt eredményhez, mégis előfordulhat, hogy a cselekvő viselkedését olyan erőfeszítésnek „szánja", amellyel valamilyen meghatározott cél elérésére törekszik.

[12] Fölvethetné valaki, hogy a konklúziót így kellene megfogalmazni: *A* tehát (most) hozzáfog ahhoz, hogy – nem később, mint *t'* – megtegye *a*-t. Ha a konklúziót így fogalmaznánk meg, akkor az érv, azt hiszem, logikailag valóban konkluzív lenne. Ez azért van így, mert az, hogy valaki most hozzáfog ahhoz, hogy megtegyen valamit a jövőben, aligha jelenthet mást, mint azt, hogy – mostantól kezdve – bizonyos ideig ragaszkodni fog szándékához és a szükséges cselekvésről alkotott véleményéhez. (Vö. a szándékok és kognitív atittűdök változásairól mondottakat; 8. szakasz, fent.) A „hozzáfog valamihez" kifejezést itt nem a fenti értelemben kívánjuk használni. (Vö. 4. szakasz, fent.)

[13] Vö. 8. j., fent.

[14] Előfordulhat azonban, hogy az általánosítás és az individuális eset nyilvánvaló összeegyeztethetetlensége esetén inkább az előbbi segítségével újra leírjuk az utóbbit, mintsem hagynánk, hogy az individuális eset valamilyen független leírása megdöntse azt (a cselekvő jellemére, diszpozícióira és szokásaira vonatkozó) általánosítást, amelyet egyébként megbízhatónak tartunk. Néha azt mondjuk: „Viselkedését neki is így *kellett* értenie, hiszen tudjuk, hogy milyen", jóllehet maga a cselekvő konokul – s esetleg jóhiszeműen – tiltakozik az ellen, hogy effajta szándékot tulajdonítsunk neki. (Tudatalatti motívumok.)

[15] A cselekvőnek nem áll *szándékában* az, hogy megmentsék. Ez inkább valami olyasmi, amit a cselekvő *akar*. A cselekvő szándéka – némileg leegyszerűsítve a dolgokat – az, hogy minden tőle telhetőt megtegyen annak érdekében, hogy megmentsék. A cselekvő szándéka olyan szituáció megteremtésére irányul, amely lehetővé teszi számára, hogy kikerüljön kellemetlen helyzetéből. Ez a szándék készteti arra, hogy őszintén válaszoljon arra a kérdésre, hogy miért kiált segítségért. A szóban forgó szándék azonban *nem feltétlenül* készteti őszinte válaszra a cselekvőt. A késztetés fennállása vagy hiánya attól függ, hogy milyen episztemikus attitűdök egészítik ki a cselekvő szándékát. Előfordulhat, hogy a cselekvő úgy véli, mindenképpen megmenekül, hiszen sikerült magára vonnia az emberek figyelmét, s így nyugodtam megkockáztathatja, hogy nem válaszol őszintén a szándékaira és szükségleteire vonatkozó kérdésekre.

[16] A valódi „gyakorlati" következtetés során cselekvés mellett kötelezzük el magunkat, így az effajta gyakorlati következtetéseket *kötelezettségvállalásnak* is nevezhetnénk. A valódi gyakorlati következtetés egyes szám első személyben megfogalmazott érvet jelent. Konklúziója, ha szavakba öntjük, nem más, mint: „(Most) *a*-t fogom tenni", vagy: „Nem később, mint *t*, *a*-t fogom tenni". A

„ha nem leszek akadályoztatva" vagy a „ha nem feledkezem meg a kitűzött időpontról" megszorítások nem tartoznak a kötelezettségvállalásként értelmezett következtetéshez. Ha szonban valaki nem tenne eleget vállalt kötelezettségének, akkor az előbbi megszorítások esetleg *mentségként* szolgálhatnának számára. A konklúziót csak akkor kell az óvatosabb „hozzáfog a cselekvéshez" formában megfogalmaznunk, s csak akkor kell az akadályoztatás és a feledékenység hiányával kapcsolatos megszorítással ellátnunk, ha az esetet egy külső megfigyelő („harmadik személy") nézőpontjából vizsgáljuk.

[17] Az „intencionalitástól mentes" kifejezés azt jelenti, hogy *A* testének viselkedését (mozgását) úgy írjuk le, hogy ez – az adott leírás mellett – nem lesz intencionális.

[18] Vegyük észre, hogy a cselekvések báziscselekvésekre és nem-báziscselekvésekre való felosztása csupán *individuális*, és nem *generikus* cselekvésekre alkalmazható. (A szóban forgó megkülönböztetéssel kapcsolatban lásd *von Wright* 1963a, III. fej., 2. szakasz). Az, hogy egy (individuális) cselekvés báziscselekvés lesz-e vagy sem, attól függ, *miképpen hajtják végre* – közvetlenül vagy valami másnak a megtétele révén – akkor, amikor individuális alkalom kínálkozik a végrehajtására. A magam részéről úgy látom, hogy nincs olyan közvetlenül végrehajtható cselekvés, amelynek az eredményét ne lehene úgy is előidézni, hogy valami mást teszünk. Ha tehát a báziscselekvéseket úgy definiálnánk, mint ahogyan ezt eredetileg Danto tette (*Danto* 1963, 435. o.), akkor – Danto tézisével ellentétben – valószínűleg egyáltalán nem léteznének báziscselekvések.

[19] A „cselekvés tényellentétes elemén" tehát *nem* azt értettem, hogy bizonyos változások nem következnének be, ha a cselekvő nem kényszerítené ki bekövetkezésüket. A cselekvés tényellentétes eleme abban áll, hogy a cselekvő úgy *véli, biztos* lehet abban, hogy bizonyos változások nem következnek be, ha ő nem cselekszik. Ez a bizonyosság azonban – noha kísérleti alapja van – nem azt mutatja, hogy oksági kapcsolat áll fenn bizonyos változások (a cselekvés eredményei) és a vizsgált egyén cselekvése között. A cselekvés nem lehet a külvilágban lezajló események oka. „Animizmus" lenne, ha ennek az ellenkezőjét hinnénk. Egy olyan eseménynek, amely *nem* valamilyen báziscselekvés eredménye, olyan esemény az oka, amely már valamelyik báziscselekvésünk eredménye. A báziscselekvések eredményeinek viszont lehetnek olyan okaik, amelyek nem cselekvésünk eredményei. Csak ritkán fordul elő, hogy cselekvésünk közben egy külső megfigyelő verifikálhatná a szóban forgó okok működését. *Mi* pedig, logikai okok miatt, nem verifikálhatjuk ezt, még akkor sem, ha (mindig) megfigyelhetnénk, hogy mi játszódik le az agyunkban.

KÖNYVEK

ENZO MINGIONE
SOCIAL CONFLICT AND CITY
(Oxford, Basil Blackwell, 1982)

A könyv egyike azon sikeres kísérleteknek, melyek a különböző tudományágak által elkülönítetten vizsgált jelenségeket egymással összekapcsolva új felismerésekhez jutnak. Épp ezért nincs értelme azt fontolgatni, hogy vajon a közgazdaságtan, vagy a szociológia tárgykörébe sorolható-e ez a gondolatgazdag munka, már csak azért sem, mert a fentebb említett tudományágak mellett a gazdaságtörténet és a városföldrajz módszereit is alkalmazza az olasz szerző.

Enzo Mingione alapvető célja az, hogy az urbanizáció és a regionális fejlődés elemzésének marxista módszereit továbbfejlessze. Az általános módszertani bevezető után a második fejezetben történetileg elemzi a területi munkamegosztás megnyilvánulási formáit és a tőkés társadalom átalakulási szakaszait. Az eredeti tőkefelhalmozás és a városfejlődés kapcsolatát nemzetközi összehasonlítás alapján vizsgálja. Ezek alapján megállapítja, hogy a városfejlődés dinamikája csak ott esett teljesen egybe az iparfejlődéssel, ahol az eredeti tőkefelhalmozás felszámolta az egész prekapitalista társadalmat. Utal a szerző arra, hogy az urbanizáció jellemzői és a nagyvárosok kialakulása tükrözi a tőkés gazdaság növekedésének eltérő típusait és azokat a feltételeket, amelyek között az eredeti tőkefelhalmozás végbement. A könyv az eredeti tőkefelhalmozás, az iparosodás és városfejlődés jellemzőit hasonlítja össze Anglia, Németország és Olaszország esetében. Az olaszországi iparosodás és városfejlődés, valamint a gazdaság térszerkezetének társadalmi hatásait elemezve több új vonással egészíti ki – a gazdaságtörténeti és közgazdasági irodalomban régóta vizsgált témát – az Észak és Dél szimbiózisát.

A könyv harmadik fejezetében Mingione az egyenlőtlen területi fejlődés és a fejlett kapitalizmus válsága közötti kölcsönhatásokat vizsgálja. A nemzetközi kitekintés mellett részletesen elemzi a mai olasz gazdaság térszerkezetét és ennek társadalmi-politikai hatásait. Az olasz esettanulmány szerencsés választás, mert Olaszország gazdasági sajátosságai mind a fejlett, mind a fejletlen országok tipikus vonásait tükrözik. A szerző érdeme, hogy nem csupán gazdasági kategóriákban gondolkodik, hanem szemléletesen érzékelteti a gazdasági és társadalmi struktúra kölcsönhatását, valamint a felépítményi tényezők visszahatását a gazdaság szférájára. Nem csupán az olasz gazdaság duális szerkezetének jellemzőit vizsgálja – hiszen ezt jónéhány közgazdász már megtette – hanem ennek hatását az olasz társadalmi struktúrára is. Újszerű megközelítésben vizsgálja a munkásosztály és a középrétegek belső tagoltságát.

A fejlődő országok és a fejlett tőkés országok közötti munkamegosztás és egyenlőtlen csere hatását – elsősorban a fejlődő országok gazdasági-területi struktúrájának szemszögéből közelíti meg. A fejlődő országokban jelentkező tulzott városiasodást és a harmadik szektor aránytalan nagy súlyát nem a szokásos módon az asszimmetrikus nemzetközi munkamegosztási viszonyokból vezeti le, hanem kapcsolatba hozza a fejlődő országok belső társadalmi struktúrájával is.

Az osztályviszonyok elemzésében – legyen szó akár fejlett, akár fejlődő országokról – arra épít, hogy egy osztály mint potenciális társadalmi erő mindenkor különböző érdekcsoportokra bomlik, melyek az öntudat eltérő szintjével és különböző politikai lehetőségekkel jellemezhetők.

A kötet legkevésbé sikerült fejezete a negyedik, amelyben a szocialista gazdaság térszerkezetével és az ebből adódó társadalmi konfliktusokkal foglalkozik a szerző. Az empirikus vizsgálat szinte kizárólag Kínára vonatkozik, s ezen belül is időben is és térben is meglehetősen behatárolt elemzést végez Mingione.

A mű fő érdeme, hogy a szerző egyik fontos kiindulópontját – miszerint a modern kapitalizmus fő ellentmondásai a termelési viszonyok gazdasági szférája helyett egyre inkább a társadalmi szféra komplex újratermelési viszonyaiban jelennek meg – újszerű vizsgálati módszerekkel empirikusan is alátámasztja.

Timár Lajos

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ПЕТЕР ШОМЛАИ: „Традиционное домашнее хозяйство" и „буржуазная интимность". . 1
ЧАБА МАКО: Бюрократический и квази-бюрократический контроль в трудовом процессе 25
МИХАЙ ЛАКИ: Вынужденная инновация 45
ЗОЛТАН ФАРКАШ: Образ на производстве как осуществление интересов 53

Обзор

ЖОЛТ ПАПП: Опыт синтеза по теории действия: от рациональности до коммуникативной рациональности (Юрген Хабермас) 69
БЕЛА ПОКОЛ: К пониманию природы вмешательства современного капиталистического государства 99
ЮРГЕН ХАБЕРМАС: Американские и германские неоконсерваторы против культуры . . 115
НИКЛАС ЛУМАНН: Перспективы системной теории в Германии. 133
РУФФОЛО, ДЖОРДЖИО: Комплексность и демократия: роль информации 145

Социография

АГНЕШ ЦАКО: Обменные связи между организациями 159

Мастерская

АТТИЛА МОЛНАР–ИШТВАН КОРОНДИ: Обычаи обращения к врачу на примере шестидесяти южнобудапештских семей 175

Информация

Позитивизм и герменейтика. Часть II. Составил: Ласло Берталан. 181

Книги

E. Mingione: Social conflict and city (Лайош Тимар) 215

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. VIII. 23. – Terjedelem: 18,90 (A/5) ív
85.13622 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

CONTENTS

Papers

PÉTER SOMLAI: Traditional households' and 'bourgeois intimacy' 1
CSABA MAKÓ: Bureaucratic and quasi-bureaucratic control in the process of work 25
MIHÁLY LAKI: Enforced innovation 45
ZOLTÁN FARKAS: Production behaviour as an assertion of interests 53

Observer

ZSOLT PAPP: An attempt at synthesis in the theory of action: from rationality to communicative rationality (Jürgen Habermas) 69
BÉLA POKOL: To the understanding of the nature of modern capitalist State intervention 99
JÜRGEN HABERMAS: American and German neo-conservatives against culture ... 115
NIKLAS LUHMANN: Prospects of systems theory in Germany 133
GIORGIO RUFFOLO: Complexity and democracy: the role of information 145

Sociography — Case studies

ÁGNES CZAKÓ: Exchange relations among organizations 159

Workshop

ATTILA MOLNÁR—ISTVÁN KORONDI PÉTER FODOR: Customs in consulting physicians — the example of sixty families in southern Buda 175

Orientation

Positivism and hermeneutics. Part II. Compiled by László Bertalan 181

Books

E. Mingione: Social conflict and city (Lajos Timár) 215

Kettős szám ára: 80 Ft
Előfizetés egy évre: 160 Ft

ISSN 0133—3461

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

2. A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

3. A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

4. A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

5. A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

6. Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készíttetünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

7. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1984–85

3–4

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANDICS JENŐ, ANDORKA RUDOLF, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztőbizottság elnöke, GAZSÓ FERENC, HANÁK KATALIN, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, PAPP ZSOLT szerkesztő, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS főszerkesztő

A szerkesztőség munkatársai:

ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62, II. 58.
Telefon: 160-160/541

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 160,— Ft
Egy szám ára: 40,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

TARTALOMJEGYZÉK

1984/85 évf. 3—4. sz.

Tanulmányok

KOVÁCS I. GÁBOR: A kalendárium a korlátozott fejlődés tipikus kommunikációs eszköze. 1730—1820. 217
NAGY ENDRE: Növekedési pólus, legitimitás, notabilizáció 239
JAVORNICZKY ISTVÁN: Eszmények és értékek Bibó István közigazgatási elképzeléseiben 261
JÁVOR ISTVÁN: Szervezeti hatalmi struktúra, retardációs regulátorok és vállalati innovációs hajlam 277

Szociográfia — Esettanulmányok

BERKI SÁNDOR: Vezetés: alku vagy tudomány? (Esettanulmány egy automatizált üzem munkaszervezetéről) 297

Műhely

DOBOSSY IMRE—KULCSÁR LÁSZLÓ: Ökológiai tudat és viselkedés társadalmi tényezői 311
NEMÉNYI MÁRIA: Válás-ideológiák 329
VAJDA ÁGNES—ZELENAY ANNA: A fizikai foglalkozásúak életforma csoportjai 349

Figyelő

NEMES FERENC: Szociológiai szemlélet a vállalati ergonómiai kutatásokban 367
KISSNÉ NOVÁK ÉVA: Az együttélés alternatívái az NSZK-ban 372

Tájékozódás

Hermeneutika és pozitivizmus. III. rész
Összeállította: Bertalan László 383

KOVÁCS I. GÁBOR

A KALENDÁRIUM A KORLÁTOZOTT FEJLŐDÉS TIPIKUS KOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZE. 1730–1820

Tanulmányunk része egy hosszabb dolgozatnak, amely elsősorban a magyar kalendáriumok kapitalizmus-korabeli szerepét, s a legnagyobb hazai naptárkiadó vállalat kalendáriumainak a tartalmát vizsgálja a történeti művelődés-szociológia eszközeivel. A kalendáriumot, ezt az igen nagy példányszámú periodikát olyan forrástípusnak tekintjük, amelynek segítségével közvetett módon az olvasók tudati viszonyait, mentális felszereltségét is megközelíthetjük. Ezzel szoros összefüggésben azt is kutatni kívántuk, hogy hol volt a helye a kalendáriumnak a kelet-európai típusú társadalmi nyilvánosság szerkezeti változásaiban.

Mindkét szempontból fontos feladat, hogy elhelyezzük a kalendáriumot a társadalom kommunikációs rendszerének történeti fejlődésében.[1] Ha megvizsgáljuk a kalendárium intézményének létrejöttét, funkcióinak kialakulását, társadalmi létezésmódjának változásait, akkor ez segítséget ad e sajátos kommunikációs forma későbbi működésének jobb megértéséhez is. Ennek az előtörténetnek a második fejlődési szakaszát az 1730. és 1820. közötti időszakot szeretnénk itt részletesebben elemezni.*

A kalendárium megszületése, szerkezetének kialakulása

Néhány szót kell szólnunk a kalendárium műfaj kialakulásának időszakáról is.[2] *Az évenként megjelenő, egy évre szóló, nyomtatott naptár a 15. és 16. sz. fordulóján jelent meg.* Születése szoros összefüggésben volt a kora kapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával, az idő és az időpontok megnövekedett jelentőségével. A kalendárium alapvető funkciója az időjelzés, s így mindig akkor kezdték használni újabb rétegek, amikor szükségük lett erre az időjelző eszközre. Ezért veszi majd tömegesen birtokba a 19. század második felében a tradicionális életformából kimozduló magyar parasztság is.

A naptárrészhez már a 16. században újabb anyagokat csatoltak, amelyek többnyire valamilyen módon kapcsolatban voltak az idővel, s mindennapi gyakorlati igényeket elégítettek ki. Az első fennmaradt magyar kalendárium 1573-ból való, s a 17. században kialakultak és megszilárdultak a magyar kalendárium műfaji jellemzői és szerkezete. Ez a kalendárium-típus alapvetően két részből állt. Első felében voltak a hónapok táblái, fejlécükön a hónapábrázolásokkal. Ez a szorosabban vett naptárrész a napok és a

*Egy-két oldal terjedelemben már korábban is érintettük ezt a periódust: *Kovács I. G.*: A kalendárium Magyarországon. MRT Szemle, 1976/4. 133–135; *K. I. G.*: A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században. Történelmi Szemle, 1980/1. 150.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

hozzá tartozó ünnepek, szentek jegyzékével, a Hold változásaival, járásával, a Nap járásával, a napok különböző – főleg egészségügyi – tevékenységekre való alkalmasságának jeleivel, időjárási előrejelzésekkel, heti igével, esetleg kalendáriumi rigmusokkal, parasztkalendáriummal (időszerű tennivalók).

A naptárrésztől sokszor külön címlappal is elkülönült a második rész: Prognosticon, Judicum, Practica, Prognosticon Astrologicum. Magyarul leggyakrabban Toldaléknak címezték. Ez volt a jövendölési, oktató vagy olvasó rész. Tartalmazta a tulajdonképpeni Prognosticont a legkülönfélébb jóslásokkal, előrejelzésekkel az időjárástól a terméskilátásokon át a háborúkig. Tartalmazta a következő évre érvényes, követendő egészségügyi szabályokat, táplálkozási, gazdasági tanácsokat, esetleg parasztkalendáriumot. Itt szerepelt a magyar és a világkrónika, amelyet többnyire egész a jelenig vezettek. a 17. század végén a toldalék már néha kisprózai anyagot is hozott – példát, tanítást, anekdotát –, s ennél is ritkábban ismeretterjesztő közléseket, s a krónikától különállóan aktuális híranyagot is. Mindig tartalmazta, végül a vásárok jegyzékét, s nagyon sokszor a postajáratokat. Az 1730-as évekig ez a szerkezet és ezek a gyakoriságok jellemezték a magyar kalendáriumokat.

A tartalom négy legfontosabb eleme – a jóslások, gazdasági tanácsok, krónika és vásárnaptár – közül a leginkább jellegadó kalendáriumi matéria ebben az időszakban a jóslások szerteágazó rendszere. A *jövendölések* alapját az asztrologikus világkép adta, amelyet ókori elemekből a középkorra jellemző technikával épített fel a reneszánsz tudományosság. Eszerint a különböző elemek tulajdonságaival felruházott égitestek titokzatos módon összefüggnek a földi emberi jelenségekkel. A csillagok mozgása meghatározza a történéseket, befolyásolja az élőlények állapotját, s így a planéták kikalkulálható konstellációiból kiolvasható a jövendő, meghatározható, hogy mit, mikor tanácsos tenni.

Ez a világkép a múltra utaló vonásai ellenére az újkor felé mutató polgárias igényeket is kielégített. Születőben volt, ill. kezdett elterjedni az igény a dolgok racionális kiszámíthatóságára. Sok ok miatt azonban nem volt lehetőség a valódi racionális számításra.

A kiszámíthatóság igénye, s ennek lehetetlensége miatt kapaszkodott a kor embere a racionális számítás látszatát keltő asztrológiai előrebecslésekbe. A kalendáriumok asztrológiai alapú jóslásai, tanácsai a 16–17. század viszonylag szélesebb közönsége számára tették hozzáférhetővé ezt a kvázi-racionalitást. Horoszkópkészítés, csillagjóslás korábban is volt, de csak az uralkodók, s más hatalmasok engedhették meg maguknak ezt a fényűzést. Most viszont a kalendáriumok révén ennek bizonyos elemei vulgarizálódva szétáradhattak.

Az ókorig visszanyúló tradíciókhoz kapcsolódtak a kalendáriumi rigmusok, a parasztkalendárium és a parasztszabályok évezredes megfigyelésen alapuló *gazdasági tanácsai*, időjárási jelzései.

A magyar kalendáriumoknak 1613-tól vált állandó tartozékává a *krónika*, amely azonban nemcsak a múlthoz, a hagyományhoz kötődött, hanem a jelenhez is. Az Ádámtól–Évától, eleink Scythiából való kijövetelén át a mindenkori jelenig vezetett krónikának a nemesi nemzet történeti tudatának kondicionálásában fontos szerepe, s így ideológiai funkciója is volt. A jelenhez közeledve egyre részletezőbb krónikát pedig aktuális híradásként is értelmezhetjük. A 17. század végén már ettől elkülönítve is jelentek meg aktuális *hírek* a kalendáriumokban.

Mi ennek a jelentősége? A nem szocializálható ismeretek, az „újdonságok" szerepének növekedése, olyan aktualitássá válása, amely tömeges információszükségletet elégít ki történetileg is hosszú előremozgó folyamat.[3] Az információszükséglet, az aktualitás formálódása szorosan összefügg, együtthalad a társadalom újkori változásaival. Angelusz hangsúlyozza azt is, hogy ez a formálódás „... a folyamatok alakulása a modern társadalmakban nem független a kommunikációs rendszer jellegétől, működésétől. A kommunikációs eszközök – különösen a sajtó – jelentős szerepet töltenek be az információszükségletek kialakításában, tudatosításában, mobilizálásában, tömegesítésében és befolyásolják az aktuális formálódásának, kialakulásának mechanizmusait is." Hozzátehetjük, hogy a kommunikációs rendszer, a kommunikációs eszközök úgy befolyásolják az aktualitás, az információszükséglet és az informáltság-szükséglet formálódását, hogy mindezek történeti kialakulás-folyamatában is szerepük van.

A rendszeresen megjelenő első újságok előtti korszakból a levelezést, a röplapokat, a levélújságokat (Neue Zeitungen), a hírverseket szokták emlegetni mint a publicisztikus meghatározottságú nyilvánosságot, a sajtót előkészítő kezdetlegesebb kommunikációs formákat. Véleményünk szerint a sajtó előzményei között, s így az információ- és informáltság-szükséglet, s az aktualitás történeti kialakításának folyamatában az említettekhez hasonlóan számításba kell venni a kalendáriumok szerepét is (legalábbis magyar vonatkozásban). Itt nemcsak a krónikáknak a mindenkori jelenhez közelítő adataira, s a szaporodó önálló híradásokra gondolunk, hanem a jövendöléseknek az ország állapotjáról, s más országokra a békességről és a hadakozásról szóló prognosztizálásairól is. Ezek ugyan nem megtörtént eseményekről szóltak, mégis a valóság keretei között mozogva arról adtak hírt. A jóslások az adott világ, a korabeli ország és Európa országainak valóságos körülményeiből, viszonylataiból építkeztek, s olyan fogalmakat használtak, amelyek ezekre a valóságos viszonyokra vonatkoztak.

Azért is fontos a kalendárium híranyagának szerepe, mert a publicitás és aktualitás mellett – szemben pl. a levélújságokkal rendelkezik a periodicitás ismérveivel is. A kalendárium tulajdonképpen a legelső periodika. Kétségtelen, hogy elég ritkán, csak évente jelent meg, de hát az objektív folyamatok is meglehetősen lassú ritmusúak voltak. Az évenkénti tájékoztatás mellett tovább tart a hírek aktualitása is. „Az információ lassúsága az aktualitást erősíti, minél ritkábbak a hírközlések, annál tovább tart a hír aktualitása" – idézi Angelusz De Voldert, s példáját a grönlandi újságról, amelynek megjelenése a havonta közeledő postai gőzös érkezéséhez igazodott.

Történetileg, az objektív folyamatok gyorsulása mellett éppen a kalendáriumi hírközlésnek ez a lassú ritmusú, de mégiscsak meglévő periodicitása is hozzájárult az információszükséglet tudatosításához, mobilizálásához és az informáltság-szükséglet kialakulásához.

A kalendáriumok tartalmának negyedik eleme a *vásárok jegyzéke* – jóllehet egy tradicionális csereformához kapcsolódott –, mégis új fajta, polgárias igényeket elégített ki. Ha megnézzük, hogy hol nyomtak Magyarországon kalendáriumot a 16–17. században (külföldön a legtöbbet Bécsben), akkor azt látjuk, hogy egyrészt a nyugat-dunántúli, árutermelős, s élénk kereskedelmi tevékenységet is űző nagybirtokosok védnöksége alatt működő nyomdákban jelentek meg kalendáriumok (Keresztur és Csepreg, de a bécsi kiadásokat is részben ezek a nagybirtokosok támogatták), másrészt Bártfán, Lőcsén, Kassán, Debrecenben, Kolozsváron, Nagyszombatban, tehát olyan városokban,

amelyekben virágzott a kereskedelem. Debrecen gazdasága, kereskedelmi élete virágzik, sőt a kora kapitalista világpiaccal is kapcsolatba kerül. A szepességi városok és Kassa több ország, a kereskedelmi utak találkozásánál, a bor világkereskedelmi útvonala mentén, s a bortermelő mezővárosok hátterére is támaszkodva a fénykorukat élik. A pontos, részletes és megbízható vásárnaptár e városok – s más városok – kereskedő és iparos polgárságának, a mezővárosok paraszt-polgárságának és az árutermelő nemesség nek az igényeit elégítette ki. A század leghíresebb, s legelterjedtebb naptár-sorozata a lőcsei, közkedveltségét elsősorban megbízható és kimerítő vásárjegyzékének köszönhette.

A vásárnaptárral kapcsolatban előre utalhatunk a kapitalizmus-korabeli paraszti kalendárium használatnak erre a mozgatójára is. A kalendárium paraszti elterjedése összefüggött a paraszti árutermelés általánossá válásával, a parasztság bekapcsolódásával egy nagyobb gazdasági integrációba.

A lőcsei kalendárium és társai közölték a *postajáratokat* is. A társadalom kommunikációs rendszerének újkori alakulásában fontos tényező a posta intézményének kialakulása és fejlődése. A kalendárium úgy is részese lett a kommunikációs rendszer változásának, hogy igyekezett kielégíteni az információáramlás és -közlés ezen új formájához kapcsolódó információszükségletet.

Megemlítjük még, hogy a kalendáriumnak egy csillagászati jellegű információja is összefüggött a fejlődő árucserével, közlekedéssel, általában az érintkezés élénkülésével. A *Nap és Hold keltének, nyugtának, a Hold változásának rendszeres közlésére* gondolunk. Ezekre az adatokra legelsősorban az útonjáró embereknek volt szükségük. A korabeli útviszonyok mellett a hosszabb utak, szállítások tervezésénél, beosztásánál, de a rövidebb utak megtételének is nagy fontossága volt annak, hogy mikortól meddig lehet a Nap vagy a Hold világára számítani. Ezért is nő az érintkezés élénkülésével párhuzamosan a kalendárium szerepe.

Összefoglalva a kalendáriumról eddig elmondottakat, s részben már a további fejlemények ismeretében is úgy fogalmazhatunk, hogy a kalendárium olyan történetileg változó, átmeneti kommunikációs eszköz, a hagyományos kommunikációs formák és a modern sajtó, valamint más modern közlési eszközök között, amely egy részről hagyományos, szocializálható ismereteket, tudást, világképet stb. tartalmaz és közvetít, másrészről pedig újdonságokat, újdonságismereteket is. A kettő aránya változó. Egyrészt van egy többé-kevésbé folytonos történetileg előrehaladó mozgás az újdonságok javára. Másrészt az arányok függnek attól is, hogy a kalendárium szerepe hogyan módosul a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ezen belül döntő az, hogy a kalendárium olvasóközönségét elsősorban milyen társadalmi-kulturális rétegek adják.

Központi beavatkozás és a felvilágosodás reformtervei

A lassú tartalmi módosulások csak az 1730-as évek tájékán alakítottak ki olyan kalendáriumszerkezetet, amelynek a hangsúlyai már érzékelhetően mások. A korábban egyértelműen túlnyomó asztrológiai alapú jóslások, tanácsok részarányának kárára megnőtt a szépirodalom, a kispróza részesedése, s az aktuális híranyag terjedelme is. Az egyre inkább szórakoztató célú kisprózai anyag lassú növekedése összefüggött a művelő-

dés általánosabb változásával, azzal, hogy a kalendáriumvásárló közönségnél megkezdődött a barokk világkép fellazulása, s egy világiasabb, derűsebb, játékosabb rokokó ízlés és életérzés felé történő elmozdulás. Ezzel járt, hogy a kiadók versenye erre az új növekvő kalendáriumi matériára is átterjedt.

Lényegesen befolyásolták azonban a kalendárium változásait a központi hatalom beavatkozásai is.[4] Ez a hatalom legelőször a 18. század elején azt próbálta meghatározni, hogy egyáltalán ki adhasson ki naptárakat. Arra törekedett, hogy királyi *privilégiummá* tegye a kalendárium kiadását. Az egyik ilyen privilégium újdonsága az volt, hogy *tiszti címtáras kalendárium* kiadására szólt. Az első címtárak még csak a legfontosabb központi tisztségviselők neveit közölték, majd a kör fokozatosan tovább bővült. E címtárakra a professzionalizálódó államgépezetnek és a megerősödő, modernizálódó rendiségnek egyaránt szüksége volt. A címtárak megjelenésével együtt vált a magyar kalendáriumok tartozékává a mindenkori magyar *uralkodók címeinek és családjának* részletes leírása. Ez a kultikus színezetű bemutatás, a feudális jellegű hatalom reprezentációja egészen 1918-ig elmaradhatatlan volt.

Az eddig bemutatott állami beavatkozásnál, igénybevételnél fontosabbak azok az intézkedések és kísérletek, amelyekkel az abszolutista, majd a felvilágosult abszolutista hatalom igyekezett befolyásolni a kalendáriumok tartalmát. Ennek a hatalomnak, amely arra törekedett, hogy tudatos állami intézkedésekkel országát a feudalizmus keretein belül felzárkóztassa a fejlettebb államok szintjére, gondolnia kellett e közismerten legnagyobb, s növekvő példányszámú nyomtatott kommunikációs eszközre is. Az államhatalom, amelynek a szintemeléshez engedelmes, hasznos, egészséges és hatékonyan dolgozó állampolgárokra volt szüksége, nem lehetett közömbös az iránt, hogy évente sok tízezer példányban milyen tartalommal kerülnek az olvasók kezébe a népszerű könyvecskék.

A 16–17. századi kalendáriumban a legtöbb helyet elfoglaló jövendölések és tanácsok legnagyobb része az asztrológiai világnézet alapján a csillagzatok forgását vizsgáló kalkulusokból következett. A helyzet a 18. században sem változott lényegesen. Például még az 1755-ös címtáras, tehát emeltebb szintű pozsonyi naptár is ezen az elvi alapvetésen állt. Ugyanúgy jelzi a napok mellett, hogy mikor jó eret vágni, köpölyözni, purgatni, plántálni, hajat vágni, körmöt vágni, télire való, épületre való fát vágni, vadászni, halászni stb. Ugyanúgy jósol, s oszt tanácsokat az „égi figurák" különböző „aspektusai" szerint az esztendő négy részéről, a békességről és hadakozásról, egészségről és betegségről, a földnek termékenységéről, a gyulladásról, a bányákról és végül Magyarországról. Részletes regulákat közöl az érvágásról, „mellyek a leghíresebb asztrológusok által obszerváltattak".

Francia történészek munkáiból is tudjuk, hogy a mentalitások világa milyen lassan változik, s hogy a babonás-empirikus világkép milyen lassan adta át a helyét, s a magas kultúra csúcsairól induló felvilágosodás világképe milyen lassan szivárgott le, áradt szét a népi kultúrában.[5]

A newtoni mechanika, a newtoni világkép lassú áttörése nálunk a tudósok világában a 18. század közepén bontakozott ki. A felvilágosodás gondolati elemeinek, a racionális, kritikai módszernek a lassú terjedésével a magas kultúrában élők fokozatosan szélesedő köre ismerte fel az asztrológiai világkép tarthatatlanságát. Az első tiltó lépés a kalendáriumi asztrológiával kapcsolatban felülről, az abszolutista kormányzattól indult.

Mária Terézia 1756 januári rendelkezésével, hatalmi szóval érvényesítette a kor követelményeit. Ahogy a győri kalendárium a „Kegyes Olvasóhoz" címzett előszavában írta: „Mária Theresia kegyes akaratából ... parancsokat adatott ki, hogy jövendőben érvágás, köpölyözés, orvosságvétel, ártalmas napok, haj- és körömmetszések felől semmise irassék a kalendáriumokban. Annak okára tudtára adom a Kegyes Olvasónak, hogy én a kegyes parantsolat alá vetvén magamat, mindezeket elhagytam." Ez a rendelkezés tehát csak az *egészségre káros, téves előítéleteket* tápláló egészségügyi, higiéniai szabályokat tiltotta ki a kalendáriumból. Ezek szinte azonnal teljesen el is tűntek. Nem ez történt a többi asztrológiai alapú jóslással. Bár erről is több rendelkezés született, s az 1777-ben kiadott norma is szólt általánosságban a babonás előítéletek elhagyásáról, mégis nagyon hosszú folyamat volt, míg ezek terjedelme, jelentősége csökkent, a csillagok állására való hivatkozás fokozatosan halványodott. Végül az idő haladtával, s az állandó kritika hatására kb. az 1840-es évekre koptak ki végképpen a kalendáriumból az asztrológiai alapú jóslások és tanácsok.

A felvilágosult abszolutizmus már nemcsak a tiltás eszközével élt. A német felvilágosodás gondolkodói ugyanis felfedezték a kalendáriumot, *mint a népfelvilágosítás eszközét,* amelyet *közhasznú ismeretek terjesztésére* lehet felhasználni. A pedagógiai beállítottságú, közhaszonra törekvő felvilágosodás eszmerendszeréből elég szükségszerűen következett ez a felismerés. (Különösen ott, ahol a felismert, a más államokhoz képest nyilvánvaló lemaradást szerették volna minden lehetséges eszközzel behozni.) Ehhez járult az az erős meggyőződés, amely hitt a ráció, a világos ismeretek, a nyomtatott betű puszta erejében. Ez ragadtatta a német Pektor Fischert olyan magabiztos kijelentésre, amit a modern tömegmanipuláció szakemberei is megirigyelhetnek. 1783-ban a berlini akadémiának írva kijelentette: „a népből a kalendárium segítségével azt csinálok, amit akarok. Ostobává vagy okossá, babonássá vagy felvilágosulttá, meréssze, vagy gyávává, patriótává vagy hazafiatlanná kell válnia, vagy maradnia? Csak adjanak hatalmat a kalendárium felett."[6]

A népi olvasmányok német kutatója, Rudolf Schenda jó néhány olyan megfogalmazást gyűjtött össze az 1770 és 1800 közötti időszakból, amelyek különböző változatokban azt a javaslatot ismétlik, hogy a „kalendáriumot hasznosan és célszerűen úgy kell berendezni, hogy az a közhasznú ismereteket vigye a nép közé".[7] Poroszországban II. Frigyes felvilágosult abszolutizmusa idején a Berlini Tudományos Akadémia hozzá is fogott egy ilyen program megvalósításához. Azt tapasztalták, hogy csak lassú javítgatásokkal, módosításokkal lehet célt elérni. Lassacskán azonban eljutottak oda, hogy mint Schenda írja, a kalendárium csillagjósdából szórakoztató tanteremmé alakult. Így jött létre az a helyzet, amelyről egy német literátor 1852-ben azt állapította meg, hogy „míg a régi naptárak azt mutatták, ami a nép akkor valóban volt, addig a legtöbb mai kalendárium azt mutatja, amit a művelt világ szeretne csinálni a népből".[8]

A német aufkläristák valóban komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a kalendáriumot is alkalmassá tegyék népfelvilágosító, közhasznú célra. Az eredmény azonban itt sem mutatkozott meg olyan gyorsan. A mentalitások lassú változásával a felvilágosodás gondolati elemeinek lassú németországi terjedésével kapcsolatban Reinhard Wittmann tanulmányára hivatkozhatunk.[9]

Magyarországon azonban a 18. században még szélesebb körben megvitatott aufklárista reformtervek sem alakultak ki a kalendáriummal kapcsolatban. Egyedül a

felvilágosult abszolutizmus garnitúrája köréből indult el egy kezdeményezés. Mária Terézia közművelődési reformjai kapcsán, a bécsi akadémia tervével is összefüggésben, 1774-ben *Hell Miksa,* ez a nagy polihosztorok fajtájából való, derék jezsuita készített *tervezetet a kalendárium reformjára.*[10] Véleménye szerint a „közművelődés" emelése szempontjából rendkívüli jelentősége lenne a kalendáriumnak. Hangsúlyozta, hogy a naptárakban mindaddig nagyon sok babonás, érdektelen dolog fog maradni, amíg kiadása a pusztán üzleti haszonra néző kiadók kezén marad. Javasolta, hogy a felállítandó bécsi akadémia vegye kézbe monopóliumként a kalendáriumok kiadását. Egyben ez biztosította volna az akadémia állandó jövedelmét is.

Némi vita után a tervből csak annyi valósult meg, hogy 1775-ben elkészült egy összeírás a Magyarországon megjelenő kalendáriumokról, s 1777-ben kiadtak egy normát a kalendáriumokról, amelyben általában tiltották a népies, babonás közleményeket, s előírták, hogy a tudományos cikkeket egyetemi tanárokkal kell íratni. Egyszerűsítés volna a Hell tervezete körüli vitát csak mint Bécs kalendárium-monopóliumra való törekvésének szerencsés elhárítását értékelni. Hiszen ez az akció a felvilágosodás terjesztését, a népjólét emelését valóban szolgálni akarta.

A kalendárium történetében itt egy nagy fordulópont lehetősége van. Ezt a kiadványtípust eredetileg egyértelműen gyakorlati szükségletek hívták életre, s mind ez ideig a közönség szükségletei, igényei, érdeklődése határozták meg a kalendárium tartalmát. A kiadók nem akartak egyebet, mint a közönség elvárásait az üzleti siker érdekében minél jobban kielégíteni. Mostantól azonban új kiadói cél jelenik meg: a kalendáriumot – mai szóval – *művelődéspolitikai célra, ismeretek terjesztésére is fel akarják használni.* A kalendárium egész további sorsát most már jelentősen befolyásolja majd az, hogy miként alakul a tisztán üzleti szempontok és a tudatosabb művelődéspolitikai törekvések viszonya. (Utóbbin nemcsak a pozitívan minősíthető törekvéseket értjük.) Mind a kettőnek a siker érdekében a közönség szükségleteire, érdekeire, igényeire és érdeklődésére kell építeni. E három pólus erőterében formálódik majd a kalendárium.

Egyelőre azonban a kalendárium korszerűsítési kísérletének nem sok eredménye lett. A felvilágosult abszolutizmus nem jutott messzire a kalendárium megreformálásának útján. Igazából persze nem is fordított túl sok figyelmet erre az ügyre. Művelődéspolitikájának tulajdonképpen alapvetőbb és előbbrevaló feladata volt a tanügyi reform, az új iskolapolitika és a valláspolitika kidolgozása és keresztülvitele. (A ferenci abszolutizmus idején pedig a kormányszervek már csak mint a cenzúra körébe tartozó problémával, „a forradalomra vezethető elvek távoltartása" céljából foglalkozik a kalendáriummal.)

A felvilágosodás másik két változata, a felvilágosult rendiség és a jozefinisták (a felvilágosodás antifeudális, polgárias jellegű áramlatának hívei) a kalendáriummal kapcsolatban még ilyen tervezésig, a kérdés felvetéséig sem jutottak el. Az árutermelő fő- és köznemesség bázisán formálódó felvilágosult rendiségnek a nemesi osztály felsőbb régióiban is lettek volna még felvilágosító tennivalói. Egész közművelődési programja (tengelyében a nemzeti nyelvi, irodalmi programmal) magasabb szférában mozgott annál, ahogyan ekkor a kalendárium a művelődés struktúrájában elhelyezkedett.

A jozefinista értelmiség figyelmét is inkább a jobb, közhasználatúbb iskola megteremtése kötötte le, s éppen csak felbukkan náluk az a gondolat, hogy a falusi népből szélesebb körű olvasóközönséget is kellene szervezni. Csak Kováts Ferenc pápai mérnök

penditi meg 1789-ben, hogy a falusi nép között az ismereteket „jó magokat kedveltető és hasznos könyvek" révén lehetne gyarapítani.[11] Még a falusi népet komolyan nevelni, felvilágosítani akaró, igen sokféle eszközre gondoló Tessedik figyelme sem terjedt ki a kalendáriumra. Berzeviczy Gergely is inkább általánosságban ír arról, hogy a nemzet egésze között kívánatos terjeszteni a felvilágosult tudományt és műveltséget. A felvilágosult értelmiségiek ha a kalendáriumról írtak, akkor elsősorban csak azt kárhoztatták, hogy a nemesség műveletlen tömegei jóformán csupán ezt az alacsony szellemi színvonalú, ritkán megjelenő kiadványtípust olvassák.

Csak 1819-ben, szinte a reformkor küszöbén indítja el a debreceni felvilágosodás neveltje, az erősen gyakorlati irányú paraszt polgár, *Fazekas Mihály* az első komolyan népfelvilágosító és ismeretterjesztő funkciójú naptárt, a debreceni kalendáriumot. Ez azonban már egy új szakasz nyitánya a magyar kalendárium történetében is. Addig viszont a kalendárium csaknem teljesen ahhoz a társadalmi-művelődési blokkhoz köthető, amelyet Kosáry Domokos a nemesi művelődés második, alsóbb szintjének nevez,[12] az irodalomtörténészek pedig a hagyományőrző, patriarchális nemesi népiesség fogalmával jelölnek.

A tartalom átrendeződése – új funkciók

Az új eszmék jegyében végrehajtott központi beavatkozás, az egészségre káros tanácsok, jövendölések eltiltása, illetve a további tiltások közvetve is befolyásolták a kalendárium szerkezeti átalakulását. A már korábban megindult fokozatos tartalmi módosulásokat ugyanis felgyorsította, hogy az eltiltással a kalendáriumi toldalék terjedelméhez képest igen jelentős oldalszám (5–10 oldal) szabadult fel. Így növekedhetett meg igazán a kisepikai anyag, a kisebb részben az aktuális hírek terjedelme is. Helyet kaphatott a gyakorlati tanácsok több, új típusa is.

A *híranyag* szerepéről már a 17. századi kalendárium bemutatásánál szóltunk. Úgy véljük, hogy a kalendárium híreinek szerepe volt az információszükséglet kialakításában. A 18. század magyar kalendáriumának különösen fontos szerepe volt ebben a tekintetben. A 18. században egyre rendszeresebbekké váltak a hírek a kalendáriumokban. A lőcsei kalendárium már 1718 és 1729 között meglehetős gyakorisággal közölt híreket. Az 1730-as évektől Pozsonyban megjelenő Spaiser-féle „Magyarországi statusok titulusaival bővített új kalendárium" pedig már minden évben rendszeresen hozott egy csokor hazai és külföldi hírt. Az 1755-ös évfolyamban például ilyen cím alatt: „Rövid summája némely jeles újságoknak, mellyek az elmúlt és jelen való esztendőkben történtek." A hazai események közül hírt adott arról, hogy Mária Terézia milyen pénzügyi rendelkezéseket hozott, s Pozsonyban részt vett egy ünnepségen. A hódmezővásárhelyi parasztmozgalomról tudatta a naptár, hogy a „Tisza körül az elmúlt esztendőben zenebonát indító Törő, Pető és Bujdosó személyek törvény tétel által halálra szentenciáltattak . . ." A kalendárium ezután sorra szemlézte a fontosabb európai országokat, sőt a többi világrészeket is. Van itt hír egy különös portugáliai végrendeletről, s a moszkvai hóházakról, de szó van a francia parlament összehívásáról, a janzenistákról, a nemzetközi viszonyokról, arról, hogy Törökország békére törekszik, sőt a gyarmatosítók ellentéteiről is.

Némileg értelmezték is a híreket, de lényegében inkább a korai sajtóhoz hasonlóan a referáló stílus a jellemző. A közölt hírek nagy részét a bécsi, s más külföldi lapokból szemezgették. Ezekben az években Magyarországon magyar nyelvű újság még egyáltalán nem volt (csak 1780-ban indul majd a Magyar Hírmondó), s a német nyelvű újság 1764-ig is csak néhány évig jelent meg. 1780-ig tehát a magyar nyelvű újság nélküli Magyarországon egyedül a kalendáriumok közöltek *rendszeresen* magyar nyelven aktuális híreket. Nem is akármilyen példányszámban, hiszen az 1775-ös összeírás szerint évente 80 ezer körüli példányszámban jelentek meg kalendáriumok, s ezeknek kb. egyharmada közölt rendszeresen híreket. Ez a magas, sőt növekvő példányszám figyelemre méltóvá teszi a kalendárium aktuális anyagát az első magyar nyelvű hetilapok megjelenése után is. Hiszen a magyar lapok egészen az 1820-as évekig nem haladták meg lényegesen az 1000 körüli példányszámot. Ezzel is magyarázható, hogy a kalendáriumi hírközlés jelentősége kb. 1800-ig, sőt némileg azon túl, 1820 táján is megmaradt.

Meglehetősen széles olvasókörnek ebben az időszakban ez a kalendáriumi hírközlés vitte el rendszeresen az aktualitásokat. Bár a híranyag jórészt külföldi vagy hazai újságokból származott, az olvasók szempontjából ez az évenkénti tájékozódás az újságolvasás előzménye, előkészítő fázisa. Ezért nem értünk egyet a Magyar Sajtó története I. kötetében megfogalmazott álláspontal, amely mindenestől kirekeszti a kalendáriumot a sajtó történetéből többek között az időszakosság nagyon tág határai, s az aktualitás csekély volta miatt.[13] Az aktualitásról már korábban megállapítottuk, hogy viszonylagos fogalom, s adott körülmények között, bizonyos társadalmi kommunikációs rendszerben az évenkénti hírközlésnek is lehet aktualitása az olvasók valamely köre számára. 1730-tól 1820-ig ilyennek látjuk a kalendárium hírközlését. A szatmári béke után az írni-olvasni tudásig eljutó kisnemesség tömegeinek, a kisértelmiség jó részének és a mezővárosi parasztpolgári elitnek az elzárt vidéki életben, a nagyobb integrációkhoz igen laza szálakon kötődve (kivált, ha még a megyei közéletben sem forgolódhattak) aktualitást jelentett a kalendárium évenkénti híranyaga.

A 18. században határozottan kiformálódott a kalendáriumnak egy új funkciója a *tájékoztató funkció.* A műfaj további történetében ez a funkció hol visszaszorul, hol megerősödik attól függően, hogy a kalendárium hogyan helyezkedik el a társadalom kommunikációs rendszerében. Az érintkezés élénkülésével, az újságok szaporodásával párhuzamosan a reformkor nyitányáig megszűnt a kalendáriumi hírközlésnek ez a kitüntetett jelentősége, sőt a közlés rendszeressége is. Lesz azonban a kalendárium műfaj történetében még egy hasonló szakasz, amikor a hírek közlése az itt elmondotthoz hasonlóan újságolvasást előkészítő szerepet fog játszani. A 19. század utolsó negyedében főleg a parasztságnál a kalendáriumok híranyaga ugyanúgy közrejátszik majd az információszükséglet kialakításában, tudatosításában, mobilizálásában, az aktualitás formálódásában, mint a 18. századi kalendárium hírei a kisnemesség vonatkozásában.

A 18. század közepétől a híreknél is jobban nő a kalendáriumokban a *kisprózai anyag.* Ezt többnyire külön cím alatt gyűjtöttük össze. Egy kis mustra ezekből a címekből: Az olvasó kedviért némelly furtsa történetek; Elegy-belegy mulattató históriácskák; Egynéhány szép történetek; Időt töltő szép világi tréfa beszédek; Különös, hasznos és mulatságos történetek; Időtöltésre való furtsa hólmik; Unalmas órákon való idő-töltés. A század végétől: anekdoták, anekdotás szekrény stb.

E változatos címek alatt az elbeszéléstípusok tarka egyvelegét találjuk, s kevert műfajokat is. A megelőző időszakok minden prózai elbeszélő műfaja előfordul itt: elmélkedés, maxima, példa, tréfa, sokféle mese, anekdoták, adomák, novellisztikus elbeszélések, sőt folytatásos elbeszélések is. A tarkaságon belül azonban jól megfigyelhető a fokozatos változás. Kezdetben a barokkos moralizálás, tanító célzat az elsődleges, s az ennek megfelelő műfajok vannak többségben: az elmélkedés, az oktató mesék, az életbölcsességre tanító, nagyrészt a több évszázados, sőt évezredes irodalmi hagyományból származó anekdoták, a tanulsággal szolgáló novellák. A tanító célzat később sem tűnik el teljesen. A hangsúly azonban már egyre inkább a szórakoztatáson, mulattatáson van. Megjelennek a tündérmesék, a gyönyörködtető irodalmi mesék. Kibontakozik a mulattatást szolgáló, unaloműzésre, időtöltésre szánt anekdota is. Szaporodnak a közszájon forgó, megtörtént tréfás, furcsa eseteket feldolgozó anekdoták. A kalendáriumokban így fokozatosan halmozódnak fel az unaloműző, eredeti magyar anekdoták. A kalendáriumbéli anekdoták, történetek célja bevallottan a szórakoztatás lesz. 1761-ben például azt írja a győri kalendárium szerkesztője, hogy „mivel a kalendárium nem imádkozó, hanem napokat, időket múlató könyvetske, én is tenéked ebben idődet múlató dolgokat irok".

A szórakoztatás ekkor válik szinte egyenrangúvá a kalendárium eredeti használati, közvetlen gyakorlati célokat szolgáló funkcióival. A 18. század középső harmadától az 1820-as évekig a szórakoztató kisprózai anyag lett a kalendáriumi toldalék legfontosabb, jellegadó része. Anekdoták, rövid történetek nélkül a kalendárium elképzelhetetlen ebben az időszakban.

Hogyan helyezhető el ez az irodalmi anyag a történeti fejlődésben, s a korabeli magyar társadalom művelődési térképén? Korábban az írásbeli kultúrával élők teljes köre – beleértve a legműveltebbeket is – mondhatta magáénak a kalendáriumot, amely kalendárium tartalmában is egységes volt. Korszakunkban a régi kalendáriumolvasó közönség erőteljesen megoszlik. Kosáry Domokos hatalmas művelődéstörténeti monográfiájában a társadalmi modellből kiindulva az alapvetően nemesi ideológiájú írásbeli kultúrán belül két szintet különböztet meg. Fokozatosan elkülönül a magasabb első szint, amely szűkebb bázisú (a főnemességre és a középnemesség felső részére terjed ki), s az 1740-es évektől a barokk világkép felbomlásával a rokokó világiasság, majd 1765 után a felvilágosodás felé hajlik, kialakítva a felvilágosodott rendiséget és a jozefinizmust. Ennek a felső szintnek az életéből kihullik a kalendárium, mint művelődési tényező. (Még ha vesznek is kalendáriumot a naptárrész miatt.)

Az alacsonyabb alsó vagy második szintre a régi nemesi késő barokk provinciális szemléletmód továbbélése a jellemző széles köznemesi bázison. E második szintnek a hatóköre az írásbeli kultúra fejlődésével jelentősen bővült, s kiterjedt népes köznemesi, kisértelmiségi, mezővárosi paraszt-polgári, kézműves, s némileg a módosabb falusi parasztok rétegeire is. Ez a szint magába vett bizonyos „népies" vagy annak tűnő falusias vonásokat is. A kalendárium irodalmi anyaga ehhez a műveltségi szinthez köthető, e szint ízlésének felelt meg. Nemcsak a próza, hanem a kalendáriumi rigmusok, köszöntők, s az időnként közölt „világi dallok" is. Sőt, a magyar kalendárium egész intézménye ebben az időszakban az 1730-as évektől az 1820-as évekig ebben a társadalmi-művelődési közegben helyezkedik el a ponyvairodalom, a kollégiumi diákköltészet, a román irodalom és a nemesi hagyományőrző írók műveinek társaságában.[14]

Alapvetően ugyanis ehhez a szinthez kapcsolódik a hatalmasan felduzzadó, gazdag irodalmi hagyományt hömpölyögtető, de új színeket is hozó ponyvairodalom egész létezésmódjával, íróival, forgalmazásával, témáival, forma- és ízlésvilágával, olvasóival együtt. Ide tartozik – kéziratos, ponyvai és szóbeliségben terjedő formájában egyaránt – az a kollégiumi diákköltészet, amely a hagyományból is merít, s rokokó jegyeket is mutat. Az a költészet, amely a falusi-mezővárosi, kisnemesi-kisértelmiségi rétegekben szétáradva ünnepi, névnapi köszöntők, halotti búcsúztatók, lakodalmi versek, szóval az alkalmi költészet gyakorlatában is tovább élt, s hatott a parasztságra is. Sőt, ide tartozik a 18. század végén, 19. század elején virágzó, nagyrészt idegenből fordított, magyarított román irodalom is, lélek- és társadalomrajz nélküli izgalmas meseszövésével, kalandokkal, képtelen fordulatokkal dolgozó technikájával, évi 4–5 román megjelenésével, sőt román-sorozatokkal, a románok lelkes műkedvelő szerzőivel, nagy példányszámokkal, zajos könyvsikerekkel, óriási népszerűséggel. Ehhez a szinthez sorolható az a jelenségkör is, amit az irodalomtörténészek nemesi patriarchális népiesség címszó alatt tárgyalnak. (Orczy, Gvadányi, Dugonics stb. munkái nagy példányszámban, több kiadásban jelentek meg, s rendkívül olvasottak és népszerűek voltak.) Kosáry erről egyébként mint az önállósult és elszabadult militáns második szintről beszél, megerősödő retrográd rendi nacionalizmusukat, a „fesz és pöf" öntelt magyarkodását emlegeti, s haladás-ellenességüket, a felvilágosodással való tudatos szembefordulásokat hangsúlyozza.

A bemutatott társadalmi-művelődési szintek többféle színét, jelenségét azért volt érdemes végig mustrálni, mert jó két emberöltő múlva, már a polgári korszak elején, a legerőteljesebben, sok százezres példányban terjedő, tömegkultúrás jegyeket is mutató, a szélesebb paraszti tömegekhez is eljutó kalendáriumtípus ehhez a művelődési hagyományhoz, ennek egészéhez hajlik majd vissza. Sőt, úgy tűnik, hogy a magyarországi tömegkultúra gyökerei is valahol itt, az írásbeli kultúra első nagy megoszlásánál eredtek.

Az írásbeli kultúra reformáció kori első nekilendülése után, észrevehetőbben a szatmári egyezséget követő konszolidálódott, békés évtizedekben terjedt ki ismét az írni és olvasni tudás. Mária Terézia rendelete alapján a helytartótanács 1770–71-ben készített összeírást a népiskolákról. Az összeírás egy részének feldolgozása alapján Kosáry Domokos azt állapította meg, hogy országos átlagban a 6–10 éves korosztályok majdnem egynegyede valamennyi ideig megfordult valaminő alsófokú iskolában.[15] Természetesen az írni-olvasni tudás ennél jóval alacsonyabb fokú volt, részben az iskola alacsony hatékonysága miatt, részben mert az iskolában tanult betűvetés, olvasni tudás elfelejtődött, nem lévén a felnőttek mindennapi életében funkciója. Mindenesetre sok forrás tanúsítja, hogy a kisnemesség tömegei ebben az időszakban a század középső harmadára jutnak el az írásbeliséghez, s ekkor emelődnek be az olvasóközönség körébe. Dankanits Ádám, jeles erdélyi művelődéstörténészünk megfigyelte, hogy Erdélyben is a 18. században elsősorban olyan helységekben tudunk iskoláról, ahol kisnemesi vagy szabad-paraszti rétegek laktak. A kisnemesség olvasókká emelésében a kiterjedő középfokú oktatásnak is szerepe volt, hiszen nagyon sokan közülük – ha nem is jutottak befejezett tanulmányokig – a középfokú oktatás alacsonyabb-magasabb osztályait végigjárták. Az 1770-es években Magyarországon már 130 középszintű iskola működött sok-sok ezer tanulóval. Mária Terézia és II. József oktatási reformtörekvéseinek a

hatására lendületesen növekedett mind az állami, mind az egyházi iskolahálózat, s emelkedett az oktatás színvonala is. A kisnemességgel együtthaladó kiváltságos csoportok meg a mezővárosi paraszt-polgári és kézműves réteg mellett az alfabetizáció hatásai elérték a jobbágy-parasztság legfelső szintjét is.

Bár pontos százalékarányokat nem tudunk mondani, megállapíthatjuk, hogy a 18. század második felére, de főleg a század végére az írni-olvasni tudók száma jelentősen megnőtt, s a műveltek szűk körén túlmutató olvasóközönség jöhetett létre. Ezt bizonyítja, tükrözi – s ezt elő is segítette – a nyomdászat és a könyvkiadás fejlődése. 1760-ban már 16 nyomda volt Magyarországon, s 1790-re ez a szám megháromszorozódott. 1712 és 1720 között 459 darab az összes könyvtermelés, 1731 és 1740 között 1271 darab, az 1791-gyel kezdődő évtizedben pedig 4187 darab. Ezen belül a század utolsó negyedére lényegesen nőtt a magyar nyelvű kiadványok száma. Végül pedig jelentősen nőttek a példányszámok is.

Végeredményben egy kommunikációs eszközváltás kezdeteiről, lassú kibontakozásáról beszélhetünk 1730 és 1820 között. Az új kommunikációs formák terjedése új társadalmi-gazdasági folyamatok talaján bontakozott ki. Az ország 18. századi fejlődéséről, gazdasági emelkedéséről van szó. Ennek része volt a nemesség, közte a köznemesség gazdasági megerősödése, önbizalmának, politikai biztonságérzetének növekedése. A török kiűzése, s a szatmári kompromisszum után konszolidálódó országban nyugalomba jutott, gazdaságilag emelkedett a nemesség, a századvégre élénkült az árutermelő tevékenység, sőt egy részük különféle vállalkozásokba fogott. Ezzel együtt járt a kulturális emelkedés is. Még a nyomdák is azokon a vidékeken sűrűsödtek, amely vidékek a gazdasági fejlődésben, árutermelésben, vállalkozásokban élenjártak. Elsősorban az ország északnyugati-, nyugati részén, s a Duna mentén (Nagyszombattól, Pozsonytól Pestig), illetve azon az északkeleti részen (Kassa), ahol a bor termelése, kereskedelme változatlanul fontos szerepet játszott. Benda Kálmán egyébként azt is kimutatta, hogy az iskolahálózat ott sűrűsödik, még a paraszti alfabetizmus is ott emelkedik a nyugati határszélen és a Duna mentén, ahol elevenebb az árutermelés.[16] Ahogyan az ország gazdasági súlypontja eltolódik az ország közepe felé, s az Alföldre, úgy tevődik át a nyomdászat súlypontja Nagyszombatból, Pozsonyból Pestre és Budára. S úgy jelennek meg a 19. század elején a régi debreceni nyomda mellett az újabb nyomdák az Alföldön, ill. az Alföld peremén: Szeged, Temesvár, Nagyvárad, Eger, Miskolc.

A gazdaságilag élenjáró vidékeken voltak a fejlődő magas kultúra, a felvilágosodás bázisa, de ugyanakkor e vidékek gazdasági, művelődési fejlődése nem hagyta érintetlenül az alacsonyabb műveltségű, régi életformájában, mentalitásában, ízlésében megmaradó köz- és kisnemességet, s a hozzákapcsolódó kisértelmiségi, mezővárosi paraszt-polgári, kézműves, sőt módosabb jobbágyparaszti rétegeket sem. Gazdasági erőben, öntudatban is megerősödtek, s az új kommunikációs eszközökkel is éltek, s ez hatással volt az elmaradottabb vidékek konzervatívabb kisnemességére is. Az új kommunikációs formán belül a nagyobb rész éppen e második szint produktuma és olvasmánya volt. A kiadványok nagyobbik része valaminő ponyvairodalmi műfajhoz tartozott – közte a kollégiumi diákköltészet hajtásaival – vagy kalendárium, utóbb pedig valamilyen román volt. Elsősorban a ponyva, a kalendárium, a román, s a hagyományőrzők könyveinek példányszáma nőtt. Azzal a sajátos jelenséggel állunk szemben, hogy az új, modernebb

kommunikációs forma, az írásbeliség, a nyomtatott könyv hagyományos, elmaradottabb ízlést, konzervatív nézeteket, maradi ideológiákat, tartalmakat hozott napvilágra, sőt segített terjeszteni, megerősíteni. Az új eszközök használatának terjedése gyorsabb volt, mint a mentalitások tartalmi változása. A gazdasági növekedés, a civilizációs fejlődés – éppen e folyamatok kevéssé átütő volta miatt, s bizonyos társadalmi, politikai, hatalmi stb. feltételek közrejátszása folytán – átmenetileg megerősítette a tradicionális módon élő, termelő, gondolkodó rétegeket is. Sőt, azt mondhatjuk, hogy ez a tradicionális közés kisnemesi életforma, a rendies késő barokk, rokokós életszemlélet bizonyos érettebben kiképzett, megállapodott formáját érte el a 18. század második felében. Ennek a szélesen elterjedt életmódnak, életformának, kultúrának a talaján, ennek mintegy ideologikus megformálását végzik el műveikben a második szintnek a századvégre kibontakozó, ún. „hagyományőrző", „patriarchiális, népies írói" a hagyományos vidéki kisnemesi életforma, a kedélyes udvarházak nyájasságának és dicsőítésével, a nemesi magyar szokások, öltözködés stb. szépségének hangsúlyozásával, a rendi szabadságok, a rendies magyar öntudat glorifikálásával, patriarchális népszemléletükkel. Kosáry élesebb fogalmazásában tudatos felvilágosodás-ellenesség, harcos retrográd feudális nacionalizmus is jellemezte ezt az ideológiát.

Ennek a klasszikusan kiformált kisnemesi létezésmódnak és kultúrának lett szerves tartozéka a kalendárium intézménye. Mint ahogy azonban a második szint egész mindennapos működését sem jellemezte az az ideologikus tudatosság, amiről az imént szóltunk, úgy a kalendáriumról sem mondhatjuk ezt. A kalendárium megfelelt ugyan a hordozó, létrehozó és használó kisnemesi jellegű rétegek tradicionális, vidékies életmódjának, alacsony színvonalú, differenciálatlan, populáris ízlésének, mindennek azonban inkább öntudatlan kifejezője, kiszolgálója, megfelelője volt. Ennek a biztonságos, sőt emelkedő, de mégiscsak tradicionális életformának felelt meg az éves megjelenésű kommunikációs eszköz, a kalendárium, s ennek szinte minden részlete: a megmaradt jóslások, a kalendáriumi rigmusok, az évenkénti periodicitású hírközlés, a kisnemesi porták, a diákélet, a szétszórtan élő kisértelmiség, a disznótorok és esküvők, névnapok és főispáni beiktatások, a lassú folyású vidéki társasélet kedélyes és vaskos humorú világából ide, s viszont áramló anekdoták, adomák, bölcsességek, csattanós történetek, s néhány most kiformálódó újabb tartalmi elem is.

Az újabb tartalmi elemeknek két csoportja volt. Az egyik a gyakorlati tanácsok jól körülhatárolható köre. Természetesen régebben is voltak a kalendáriumban egészségügyi, az életmódra és a mezőgazdasági termelésre vonatkozó, s néha állatgyógyászati tanácsok. Ezek azonban lényegében mind részben asztrológiai alapú, részben nagyon tradicionális, évezredes tudást továbbadó tanácsok voltak. Most azonban ennél frissebb, de mégis tradicionális tudás jelent meg a kalendáriumokban. A házi, ház körüli munkák köréből nagyon sok olyan gyakorlati tudnivalót, tudást, fogást, technikát közöltek, ami az utolsó 100–200 év köznemesi, kisnemesi szintű életmódjában, mindennapi életvitelében, kiérlelt életkultúrájában mint közkeletű tudás, technika felhalmozódott. Csak a példa kedvéért említjük meg, hogy a tanácsok a hús eltartási módjától, köményes pálinka készítésétől, kenyérsütési fogásoktól és az ecet kezelésétől a csizma vízhatlanításán, a rágcsálók távoltartási módján, viaszgyertya öntésén és molyirtáson át a serfőzésig, a gyümölcsök eltevési módjáig és különféle receptekig terjedt. A tanácsoknak ez a csoportja nem hozható összefüggésbe a korábban tárgyalt felvilágosító törekvé-

sekkel, attól független spontán alakulás. Ugyanez nem állítható ilyen kategorikusan az egészségügyi és mezőgazdasági tanácsokról.

A gazdálkodási tanácsok is sok, a megelőző 100–200 évben felgyűlt új tapasztalatot, megfigyelést, a hagyományokba beépíthető új technikát közvetítettek – például a méhészkedésről, gyümölcstermesztésről –, de emellett a századvégre megjelentek a modern racionális agrokultúra bizonyos elemeit, s új kultúrákat propagáló cikkek is. Az ipari növények, kender, len, dohány, a pillangós takarmányok, répafélék, a burgonya és kukorica termesztéséről, a trágyázásról, az istállózó-takarmányozó állattartásról, a marhavészről szóló újszerű cikkek nyilván összefüggésben voltak a felvilágosult abszolutizmus felvilágosító agrárirodalmával, s a felvilágosult rendiség kibontakozó mezőgazdálkodási törekvéseivel. Az említett cikkek azonban 40–50 év alatt (1770–1820) olyan elszórtan jelentek meg, s olyan töredékesen tárgyalták témájukat, a gazdálkodás alapvető rendjét nem is érintve, hogy nem álltak össze hatékony felvilágosító programmá. Az új elvek még inkább csak az árutermelő fő- és köznemesség majorsági gazdálkodásában hatottak, a második szinten még nem nagyon.

Az egészségügyi tanácsok között is zömmel a tradicionális kisnemesi kultúrában használatos házikúrák, gyógyító főzetek stb. leírását találjuk, de megjelennek a felvilágosodás szaporodó egészségügyi irodalmának járványvédelmi, higiéniai stb. gondolatai is.

Ha összességében nézzük a kalendáriumok tanácsadását, akkor az új elemek megjelenése ellenére az egészet inkább a tradicionalizmus jellemzi. Az új elemek nem jelentek még meg olyan erővel, hogy képesek lettek volna a tradicionalizmus szerkezetét, alapjait megbontani. Az asztrologikus-mágikus világképhez képest viszont történelmileg előrelépés ez a fajta tradicionalizmus is. Az ilyenfajta tradicionális gyakorlati tanácsadás klasszikus korszaka a kalendáriumban az 1730 és 1820 közötti időszak.

Az újabb tartalmak másik csoportja a pénzviszonyok bővülésével, a pénzforgalom élénkülésével függött össze, s inkább előre mutató jelenség volt. A vásárnaptár és postajáratok közlése mellett ekkor váltak állandóan közölt információvá a *pénznemek átváltását,* a *kamatokat* és a *cselédbéreket mutató táblák.* Például az 1784-es váci naptár alcímében is hangsúlyozza, hogy az olvasók hasznáért közli a „mostani aranyok, petákok, máriások, intereses és szolgálati bérek tabelláit". Az 1805-ös budai kalendárium is felhívja a figyelmet a „Folyó pénzek külső érdemét és a szokott uzsorát" mutató táblákra.

„Kalendáriumok ezen szép könyvtáram"
(az olvasók)

Ha az olvasók szempontjából summázzuk a tartalmi változásokat, akkor ismételten csak a változások sajátos kétarcúságát kell hangsúlyoznunk. Egyfelől kétségtelenül érzékelhető a fejlődés sok jele. Így elsősorban az asztrologikus jóslások csökkenése, bizonyos típusainak eltűnése, a tájékoztató és a szórakoztató anyag gyarapodása, a mindennapi gyakorlati tanácsok körének átformálódása, a pénzforgalom növekedésével, a bérmunka terjedésével kapcsolatos újabb információk megjelenése.

A változások azonban, a korlátozott fejlődés bélyegét viselték. Az asztrológiai elemek nem tűntek el teljesen. A tájékoztatás megmaradt a referálás szintjén, mennyisége is kevés, s egyébként is csak évenkénti periodicitású volt. A szórakoztató irodalmi

anyag ízes magyar nyelven íródott, de nem emelkedett magas színvonalra. Az alacsonyabb művelődési szint ízlésének felelt meg, s a felvilágosodás eszméinek csak roppant halvány nyomai fedezhetőek fel benne. A mindennapi gyakorlati tanácsokra is inkább valamiféle kiteljesedő tradicionizmus a jellemző, s nem a racionális felvilágosítás. S csaknem teljesen hiányzott a felvilágosító célzatú ismeretterjesztés.

A tartalom kétarcúsága mögött a kalendáriumot hordozó, használó rétegek kétarcúsága, s az egész gazdasági-társadalmi fejlődés korlátozottsága húzódik meg. A szatmári béke utáni konszolidáció, gyarapodás, a 18. század második felére kibontakozó gazdasági konjunktúra, a napóleoni háborús konjunktúra, a gyapjúkonjunktúra, az árutermelés élénkülése, majd a tömeges árutermelés kifejlődése magával hozta a nemesség jelentős rétegeinek megerősödését, felemelkedését. Elősegítette a mezővárosi parasztpolgárság megerősödését, s áttételesen a mezővárosi kézművesrétegek gyarapodását is. Sőt megérintette a jobbágy-parasztság kedvező körzetekben élő felső rétegeit is. Az életmód külsőségeiben, az életvitelben stb. megjelentek polgárias vonások is. Egészében azonban a fejlődés nem tudott kibontakozni, a gazdasági-társadalmi folyamat nem volt eléggé lendületes, nem volt benne átütő erő, mert a gazdaság és a társadalom még a feudalizmus béklyóiban szenvedett, alapjaiban feudális járadékra és robotra alapozódott a termelési mód. Az abszolutizmus bénító súlya alatt az ideológia és a politikai mozgások sem tudatosíthatták széles körben az ellentmondást. Így a kulturális, művelődési és kommunikációs fejlődés sem lehetett igazán lendületes. Nem volt nagyszámú értelmiség, nem jöhettek létre a szellemi élet új központjai, életerős, meghatározó intézményei, a modernebb kommunikációs formák. Nem történt igazán radikális kommunikációs eszközváltás, a sajtó csatornái sem alakultak ki. Ennek a helyzetnek egyik, sőt vezető kommunikációs eszköze a szélesen elterjedt, évenkénti periodicitású kalendárium. Tipikus olvasói olyan rétegekből kerülnek ki, amelyek emelkednek, megerősödnek, életmódjuk új elemekkel gazdagodik, beemelődnek az írásbeli kultúrába, az olvasóközönség soraiba, de nagy többségük a tradicionális termelési módból, technikából, a hagyományos életmódból nem lép ki, s inkább a tradicionális alapokon következik be valaminő kiteljesedettségük. Ennek az olvasói állapotnak adekvát kommunikációs eszköze a kalendárium az újságok széles elterjedése előtti időszakban. A kalendárium annyira sajátja ennek a tradicionális életformának egész tartalmával, ízlésvilágával, a megvásárlás szertartásával, a használat és az olvasás módjával, a bejegyzések menetrendjével, az olvasottak idézgetésével, gyakori felemlegetésével, hogy szinte az életforma rituális velejárójának, mintegy liturgikus könyvnek kell tartanunk.

A kalendárium terjedése, rendszeres használatba vétele ennél a társadalmi-művelődési blokknál kétségtelenül előrelépés volt, s jelentős művelődési fejlődésként is felfogható. A századforduló tájától azonban már egyre többen inkább azt veszik észre és teszik szóvá, hogy akik a kalendáriumig eljutottak, egyben meg is rekedtek ott, főleg az elmaradottabb vidékeken. A kalendárium lassú periodicitásának, tartalmának, színvonalának ismeretében világos, hogy akik a felvilágosodás, a művelődési emelkedés szószólói voltak inkább, ezt a megrekedést hangsúlyozták és bírálták. Szerették volna, ha a kalendárium olvasói eljutnak a komolyabb, színvonalasabb olvasmányokig, s a rendszeresebb újságolvasásig.

Kulcsár Andorján összegyűjtött jó néhányat azokból a megnyilatkozásokból, amelyek 1800 táján a csak kalendáriumot olvasó maradi nemest, kisértelmiségit mutat-

ják be.[17] Ilyeneket még a későbbi évtizedekből is gyűjthetnénk egészen Arany Bach-korszakbeli megnyilatkozásáig. Az 1792-ben született Ujfalvy Sándor, erdélyi reformkori politikus – aki emlékiratában életteljes képet festett a 19. század eleji tradicionális köz- és kisnemesi életformáról – leírja, hogy atyja birtokos nemes és megyei tiszt volt, de házukban kalendáriumon kívül más könyv nem volt. Egy táblabíró atyafi, a hagyományokhoz erősen ragaszkodó öreg Keczeli István (1815 körül 80 éves volt) könyvtára Bibliából, Hármaskönyvből és kalendáriumokból állott. Gvadányi falusi nótáriusa így végrendelkezik:

„Hagyom a falusi Nótáriusoknak, . . .
Régtől fogva gyüjtött Bibliothecamat . . .
Kalendáriumok ezen szép könyvtárom
Szépen összekötve vagyon ötvenhárom.
Ennyi esztendőkig viseltem Tisztségem . . .

A fiatal Kármán József művelődési programjában a Nemzet csinosodásában 1794-ben szenvedéllyel mutat rá irodalmi és tudományos hátramaradásunk egyik okára, a „mezei életre", amelyben „a telekjeiken vegetáló cimmel és cim nélkül való földművelők" sokaságánál „az egész könyvtár egy házi és úti kalendáriumból állott". A Tudományos Gyűjteményben 1821-ből olvashatunk a parlagi nemeshez címzett szemrehányó sorokat: „Nem érdemli meg a magyar föld birtokát az, aki soha magyar könyvet venni nem szokott, kinél egyedül kalendáriumok állonganak a dohányos asztalon . . . ellenben tele a fogas czifra ostorokkal, réz, ezüst fokosokkal. Nem igy tartatik fenn a Nemzeti Dísz, nem így a Hazai Fény."

A Hazai és Külföldi Tudósítások cikkírója 1809-ben ingerülten állapítja meg: „Nevezetes tünemény a magyar literaturában, hogy szörnyű nagy számú kalendáriumok jelennek meg és szerencsésen el is kelnek . . . De éppen ezen tapasztalás méltán azon kérdésre adhat alkalmatosságot: hogyan lehet, hogy az a nemzet melly Magyarországon és Erdélyben öt milliomra számlálhatja magát, mégis mindenestől a két magyar újságokból meg nem veszen 2000 exemplárt, más fontos könyvekből pedig alig veszen meg 500-at? ? ?"

Példáink, idézeteink megmutatták a kalendárium funkcionálásának negatív oldalát is. Azt, hogy a köz- és kisnemesi stb. rétegek tömegei beemelődve az olvasóközönség soraiba nem jutottak túl a kalendáriumokon. (S tegyük hozzá, hogy a kor ponyvairodalmi termékein.) Felmerül azonban, hogy a kalendárium esetleg eljutott a legalsó, Kosáry által harmadiknak nevezett paraszti szintre is. Gyakran találkozunk olyan megfogalmazásokkal, amelyek már igen korai időkben a kalendáriumot mint „népi", paraszti olvasmányt emlegetik, ezért ezzel, az itt egyébként szükségesnél kicsit részletesebben foglalkozunk.

A „nép" nehezen kezelhető fogalmától most tekintsünk el, s nézzük, hogy a parasztság alatt kiket érthetünk. A paraszti sorban, vagy ahhoz közeli szinten élő kisnemesség körében csaknem időszakunk elejétől akadt egy-egy kalendárium-olvasó. Ezek száma idővel szaporodott. A mezővárosi paraszt-polgárság elitjénél szintén számolhatunk a kalendárium-használattal. (Ezekben a városokban már jobb iskolák, sőt kisgimnáziumok is voltak.) Több olyan fennmaradt kalendáriumot ismerünk, amelyet paraszt-polgárok használtak.[18] Sőt, egy kortárs szerzőtől is van bizonyítékunk. Kis Bálint, szentesi

református lelkész, amikor 1829-ben leírta a szentesi polgár-parasztok századeleji életmódját, többek között ezt jegyezte fel: „Függött a falon a gerenda alatt egy kis tükröcske, rendszerént abban a tokban, melyben a zsidótól megvevődött, ez alatt függött a kefe, csörgemetsző, olló és kalendárium."[19]

Ami a jobbágy-parasztságot illeti, legelőször is azt kell tekintetbe venni, hogy milyen fokú volt írni-olvasni tudása. Benda Kálmán megvizsgálta, hogy Mária Terézia-féle 1768-as felmérésnél a falusi elöljáróság milyen arányban tudta aláírni a nevét. Becslése szerint „országos átlagban a községi elöljárók (tehát a paraszti elit) legfeljebb 12–15%-a tudott írni".[20] (Ebben sok mezőváros elöljárósága is benne van.) Az első, s kivált a második Ratio Educationis után javult ugyan a népoktatás hatékonysága, de az írni-olvasni tudás terjedése az olvasni valók piacán mindig csak később 20–25 év múlva érezteti hatását. A kalendárium használatához, kezeléséhez egyébként is több tudás, készség kívántatik, mint az egyszerű betűzéshez. Az olvasás technikáját lassan elsajátítók, s még lassabban készséggé fejlesztők hamarabb vesznek egy életre szóló, mindig újra olvasandó bibliát, imádságos és énekes könyvet, ájtatos irodalmat, sőt még időnként a vásáron egy-két krajcáros ponyvát, históriát, hírverset is, mintsem hogy évenként rendszeresen megvegyenek egy évente nagyrészt el is avuló kiadványt. (Amire egyébként nem is nagyon volt szükségük.)

Több nagyon részletes – egyébként polgár-paraszti, szabadparaszti hagyatéki leltárt ismerünk, amelyben van szó „ócska Bibliáról", „öreg Soltárról", „Szikszai Pietét könyörgéseiről", „Szentek hegedüjéről", „Cathekizmusról", de nincs adat kalendáriumról. Kis János evangélikus szuperintendens emlékezése is feltevésünk mellett szól. Ő az ország legfejlettebb vidékén, a Kisalföldön született 1770-ben, jómódú telkes jobbágyok fiaként. Szülei már olvasó emberek voltak. Emlékezésében tételesen is felsorolja azokat a könyveket, melyek egy kis alacsony polcot ékesítettek, s melyeket szülei által kivált ünnepi napokon használtatni látott.[21] Kalendáriumokról azonban nem szól.

A századforduló után gyerekeskedő jobbágy-származású értelmiségiek sem írnak a kalendáriumról. Pl. a telkes jobbágy gyermekeként 1799-ben született Táncsics sem, aki pedig 1820-ig élt falujában, s a Pályám emlékezetében aprólékos gonddal rajzolta meg gyermek- és ifjúkora szellemi környezetét. Említi Árgyilus király, Stielfried és Brunczwik históriáját, s egy ájtatos könyvet, de kalendáriumról nem tesz említést.[22] Pedig azt sem lehet mondani, hogy nem tartotta fontosnak a kalendáriumot, hiszen idősebb korában sokat foglalkozott a parasztnépet oktató, emelő naptár gondjával. A hallgatás nem lehet véletlen, hiszen amikor a 19. század végén valóban általánossá válik a parasztságnál a kalendárium, az akkor felnövő Veres Péter, Szabó Pál, Tamási Áron, Sinka István stb. nem felejtik ki gyermekkoruk leírásából.

Még egy, tételünket bizonyító adalék: Táncsics az 1820-as években Izsákon tanítóskodott, s erről azt írja, hogy előtte a gyerekeknek nem volt olvasókönyvük, „hanem ki-ki hozott magával olyat, amilyen éppen a háznál a mestergerendán volt, többnyire különféle kisebb, nagyobb imakönyv . . ."[23] A 20. század elején Móra szintén az izsáki gyerekekről írta, hogy nem volt tankönyvük, de ekkor már kalendáriumot vittek otthonról.

Ha az 1776-os példányszámokat egybevetjük a kalendáriumfogyasztóként elismert rétegek számával, akkor nyilvánvaló, hogy ilyen példányszámból nem is nagyon juthatott jobbágy-paraszti kezekbe. A könyvtárakban, múzeumokban, magángyűjtemé-

nyekben fennmaradt kalendáriumok használói között található református pap, tanító, kajári plébános, debreceni paraszt-polgár, miskolci csizmadia, szabó, sátoraljaújhelyi asztalos, tibai és tapolcafői kisnemes, selyemteleki nemesi birtokos, veszprémi polgár stb., de jobbágy-paraszti használat nyomát nem leltem sehol, egészen az 1830-as évekig. Joggal ellene lehet vetni, hogy a jobbágyok által használt kalendáriumoknak volt a legcsekélyebb esélyük, hogy fennmaradva bekerüljenek közgyűjteményeinkbe, tehát ez a hiány még önmagában nem zárja ki a paraszti olvasást. Figyelembe véve azonban egyéb érveinket is, nem valószínű, hogy az 1830-as évek előtt számottevőbb paraszti kalendáriumhasználattal kellene számolni.

A kalendáriumok anyaga természetesen már korábban is hatással lehetett a népi kultúrára, a folklórra. Hiszen a kalendárium használók egy része átmeneti helyzetben volt az írásbeli kultúra és a szóbeli kultúra folklór változata között. Gondolunk itt a szabad-parasztságra, a mezővárosiakra, s a paraszti sorban élő kisnemesség egy részére. Köztes, sőt közvetítő helyzetben volt a kalendárium használók egy másik csoportja is. Így a nép között élő, vele intenzívebben érintkező kisnemesség, kisértelmiség (papok, tanítók, kántorok, nótáriusok stb.). A kalendáriumok, s vele együtt a ponyvák olvasói az írásbeli kultúra bizonyos elemeit tovább adták a népi, paraszti szintnek a harmadik szintnek.

Szerkesztők, kiadók, példányszámok, terjesztés

Ha a kalendáriumok szerkesztőiről, a kiadókról, a példányszámokról és a terjesztésről ejtünk szót, akkor is azt fogjuk látni, hogy korszakunkban a kalendárium intézménye kétarcú jelenség.

A kalendáriumok íróiról, szerkesztőiről keveset tudunk. A naptárrészt továbbra is, s ezután is mindig tudós csillagászok, matematikusok szerkesztették. A vásárnaptárt többnyire közhivatalnokok állították össze, s adták el esetleg több kiadónak is. A naptárak egyéb anyagainak szerkesztésében, összeszedésében fontos szerepük volt a nyomdászoknak is, akik többnyire tanult, valamennyire iskolázott emberek voltak. Legtöbbször azonban voltak segítőik, jobbára kevésbé ismert tollforgatók. Elszórt, s itt nem részletezendő adataink alapján azt lehet feltételezni, hogy lényegében a Kosáry által második szintnek nevezett kulturális blokkhoz tartoztak szemléletben, színvonalban és stílusban egyaránt. Többségében alkalmi írogatók voltak, mint a kollégiumi diákköltészet, a ponyvairodalom és a románok szerzőinek java része. Tudatos „művelődéspolitikai" elgondolásról, felvilágosító célokról esetünkben egyáltalán nem beszélhetünk. A szerkesztés mikéntje esetlegessége mindenképpen a kalendárium elmaradottságát mutatja.

A kalendáriumkiadó helyek területi elhelyezkedése viszont arra utal, hogy a naptár terjedése összefügg a gazdasági-társadalmi emelkedéssel, a tömeges árutermelés kialakulásával, a pénzforgalom élénkülésével, a bérmunka terjedésével. Szinte valamennyi kalendáriumot az ország fejlettebb vidékein, forgalmi központjaiban adták ki. A sort a fejlett északnyugati részen kezdhetjük: Pozsony több kalendáriumával, Nagyszombattal, s folytathatjuk végig a Duna mentén a híres győri, komáromi, váci kalendáriummal, a kicsit később induló esztergomival, végül Pest és Buda több naptárával fejezhetjük be. Az északkeleti kereskedelmi útvonal mentén Kassán jelent meg több kalendárium. Az ország gazdasági súlypontjának áthelyeződésével párhuzamosan részben már a 18.

század végén, részben a 19. század elején az ország középső és délebbi részein, az Alföldön és az Alföld peremén indulnak naptársorozatok. Tovább szaporodik a pesti naptárak száma, jelentősége, s Pécsen, Szegeden, Temesváron, Nagyváradon, Debrecenben és Miskolcon is adnak ki naptárakat.

A példányszámok is igen gyorsan emelkednek. 1775-re kb. 80 ezerre nőtt az országban kiadott összes naptárak példányszáma, s 1822-ig ez több, mint megháromszorozódik, megközelítve a 300 ezret.[24] 1822-ben 19 nyomdában összesen 29 féle kalendárium jelent meg. Ebből 13 volt magyar (167 ezer), 11 német (117 ezer), 2 szlovák (10 ezer), 2 szerb, ill. horvát (5500), 1 román (1500). Az egy naptárfajtára eső átlagos példányszám tízezer körül mozgott.

Gondot okozott viszont e nagy kalendáriumtömeg időben való eljuttatása a fogyasztókhoz. Kisebb részben a nyomdászok maguk, nagyobb részben a nyomdák bizományosai, a könyvkötők forgalmazták a naptárakat. A lassan szaporodó könyvkereskedők szerepe ebben jelentéktelen volt. A nyomdászok és a könyvkötők egyformán az országos és a heti vásárokon árulták portékájukat. Az Hazai és Külföldi Tudósítások 1809-es cikke szerint az augusztusi pesti vásárt kalendárium vásárnak nevezték. Az egy évszázadon át rendszeresen komáromi vagy győri kalendáriumot vásároló tapolcafői kisnemes família tagja Bán Imre, a 19. század elején rendszerint szeptemberben vagy októberben vette meg a naptárt. Gvadányi, aki a részletekben mindig realisztikusan pontos, s ezrede hosszabb ideig feküdt is Szatmárban, így beszélteti a kalendáriumvásárlásról a peleskei nótáriust:

„Lutza vásárra menvén feleségem,
Minden esztendőben újjat vett ő Tarpán,
Mellyel kedveskedett új esztendő napján."

A nehézkes közlekedés miatt már augusztusra ki kellett nyomni a következő évre szóló naptárt, hogy az ország távolabbi vidékeire is időben eljuttathassák. Az árusítás augusztusban kezdődött Pesten, s más kiadói központokban, s lassan haladt a szélek felé, hogy decemberre a szatmári végeket is elérje.

Összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy 1730 és 1820 között a magyar kalendáriumokban nőtt az újdonságok részaránya a hagyományos, szocializálható ismeretek rovására, de a tradicionális tartalmi elemek továbbra is túlsúlyban maradtak. Ez a kettősség, a fejlődés, ill. annak korlátozott volta, jellemzi korszakunkban a kalendárium egész létezésmódját akár létrehozásának mikéntjét, akár tartalmát, terjedését, ill. terjesztését, akár funkcionálását, használatát tekintjük. Ez a kalendárium felelt meg a használók (az ún. „második szint") fejlettségének, életritmusának, szükségleteinek és igényeinek.

Ehhez hasonló helyzet alakul majd ki a 19. század második felében, amikor a magyar parasztság tömegei kezdik használni a kalendáriumot. Akkor is egy emelkedő, megerősödő társadalmi-kulturális blokk adja majd az olvasók tömegét. E blokk életmódja is gazdagodik új elemekkel, de a nagy többség nem lép ki radikálisan a hagyományos termelési technikából, életmódból, s inkább a tradicionális alapokon következik be bizonyos kiteljesedettség. Ennek a korlátozott fejlődésnek tipikus kommunikációs eszköze az évenkénti periodicitású kalendárium.

JEGYZETEK

[1] A társadalom kommunikációs rendszerével kapcsolatos gondolataink, kérdésfeltevéseink forrása: *Szecskó Tamás:* Kommunikációs rendszer – köznapi kommunikáció. Bp. 1971. Különösen: 104–116. Itt jegyezzük meg, hogy a kalendáriumokkal kapcsolatos kutatásunk alapötlete az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában született meg.

[2] A régi kalendáriumokkal foglalkozó irodalmat legrészletesebben közli *Gelléríné Lázár Márta:* A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában. Századok 1974/5–6. 1232–33.; Lásd ezen kívül: *Kovács I. G.:* A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században. TSz. 1980/1. 163–164. Jegyzetek.

[3] Az ismeretek két fajtájának megkülönböztetését, s további gondolatmenetünk alapját Angelusz Róberttől vettük. *Angelusz R.:* Kommunikáló társadalom. Bp. 1983. 1–54. Két idézetünk a 17. és 19. oldalról.

[4] *Gárdonyi Albert:* A XVIII. század legkeresettebb könyve. Magyar Könyvszemle 1941. 232–44.; *Fallenbüchl Zoltán:* A tiszti címtárak története Magyarországon. Tört. Stat. Évkönyv. 3. 305–21.; *Scherman Egyed:* Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Bp. 1928.

[5] *R. Mandrou:* Histoire de la civilisation française. Paris, 1958.; *uő.:* Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban. Századok, 1970/1. 118–123.

[6] *Rudolf Schenda:* Volk ohne Buch, Studien zur Sozialgesichte der Populären Lesestoffe 1770–1910. Frankfurt a. Main. 1970. 281.

[7] I. m. 282.

[8] *Wilhelm Heinrich Riehl:* Der Volkskalender im 18. Jahrhundert, 1852.

[9] *Reinhard Wittmann:* Der lesende Landmann. Zur Rezeption aufklärischer Bemühungen durch die bauerlichen Bevölkerung im 18. Jahrhundert. In: *H. Ischreyt:* Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts. Köln–Wien, 1973.

[10] *Gárdonyi* i. m. 236.

[11] *Kókay György:* Gondolatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789–1790-ből. OSzK Évkönyve, 1959. Bp. 1961. 292–301.

[12] Jól tudtuk hasznosítani a Kosáry hatalmas művelődéstörténeti monográfiájában felvázolt társadalmi és művelődési modellt. *Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.

[13] A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk.: *Kókay György,* Bp. 1979. 22.

[14] Az ide vonatkozó gazdag irodalomból néhány fontosabb mű: *György Lajos:* A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934.; *Pogány Péter:* A magyar ponyva tüköre. Bp. 1978. *Bán Imre–Julow Viktor:* Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964.; *György Lajos:* A magyar regény előzményei, Bp. 1941.; *Kulcsár Adorján:* Olvasóközönségünk 1800. táján. Bp. 1943.

[15] *Kosáry Domokos:* Népiskolák Magyarországon 1771-ben, Pedagógiai Szemle, 1975. 674–79.

[16] *Benda Kálmán:* A felvilágosodás és a paraszti műveltség a 18. századi Magyarországon. in: Emberbarát, vagy hazafi? Bp. 1978. 287–308.

[17] *Kulcsár A.* i. m. 34–35.

[18] 650 darab korszakunkban megjelent, nagyrészt bejegyzésekkel ellátott kalendáriumot vizsgáltunk meg könyvtárakban, múzeumokban és magángyűjteményekben.

[19] *Idézi:* Hanák Péter (szerk.): Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980. 145.

[20] *Benda K.* i. m. 298.

[21] Kis János szuperintendens emlékezései életéből maga által feljegyezve. Bp. 1890. 24.

[22] *Táncsics Mihály:* Pályám emlékezete. Bp. 1978. 39.

[23] I. m. 76.

[24] *Kovács László:* Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizetében. Magyar Könyvszemle, 1899. 359–66.

SUMMARY

Gábor I. Kovács: The calendar as a typical means of communication for limited development, 1730–1820

The paper studies the evolution, development, and changes in the function and forms of the social existence of the calendar as an institution of communication. It explains the development of the calendar basically with early capitalist development, with the increased significance of time and dates. It presents in brief the structure, elements of content, functions and astrological universe of the traditional calendar as evolved in the 16th–17th centuries. Subsequently it studies changes of the content, the appearance of new functions of Hungarian calendars between 1730 and 1820, the circumstances of the creation and spread of calendars and the circle of their readers. The functioning and use of the calendar is also presented, together with its place in the structure of culture. The author finds this type of publication to be associated essentially with the lower level of the culture of the nobility, with the traditional common and lower gentry. It was an organic element of the life style of this social and cultural layer in its classic, mature form. It was a layer on the ascendance economically and culturally, reaching the use of written literature, which, however, did not abandon the traditional form of production and technology because of the limited development in general. According to the analysis the entire way of the existence of the calendar shows this double-faced feature. The calendar of annual periods can be regarded as a typical means of communication of limited development.

РЕЗЮМЕ

Габор И. Ковач: Календарь – типичное средство коммуникации ограниченного развития 1730–1820

В реферате рассматривается возникновение, формирование функций, изменения форм существования календаря как коммуникационной институции. Автор объясняет возникновение календаря в основном развитием раннего капитализма, возросшим значением времени и сроков. Кратко показаны структура элементы содержания, функции и астрологическую картину мира традиционного календаря 16–17 века. Затем автор исследует изменения содержания, появление новых функций, условия создания календарей, их распространение, круг читателей календарей в период с 1730 до 1820 г. Он показывает и то, как функционировал календарь, как им пользовались, какое место он занимал в структуре просвещения. Он нашел, что этот вид изданий можно связать по сути дела с низшим уровнем культуры дворянства, с традиционной культурой беспоместного и мелкого дворянства. Календарь в то время был органическим элементом культуры этого социального и культурного слоя. Речь идет о находящемся на подъеме с экономической, культурной точки зрения, освоившего грамоту слое, который, однако, из-за того, что общее развитие в то время было замедленным, не выходил из традиционного способа производства и техники производства. Согласно анализу весь образ существования календаря показывает эту двойственность. Календарь выходящий с головой периодичностью можно считать типичным средством коммуникации ограниченного развития.

NAGY ENDRE

NÖVEKEDÉSI PÓLUS, LEGITIMITÁS, NOTABILIZÁCIÓ

A gazdasági növekedés problémája már évtizedek óta a közgazdászok érdeklődésének homlokterében áll, nemcsak a nyugati, hanem a szocialista országokban is. Az e kérdéskört megközelítő számos aspektusok egyike, amely a gazdasági növekedést mint *térben* zajló folyamatot tekinti, eredetében gazdaságföldrajzi jellegű és vizsgálódásaiban arra koncentrál, hogy a gazdasági fejlődésnek milyen előfeltételei és következményei vannak egy földrajzilag meghatározott kisebb vagy nagyobb régióban vagy településen.

Jelen tanulmányunkban azokkal a közgazdasági, politológiai és közigazgatástani elméleti problémákkal foglalkozunk, amelyek részint egy kutatási hipotézis kidolgozása, részint az első kutatási eredmények nyomán felvetődtek,[1] s ennek során kísérletet teszünk arra, hogy a lokális gazdasági fejlődésnek a makrotársadalmi környezettel való összefüggéséből néhány döntő mozzanatot legalább vázlatosan tárgyaljunk.

Kutatásunk elméleti hipotézisének kidolgozásakor átvettük a francia térgazdaságtani iskolától és bevezettük a növekedési pólus fogalmát.[2] Maga a fogalom 1950-ben keletkezett és a Quarterly Journal of Economics-nak *Economic Spaces: Theory and Applications* című kötetében jelent meg, francia nyelvterületen pedig 1955-ben. Mi a fogalmat F. Perroux és J.-R. Boudeville munkáiból vettük át.

De a növekedési pólus, a polarizált tér fogalma nem ismeretlen a hazai gazdaságföldrajzi és közgadasági szakirodalmunkban sem. Ismerteti a növekedési pólus fogalmát Fodor László,[3] s a különböző tértípusokkal foglalkozik Horváth Gyula is.[4] Komló László a tőkés országok mezőgazdaságának iparosodását tárgyalva használja a növekedési pólusok egyik típusának, az ún. integrációs pólusnak a fogalmát.[5] Kóródi József a területfejlesztési tervek szintetizálása kapcsán utal a növekedési pólusokra, amelyek „földrajzi helyzetük, gazdasági potenciájuk volumene és minősége, valamint társadalmi kapcsolatok intenzitása és jellege szerint *integrál hatást fejtenek ki környezetükre*".[6] Egészében érdekes összefüggésben merül fel a növekedési pólus fogalma Forgács Katalinnál, aki a mezőgazdasági termelés kapitalista viszonyok közötti átalakulását elemezve rámutat, hogy a munkának a tőkével való helyettesítése, ami a hatalmas technikai fejlődésnek köszönhető, oda vezet, hogy az ún. felső pólusokról, a mezőgazdasági nagyüzemekről a súlypont a családi gazdaságokra, a középszintű fejlődési pólusokra helyeződik át, s e folyamaton belül „állandóan végbemegy a polarizáció anélkül, hogy a régi értelemben vett pólusok kialakulásához vezetne".[7]

Mindezek ellenére a növekedési pólus fogalmát hazai empirikus kutatásokban még nem alkalmazták, aminek hasonló lehet az oka, mint a telephelyelméletek elvetésének, amelyekről Erdei Ferenc még az ötvenes évek végén,[8] Enyedi György pedig újabban

kimutatta,[9] hogy – mivel kapitalista viszonyok között lettek kidolgozva – a mi viszonyaink között alkalmazhatatlanok. Jogos tehát a kérdés: miért folyamodtunk a növekedési pólus fogalmához?

A válasz tárgyalásához bevezetésként a gazdaságtani és szociológiai megközelítés különbségét kell megvizsgálnunk.

Gazdaságtan és gazdaságszociológia

Keynes óta egyre erősödik mind a szociológusok, mind a közgazdászok részéről a közgazdaságtan szociologizálására irányuló törekvés. Csak néhány karakterisztikus elméleti megközelítésre hivatkozunk. G. Eisermann a közgazdaságtan elmélettörténetét tekinti át Keynestől a svéd közgazdasági iskoláig, s arra a következtetésre jut, hogy „a gazdasági valóság társadalmasult embereknek időben zajló alkalmazkodási folyamata a folyton változó adottságokhoz,"[10] minélfogva a szociológia és közgazdaságtan szétválasztása elveszítette létjogosultságát. Más megfontolások eredményeként jut hasonló következtetésre T. Parsons. Szerinte ki kell fejleszteni a gazdasági folyamat azon tényezőinek elméletét, amelyek *részben* a gazdaságon kívül helyezkednek el. Ezek a tényezők a gazdasági intézmények, amelyek ún. sematikát alkotnak, amely keretében az aktorok javak termelésével és elosztásával foglalkoznak, s akiknek cselekvése a társadalom egy alrendszerét alkotja. Az alrendszer működését egy általános cselekvéselmélet keretében lehet értelmezni.[11] Némileg hasonlóan közelíti meg a kérdést J. von Kempski, aki szerint azonban nincs szükség külön gazdaságszociológiára. A szociológia és a gazdaságtan (valamint a politológia is) a tudományok egy típusába tartoznak, valamennyien cselekvéstudományok. A szociológiának a közgazdaságtan fejlődését kell alapul vennie, s miként pl. a pénzügytan integrálódott a gazdaságtudományba, úgy kell egyesülniük a szociológiának, a közgazdaságtannak (és a politológiának) egy egységes cselekvéselméletbe, amelyet ő matematikai szociálteóriának nevez.[12]

Nálunk a legnagyobb hatást az ilyen s hasonló törekvések közül Polányi Károly gazdasági antropológiája gyakorolta, aki az ún. szubsztantív szemléletet javasolja és ennek alapján igyekszik maga is elemezni a gazdasági jelenségeket. Ez a szemlélet a gazdaság fogalmába integrálja a gazdaságilag releváns intézményeket mint a gazdaságot integráló képződményeket (egészen hasonlóan, mint Parsons), a rokonságot, az elosztási központokat és az árszabályozó piacot.[13] Polányi elméletéből főként a redisztribúcióra vonatkozó tanokat vette át Szelényi Iván[14] a hetvenes évek közepén, s az ő nyomdokain haladva, majd később tőle alaposan eltérve haladtak azok a követői, akik a közigazgatás és az érdekérvényesítés összefüggéseiről folytattak empirikus, majd elméleti vizsgálódásokat.[15]

Mi azonban eltérünk ezektől a törekvésektől és Max Weberhez megyünk vissza. Weber szerint abban a felfogásban, amely „abban a hiszemben, hogy a mind előbbrehaladó tudományos munkának oly módon kell orvosolnia a gazdasági szemléletmód 'egyoldalúságait', hogy *általános* társadalomtudománnyá alakítja ki, mindenekelőtt az a hiba, hogy a 'társadalminak', vagyis az emberek közötti kapcsolatoknak a szempontja csak akkor rendelkezik a tudományos problémák elhatárolásához szükséges határozottsággal, ha melléje teszünk valamilyen különleges tartalmi állítmányt".[16] Ezért a gazda-

ságtan feloldása valamilyen általános cselekvéselméletben éppúgy nem fogadható el, mint az, ha valaki azon az alapon, hogy a szociológia az életkor (pl. az öregség) által meghatározott szociális kapcsolatokkal, intézményekkel stb. is foglalkozik, a szociológiát a biológiai tudományokhoz sorolná. Az, hogy az állam egyre nagyobb mértékben részt vesz a gazdasági folyamatokban még nem jogosít fel bennünket arra, hogy az államot a gazdasági folyamat ugyanolyan integráns részének tekintsük, mint a tőkét vagy a munkaerőt, s ezáltal az uralom és hatalom törvényszerűségeit, a hatalom megszerzésére irányuló cselekvéseket lényegileg azonosnak vegyük a javak és a szolgáltatások feletti rendelkezésre irányulókkal. Más kérdésre válaszol a gazdaságelmélet és másra a gazdaságszociológia. A gazdasági elmélet azt kérdezi: „hogyan játszódnék le a cselekvés ideális és emellett tisztán gazdaságilag irányított célracionalitás esetében?",[17] míg a gazdaságszociológia arra keres választ: „mennyiben játszottak egy adott esetben vagy cselekvések átlagában a gazdasági célracionalitásokon túl egyéb célzatok, motívumok stb.?" Ha tehát egy empirikus gazdaságkutatás eltérést tapasztal attól, ahogyan a gazdasági folyamatnak ideális esetben történnie kellett volna, s az ideálistól való eltérés mögött pl. a gazdaságilag célracionálisan irányított viselkedés anyaghiány, üzemzavar, hibás technológiai innováció, vagy más hasonló miatti eltérését találja, még mindig a gazdaság területén mozog. Ha azonban mondjuk, az anyaghiány mögött politikailag motivált munkalassítást fedez fel, lett légyen bár képzettsége szerint közgazdász, szociológus vagy jogász, a szociológia problémamezőjében mozog, mert egy primeren a javak termelésére orientált gazdasági szervezet és a politikai hatalmi szervezet hatásmechanizmusának területén mozog.

Mint Weber mondja: „a közösségi cselekvés strukturális formáinak megvan a maguk 'öntörvényűsége', és ettől eltekintve is minden egyes esetben elképzelhető, hogy konkrét alakjuk kidolgozásában a gazdasági okokon kívül más tényezők is közrejátszottak".[18] *A gazdaságszociológia szférája tehát a gazdaság-autonóm és gazdaságheteronóm cselekvések, illetve e cselekvéseket különböző társulási, közösségi és szervezeti formában megvalósító aktorok között helyezkedik el.* Erről nem lehet valami általános cselekvéstudományi szociálteória absztrakciós szintjén általános kijelentéseket tenni. „Ezzel szemben tehetünk általános jellegű megállapításokat a közösségi cselekvés konkrét strukturális formáinak konkrét gazdasági formákkal való kölcsönösségi fokára vonatkozólag, azaz rögzíthetjük általános formában, hogy kedveznek-e kölcsönösen egymás fennállásának és milyen mértékben, vagy ellenkezőleg, gátolják és kizárják-e egymást, egyszóval: egymásnak megfelelnek-e."[19] Weber aztán e metodológiai bázison elemzi pl. azt a kérdést, hogy a patrimoniális, rendi stb. uralmi típusoknak milyen hatásai vannak természetükből fakadóan a gazdaságra. Nem másnak az általánosításáról van itt szó, mint annak az engelsi fejtegetésnek, amely arról szól, hogy az állam serkentheti vagy gátolhatja a gazdasági fejlődést,[20] s nem másról, mint ennek a metodológiai elvnek a konkrét alkalmazásáról van szó Marxnál akkor, amikor a *Grundrisse*ben kimutatja, hogy a tőke eredeti felhalmozása részben „történelmi folyamatok" eredménye, melynek nyomán egyes rétegeket megfosztottak létfenntartási eszközeiktől.[21]

Nos a növekedési pólus szociológiájának leírásánál ezt a módszert kívánjuk alkalmazni. A növekedési pólus olyan közgazdasági kategóriákkal írható le, mint a vétel és eladás, innováció, beruházás, a motorikus egység húzóhatása a mozgatott egységre,

external economy stb., s a szociológiai elemzés feladata annak kimutatása, hogy a növekedés a póluson belül milyen (politikai, tradicionális, kulturális stb.) tényezőkkel van összefüggésben. Később majd látni fogjuk, hogy a kauzális összefüggésen belül a szocialista állam specifikus legitimáló tevékenysége gyakorolja a domináns hatást.

A növekedési pólus gyökere és fogalma F. Perroux elméletében

Mint már említettük, a növekedési pólus fogalmát F. Perroux-tól,[22] valamint tanítványától I.-R. Boudeville-tól[23] vesszük át, aki a növekedési pólus, polarizált tér stb. dinamikus és statikus modelljeit igyekszik kidolgozni. Ám már az átvétel pillanatában megváltoztatjuk a fogalomnak a természetét és ezzel együtt a kutatásban betöltött funkcióját. A Perroux–Boudeville-féle növekedési pólus *modell,* amelynek az a funkciója, hogy szimulálja a valóságot, s mennél közelebb van az empirikus valósághoz, annál jobb. Ezzel szemben mi ugyanezt a fogalmat nem modellként fogjuk fel, hanem a valóságtól eltérő *ideáltípusnak.* Ennek az a sajátossága, hogy *gondolati konstrukció,* elvonatkoztatás a valóságtól, s ezért abban a formában, ahogyan bizonyos, logikailag egymásnak nem ellentmondó elemekből meg van szerkesztve, a valóságban elő sem fordul. „Minél élesebbek és egyértelműbbek az ideáltípusok, tehát minél *idegenebbek* a valóságtól, annál jobb szolgálatot tesznek mind terminológiai és osztályozási, mind heurisztikai szempontból."[24] A tudományos kutatás folyamán számtalanszor alkalmaznak nem tudatosan ideáltípusokat. Ha pl. egy történész egy csatát elemez, óhatatlanul abból indul ki, hogy felvesz egy ideális helyzetet, amelyben a hadvezérek a saját és az ellenfél seregéről minden információ birtokában vannak, s aztán ezt az ideális képet összeveti a csata valóságos lefolyásával és az ideális képtől való eltérés rögzítésére és az eltérés okainak megmagyarázására törekszik.

Természetesen az ideáltípusnak valóságelemeket kell tartalmaznia. Evidens, hogy mondjuk a reciprocitásnak a primitív népek életéből megkonstruált s azok valóságos csereviszonyait valóságidegen képben összefoglaló ideáltípusa[25] nem alkalmas egy mai falu gazdaságának megértésére, de arra alkalmas lehet, hogy egy mai falu rokonsági kapcsolatrendszerének vizsgálatára alkalmazzuk. Az ideáltípusnak tehát egyszerre kell fejtegetett értelemben a valóságidegenség és a valóságközelség szempontjait és követelményét kielégítenie. Nos, úgy gondoljuk, hogy a Perroux–Boudeville-féle növekedési pólus mint ideáltípus kielégíti e követelményeket.

Perroux maga a növekedési pólus fogalmát általános gazdaságelméletébe helyezte el, amelynek magját viszont a neoklasszikus gazdaságelmélet kritikája alkotja. Így például a Walras-féle egyensúlyelmélet egyenleteinek előfeltételeit bírálva kimutatja, hogy azokban eliminálva vannak a gazdasági folyamat valóságos cselekvői, akik eredendően különböznek egymástól szükségleteikben, hatalmi potenciáljukban, ami – egyéb más követelmények mellett – pl. oda vezet, hogy az 1. sz. egyenletben foglalt követelmény („Nothing for nothing") csak kivételes határesetben teljesül.[26] Egy másik esetben Böhm–Bawerk posztulátumait vizsgálja, amelyek szerint:

1. a hatalom nem áll kívül a gazdasági törvényeken,
2. a gazdasági törvények erősebbek a hatalomnál,
3. ezért a hatalom nem tud tartós hatást kifejteni a gazdasági törvényekkel szemben.

Perroux ezzel kapcsolatban kimutatja, hogy a gazdasági alanyok egyáltalán nem egy tökéletes versenyben, csak árakon keresztül érintkeznek egymással, hanem közvetlenül s erőpozíciójukat érvényesítve. Ezáltal lehetővé válik a monopolhelyzet kihasználása. Fellépnek ún. *aktív egységek,* amelyek számára a környezet többé nem paraméterek együttese, amelyekhez nekik alkalmazkodniuk kellene, hanem olyan változóké, amelyeket ők tudnak változtatni.[27] Ezek az *aktív, motorikus egységek,* amelyek az általuk mozgatott környezetükre hatnak, s a kettő együttese képezi a *növekedési pólust, mint a geográfiai térben elhelyezkedő régiót,* amely azután a maga részéről más régiókkal szemben a motorikus egység szerepét játszhatja.

A motorikus egység lehet egy cég, vállalatok formális vagy informális, nem intézményesített (pl. egy iparág) csoportja. Ebből már az is következik, hogy azok a húzó és indukciós hatások, amelyek a növekedési pólusból kiindulnak, különböző nagyságrendűek lehetnek. Mármost a szokásos versenymodellekben a növekedésre, a fejlődésre vonatkozó döntéseket „a vállalat vezetője hozza, a *maximális nyereségre törekvő egység döntés*hozó szerve, amely a döntést pénzegységben kifejezhető tiszta nyereség maximumának szem előtt tartásával hozza meg". Ez a modell azonban Perroux-t azért hagyja kielégítetlenül, mert így „kimaradnak az elemzésből a *makroegységek* vagy komplex egységek, valamint a gazdaságon kívüli hatótényezők".[28] E pontban bevezeti az *external economy*[29] fogalmát, amely hivatott tartalmazni a gazdaság ama mozzanatát, amelyben a vételi és eladási döntések nem pusztán az árak függvényében vannak meghozva, a vállalatok egymáshoz nem csupán az árak révén kapcsolódnak, hanem amikor a termelőegység profitja függvénye egy másik vállalat vételeinek és eladásainak. Ez utóbbi esetben két vállalat nem csupán árak révén interdependens, hanem hasznos szolgáltatások vétele és eladása révén, s így elemeik függenek az általuk alkalmazott technikától és változásaitól. Az aktív egység hatásai ebben az externális gazdaságban bontakoznak ki. „Aktív egységről akkor beszélünk, ha a saját akciói révén és saját érdekében képes környezetét, azaz azoknak az egységeknek a viselkedését, amelyekkel kapcsolatban van, átalakítani . . . Röviden: az aktív egység környezetét alkalmazza saját programjához, ahelyett, hogy ő alkalmazná programját környezetéhez."[30]

A motorikus egység cselekvései több szintre tagozódnak és ennek megfelelően a kutatásnak több dimenziója van. Ezek a következők:

1. Cselekvés árakon, áramlásokon (pénz, tőke, információ) és anticipációkon, azaz olyan növekedési projektumokon keresztül, amelyek egy adott halmaz többi projektumaihoz megfelelően illeszkednek („kreatív anticipáció");

2. vezetésre és dominanciára irányuló cselekvések (hatalom- és presztízsérvényesítés);

3. cselekvések, amelyek a keynes-i fogyasztási, megtakarítási és beruházási hajlamra hatnak;

4. a növekedésre, fejlődésre, haladásra irányuló cselekvések.[31]

Perroux tulajdonképpen ezeken az elemzési dimenziókon keresztül konkretizálja a növekedési pólus és a motorikus egység sajátosságait, amelyeknek a részletezésébe nincs itt tér belemennünk. Csupán néhány mozzanatot emelünk ki.

Először is a motorikus vagy aktív egység elengedhetetlen tulajdonsága, hogy növekedési rátája egy adott halmazon belül felülmúlja az átlagot. Másodszor a növekedési pólus és a motorikus egység különböző nagyságrendű lehet. Motorikus egység lehet egy gyár vagy egy egész ún. kulcsiparág (mint mondjuk a múlt században a vasútépítés), s

hasonlóképpen a növekedési pólus is lehet mikrorégió, de egy egész kontinens is. A motorikus régió más régiókra húzóhatást három eszközzel fejt ki: városi agglomeráció, meghonosodott motorikus termelési egységek, új iparok létesítése. Egy régió végelemzésben akkor motorikus, ha más régiókban is tartósan megnöveli a fogyasztási és beruházási rátát.[32]

Van azonban a növekedési pólusnak a Perroux-féle modellben két olyan sajátossága, amely nagymértékben megkönnyíti az adaptálását, s végső soron ezek a mozzanatok hordozzák magukban a valóságközelségnek azt az elemét, ami minden ideáltípus alkalmazásánál szükséges. Az egyik az, hogy Perroux az ún. környezeti dinamika egyik elemeként, a népesség és innováció mellett, felveszi az analitikus modellbe az intézményeket is.[33] Mindenekelőtt nagyszámú norma (törvény, rendelet) van érvényben, amelyek a szociális működést orientálják. Másrészt ott van a mai állam, amely asszimilációs tevékenységet folytat, pl. különböző térségekre adókat vet ki, amelyek egyes területek lakóit hátrányosan, másokét előnyösen érintik, s előbbi esetben a lakosok lényegében valamiféle „elhelyezkedési" járulékot fizetnek. Minden régió alá van vetve területi és helyi hatalmaknak, hatóságoknak. Ezek a politikai és közigazgatási hatalmak nem foghatók fel semleges tényezőként. Számunkra ez az elemzési dimenzió teszi lehetővé, hogy kutatásunkba bekapcsoljuk a termelési egység és a helyi, valamint megyei tanács kapcsolatrendszerének vizsgálatát.

A másik fontos sajátossága a modellnek, hogy különbséget tesz a *termelési egység és döntési centrum között.* Egy helyen Perroux kifejti, hogy az aktív egységből kiinduló „néhány jelentősebb húzóhatás a hatalomnak azokra a tényezőire vezethető vissza, amelyeket döntési testületeknek vagy csoportoknak is nevezhetünk, s amelyek az árucsere-folyamatok, a termelékenység és a beruházások anticipációinak és megvalósulásának jelentős súlyt képviselő szervei".[34] Másutt arra utal, hogy a motorikus egység technikai és gazdasági okok miatt az, s azért „nem szabad összekeverni a döntési centrummal, amely hat rá. Gyakran, a fejletlen országokban, a motorikus egység olyan gazdasági és pénzügyi csoportoktól függ, amelyek belső vagy külső közhatalmakkal egyetértésben cselekszenek. Azaz, a legtisztább esetben, nemcsak a növekedést, hanem a terület és népesség fejlesztését is ilyen döntések vezérlik."[35] A növekedési pólus és a döntési centrum közötti különbségtevés és elemzési dimenzió teszi lehetővé számunkra, hogy a *vállalat és a gazdaságirányító szerv kapcsolatát vizsgáljuk. A szocialista gazdasági rendszeren belüli növekedési pólus döntő módon éppen ezen a ponton tér el a növekedési pólus ideáltípusától.* A nyugati vegyes gazdasági rendszerben is van különbség a vállalatvezetés és döntési centrum között, a manager ott is felel a tulajdonosok nagy számú csoportjából egynek, tudniillik a részvényeseknek. „De a vállalatvezetés ott mégsem integrált része a gazdaságirányítás hierarchikus rendszerének, mint nálunk. A fenntartások jogosságának elismerése mellett is tagadhatatlan a tőkés vállalati autonómia és a hazai vállalatok önállóságának jelentős különbsége. A vállalati vezetők politikai elkötelezettsége, a párt szerepe az igazgatók kinevezésében, előléptetésében összehasonlíthatatlanná teszi a képet, amihez még az anyagellátás, a hitelforrások és az értékesítési csatornák központi meghatározottsága is hozzájárul."[36] Ilyen körülmények között a szocialista vállalat mint motorikus egység cselekvései közül nyilvánvalóan nem lehet a legjelentősebb az árakon keresztül történő,[37] hiszen például az állami gazdaságok végtermékeinek 60%-a kötött áras.[38] Ezzel szemben úgy látszik, hogy a növekedés a

vállalatnak a növekedésre irányuló cselekvéseiből fakad, amelynek fő formája az egy munkaerőre jutó termelőeszközök növelése, hatékonyabb termelőeszközök alkalmazása (a munkaerő növelése mellett az extenzív fejlődési szakaszban),[39] vagyis a termelő beruházások. Márpedig mivel a fejlesztési források a szocialista gazdasági rendben túlnyomórészt a felsőbb gazdaságirányító szervektől áramlanak a termelő vállalathoz (az állami gazdaságok esetében 1968-ig teljes egészében) a döntési centrum és a motorikus egység között olyan típusú kapcsolat jön létre, mint pl. a tervalku, adminisztratív verseny stb., amelyekre Perroux, bár a szocialista és fejlődő országokkal kapcsolatban utal, de azt a modellbe még nem építette bele. Márpedig a mi viszonyaink között a mikroszintű gazdasági fejlődés döntően a gazdaságirányító szervezetek akcióival függ össze, s ezért a továbbiakban figyelmünket ennek a viszonyrendszernek a tartalmára kell fordítanunk.

A beruházási rendszer és a gazdaságirányítás beágyazottsága a politikai rendszerbe

A hetvenes évek közigazgatási irodalmának áttekintéséből úgy látszik, hogy a szocialista tervgazdaság mechanizmusának titka a beruházási szférában rejlik, mint ahogy valaki megfogalmazta: „A beruházási eszköztevékenység – beleértve a kapacitás kihasználást is – azonosságot mutat a gazdálkodás többi elemével."[40] Az sem véletlen, hogy Kornai egyik művében a beruházást modellje „szívének" nevezi.[41]

A beruházási mechanizmus lényegi modellje az ún. *tervalku:* „a terv meghatározója azt szeretné, ha a vállalat kevesebb inputból állítana elő több outputot. A végrehajtó pedig az ellenkezőjét óhajtja: kisebb outputfeladatot, de hozzá bőséges inputellátást. Az alkuban a vállalat hangja figyelmeztet a felső tűrési határra, az elszakadásra a normától felfelé: a felsőbb szerv hangja emlékeztet az alsó tűrési határra, az elszakadásra a normától lefelé. A kétféle 'hang' vitájában alakul ki a kompromisszum, amely a vállalatok összességét tekintve – mintegy 'bejátssza', 'bekalibrálja' a tervet a feszítettség normális, elfogadható szintjére."[42] Szorosan a tervalkuhoz tartozik *a verseny a fejlesztési-beruházási forrásokért.* A szocialista tervgazdasági rendszerben, szemben a kapitalista rendszerbeli beruházóval, a vállalati döntéshozó nem éli át a döntés kockázatát. Egyrészt a krónikus hiánygazdálkodás biztosítja, hogy előbb-utóbb minden termék elkél, másrészt, ha valami oknál fogva pénzbeli veszteségek keletkeznek a beruházás nyomán, az állam a vállalatot kisegíti nehézségeiből. Nincs igazi kockázat, s ez magyarázza, hogy a vállalat beruházási javak iránti kereslete majdnem kielégíthetetlen.

A közgazdászok leírják a vállalat és a gazdaságirányító szerv törekvéseit a tervalkuban és a beruházási eszközökért folytatott harcban. Ami a vállalatot illeti, annak érdeke „elsősorban a vállalat növekedése, a vállalati presztízs, amely a termelési érték, a vállalati létszám, a korszerű üzemek, a termelő apparátus fejlődéséhez fűződik".[43] Arra is számosan utalnak, hogy az alkupozícióban a nagyvállalati forma előnyös, mert az eddigi tapasztalatok szerint a gazdasági szabályozók a nagyvállalati pozíciót kedvezményezték, sőt bizonyos nagyságon felül megváltozik a vállalat és az állam közötti erőviszony,[44] s a nagyvállalat már nem a többi vállalattal versenyez, hanem – mint valaki brutálisan kifejezi – az államot „revolverezi".[45] „Ezek a nagy egységek tehát a maguk

gazdasági és politikai súlyával aktív módon hatnak a gazdaságpolitikai környezet alakulására ... minél nagyobb a vállalat, vezetői annál kedvezőbben ítélik meg helyzetüket és esélyeiket a további növekedésre."[46] Ugyanakkor a gazdaságirányítási szervezetek, miközben az irányításuk alá tartozó vállalatokkal kemény alkut folytatnak, végső soron azonosulnak velük, mert „természetes céljuk, hogy a hozzájuk tartozó területek vállalatai fejlődjenek, és érdekeltek a fejlődéshez szükséges felhalmozási eszközök megszerzésében. A gazdálkodási egységek extenzív fejlesztési javaslatait felkarolják, illetve maguk kezdeményeznek ilyen akciókat."[47] Ugyanis a felső gazdaságirányító szervezetek is strukturált közeget alkotnak, közöttük is verseny folyik, eltérő erőpotenciállal rendelkeznek, s érdekük egybeesik az alájuk rendelt vállalatokéval.

Különböző és számos vizsgálat foglalkozik a tervalkuval és a beruházási mechanizmussal, a tervezéssel. Laky Teréz vizsgálatából ismerjük azokat az eszközöket, érvelési típusokat, amelyekkel a vállalatok a tervalkuban élnek.[48] Bauer Tamás részletesen elemezte a beruházás ciklusait, az ún. folytatási függvény „rejtélyét", s kimutatja, hogy a beruházási expanzió központi szándékokon való túlfutását a vállalatok olyan cselekvései magyarázzák, mint a járulékos és kapcsolódó beruházások elhanyagolása, a beruházások anyag-, létszám- és importigényének alátervezése, a várható eredmények szépítése, a „tervbeakaszkodás" az igények bujtatása.[49]

Mármost a beruházási rendszer kedvezőtlen következményeinek a magyarázatára általában a következő okokat szokták említeni.

Először is a vállalat csillapíthatatlan beruházási éhségét lényegében a vállalattervezők *motivációs struktúrájával* magyarázzák nagyjából úgy, mint J. K. Galbraith a behaviorista szervezetszociológusok (March, Simon) nyomán a technostruktúráét: a szakértők törekvése a vállalat növekedésére, fejlődésére a vállalattal való azonosulásból, a vállalathoz való kötődésből fakad.[50]

Második típusú okként hozzák fel számosan azt a tényt, hogy a központi döntéshozók törekvéseiben, magatartásában „jelentős mértékben fennmaradt a naturális előirányzatok szerepe",[51] hogy a „beruházási célok naturálisan szemlélt termelésnövekedési feladatokhoz kapcsolódtak,"[52] hogy „a beruházás árnyékként kíséri a naturális céloktól vezérelt döntéshozatalt".[53] Ezért a „vállalatok ... csak a *nyereség tömegében* érdekeltek, a *nyereség rátájában* azonban nem. Ezért nem változtatta meg alapvetően a vállalati motivációt a naturális mutató helyett a nyereségmutató. Ezért rendelődik alá a nyereségérdekeltség a vállalatok növekedési érdekeltségének."[54] Sós Károly Attila a beruházás ellentmondásainak alapvető okát abban látja, hogy „a nagyszámú naturális részegyensúly biztosítására és a hatékonyság növelésére irányuló törekvés *ellentmond* egymásnak".[55] Mit jelent közelebbről a naturális mutató? Azt, hogy a felső gazdaságirányító szervezetek „elsősorban a szakágazat egészének fejlődését, az országnak a szakágazat által termelt termékekkel való ellátását, a szakágazat külkereskedelmi egyenlegének alakulását és más társadalminak nevezhető célok teljesülését tartják fontosnak,"[56] s a nyereség csak másodlagos jelentőségű. Ebből fakad aztán a vállalat ellátási kötelezettsége, amely a vállalat számára ráfizetéses termékek előállítását jelenti (s amivel a vállalatvezetők azonosulnak). A naturális mutatók az okkeresést a *mutatók kitűzői* felé terelik.

Ezért negyedik típusú okként szerepel a *gazdasági intézményrendszer.* Bauer azt fejtegeti, hogy a beruházási rendszer ellentmondása „a közvetlen tervgazdálkodás lé-

nyegi vonásaival, a közvetlen tervviszony olyan alapvető oldalaival függ össze, mint a terv utasítás jellege, a gazdasági élet szereplőinek, a döntéshozóknak hierarchikus alá-fölérendeltsége".[57] Kornai eltérően korábbi munkáiban képviselt felfogásától, *A hiány*-ban kifejti, hogy a krónikus hiány oka „az intézményi adottságokban és az általuk kialakított magatartási szabályosságokban keresendő".[58]

Erről a bizonyos intézményrendszerről azonban a közgazdászok nem sokat mondanak, meglehetősen elvontságban hagyják, nem mondják meg, hogy a naturális célokon túl az intézményrendszer milyen konkrét sajátossága idézi elő a beruházási rendszer kedvezőtlen sajátosságait. Úgy látszik mindenesetre, hogy többnyire a *gazdasági* intézményrendszerre gondolnak, bár azokban az eszmefuttatásokban, amelyek a gazdaságirányítási rendszer megváltoztatására tesznek javaslatot, kitetszik, hogy a tulajdonviszonyok átalakítását kívánják (Bauer, Tardos és Sárközy is).[59]

A negyedik ilyen típusú okként pontosan a tulajdonviszonyok szerepelnek. Az idevágó nézet legvilágosabban Szoboszlainál és Wienernél fogalmazódik meg. A gazdaságirányítás és önkormányzat kapcsolatát elemezve megállapítják, hogy ezek „... működésének feltételeit ... a társadalom egészének *mozgásfolyamata* határozza meg, amely – a többi *gazdasági*-társadalmi formációhoz hasonlóan – a tulajdonformára vezethető vissza. A gazdaságirányítás reformja, valamint az államélet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének a koncepciója ... pedig érintetlenül hagyta a szocialista tulajdon eddigi formáit, *csupán az 'alapmodell'-en belüli változatot hozott létre*".[60]

A mintegy tíz éve újra és újra felizzó tulajdonvita mutatja, hogy az okok keresésében a gazdasági-társadalmi formációhoz, illetve a tulajdonviszonyokhoz folyamodó felfogás megy a legmesszebbre, s ennek megfelelően azok a változtatni akaró elképzelések, amelyek a tulajdoni formákban akarnak változást, mondjuk, munkásönigazgatási vagy eszköztulajdonosi (holding) rendszer bevezetésével, amelyek bevezetése nagy horderejű változásokat hozna.

Úgy gondoljuk azonban, hogy a problémának a tulajdonviszonyokra való oksági visszavezetése még mindig túlságosan absztrakt szinten tartja magát a problémát. Maguknak az idézett szerzőknek fejtegetésében van egy árulkodó fordulat, amely követeli a további konkretizálást. Azt mondják: az *államelmélet* és a *szocialista demokrácia* továbbfejlesztésének *koncepciója* lényegileg érintetlenül hagyta a szocialista tulajdonformákat. Ami világosan *utal egy koncepciókészítő közegre, amelynek tudatos döntése volt a tulajdonformák érintetlenül hagyása.* S ez csak azt jelenti, hogy a gazdasági intézményrendszer, a tulajdon intézményét is beleértve *a politikai rendszerbe van beágyazva.*

Figyeljük csak meg Marxnak idevágó megvilágosító erejű szavait: „mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya ... az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, s ennélfogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának is, egyszóval a mindenkori sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk". Ámde Marxnak egy konkrét szituációt, Louis Bonaparte államcsínyét elemezve, egyáltalán nem jutott eszébe, hogy azt csak úgy általában a tulajdonviszonyokra vezesse vissza. Mert „ugyanaz a gazdasági bázis, számtalan empirikus körülmény, természeti feltétel, jogi viszonyok, kívülről ható történelmi befolyások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amelyet csak *ezeknek az adott empirikus körülményeknek az elemzése*

útján lehet megérteni".[61] Ezért aztán Marx az államcsíny elemzésében odáig megy, hogy Louis Bonaparte-nak a párizsi bohém világgal való bensőséges kapcsolatát is figyelembe veszi oksági tényezőként.[62]

Úgyhogy *nem lehet megállni a beruházási rendszer ellentmondásait elemezve a gazdasági intézményrendszernél, vagy akár a tulajdonviszonyoknál, amikor tudván tudjuk, hogy a gazdasági intézményrendszer a politikai intézményrendszerbe van beágyazva,* a gazdasági intézmények a politikai intézmények részei. S mindaddig, amíg a tulajdonviszonyokat az uralmi viszonyok specifikus formája az adott specifikus formákban határozza meg, addig ez a specifikus uralmi viszony specifikus hatásokat fog gyakorolni a gazdasági intézményrendszer rendjére és működésére és ezen keresztül a beruházási rendszerre is. Gondoljunk vissza fejtegetésünk jelen pontján Weberre, aki szerint „tehetünk általános jellegű megállapításokat a közösségi cselekvés konkrét strukturális formáinak konkrét gazdasági formákkal való kölcsönösségi fokára vonatkozólag, azaz rögzíthetjük általános formában, hogy kedvezzenek-e kölcsönösen egymás fennállásának és milyen mértékben, vagy ellenkezőleg, gátolják és kizárják-e egymást, más szóval, egymásnak megfelelnek-e vagy sem".[63] A mi számunkra ez azt jelenti, hogy vizsgálnunk lell a *létező szocializmus uralmi típusának az összefüggéseit a gazdaságirányítás rendszerével,* mert enélkül nem érthetjük meg a növekedési pólus növekedését s a lokális gazdasági, földrajzi és politikai térben elfoglalt pozícióját és dinamikáját sem.

Fogyasztás-szimmetrikus, beruházási ciklus és legitimáció

Legújabb munkájában Kornai azt vizsgálja egy helyen, hogy milyen visszacsatolások történnek a beruházási folyamatban a gazdasági irányító szervek felé az egyenletes növekedésű, normális beruházási „pályára" való visszaállásra. Három ilyen visszacsatolás van. Az első a háztartás kétféle normálértékével kapcsolatos, melyek közül az egyik a háztartás fogyasztásából és megtakarításából vezetődik le, a másik pedig a gazdaságpolitika és tervezés normáit testesíti meg. A második visszacsatolást az a döntés valósítja meg, amellyel a gazdasági vezetők, ha úgy érzik, hogy túlságosan elkötelezték magukat a múltban, visszafogják az új beruházások indítását. A harmadik a hiány intenzívebbé válásával, kiéleződésével függ össze, amikor is a normálisnál intenzívebbé való hiány a beruházások visszafogásra készteti a döntéshozókat.[64]

Mármost hallatlanul érdekes az idézett fejtegetésekben, hogy – eltekintve a háztartások akcióitól – a beruházások visszafogására irányuló cselekvések, a szerző többszöri, árulkodó megfogalmazása szerint, mindig akkor indulnak be, amikor vagy központi vagy akár alacsonyabb szintű döntéshozók *„úgy érzik"*, hogy be kell avatkozni az elszabadult folyamatok menetébe. Ugyanakkor úgy tűnik számunkra, hogy mind az, amikor a beruházási elkötelezettség normál értékétől való eltérés, mind az, amikor a normális hiánytól való eltérés történik, s a döntéshozók beavatkoznak, az első visszacsatolásra vezethető vissza, a központi döntések kialakítóira, akik: „Ha a fogyasztás növekedése elmarad a szokásostól, akkor csökkentik a beruházások bővülését, hogy a nemzeti jövedelemből több maradjon a fogyasztásra. Ha azonban a lakosság ‚túl jól él', fogyasztásának növekedése szokatlanul felgyorsult, akkor nagyobb volumenben indíthatók beruházások, mert a tervezők indokoltnak érzik, hogy előbb-utóbb erőforrásokat

vonjanak el a háztartási fogyasztás elől."[65] Annál is inkább a központi döntéshozók felé kell fordulnunk, mert, mint pár oldallal később olvashatjuk: „Az igazi kockázat hiánya magyarázza meg, hogy a vállalatok, közületek, az *alsó és középfokú gazdasági vezetők részéről* nincsen *önkéntes* korlátja a beruházási erőforrások igénylésének"[66] *következésképpen a korlátot csak a központ állíthatja fel.* Azaz a központi tervezők, mint a fentebb idézett részben Kornai mondja, ha „úgy érzik", hogy a lakosság „roszszul él", akkor csökkentik, ha pedig „úgy érzik", hogy „túl jól él", akkor növelik a beruházásindításokat, miáltal – az utóbbi esetben – a nemzeti jövedelemből több marad a fogyasztásra.

A központi döntéshozók ilyenfajta, hogy úgy mondjuk, „érzéshullámzásainak" köszönhető a Bauer által „fogyasztás-szimmetrikus" beruházási ciklusnak nevezett jelenség kialakulása. De *mitől* „hullámzanak" az érzések, *mitől* érzik a döntéshozók, hogy egyik esetben így, a másik esetben úgy kell cselekedniük?

A fogyasztási ciklusnak a beruházási ciklushoz kötöttségére a politológusok is felfigyeltek. Bunce ún. fogyasztási politikai ciklusokról beszél, amelyek nála a nehézipar fejlesztési volumenével szimmetrikusak. Mieczkowski és Hanson idevonatkozó elemzéseit felhasználva és korrigálva arra a következtetésre jut, hogy a ciklust meghatározó kulcsváltozó a politikai vezetésben bekövetkező utódlás, amikor is az új vezetés a tömegek megnyerésére növeli a fogyasztási alapot, majd egy bizonyos idő után visszatér a nehézipar preferálásához a fogyasztás és a fogyasztási cikkeket gyártó iparok hátrányára.[67]

Ez a magyarázat azonban nem látszik kielégítőnek, mert *beruházási ciklus vezetési váltás hiányában is előfordul,* ami jelzi, hogy más magyarázat után kell néznünk.

Bauer a központi tervezők törekvéseit vizsgálva, számos dokumentumot elemezve, mások kutatásaira támaszkodva, könyvének egyik helyén arra a fontos felismerésre jut, hogy „a fejlettebb országok utolérése rövid vagy középtávon szinte öncélként jelenik meg a központi tervezők törekvéseiben",[68] vagyis – idézi Goldmannt és Koubát – „ a tervszerű irányítás rendszerében uralkodó szubjektív tendenciával" van dolgunk.[69]

Ezzel a létező szocializmusoknak, mint egy meghatározott uralmi típusnak specifikus sajátosságához érkeztünk. Minden uralom fennállásának minimum-feltétele az, hogy az uralmat birtokló döntési centrum parancsainak az uralom szférájába tartozók engedelmeskedjenek. Az engedelmesség biztosításának természetesen számtalan módja van, amelyek közül azonban domináns módon emelkedik ki az uralomnak történetileg minden típusában tapasztalható ama sajátossága, hogy felkeltse, táplálja és fenntartsa a körébe tartozókban a hitet, hogy uralma jogosult, hogy van olyan alapja, amelyben az uralom körébe tartozók átlaga egyetért. A létező szocializmusok esetében ez az alap negatíve azt foglalta magában, hogy a szocializmus megszünteti az előző társadalmi rendszer szociális igazságtalanságait, pozitíve pedig azt – s ez a létrejött szocializmusoknak ama történelmi sajátosságából következett be, hogy a fejletlenebb országokban jöttek létre –, hogy belátható időn belül a gazdasági fejlettség tekintetében utolérik a legfejlettebb tőkés országokat. Ez a létező szocializmusok *specifikus legitimitás-igénye,* és ebből a specifikus legitimitás-igényből következett az, hogy a gazdaság területén erőltetett fejlődési ütemet kellett diktálni, hogy – mint Kozma Ferenc írta – „a szocialista országok fejlődési modellje nem lehet más, mint egy terméktöbblet-maximalizálásra és koncentrálásra felépített modell, amelynek a legfontosabb korlátozó feltétele az adott

életszínvonal mérsékelt, de állandó emelése", s ezért „a személyes fogyasztássá semmiképpen át nem változó új érték tehát nálunk fontosabb forrása a növekedésnek, mint versenypartnereinknél",[70] azaz a fejlettebb tőkés országoknál.

Csakhogy ez a legitimitás-igény egy belső ellentmondást tartalmaz: mennél inkább nagyobb rész fordítódik a „behozási stratégia" finanszírozására, annál inkább csökkenteni kell a személyes fogyasztásra fordítható részt, ami a lakosság körében elégedetlenségre vezethet és a legitimációs bázis beszűkülését hozza magával. E tényállás következtében a létező szocializmusok legitimitás igénye két tendenciát tartalmaz. Ahogyan létrejönnek a beruházásra orientált növekedési tervek egyfelől, s jóléti, életszínvonalemelő tervek másfelől (Oliviera),[71] ugyanúgy létezik egyfelől egy jövőre orientált és másfelől egy jelenre orientált legitimitás igény is. Ennek a dilemmatikus legitimitás-igénynek azonban messzeható következményei vannak, mivel általában is az „igényelt legitimitás jellege szerint alapvetően különböző az engedelmességnek, az engedelmesség biztosítására hivatott igazgatási testületnek és az uralom gyakorlásának a jellege is. Ezzel azonban hatása is".[72]

E sajátos legitimitás-igény következtében az igazgatási testület a gazdaságirányító és politikai irányító szervezeteket összefonja egymással, s az uralom gyakorlása megjelenik a gazdaságirányító szervezetben, amely ily módon *nem csupán gazdaságirányító, hanem legitimáló* tevékenységet is folytat, s hasonló funkciókat kell ellátnia ennek folyományaként a *termelő vállalatnak* is. Ez határozza meg viselkedését az alkupozícióban, amelynek során minden érvelési formája arra az egyre oldódik fel, hogy kimutatni törekszik egyfelől azt, hogy a beruházás megvalósítása végeredményben össztársadalmi érdek, másfelől pedig azt, hogy beruházás elmaradása milyen „kis" vagy „nagy" társadalmi feszültséget idézne elő, hogy végső soron a beruházás: „politikai kérdés". Ez nyilatkozik meg abban, hogy a vállalatnak három célja van, amelyek teljesítéséért felelős: nyereség, ellátási felelősség, tőkés export.[73] És ezért lehet mondani azt is, hogy a vállalatvezető felelőssége „komplex (kiterjed a gazdálkodás egészének alakulására, az exporttevékenységre, a dolgozók szociális körülményeinek javítására stb.) és ezen belül is elsősorban nem jogi, hanem politikai vonatkozású".[74]

Minthogy a gazdaságirányítási, közigazgatási és politikairányítási rendszer egyaránt centralisztikus, az uralom specifikus legitimitás-igényéből fakadó és jelzett sajátosságok megjelennek a lokális világban is, és ennek következtében a növekedési pólus sajátosságait csakis ebben a kontextusban tudjuk leírni és értelmezni.

Növekedési pólus és notabilizáció

Az a tény, hogy a központi uralomlegitimáló szervezetekben állandóan viaskodik egymással a növekedési és jóléti tervezés, a növekedési és jóléti legitimáció, magát a döntési centrumot belsőleg struktúrálttá teszi, a szervezetei között változó erőviszonyok, érdek- és hatalomérvényesítési törekvések alakulnak ki. Mint a gazdaságpolitikai döntésekre irányuló vizsgálat kimutatta,[75] az érdekérvényesítés lehetőségei s ennek következtében a végső döntés függ a gazdaságirányító szervek által irányított terület nagyságától, a külgazdasági kapcsolatokban játszott szerepüktől, funkcionális vagy ágazati jellegüktől, az irányításuk alá tartozó vállalatok nagyságától stb. Nyilvánvalóan

ezeknek a sajátosságoknak valamilyen módon manifesztálódniuk kell a lokális szférában is. Egy másik vizsgálat[76] ugyanakkor a centrum döntéseiben feltárt egy olyan tendenciát is, amely már közvetlen kapcsolatban van kutatásunk közigazgatásszociológiai érdeklődésével. A szóban forgó vizsgálat nyomán szabályszerűségnek tekinthető, hogy az erőforrások elosztásában érvényesül az ún. maradványszemlélet: „az infrastrukturális ágazatok csak akkor jutottak fejlesztési pénzeszközökhöz, ha a termelő szférák összes beruházási igényét kielégítették".[77] Ez a megállapítás érvényes általában az infrastruktúrára, de különösen érvényes a tanácsi pénzeszközökből finanszírozandó települési kommunális beruházásokra. Emögött természetesen a növekedés-típusú és jóléti típusú legitimálás ellentmondása húzódik meg. Mármost ez helyi szinten akként jelenik meg, hogy egyrészt a növekedési póluson belül a motorikus egység jogilag nincsen a helyi tanácsnak alárendelve, községfejlesztési adóját nem annak fizeti, másrészt pedig amennyiben kapcsolatba kerülnek egymással ama jogszabályi előírás következtében, hogy a helyi tanács koordinálja a neki alá nem rendelt vállalatokat és intézményeket, a tanács és a vállalat között aszimmetrikus viszony jön létre, amelyen belül a motorikus egységé a domináns pozíció.[78] Mindazonáltal mindkettőjük számára ennél meghatározóbb jelentőségű a vertikális kapcsolatrendszer, amely a vállalatot a gazdaságirányító szervezethez, a helyi tanácsot pedig a felsőbb tanácsi szervekhez köti, s mivel mind a gazdasági, mind a tanácsi-államigazgatási irányítási rendszerben a fejlesztés forrásai túlnyomórészt felülről áramlanak lefelé, továbbá maga az irányítási rendszer jogi és nem jogi aspektusát tekintve centralisztikus jellegű, mind a gazdasági, mind a tanácsi-igazgatási szférában az egész lokalitást, mint gazdasági, közigazgatási és politikai elemekből álló rendszert azok a tényezők fogják túlnyomórészt meghatározni, amelyek egyfelől a vállalat és a gazdaságirányító, másfelől a helyi tanács és a felsőbb tanácsi és államigazgatási szervek viszonyrendszerében fellépnek.

Vannak jelzések Laky Teréz és mások vizsgálataiban arra, hogy milyen jelentősége van az alkupozícióban lévő vállalat számára annak, hogy a vállalatvezetők milyen személyi kapcsolattal rendelkeznek felfelé.[79] A másik, a tanácsi szférában, Vági Gábor kísérelt meg adni egy hipotetikus kazuisztikát, mivel e szféra, „a központi forráshoz vezető utak" szférája, a kutatás számára egyelőre szinte áthatolhatatlannak látszik, holott „mintha szórványos anekdotákból rendszeres működési mechanizmussá"[80] állna össze. A kutatásnak ezt a mechanizmusát, ennek aktorait és a működés szabályszerűségeit kell megragadnia. Evégett folyamodunk a notabilizáció fogalmához, amelyet P. Grémion dolgozott ki,[81] annak a problémának a kapcsán, hogy miként tudja a periféria a centrumban érdekeit érvényesíteni egy centralizált államszervezetben.

A notabilizáció a weberi bürokráciaelméletet érinti. Weber szerint, mint ismeretes, a kapitalizmus kialakulásával párhuzamosan a tradicionális-rendi uralmat a bürokratikus igazgatási testülettel rendelkező legális uralom váltja fel. A bürokrácia mint egy „lélektelen gép" racionálisan működik. A racionalitása abban áll, hogy a bürokrácián belül mindenki egy személytelen jogrendnek engedelmeskedik. A hivatalnokok nem rendelkeznek az igazgatás dologi-technikai eszközeivel, azokat a politikai úrtól kapják, s az igazgatást főhivatásként végzik. Korábban az igazgatást laikusok mellékfoglalkozásban végezték és az igazgatás költségeit részben vagy egészben maguk fizették. A modern racionális állam kialakulásával az ilyen típusok, akiket Weber honorációroknak nevez, el kell tűnniük a feladatok mennyiségi és minőségi átalakulása miatt.

Mármost a Weber halála óta eltelt időben az államigazgatás hagyományos, túlnyomórészt hatósági funkciói arányukban csökkentek azokhoz a tevékenységekhez képest, amelyek a keynes-i beavatkozó szociális állam, illetve a létező szocializmusok államának feladatává lettek. Ennek következtében az államigazgatás valóban egyre inkább közigazgatássá vált, s működését szabályozó *formális jogi racionalitás mellett megjelennek az új, a gazdasági, szervező, kommunális, területfejlesztéssel kapcsolatos, ezeknek a területeknek a sajátosságaiból következő, szakmai racionalitás-követelmények, amelyek konkurrálnak a formális jogi racionalitással.* Ez nyilvánul meg abban is, hogy a jogász korábban élvezett domináns szerepét megkérdőjelezik az igazgatásban, s egyre nagyobb szerepet akarnak juttatni a szakértőnek, a specialistának.[82] Ugyanakkor, mivel a modern állam gyárszerűen van megszervezve, a század húszas éveitől kezdve az államigazgatási szervezetben is megpróbálták alkalmazni a tudományos munkaszervezés elvét és módszereit.[83] Ennek az lett a következménye, hogy a jogszerűség és célszerűség elvei a közigazgatáson belül veszélyes ellentétbe jutottak egymással.[84]

Ehhez a tényálláshoz kapcsolódik Grémion notabilizáció fogalma. Grémion azt az empirikus helyzetet vizsgálta, hogy miként sikerült a hatvanas években az államszervezet perifériájának (a département-oknak) a francia régionalizációt megbuktatnia. Az idevonatkozó tapasztalatokat általánosította. Az eredmény röviden a következő.

A hivatalnokoknak csak egy része az, amely számára a jogi norma kötelező, akik hajlamosak a szabályokhoz való rituális alkalmazkodásra. Vannak azonban a szervezetben olyan pozíciójú, olyan helyzetben lévő hivatalnokok, akiknek ez a pozíciójuk lehetővé teszi, hogy a jogi norma univerzialitásától eltérjenek, a jogszabályt rugalmasan alkalmazzák. Ez a képességük ezeknek a személyeknek nem személyiségükből fakad, hanem az általuk képviselt szervezetek, közösségek erejéből. Aki pedig a jogszabályt rugalmasan alkalmazza, az kilép a puszta végrehajtói szerepköréből, s aki pedig a jogszabály megszegését kiharcolja, az notabilitássá válik. Ilyen formán a helyi közösség notabilitása közvetítő feladatot lát el az általa képviselt lakosság és az államszervezet között. E „jogszabályhajlító" tevékenységével megerősíti pozícióját a lakosság felé, ugyanakkor a központ számára is nélkülözhetetlenné válik, mert rajta keresztül lehet bizonyos központi elvárásokat a lakossággal elfogadtatni. Ezáltal kialakul a notabilitások illegitim hatalma, amelyen keresztül a lokális érdekérvényesítés akár a központi elhatározásokat is blokkolhatja. Ez azt mutatja, hogy a bürokrácia nem lélektelen gép, s hogy a helyi közösségekből nem tűntek el a honoráciorok, csak most már nem a bíró, a tanító vagy a pap látja el ezt a funkciót, hanem a polgármester vagy a megyegyűlési képviselő.

Nem szükséges különösebben bizonyítani, hogy a Grémion által leírt jelenség, amelybe belemenni ezen helyen nem tudunk, nálunk is létezik a tanácsi-államigazgatási szférában. Ugyanakkor úgy véljük, hogy kutatási hipotézisként *felhasználható a gazdasági szférában* is. Nálunk ugyanis, mint számosan arra rámutatnak, a vállalat és a gazdaságirányító szerv viszonyában számos államigazgatási elem van,[85] ami a viszonyt az állami-tanácsi szervek közötti vertikális viszonyhoz teszi hasonlóvá.

Mindenesetre rá kell azonban mutatni néhány olyan specifikumra, amely a hazai viszonyokból fakad.

Először is tekintetbe kell venni, hogy a mi viszonyaink között a jogszabály rugalmas alkalmazását vizsgálva jogszabályon semmiképpen sem szabad kizárólag jogi normát ér-

teni. Mind a gazdasági, mind az állami szervezetben jogi normák is meghatározzák az aktorok cselekvését, azonban emellett éppen ilyen vagy esetenként még nagyobb szerepet játszanak az állami és pártszervezetek „állásfoglalásai", esetleg a párt szervezeti szabályzata, amellyel az állami szervekhez való viszony szabályozva van (hatásköri jegyzék).[86] Mindezek a nem jogi normák, továbbá a felsőbb szervek konkrét esetre szóló félnormatív utasításai, egy olyan – Kulcsár Kálmán kifejezésével élve – „normatív szituációt"[87] hoznak létre, amelyben nem formális, bár racionális, ún. empirikus jogalkalmazással[88] van dolgunk. A döntések meghozatalánál a jogszabály itt szociológiai szempontból éppen úgy a viselkedés egyik oksági tényezője, mint a többi norma. A jog alkalmazója nem annyira univerzális jogi normát vesz tekintetbe, hanem „prejudiciumokat", analógiákat stb. Emiatt viszont a normatív szituáció a bizonytalanság forrása. Nem véletlenül beszél Belyácz Iván arról, hogy a beruházási rendszert „egy meghatározatlan, elmosódó döntési típus uralja".[89]

Másodszor tekintetbe kell vennünk, hogy nálunk a notabilitások által kiépített kommunikációs hálók (Grémion) nem csupán az államszervezetben, hanem a gazdasági szervezetben is kiépülnek, sőt ezek egymással összefonódnak. A növekedési pólus vizsgálatában éppenséggel a horizontális hálók lesznek az érdekesek, így pl. a helyi tanács elnökének és a motorikus egység vezetőjének a kapcsolata, mivel a tanács elnöke nemcsak felfelé, az állami támogatás, az osztott bevételek megszerzéséért folytat akciókat, hanem a koordinációs pénzeszközök, a helyi munka és anyag megszerzéséért is.

Végül, mint az eddigi fejtegetésekből látható, a mi viszonyaink között a notabilitási tevékenységen belül bizonyára a „normahajlító" tevékenységnél nagyobb súlya van a fejlesztési források megszerzésének.

JEGYZETEK

[1] Ezeket a kutatásokat az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Szociológiai csoportja 1982-ben kezdte el. Az elmúlt két évben a csoport belső és külső munkatársai közel százötven interjút készítettek, dokumentum vizsgálatokat folytattak, s elkészült egy mintegy háromszáz háztartásra kiterjedő kérdőíves felmérés, amely a családokat, a családi gazdaságokat s háztartásokat méri fel. Az eddigi eredményeket egy tucatnyi résztanulmány dolgozta fel.

[2] A szóban forgó kutatásban a növekedési pólus egy dinamikus agrártérség. Utóbbival kapcsolatban l.: *Enyedi.* 1975. 112., s hasonlóképpen *Enyedi.* 1980. 72–73., *Enyedi.* 1978. 2.

[3] *Fodor L.*, 1976.

[4] *Horváth Gy.*, 1980.

[5] *Komló L.*, 1971. 1982. s köv., 357. s. köv.

[6] *Kóródi J.*, 1972. 230.

[7] *Forgács K.*, 1974. 63.

[8] Thünenről és „iskolájáról" megállapította, hogy „nem a társadalmi munkamegosztás konkrét történeti folyamatait vizsgálta a technika adott színvonalán és a termelési viszonyok akkori jellegének megfelelően, hanem abszolutizálva a földrajzi távolság és a szállítás akkori viszonyait a mezőgazdaság területi elhelyezkedésének az általános érvényű, egyetemes törvényszerűségeit kutatta, s így nem jutott máshova, mint egy érdekes formális konstrukcióhoz, amely sem kora viszonyai között, sem később nem ad kielégítő magyarázatot a mezőgazdaság fejlődésére, még kevésbé ad eszközt a mezőgazdasági fejlődés alakításához". *Erdei.* 1976.

[9] L. *Bernát I., Enyedi Gy.*, 1977. 28–49.

[10] *Eisermann, G.*, 1964. 14.
[11] *Parsons, T.*, 1955. 64–83.
[12] *Kempski, J. von*, 1964. 238. s köv.
[13] L. *Polányi K.*, 1976.
[14] *Szelényi I.*, 1974.
[15] Róluk l. *Nagy E.*, 1981.
[16] *Weber, M.*, 1976. 26.
[17] *Weber, M.*, 1967. 52.
[18] *Weber, M.*, 1967. 128.
[19] *Weber, M.*, 1967. 128.
[20] *Engels, F.* MEM 37. köt. 477–483.
[21] *Marx*, 1972. 383. „A történelmi folyamat nem eredménye a tőkének, hanem előfeltétele."
[22] *Perroux, F.*, 1964.
[23] *Boudeville*, I.-R., 1973.
[24] *Weber, M.*, 1967. 53.
[25] L. *Service, E. R., Sahlins, M. D., Wolf, E. R.* 1973. 270–283.
[26] *Perroux, F.*, 1960. 103.
[27] *Perroux, F.*, 1973. 737–754.
[28] *Perroux, F.*, 1982. 211. Ezért nem elégíti ki Schumpeter növekedéselmélete (l. *Schumpeter, J.*, 1980), akit egyébként Perroux igen nagyra tart. L. *Perroux, F.*, 1965.
[29] L. *Perroux, F.*, 1964. 144.
[30] *Perroux, F.*, 1973. 99. Boudeville a motorikus egységet fejlődési pólusnak nevezi: „motorikus és dinamikus vállalatok tömörülése, amely folytonosan a beruházások révén húzóhatásokat gyakorol a környezetére. Boudeville, I.-R. 1973. 143.
[31] *Perroux, F.*, 1964. 239.
[32] *Perroux, F.*, 1964. 233–237.
[33] *Perroux, F.*, 1964. 204–207.
[34] *Perroux, F.*, 1982. 211.
[35] *Perroux, F.*, 1964. 168.
[36] *Hegedüs Zs., Tardos M.*, 1974. 172.
[37] Kornai azt mondja, hogy a szocialista gazdaság „félig monetarizált" gazdasági rendszer, „amelyben az ár és a pénz nem gyakorol érdemleges hatást a termelés, a beruházás és a foglalkoztatás makrováltozóira". *Kornai J.*, 1982/1. 101.
[38] *Csizmadia E., Székely M.*, 1978. 205.
[39] *Burgerné Gimes A.*, 1980. 52. s köv. A gazdasági növekedéssel foglalkozó újabb hazai irodalomból l. *Román Z.*, 1977. 229. s köv., *Simon Gy.*, 1983.
[40] *Barát M.*, 1981. 141.
[41] *Kornai J.*, 1982/1. 46.
[42] *Kornai J.*, 1982/1. 69–70. A tervalkuról l. még tőle: *Kornai J.*, 1957.
[43] *Mocsáry J.*, 1981. 163. (Az eredetiben kiemelve.)
[44] Egyes nagyvállalatok el tudták érni, hogy terveik közvetlenül az állami terv részeivé váljanak. L. *Szalai E.*, 1982. 24.
[45] *Inzelt A.*, 1968. 64.
[46] *Varga Gy.*, 1977.
[47] *Mandel M.*, 1974. 885.
[48] *Laky T.*, 1979.
[49] *L.* Bauer T., 1981. 535.
[50] L. *Galbraith, J. K.*, 1970. 159. s köv., *Laky T.*, 1976. *Kornai J.*, 1982. 77–79.
[51] *Barát M.*, 1981. 149.
[52] *Bauer T.*, 1981. 459.
[53] *Belyácz I.*, 1982. 30.
[54] *Szegő A.*, 1983. 27.
[55] *Soós Károly A.*, 805.
[56] *Tardos M.*, 1972. 912. L. még *Falusné Szikra K.*, 1976. 276., 279.

[57] *Bauer T.*, 1981. 497., 917.
[58] *Kornai J.*, 1981/1. 571.
[59] L. *Bauer T.*, 1982., *Tardos M.*, 1972., *Sárközy T.*, 1979., 1981.
[60] *Szoboszlai Gy.*, *Wiener Gy.* 1980. 893.
[61] *Marx, K.*, MEM 25. 745–746.
[62] *Marx, K.*, MEM 8. 150–152.
[63] *Weber, M.*, 1967. 128.
[64] L. *Kornai J.*, 1982/2. 54–58.
[65] *Kornai J.*, 1982/2. 56.
[66] *Kornai J.*, 1982/2. 59–60. (Az „alsó és középfokú vezetők" kiemelése – *N. E.*)
[67] *Bunce, V.*, 1980.
[68] *Bauer T.*, 1981. 437.
[69] *Bauer T.*, 1981. 438.
[70] Idézi *Bauer T.*, 1981. 437.
[71] L. *Bauer T.* 1981. 432.
[72] *Weber, M.*, 1967. 70.
[73] *Schweitzer I.*, 1981. 7–8.
[74] *Barát M.*, 150., (kiemelés – *N. E.*).
[75] *Bihari M.*, 1979.
[76] *Szoboszlai Gy.*, *Wiener Gy.*, 1980.
[77] *Szoboszlai Gy.*, *Wiener Gy.*, 1980. 22.
[78] Régen „a falu a gazdaságok keretét adta, most pedig a gazdaság fog egységbe több falut, amelyekben sokan nem is a mezőgazdaságban dolgoznak. Óhatatlan, hogy a gazdaság nemcsak a mezőgazdaságot, de általában az összetartozó falvak egész életét koordinálja, hiszen lényegesen nagyobb gazdasági erőt jelent, mint a tanács." *Enyedi Gy.*, 1978. 3.
[79] *Laky T.*, 1979. 88., *Szalai E.*, 1982. 27–28. Barát Mária az államigazgatási, társadalmi és politikai szervek egyedi beavatkozására utal; *Barát M.*, 1981. 117.
[80] *Vági G.*, 203.
[81] L. *Grémion, P.*, 1976.
[82] L. erről *Nagy E.*, 1980. „A hagyományos hatósági-rendelkező, pontos ügyviteli szabályok közé szorított közigazgatás fogalmának alkalmazása anakronisztikussá válik." *Szoboszlai Gy.*, 1982. 218. (jegyzetben)
[83] L. erről *Lőrincz L.*, *Nagy E.*, *Szamel L.*, 1976. 169. és köv. oldalak. Nálunk *Magyary Zoltán* munkásságában, l. *Magyary Z.*, 1942. 25–38. L. még; *Szamel L.*, 1976. *Szentpéteri I.*, 1974.
[84] L. *Bibó I.*, 1944.
[85] L. *Harmathy A.*, 1980. *Laki M.*, 1978.
[86] L. erről *Bihari O.*, 1982.
[87] *Kulcsár K.*, 1982. 168. (jegyzetben). Erre vonatkozó jogelméleti és jogszociológiai vizsgálatok nálunk eddig nem voltak. Egyedül a diszkrécionális jogkörrel kapcsolatban történt elméleti (l. *Kulcsár K.*, 1976.) és empirikus (*Nagy E.*, 1972.) vizsgálat.
[88] L. *Weber, M.*, 1967. 276.
[89] *Belyácz, I.* 1982. 31.

IRODALOM

Barát Mária: A beruházási rendszer elemzése. Közgazdasági Szemle, 1981. 2.

Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Bp. KJK, 1981.

Bauer Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Szempontok az új gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésére. Mozgó Világ, 1982. 11.

Belyácz Iván: A beruházási mechanizmus ellentmondásai és az intenzív fejlődés. Közgazgasági Szemle, 1982. 1.

Bernát Tivadar–Enyedi György: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Termelési körzetek és területfejlesztés. Bp. Akadémiai, 1977.

Bibó István: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. Társadalomtudomány, 1944. 1–3.
Bihari Mihály: A döntések szervezeti, hatalmi és érdek környezete. Társadalmi Szemle, 1979. 3.
Bihari Ottó: A politikai szervezetek a szocializmus politikai rendszerében. In: Politikatudományi tanulmányok. Bp. Kossuth, 1982.
Boudeville, Jacques R.: Anémagement du Territoire et Polarisation. Paris, Génin, 1973.
Bunce, Valerie: The political consumption cycle: A comparativ Analysis. Soviet Studies, 1980. 2. 280–290.
Burgerné Gimes Anna: Az élelmiszertermelés gazdaságtana. Bp. KJK, 1978.
Csizmadia Ernő–Székely Magda: Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban. Bp. Mezőgazdasági, 1978.
Eisermann, Gottfried: Wirtschafstheorie und Soziologie. In: Wirtschaft und Gesellschaft. Stuttgart, F. Enke, 1964.
Erdei Ferenc: A mezőgazdasági területi kérdések. In: Agrárgazdasági tanulmányok. 1. A mezőgazdaság belterjesítése és szakosítása. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976.
Engels, Friedrich: Levél Konrad Schmidthez. 1890. október 27. MEM, 37. 477–483.
Enyedi György: A magyar falu átalakulása. Földrajzi Közlemények, 1975. 2.
Enyedi György: A mezőgazdaság fejlődésének hatása a falusi településekre. Városépítés, 1978. 1.
Enyedi György: Falvaink sorsa. Bp. Magvető, 1980.
Enyedi Györgyné: Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1978. 4.
Enyedi Györgynö: Az ország dinamikusan fejlődő térségeinek növekedési tendenciái, ezek hatása a gazdaság és a társadalom területi szerkezetének alakulására, tekintettel a területfejlesztés irányelveinek érvényesítésére közép és hosszú távon. Bp. VÁTI. Kézirat.
Falusné Szikra Katalin: A gazdasági versenyről. Közgazdasági Szemle, 1976. 3.
Fodor László: A termelőerők területi koncentrációja. Az agglomerációk. Bp. Akadémiai, 1976.
Forgács Katalin: A tőkés agrárfejlődés dilemmája. Bp. KJK, 1974.
Galbraith, John Kenneth: Az új ipari állam. Bp. KJK, 1970.
Grémion, Pierre: Le pouvoir phériphérique. Bureaucrates et notables dans le système politique français. Paris, Seuil, 1976.
Harmathy Attila: Az állami támogatások jogi kérdéseiről. Állam- és Jogtudomány, 1980. 1.
Hegedüs Zsuzsa–Tardos Márton: A vállalati vezetők helyzetének és motivációjának néhány problémája. Közgazdasági Szemle, 1974. 2.
Horváth Gyula: A területi gazdasági kutatások objektumáról – a gazdasági térről. In: Tanulmányok a területi kutatások módszertanáról. MTA DTI. Közlemények 27. Pécs, 1980. 3–18.
Inzelt Annamária: A vállalati centralizációról. Gazdaság, 1978/2.
Kempski, Jürgen von: Wirtschaftswissenschaft und Soziologie. In: Das Verhältnis der Wissenschafts zur Rechtswissenschaft und Statistik. Berlin, Humblot, 1964.
Komló László: A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Bp. KJK, 1971.
Kornai János: Théorie des systèmes économique et théorie générale de l'équilibre. Académie des Sciences de Hongrie. Institut des Sciences Economiques. Etude No. 5. Bp. 1975.
Kornai János: A szocialista gazdaság egy makrodinamikai modellje. Bp. KJK, 1982. (Jegyzetben: Kornai J. 1982/2.)
Kornai János: A hiány. Bp. KJK, 1982. (Jegyzetben: Kornai: 1982/1.)
Kóródi József: in: Területi tervezés, tanácsi tervezés. Bp. KJK, 1972.
Kulcsár Kálmán: A szocialista társadalom érdekviszonyai és politikai rendszerének fejlődése. In: Politikatudományi tanulmányok. Bp. Kossuth, 1982.
Laki Mihály: Az állam szerepe az új termék gyártásában, az új technológiák alkalmazásában. Közgazdasági Szemle, 1978. 7–8.
Laky Teréz: Kötődés a vállalathoz. Valóság, 1976. 12.
Laky Teréz: Vállalatok alkupozícióban. Gazdaság, 1979/1.
Lőrincz Lajos: Az amerikai közigazgatás kutatásának irányzatai. In: Lőrinc Lajos–Nagy Endre–Szamel Lajos: A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai. Bp. KJK, 1976.

Magyary Zoltán: A magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. sz. államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje. Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.
Mandel Miklós: A fejlesztési célok meghatározásának érdekeltségi vonatkozásai. Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8.
Marx, Karl: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 46/1. köt. Bp. 1972.
Marx, Karl: A tőke. MEM 25. kötet.
Marx, Karl: Louis Bonaparte Brumaine 18-ája. MÉM, 8. köt.
Mocsáry József: A beruházási mechanizmusnak a nagyberuházások hatékonyságát gátló ellentmondásai. Közgazgasági Szemle, 1981. 2.
Mocsáry József: Gazdasági környezet – vállalati magatartás – hatékonyság. Valóság, 1983. 2.
Nagy Endre: A régiókutatás szociológiai problémái. Pécs, MTA DTI 1981.
Nagy Endre: Jogász vagy szakértő a közigazgatásban. Állam és Igazgatás, 1980. 11.
Nagy Endre: Diszkréció és bürokrácia. Állam és Igazgatás, 1972. 3.
Parson, Talcott: Die Stellung der Soziologie innerhalb der Sozialwissenschaften. In: Wirtschaft und Gesellschaft. Stuttgart, 1964.
Perroux, François: Economie et société. Contrainte-Echange-Don Paris, Presses Univ. de France, 1960.
Perroux, François: Economie du vingtième siècle. Paris, Presses Univ. de France, 1964.
Perroux, François: La pensée économique de Joseph Schumpeter. Les dynamiques du capitalisme. Genéve, Librairie Droz, 1965.
Perroux, François: Pouvoir et économie. Paris–Bruxelles–Montrés, Bordas 1973.
Perroux, François: Macht und ökonomische Gesetzmässigkeit, In: Macht und ökonomisches Gesetz. Berlin, Humbolt, 1973.
Perroux, François: Húzó hatások: az analitikus elemzéstől a kvantitatív mérésig. In: Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékére. Bp. KJK, 1982.
Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. Gondolat, 1976.
Pomár Zoltán: Termelékenység és gazdasági növekedés. Bp. Kossuth, 1977.
Sárközy Tamás: A gazdaságirányítás és a jog. Közgazdasági Szemle, 1979. 5.
Sárközy Tamás: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. Közgazdasági Szemle, 1981. 1.
Schweitzer Iván: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1981. 7–8.
Service, E. R.–Sahlins, M. D.–Wolf, E. R.: Vadászok, törzsek, parasztok. Bp. Kossuth, 1973.
Simka István–Tóth Béla: A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban. Bp. KJK, 1967.
Simon György: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődési törvényszerűségek. Bp. KJK, 1983.
Sós Károly Attila: Beruházási rendszerünk néhány általános problémája. Közgazdasági Szemle, 1979. 7–8.
Szalai Erzsébet: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982. 5.
Szamel Lajos: A magyar közigazgatástudomány. Bp. KJK, 1976.
Szegő Andrea: Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983. 6.
Szelényi Iván: Regionális fejlődés, gazdálkodás, irányítás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. Bp. MTA Állam- és Jogtud. Int. 1974.
Szentpéteri István: Az igazgatástudomány szervezéselméleti alapjai. Bp. KJK, 1974.
Szoboszlai György: Közigazgatás és társadalmi környezet. In: Politikatudományi tanulmányok. Bp. Kossuth, 1982.
Szoboszlai György–Wiener György: Önkormányzat és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1980. 7–8.
Szoboszlai György–Wiener György: Települési önkormányzat és gazdaságirányítás. Bp. 1980. Államigazgatási és Szervezési Intézet. Kézirat.
Tardos Márton: A gazdasági verseny problémái. Közgazdasági Szemle, 1972. 8–9.
Vági Gábor: Versengés a fejlesztési forrásokért. Bp. KJK, 1982.
Varga György: Vállalati nagyság és rugalmas alkalmazkodás. Gazdaság, 1977/2.
Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, Mohr, 1922.
Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Bp. KJK, 1967.
Weber, Max: Állam – politika – tudomány. Bp. KJK, 1970.
Weber, Max: Gazdaságtörténet. Bp. KJK, 1980.

SUMMARY

Endre Nagy: Growth pole, legitimacy, notabilization

The problem of economic growth has been in the focus of the attention of economists for decades. One aspect of the study of economic growth is when it is being analysed as a process taking place in *space* and it concentrates upon the preconditions and consequences of economic growth in a geographically delineated region or settlement. The author of this study started from the latter aspect during his research, and dealt with those theoretical problems of economics, politology, and administration in his writing, that have occurred during the course of research and of the formulation of his research hypothesis.

The author takes the concept of the growth pole from F. Perroux and J.-R. Boudeville and introduces it into his research, and using it as a working hypothesis he studies what are the points of identity and difference between a growth pole in Hungary and in the original model. He states that the primary causal factor of growth is the capacity of the given unit of production to acquire the resources of development from the superior organs of economic management. This is why the author surveys the economic works of the last 10 to 15 years dealing with the investment system and draws the conclusion that when studying the factors of growth one cannot stop at the characteristics of the investment system, not even at the system of economic institutions or ownership forms, because the system of economic institutions is closely embedded in the system of political institutions in existing socialism and the economic institutions are integrated by the political ones. Until the ownership form is determined by a specific form of power relations, the economic order and the system of investments too will be determined by this specific order of rule, consequently also the growth opportunities of any given unit of production.

As the economic order is embedded in the political one in this manner, in the following the author studies those ultimate goals that have been worded in the political order and that are related to the economy as a means of politics. The author states that the strategy of economic development is of dual nature. Partly it includes the maximization of surplus value the objective of which is catching up with the more advanced countries in the short or medium run, and partly its main objective is the constant increase of the personal consumption of the population. The two kinds of goals require two kinds of economic planning that are contradictory: the larger part of the national economy is devoted to the 'strategy of catching up', the less can be spent on the personal consumption of the population. This internal contradiction of economic planning characterizes the internal contradiction of the demand for legitimacy of political power as well. A demand for legitimacy oriented towards the future is contrasted to the demand for legitimacy oriented towards welfare. As a result the chances of growth of a given unit of production, as it is the superior organs of economic management that dispose of the resources of development, depends upon which demand for legitimacy is dominant at a given period of time.

At the end of his paper, the author adapts the general findings described above to the interdependence of the growth pole and the local society, showing the significant role of local authorities, the so-called notables in these relations.

РЕЗЮМЕ

Эндре Надь: Полюс роста, легитимность, нотабилизация

Проблема экономического роста уже ряд десятилетии стоит на переднем плане интереса экономистов. Один из аспектов исследования роста экономики тот, который анализирует рост как процесс происходящий в пространстве и концентрирует на том, какие предпосылки и последствия имеет развитие экономики в определенном географическом регионе или населенном пункте. В ходе своих исследований автор исходил из последнего из названных аспекта и в данной работе занимается теми экономическими, политологическими проблемами и теоре-

тическими проблемамиадминистративного управления, которые возникли в течение формулирования, формирования и исследования гипотезы исследования.

Автор берет у Ф. Перроукс и Й. Р. Боудевилле и вводит в свои исследования понятие полюс роста, который принимает за идеальный тип, то есть пользуясь им как рабочей гипотезой, исследует в чем аналогичен и в чем венгерский полюс роста (growth pol) отличается от его первоначальной модели. Автор установил, что первичный причинный фактор роста – способность данной производственной единицы добыть у высших органов управления хозяйством источники для развития. Поэтому он просмотрел труды по экономике за последние 10–15 лет занимающемся системой инвестиции, и пришел к выводу, что исследуя факторы роста нельзя остановиться на особенностьях системы инвестиций, на системе хозяйственных организаций, даже на формах собственности, так как при существующем социализме система экономических институтов плотно встроена в систему политических институтов, политические институты интегрируют хозяйственные институты. До тех пор, пока формы собственности будет определять специфическая форма условий власти, эта специфическая форма условий власти будет определять экономический порядок, следовательно и систему капиталовложений и, в конечном счете, и возможности роста одной определенной производственной единицы.

Ввиду того, что экономический порядок таким образом заложен в политический порядок, автор в дальнейшем исследует конечные цели сформулированные политическим порядком, которые связаны с экономикой как с средством политики. Автор устанавливает, что стратегия развития экономики носит двойной характер. С одной стороны, он включает максимализацию добавочного продукта, цель которой догнать более развитые страны на краткой или среднесрочной перспекктиве, с другой стороны, в то же время она ставит себе цель непрерывного повышения личного потребления населения. Эта двойственная цель требует двух разных видов планирования народного хозяйства, которые находятся в противоречии друг с другом: чем большая часть национального дохода затрачивается на „стратегию догонки", тем меньше можно обратить на личное потребление населения. Это внутреннее противоречие в планировании экономики характеризует и внутреннюю противоречивость потребности в легитимности политической власти. Потребность в легитимность сориентированная на будущее противостоит потребности в легитимности ориентированной на благосостояние. Из этого следует, что шансы производственной единицы на рост – ввиду того, что источникаи развития распоряжаются высшие органы управления хозяйством –, зависят от того, какое требование легитимности доминирует в определенный период времени.

В конце статьи автор применяет приведенные выше общие установления на взаимозависимые связи полюса роста и местного общества, показав значилельную роль в этих связях местных авторитетов, так наз. нобилитетов.

JAVORNICZKY ISTVÁN

ESZMÉNYEK ÉS ÉRTÉKEK BIBÓ ISTVÁN KÖZIGAZGATÁSI ELKÉPZELÉSEIBEN

Ez a tanulmány nem ítélkezni kíván, nem helyre tenni, nem az utókor bölcsességével és diadalmasságával rámutatni az illúziókra, az irreális elképzelésekre. Ugyanígy nem célja a fölmagasztalás sem. Bibó István gondolkodói pályájában elsősorban az érdekelt, hogy nyomára bukkanjak azoknak az értékeknek, amelyek Bibó világlátásának alapjai voltak. Azt igyekeztem felderíteni, hogy amit gondolt, miért gondolta, amit elképzelt, mire alapozta. A második részben pedig egy konkrét témában, a közigazgatással foglalkozó írásokat elemezve próbálom tetten érni ezen eszmék, eszmények realizálódását, kimutatni, hogy a konkrét javaslatok, megítélések hátterében milyen értékbeállítódások, -követelmények rejtőznek. Nem közigazgatástudományi megközelítésből foglalkozom Bibó közigazgatási témájú írásaival és a Nemzeti Parasztpárt tervezeteként napvilágot látott koncepcióival, illusztrációként szolgál csupán a szerzőjének gondolkodását jellemző eszmények bemutatásához.

Bibó István világlátásának felderítése mögött egy általánosabb szándék is rejtőzik: annak a vizsgálata (illetve ebben a tanulmányban csupán felvillantása), hogy miként alakul, milyen kényszerpályákra terelődik Magyarországon, különösen a XX. században a társadalomtudós és a politika viszonya, miként bogozódik össze a kettő, hogyan lesz szinte szükségszerűen politikus abból, aki a társadalmat tudósként vizsgálja, miért nem maradhat meg a „tiszta" tudomány művelésénél az, aki eszményei *megvalósulását* is szeretné elérni és megérni, akiben a valóság megismerése és megváltoztatása iránt egyaránt erős vágy él?

Bibó Istvánt – úgy tetszik – különösen alkalmassá teszi e probléma tanulmányozására és bizonyos mértékig szemléltetésére, hogy olyan sajátos értelmiségi típust képvisel, amely meglehetősen ritka ebben a térségben. Jóval közelebb áll a nyugat-európai tudós jellemzőihez, mint a nem szerves fejlődésű, kelet-európai országok sajátos értelmiségi magatartásához. Egyfelől a tények szigorú tisztelete, makacs faggatása és megfejtése jellemzi, a tárgyilagosságra törekvő, aktuális osztály- és pártszempontoktól mentes helyzetelemzés, másfelől az a hit, hogy nincs olyan helyzet, amelyből ne lehetne megoldást, kivezető utat találni. Amit lát, azt feltárja. *Amit* lát. És *ahogyan* látja. Aligha van hozzá hasonló szenvedéllyel, hittel és reménnyel élő és dolgozó tudós és politikus a legújabb kori magyar történelemben. (Hogy ennek az emberi és tudósi mentalitásnak a kialakulásában milyen szerepet játszottak családi hatások, olvasmány- és személyes élmények, barátok, annak felvázolására kísérletet tettem a tanulmány eredeti, hosszabb változatában, ezekre azonban itt nem térhetek ki.) Műveiben a történelem faggatása és a felszín alatti rétegek feltárása fájdalmas felismeréshez vezet. De bármily csüggesztő

legyen is a látlelet, a következtetés sohasem az. Ellenkezőleg: aprólékos gonddal válogatja össze és teszi a mérleg másik serpenyőjébe Bibó azokat a tényeket, amelyek reményt keltenek a változás iránt, amelyek csíraként fundamentumát szolgálhatják a másként fejlődésnek.

I.

Ha Bibó értékeit, elveit kívánjuk sorra venni, amelyekhez képest minősülnek az élet dolgai helyeslendőnek vagy megváltoztatandónak, az első helyre az a vélekedése kívánkozik, miszerint a történelem az emberi szabadság kifejlődésének tere és folyamata.[1] Gondolkodását alapvetően meghatározza ez az axiómaként elfogadott, értelmi-érzelmi meggyőződés. Emberek, csoportok, nemzetek tettei, céljai ebből a szempontból ítéltetnek meg, ez a megméretés egyik döntő mércéje. Az emberi történelem tartalma a szabadság kiteljesítése – az emberek egymás közötti viszonyai, a hatalomgyakorlás módszerei, a kormányzási formák mind-mind „csupán" technikák, a tartalom valóraváltásának eszközei. A technikák pedig, ha nem is olyan egyszerűen, mint mondjuk az egyszeregy, de végül is megtanulhatók és megtaníthatók.

Miben áll ez a szabadság, amelynek birtokbavétele az emberiség létének értelmét, erőfeszítéseinek célját jelenti? Hogy sorsának igazgatását mind nagyobb mértékben saját kezébe vegye. Mi kell ehhez? „Az emberi méltóságnak egy alapvető felkelése", amelynek során a nép megtanulja, hogy vezetőinek hatalma az ő beleegyezésén nyugszik.[2] Bibó felfogásában a demokrácia is ilyen technika – a szabadság megvalósulásának a hatalomgyakorlás szempontjából lényeges formája: „... olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni".[3] A szabadság érvényesülését leginkább veszélyeztető politikai elem, a végrehajtó hatalom és a nép közötti viszony szemszögéből foglalkozik tehát Bibó a demokrácia problémájával. Ezt a felfogást egészíti ki az a másik meghatározás, mely szerint a demokrácia „lelki felszabadulást jelent az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti, politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól", tehát alkalom a nép erejének megtapasztalására, vezetőbefolyásolási, -választási, -elkergetési (vagyis a népszuverenitásból fakadó) jogainak tudatosulására és gyakorlására.[4]

Ezzel, A magyar demokrácia válsága című írásában olvasható fogalmazással cseng össze az Értelmiség és szakszerűség címet viselő 1947-es keltezésű írás meghatározása: „A demokrácia éppen a munkájában elmélyedő, s a maga rangját a munkájából merítő ember életformájának a győzelme, szemben a reprezentáló és rangtartó arisztokratikus ember életformájával."[5]

Az ember méltóságának feltétlen tisztelete és elismerése – ez a másik sarkköve Bibó világnézetének. Ez alól nincs kibújás, nincs felmentés. Nem mentség a legnemesebb cél, intézkedés sem, történjék bár valóban a nép érdekében, ha kirekeszti, gyerekként kezeli, játékszerként használja a népet a hatalom, nem tarthat igényt Bibó elismerésére. Ám ez a felfogás nem válik egy idealista erkölcs-csősz álmodozásává. A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme című tanulmányában világosan fogalmaz: „Az ember szabadságának ideálja valóban követeli tőlünk, hogy szembeforduljunk min-

den, az embert merő eszköznek néző erőszakos célszerűséggel, akár a hatalmi politika, akár a tőke, akár a technika, akár a társadalmi reform nevében jelentkezik is." Ám ez nem szülhet tétlenséget, nem jelentheti minden politika teljes elutasítását, mert „a teljes emberi szabadságnak ugyanez az ideálja követeli tőlünk annak a felismerését, hogy a magyar társadalom adott rossz beidegződései mellett a társadalmi változások terén való megállás halálos veszedelem".[6]

Európa nyugati és keleti régiójának eltérő fejlődését Bibó részletesen elemzi több tanulmányában, e helyütt nincsen hely ezt az elemzést végigkövetni, kapcsolódjunk be Bibó gondolatmenetébe ott, ahol a nyugati hűbérség jellemzése után az újkorhoz ér: „A legmodernebb társadalomfejlődés, a francia forradalom és vele párhuzamos alakulások során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy ez a sokféle, kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő és erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegzéséhez. Ebben a perspektívában a modern szocializmus nem jelent mást, mint ennek a folyamatnak a további korrigálását és teljessé tételét: azoknak a társadalmi rétegeknek, elsősorban a bérmunkásoknak a szabadságigényét, akik a középkori szűk, de biztosított keretek lebontásával nem az egyetemes szabadság javaihoz jutottak, hanem a modern kapitalizmusnak egyoldalú kiszolgáltatottságot jelentő, s éppen ezért elviselhetetlen feltételei közé."[7]

A társadalomfejlődésnek ez a „szabadság kis köreire" épített és az egyetemes szabadság felé haladó jellege a középkorban és az újkorban nyugatról keletre haladva csökken – állapítja meg Bibó. A mérce tehát a szabadság fejlődését lehetővé tevő formák, megoldások: a szabadság nyugaton kivívott technikái. (A „szabadság kis körei" valósulnának meg – mint később látni fogjuk – az önkormányzatokra épülő területi reform koncepciójában is.) Bibó azt látja, hogy Magyarország „köztes" helyet foglal el ezen a fejlődéspalettán és időről időre erőfeszítések történtek és történnek, hogy visszatérjen? rátérjen? a nyugati fejlődés útjára, hogy a meglevő „nyugatias csírákból" egészséges, a szabadság kis köreire felépülő társadalom bontakozzon ki. (Csak utalhatok rá, hogy jórészt Hajnal István történeti munkái alapján végzi el ezt az elemzést Bibó, s akárcsak Hajnalnál és Erdeinél, aki hasonló helyzetűnek látta Magyarországot és hasonló szerepet „szánt" neki, Bibónál is hiányoznak ennek a sajátos szerepre termettségnek a homályos magyar jellegre alapított indokai, amelyek a harmincas évek harmadikutas gondolkodóinál gyakran felbukkannak.)

Bibónál tehát e nagyon kivonatosan bemutatott történelemfelfogásból, a fellelt nyugatias csírákból és a benne élő szabadság-eszményből táplálkozik az a bizodalom, amely élete végéig nem hagyta el, hogy „a közösség ügye és a szabadság ügye" – ami az ő szóhasználatában a nemzeti függetlenség és a haladás párosának felel meg – egyszer még egybeesik Magyarországon. Nem úgy, mint az eltelt évszázadok során: szemben áll, egymásnak ellentmond és ebben az ellentmondásban őrlődik és őrlődik fel a nemzet ereje és akarata.

Eszményei alapján Bibó beskatulyázható volna valamelyik általános kategóriába, mondhatnánk – mint ahogy jó néhányan mondják is – liberálisnak, a felvilágosodás megkésett hívének, polgári radikálisnak, kispolgári szocialistának. Az efféle terméketlen címkézések számát nem kívánom szaporítani. Annyi mindenesetre világosan kiderül írásaiból, hogy az ő társadalomképe nem a kapitalizmus, s nem is a laissez faire libera-

lizmus. A szabadság létező formáit társadalmi rendszertől független technikának tekinti, az emberhez méltóbb élet kellékének.

E társadalmi szint elérésére a reformok útján való következetes haladást tartja alkalmas eszköznek, más szóval – és más körülmények, nevezetesen az 1945 utáni Magyarország hazai és nemzetközi viszonyai között – a „tervezett és határolt forradalmat".[8] Ám nem a feltétlen kiegyezések, pláne nem a „rossz kiegyezések" híve. Sőt: ezeket tartja a magyar társadalomfejlődés végzetes tüneteinek, a zsákutcába jutás kifejeződésének, az eltorzult magyar alkat legjellemzőbb jegyének. Az erre való beidegződéseket a sajátos magyar fejlődésből vezeti le, amelynek különbözősége a nyugat-európaitól a történelmi reagálóképesség zavaraiban is megmutatkozik.[9]

Tehát nem a rossz kiegyezés, hanem a demokratikus fejlődést lehetővé tevő konszolidáció híve, bizonyos körön belül mindennek és mindenkinek esélyt adni – ez az a harmadik út, amit ő járhatónak lát, méghozzá éppen Magyarországon, amely – láttuk korábban – szerinte régtől fogva ilyen „harmadik típust" képvisel a szabadság kis köreire építő Nyugat és a birodalmi hierarchiára fölépülő Kelet társadalma között. Ez a szerep „nem optimizmus, hanem egy lehetőségnek a megpendítése, amely véleményem szerint igenis fennáll. Nem hiszek a történelemben száz százalékos szükségszerűségekben, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni és lehet szerencsés vágányokra irányítani."[10]

Ebből a történelmi alternatíva-felfogásból következik, hogy Bibó az értelmiség és így saját maga méltó feladatát abban látja, hogy ezekre a „szerencsés vágányokra" irányítsa a fejlődést, hogy kifejezze a szabadságra törekvő rétegek igényét, akaratát. Eszménye tehát az – ilyen értelemben – szolgáló értelmiség.

Láthatjuk Bibónál, hogy szemben a Nyugattal, ahol az ellentétes társadalmi és gazdasági érdekek, a „kis körök" összecsapásából születik meg a végeredmény, Keleten a hatalom birtokosainak, külső és belső erőknek a szava dönt. Úgy tetszik, itt ez a dolgok rendje: külső beavatkozás útján alakul a történelem. Aki a szerinte elégtelen állapotokon változtatni kíván, az arra kényszerül, hogy reform-koncepciót vázoljon fel, olyat, amit nem annyira a valóság mozgásaiból, mint kisebb-nagyobb mértékben inkább az elvekből szűr le és ennek megvalósítására próbálja ilyen-olyan módszerekkel rávenni a társadalmat. Bibónál annyiban más a helyzet, hogy ő azért igyekszik a realitásokat keményen figyelembe venni, legfőképp pedig, hogy ő ezt a kelet-európai megoldási módot azért választja, hogy a jövőben ne kelljen ilyen eljárásokhoz folyamodni, hogy a társadalom végre rátérhessen – rejtett lehetőségeit kibontva – a belső automatizmusok által meghatározott nyugat-európai útra. Ahogy Szücs Jenő fogalmazza meg a dilemmát az európai régiókról szóló tanulmányában: „Hogyan lehet egy helyzetben, amely történelmi okok miatt a forradalom „felülről" szükségletét és lehetőségét immár szocialista variánsban veti fel, a folyamatokat a demokrácia „alulról" érvényesülő kontrollja alatt és medrében kibontakoztatni. Az első a „kelet-európai" háttérből folyó szükségszerűség, a második a „nyugatias" alkatelemek által kínált történelmi lehetőség volt."[11]

Lehet-e a történelmen erőszakot tenni? Csak erőszakot lehet tenni a történelmen ebben a régióban (ami így aztán már nem is erőszak)? Igen vagy nem helyett idézem újra Szücs Jenőt, aki a maga részéről ezekkel a sorokkal zárja írását: „Érvényes és időszerű az a többször leírt, hosszú trendre szabott alapállás is, hogy a valóságban benne rejlő lehetőségek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarat kérdése."[12]

II.

Hogy a közigazgatás Bibó számára is elsősorban egy nagyobb összefüggés részeként, a hatalomgyakorlás lényeges eszközeként válik figyelemre érdemessé, az több művében is egyértelműen megfogalmazódik. A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások című, 1946-ban megjelent tanulmányában a következőket mondja: „Mindez (tudniillik: a közigazgatási reform – J. I.) nem volna olyan jelentős egy erőteljes ütemű és a közigazgatási kereteket szétfeszítő társadalmi és gazdasági fejlődés mellett. Magyarország különleges helyzetében azonban a közigazgatás döntő társadalompolitikai tényezővé vált: a legfőbb közege lett a nagy tömegek öntudathiányára és szolgaságára alapított társadalompolitikai rendszernek." Nem kétséges tehát, hogy a közigazgatás szerepének megítélésében, kritikájában is Bibó alapértékei jelentik a mércét. Ebben a néhány sorban is megtalálható az a felfogás, hogy nálunk a politika dominanciája a jellemző, civil társadalom és politikai állam nem vált egymástól, nincs egy, a régi kereteket szétfeszítő, erős önfejlődés, és hogy a közigazgatás az emberek öntudathiányára, szolgaságára épülő és építő hatalomgyakorlás eszköze. Ezért „az emberi méltóság oly szükséges alapvető felkelésének" elsődleges területe kell legyen a közigazgatás átalakítása.

Nézzük ezek után a magyar közigazgatás történetéről, sajátosságairól írottakat, majd ezt követően a megváltoztatására tett javaslatokat. Az elemzés elsősorban Bibó Társadalmi reform és közigazgatás című, kéziratban maradt művére támaszkodik, amelyet Bibó maga állított össze megjelent tanulmányainak idevágó részeiből, kézirattöredékekből, s amely az Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945–47 közötti reformtörekvésekhez alcímet viseli.

Bibó István a közigazgatásnak általánosságban két végletét különbözteti meg: az elsőben az érintettek alanyai, a másodikban tárgyai az igazgatásnak. Az előbbinek legtökéletesebb formája a közösség önigazgatása, az utóbbié a „merőben idegen igazgatás". Erről Bibó a következőket írja: „ennek az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, amelyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségleteitől. Az érintett emberek szükségleteit csak akkor és annyira veszi tekintetbe, ha és amennyire azoknak kielégítetlensége károsan hatna vissza az uralom céljainak és érdekeinek érvényesítésére."[13]

Bibó nem titkolja, hogy értékeinek melyik típus felel meg: „Minden igazgatás e között a két véglet között foglal helyet és annál jobb, minél inkább meg tudja közelíteni az adott lehetőségek és szükségletek mellett az önigazgatás ideálját."[14]

A közigazgatás jóságának alapvető kritériuma világos: az igazgatottak szükségleteinek kielégítését tekinti céljának, s nem elsősorban saját uralmi érdekei lebegnek a szeme előtt. Ezt a szempontot Bibó a közigazgatás igazi feszültségeit kutatva a három meghatározó tényező, a szimbolikus jelentésű Hatalom, Hivatal és Élet viszonyában, összeütközéseiben vizsgálja tovább. A fogalmak jelentéséről a következőket mondja: „Ezek alatt nem is annyira társadalmi szervezeteket vagy csoportokat kell érteni, mint inkább különböző fajtájú magatartásmódokat, melyekkel a közigazgatás ügyeihez különböző helyzetekben egyáltalán közeledni szoktak."[15]

A közigazgatás jóságáról eltérő helyzetének megfelelően mindhárom viszonyulás másképpen vélekedik. A Hatalomnak a közigazgatás – eszköz. Akkor jó, ha a minden-

kori hatalmi célokat jól valóra váltja. A Hivatalnok – szakma. Fő célja a szakmai finomítás, az eljárások, technikák csiszolgatása. Hajlamos a megmerevedésre, de technikáját fejleszti akkor is, ha erre senki nem kéri. Az Élet (= Társadalom) számára a közigazgatás – feltétel, folyamatos léte, elevensége egyik feltétele. Távoli vagy meghitt a kapcsolatuk, de igyekszik elkerülni, hogy a közigazgatásnak merő eszköz, kartotékadat legyen. Ezért bizalmatlan a közigazgatás terveivel, Nagy Álmaival szemben, ha azok nem tehetők át az egyes ember szükségleteinek a világába.

A közigazgatás jóságát gyakran aszerint ítélik meg, hogy a közérdeket érvényesíti-e? Bibó a közérdek fogalmát is e három mező mentén vizsgálja, megállapítva, hogy ezen sem azonos fogalmat ért a három szféra.

A Hatalom szájából a közérdek önkényes célkitűzés. Ha a Hatalom a Hivatallal és az Élettel nincsen jól rendezett, organikus kapcsolatban, a kor céljainak eredményessége és közérdekűsége akkor is eleve kétséges, ha maguknak a céloknak a helyessége elvileg nem vitás. (Ebben a gondolatban megint felfedezhető egy olyan társadalomnak az eszményképe, amelyre nem a központosítás, nem a társadalom részei közötti aránytalan szakadás, nem a hierarchikusság a jellemző, hanem a hatalom igazságos és ésszerű megosztása: a különböző érdekek felszínre juthatnak, párbeszédet folytathatnak, versenghetnek.)

A közérdek a Hivatal szájából már valóságos anyagból kivont értékképzet, s inkább egy szakszerű működés belső rendjét jelenti. A legközelebb az Élet fogalmazása áll a köz ügyéhez, de ez tagolatlan, sok szubjektív elemtől és pillanatnyi behatástól érintett értékelés. Hasonlóan mást jelent a három szférának az eredményesség és a jogszerűség is.

Ott, ahol a hatalom a társadalom tömegeinek életétől idegen, ott valóban szembeállítódik egymással köz- és magánérdek, eredményesség és jogszerűség. Márpedig Magyarországon ez történt. Ezért sült volna el például eredeti céljával ellentétesen az a Magyary Zoltán kezdeményezte eredményesség-centrikus közigazgatási modell, amely születési környezetében, Nyugaton mást jelentett: ott a Társadalom fegyvere lehetett, itt a Hatalomé.

Végül Bibó a közigazgatás szempontjából felvázol egy olyan társadalomképet, amelyben a három szférának helyes a viszonya. „Az ideális viszony, amelyben egyrészt mind a három tényező nehézség nélkül közölni tudja közigazgatási feladatvégzéssel azt, ami belső lényege: a Hatalom a célok tudatos kitűzésében és az eszközök hozzárendelésében rejlő lehetőségeket, a Hivatal a szakmai elmélyültséget, az Élet pedig a valóságos szükségletek és személyes szabadságigények emberi közelségét; másrészt a közigazgatási feladatvégzés védekezni tud és ellent tud állani a három tényezőben rejlő deformációs veszélyeknek: a Hatalom embertelen célszerűségének, a Hivatal üres rutinjának s az Élet folyékonyságának és változékonyságának. Az igazi probléma tehát minden közigazgatás megítélésében a Hatalom, a Hivatal és az Élet egymáshoz való viszonya: egymástól való függése vagy függetlensége, egymásnak alávetettsége vagy kölcsönössége, egymástól való áthatottsága vagy izoláltsága."[16]

Az elemzésben az tehát a központi kérdés, kinek az érdekében, pontosabban Bibónál: minek, milyen eszméknek az érdekében, a valóra váltásáért ténykedik a közigazgatás. Rideg, uralmi igazgatás, szakszerűen elmélyült, bürokratikus igazgatás és

az igazgatottak bevonásával folyó demokratikus önigazgatás a lehetséges alakváltozatok. Bibó kétséget kizáróan az utóbbi mellett teszi le a voksát.

A magyar közigazgatás történeti formáit sorra véve is arra összpontosítja figyelmét, hogy ezek a típusok mennyiben voltak az önigazgatás gócai, mennyiben voltak éppenséggel uralmi jellegűek, mennyire voltak szakszerűek. E szempontok vizsgálata mögött jól látszik az az általános érték, amely a minősítés alapjául szolgál, nevezetesen, hogy mennyiben adtak szabadságot az érintettek számára? Azt kéri tehát számon az igazgatásokon, hogy a Hatalom és a Társadalom között milyen közvetítést végeztek: a hatalom eszközei voltak vagy a szolgálat: a társadalom szükségleteinek „vétele" és szakszerű kielégítése jellemezte-e őket. Az eszmény: a szolgáló közigazgatás. Ez felel meg a modern kornak, ez alkalmas a szabadság kiteljesedésére.

Az önigazgatásból a jobbágyság feletti nemesi hatalomgyakorlás eszközévé váló vármegyei nemesi igazgatást, a rendi-hatalmi jellegű helytartótanácsot (később az ebből kinövő minisztériumokat), a Habsburg birodalom uralmi jellegű, ráadásul a társadalomra kívülről rátelepedő igazgatási apparátusát és a városok önkormányzati jellegű közigazgatását különbözteti meg Bibó történeti alapformákként. (Nem feledkezik meg az átmenetet képező formákról, szakszerűség és uralmi jelleg elegyedésének példáiról, elemzése jóval árnyaltabb, mint az ebből a csoportosításból kitűnhet.) A történelmi folytonosságot meghatározónak tartva, kiemeli, milyen szívósan őrzik a különböző közigazgatási típusok az őket létrehozó szerkezet hatalmi, kulturális és társadalmi adottságait. Úgy látszik, jegyzi meg Bibó, hogy a magyar igazgatás átokszerűen hordozza magán alapításának szellemét és körülményeit. De válasza nem erősíti meg ezt a vélekedést: „A magyar közigazgatás nem ezért őrzi átokszerűen születésének történeti, eredendő hibáit, mintha ez volna minden közigazgatás végzete, hanem azért, mert a magyar társadalmi szerkezet mozdulatlansága kihatott a magyar igazgatásra is."[17] Ezúttal is hangot ad annak a meggyőződésének, hogy van esély szakítani az átkos örökséggel: „Egy igazgatási szerkezet képes nagyon rövid idő alatt döntően és igen termékenyen átalakulni, feltéve, ha a közigazgatást meghatározó vagy általa érintett társadalmi feltételek, vagy azok egymáshoz való viszonya mozgásba, változásba kerülnek."[18]

Látni fogjuk, hogy 1945-ben éppen néhány ilyen meghatározó feltétel mozgásba jöttére alapítja a közigazgatás reformjának lehetségességét és szükségességét. Láthatjuk, hogy a közigazgatás történeti típusait vizsgálva hogyan fogalmazódnak meg egy konkrét helyzetben Bibó ember- és társadalomfelfogásának alapelvei. A társadalom ideálisan akkor jó, ha a hatalom a célok tudatos kitűzését, vagyis a vezető elit feladatát végzi, figyelve a társadalom szükségleteire. Ezek a szükségletek kifejeződhetnek, az emberek beleszólhatnak a dolgok alakulásába, ugyanakkor a vezetőket nem gátolják, hanem segítik abban, hogy a sokféleségből rendet teremtsenek. A hivatal, a közigazgatás megfelelő technikákat nyújt ehhez és a politika, a hatalom nem fojtja el a szakszerűség megfelelő érvényesülését. Szakszerűség és önkormányzat, elit és önkormányzat ellentétességét, ellentmondását Bibó ily módon véli kiküszöbölendőnek, összekapcsolhatónak.

Ezzel szemben Magyarországon hivatal és hatalom összemosódott, illetve a rendi jelleget megőrizve nem vált el, mint Nyugat-Európában. Nem alakult ki külön szakmai hivatalnokréteg, amely hozzáértése révén marad a helyén, s nem más érdemei miatt. A nemesség átmentette magát a kapitalizálódó társadalomba, hivatalnokként őrizte meg hatalmát és részben függetlenségét, rendi súlyát. A liberális, demokratikus igazgatási

technikák átvétele ezért nem a társadalom bevonását és szolgálatát eredményezte, hanem az uralmi igazgatás konzerválását, a hatalom meg nem osztását. A társadalom jelentős részeit kirekesztette, ezért – mivel ellentmond a szabadságnak, egyenlőségnek, méltóságnak – korszerűtlen és megváltoztatandó Bibó számára. A Habsburg igazgatási apparátus renoméját ezen felül rontja az a tény is, hogy lehetetlenné tette szabadság és közösség ügyének, vagyis haladásnak és nemzeti függetlenségnek az egybeesését, ami e régió fejlődésének másságát és a nyugati típusú fejlődés megkésettségét vagy éppen az erről való elkanyarodást szülte. (Bibó érzi és mélyen átéli azt a zsákutcát, amiben a rendi, korszerűtlen forma pozitív szerepet is játszik, hiszen az adott felállásban a nemzetet képviseli, a függetlenséget őrzi az idegen beolvasztási kísérletekkel szemben.) Az eszményeknek, a nyugati mintának a leginkább a városi igazgatás felelt meg, amelyet a szakszerűség és az igazgatottakkal való eleven kapcsolat jellemzett.

Nem vehetjük részletesen szemügyre a 45 előtti igazgatás Bibó által jellegzetesként leírt kórformáit: a kulcspozíciók eldugását, a személyi ügyek központosítását, a központi hatalom belefulladását saját mindenhatóságába. A tünetek helyett nézzük a betegség gyökerét, amely Bibó szerint nem más, mint a magyar társadalmat keresztülkasul szövő *őszinteséghiány*. Nem jellemhibának, nem végzetnek tekinti ezt, hanem a történelmi fejlődés következményének, a Kelet–Nyugat közötti „köztes" helyzet eredőjének. Láttuk Bibó véleményét: a politikában – a közhiedelemmel ellentétben – hosszabb távon nem szabad hazudni. Ellenkező esetben a realitásérzék megzavarodik, a döntő történelmi pillanatokban a társadalom (főleg a vezetőrétege) újból és újból rossz válaszokat ad, a nemzet önérdekével ellentétesen választ.

A bajok Bibó szerint a magyar társadalomfejlődés zsákutcába jutása szempontjából a Dózsa-felkelés leverése után kezdődtek. Ekkor szilárdult meg az a négyszáz esztendeig szétszakíthatatlannak bizonyult érdekszövetség, amely a nagyszámú középnemességnek a kis szabadságát nem a polgárok és parasztok kis szabadságával együttesen akarta biztosítani, hanem a földesurak nagy szabadságaival való azonosulásban.[19] (Csak megjegyzem, hogy Szücs Jenő korábbra teszi ennek a más irányú fejlődésnek a kezdetét, szerinte már a hűbériség időszakában más jelleget mutat a nyugat- és kelet-európai fejlődés.) Történtek kísérletek a visszatérésre, írja Bibó, de a 67-es kiegyezéssel újra a rendi társadalmi szerkezetet konzerváló, rossz érdekközösség jött létre.

Ami az őszinteséghiányt illeti: Bibó kritikájának lényege, hogy a kiegyezést úgy tálalták, mint 48 kései megvalósítását, a forradalom józan, evolúciós továbbvitelét. Holott: védekező szövetség volt és nem folytatás. Az egyensúlyi helyzet mozdulatlanná merevítése – ez volt a célja és ez volt a tragikussága. A modern európai államiság intézményeinek létrehozása csak odáig mehetett el, amíg teljes értékű, demokratikus kiépülésük nem fenyegetett. A rém: a nemzetiségi veszély volt az az érv, amely előtt a változást akarók is fejet hajtottak.

Fel szokták róni Bibónak, hogy egyoldalúan, igaztalanul marasztalja el a kiegyezést, mivel mégis csak ezután kezdődött meg a modern Magyarország kiépülése, az ipar, a gazdaság, az infrastruktúra nagymérvű fejlődése. Ez így igaz. Ám Bibó a kiegyezést is abból a szempontból vizsgálja és értékeli, hogy politikai, társadalomlélektani szempontból mit jelentett. Azt nézi, hogy a demokratikus kormányzáshoz, az önkormányzatokra épülő, szabadságot, egyenlőséget megvalósító társadalomhoz közelebb vagy távolabb került-e a magyar társadalom. És úgy ítéli meg, hogy a kiegyezéssel továbbélt

– újabb hazugságokkal, látszatokkal megterhelve – az alávetettségen alapuló, uralmi jellegű társadalom. Kritikája erre irányul, nem érinti és nem vitatja azt a tényt, hogy a kiegyezés milyen jelentőséggel bírt a kapitalizálódás megindulásában.

Felmerülhet a kérdés, hogy mihez viszonyít Bibó? Feltételez egy valaha létezett, őszinte társadalmat, netán a nyugat-európait látja ilyennek vagy egy eszményi állapothoz hasonlítja a létezőt? Bibó szerint 67 előtt lényegében annak nevezték a dolgokat, amik: nyílt, intézményes módon nevén volt nevezve a társadalom megmerevedett, rendi szerkezete éppúgy, mint a Habsburg-keretbe tartozás. 48 bukása vezette arra a felismerésre a vezető rétegeket, hogy a Habsburg-birodalom és a hozzá tartozás európai realitás és szükségszerűség, s ha a birodalom mégis széttörne, vele esne darabokra a történelmi Magyarország is. Volt hát mit veszteni, így született meg a kiegyezés, amely mást állított magáról, mint ami valójában volt.

Bibó nem valami földöntúli, idealizált erkölcsiséget kér számon, csupán arra mutat rá, hogy az ilyenfajta össznépi hazugság hogyan torzítja el egy nemzet reagálóképességét. Azt elemzi, hogyan rakódnak rá a valóságra fedőrétegek, hogy fennmaradhasson a látszat.

A közigazgatás történeti elemzéséből Bibó ahhoz a következtetéshez jut el, hogy a reform legalapvetőbb feladata: a feudális-úri öntudat és a jobbágyi alázat alaphelyzeteinek a felszámolása. „Az urak néha eltűnnek, de azután visszajönnek és szigorúbbak lesznek, mint azelőtt. Ez a jobbágynépek történetfilozófiája és a magyar nép nem jutott ebből messzire." Az emberi méltóság felkelésére van hát szükség, igazi változás ezután jöhet. A biztosíték ehhez az önkormányzat alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása. „Élettelen önkormányzat, merő tekintélytiszteletre épített nevelés és felülről vezetett ál-szövetkezetek pontosan elegendők ahhoz, hogy Magyarországot nagybirtokosok és csendőrök nélkül is megtartsák az úri vezetés és a népi alázat országának."[20]

Ezek a megállapítások az elemző tudós feltárásaitól átvezetnek a reformer javaslataihoz. Bibó azzal indokolja még ennek a változásnak a szükségességét, hogy Magyarországon a társadalmi viszonyok betegesen hierarchikus és uralmi felfogása nem szorítkozik a hivatalviselők szűk csoportjára, hanem az egész társadalmat megfertőzte. Ezért nem garanciája a megújulásnak a hatalomból eddig kizárt, képzetlen rétegek bevitele. Az új hivatalviselők egy része nem a társadalom általános demokratizálódásának, hanem saját rangemelkedésének fogja fel ezt a folyamatot. Ezért kell, hangsúlyozza Bibó, a személycseréken túl szervezeti változásokat végrehajtani, olyan kereteket teremteni, amelyek nem engedik a régi szellem visszatérését. A közösség és a hivatalnokság közötti erőviszonybeli változásnak kell állandósulnia, ezt az eleven önkormányzatok biztosíthatják. Mire alapozza Bibó egy ilyen reform kivitelezhetőségét? (Szükségességének indokolását már láttuk: a közigazgatás döntő politikai, társadalmi tényezővé vált Magyarországon a szolgaság fenntartásában. Az önkormányzat egyedüli alkalom és lehetőség a nép önerejének megtapasztalására, a legjobb eszköz és keret a demokratikus politikai nevelődésre.) 1945 eseményeit ugyan „félforradalomnak", nem a társadalomban végbemenő fejlődés végeredményének, hanem külső hatásra lezajlott átalakulásnak értékeli, de ezzel együtt nagy jelentőségűnek, mert „a magyar társadalom mozdulatlanná merevedett erőviszonyai 1514 óta most mozdultak meg először, éspedig a nagyobb szabadság irányában". Ez az a pillanat, amelytől kezdve újból megnyílt a lehetőség, hogy Magyar-

ország bekapcsolódjék abba a nagy folyamatba, amit a nyugati társadalmi fejlődésnek neveztünk (és ami Bibó számára elsősorban a szabadságjogok kivívott mértékét jelenti).[21]

E változás legdöntőbb eredményének tekinti Bibó a földreformot és a régi közigazgatás összeomlását, s részbeni átalakulását. „A nagybirtok eltűnésével, a vármegye eljelentéktelenedésével, az urak futásával valami olyan tűnt el a magyar társadalom életéből, amely mind a mai napig a legdöntőbb szabályozó tényező volt mindenben, ami az emberi lehetőségeket és emberi szabadságokat elosztotta."[22] Négyszáz esztendő mozdulatlansága folytán örökkévalónak tűnt a társadalom minden rétegének, meghatározva társadalmi beidegződéseiket. Ebből következik, hogy az új helyzetben a „társadalomnak valamennyire is biztosított vagy biztosítást kereső rétegeiből nagy tömegekben támad fel a régi, hierarchikusan, rang szerint rendezett világnak a visszakívánása, vagyis közel kerülünk ahhoz, hogy újból helyreálljon a kis kiváltságosoknak a nagy kiváltságosokkal való négyszáz éves érdekkapcsolata egy merev társadalmi rangsor jegyében az egyetemes és teljes szabadság rovására".[23] A változások haszonélvezői között a baloldalon is hajlandóság mutatkozik egy ilyen új társadalmi megmerevedés kiépítésére, konstatálja Bibó. Eszményei itt is világosan megfogalmazódnak: az embert messzemenő figyelembe véve, de legfőbb érdekét, a szabadságot és a méltóságot sem feledve kell továbbvinni a megkezdett fejlődést: „Az ember szabadságának az ideálja megköveteli a bármily szándékkal jelentkező erőszakos célszerűséggel való szembefordulást", idéztem korábban Bibó véleményét. Más helyütt ezt így fogalmazza: „Megtalálni a szabadság rendjét, jogait és biztonságát, a szabadságét, amely nem alázatos és nem tekintélytisztelő, hanem zajos, mozgalmas és követelő, ez a demokrácia továbbépítésének az igazi munkája."[24]

A közigazgatás átalakításának – Erdei és Bibó által kidolgozott – *terve a szabadság rendjének*, rendszerének alapeleme volt Bibóék felfogásában.

A terv csírája Erdei szociográfiai munkássága során születik meg az 1940-es években. Erdei a következő országépítő elképzelést vázolja fel a Magyar város utolsó fejezetében: A kiindulópont, s egyben a megoldandó probléma – korszerű életet teremteni, de ne csak városlakóknak. Városiasítás – de ne a városba özönléssel. Egységes fölemelés, kulturálódás az egész országban – ne egy kisebb rész javára a nagyobb hányad hátán. Magyarországon adott egy olyan településtípus, amely világméretű mintául is szolgálhat arra, hogyan élhet szerves egységben egymással város és vidéke.[25] Ez a példa a tanyás mezőváros, amely egyszerre nyújtja a városi élet előnyeit és a földmíves lét folytatásának a feltételeit. A következőket kell tehát tenni Erdei szerint. 1. minden vidéknek legyen városa. 2. egy városa legyen minden vidéknek. 3. a vidék a tanyák mintájára kapcsolódjék a városhoz. 4. a vidék úthálózata sugarasan fusson a város központja felé. 5. a vonzásterületeken erőszakot tevő megyerendszer helyett a városnak és környékének megfelelő méretű közigazgatási egységeket hozzanak létre.

Erdei írása az elvek mellett közigazgatási „tervrajzot" is ad: nyolcvan városközpont lenne, átlag százezer lakossal és kétszázezer katasztrális hold területtel. Az elemi városi szükségleteket ezek elégítenék ki. Rájuk épülnének magasabb szintű feladatok elvégzésére a középvárosok, szám szerint heten, átlagban kétszázezer lakossal és kétszázötvenezer kataszteri holddal. Ezzel a rendszerrel több legyet ütnének egycsapásra: urbanizálódás, a parasztság felemelése, önkormányzat, uralmi szakszerűség helyett tárgyi szakszerűség, demokratikus országirányítás.

Erdeinél az országépítő elképzelések hátterében világosan látszik a szándék: „a két részre szakadt magyar társadalom" demokráciává való átalakítása, a parasztság polgárrá válása (a polgárrá válás, akárcsak Bibónak, neki is a citoyenné válást, a szabadság javaival való minden értelmű élést jelentette). Mennyiben él tovább Bibónál ez a cél? „Különösen szolgálná ez a reform azt – írja A koalíció egyensúlya ... című írásában –, hogy a parasztság elnyomott tömegei végre felemelkedhetnének az önkormányzati és az állami élet irányításába."[26] Bibónál azonban még hangsúlyosabb az a motívum, hogy ez egy egyetemes demokratizálódás alapjait teremtené meg, amelynek Magyarországon történelmi-társadalmi fejlődés következtében a parasztság volna a legnagyobb haszonélvezője. A parasztsághoz való viszonyát részletesen itt nem tárgyalhatom, annyit jegyzek csak meg, hogy Bibó nem osztályokban, rétegekben gondolkodik, nem keresi valamely konkrét társadalmi csoportban a reformokat véghezvivő szociális hordozót. A gyakorlati megvalósítást az elit, az értelmiség feladatának tekinti, a társadalom minden tagja javára, vagyis mindenkire kiterjedő felszabadulásban gondolkodik. A parasztság helyzetét illetően elfogadja Erdei megállapításait, osztja a magyar társadalomra vonatkozó ítéletét is, erre és településtörténeti elemzéseire épít a közigazgatási reform részletes kidolgozásában. Hangsúlyozza, hogy a városi élet és a mezőgazdasági foglalkozás összekapcsolására (vagyis polgári, modern életkörülmények és paraszti lét összekapcsolására) nagy jövőjű kísérlet az alföldi mezőváros, ezért javasolja a Parasztpárt az önkormányzat alapegységeiként a városból és környékéből álló városmegyéket. A vármegye helyett, amely a „központosított uralkodás szerve és formája", és amelynek keretei halottak, lévén nagyobbak annál a területnél, amelyet „a földműves tömegek eleven érdekközösséggel ki tudtak tölteni".[27]

A városmegyék Bibó felfogásában olyan önkormányzatok volnának, amelyek „a Magyarországon elhanyagolt és hátra maradt parasztságnak a kisközségi egységeken és azok vicinális látókörén túlmenő politikai, nevelődési, gazdasági és kulturális távlatokat" nyitnának meg. Lényegük: még elég kicsik ahhoz, hogy egy igazgatási közösség keretei lehessenek, de már elég nagyok ahhoz, hogy szélesebb kitekintésű közösségi vállalkozások színhelyei legyenek. A koncepció lényege más szavakkal: a „latin" városra épített önkormányzat a „germán" nagybirtokon felépülő vármegyerendszer helyébe.

Bibó az önkormányzat fontosságának indoklásának közben kitér arra, hogy a magyar közigazgatás elmaradottságának bírálói dzsentri- és úrellenes hangot ütöttek meg, de ideáljuk nem a demokrácia volt, hanem a XIX. században a centralizált napóleoni hivatalnok-állam, a két világháború között pedig az eredményes és szakszerű tekintély-állam. Ezek a reformerek hamis következtetést vontak le abból a tényből, hogy a haladó megyei önkormányzat (amely közben egyre jobban megszűnt igazi önkormányzat lenni), mint igazgatás gyenge vagy közepes teljesítményűnek bizonyult. Ezért azonosították a kettőt, és szembeállították az önkormányzattal, mint elavulttal az államosított, kinevezéses közigazgatást. De ez a forma máshol Európában azért lehetett jó, mondja Bibó, mert az igazgatás és a közönség viszonya nem válhatott az uralom és alávetés egyszerű viszonyává, illetve kialakult a tisztviselő réteg szakmai-hivatási képzettsége és tudata.

Bibó amikor a Belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetője, részt vesz a Jogi Reformbizottság munkájában és a Parasztpárt nevében közigazgatási reformtervét javasolja bevezetésre, nem titkolva a terv által megvalósítani szándékozott terveit. Az

önkormányzat legnagyobb érdemeként és védelmében azt emeli ki, hogy az a demokratikus politikai nevelődés keretét jelentené. A választás formalizmusa is azért olyan főbenjáró bűn Bibó szemében (aki mellesleg aktívan részt vett az 1945. évi, első demokratikus magyar választások lebonyolításának megszervezésében és megelégedettségére szolgált, hogy demokratikus választásokat tudtak tartani ebben a fasisztának, antidemokratikusnak bélyegzett országban), mert a nép így nem tapasztalja meg a saját erejét, nem válik természetes élményévé, hogy rajta múlik, ki a vezetője. A formális választás – mondja Bibó – korrumpál, elaltat, érdektelenségbe taszít és a méltóság megtapasztalását gátolja.

Erdeihez hasonlóan azzal érvel, hogy ez a koncepció nem valami idegen minta ráerőszakolása a magyar viszonyokra, hanem tulajdonképpen a szentistváni gondolat folytatása, vagyis annak az országépítésnek, amelynek lényege az volt: egy központból irányítani és köré szervezni a vidéket. A tanyás mezővárosok hagyományának megőrzése a parasztság társadalom alatti helyzetének megszüntetésére ad lehetőséget. Az önkormányzat nem más, mint az igazgatottak és az igazgatás viszonyát gyökeresen megváltoztató eszköz: az emberi méltóság megtapasztalása és a vele való élni tudás.

Már megvalósult példaként említi Bibó azokat a helyeket, ahol 1945 után a különféle pártokból és egyéb szervezetekből alakult nemzeti vagy egyéb bizottságok a közigazgatás végzésének konkrét kérdéseivel kerültek szembe és birkóztak meg. „A helyi önkormányzat alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása az egyedüli biztosíték arra, hogy a magyar nép nagy tömegei megtapasztalják a maguk erejét a hivatalbeli hatalmasságokkal szemben, és közvetlenül és közelről birtokba tudják venni a maguk fölötti igazgatásnak éppen a legközvetlenebb egységeit. Ugyanebből az okból érdemes volna megtartani, sőt, rendezettebb formában a közigazgatással szerves kapcsolatba hozni a nemzeti bizottságokat, mint olyan szerveket, amelyekben nagyobb közéleti aktivitás nyilvánul meg a merőben szavazó tömegek képviseleti szerveivel szemben."[28]

Nem tartozik vállalt feladataim közé a közigazgatási reform konkrét javaslatainak részletes feldolgozása, közigazgatástechnikai kérdések tárgyalása. Bibó felfogásában – mint láttuk – a hangsúly azon van, hogy ez a terv „olyan reformnak az útját mutatja meg, mely számba veszi a magyar közigazgatás kérdésének a magyar társadalomfejlődéssel való végzetes összefüggését, erre való tekintettel nemcsak a közigazgatási apparátus regenerálását, hanem az önkormányzati élet kereteinek a teljes újjárendezését célul tűzi ki".[29] Ezzel együtt Bibó rendkívül nagy figyelmet fordított a közigazgatástechnikai, közigazgatástudományi részletekre is, több variációt dolgozott ki az egyes alapegységek létrehozásának módjára, attól függően, hogy mondjuk alföldi mezővárosról vagy dunántúli városról volt-e szó. Mattyasovszky Jenővel közösen készített településhálózati tanulmányát százegynéhány térképpel illusztrálja.

Fel szokták vetni a francia térgazdaságtanra hivatkozva a Bibó-terv ellenében, hogy ezek a városmegyei egységek nem felelnek meg a modern gazdaság racionális működésének. Bibó a területi reform gazdasági vetületével valóban nem foglalkozott. Magam csupán egy utalást találtam Bibónál erre. A Jogi Reformbizottság egyik ülésén ismertetett javaslatban szerepel az a kitétel, hogy „közfeladatokkal az önkormányzatok csak törvény útján és csak akkor terhelhetők meg, ha a jogszabály a fedezetről is gondoskodik".[30] Hogy az ellenvetés helytálló-e vagy sem, annak megítélésére nem tudok vállalkozni, miként más vonatkozásban sem volt vállalt célja ennek az írásnak, hogy el-

döntse: reális vagy irreális volt-e Bibó reformterve. E helyett arra vállalkoztam, hogy felvázoljam: miért, milyen eszmények, elvek hatására dolgozott ki éppen egy ilyen koncepciót Bibó István.

Mégsem fölösleges kitérő két körülményre utalni. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy Bibóék ezt a tervet a koalíciós idők kellős közepén bocsátották a nyilvánosság elé, nyilvánvalóan a továbbiakban is olyan politikai és társadalmi viszonyokat feltételezve, amelyek között a különböző rétegeket és érdekeket képviselő demokratikus pártok léteznek és vetekedve-együttműködve részt vesznek az ország arculatának kialakításában. A koalíció megszűntével egycsapásra értelmét vesztette minden elképzelés, amely eleven önkormányzatokra, az érdekek intézményes kifejlődésére épített.

Ezzel szorosan összefügg az az észrevétel, hogy a közigazgatási reform megszületésének idején a politikai berendezkedés jellegével együtt a gazdasági fejlődés miléntje sem dőlt még el. Reális volt Magyarországon az a lehetőség, hogy a fejlett mezőgazdaság legyen a gazdaság meghatározó szektora, a termelők önállóságát megőrző kisszövetkezetekkel. Amikor erre a kérdésre is más lett a felelet, és a vas és acél országának felépítése fogalmazódott meg célként, akkor ezzel a Bibó-terv alól is kifutott a talaj: a közigazgatás alapegységeinek kiszemelt virágzó kisvárosok léte elvesztette minden esélyét.

Nem érdektelen szólni röviden a reform sorsáról. Megvalósításából – mint tudjuk – semmi nem lett. „A közigazgatási reform kérdésének felvetését a koalíció egyik oldalán sem fogadják különösebb lelkesedéssel, valószínűleg azért, mert nem látják tisztán, hogy a koalíciós erőviszonyokhoz fűződő érdekeik szempontjából jót jelent-e vagy rosszat" – írja Bibó 1946-ban.[31] Egy évvel később Erdei a Szabad Népben így ír a reformról: „Ha a jelenlegi viszonyok nem is kedveznek egy ilyen átfogó reform végrehajtásához, mindenesetre készítsük elő és dolgozzuk ki ennek a közigazgatásnak átfogó, alapos tervét."[32] Bár egyre kevesebb reménye és értelme van egy ilyen munkának, Bibó megfogadja a tanácsot és az Államtudományi Intézet területrendezési munkaközössége 1950-ben kézirat gyanánt megjelenteti a Magyarország városhálózatának kiépítése címet viselő munkát, amely térképeket tartalmaz – a bevezető szerint – „egy megjelenésre kész mű mellékleteit, amely Magyarország egyik fontos, területrendezési kérdését, a városhálózat kérdését tárgyalja".[33] A tervezett mű három tanulmányból állt volna, az első Erdei Országépítés városokkal című tanulmánya 1940-ből, a második Bibó áttekintése a területrendezési törekvésekről, a harmadik Mattyasovszky Jenő írása a közigazgatástechnikai eljárásokról, módszerekről. (A térképek elé írt magyarázó szöveg tanúsága szerint végül is 98 városközpontot és városkörnyéket jelöltek ki, mint a területi reform városmegyei egységeit.)

A közigazgatási reform történetéről Gyarmati György számolt be a Századok 1979/3. számában. Egy elmaradt közigazgatási reform – 1946 címmel. Kutatásai szerint a Jogi Reformbizottság a reformot hét másik kérdés egyikeként tárgyalta 1946-ban. Az MKP taktikai okokból hajlott a megtárgyalásra, de az év június 27-én Beér János, a kommunisták képviselője már különleges bizottság felállítását javasolja, augusztus 29-én pedig Vida Ferenc a parasztpárti tervezet nyilvánosságra hozatala után egy centralizált reformterv kidolgozását igényelte.[34] A Jogi Reformbizottság többet nem foglalkozott a témával.

Gyarmati megemlíti, hogy a kommunisták álláspontja az volt, hogy a nemzeti bizottságok ne épüljenek be a közigazgatásba, ne legyenek alapjai az új államhatalmi szervezetnek (ahogyan azt Erdei javasolta 1944. december 31-én a Dél-Magyarországban megjelent A népi önkormányzat útján című írásában), és a szövetségesek is ilyen irányban befolyásolták az ideiglenes kormányt. Gyarmati szerint a tervezet ellen szólt az a lényeges körülmény is, hogy a Kisgazdapárt parlamenti többsége birtokában önkormányzati választásokat vagy a közigazgatás kulcspozícióinak aránymódosítását követelte, a baloldal viszont – főként a kommunisták – a kormányban és a végrehajtásban megszerzett pozíciók megőrzésére törekedett. A terv önkormányzati jellege veszélyesnek tűnt e célok szempontjából.

Mindez csak adalék a közigazgatási reform születési és elhalási körülményeihez.

JEGYZETEK

[1] Harmadik út. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 148.
[2] A magyar demokrácia válsága, Valóság 1945. okt–dec. 26.
[3] I. m. 26. o.
[4] Uo.
[5] Értelmiség és szakszerűség. Tiszatáj 1947/4. 7.
[6] A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Válasz 1947/6. 504.
[7] I. m. 498.
[8] A magyar demokrácia válsága. 29.
[9] Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válasz 1948/4.
[10] Valóság 1946/1–2. In: Kritika 1980/11. 21.
[11] *Szücs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle 1981/3.
[12] Uo.
[13] Társadalmi reform és közigazgatás. Kézirat. Budapest é. n. 7.
[14] Uo.
[15] I. m. 11.
[16] I. m. 14.
[17] I. m. 23–24.
[18] Uo.
[19] A magyar társadalomfejlődés... 499–500.
[20] A magyar demokrácia válsága 27.
[21] A magyar társadalomfejlődés... 502.
[22] I. m. 503.
[23] Uo.
[24] I. m. 504.
[25] Az utóbbi időben többen rámutattak arra, hogy Erdei hibásan ítélte meg a tanyatípusok arányát, továbbá, hogy éppen a fordítottja ment végbe abban az időben, mint amit ő várt és amire a koncepcióját építette: a tanyavilág elidegenedett az anyatelepüléstől. *Kulcsár Kálmán:* Utószó a Magyar városhoz, 1974, *Csalog Zsolt:* Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban. In: A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai 1980.
[26] A koalíció egyensúlya... In: Társadalmi reform... 143.
[27] I. m. 144.
[28] I. m. 47.
[29] I. m. 93.
[30] Idézi *Gyarmati György:* Egy elmaradt közigazgatási reform – 1946. Századok 1979/3.
[31] Társadalmi reform... 142.
[32] Szabad Nép 1947. II. 23.

[33] Magyarország városhálózatának kiépítése. Bp. 1950. Kézirat gyanánt. III. 1.

[34] A Parasztpárt hivatalos koncepciója 1946. július 17-én jelent meg a Szabad Szóban. Pontokba szedve a lényeg így hangzik: 1. A községi önkormányzatnak valódi tartalmat kell adni. 2. Második szintként vármegyék helyett városmegyéket kell szervezni (25 vármegye és 151 járás helyett 70–80 ilyen központ). Önkormányzati alapon szerveződnének ezek is. 3. A városmegyék jó igazgatása, az önkormányzatok felügyelete és a központi igazgatás decentralizációja céljából az országot kerületekre kell felosztani, éspedig a természettől adott hét tájegységnek megfelelően. 4. A minisztériumokat a decentralizáció révén alkalmassá kell tenni komoly központi irányításra és megszabadítani minden ügyintézéstől, hogy valóban kormányozhassanak. 5. Meg kell alkotni Nagy-Budapestet, oly módon, hogy a Budapest környéki városok és községek önállóságukat megtartva a székesfővárossal egy törvényhatóságot alkossanak. A demokratikus szellem és a szakszerűség együttes biztosítására egyetlen megoldás, ha a népből szabadon választott önkormányzati vezetők állanak a különféle egységek élén, és jól képzett, megfelelő igazgatási gyakorlattal bíró szakemberek végzik az adminisztráció munkáját. 6. Egyszerűsíteni kell a közigazgatási eljárást.

SUMMARY

István Javorniczky: Ideals and values in István Bibó's administrative ideas

The paper tries to find an answer to the question what values and ideals had a fundamental impact upon István Bibó's world view, and how can these values be traced in his writings on administration. The ideal of human freedom has a prominent role among Bibó's values. He measured the benevolence and humanism of societies and their institutions by how far they allow the full unfolding of freedom. Another corner-stone of his world view is the unconditional respect and acknowledgement of human dignity. 'Techniques of freedom' acquired in the West are regarded to be important steps of development by him and by analysing the history of Hungary, its special 'intermediate' position he reaches the conclusion that the opportunity for Hungarian society to build a society based on the 'small circles of freedom' also flashed in 1945.

Administration is not interesting for Bibó in itself but as an important means of excercising power. In his plans of reform elaborated with Ferenc Erdei and published as the draft of the Peasants' Party in 1946, he recommended self-management that would allow the unfolding of freedom. His proposal was based on self-governments, so-called city counties organized around 80 to 90 settlements, which would serve the democratisation of the country and would not allow "the restoration of the interest links of 400 years standing between the lesser and bigger privileged, in the spirit of a rigid social hierarchy, to the detriment of universal and complete freedom".

РЕЗЮМЕ

Иштван Яворницки: Идеалы и ценности в соображениях Иштван Бибо об административном управлении

Автор пытается найти ответ на то, какие идеалы, ценности оказывали в основном влияние на видение мира Иштваном Бибо и как эти ценности нашли отражение в его трудах, в данном случае в его произведениях занимающихся административным управлением. Из признаваемых Бибо ценностей выделяется идеал свободы человека. Он измеряет доброту, гуманность обществ и их учреждений тем, насколько они позволяют стать полной свободе. Другой устой его мировоззрения безусловное уважение и признание достоинства человека. Завоеванные на западе техники свободы он считает важным этапом развития и анализируя историю Венгрии, ее

своеобразное „срединное" положение приходит к выводу, что в 1945 году и для венгерского общества блеснула возможность построения основывающегося на малых кругах свободы общества.

Административное управление интересно для Бибо не само по себе, а важное средство проявления власти. Его соображения о реформе, разработанное совместно с ференцем Эрдеи и опубликованное в 1946 году как программа Крестьянской партии рекомендуют самоуправление создающее возможность для осуществления свободы. Он базирует на самоуправление, на так наз. городские комитаты охватывающие своей организацией 80–90 населенных пунктов, которые служили бы демократизации страны и не позволили бы „вновь восстановиться 400 летняя общность интересов мелких привилегированных с крупными привилегированными во имя жесткого социального неравенства за счет единой и полной свободы".

JÁVOR ISTVÁN

SZERVEZETI HATALMI STRUKTÚRA, RETARDÁCIÓS REGULÁTOROK ÉS A VÁLLALATI INNOVÁCIÓS HAJLAM

Bevezetés

A jelen tanulmány két fonalat követ. Az egyik fonalon haladva kísérletet tesz annak kimutatására, hogy a hazai vállalatok merev hatalmi struktúrája hogyan akadályozza a szervezeti innovációt. Ezt a fonalat szem előtt tartva jut el a hazai vállalatok legalapvetőbb, innovációt akadályozó tényezőjéhez, a különféle késleltető szabályozó körökhöz. A tanulmány másik fonala azoknak a tényezőknek a vizsgálata, amelyek befolyásolják az egyéni viselkedést. Ezt a fonalat követve megpróbálja kimutatni, hogy vállalataink megmerevedett hatalmi struktúrája elsősorban a tevékenységekkel járó kockáztatási valószínűségek torzulásán keresztül akadályozzák mind a vezetők, mind a dolgozók innovációs tevékenységét. A dolgozat két összefüggésre mutat rá. Egyrészt arra, hogy mind a késleltető szabályozóknak, mind a kockázati valószínűségeknek az alakulása közvetlenül függ a hatalmi struktúrától. Másrészt arra, hogy a késleltető szabályozók működését közvetve, az egyéni tevékenységekkel együtt járó kockáztatási valószínűségeknek az eloszlásán keresztül is, nagyon erősen befolyásolja a megmerevedett hatalmi struktúra. A három tényező közt tehát a következő kapcsolat áll fenn:

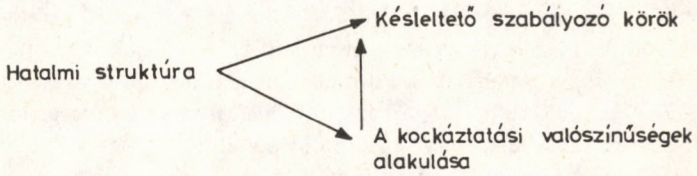

Természetesen a szociális rendszerek alapvető jellemzője a különböző hatások sokirányúsága, kölcsönössége. Dinamikájában nézve az összefüggéseket a fenti ábrában a nyilak fordított előjellel is meghúzhatók lennének. Az ábrában leírt kapcsolatrendszer és az abban jelzett irányok azonban az összefüggések alapvető mechanizmusára utalnak. A tanulmányban is csak ezekre az alapmechanizmusokra fogok elemzésemben kitérni.

Hatalom és innováció

Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a szervezeten belüli mozgás, fejlődés törvényszerű velejárói a konfliktusok, ellentmondások. A szervezet jövője szempontjából azonban nem mindegy, hogy ezek a konfliktusok úgy oldódnak meg, hogy a szervezet *tovább tud lépni,* vagy úgy, hogy a szervezet *visszaállítja a konfliktus előtti helyzetet.*

Amennyiben a szervezeti innovációt tartjuk szem előtt, akkor elsősorban azokkal a konfliktusokkal kell foglalkoznunk, amelyek alapjai a szervezeti *struktúrában* és *folyamatokban* gyökereznek. Ezek a konfliktusok arra mutatnak rá, hogy a szervezet vagy tudatosan (pl. tudatos felső vezetői törekvések) vagy nem tudatosan (pl. folyamatos adaptáció folytán) próbál megújulni. Ez természetesen együtt kell hogy járjon a régi keretek változásával, átalakulásával. A kérdés csak az, *hogyan reagálnak* erre azok a szervezetek, amelyek belső felépítése és működése *nincs ráállítva az új befogadására.*

Ezt a kérdést a *szervezeti hatalmi struktúra* szempontjából fogjuk megközelíteni. A hatalmi struktúra alapvető tulajdonsága bizonyos *merevség.* Ez abból fakad, hogy a hatalommal való rendelkezés foka az érdekérvényesítési képesség mértékét is megadja. Ezért az egyes vállalati egységeknél a hatalomcsökkenés jelentős ellenállásba ütközik. A kérdés az, hogy a hatalmi struktúra mennyire merev a szervezeti innováció szempontjából, vagyis mennyire tudja a régi, viszonylag merev hatalmi struktúra megakadályozni azt, hogy az újat *szervesen be tudja fogadni* a szervezet.

Az új szerves befogadását következő módon határozhatjuk meg. Minden új bevezetésének két módszere lehetséges. Az első módszer a *„szervezés"*. Ez azt jelenti, hogy a szervezet mikro- és makrofolyamatait egyaránt átállítjuk – bizonyos fokozatossággal – az új által elvárt követelményekre. A második módszer a *„bevezetés"*. Ez azt jelenti, hogy az újnak csak néhány – általában makro jellegű – feltételét készítjük elő, vagyis a vállalati mikrofolyamatok továbbra is a régi hatalmi rendszert támogatják. A „bevezetés" módszer veszélybe sodorja az újat, mivel a régi hatalmi rendszer mikrostrukturális és egyéb továbbélő makrostrukturális elemei csak olyan mértékben érdekeltek az új bevezetésében, amennyiben azt a régi hatalmi helyzet erősítésére vagy túlélésének biztosítására lehet felhasználni.

Más megfogalmazásban itt arról van szó, hogy a szervezet egész működése – egy bizonyos idő után – felveszi a kialakult hatalmi struktúrának a jellemzőit, a szervezet megpróbál önmagában konzisztens lenni. Végső soron a legapróbb, legkisebb folyamatok, a kisebb zavarok megoldási mechanizmusai is tükrözni fogják a makro-felépítést.

Az eddig leírtakat jól szemlélteti a következő példa. Az egyik kereskedelmi vállalat úgy döntött, hogy a különböző raktárházainak önállóságát jelentősen növeli. A vállalatnál az volt a rendszer addig, hogy a központi osztályok kötötték a negyedéves szerződéseket a szállítókkal, és a raktárházak hívták le havonta a rendelt árut a szállítóktól. Azonban a központi osztályoknak joga volt bármikor plusz árut is irányítani a raktárakhoz, ha ezt valamilyen helyzet szükségessé tette. Ez utóbbit a vállalat vezetése úgy értékelte, mint a raktárak önállóságának csorbítását és megtiltotta az ilyen irányú központi beavatkozást. Az igazgatói utasítás *„bevezetés"* jellegű indítását jól illusztrálja a következő interjú, „Az igazgató egy hirtelen ötlettel jutott el ehhez a döntéshez. Nem tárgyaltuk meg sem, egyszerűen az egyik értekezleten bejelentette ezt a döntést."

A szervezési tevékenység hiányzott, vagyis a mikrofolyamatokat és elemeket nem igazították hozzá az új követelményekhez. Ennek következményét mutatja be a központ egyik vezetője. „Nálunk az a szakma sajátossága, hogy az első félévben alacsonyabb a forgalom mint a másodikban. Az ipar érdeke az, hogy az egyenletes termelés érdekében mindkét félévben közel ugyanannyit vegyen át a kereskedelem. Amikor a második félévben fellendül a kereslet, azoknak szállítanak kurrens árut, akik az első félévben is megfelelő mennyiséget vesznek át. A raktárak nem gondolkoznak ennyire

előre. Ők az első félévben nem vették át az általunk szerződésben lekötött mennyiséget. Mi meg a központban könyörögtünk a szállítóknak, hogy ne kelljen kötbért fizetnünk az átvétel elmaradásáért. Aztán nyáron központilag emelték az árakat. A raktárak nem rendeltek árut, az első félévi tapasztalataikból kiindulva. Én nem mertem intézkedni az igazgatónál, mivel az áremelkedés miatt komoly bizonytalanság volt abban, mekkora lesz a második féléves forgalom. Közben nyáron szabadságolás, meg karbantartás volt az iparban. Mi meg szeptemberben itt álltunk megfelelő árukészletek nélkül. Mindez nem fordult volna elő, ha nem kellett volna tehetetlenül néznünk azt, hogy a raktárak milyen rosszul gazdálkodnak."

Érdemes még az érdekeltség problémájával is foglalkozni. A raktárház azért volt felelős, hogy ne halmozódjanak fel nála készletek, amíg a központ a megfelelő mennyiségű és összetételű árualap megszerzéséért. Így a kialakult helyzetben a raktárház minden felelősség nélkül megtagadhatta az áruk átvételét a szállítóktól. Ugyanis ennek következménye a központi osztályokon csapódott le.

A leírt példában a mikrofolyamatok megszervezésének teljes hiányával találkozunk. Nem volt az új helyzethez hozzáigazítva az érdekeltségi rendszer, így egyik helyen a felelősség nélküli döntések sorozatával találkozhattunk, míg a központi osztály kísérletet tett arra, hogy igazgatói engedéllyel kivételesen átvetessen árut novemberben az egyik raktárral. Válaszként a raktár lemondta a teljes decemberi rendelését, a nem megfelelő raktározási térre hivatkozva. Az természetes, hogy a raktártérrel gazdálkodni kell. Azonban az ilyen játékok inkább az egymásra mutogatást, mint a gazdálkodást segítették.

A raktárak önállóságának növelése magával kellett volna, hogy hozza a központi osztályok ellenőrző tevékenységének erősödését. Ennek a kialakítása nem történt meg. Miközben az önállóság január elsejével indult, az egyik októberi igazgatói határozat kimondta a következőket: „Rendkívül ritkán látogatják a központi emberek a raktárakat. Ezért minden központi osztály köteles havi látogatási tervet készíteni és azt a titkárságon leadni."

Az évközi központi áremelkedés, a vállalat gazdálkodásától független, véletlen tényező volt, amely további komoly zavarokat okozott. Ez a véletlen esemény a szervezési hiányosságok okozta helyzetben – amikor a hatalmi és a felelősségi kapcsolatok messze nem úgy működnek, mint azt a normál tevékenység megkívánta volna – olyan bizonytalanságot vitt be, amely leblokkolta mind a raktárak, mind a központi osztályok tevékenységét.

Végül érdemes felfigyelni a következő interjúrészleten keresztül egy másik véletlen tényezőre is, az informális kapcsolatok megnövekedett szerepére. „Természetesen van, hogy át tudok vetetni árut valamelyik raktárral. Általában azzal, ahol sikerült jó személyes kapcsolatokat kialakítani." A raktárházak felelősek egy-egy terület áruellátásáért. Ennek szabályozásában, felügyeletében a szükségesnél jobban megerősödött a személyes kapcsolatok szerepe. Márpedig, ha egy raktár nem tudja ellátni a hozzá tartozó területet, akkor oda benyomulnak a versenytársak. Ez pedig már vállalati szinten is komoly nyereségkiesést jelent és jelentett is. Vagyis megfelelő előkészítés nélkül a vállalati viselkedés a gazdasági tevékenységtől *független tényezőtől* függ. A gazdasági munka végzésének *szín*vonala látszatra külső, *véletlen tényezők hatásának* (áremelés) van kitéve. Az adott struktúra, a kialakult, a meglévő kommunikációs kapcsolatok meg tudják nehezíteni pl. az új döntési rendszer funkcionálását.

Az újhoz való alkalmazkodás tehát, mint e példán is láttuk, számos mikrofunkció felülvizsgálatát teszi szükségessé. Ez különösen akkor érdekes, ha a régi rendszer kialakulásában és működésében fel lehet fedezni érdek- és hatalmi motívumokat. Amennyiben viszont ennyire élesen elkülönül az új megvalósításának a „szervezésen" és a „bevezetésen" alapuló módszere, akkor szükséges, hogy megismerjük a szervezetek mikrofolyamatait. Ezek ismerete nélkül nemcsak azt nem tudjuk megállapítani, hogy milyen okok miatt bukott meg az új, de azt sem, hogy hogyan lehet ezeket az okokat megtalálni, felszámolni.

Elméleti alapok; hatalom, véletlenszerűség

A következőkben a szervezeten belüli hatalmi rendszer működésének néhány fontosabb összefüggését fogjuk vázlatosan tárgyalni. Ezeknek a tárgyalása elvezet bennünket a szervezeten belüli bizonytalansági tényezők vizsgálatához. Annak vizsgálata, hogy a vállalaton belül milyen jellegű bizonytalansági helyzetek találhatók, egyben lehetőség a szervezetek *innovációs hajlamának* újszerű megközelítésére. Ez a megközelítés azon alapul, hogy a szervezetben dolgozók bizonyos bizonytalansági helyzetekben nem vállalnak kezdeményezéseket, vagy nem fogadnak el ilyen kezdeményezéseket másoktól. Természetesen az, hogy a vezetők hogyan viszonyulnak az új kezdeményezésekhez, csak kisebb mértékben függ szubjektív tényezőktől. Szervezetszociológiai szempontból sokkal érdekesebbek azok a kérdések, hogy milyen objektív tényezőtől függ a vezetői reagálás. Ehhez szükséges megismernünk a szervezet működésének alapvető jellemzőit.

A szervezeti működést a célrendszeren keresztül fogjuk megközelíteni. Több hazai tanulmányban jelenik meg közvetlen vagy közvetett módon az az általános jelenség, hogy a vállalatok csak néhány, általuk fontosnak tekintett célt követnek, tartanak szem előtt. Még pontosabban, a szervezeti céloknak hármas tagolódása figyelhető meg. Bizonyos célokat a szervezetek nem tűznek ki, gyakorlatilag nem is foglalkoznak velük (legfeljebb, ha valami nagy baj van). Ezért ezeket a „célokat" a szervezet különböző folyamatai spontán eredményeként „teljesíti". Így például, ha a vállalat nem is tűzi ki a dolgozók hangulatának a javítását, de nyilván a hangulat a vezetési stílus, a jövedelmek hatására valamilyen módon alakul. Az ilyen célokat fogjuk *spontán céloknak* nevezni. A célrendszer második csoportjához azokat a célokat fogjuk sorolni, amelyeket a szervezet *deklarál,* de végrehajtásukat nem ellenőrzi, nem kéri számon, amennyiben a célrendszer harmadik csoportjába tartozó *kiemelt célokat* teljesíti.

A kiemelt célok azok, amelyekre a vezetés odafigyel, amelyek végrehajtását ellenőrzi. Amennyiben ezeket a vállalati célokat valamilyen ok miatt nem sikerül teljesíteni, akkor kerülnek előtérbe a második csoportba tartozó célok: ilyenkor a szervezet a kiemelt céloktól való lemaradás okait keresi — visszamenőleg! Vagyis a második célcsoportot a szervezet a hibákért való felelős keresésére használja fel (erre tipikus példa a szervezéssel kapcsolatos célok). Az ilyen célokat, amelyeket a szervezet a „bűnbakkeresésre" használ fel, *pszeudocéloknak* fogjuk nevezni.

A célrendszer egyes csoportjainak igen jelentős minőségű elkülönülése természetesen minden szervezetben megtalálható. Amit mégis ki kell emelnünk, mint a hazai vállalatok sajátosságát, az a következő:

– a kiemelt célok csoportja nagyon szűk, csak kevés elemet tartalmaz,

– a kevés kiemelt cél egy részét egyirányú függési relációk határozzák meg (pl. minisztérium),

– a célrendszer egyes csoportja között merevek a határok, így miközben az egyik cél a kiemelt csoportba tartozik, az ennek elérését segítő más célokra a szervezet nem figyel oda.

A három célcsoport fenti felépítését jól mutatja a vizsgált kereskedelmi vállalat költséggazdálkodási rendszere. A vállalat hosszú évek óta viszonylag kevés figyelmet szentelt a költségeknek. Ennek következtében már 1982-ben is (többek között az átszervezésnek köszönhetően) közel 50%-kal emelkedett a vállalat költségszínvonala. Mivel az átszervezésben egyedi költségelemek is előfordultak, természetes követelmény lett volna, hogy 1983-ban a költségek csökkenjenek. Ennek ellenére a szakmai átlagot meghaladó szintű költségnövekedés volt 1983-ban. A vállalat felfigyelve erre a tendenciára, már az első félévben elhatározta, hogy olyan költségfelelősi rendszert vezet be, amelynél a különböző fontosabb költségelemek figyelését egy-egy felelősre osztják ki. Ezzel kívánták biztosítani, hogy a költségek ne haladják túl a tervezett mértéket, sőt, lehetőség szerint, megtakarításokat is elérjenek. Azonban a költségfelelősi rendszer hatékony működése csak akkor biztosítható, ha a költségek növekedését okozó tényezők felderíthetők és az okok komplex vállalati intézkedésekkel megszüntethetők. Ugyanis természetes dolog, hogy a költségek növekedéséhez csak részben járulnak hozzá a számviteli és a pénzügyi területeken végzett munkák hiányosságai. Legalább ennyire, ha nem lényegesen jobban hatnak ki a költségekre a vállalat más területein végzett feladatok, mint például a szállítás, az üzletszervezési tevékenység, a raktárgazdálkodás munkájának színvonala. Amennyiben ezek a területek nem dolgoznak megfelelően, akkor hiába vezet be a vállalat költségfelelősi rendszert, az nem fogja biztosítani a kívánatos hatékonyságot.

A vállalatnál bevezetett költségfelelősi rendszer a leírt szempontok alapján féloldalasnak nevezhető. A személyekre kijelölt költségfigyelést 1984. január 1-vel beindították. Azonban nem szervezték meg hozzá azt a hatékony döntési mechanizmust, amely biztosította volna azt, hogy a vállalat különböző területei által a költségek növekedését befolyásoló tevékenységeket feltárják, és szervezési intézkedésekkel megoldást találjanak. Ezt mutatja a következő interjúrészlet is: „A Belkereskedelmi Minisztérium Komplex vizsgálata egyértelműen leírta számunkra, hogy a belső ellenőrzés tevékenysége nem elég hatékony. Végiggondolva ezt, egyet lehet vele érteni. Igaza van a revizionak abban, hogy a gazdasági területre, a gazdasági kérdésekre kevésbé koncentrálunk. A hálózat ellenőrzés elment részben a bűnügyek felderítésének irányában, részben a felszínen található hiányosságok feltárása felé, és lényegesen kisebb hangsúlyt helyez az okok megkeresésére."

Egy 1984 februári feljegyzésben a kereskedelmi igazgatóhelyettes felkérte a gazdasági igazgatóhelyettest, hogy vizsgálja felül a pénzügyi terület szervezését, mivel az ott található hiányosságok rontják a kereskedelmi terület külső szállítói kapcsolatait. „Minthogy sem készleteink nagysága, sem a bonyolított forgalom alapján nem indokolhatók a szállítók felé az általuk sérelmezett jelentős késedelmek, kérem szíveskedjék megvizsgáltatni ezek okát."

Az idézett interjú és az idézett dokumentum arra világít rá, hogy a vállalatnál a költséggazdálkodás terén is érvényesül a *célrendszer* fenti *megosztottsága,* és ennek a megosztottságnak a viszonylag *merev* volta. A költséggazdálkodás alrendszerén belül már hangsúlyozott szerepet kapott, a kiemelt célok közé került a költségeknek a tervezett szinten való tartása és a költségfelelősi rendszer bevezetése. Azonban az alrendszernek azok az elemei, amelyek messzebb nyúlnak, és a különböző célelemek közötti összefüggésekkel kapcsolatosak, már nem kerültek be a kiemelt célok közé. Így például a költségek elfutása még nem indít be olyan *kényszermechanizmust* a formális struktúrában, amely biztosítaná, hogy a vállalat vezetői megkeresik az alapvető *okokat,* amelyek a költségek elfutását eredményezték. A célrendszernek azok az elemei, amelyek a költséggazdálkodás és más vállalati folyamatok határán helyezkednek el, a pszeudocélok közé kerülnek.

A célrendszer különböző csoportjai közötti merev elkülönülést is jól mutatja a példa. Egyszerű szervezési intézkedésekkel csak a felszínt lehetett megragadni, csak bizonyos célokat lehetett a költséggazdálkodási alrendszerből bevonni a kiemelt célok közé. Azonban ahhoz, hogy a célrendszer struktúrája tükrözze a vállalat belső folyamatainak mélyebb összefüggéseit is, vagyis hogy a felső vezetés ilyen irányú törekvése ténylegesen hatékony legyen és ne bukjon meg a pszeudocélokon – *mint gyenge láncszemeken* –, az kellene, hogy az *alrendszerhez* tartozó *összes lényegi cél kiemelt* célként funkcionáljon. Ennek a teljesítése azonban komplex szervezési intézkedéseket kíván meg.

A komplex szervezési intézkedéseknek tartalmazniuk kellene a vállalat döntési rendszerében végrehajtott módosításokat. A hatékony intézkedések megkövetelik azt, hogy a vezetés mélyen belelásson az *ok-okozati* viszonyokba. Az idézett dokumentum pontosan arra mutat rá, hogy az a kereskedelmi terület kérte számon a pénzügyi fizetések késedelmeit a gazdasági helyettestől, amelyik felelőtlen szerződéskötésein keresztül (például olyan előszállítási szerződéseket kötött, ahol a pénz befolyási határideje a szokásos 15 nap helyett 20–25 napra növekedett) maga is hozzájárult a kialakult helyzethez. Ilyen egymásra mutogatást az ok-okozati összefüggések nem megfelelő ismerete jelentős mértékben elősegíti.

A célrendszer egyes elemeinek merev különválását nem csak az mutatja, hogy új célok bevezetését már csak komplex átfogó intézkedésekkel lehet megvalósítani. Még erősebben mutat ilyen irányban az, hogy a *komplex szervezések* igen erősen érintik az *érdek- és hatalmi* kapcsolatokat is. A fizetés terén való erélyesebb fellépés azt követeli meg a kereskedelmi területektől, hogy cserében más kereskedelmi tevékenységeknél adjanak engedményeket, vagy plusz szolgáltatásokat a vevők számára. Ez azt jelenti, hogy az ok-okozati összefüggések felszínre kerülése esetén a vevők megtartásának vagy elvesztésének a problémája sokkal inkább a kereskedelmi terület felelősségeként jelenik meg. Az összefüggések ismeretének hiányában, a problémák megoldása nélkül a felszínen viszont a pénzügyi területek késedelmes fizetései okolhatók. Ezért a kereskedelmi területnek egészen addig nem volt érdeke konfliktusokba bocsátkozni a gazdasági vezetéssel, amíg a krónikus fizetési késések nem érintették közvetlenül negatívan a saját külső kapcsolatait. Amikor ez a *bumeráng hatása* a vállalat belső *latens konfliktusaiban* megjelent, vagyis a kereskedelem saját hibáit a pénzügyi területeken keresztül közvetett módon saját magán érezte, akkor kezdett esélye lenni annak, hogy neki is az az érdeke,

hogy nyíltan belemenjen a konfliktusokba. A konfliktusok végeredménye megfelelő felső vezetői támogatás esetén akár az ok-okozati összefüggések feltárása és komplex intézkedések meghozatala is lehet.

Az eddigi elemzésből látszik, hogy amíg a belső problémák, konfliktusok, krízisek felerősödése nem *kényszeríti* ki az egyes területek *konfliktusba való belemenését,* addig alig van esély arra, hogy a célrendszer merev rétegződése megváltozik. Ekkor ugyanis a résztvevőknek nem érdekük a komplex célrendszer kialakítását megcélzó felső vezetői törekvés támogatása. A leírt példák is ezt mutatták.

A célrendszer ilyen jellegű felépítése már magában hordozza a szervezeten belüli bizonytalansági helyzeteknek azokat az élesen elkülönülő csoportjait, amelyek kihatnak az innovációra. Ugyanis a kiemelt célok azok, amelyeknek a megvalósítása nem lehet kérdéses, és a megvalósításuk általában a másik, két célcsoport kárára történik. (A *legkisebb ellenállás* elve alapján.) Ezért ezeknek a céloknak a teljesítésénél megfigyelhető a „semmi sem drága" szemlélet, ami másképpen azt jelenti, hogy a célok végrehajtásánál veszíteni nem lehet, csak nyerni (ha sikerül). Ezért ezeknek a céloknak az irányába mutató cselekvésnél a kockázat nulla valószínűséggel tartalmaz vesztési lehetőséget. Amennyiben a kiemelt célok nem teljesülnek, előtérbe kerülnek a pszeudocélok. Ezek jellemzője, hogy teljesítésük nem jelent pozitívumot, csak védelmet. Mivel ezeket a célokat részben fel kell áldozni a kiemelt célok oltárán, ezért ezek teljesítése gyakran csak részleges (ilyen irányba mutat, hogy a vállalatok hatékonysági terveik túlteljesítését általában nem ösztönzik). Ezeket a célokat nem is teljesíteni kell, hanem csak demonstrálni a teljesítés irányába tett erőfeszítéseket, a nemteljesítést mások hibájára kell visszavezetni, és meg kell akadályozni, hogy kimutatható legyen az adott egység hibája. Vagyis, ezeknek a céloknak a megvalósítása irányába tett lépésekben a nyereség valószínűsége nulla, csak veszteni lehet.

A szervezeti működés második lépcsője a célrendszerhez kapcsolódó *kontroll-rendszer.* A kontroll-rendszer hasonlóan *szegmentált.* A spontán célokkal kapcsolatosan gyakorlatilag nem működik, illetve csak jelentősebb krízisek esetén lép fel. A kontroll-rendszer a kiemelt célok vonatkozásában működik a legintenzívebben. Itt napi operatív ügyekig irányítja, ellenőrzi, számon kéri a tevékenységet. De ez csak a célrendszer néhány létfontosságú paraméterére terjed ki. Ennél tovább nem megy. Pontosabban, csak akkor megy, ha ezek a célok nem teljesülnek. Ekkor előkerülnek a második célcsoporthoz tartozó pszeudocélok, amelyek esetében a kontroll-rendszernek beindul a harmadik ága, a visszamenőleges felelős keresése. Vagyis a kontroll-rendszer alkalmazkodik a célrendszerhez, megerősítve a célrendszer teljesítéséhez kapcsolódó kockázati valószínűségek torz megoszlását.

Az idézett kereskedelmi vállalati példában a raktárak önállóságának növelése sokáig nem tartozott a kiemelt célok közé. A vállalatot átszervezték. Az átszervezés évének nehézségei, a megnövekedett vállalatnagyság és a minisztériumi elvárás együttesen emelte a raktárházak önállóságának kérdését kiemelt céllá. Ebbe nem is engedett az igazgató belenyúlni: „Mondd meg X-nek, hogy nem érdekel, hány éve van hátra a nyugdíjig, ha még egyszer belenyúl a raktárönállóságba, nagyon lecsapok!"

Ahhoz, hogy hatékonyan beinduljon a raktárönállóság, számos szervezési feladatot kellett volna megoldani. A szervezési osztály azonban egyetlen egy ilyen feladatot sem

kapott, annak ellenére, hogy az osztályvezető szerint „Ha valahol lépni kellene, az a raktár–központ kapcsolat. Szerintem itt van a legnagyobb gubanc."

Mivel látta az igazgató, hogy a fentebb leírt és egyéb jellegű kezdeményezéseivel szemben is erős az ellenállás, a következő évben elrendelte, hogy minden év végén a vezetők minősítsék beosztott vezetőiket és ez alapján írják le velük szemben az elvárásaikat. Ez a rendszer várhatóan segíteni fog az egységes vállalati törekvés kialakításához a vezetési rendszerben. Ez az intézkedés egy évet késett. Másképpen úgy is lehet mondani, hogy a személyzeti osztály munkájában nem állt rá az új igazgatói törekvések segítésére.

Sem a személyzeti munka, sem a szervezés nem tartozott a kiemelt vállalati célok közé. A személyzeti vezető, aki egy néhány éve meghalt magas beosztású ember özvegye az igazgatói döntéskor sírva fakadt és felkiáltott „Megint egy olyan munkát kapok, amelyikben biztosan nem fognak segíteni a vezetők!" A szervezési osztályt fél évvel a raktárak önállóságát növelő döntés előtt alakították meg. A megalakítás óta eltelt másfél évben már a harmadik osztályvezetőt nevezték ki. „Úgy tudom, a legújabb osztályvezető már felmondott a régi munkahelyén, úgy volt, hogy néhány nap múlva nem lesz állása, amikor az utolsó pillanatban mi felvettük."

A leírtak ellenére, a felelősségi rendszer csak az eredeti igazgatói döntés megsértőit fenyegette. Azokat, akik a hozzá tartozó funkciók nem megfelelő ellátásával nem zárkóztak fel az utasítás végrehajtásának segítéséhez, már nem érte el a fenyegetés. A szervezési osztály kapacitását át lehetett csoportosítani olyan feladatok elvégzésére, amelyek tulajdonképpen a központ–raktár kapcsolatok javításától vették el az időt, energiát. Természetesen ezek a feladatok is a kiemelt célok közé tartoznak. Így közvetett módon, a szervezési osztály tevékenységének kialakításán keresztül a vállalat különböző, *kiemelt céljai ütötték egymást,* akadályozták egymás teljesítését. A következmények azonban egészen máshol csapódtak le.

A példában egyértelműen tükröződik a kiemelt célokhoz kapcsolódva hogyan alakul a felelősségi és kontroll-rendszer működése, és a viselkedéshez kapcsolható kockázati valószínűségek. A központi osztályvezető akkor sem számíthat elismerésre, ha a raktár önállóságát sértő döntése a vállalat érdekében történt. A személyzeti osztályvezető bármit lépett – pontosabban nem lépett – ezen a téren, következmény nélkül maradt. A vállalat nem tudta teljesíteni tervét, ezért több vezetőnél csökkentették a prémiumokat, nem volt köztük sem a személyzeti, sem a szervezési vezető.

A cél- és konroll-rendszer együttes felépítése határozza csak meg azt, hogy a vállalat mely céljai kerülnek a kiemelt célcsoport körébe. Amennyiben a kontroll-rendszer nem kapcsolódik be a célelemek támogatásába, akkor gyakran tapasztalható, hogy a kitűzött célokat a vállalat nem teljesíti. Ezt demonstrálja a következő feljegyzés is.

„A vállalat 1982. évi MÜB tervében a vállalati információs rendszer kialakítása is feladat volt, melynek eredeti határideje *1982. december 15.* A felmérést a szervezési osztály dolgozói 1982 októberében elkezdték. A felmérés elhúzódása miatt a határidőt *1983. március 28-ra* módosították. Ezt a határidőt különböző ügyrendek, ügyviteli utasítások soron kívüli elkészítése miatt *1983. április 29-re* módosították. (A levél folytatása közben érdemes megjegyezni, hogy az április 29-i ügyvezetőségi értekezleten hét napirendi pont volt, de köztük egyik sem foglalkozott az információs rendszerrel.) Tekintettel arra, hogy vállalatunknál jelenleg több szervezés folyik – többek között 1983. április 1-vel a Szervezési Vállalat a teljes vállalatra

kiterjedően kezd el szervezési munkát –, amelyek jelentős hatással vannak a vállalati információs rendszerre, valamint figyelembe véve azt a körülményt is, hogy a szervezési osztályon dolgozó ügyvitelszervező egy ügyviteli szervezési team tagjaként dolgozik 1983-ban, ezért, ill. ezen okok miatt javaslom a vállalati információs rendszer kialakítására, illetve korszerűsítésére vonatkozóan egy későbbi határidőt meghatározni."

A levélre azt a választ kapta az illető vezető, hogy az információs rendszer kidolgozása nagyon fontos, ezért nem lehet szó határidő módosításról. Ennek ellenére a feljegyzésben említett határidőre nem készült el az anyag. Az információs rendszer fejlesztésének további története is tükrözi a levélben bemutatott állapotot. A következő határidő kiadásánál már nem a gazdasági terület, hanem a szervezés kapta meg a feladatot, hogy augusztus végére készítsen el egy anyagot. A néhány oldalas anyag augusztus végére el is készült. Az anyagról maga a szervezési osztályvezető mondta, „Az anyag teli van általánosságokkal, szerintem semmit sem ér, csak arra volt jó, hogy ezt a feladatot is kipipáljuk."

A szerencsétlen vállalati információs rendszer története azonban ezzel itt nem ért még véget, sőt, kavalkádja igazán ekkor kezdődött csak. A szervezési osztály december közepére feladatául kapta meg egy használható részletes anyag elkészítését. Ezzel teljesen párhuzamosan a vállalatnál működő szervezési team a bizonylati rendszer és a szabályozottság oldaláról kezdte felmérni és rendbe tenni az információs rendszert. Ugyancsak teljesen ezektől függetlenül futott a vállalat számítógépes továbbfejlesztésének koncepciója is. Márpedig természetes követelmény lett volna, hogy a számítógépes fejlesztést, a vezetői információs rendszert, és az ügyviteli szabályozási rendszert egymással összehangoltan fejlesszék.

A sorozatos időpontcsúszások, az egymással párhuzamos és összehangolatlan koncepciók és munkák semmilyen szankciót nem vontak maguk után. Vagyis a hibák miatt nem indult be a kontroll-rendszer, nem szanckionálta a résztvevőket. Ennek egyik fontos oka az volt, hogy a felelős vezetés nem tekintette ekkor még a vállalati információs rendszer fejlesztését kiemelt szervezeti célnak. Az egyetlen dolog, amire komoly hangsúlyt helyezett, az az ügyviteli szabályzatok elkészítése. Ez sem véletlen. A pénzügyi revízió ezeknek a szabályzatoknak a hiányát kifogásolta és az ebből származó problémákért komoly pénzbüntetést rótt ki a vállalatra. A szabályzatoknak kiemelt célként való kezelése egyértelműen meghozta eredményét. 1983. év végére minden hiányzó szabályzatot bepótolt a vállalat. Az információs rendszerben viszont nem sikerült előrelépni.

A szervezés kiemelt fontossága miatt érdemes az eddigi elmondottakat a szervezetségi szint szempontjából is összefoglalni:

Amennyiben folyamatában nézzük az ilyen rendszerek kialakulását, az tűnik ki, hogy ezek a szervezeti problémamegoldási képességek alapján fejlődtek ki. Ez azt jelenti, hogy a szervezet strukturális felállásában és működésében azok az egységek kaptak nagyobb hatalmi súlyt, amelyeknek nagyobb szerepük volt a szervezet előtt álló problémák megoldásában. Ezért magának a vállalatnak a belső szervezettségi jellemzői is ezt fogják tükrözni. A különböző egységek közötti kapcsolatok olyan szintig és olyan módon vannak megszervezve (vagy legalábbis a tényleges működésük olyan *szervezettségi szintet* mutat), hogy ez a *hatalmi helyzetben* lévők érdekérvényesítési törekvéseit tükrözi vissza. Ezért az ilyen vállalatoknál a szervezettséget a következők jellemzik:

– A vállalat a kiemelt célokra összpontosít, ezért a célrendszer más elemeihez kapcsolódó tevékenységek szervezettségi színvonala alacsony, jelentős részben spontán jellegű;

– mivel a vállalat a célrendszer előző két csoportjára nem fordít figyelmet, ezért az ezen célok végrehajtását segítő ismeretek, az ehhez kapcsolódó adatgyűjtés, elemzés, intézkedési programok nincsenek vagy eléggé hiányosak;

– az eddigiekből az is következik, hogy a vezetés a kiemelt célokhoz tartozó néhány leglényegesebb paraméter segítségével képes csak a szervezetet irányítani, hiszen a vállalati folyamatok ok-okozati rendszere nem ismert megfelelő mélységben;

– ezért a nem ismert ok-okozati rendszerből nap mint nap felkészületlenül érik zavaró impulzusok a vezetést;

– a kiemelt célok megvalósítását zavaró hatások a „véletlen eseményeknek" való kitettség érzését keltik.

Az itt leírt tulajdonságú szervezetekre mindebből adódóan az is jellemző, hogy a belső szervezési hiányosságok miatt jelentős tartalékok állnak rendelkezésre. Mivel ezeknek a tartalékoknak a tervszerű feltárása nem történik meg, ezért a szervezet működését a folyamatokban meglévő szűk keresztmetszetek jelentősen befolyásolják. Ezért az ilyen szervezetekben rendszeresen megfigyelhetők, hogy az ismert tartalékok kimerülnek. Ilyenkor be kell vetni a vésztartalékot. A vésztartalékok bevetésére a szervezet „hatékony" krízismegoldási mechanizmusokat vezet be (mint láttuk: az informális kapcsolatok súlya megnőtt). Az így kialakult és megmerevedett krízismegoldási mechanizmusok viszont átalakítják az egész szervezet működését.

Az így kialakult helyzet felszámolása senkinek sem érdeke. Azoknak, akik erős hatalmi pozícióban vannak, nem érdekük a szervezetbe való beavatkozás, mivel ez veszélyezteti a krízis megoldási képességet. A beavatkozás tulajdonképpen csak akkor lenne eredményes, ha a vezetés megfelelően ismerné az okozati láncokat.

Azok, akik a hatalmi struktúrában kiszolgáltatott helyzetben vannak, arra törekszenek, hogy a kiemelt célok esetleges nem teljesítése esetén is meg tudják védeni magukat. Erre csak akkor van lehetőségük, ha a belső szervezési hiányosságokat el tudják rejteni, vagyis ha az ok-okozati lánc összefüggéseinek ismerete az egységük kapujánál megakad.

Az igazgató a következő évben olyan tervezési rendszert vezetett be, ahol – hogy feloldja a központ és a raktárak közötti érdekellentéteket – mindkét felet kölcsönös kötelezettségvállalásra kötelezte a másik iránt (a központnak árut kell biztosítani, a raktárnak át kell venni azt). Mindkét fél érezte, hogyha ez komoly lenne, akkor segítené a munkájában. Azt is érezték azonban, hogy ez jelentősen megnövelné a munkájukkal szemben támasztott követelményt. Ezért igen kétértelmű fogadtatásra talált a rendszer, „úgy sem lesz belőle semmi. Minden attól függ, mennyit szállít az ipar", „A fene egye meg! Majd meglátjuk év végén, mi sül ki belőle."

Mint már az eddigiekben is többször szó volt róla, a szervezeti hatalmi struktúra működése szempontjából nagyon fontos, hogy a vezetők mennyire ismerik az ok-okozati láncokat, illetve egyáltalán azt, hogy a vállalat milyen mértékben szervezett. Amennyiben a vállalat valamely intézkedésének csak a makrostrukturális összetevőit tervezi meg, akkor számos olyan *lyuk* támad a mikroszervezetben, amelyek mentén az intézkedés elhalhat, tönkremehet. Ezt az ellentmondást tükrözte a fenti új tervezési

rendszer is. A rendszerben össze akarták kötni a vállalati központ és a fiókok érdekeit. Azonban ennek csak a makrostrukturális összetevőit alakították ki.

A tervezési rendszer lényege az volt, hogy összekösse a beszerzési tevékenységet végző vállalati központot az értékesítési tevékenységet végző raktárházakkal. Ennek érdekében olyan írásos szerződést akartak kialakítani, amelyben a raktárházak kötelezik magukat, hogy az általuk a vállalati központ számára beadott éves igénytervek mértékéig átveszik a szállítóktól a lefoglalt árut, és azt értékesítik. A központi osztályok pedig kötelezik magukat arra, hogy beszerzik a raktárházak által igényelt árukat. A kölcsönös kötelezettségvállalás rendszerét az előző évben jelentkező komoly zavarok indokolták. Gyakran megesett, hogy a raktárház felelőtlen igényeket továbbított a központnak, és amikor az kötbéres szállítási szerződésekben lekötötte az árut a szállítóknál, akkor azt a raktárházak nem hívták le. Ennek következtében a raktárház felelőtlen magatartása a vállalat nyereségét rontotta. Rontotta egyben viszont a központi osztályok pozícióját a szállítókkal szemben is. Amennyiben a vállalat valamely raktárháza nem viszi el a szállítótól az árut, akkor legközelebb ettől a partnertől sokkal nehezebb lesz időben megszerezni bizonyos nehezen beszerezhető kurrens cikkeket. Amennyiben viszont a központi osztályok kevesebb kurrens cikket tudnak beszerezni, akkor ez már a raktárházak értékesítési pozícióját is rontja. Ezzel együtt nehezebben tudják eladni az elfekvő készleteiket is (nem tudják alkalmazni az árukapcsolás bevált módszerét). Ekkor kezdődik az egymásra mutogatás.

A leírt konfliktusok ténylegesen jelentkeztek a vállalat életében. Az egyik forgalmazott cikkcsoportnál a gyártók érdeke az volt, hogy mindkét félévben közel ugyanannyi terméket vegyen át a kereskedelem. A kereskedelem érdeke viszont az volt, hogy az első félévben kevesebbet vegyen át, mivel ekkor kb. 10%-kal alacsonyabb a kereslet, mint a második félévben. Ezért a raktárházak az első félévben szűkebb érdekeiket követve a szerződött mennyiségnél kevesebbet vettek át. Mivel a kockázati alap felhasználása feletti döntés sem volt egyértelműen a fiókok felé decentralizálva, ezért a felesleges cikkek kiárusítására sem gondoltak. Ennek következtében jelentős átvételi lemaradása volt az első félévben a kereskedelmi vállalatnak. A következmény sem maradt el. A második félévben több szállító kötbérrel fenyegetőzött és számos olyan kurrens, jól eladható cikkhez nem jutottak hozzá, amelyeket a versenypartnereik megkaptak.

Ezek a problémák reálisan követeltek valamilyen megoldást. A hozott felső vezetői intézkedés reálisnak tűnik a vállalat szempontjából. Azonban, mivel nem nyúlt a mikrofolyamathoz, számos olyan kérdés vetődik fel, amelyek zavarják az intézkedés megvalósítását. Így például a következő konkrét szituáció fordult elő. Az egyik központi osztály olyan szerződést kötött, hogy bizonyos éves átvételi mennyiségen felül történő áruátvételnél a szállító a teljes éves mennyiségre utólagosan elszámolandó kedvezményt ad. A kedvezmény mértéke nő, ha nő az átvett mennyiség. Az egyik raktárház a központi osztály által kötött átvételi árnál kedvezőbb árajánlattal tudta volna megvenni egy helyi szövetkezettől az árut. Számára ez a vétel kedvező lett volna, viszont mivel a mennyiségi kötelezettségének nem tett volna eleget a fő szállító vonatkozásában a központi osztály, ezért a vállalat egésze sem kapta volna meg a kilátásba helyezett engedményt. Mivel a központi osztályvezető kezében nem volt megfelelő hatalom, hogy letiltsa az illető raktárház vásárlását, egyszerűen annyit mondott az

igazgatónak: „Azt csinálsz amit akarsz, de a következményekért is neked kell vállalni a felelősséget!"

Az érintett raktárvezető azonnal lemondta a kedvezőnek kínálkozó üzletet. A példa jól mutatja, hogy a szervezetlen mikrofolyamatok hogyan befolyásolják a bizonytalansági szituáció kialakításán keresztül a döntések kockázatát. A fenti példában nem arról van szó, hogy a vállalat megpróbálja a többletárut valamilyen módon értékesíteni (esetleg árukapcsolással), hanem a *felelősséget* akarja az *adott szituációban* kiszolgáltatott félre áthárítani. Amennyiben a plusz árut sikerül eladni, a vállalat többlet nyereségre tesz szert. Mivel ez vállalati érdek, természetes lett volna a hozzá kapcsolódó kockázatnak is valamilyen jellegű megosztása az akcióban résztvevők között. Azonban a régi célrendszer egy másfajta belső kapcsolatrendszert, döntési mechanizmust alakított ki. Az új vállalati cél (az új tervezési rendszer) csak felemásan illeszkedett be a szervezetbe. Ez a felemásság azt jelentette, hogy a tényleges gyakorlatban nem tudott megfelelően funkcionálni. A *makrostrukturális* és *mikrostrukturális* elemek közötti *inkonzisztencia* olyan lyukat hagyott a működésben, amely végeredményben gátolta azt a felső vezetői törekvést, amely a hatékonyabb vállalati működés kialakításának irányába mutatott.

Mivel a döntésért való teljes felelősség a raktárház vezetőre hárult, ezért nála rendkívül erősen megnövekedett a döntésének *kockázata*. Amennyiben sikerül eladnia a plusz árumennyiséget is, akkor ez az éves összteljesítményét nem növeli olyan mértékben, hogy ez jelentős prémiumot jelentene számára. Azonban, ha akciója sikertelen marad, akkor vagy nem tudja átvenni a fő szállítótól a teljes lekötött mennyiséget, vagy pedig megnő az eladhatatlan készlet mennyisége. Mindkettőt szankcionálja a jelenlegi vállalati szabályozás. Amennyiben hozzátesszük viszont azt, hogy a vállalat az ilyen jellegű kezdeményezéseknek az előbbiekben leírt *intézményesített szankcionálásával* (illetve a kezdeményezés sikere esetén a jutalmazás hiányával) megakadályozza az ilyen jellegű vezetői törekvéseket, akkor azt kapjuk, hogy ezeknek a törekvéseknek a pozitív hatását sem érzi a vállalat. Mivel olyan kereskedelmi vállalatról van szó, amely sok ezer cikkel foglalkozik, gyakorlatilag előre kiszámíthatatlan számú ilyen törekvést *blokkol le ez az intézményesedett mechanizmus*. Néhány száz kedvező lehetőség kihasználásának elmulasztása pedig már komoly nyereségmódosító tételként jelentkezik.

A példa rámutat arra, hogy a régi célrendszerből levezethető hatalmi szerkezet, hogyan akadályozza meg az adott struktúrából való kitörést. A régi célrendszer nem kiemelt célelemeihez tartozó folyamatokban jelentős szervezési hiányosságokat lehet fellelni. Ezek a szervezési hiányosságok igazán akkor jelentkeznek akadályként, amikor a vállalat valamilyen új, innovatív törekvésre szánja el magát. Ez az összefüggés akkor is igaz, ha felső vezetői szinten indul el a törekvés, és akkor is, ha ez középvezetői magatartásban jelentkezik. A fenti példa a két esetet egyszerre mutatta be. Azzal, hogy a szervezet éppen a szervezetlen folyamatelemeken keresztül *szankcionálja intézményesen* a középvezetőnek a *vállalat érdekében* indított akcióját, egyben akadályozza a felső vezetői innovatív törekvések megvalósítását is. Ugyanis azzal, hogy egy nyereség-orientált vezetői magatartást szankcionál a szervezet, egyben megkérdőjelezi a központi osztályok és a raktárházak közötti kölcsönös kötelezettségvállalás alapját is. Hiszen ha a kölcsönös kötelezettségvállalás annyira merev, hogy nem enged meg ilyen középvezetői törekvéseket, akkor több a negatívuma, mint a haszna.

Ténylegesen nem ez a helyzet, mindössze arról van szó, hogy a *nem megszervezett elemek* mentén a vezetői magatartások hatalmi viszonyok, érdekek, felelősségek és az ezt szintetizálva mutató cselekvési kockázatok jelentősen *eltorzulnak*. Ez a kérdésfelvetés azonban már átvezet a tanulmány következő fejezetéhez.

Az eddigiek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a torz célrendszer végül egy olyan torz érdek- és hatalmi struktúrához vezet, ami önmagát erősíti, amelyet a benne lévőknek sem érdekük felszámolni. Az adott helyzetet egy szintetizált mutatóval is jellemezhetjük. Ez pedig a különböző tevékenységekhez tartozó kockázati valószínűségek elosztása. Minden tevékenység kimenetelét három részre tagolhatjuk:

– vesztés
– nyerés
– változatlanul maradás.

Már a célrendszernél is említettük, hogy a kiemelt célhoz közvetlenül kapcsolódó tevékenységeknél a veszteség nulla valószínűségű, míg a többi célnál a nyereség nulla valószínűségű. Ez másképpen azt jelenti, hogy a kiemelt céloknál nem érdeke a szervezetnek az új befogadása (a könnyebb ellenállás elve alapján), amíg a többi célnál egyenesen szankcionálja a szervezet az újat. Ezért felállítjuk azt a hipotézist, hogy az így kialakult kockázati struktúra a szervezeti innovációs hajlam alacsony szintjének a magyarázata.

A szervezet hozzá igazodott a hatalmi struktúrához. Amennyiben ez már túlment a szubjektív alkalmazkodáson és mint megállapodott és intézményesedett szabályozó épült be a rendszerbe, akkor a szervezetben olyan negatív visszacsatolási körök (önfenntartó szabályozó körök) keletkeznek, amelyek erősítik az adott hatalmi struktúra fenntartásában való érdeket és erre ráépülve, az innováció szempontjából az eltorzult kockázati valószínűséget. A tanulmány további részében a negatív visszacsatolási körök néhány fő elméleti kérdésével foglalkozunk.

Retardációs regulátorok a negatív visszacsatolási körökben

Mint az eddigiekben rámutattunk, a szervezeti hatalmi struktúra megmerevedésével együtt senkinek sem érdeke az, hogy kilépjen az adott rendszerből. Ez másképpen fogalmazva azt is jelenti, hogy *a szervezet szankcionálja* azt, aki megpróbál újat hozni. Ez a szankcionálás nem direkt módon történik. A szankcionálás indirekt jellege azt jelenti, hogy az, aki az adott szervezetbe újat akar hozni, állandó akadályokkal találja magát szemben. Ezeket az akadályokat – habár személyek testesítik meg – a szervezeti működés alapvető jellemzőiből lehet levezetni, vagyis ezek az akadályok objektívek.

Kezdődik ez azzal, hogy az innovációt munkaköri kötelességként definiálják, kivéve ezzel az egész érdekeltséget. Az illető vezető főnöke is csak az előírt program végrehajtásában érdekelt, a szervezet ennél többet nem jutalmaz. A következő lépés az innováció megvalósítása. Erre igen gyakran csak baráti szívességeken keresztül van lehetőség. De mit is jelent a „baráti szívesség?" Ezek a kapcsolatok nem lehetnek egyirányúak. Az innovációt maga a szervezet sem dotálja (a példában az áruátvételt kurrens cikkekkel ellentételezték). Ezért az új létrehozása és kipróbálása nem mehet másképpen, minthogy informális úton dotálja a neki segítőket.

Mint a példából látható, a szervezet *többszörösen szankcionálja* azt, aki *kilép* a sorból. Neki kell *megszerveznie a kapcsolatokat,* be kell vezetnie az *informális dotációt,* és el kell tűrnie azokat a *feszültségeket,* amelyek abból származnak, hogy ezt az eljárást nem mindenki tudja végigvinni. Szankcionál akkor is a szervezet, amikor az informális dotáció kikényszerítésével gyakorlatilag erősíti a belső érdekkonfliktusokat. (Egymással szembenálló informális érdekkapcsolatok, klikkek kialakulásának kikényszerítésével!) Ezen a példán keresztül el is érkeztünk az egyik leglényegesebb működési szabályzóhoz, a retardációs regulátorokhoz.

A *retardációs regulátor* az intézményesedett, a szervezeti struktúra és folyamatok által tartalmazott szabályzó, amely mint szervezeti *szankcionáló mechanizmus* gátolja és megakadályozza a rendszerből való kilépést. Ezzel úgy viselkedik, mint egy negatív visszacsatolási kör szabályozója. Ez a szabályzó kör nem más, mint a *szervezeti folyamatokban meglévő összefüggések rendszere.* Amennyiben a folyamat elemei tudatosan vagy spontán módon összehangoltak, akkor bármelyik elem megváltoztatása felborítja ezt az összhangot. Ez a konkrét tevékenységeknél úgy jelentkezik, hogy az egyik elem tartós megváltoztatása ellen hat a többi elem.

Így például, ha az egyik egység új feladatot kap, akkor a többi elem – amennyiben nem történik bennük is változás – akadályozza a feladat elvégzését. A feladat elvégzéséhez például nem kap elég információt más területektől. A vizsgált vállalatnál a raktárak nem tájékoztatták rendszeresen a központot a tényleges készleteikről, így a központi osztályok beavatkozásában nagy volt a kiszámíthatatlan elem. Ennek következtében az első év végén, a december 22-i információk alapján úgy nézett ki, 50 millió forinttal lesz kevesebb készlete a vállalatnak a megengedettnél, december 31-re. A központi osztályok kihasználva a lehetőségeket kurrens cikkeket vásároltak 30 millió forintért. Január 2-án kiderült, a raktárak nem valódi adatokat adtak le a központnak és a vállalat 100 millió forinttal túllépte tervezett készletszintjét.

Ellene hat a feladat elvégzésének, hogy más területek nem segítik a feladat elvégzését, vagy az ezt segítő tevékenységük lényegesen háttérbe szorul egyéb jellegű munkájukal szemben. Erre mutatott rá a szervezési osztály példája is.

Vagyis, aki eleget is szeretne tenni az igazgatói utasításban foglaltaknak, úgy látja, hogy minden ezt segítő lépésével akadályokba ütközik, senki nem segíti munkáját. Ezek az akadályok egy idő után lehetetlenné teszik ilyen irányú küzdelmét (senki nem kíséreli meg, hogy még egyszer túlszaladjon az év végi készletekkel, mivel ezt a saját prémiuma is erősen bánhatja). Az ilyen irányú lépéseit a szervezet nemcsak *akadályozza,* hanem egyenesen *szankcionálja* (készlettúllépésnél). Összességében az akadályok és szankciók egy olyan, az innovációt késleltető, akadályozó szabályozó köré állnak össze, amelyek mint *negatív visszacsatolási kör,* nem engedik a szervezetet kimozdulni a helyéről. A retardációs regulátor objektív tulajdonságait a következő két tényező határozza meg:

– alaptevékenységek, vagyis a szervezet nem szankcionált, szankcionált és dotált tevékenységei;

– kivételes tevékenységek, vagyis azok az eltűrt tevékenységek, amelyekkel ki lehet törni a körből.

A második pontba azok a tevékenységsorok tartoznak, amelyek az egyén olyan „kitörését" fogadják el a körből, amelynek nincsen hatása az intézményesített mecha-

nizmusokra: vagyis nem zavarja meg a kialakult statikus struktúrát. Az egyéni érdekérvényesítésnek ezt a mechanizmusát kockázatvállalási szempontból az jellemzi, hogy mind a veszteség, mind a nyereség pozitív valószínűséggel szerepel. Az egyetlen probléma, hogy sok benne a nem kalkulálható elem. (Ilyen például, hogy egyes vezetők informális úton pénzt kapnak azért, hogy egy-egy magánkereskedőnek kurrens árut adnak. „Néhány évvel ezelőtt az egyik vezetőnket áttették áruforgalomról egy másik osztályra. Mondta, mikor már elment a vállalattól, azért ment el, mert ezzel 2–3 ezer forinttal csökkent a pénze; a mellékestől elesett.")

A továbbiakban néhány általunk kiemelten fontosnak tartott retardációs regulátorral foglalkozunk. Mint az előzőekben már szó volt róla, a retardációs regulátorok gyakorlatilag úgy működnek, mint a *szelektáló mechanizmusok,* amelyek szankcionáló jellegűknél fogva egyes tevékenységeket engednek, ösztönöznek, másokat pedig nem engednek, vagy csak eltűrnek. Az első ilyen regulátor, amellyel foglalkozni fogunk, a szervezeten belüli koordinációs mechanizmus. A koordinációs mechanizmus természetszerűleg alkalmazkodik a szervezet alapvető jellemzőihez. Ezek alapján az előző pontban jellemzett szervezetekben az alapvető koordináció az informális kapcsolatokon alapszik. A szervezett, rendszeres kapcsolatoknak több olyan feltétele van, amellyel ezek a vállalatok nem rendelkeznek. Így például a szervezeti folyamatokat nem ismerik megfelelően. Márpedig a megfelelő ok-okozati láncok ismerete nélkül a koordinációs megbeszélések is csak a konfliktusokat éleznék. Ugyancsak – mint már szó volt róla – a kialakult merev hatalmi struktúrában a hatalmi pólus mindkét végén lévők az adott helyzet fenntartásában érdekeltek. Végül a permanensen visszatérő krízishelyzetek is az informális kapcsolatok irányába mutatnak. Mint látható, az így kialakult informális kapcsolatok jelentős részben elszakadnak a formálisaktól. Ennek az elszakadásnak igen jelentős következménye van. Az informális kapcsolatok spontán szerveződés által jönnek létre. Ez azt jelenti, hogy vagy egyéb baráti kapcsolatokon keresztül, vagy pedig a két fél közül a kiszolgáltatott helyzetben lévő kezdeményezésére.

A baráti kapcsolatok működési mechanizmusa független a szervezet gazdasági jellemzőitől. A kiszolgáltatott fél kezdeményezésére pedig akkor történik a kapcsolatfelvétel, ha valamilyen problémáról van szó. Tehát ez a koordináció *nélkülöz* mindenfajta *előrelátást,* tervszerűséget. Az informális kapcsolatfelvétel ad hoc jellegű, vagyis csak akkor realizálódik a kapcsolat, ha valamilyen konkrét probléma merül fel. A felvetődő problémák megoldását a kiszolgáltatott fél kezdeményezi, de a megoldás mindkét fél számára befektetést jelent (idő, munka, felelősség). A másik fél számára ezt a költséget „meg kell hogy térítse" a kezdeményező. Ezért az ilyen viszonyokat végigkíséri a lokális csere jelensége, ami azt jelenti, hogy nem a szervezet ösztönzi és ismeri el a plusz befektetést, hanem a rászoruló. Ezért ez a kevésbé rászoruló számára egy olyan lehetőség a partikuláris érdekei érvényesítésére, amelyben a kiszolgáltatott fél is megtalálja érdekeit. (Kurrens cikket tud kapni.) Amit a kiszolgáltatott fél tud adni, az nem más, mint a *spontán és a pszeudocélok rovására történő „fizetés".*

Az ilyen rendszer nagyfokú *bizalmat* tételez fel a résztvevők részéről. Továbbá nem tűr el semmilyen konfliktust, személyi torzsalkodást. Minden zavaró tényező az informális kapcsolatfelvételt nehezíti. („Az X raktárházban rossz a szervezettség. Hiába a jóindulat, nem megbízható a segítségük. Azt ígérik, küldik reggel a kocsit a gyárba és délután szól a gyár nekem, még mindig nem jöttek az áruért. Úgy hogy ha valami jó

áru van, én sem hozzájuk fordulok.") Mint látható, a krízismegoldási mechanizmus egyik alapvető eleme az *informális koordináció*. Az informális koordináció megszilárdulása viszont már megszünteti a tervszerűséget, rendkívül *lecsökkenti* a szervezeti *konfliktustűrést* (ami jelentősen gátolja a strukturális problémák megoldását) és ez a krízisszervezet létrejöttének az alapja.

Az így kialakult együttműködési mechanizmus szoros kapcsolatban van a *vezetőkiválasztás* rendszerével. A kiválasztási kritériumok közt az első helyre kerül az informális kapcsolatrendszer, a krízismegoldó képesség és a megfelelő önvédelmi képesség (a pszeudocélok vonatkozásában). Vagyis a tervszerű, az újító, az előrelátó vezető háttérbe szorul. Megerősödik a követelmény a külső kapcsolatok iránt a vezetett egység belső viszonyainak rovására.

Az *ösztönzési* rendszer kialakításának az alapja az, hogy ha a vállalat teljesíti tervét, akkor fizessék ki a prémiumokat, hiszen megvonásuk növelné a belső feszültségeket, egy alacsony konfliktustűrésű szervezetben. (Mivel a megfelelő adatok és elemzések hiányoznak, a prémium elvonása nem is nagyon indokolható.) Amennyiben viszont a vállalat elmarad a kiemelt céljaitól, úgysem fizethető ki a prémium, a vezetői tevékenységtől függetlenül. Mint látható, a vezető jutalmazása a krízis-szervezetben nem függ a tényleges szakmai munkájától. Erősen függ viszont a saját krízismegoldó képességétől, önvédelmi képességétől és egy jelentős véletlen tényezőtől (az adott egészségtelen struktúra által nem megoldható krízisektől, más vezetők krízismegoldó képességétől). Ez egyértelműen a visszavonuló, passzív magatartást ösztönzi. Ennek alapján a vezetői kiválasztási rendszerben a „versenyfeltételek" nem ösztönzik (sőt, szankcionálják) az erősen pénz motiváltakat, a szakmai ambíciókkal rendelkezőket, az újat hozókat.

A vállalatra ez a vizsgált időszakban nem volt jellemző teljes egészében, hiszen ebben az évben jelentősen csökkentették a prémiumokat (mivel nem teljesült a terv) és az első félévben mindenkinek visszatartották a prémiumát. Azonban a megelőző két évben szeptemberben, októberben tervmódosítást hajtottak végre, és automatikusan kifizették mindenkinek a pénzeket. A minisztériumi revízió szerint „a prémiumok hatását az is gyengítette, hogy az első félév után kifizették a prémiumok felét, függetlenül a terv teljesítésétől". Ez a gyakorlat a vizsgált évben is éreztette a hatását. Mint az igazgató mondta „Nem értem, itt a pénz sem érdekelne senkit? Higgyék el, idén nem lesz automatikus kifizetés, csak az kap pénzt, aki teljesít." Egy központi vezető szerint „Kiveszik a döntési jogot a kezünkből, a fiókok vonatkozásában. Aztán minket tesznek felelőssé, ha nem teljesül a terv."

A leírt elméleti összefüggések és az azokat alátámasztó példák bemutatják a retardációs regulárok alapvető szerepét. A vállalati rendszer komplex voltából adódóan az egyes elemek, folyamatok kölcsönösen összefüggnek. A célrendszer leírt jellemzői azonban ezeket az összefüggéseket *nem emelik a tudatos vállalatvezetés* szintjére. A néhány paraméterrel irányított, számos szervezési hiányossággal rendelkező szervezet objektív módon akadályozza a megújulást.

Amennyiben valaki ki akar lépni a rendszerből, a folyamat következő pontján akadályba ütközik.

A vállalati igazgató újítani akart a raktárbázis irányításában. Azonnal beleütközött a mikrofolyamatok szervezetlenségének kérdésébe. Ahhoz, hogy ebben lépni tudjon, egy begyakorlott szervezési gárda kellett volna, aki javaslatot is tud tenni az igazgatónak. Azonban a szervezési osztály tapasztalatlan, alig féléves, éppen vezetőváltás előtt volt.

Az így kialakult helyzetet nehezíti néhány véletlen tényező (pl. áremelés), amely leblokkolja a vezetői cselekvéseket. Akadályként lép fel néhány, a régi rendszerben vitt gyakorlat is, mint a prémiumkifizetés, vagy a központi szakosztályok ellenőrző tevékenységének hiánya. Ennek feloldásában sem partner sem a személyzeti, sem a munkaügyi osztály.

A kialakult helyzetet bizonyos kapkodás is jellemzi. Még a legszükségesebb esetben sem engedték beavatkozni a központot a raktárak rendelésébe. Ennek következményét viszont a központtól kérték számon. Az járt jól, akinek jobb informális kapcsolatai voltak, és ezzel jobban tudott üzletelni. A már említett új tervezési módszert is ad hoc, minden előkészítés nélkül vezette be a vállalat. A november közepén kijött tervezéssel kapcsolatos igazgatói utasítás még nem foglalkozik vele (egyébként ez az utasítás alig egy hét alatt elavult több elemében is). A tervezési rendszerrel kapcsolatos döntést az egyik főosztályvezető úgy terjesztette a raktárvezetők elé „Én sem tudom, mire használható, de most várom a véleményüket". Senki nem szólt hozzá.

Mint látható volt az idézetekből, az ilyen előkészítetlen (szervezetlen mikrofolyamatok) döntések erős ellenállást váltanak ki a vezetőkből. Ez pedig további akadályt jelent az innováció szempontjából.

A leírtakban sokkal többről van szó, mint a retardációs regulátor működéséről. Éppen az utolsó példa mutat rá, hogy itt a *retardációs regulátorok* (vagyis az innovációt visszatartó, késleltető szabályozó körök) *egymásba kapcsolódó rendszerével* állunk szemben. Ha az egyikből ki akarunk lépni, azonnal bekerülünk egy másik körbe, amely megakadályozza a kilépést. Ezeknek a köröknek az egymásbafonódása teszi olyan nehézzé, lassúvá és konfliktussossá a szervezeten belüli változásokat.

A retardációs regulátorok egymásba fonódó rendszere a tanulmányban leírt példákon keresztül is érzékelhető volt. A vállalat vezetése a romló gazdasági eredmények miatt több olyan új innovatív kezdeményezéssel állt elő, amelyektől a hatékonyság javulását remélte. Ezeknek a kezdeményezéseknek a legnagyobb hibája az volt, hogy csak makrostrukturális szinten lettek megszervezve. Tulajdonképpen azt lehet elmondani, hogy deklarálták az új célokat és a célok teljesítéséhez szükséges néhány fontosabb intézkedést. Azonban a régi célrendszer merev szerkezete, a hozzá kapcsolódó szervezési hiányosságok az új célok szempontjából a mikrofolyamatok újjáalakításának hiányosságaként jelentkeztek. Másképpen mondva, ez azt jelenti, hogy a vállalat vezetése a szociális struktúra működésének számos összefüggését figyelmen kívül hagyta.

Azonban az érdek- és hatalmi viszonyok is hozzáigazodtak a régi célrendszerhez. Ezért a fenti területek érintetlenül hagyása egyben azt is jelentette, hogy a régi célrendszerhez kapcsolódó érdek- és hatalmi viszonyok is érintetlenek maradtak, amelyek részben a retardációs regulátorokon keresztül, részben pedig az egyéni cselekedetek kockázati valószínűségein keresztül akadályozták az innovációt.

A leírt példákból látható volt, hogy a vezetők értékrendszere, szemlélete nem alkalmazkodott az új követelményekhez: Egyszerűen nem akarták elhinni az igazgatónak azt a kijelentését, hogy a nem megfelelő nyereség-orientált magatartás, a nyereségtől való elmaradás eltérően az addigi gyakorlattól prémium elvonáshoz vezet. Az értékrendszer konzervatív volta az innovatív magatartás szempontjából retardációs regulátorként működött. Az új tervezési rendszer vizsgálatánál viszont már az tűnt ki, hogy a felső

vezetői törekvést támogató innovatív középvezetői magatartást a szervezet a felelősségnek és ezzel a kiszolgáltatottságnak is a túlzott koncentrálásával intézményesen szankcionálja.

A készletgazdálkodás a jelentős kamatterheken keresztül erősen befolyásolja a vállalati költségeket, és ezen keresztül a nyereséget is. Hiába igyekszik a raktárház vezetője növelni a nyereséget, ha tőle független tényezők a költség-oldalról megakadályozzák a nyereségterv teljesítését. Erre lehetett példát látni a december végi hibás készletfelvásárláskor. A központi osztályuk régi gyakorlatukat követve viszonylag kevés figyelmet fordítottak az egyes raktárházak ellenőrzésére, pedig tudták saját gyakorlatukból, hogy nem mindig megbízhatóak azoknak az adatai. Az innovatív vállalati magatartás, az új, a hatékonyságot jobban szolgáló célok megjelenése megkövetelte volna a szakmai és funkcionális ellenőrzés erősítését. Az ellenőrzés ilyen jellegű hiányosságai retardációs regulátorként működtek a szervezetben. Szinte bumeráng hatásként ütöttek vissza pontosan arra a központi osztályra, amely nem végezte el a megfelelő ellenőrzést. Mivel a nyereség végeredményben a raktárházaknál képződik, ez a téves döntés a raktárházak nyereségét is csökkentette. Vagyis a pontatlan információszolgáltatás (amely részben érdeke is volt a raktárházaknak, mivel ezzel manipulálni is tudták hó végi készleteik nagyságát), és a szakmai funkcionális ellenőrzés hiánya fokozta a központi osztályok döntéshozatalában a bizonytalanságot. A téves döntés mindenkit kellemetlenül érintett, a központi osztályokat is és a raktárházat is.

Az, hogy a raktárház a pontatlan információszolgáltatáson keresztül meg tudta védeni érdekeit, jelentős részben annak köszönhető, hogy a vállalat nem alakított ki hatékony vezetői információs rendszert. A hatékony vezetői információs rendszer részben tartalmazza a megfelelő információáramlást, részben pedig a pontatlan információszolgáltatáshoz kapcsolódó szankciókat. Az információs rendszer fejlesztését bemutató példa viszont éppen azt tükrözte, hogy ez a célelem nem tartozott a kiemelt célok csoportjába. A célrendszernek ez a merev struktúrája oda vezetett, hogy a felső vezetés képtelen volt biztosítani a vállalat megfelelő színvonalú irányíthatóságát. Az a vezetői információs rendszer, amely bizonyos oldalról úgy tűnt, hogy nem elengedhetetlen a szervezetfejlesztés induló szakaszában ahhoz, hogy a kiemelt célok közé kerüljön, más oldalról megakadályozta a beindított törekvések hatékony teljesítését. Kapcsolódva az előzőekben felsorolt szabályozó körökhöz, a vezetői információs rendszer szintén retardációs regulátorként viselkedett. Az érintett vezetők (aki a túlzott készletfelvásárlást irányították) pedig úgy érezték, hogy cselekvéseik kockázati valószínűsége a kialakult bizonytalansági helyzetben jelentősen eltorzult. Rendkívüli mértékben megnőtt a súlyos tévedések lehetősége is. Ez pedig éppen a döntésektől való visszahúzódást motiválja.

A leírt elemzések két dologra mutatnak rá. Egyrészt arra, hogy *szorosan egymásba fonódva* működik a vállalatnál mind a *gazdasági és szociális* részrendszer, mind pedig az *objektív szervezeti* mechanizmusok és az *egyéni* cselekvések (az egyiket a retardációs regulátor, a másikat a cselekvés kockázati valószínűsége demonstrálta).

Másrészt ezeknek az összefüggéseknek a felderítése túlmegy az egyszerű ok-okozati összefüggéseken. Itt már *ok-okozati láncokkal,* sokszorosan összefüggő *hatáshálókkal* találkozunk. Ezek elemzése, összefüggéseinek feltárása nagyban segítheti hazai vállalataink megújulási törekvéseit.

IRODALOM

1. *Andics J., Rozgonyi T.:* Konfliktus és harmónia. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
2. *Andor M.:* Konfliktus vagy harmónia a munkaszervezetben. Ergonómia, VII (1973) 3.
3. *Argyris, C.:* Single-loop and double-loop models in research on decision making. Administrative Science Quarterly, 21 (1976) September, 363–376.
4. *Bacharac, S. B., Lawler, E. J.:* Power and politics in organizations. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1980.
5. *Baumgartner, T., Buckley, W., Burns, T.:* Relational control. Journal of Conflict Resolution, 19 (1975) September, 417–440.
6. *Blau, P. M.:* Exchange and power in social life. New York: John Wiley and Sons, Inc. 1964.
7. *Bóday P.:* A belső tartalékok kialakulására ható főbb okok. Ergonómia, IX. (1975) 2.
8. *Crozier, M.:* The bureaucratic phenomenon. Chicago, University Press of Chicago, 1964.
9. *Gyenes A. ifj.:* Szervezeti struktúra és kezdeményezés. Ergonómia, X. (1976) 3.
10. *Hedberg, B. L. T., Nystrom, P. C., Starbuck, W. H.:* Camping on seesaws: Prescriptions for a self-designing organization. Administrative Science Quarterly, 21 (1976) March, 41–66.
11. *Héthy L.:* A vállalati vezetők kiválasztásának demokratizmusa. Valóság, XXII (1979), 1, 55–57.
12. *Héthy L., Makó Cs.:* Vezetés, vezetőkiválasztás, ösztönzés. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
13. *Jávor I.:* A szervezetek döntési folyamatainak szociológiai vizsgálata. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Doktori értekezés, 1982.
14. *Jávor I.:* A szervezeti célok megvalósítását akadályozó tényezők. Szervezés és Vezetés, XV. (1982) 7–8. 207–210.
15. *Jávor I.:* Érdek, hatalom, viselkedés. Vezetéstudomány, XIV. (1983) 3.
16. *Jávor I.:* Szervezési hiányosságok és a vállalati hatalmi struktúra. „Korszerűen vezetett és szervezett vállalat" c. konferenciára bejelentett előadás, Budapest, SzVT, 1983.
17. *Jávor I.:* A szervezetek kritikus pontjai. Szervezés és Vezetés, 1983. 1.
18. *Jávor I.:* A szervezeti struktúra, döntési időtáv és a vezetői munka megszervezése. Közgazdasági Szemle, 1983. 9.
19. *Jávor I.:* Merev informális kapcsolatok és a hatalmi struktúra. Ergonómia, 1984, 3.
20. *Kulcsár K.:* Gazdasági szervezetek, belső és külső környezetük. Vezetéstudomány, (1977) 3, 5–11.
21. *Ladányi J.:* A vállalatok társadalmi áldozatvállalásának funkciói. Szociológia, VII (1978), 197–210.
22. *Laky T.:* Érdekviszonyok a vállalati döntésekben. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
23. *Nemes F.:* Érdekeltség – magatartás – tartalékok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
24. *Pfeffer J.:* Power in organizations. Marshfield, Massachusetts, Pitman, 1981.
25. *Rozgonyi T.:* A gazdasági szervezetek irányítási folyamatainak társadalmi természetéről. Szociológia, IX (1980) 3–4, 361–375.
26. *Thompson, V. A.:* Bureaucracy and innovation. Alabama: University Press, 1969.
27. *Zaltman, G., Duncan, R., Holbek, J.:* Innovations and organizations. New York, John Wiley and Sons, 1973.

SUMMARY

István Jávor: Organizational power structure, retarding regulators and inclination of the enterprises towards innovation

In this paper I tried to show why the inclination of the enterprises towards innovation is low. I started my study with the description of the main features of the set of goals and of the power structure of the organization.

Subsequently the study followed two tracks. Along the first one it was shown that the distorted power structure that has evolved supplies activities with distorted probabilities of risk, and through it innovation is retarted and burdened with sanctions. The other track has shown that such retarding regulators evolve in the distorted power structure that works in the direction of maintaining and strengthening the distorted power situation.

Consequently *power structure* turned rigid partly *hinders innovation,* and partly reduces or annihilates the *effect* of those incentives and *regulators* the objective of which would have been the promotion of organizational innovation. This also means that we have to move much beyond the point that has limited the problem of innovation only to the solution of a few superficial problems by regulation.

An enterprise is an extremely complex system. Processes going on within it cannot be grasped by a few variables only. This is particularly true in the case of such a complex and comprehensive question like innovation. The present study attempted to present the analysis of this complex system from a particular aspect, from the aspect of the sociology of organizations.

РЕЗЮМЕ

Иштван Явор: Организационная структура власти, ретардационные регуляторы и склонность предприятий к инновации

Автор в статье попытался показать, почему на предприятиях низка склонность к инновации. Исследование этого он начинает сцелевой системы организации и описания главных черт структуры власти.

После этого реферат шел по двум линиям. Двигаясь по первой линии, выявлено, что сложившаяся искаженная структура управления снабжает деятельность искаженными вероятностями риска и через это сдерживает, санкционирует инновацию. Друкая линия выявила, что в искаженной структуре управления развиваются такие ретардационные регуляторы, которые действуют в направлении сохранения, укрепления положения власти.

Из этого следует, что застывшая *структура власти* с одной стороны *препятствует инновации,* с другой стороны же *уменьшает* или *уничтожает влияние* теч *стимуляторов* цель которых состояла бы в способствовании инновации организации. Это одновременно означает и то, что нам следует ступить значительно дальше с той точки, которая сузила круг вопровос инновации решением некоторых поверхностных проблем путем регулирования.

Предприятие представляет собой чрезвычайно комплексную систему. Происходящие в ней процессы невозможно ухватить несколькими переменными. В особенности это верно в отношение такого сложного и многостороннего вопроса, как инновация. Данная статья попыталась дать анализ этой комплексной системы с своеобразной точки зрения – с точки зрения социологии организации.

BERKI SÁNDOR

VEZETÉS: ALKU VAGY TUDOMÁNY?
(esettanulmány egy automatizált üzem munkaszervezetéről)[1]

Az alábbiakban egy magas színvonalon automatizált, „A", „B", „C" üzemrészekből álló, műanyagfeldolgozó üzem munkásainak magatartását vizsgálom. A vizsgálat az empirikus szociológia főbb módszerei segítségével – interjúk, kérdőív, dokumentum-elemzés – igyekezett képet alkotni az automatizált gépeken végzett munka és munka-szervezet kölcsönös egymásrahatása eredőjeként kifejlődött munkásmagatartásokról.

A bérezés és a belső „munkaerőpiac"

Az üzem bérstruktúrájának és a munkafeladatoknak (munkaposztoknak) összevetése során önkéntelenül is azonnal megfogalmazódott a következő kérdés: „Vajon milyen folyamatok következményeként találunk az igényesebb munkahelyeken alacsony a kisebb követelményeket támasztó munkaposztokon – abszolút értelemben is – magasabb átlagos bért?" Nos, e furcsa helyzetre két „preferencia-sorrend" léte ad magyarázatot.

A munkaposztok kedveltségének sorrendje az „A" és „B" üzemrészben éppen ellentétes. Az „A" üzemrész munkásai a kis feladatokkal ellátott, a „B" üzemrész munkásai a bonyolultabb munkát követelő posztokat részesítik előnyben. Ennek fő oka a két üzemrész eltérő automatizációs szintje. Az „A" üzemrészben csak az automatikák ellenőrzését, regisztrálását kell elvégezni. Ez óránként 15 perc elfoglaltságot jelent, a többi idő szabadon, olvasással, beszélgetéssel tölthető. „A begyakorlottság nálunk nyereség, mert ettől több a szabadidő." (N. L. gépkezelő)

A „B" üzemrész fonógépkezelőinél a folyamatos figyelés a feladat, minden olyan tevékenység, amely ezt gátolja tilos (legalábbis a formális követelmények szerint). Az üldögélés és az egy pontra figyelés unalma nem oldható fel másképpen, csak úgy, ha a dolgozó más munkaposztra kerül. A sajátos – később még ismertendő – körülmények miatt e poszton akkora volt a fluktuáció, hogy a vállalat egy tulajdonképpen alapbér-emelésnek számító premizálási rendszer bevezetésére kényszerült. Az itt dolgozók azonban ezután is szívesen vállalkoztak bonyolultabb munkák végzésére, annak ellenére, hogy más munkahelyeken e prémiumoktól elestek.

Az „A" és „B" üzemrész dolgozói e kétféle törekvésének eredményességét egy másik „preferenciasorrend" biztosítja. Ez a munkakörcserélgetéshez fűződő érdekek és ehhez kapcsolódóan az érdekérvényesítési képesség (hatalmi helyzet) összefüggésében ragadható meg: a művezető „színe előtt" a munkacsoport tagjai érdekérvényesítési

lehetőségeik szerint is hierarchiába rendeződnek. Kapcsolatuk változó az üzemben töltött idejük, kritikus vagy konform magatartásuk, képzettségük szerint. Amikor az üzemrészek munkaposztjainak „kellemességi sorrendje" úgy esik egybe a munkások érdekérvényesítési képességeivel, hogy a legjobb pozícióban lévők birtokolják a legjobb posztokat, akkor a munkacsoport felállása igen nehezen változtatható meg.

Az a helyzet alakult ki, hogy az „A" üzemrész kevés elfoglaltságot igénylő posztjait a legidősebb, magas bérű dolgozók foglalták el. A „B" üzemrész magas követelményeket támasztó posztjainak átlagos bére viszont – éppen fokozott keresettsége következtében – alacsonyabb.

Mindez a „hányados jellegű érdekleképezésre"[2] irányítja a figyelmet. A munkavállaló általában képes mind „ráfordításainak" mérlegelésére, mind pedig „bevételeinek" befolyásolására. Miután ez esetben a bevételek növelésének szilárd korlátai vannak – a folyamatos üzemvitel miatt nincs túlóra –, ezért a hangsúly a ráfordítások csökkentésére helyeződik.

A szervezet tehát különféle hatásokat kénytelen a bérezésnél elismerni, illetve figyelembe venni. Nem találunk az üzem szintjén érvényesülő koncepciót, valamilyen vezérelvet, ami a bérstruktúra kialakításában meghatározó szerepet játszana. A személyi bérek emelésénél a bizonytalan cél- és teljesítménydefiníció következtében a szervezet a „nyüzsgést" fizeti meg, jóllehet ez sem az egyén teljesítményével, sem az üzem céljával nincs összefüggésben.

A vállalat–üzem–munkás kapcsolatlánc oly fontos eleme, mint a bérezés bizonytalan, mert a vállalat nem tud pontos eligazítást adni arra nézve, hogy mit tekint teljesítménynek, illetve bérben és előmenetelben egyaránt díjazza a „nyüzsgést".

A fonósok

A továbbiakban összpontosítsuk figyelmünket a „B" üzemrész fonógépkezelőire – a fonósokra – és munkaposztjukra. Kivételesen magas automatizációs szint miatt egy esetleges jövőképet szemlélhetünk benne. A technika fejlődése ezt az automatizációs szintet a hozzá kapcsolódó munkaszervezettel, az e kettő találkozása eredőjeként kibontakozó munkásmagatartásokkal együtt elterjesztheti. Esetünkben ugyanis az automatizáció körülményei között is a hagyományos munka, hagyományos munkaszervezet él tovább. A vezetők érdek- és hatalmi viszonyainak összeláncolódása a szervezet nagyságával, hatalmuknak a szervezet felépítéséből és működési sajátosságaiból következő jelentős megnövekedése[3] megnehezíti az adekvát munkaszervezet kialakulását.

Az automatizált géprendszer és a munkaszervezet a tulajdonosi funkciók sorvadását idézi elő – legalábbis a jelenségek szintjén. Ez mintha igazolná a taylori iskola azon véleményét, hogy „ebben a rendszerben teljesen funkciótlanná válik a vezetők és kollektívák közti tárgyalás, lehetetlenné válik a komoly nézeteltérés. Hiszen a tudományos módszerek alkalmazása révén igazságos és jogos előírások szabályozzák az együttműködés kereteit. Ennek következtében az együttműködő partnerek felhagynak az ellenségeskedő viselkedéssel és energiáikat a vállalat előtt álló célok megvalósítására fordítják."[4]

Ismert, hogy a taylori elveket tökéletesen megvalósító termelőszervezetek működése sokszor éppen a munkások ellenállása miatt fulladt kudarcba. Az ezzel kapcsolatos hazai tapasztalatok pedig egyáltalán nem támasztják alá a munkások belenyugvó és a vállalati célokat kiszolgáló magatartásáról vallott – ez előzőekben idézett- – nézetet. A látszat sokszor mégis erre utal, hiszen például a termelési tanácskozások gyakran tartalmatlanok, a résztvevők közönyösen viselkednek stb.

Íme néhány interjúrészlet a munkások véleményéről: „Hülyét csinálnak a melósból. Jön egy osztályvezető és felolvassa a stencilt. Hozzá lehet szólni elvtársak! Nincs hozzászólás elvtársak? Köszönöm elvtársak! Eleinte még szóltunk egy-két dologért, de aztán . . ." (V. I. műszerész)

Az automatizálásnak ez a foka – a munkaszervezet jelenlegi keretei között – még nem a munka integrálásának, inkább részekre szakítottságának fokozása útján tett lépés. Néhány fiatal szakmunkás meg is fogalmazza ezt: „Az ember a saját tulajdonát berheli*, mikor termel, nem? Hogy foszthatja meg az automatizáció attól, hogy a problémáit megtárgyalja, a saját tulajdonát ellenőrizze, véleményt alkosson, hogy jó vagy nem. A hozzá nem értő emberek mennek termelési tanácskozásra, mert én tudok addig helyette dolgozni, de ő helyettem nem." (D. B. gépkezelő, KISZ-titkár)

A munkás itt nem a gép feletti uralmat, hanem a géptől való függőség növekedését éli meg. Ösztönös ellenállását ősi gépromboló hajlamok feléledése jelzi. A fonós funkciója azonos a fotocelláéval, csak szeme és figyelme tökéletlenebb.

A semmitevés anatómiája

Egy hagyományosan *is „semmittevéssel" jellemezhető munkahely leírása nem hatna a reveláció erejével, hiszen* Csalog Judit cikkéből[5] már elénk tárult a semmittevés anatómiája. A döbbenetes az, hogy a semmittevés leírása pontosan ráillik a fonósok munkahelyére is. Amikor szellemi és fizikai munka különbségeinek csökkenéséről beszélünk – a munkás a munkafolyamatból a munkafolyamat mellé lép – nem hiszem, hogy azt a fajta semmittevést értenénk rajta, amit Csalog Judit leír. A fonósok munkája pedig pontos megvalósulása a fenti definíciónak. A munkás nagyon ritkán avatkozik a folyamatba, mozgatja izmait, elméjét és idegeit. „Az biztos, hogy teljesen le van robbanva az ember, egész nap csak pöfékelek meg ücsörgök." (K. A. gépkezelő)

Az üzemzavarok bekövetkezése ritka, és e zökkenők annyira kiszámíthatatlan elosztásban jelentkeznek – elhárításuk is csupán tíz percnyi időt vesz igénybe –, hogy ez nem tekinthető megterhelésnek. Kétségtelen, hogy e 10 perc alatt fokozott idegi-, izom-, reflex koordináció és koncentráció szükséges, ami csak a legjobb erőben levő fiatal munkásoktól várható el. A tétlenség azonban a rövid, de fokozott igénybevétel követelményének való megfelelés ellen hat. Az üzemzavarok elhárítási ideje megnyúlik, egy apró hiba is láncreakcióként viszi át az üzemzavart az egész műhelyre.

Az egyéni jövedelmek növelésének legjobb stratégiája itt is a „nyüzsgés" lenne – ezt viszont a kollektíva elmarasztaló ítélet sújtja. A megfigyelt számos munkahely egyikén sem tapasztaltam még a teljesítményszabályozás olyan precíz megvalósítását, mint

*Argo, a. m. kezeli, használja.

éppen itt: „Ne teljesíts túl sokat, mert akkor normaromboló vagy. Ne teljesíts túl keveset sem, mert akkor szélhámos vagy. Ne mondj a vezetők előtt olyant, amivel munkatársadnak árthatsz, mert akkor vamzer* vagy. Ha egy fonós hajt, az először a munkatársainak tűnik fel. Ezek rászólnak, hogy ne nyüzsögjön. Ha nem törődik velük, akkor kitolnak vele. Olyan helyzetbe hozzák, hogy a főnök azt higyje, ő rontott el valamit, holott semmi köze sem volt a hibához." (B. T. művezető)

Akik már átélték ezeket a nehézségeket, így nyilatkoznak: „Eleinte elmélyültem a munkában, aztán meg letörtem, mert nem tetszett ahogy a többiek csinálják. Szándékosan elrontották a befűzést."* (K. B. gépkezelő) „Szándékosan belevágtak az anyagba, hogy feltekeredjen."** Míg ide nem jöttem, nem tudtam volna elképzelni, hogy ezt is jelentheti a munka: mindig csak ücsörögni. Nemcsak, hogy nem kell robizni, de a fejemet sem kell használni semmire." (T. I. gépkezelő) A tevékenységhiány kihasználható nehéz fizikai munkát végző, női munkáscsoportokkal való szembeállításra. „... a bűntudatot kell a dolgozóban úgy felhalmozni, hogy egy idő után esetleg el is sírja magát, ha rászólnak. És így nem mer elmenni a gyárból sem, mert össze van törve minden önérzete, meg van győződve, hogy ő egy szerencsétlen, tehetetlen hülye, örüljön, hogy egyáltalán megtűrik a gyárban, nemhogy órabéremelés meg ilyesmi".[6]

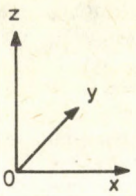

1) 0-x: hivatalos-nem hivatalos
2) 0-y: kollektív-egyéni
3) 0-z: szervezeten belül-szervezeten kívül

1. ábra. Egyének és kollektívák cselekvési lehetőségei

A fenti sémában elméletileg jól megragadhatók a stratégiák fő irányai. A sémában kifejezésre jutó irányzatokról előlegezhetek talán annyit: a „nyüzsgés" problémája, valamint a vállalat munkaerőpiaci monopolhelyzete is alátámasztja azt, hogy az „egyéni-nem hivatalos-szervezeten belüli" stratégiák vannak túlsúlyban. A munkaerő alternatív felhasználási lehetőségeinek elemzésével bizonyítható a háromdimenziós ábra „egyéni-nem hivatalos-szervezeten kívüli" pontja felé közeledvén – amit a második gazdaságba való átlépéssel azonosíthatunk – a lehetőségek egyre csökkennek.

A fonós tevékenységének célja – deklaráltan – az üzemzavarok elhárítása lenne, azaz intézményesített kudarckerülés. A túlzott erőfeszítéstől a vezetők magatartása

*Argó, a. m.: talpnyaló, árulkodó
*befűzés: üzemzavar elhárítás
**a szándékosan előidézett üzemzavar tipikus esete. Az ollóval bevágott anyag elszabadult szálai a továbbítóhengerekre tekerednek.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

miatt is tartózkodnak. „Nincs olyan eljárás, hogy a főnök felkarolja azt aki hajt, és ne hagyja, hogy a többiek visszafogják. Olyan meg pláne nincs, hogy az a főnök, aki erre mégis rájött, és patronálja a hajtósokat, egy kis vállveregetést kapjon valahol." (B. T. művezető)

A munka állandó figyelést és készenlétet kíván csak, a teljes munkaidőt ülve, a gépet figyelve kellene eltölteni. Ez rögtön kétségbe vonja a teljesítményről a hagyományos munka világában kialakult olyan fogalmak használhatóságát, mint a „hajtás", az „igyekezet" stb. A létszám ugyan lehetővé teszi, hogy a csoport fele a pihenőhelyiségben tartózkodjék, ahol kávézhat, dohányozhat, és egyáltalán: mindent megtehet, hogy valahogy agyonüsse az időt, ám a fonós mégsem léphet ki a folyamatból. Az „őrök" füttyjelére rohannia kell kivédeni az üzemzavart. Az őrök figyelme pedig nem lankadhat, mert a felügyelet nélkül hagyott gépeken olyan súlyos törés is bekövetkezhet, hogy ezt a veszélyt – az üzem több napos, esetleg hetes leállása – senki sem vállalja. A szándékosan előidézett üzemzavar mindig ellenőrzésük alatt, unaloműzés céljából fordul elő. Látszólag paradox helyzet, hogy a teljesítmény-visszatartás olyan tevékenységben realizálódik, amely tulajdonképpen „többletmunkával jár". Az üzem ugyanis éppen arra alapozza céldefinícióját, hogy a szakadás a fonósnak többletmunka, tehát inkább odafigyel, hogy megelőzze azt.

Érdemes néhány mondat erejéig az üzemzavar előidézése és elhárítása problémájánál elidőzni. Bízvást tekinthetjük ezt „kollektív-szervezeten belüli – nem hivatalos" érdekérvényesítési lehetőség keresésének.

Ha abból indulunk ki, hogy a teljesítményvisszatartás közvetlen oka és felerősítője a teljesítménybérezési rendszer, és – a tőkés társadalom körülményei között – ezzel védekeznek a munkások a munkanélküliség – szellemi és fizikai erejük idő előtti elhasználódása-ellen,[7] akkor mit kezdjünk ezzel a jelenséggel a munkanélküliségtől nem fenyegetett, időbérben dolgozó munkacsoportnál. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a munka célja: „figyelni és elhárítani", akkor kétségtelen, hogy az üzemzavar szándékos előidézése, a különféle unaloműző „technológiák" kidolgozása teljesítmény-visszatartásnak számít.

A zavarelhárítási részfolyamatban kétségtelenül a fonós az, aki egyedül illetékes a munkamódszerek alkalmazásának eldöntésében, e kompetencia megőrzése nyilván alapvető érdeke is. Itt maradtak csak meg a hagyományos munka elemei, ahol „egy ugyanazon munka műveletei ötven vagy százféle módon végezhetők el. Éppen ezért az ilyen munkában használt szerszámok is igen sokfélék lehetnek. A nagyszámú szerszám használata, párosulva a hagyományokon alapuló munkavégzéssel, lehetetlenné tette a vezetés számára, hogy megfelelő kontrollt gyakoroljon a munkafeladatokra fordított műveleti idő felett. Ilyen körülmények között a vezetés nincs tisztában a munkavégzéshez szükséges szakismeretek nagy részével, ezért a munkásokra kell bízni a munkafeladat legjobb módszereinek kidolgozását, a munkavégzés leggazdaságosabb módjának alkalmazását."[8]

Az üzemzavar oka, illetve szándékossága szintén ellenőrizhetetlen – nem lehet mindenki mögé egy művezetőt beállítani –, elhárítása is számtalan egyenértékű eljárással lehetséges. A vezetés megpróbál ugyan műveleti leírást adni, de ez szinte leírásának időpontjában elavul, a gyakorlat egyre újabb és hatékonyabb megoldásokat szül.

A lemezegyengetés példája jól mutatja, mennyire lényeges eleme a munkások érdekérvényesítési taktikájának a vezetők inkompetenciája. „Az egyengetés olyan, hogy a munkások addig dolgoznak egy lemezen, amíg akarnak, minden lemez másféle" – mondta a művezető. (Ez így is volt. A munkások szerint azért, mert a lemezek belső rétegezettsége, széntartalma stb. változó.) A munka fortélyait maguk a művezetők sem ismerték. Egyszer akarták csupán bemutatni, hogyan lehet csinálni a munkát, de „rossz" lemezt fogtak ki, meg nem is értettek hozzá, „rosszul adagolták bele a meleget", úgy, hogy a „lemezen egyre nagyobb domborulatok és gödrök keletkeztek", amin a munkások hetekig kitűnően szórakoztak.[9]

Esetünkben a már kialakult üzemzavar megszüntetése veszélyes munka, mert az anyag 1 m/sec haladási sebessége mellett kell végrehajtani. A forgó hengeren keletkező tekeredés levágása és a gép menet közbeni újratöltése balesetveszélyes művelet. A kellő rutin csak rendszeres gyakorlással tartható fenn. A vezetők véleménye szerint is „csuda, hogy itt még nem történt több baleset".

Több év telt el – a fonósok folyamatos cserélődése miatt – amíg a kollektíva ráébredt az üzemzavarokban rejlő „lehetőségekre". Az üzemvezetés a szokásos hulladékmennyiség miatt (100–150 t/év) „... nem nagyon csipkedte magát". Ám 1980 végén pánikszerűen próbálta leszorítani az üzemzavarok számát. Az üzemvezetők és főművezetők már nemcsak a délelőttös műszakban, hanem délután és éjszaka is rendszeresen „mozogtak".

Beilleszkedési nehézségek

A beilleszkedési nehézségek (konfliktusos adaptáció) alapja a látszólag egyértelmű cél lesz. A munkás szembekerül ugyanis azzal a problémával, hogy minden igyekezete ellenére az üzemzavar rendszeresen bekövetkezik, s az üzemzavarok számát csak növelheti, de nem képes egy bizonyos szint alá szorítani. Ritkaság ugyan, de ez az „alapszint" is lehet olyan magas, hogy önmagában ez a konfliktus oka; azaz a feladat egy részének teljesíthetetlensége. Ezekben a helyzetekben gyakran tanúi lehetünk a „lássuk, uramisten, mire megyünk ketten"-szerű magatartásnak, a fonósok tehetetlen dühkitöréseinek. Súlyosbítja ezt, hogy az üzemvezetésre nem adott – hét év alatt sem – világos eligazítást az üzemzavar okairól.

Marad egy primitív algoritmus (2. ábra), aminek napi mechanikus lejátszásán kívül a fonós nem tehet semmit, illetve amit tehet, az a pótcselekvések „feltupírozása".

A hagyományos munka tovább élő rekvizítumai – muszáj legalább a fizikai munka látszatát fenntartani – érdekes jelenségekre vezetnek. Délutános és éjszakás műszakban elvétve fordul elő, hogy a főnök beleköt valamilyen munkához nem tartozó cselekvésbe. „Amelyik főnök látta már, hogy itt mi a meló, az biztos tudja, mi van. Csak nem szereti látni, hogy olvasok, mert ez munkahely, aminek megvannak a szertartásai." (K. B. gépkezelő) „Szerintem még nincsenek tisztában avval, hogy itt milyen a munka. Délelőtt, amikor a főnökök jobban mozognak, a művezetők kérik, hogy ne olvassunk, mert baj lehet belőle. Az üzem pedig ugyanaz délelőtt mint éjszaka, és ezt ők nagyon jól tudják." (N. L. gépkezelő.) „Sok minden jó, ami rendbontó, lehet kártyázni, fröcskölni, vizes zacskóval is lehet dobálózni, ha valakit ez kielégít. Sorolhatnám a bevett szokásokat, mindent meg lehet csinálni, b... ni is lehet, miért ne! Mindenkinek meg-

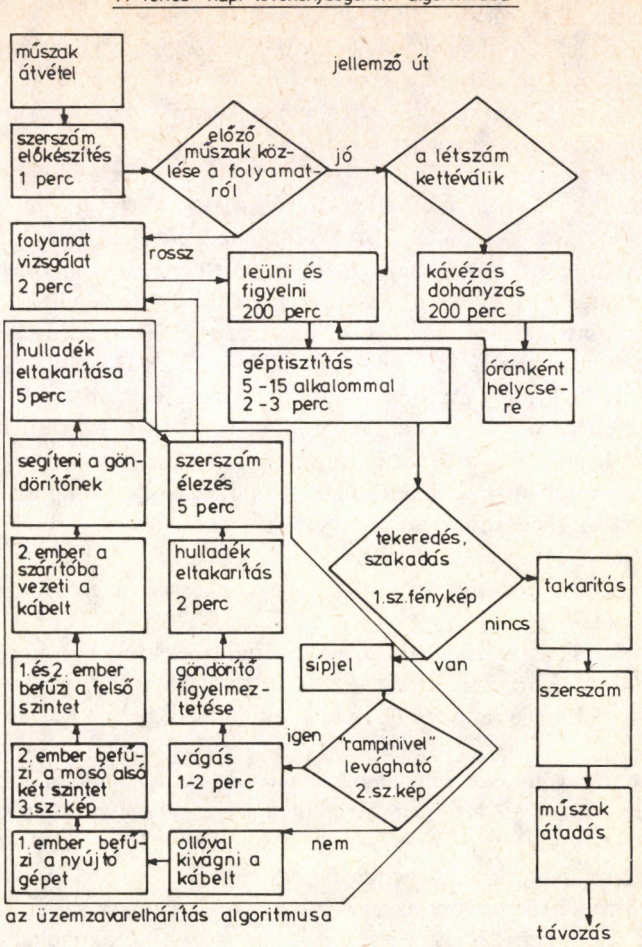

2. ábra

van a maga programja, a művezető is vagy iszik, vagy alszik, vagy lecsót főz." (T. I. gépkezelő.) Az alsószintű vezetők és a munkások érdekegyezése a teljesítmény-visszatartás eltitkolásában olyan hatékony, hogy az üzemvezető-helyettes így nyilatkozott: „Ez (a teljesítményvisszatartás – B. S.) egy nagyon régi dolog. Akkor hallottam róla utoljára, amikor a tévében egy vízilabdázó azt magyarázta: azért nem lettek elsők, hogy a következő versenyen többet produkálhassanak. Ilyen nálunk biztos, hogy nincs." A vezető véleményét megmagyarázhatja az a beállítódás is, mely szerint „többségük megnyugtatónak tartja a taylorizmust, a munkafeladatok felbontásának ismert és kipróbált módszerét".[10]

Az unalom azonban mindenkit sújt. Ezt mutatják azok a próbálkozások is, mikor a művezető „a konvencionális-kedveskedés műfajának procedúráit gyakorolja".[11] „Teljesen kínos dolog volt egy időben minden műszak elején megkérdezte: hogy van? Tel-

jesen kínos kérdés, kínjában, meg zavarában, hogy valami legyen, egy éven keresztül minden műszakban megkérdezte." (K. J. gépkezelő.)

Ugyanis „a feladatot túlteljesíteni nemcsak nincs miért, de nem is lehet még több szöszmögést-pöszmötölést sűríteni a szigorúan nyolc órás munkaidőbe".[12] „Egyáltalán nincs lehetőség extra teljesítményre, nincs miben kiugrani. Sem különleges újítást, sem lényeges termelésnövelést nem lehet elérni." (N. L. gépkezelő.) „Objektív keret határolja körül testi és szellemi energiánk kiélési lehetőségeit, társadalmilag meghatározott életük egész ritmusa . . ., melynek elviselését pótcselekvések agyafurtan kimunkált rendszere segíti elő."[13] „Az 'eredmény' az egyén oldaláról nézve kétségtelenül az, hogy minél kevesebbet nyújtott munkaereje áráért, annál elégedettebben konstatálhatja, hogy kicsit már túl is járt a vezető eszén. Miközben a főnök elégedetten konstatálja, hogy ő az úr a házban, mi szintén elégedetten konstatáljuk, hogy a feje tetején táncolunk."[14]

Tény, hogy a munkahelyi tevékenységek súlypontja az idő mulatására tevődik. Figyelni inkább arra kell, jön-e a művezető, semmint a gépre. A vezetés is óvakodik attól, hogy állandó és szigorú ellenőrzést gyakoroljon; evvel csak felerősítené az amúgy is elnéptelenedésre hajlamos poszton a fluktuációt. A fokozottabb ellenőrzést ezen kívül „jól kidolgozott" mechanizmus hiúsítja meg: a művezető és a csoportvezető számára a folyamatos, vagy a szokásosnál sokkal gyakoribb ellenőrzés akkora „ráfordításnövekedést" jelentene, hogy „ezért a pénzért nem vállalják". A megszokott időn kívüli megjelenés a hallgatólagos megegyezések megsértését jelenti és többnyire valamilyen „lebuktatást" céloz.

Ehelyett a vezetők is kialakítják tipikus unaloműző tevékenységeiket: alkohol, szex, tévé nézés. „Hát istenem, statisztika van rá, hogy a lányok szüzességét legtöbbször a papok, a nagybácsik és a művezetők veszik el. Nem nagyon zavar ez senkit." (K. F. vállalati jogász.)

A vezetés által a legmesszebbmenőkig tolerált pótszer az alkohol. Implicite az üzemvezető is elismeri, hogy eséllyel nem léphet fel ellene. A körlevél szerint: „Értesítem a művezető munkatársakat, hogy üzembejárás alkalmával több esetben szeszes italos üvegekkel találkoztam, melyekben különböző vegyszereket tároltak. A rendkívüli balesetveszély érdekében kérem az üvegekre ráírni a tárolt vegyszer nevét." Az italfogyasztásnak csak az szab határt, hogy a levegőben levő gázok az alkohollal olyan keveréket alkotnak a szervezetben, ami rosszullétet okoz.

A fonósok helyhezkötöttsége megnehezíti az unaloműző tevékenységek kifejlesztését. A fusizás lehetetlen, hisz a technológia sem anyaggal, sem szerszámmal nem szolgál ehhez. Mégis sokan – főleg az öregebbek – berendezték már saját kis műhelyüket, saját szerszámokkal és a hulladéktelepről beszerzett anyagokkal. A dorogi szénmedence bányáinak bezárása után idekerült bányászok körében eredeti foglalkozásukból maradt hagyomány a „pinafa" készítése.* „Nem megterhelés, sokkal inkább a munka minősége hat taszítóan. Lehetne cserélgetni a munkaköröket, de idővel az is monotonná válik. Mit csináljak a Garaival, mindent betanult, rettenetesen undorodik a monotóniától. Őneki az kell, hogy csinálhassa a mütyürkéit, fúrhasson-faraghasson egész nap." (B. T. művezető.)

*Aprófa, gyújtós – a bányában természetbeni juttatás.

Ezek azok a formák, melyek segítségével védekezünk a tényleg csak mérsékelt adagokban elviselhető mechanikus munka ellen.

R. G. Neill írja a következő századok „homo fáberéről": „A munka megszüntetése – bármilyen formában, kezdve az izomtevékenység korlátozásától – ... ugyanolyan veszélyeket jelentene az ember számára, mint például az alapvető emberi jogok megtagadása.

... Az egyéni kezdeményezőképességet és alkotóképességet már most is elnyomják a munkahelyeken, mert veszélyeztetik a beprogramozott folyamatokat. Elképzelhető tehát olyan ipari vandalizmus, mely főként a folyamatok *szándékos rövidzárlataiban* nyilvánul meg. (Kiemelés tőlem B. S.)

... Az ember és gép közötti kapcsolatban elképzelhető bizonyos „komplikációs" tényezők bevezetése a túlsematizált, túlracionalizált folyamatokba. Ezeknek a „komplikációs tényezőknek" az lenne a rendeltetésük, hogy a gépek kezelőinél bizonyos szintű koncentrációs és reakcióképességet tartsanak fenn. Ezek a mesterséges serkentők lehetnének például intellektuális játékok egy adott probléma vagy feladat formájában, amelyek megmozgatnák a kevés tevékenységet igénylő, monoton munkában elfásult agyakat. A jövőben az egyik legfőbb foglalkozási betegség ugyanis kétségtelenül az unalom lesz, a frusztráció mellett.

... Elképzelhető, hogy a motivációt nélkülöző emberek pusztán pszichomotorosan fognak vegetálni, s az egész nagy dolgozó tömeget esetleg kollektívan fogják sújtani a mentális betegségek.

Az egész élet monotóniája csak azért lesz elviselhető, mert az üzem kapujánál ott várnak a dolgozókra az álomkufárok."[15] Az üzemi konfliktusok egy része a deklarált cél – üzemzavarelhárítás – és a gyakorlat ellentmondásából fakad. A szakadás olyan feladat elé állítja a munkásokat, amelyre mindegyikük kidolgoz valamilyen megoldó hipotézist, okainak feltárását azonban nagyon megnehezíti a beavatkozások kölcsönös összefüggése, és a jelenségek igen sok összetevő eredőjeként alakulnak ki. A legtöbbször hibás hipotézisen alapuló beavatkozás is változást idéz elő a jelenségek helyében és gyakoriságában. Ez a tény a beavatkozás helyességének illúzióját keltheti.

Az üzemvezetés, ha talán ismeri is a hibák kialakulásának alapjait, sokáig – úgy tűnik – semmit sem tett a szakadások és ezzel a hulladék csökkentéséért. Különböző magyarázatokkal elfogadott nézetté tudta tenni, hogy a szakadás oka ismeretlen, vagy olyan nagy számú, hogy konkrét esetben nem azonosítható, illetve bizonyára a fonós figyelmetlensége az ok. Ezzel mintegy felmentette magát a vezetői beavatkozás szükségessége alól. Világosan kell természetesen azt is látnunk, hogy az üzemvezetés lehetőségei az üzemzavarok kiküszöbölésében jelen esetben valóban korlátozottak. Az itt megmunkált műanyagok nyújthatóságának fő feltétele a hevítésükhöz használt gőz hőfokának stabilitása, a gőzt pedig a kazánüzem szolgáltatja, amely szervezetileg független egység.

Az érdekérvényesítés egyéni stratégiái

A fonósnak tehát az a tapasztalata, hogy a számára kijelölt célt a vezetés cselekedetei nem támasztják alá, bármennyire is hangsúlyozott egyébként szavakban a fonós tevékenység fontossága.

A teljesíthetetlen feladat, a technika érthetetlen „viselkedése", a cél labilis meghatározása, ezek azok az elemek, melyek megnyújtják a dolgozók adaptációs periódusát. A munkások magatartása sokáig ütközik mind csoportjuk, mind pedig a vezetők által képviselt normákkal. Az új belépők közül kerülnek ki a legnagyobb számban az üzemzavar szándékos előidézői. „Mikor fütyülnek és rohangálás van, még talán izgalmas is a meló." (K. B. fonós.) Főleg a szakközépiskolát végzett, a feladathoz képest túlképzett fiatalok érzik feszültnek a helyzetet.

„A munkafeladatok újrastrukturálására irányuló kísérletek leggyakrabban hangoztatott indoka a munkaerő arculatában és összetételében bekövetkezett változás. Ezzel kapcsolatban általában a következő két jelenségre szoktak utalni. Egyrészt az életfeltételek javulására . . ., másrészt a képzettség általános színvonalában bekövetkezett emelkedésre, amely jelentős mértékben növelte a munkaerő munkával szembeni igényeit."[16]

Sokan a szakadások csökkentése érdekében újításokat is benyújtanak a textiliparban ismert megoldások analógiájára. Ezeket a vállalat el is fogadja, a díjakat kifizeti, de az újításokat nem vezeti be. „Mikor idejöttünk, még szóltunk egy-két dologért, de azt mondták: ne mozogjunk, mert akkor hullámzik . . ." (V. I. műszerész.)

A „szervezeten kívüli – egyéni – hivatalos" érvényesülés lehetőségei között említhetjük a továbbtanulókat. A termelő létszámból tíz fő (körülbelül három százalék) valamely felsőoktatási intézmény esti vagy levelező hallgatója, illetve a vállalattól kilépett és nappali tagozatos lett. Ez a kiugrási lehetőség – a szükséges előképzettségen túl – a folyamatos üzemvitel miatt, olyan nagy erőfeszítéseket kíván, hogy csak szűk réteg számára járható út.

Egy „szervezeten belüli – egyéni – hivatalos" akció külön is figyelmet érdemel, ritkasága és az ilyen akciók gyakori sikertelensége miatt. Előrebocsátom, hogy ez is azért volt sikeres, mert több, a dolgozó számára előnyös momentuma van: nagy szerepe volt a munkásnő személyes tulajdonságainak és körülményeinek: „nehéz ember", aki már sokkal kisebb ügyekben is „felkapta a vizet". Az üzem felszerelése óta itt dolgozik, „régi bútordarab", pontosan ismeri az erőviszonyokat; a vállalat olyan „durva hibát" követett el, ami viszonylag könnyen „megfogható".

Az eset a C-műhely csoportos teljesítménybérben dolgozó munkásnői között történt és teljesítményelszámolási hibák kapcsán robbant ki. A pontosabb elemzés és megvilágítás érdekében idézem az üggyel kapcsolatos két alapvető dokumentumot:

„Sz. . . . M. . . . -né mt-nő
C üzem
Tárgy: figyelemfelhívás

A „Nagy" műszakban történt elszámolási problémák miatti bejelentését kivizsgáltuk. A bejelentés nem volt kellően megalapozott, ezért felhívom figyelmét, hogy hasonló esetek elkerülésére, bejelentés előtt annak jogosságáról győződjön meg.

Megállapítottuk, hogy elszámolásnál visszaélés nem történt. Felhívom figyelmét továbbá, hogy bejelentésével, problémáival a szolgálati út betartása mellett forduljon feletteseihez.

Feletteseivel és munkatársaival megfelelő hangnemet használjon.

Viselkedésével, tettével a műszakvezetés tekintélyét sértette, a műszak vezetése és a teljesítményelszámolási rendszer ellen hangulatot keltett.

A fentiek miatt a társadalmi szervekkel egyetértésben a „Borbély" műszakba helyezem át.

Új műszakjában munkáját megfelelően, a közhangulatot nem megrontva végezze.

.... 1980. okt. 10.

K. Gy. üz. v."

A Munkaügyi Döntőbizottság határozata:

„... Kötelezi a vállalatot, hogy elmaradt teljesítménybér címén 266,3 Ft,-ot fizessen meg.

Indoklás:

... A teljesítménybér elszámolásánál felmerült tévedések tisztázására a MDB tanúkat hallgatott meg, majd beletekintett a teljesítményelszámolás alapdokumentumaiba, és tényként megállapította, hogy Sz. M.-né *kérelme alapos.* (Kiemelés tőlem – B. S.) A részletes vizsgálat eredményeként a vállalat kimunkálta a tévedésekből eredő keresetveszteséget, amely kérelmező egy napi keresetének 115,9 százalékát teszi ki ..."

A fenti példából levonható, legalábbis a helyi üzemi viszonyokra érvényesen, néhány következtetés: nemcsak teljesítmény-visszatartás, teljesítménytörés is van. A művezető érdeke inkább az egyenletes csoportonkénti teljesítmény, még ha ez alacsonyabb is. A csoportos elszámolás bevezetésével a „hajtósok", és a „lógósok" külön csoportokat alkottak, és ebből 40 százalékos teljesítményszint-különbségek is származtak. Ezeket kísérelték meg az elszámolásnál csökkenteni; – a konfliktus levezetésében erős nyomot hagy a vezetés presszióra építő, megfélemlítő magatartása; – a szervezeten belüli – hivatalos – egyéni vagy kollektív *érdekérvényesítési nehézségeket mutatja, hogy az üzemvezetés az elszámolásnál hátrányosan érintett csoport többi tagjánál utólagos megállapodást tudott elérni, miszerint „tudtukkal és beleegyezésükkel" történt a dolog.*

Kollektív érdekérvényesítési stratégiák

Az előzőekben ismertetett teljesítményelszámolás esete jól érzékelteti, hogy a munkást akkor is magára hagyhatják csoportja tagjai, ha egyébként saját érdekeiket is érvényesíthetik általa. A „szerződésszegő" helyzete ilyen. Teljesítménye meghaladja a csoport által méltányosnak tartott szintet, a vezetőkkel szembeni fellépés pedig a hallgatólagosan létező „békeegyezmények" felrúgását jelenti.

A munkás–vezető és a munkás–munkás kapcsolatok ilyetén alakulásának egyik oka az informális csoportok értékképző-értékfelismerő típusait nélkülöző szervezet. A horizontális kapcsolatok kialakulásának akadályai annak ellenére erősek, hogy az itt dolgozók nagy része azonos lakótelepen, sőt egy házban lakik. „Az emberek otthon sem találják a kapcsolatot egymással. Az, hogy a munkahelyen ismerem meg először, inkább akadályozza a kapcsolatfelvételt, mintsem elősegítené. (Á. J. közművelődési előadó)

Itt a személyes kapcsolatok lehetősége is eltér a – korábbiakban már ismertetett – lemezegyengető példától. Ott egy munkacsoport adja a munkakör teljes gárdáját. Itt a négy műszak négy csoportjának tagjai alig ismerik egymást. A „melegcsákány-váltás" következtében találkoznak ugyan, de ennek ideje csak másodpercekben fejezhető ki, részben vezetői szándékok miatt is. „Nem lehet sokáig együtt tartani az embereket,

mert összebarátkoznak, kialakulnak a klikkek, és nem lehet megtalálni a bűnbakot (sic! – B. S.), ha valami van." (Sz. M. csoportvezető.)

Elvben léteznek, de valójában nem működnek a műszakokat összekötő formális szervezetek sem. Szocialista brigádok nem is jöttek létre műszakközi formában, az üzemvezetés még nem hívott össze olyan termelési tanácskozást, ahol több műszak együtt lett volna jelen. Ezzel szemben a művezetők rendszeresen tartanak műszakközi tanácskozásokat.

Az üzem hatéves története alatt mindössze egy – informálisan szervezett – akciót kíséreltek meg a munkások. Pontosabban a hivatalos-nem hivatalos stratégiák közti átmenetről van szó, mert hivatalos kereteket használtak fel, de az akciót „alulról jövő" kezdeményezés indította el. Az eset „szervezeten belüli – kollektív" érdekérvényesítési próbálkozás sikertelenségének példája.

A „B" üzemrész fiatal munkásai, az 1979-es béremelések hírére kierőszakolták egy rendkívüli KISZ-taggyűlés összehívását. Ha e taggyűlés vitáját – a rendkívüli KISZ-taggyűlés jegyzőkönyve alapján – összehasonlítjuk a karbantartó villanyszerelők bértárgyalásával,[17] jellemző különbséget találunk. Míg a villanyszerelők képviselői – jól kiépített informális szervezettel a háttérben – nagy tárgyalási tapasztalatokkal, ügyesen taktikázva érvényesítik álláspontjukat, addig a KISZ-tagok szinte „labdába sem rúgtak" a társadalmi és gazdasági vezetés elsöprő erejű érvei mellett. Részletek a jegyzőkönyvből:

. . . „A KISZ Bizottság titkára: a KISZ-bizottság nem tehet javaslatot a felsőbb szervek felé, hogy változtassák meg a döntést. (A béremelésről – B. S.) A taggyűlés nem is határozatképes, nem is jó, ha rendszeressé válik ez a rendkívüli taggyűlés.". . .

. . . „A KISZ alapszervezet titkára: a KISZ-gyűlésnek nem tartozik a hatáskörébe, hogy az órabéremelésbe beleszóljon."

. . . „A Szakszervezeti Üzemi Bizottság titkára: a szakszervezeti bizalminak nem az a feladata, hogy odaálljon a művezetővel vitatkozni.". . .

. . . „Az üzemvezető: a béremelés irányelveit a gazdasági vezetés szabja meg. A KISZ alapszervezet létszáma az üzem 30 százalékát sem éri el, nem ez a harminc százalék fogja megmondani, hogy mit kell csinálni.". . .

. . . „Az MSZMP alapszervezet titkára: meghallgatjuk a véleményeket, de ami már a határozat, azt nem változtathatjuk meg. Különben is, majd ha a munkafegyelem terén minden rendben lesz, akkor lesz rendben a bér is.". . .

A villanyszerelők vitája is bérvita, érdekes módon azonban ott erről alig esik szó. Milyen érveket használnak?

. . . „A villanyszerelők egyik képviselője: a probléma az, hogy a karbantartó villanyszerelők egy helyen koncentrálása egyes időszakokban lehetetlenné teszi a szabályzat betartását.". . .

. . . „A főenergetikus: a villanyszerelő az előírások szerint köteles váltótársának mindenről beszámolni. Hogyan lehet ezt az előírást betartani szervizrendszerrel?". . .

(A vállalat a villanyszerelők szervizrendszerű mozgatásával akarta lefaragni legjobb kereseti lehetőségüket a túlórát. – B. S.)

. . . „A villanyszerelők vezetője: a villanyszerelők munkája igen fontos. A kiesés, ha van, igen súlyos. Ha a berendezések öt órára leállnak, ez már őrült pénz.". . .

Figyelemre méltó különbség, hogy a villanyszerelők – eredményességük fontos feltételeként – tudnak a vállalati vezetők között pártfogókat találni. Mint az idézett mű szerzői írják: „A színen folyó események, történések nem azonosak a lényegi folyamatokkal, az érvek ütközése nem azonos a célok és érdekek konfliktusával. A színjáték nem önmagáért való, hanem a lényegi folyamat tükröződése."

... E taktika teszi lehetővé „a nagy erejű frontális ütközések elkerülését, a mozgékonyabb manőverezést".

... Mert ugyanitt „a gépészek arra fáztak rá, hogy pénzre mentek".[18]

Láthattuk, hogy – a mi példánkban – a KISZ-tagok is „arra fáztak rá", hogy a pénzre mentek. Még egységes álláspontjuk sem volt, éppen a KISZ-vezetők felszólalásai szolgálták az üzemvezetés érdekeit. „Közvetlen érdeke mindenkinek az, hogy ne törődjön a többiekkel, a közös érdekkel, hanem gyorsan és titokban külön alkut kössön. De mindenki így gondolkodik és végül mindannyian rosszabbul járnak, mint jártak volna, ha összefognak."[19]

Két dolgot felesleges lenne itt különösebben bizonygatni:

1. Az ember azon képességei, melyeket bizonyos ideig nem használ, elsorvadnak.
2. Az automaták működtetése ebben a munkaszervezetben igen kevés képességet mozgat meg.

Ha tehát ilyen szervezeti keretek között terjed el az automatizáció, akkor a leírt következmények általánossá válásával számolhatunk. Társadalmi szinten máris megfigyelhető, hogy a valamikori gazdag tartalmú (sokáig szinte az élet minden tevékenységkörét átfogó) munka sokoldalúsága csökken, mégpedig a specializációval egyenes arányban. Társadalmi feszültségforrás ez is: annyi új foglalkozás, munkafajta és arra specializálódott ember, embercsoport kell, ahány munkafajta gyakorlásával az összesség – vagy annak jelentős része – felhagy.

Kétségtelen, hogy a munka egy része – itt például a karbantartó, a technológus, a beállító munkakörök – egyre bonyolultabbá válik, másik része viszont – itt a hosszasan elemzett fonós és más gépkezelői munkakörök – primitivizálódik. Ha pedig igaz – és igaz, hogy valódi tartalékunk csak egy van, maga az ember, az emberben rejlő képességek, akkor ennek a körülménynek mai helyzetünkben kulcsjelentősége van.

Ez a társadalmi tartalék a vállalati szektorban használódik fel. A vállalati szervezet viszont csak saját érdekeinek megfelelően mozgathatja az „emberi erőforrásokat". Márpedig – mint az elemzett példából itt kiderült – sokszor annak ellenére sem találunk jelentős erőt, amely a munkaszervezet átalakítását kezdeményezné, hogy a szándékos üzemzavar egyértelműen vállalati *hatékonyságrontó tényező.* Ha viszont így van, akkor nyilván naivitás lenne számon kérni a társadalmi veszteségeket. Véleményem szerint a vállalati vezetés sokszor talán azért sem törekszik változtatásra, mert az számára az előnyök és hátrányok újraelosztását kedvezőtlenül befolyásolná. Ismeretlen világba lépne, amelynek működési szabályai nem láthatók teljesen előre.

A munkások ugyan – nem tudatosan – rendszeresen kinyilvánítják a szervezet átalakításához fűződő érdekeiket, ám érdekérvényesítési pozíciójuk gyengesége miatt, eredménytelenül.

Nem tűnik túl merésznek az a következtetés, hogy a munkások munkahelyi magatartása, bármennyire ellenkezik is a vállalati érdekkel, itt a társadalmi érdekek hordozójává lép elő. Ha ugyanis a munkások elfogadják az üzemi céldefiníciót, annak csak

fokozott szellemi és fizikai hanyatlás lehet az eredménye. El kell ismernünk, hogy a teljesítmény-visszatartás – amely itt furcsa módon többszörös izom-, ideg- és elmemozgást igényel – az automatizációnak ezen a szintjén (és adott munkaszervezet mellett) – a munkásérdek racionális velejárója.

Az új termékstruktúra, az új technológia a vezetők esetében is újfajta készségeket kíván. Az automatizált termelés jellemzőit, a munkaerő „viselkedési" sajátosságait, úgy tűnik egyelőre nincs hol megtanulni. A hagyományos munka világában rögzült algoritmusok gátolják az alkalmazkodást az új követelményekhez. Azok, akik mégis megéreztek valamit már bejáratott módszereik alkalmazhatatlanságából, ma – ellenőrzött és begyakorolt beavatkozási lehetőségek, új eljárások ismerete híján – egyet tehetnek: hagyják menni a dolgokat a maguk útján. Az automatizált munka sajátosságai, autonóm mozgástörvényei nem törnek rövid idő alatt utat maguknak. Mint számos példa bizonyítja, az extenzív korszak reflexei tovább élnek. Az „újítókkal" szemben a vezetői berkeken belül is kemény diszpreferenciák érvényesülnek.

JEGYZET

1. E hivatkozott tanulmány a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem támogatásával készült. A cikkben szereplő interjúrészletek egy hosszabb tanulmány mellékletét képező interjúsorozatból (szociológiai felvétel) származnak. Kézirat, MKKE, Bp. 1980.
2. *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.
3. *Hankiss Elemér:* Közösségek: válság és hiány. Valóság, 1980/9. sz.
4. *Makó Csaba:* Az ipari munkaszervezet... Kézirat, megjelenés alatt az Akadémiai Könyvkiadónál, 19. o.
5. *Csallog Judit:* Elfekvő-iktató. Valóság, 1980/10.
6. *Tar Sándor:* Egy rendes nap. (Szociográfia) Mozgó Világ, 1980/10.
7. *Makó Csaba:* i. m. 11.
8. *Makó Csaba:* i. m. 11.
9. *Héthy Lajos–Makó Csaba: i. m.*
10. *Makó Csaba:* i. m. 82.
11. *Csallog Judit:* i. m.
12. *Csallog Judit:* i. m.
13. *Csallog Judit:* i. m.
14. *Csallog Judit:* i. m.
15. *R. G. Neill:* Ember és a gép – holnap. Valóság, 1980/10.
16. *Makó Csaba:* i. m. 68.
17. *Héthy Lajos–Makó Csaba:* i. m. 64–78.
18. *Héthy Lajos–Makó Csaba:* i. m. 65., 68., 71.
19. *Hankiss Elemér:* i. m.

DOBOSSY IMRE – KULCSÁR LÁSZLÓ

ÖKOLÓGIAI TUDAT ÉS VISELKEDÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

(Egy nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat első tapasztalatai[1])

1. *A kutatási téma kialakulása*

Több mint tíz évre nyúlik vissza annak a tudományos együttműködésnek kezdete, ami a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és a Szovjet Tudományos Akadémia Társadalmi-Gazdasági Problémák leningrádi Intézete között alakult ki. Az 1977-től rendszeressé váló évenkénti közös szimpóziumok pedig jelentős elméleti viták színterei, ahol a két intézet kutatói a tömegkommunikáció hatásmechanizmusainak, a közvélemény alakulásának szociológiai kérdéseit állították az elemzés középpontjába.[2] Minőségileg is más szintet jelentett az az elhatározás, hogy az 1981–85 közötti periódusban egy konkrét társadalmi jelenségkör közös *empirikus* vizsgálata által nyújtott „fogyasztási" lehetőséggel élve ízleljük meg a találkozók eszmecseréin felhalmozódott elméleti tapasztalatok, gondolatok, hipotézisek „puddingját".

Az ökológiai problémák megjelenésének vizsgálata a közgondolkodásban és a tömegkommunikációban megfelelő kutatási témának bizonyult; számos esemény, közvetlen tapasztalat, a tömegkommunikációs üzenetek sokasága bizonyítja a problémakör aktualitását. Az elmúlt évtizedben mindkét országban egyre inkább a figyelem előterébe kerültek a társadalmi-gazdasági fejlődés ökológiai problémái, de ez idáig elsősorban a *természet és a termelés* kapcsolatának *műszaki, technikai* vonatkozásaira helyeződött a hangsúly. Nagyon kevés információval rendelkezünk e problémakör *társadalmi* vetületéről. Nem készültek szociológiai elemzések a környezet- és természetvédelmi szervezetek tevékenységéről, a jogi szabályozás társadalmi hatékonyságának helyzetéről, noha szembetűnőek az itt tapasztalható ellentmondások, feszültségek.

Hasonlóképpen előzmények nélkül való a fent jelzett kutatási téma is, noha sokszor megfogalmazódott az „ökológiai tudat" és az „ökológiai viselkedés" hazai alacsony színvonalának elítélése. Az ökológiai tudat és viselkedés bonyolult problémakörének, valamint az ökológiai problémák kultivációjának nemzetközi összehasonlító vizsgálata[3] a módszerek kidolgozása előtt a kutatási terület pontos meghatározását követelte meg. Előtanulmányok[4] és közös konzultációk után, amelyet a leningrádi, az észt és a magyar kutatók folytattak, körülhatároltuk ezt a területet, amely a következő jelenségeket foglalja magába:

– a környezeti problémák közül melyeket érzékelnek az emberek, milyen problémastruktúra él tudatukban;
– milyen okokra vezetik vissza ezeket és hogyan látják a problémák megoldásának útjait;
– milyen az érintettségük e témakörben a lakóhelyi és a munkahelyi környezet minősége alapján, mennyire tudatosul ez az érintettség;

– milyen potenciális és tényleges „pro-ökológiai" aktivitás jellemzi az embereket, melyek az aktivitás befolyásoló tényezői, s szerepel-e köztük az érintettség tényezője;
– milyen szerepet játszik a tömegkommunikáció az ökológiai problémák érzékelésében, s milyen funkciókat tulajdonítanak a tömegkommunikációnak;
– milyen képet kultivál a tömegkommunikáció az ökológiai problémák aktualitásáról, súlyosságáról, tematikai struktúrájáról, a problémák okairól, megoldási módjairól, e folyamathoz kapcsolódó intézményekről, szervezetekről, politikai tényezőkről, szabályozási megoldásokról, társadalmi aktivitásról.

Ezek a jelenségek többféleképpen is elrendezhetők egy modellbe, amelyek közül mi az észt kutatók által javasolt formát választottuk.[5] Olyan *gondolkodási mintákról* van szó, amelyek bizonyos értékek bázisán az ökológiai problémák okainak, következményeinek, megoldási módjának sajátos felfogásait, sajátos szemléletét jelenti. *Az értékek, az okok, a következmények, a megoldás* egy *paradigma* alapvető paramétereit alkotják, amelyek mindegyike ugyanabból a tizennégy variációból áll (általános ökológiai-természeti, megismerő, etikai, esztétikai, kulturális-történeti, ideológiai, orvosi-biológiai, fogyasztói, társadalmi termelési-gazdasági, technikai-technológiai, irányítói-szervezeti, jogi és külpolitikai irányultság).

A paradigma felépítését sematikusan az alábbiak szerint képzelhetjük el:

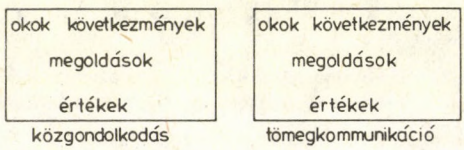

Ez a paradigmatikus megközelítés módot nyújt egyfelől a közgondolkodásban uralkodó és a tömegkommunikációban kultivált minták összevetésére, másrészt az oroszországi, az észt és a magyar eredmények összehasonlítására, mégpedig több módon; egyrészt a tömegkommunikációs üzenetek (a különböző típusú eszközök) vonatkozásában, másrészt az ökológiai tudat sajátos szerkezetét, és e struktúrának *társadalmi beágyazottságát* illetően. Az eredmények összehasonlítását tehát e paradigmatikus minták segítségével oldjuk meg, elkerülve az egyes konkrét kérdőív kérdésekre adott válaszok közvetlen összevetésének metodológiai csapdáit.

2. A közös kutatás módszertanának kialakulása

A szovet–magyar együttműködés talán legproblematikusabb szakasza a módszertani eszköztár kialakítása volt. Itt egyidejűleg hatottak azok a tényezők, amelyek meghatározták az alkalmazott módszereket, sőt a nemzetközi összehasonlítás kereteit is. A tervezésnek ebben az időszakában olyan problémákkal kellett szembenézni, mint a résztvevő felek (észt, orosz, magyar) nemzeti, területi, szocio-kulturális sajátosságai, a három kutató intézmény profiljának különbsége, eltérő kapacitása stb.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálat tárgyát képező társadalmi jelenségkör komplexitása, bonyolult viszonylatrendszere gondos előkészítő tanulmányokat igényelt.

Ennek keretében a *magyar fél* – aki a résztvevők közül a legnagyobb empirikus tapasztalattal, adatbázissal rendelkezett – vállalta a hazai és a külföldi szakirodalom feltárását, a vizsgált témakört érintő magyarországi szociológiai vizsgálatok másodlagos elemzését, valamint a probléma jogi és társadalmi szabályozásának áttekintését.[6]

Az előkészítő tanulmányok során megállapítottuk, hogy koherens, a környezetvédelem-környezetszennyezés problematikáját körüljáró empirikus szociológiai vizsgálat hazánkban mind ez ideig nem történt, és a külföldi irodalom alapján sem lehet következtetni a jelenségkör tudati képére, mivel ezek a kutatások csak a problémakör egy-egy – tagadhatatlanul frappáns – szegmentumát ragadják meg. A témával kapcsolatos közvéleménykutatások pl. az USA-ban 1965-ben indultak meg, s az alábbi kérdéskörökre koncentráltak: mennyire tartják súlyosnak az amerikaiak a környezetszennyezés problémáját; mit tartanak a környezetszennyeződés fő okának? hogyan ítélik meg a hivatalos szervek környezetvédelmi törekvéseit; kiket terheljenek a környezetvédelemmel kapcsolatos költségek stb.[7]

A hazai empirikus kutatások alapján csak közvetett ismereteink vannak arról, hogy az emberek a környezetszennyeződést aktuális és súlyos problémának tartják.[8] Ennek látszólag ellentmondanak azok a tapasztalatok, amelyek arra utalnak, hogy a környezetvédelmi intézkedéseket, akciókat a lakosság meglehetősen közönyösen fogadja. Ennek hátterében feltételezhetően az az áthárítási mechanizmus is meghúzódik, hogy az emberek a környezetvédelemmel, környezetszennyeződéssel kapcsolatos problémák megoldását magukon kívül helyezik és az állam (gazdasági szervezetek) hatáskörébe utalják.[9]

Az 1974–81-ig terjedő időszak sajtójának vázlatos áttekintése során sajátos változásokra figyelhettünk fel. 1979-ig inkább szemléleti, tudati kérdésként jelenik meg a környezetvédelem, szemléleti, nevelőcélzattal kezelik a témát. Erősen érzelmi töltésű és szenvedélyes hangvételben tálalt propagandával, agitációval találkozunk, de előfordul már 1976-ben is a kérdés szociológiai közelítése is. Jellemző a téma kezelésében a szokatlanul erős önkritikus hang, a hibák, a probléma eléggé késői felismerésének bevallása, amely fokozza a probléma jelentőségének hitelességét. Az érzelmi töltés és a szenvedélyes hangvétel megmarad 1979 után is a propagandában, ugyanakkor valamelyest egzaktabbá is válik, mivel inkább kapcsolódik konkrétumokhoz, statisztikai adatokhoz, objektívebb jelenségekhez a környezetvédelem megjelenítése. Másrészt az érzelmi töltés 1980/81-ben már nemcsak a veszély, a végveszély érzékeltetését, az elkésés fenyegető következményeit jelenti, hanem – az új technológiák megjelenésével, a tudományos eredmények sűrűsödésével a védekezést, sőt már egyre inkább a megelőzést szolgáló intézkedések, eljárások bevezetésével arányosan – megjelenik egy reménykedő, biztató, optimistább, az eredményekre apelláló felhang is a sajtóban. A tömegkommunikációs eszközök nem minden esetben képesek gyorsan és megbízhatóan tájékoztatni az embereket egy-egy lokális ökológiai „katasztrófa" esetében, és csak igen óvatosan nyúlnak a nyilvánosság előtt a felelősség kérdéséhez. Jó példa erre a váci vízszennyezéssel kapcsolatos tájékoztatás.[10]

A kutatás tervezésének ebben a szakaszában a *szovjet fél* elkészítette a kutatási programtervezetét, amelyben a környezetérzékelés átfogóbb (paradigmatikus) rendszerébe épült be a tömegkommunikációs eszközök és a közvélemény kölcsönhatása. Az elméleti megközelítéshez jól illeszkedtek azok a javaslatok, amelyek a vizsgált jelen-

ségnek a társadalmi viszonyokkal való szorosabb kapcsolatát kívánták érvényesíteni. Ezek felhívták a figyelmet arra, hogy a kutatások során
– figyelembe kell venni az érintettség és az érdekviszonyok szerepét,
– fokozottan érvényesíteni kellene a történeti megközelítés szempontjait.

3. A végleges kutatási tematika és módszerek

A közös kutatás tervezésekor az volt az elképzelésünk, hogy olyan empirikus vizsgálatokat végzünk, amelyek standardok, részleteikben is azonosak. Ezzel kívántuk biztosítani a három empirikus adatbázis közvetlen összehasonlíthatóságát. Ez a sok közös erőfeszítés ellenére is illúziónak bizonyult. A résztvevő feleknek le kellett mondani a közvetlen összehasonlíthatóságról és egyben ki kellett dolgozni a közösen kutatandó paradigmatikus blokkokat, *problémamezőket,* ezen belül a közös kérdéscsoportokat, a közösen használt változókat és kategóriákat.

Az így kialakított kutatási tematika három területre koncentrált:

1. Az ökológiai problémák, jelenségek kultivációja a résztvevő országok tömegkommunikációjában (alkalmazott módszer: tartalomelemzés),
2. Az ökológiai tudat és viselkedés szociológiai vizsgálata (alkalmazott módszer: survey),
3. Az ökológiai problémák fejlődésének, gazdasági-társadalmi összefüggéseinek feltárása szakértők és kommunikátorok bevonásával (alkalmazott módszer: esettanulmány, interjú, kérdőíves felmérés)

A tömegkommunikációs tartalmak elemzésével azt akartuk kimutatni, hogy résztvevő országok sajtójának néhány orgánumában hogyan jelenik meg a környezet- és természetvédelmi, a környezetszennyezési, környezetminőségi tematika, hogyan tükröződik bennük az ember és környezet, a társadalom és természeti környezetének viszonya, milyen problémák kapnak hangsúlyt, s milyen jellegzetes problémakezelési módok leírása jellemző ezekre az újságokra.

A tartalomelemzés 1982. július 1-től 1983. június 30-ig kísért figyelemmel minden olyan cikket, közleményt, amelyben legalább egy, az ember és környezete, az ember és a természet viszonyára vonatkozó *szituációt* írnak le.

A vizsgálandó újságok körébe egy általános-politikai jellegű országos napilap, egy általános politikai jellegű vidéki napilap, egy fővárosi napilap, egy ifjúsági réteglap, egy irodalmi-kulturális lap, egy gazdasági és egy műszaki lap került, valamint a környezetvédelmi szaklapnak tekinthető újság (pl. Magyarországon a Búvár).

A tartalomelemzésnek az alábbi fő irányai voltak:

I. Az elemzés szempontjainak első csoportja az elemzési egységek azonosítására, néhány formai, mennyiségi jellemzőjének a megállapítására vonatkozik, valamint az elemzendő szituáció alapvető kontextusait rögzíti a szövegkörnyezetben.

II. Az elemzési szempontok második csoportja, mely a vizsgálat gerincét jelenti, a szituáció leírására szolgál. Ennek sémája röviden a következő: maga a *témaválasztás,* az, hogy milyen témák (szituációk) kerülnek az újság hasábjaira, bizonyos értékítéletet, világszemléletet tükröz. Ez még akkor is így van, ha a cikkben *semmilyen explicit értékelést* nem találunk, de különösen így van, ha a szituációt az újságíró *jónak vagy rossznak ítéli.*

Azokat az értékeket, elveket, melyekkel kapcsolva a problémákat, szituációkat az újságíró említi, felveti, melyek elérését célul tűzi ki, melyeket a fórumot, nyilvánosságot kapott intézmények vagy személyek képviselnek – ha az újságíró nem kommentál, melyek az eredményekre, következtetésekre vonatkozó vélemények alapjául szolgálnak, *kiindulási értékeknek* nevezzük. *Kiindulási érték* nyíltan vagy latensen mindig van.

A kialakult szituációt – a dolgozók állását, helyzetét, tendenciáit, az eredményeket, a cselekvés szükségességét az újságíró bizonyos okokkal magyarázza, a célok elérését akadályozó, a helyzet alakulását előidéző, befolyásoló, determináló tényezőket *említi* vagy *nem említi.* Az említett okok, magyarázó tényezők különböző jellegűek lehetnek. (A magyarázó tényezők típusainak kialakításánál a kiindulási értékek típusait vettük figyelembe. A kiindulási értékeket a társadalmi-gazdasági élet különböző szféráinak megfelelően tipologizáltuk.) A kitűzött célok, vagy a szituáció említésének, értékelésének alapjául szolgáló elvek, értékek elérésének, a helyzet változtatásának (javításának vagy rontásának) eszközei különböző *intézkedések* lehetnek a szó legtágabb – akció, tett, állásfoglalás – értelmében. Ezeket az intézkedéseket a szituáció leírása során *említik vagy nem említik.* Az intézkedések lehetnek *ténylegesek* és *szükségesek.* Az intézkedések jellegének meghatározásánál ugyanazt a kategóriarendszert alkalmaztuk, mint a kiindulási értékek osztályozásánál.

A cikkeknek vannak *szereplőik:* intézmények (és/vagy azok képviselői) társadalmi csoportok, közösségek (és/vagy azok képviselői) vagy egyének (saját magukat képviselve). Ez utóbbi lehet maga a közlemény írója is. A szereplők első csoportja a kiindulási értékekkel kapcsolatos – az az intézmény, csoport, egyén, akinek érdekében, akik képviselőjeként az újságíró felszólal, illetve akik érdekei egybeesnek a kiindulási érték érvényesülésével, akik szemszögéből felvetődik a probléma. A szereplők másik csoportjába az „okozók" tartoznak, akik a felelősek a szituációért, annak alakulásáért. (Természetesen ha az okokra nem térnek ki, okozók sincsenek.) Végül a szereplők harmadik csoportja az „intézkedőké", akik valamit tesznek, vagy akiktől a döntést, cselekvés a probléma megoldását elvárják.

III. Az elemzési szempontok harmadik csoportja a szituáció bemutatásának néhány egyéb tényezőjét veszi sorra. E tényezők elsősorban az információközvetítés, interpretálás formájával kapcsolatosak.

A három kutatási terület közül a tömegkommunikációs tartalmak elemzése adja a legtöbb lehetőséget a közvetlen összehasonlításra. Itt ugyanis a résztvevők túlnyomó többségében azonos tartalomelemzési kategória-rendszert alkalmaztak.[11] A közös „nemzetközi" kategóriarendszer kialakítását az tette lehetővé, hogy a kutatók a másik fél szempontrendszerét a hazai tömegkommunikációs tartalmakon kipróbálták és az eredményeket feldolgozták.[12]

Lényegesen nehezebb feladatnak bizonyult a nemzetközi összehasonlító vizsgálat gerincét alkotó *ökológiai tudatot és viselkedést* célzó survey tematikájának és módszerének egyeztetése. A résztvevő felek a próbakérdezés tapasztalatainak ismeretében csupán a vizsgálat tematikus keretében és adatfelvételi módszerében állapodtak meg. Ezen belül azonban mindenki saját szocio-kulturális adottságait figyelembe véve töltötte meg kérdésekkel a paradigmatikus mezőket, illetve alkalmazta, saját lehetőségeihez mérten a kérdőíves adatfelvételi módszert.

A kutatásnak ezen a pontján lazítani kellett az együttműködés szorosságán, mert a szovjet kérdőív magyarországi próbakérdezése bebizonyította, hogy a szovjet fél megközelítése a magyar közegben nem eléggé problémacentrikus, pontosabban a magyar viszonyok között másként érzékelik az emberek a környezeti problémákat. Ugyanakkor eltérőek voltak az adatfelvétel módszerei is:

- Leningrádban 500 fős városi mintán folyt a kérdezés, de a megkeresés adminisztrációs nehézségei, a kérdőív túlterheltsége és szerkezete miatt a kérdezés inkább interjú jellegű volt, mint kérdőív felvétel;
- Észtországban 1000 fős országos mintán történt a kérdezés. A minta a környezet szennyezettsége és lakóhely szerint reprezentálta az észt, 15 évnél idősebb lakosságot;
- Magyarországon 1000 fős országos és 400 fős budapesti reprezentatív mintán, személyes megkereséssel, országos kérdezői hálózat segítségével folyt az adatfelvétel.

Ezek az eltérések vezettek oda, hogy a résztvevők lemondtak a standarditásról, a közvetlen összehasonlíthatóságról és az alábbi tematikus keretet dolgozták ki.

I. Az ökológiai jelenségek és a tömegkommunikáció

A korábbi kutatások tapasztalatai arra utalnak, hogy bizonyos társadalmi események, történések bekövetkezésekor az emberek túlnyomó többsége a tömegkommunikációs eszközök segítségével szerzi információit, tájékozódik. Az általunk vizsgált társadalmi jelenség kapcsán azonban feltételezhető – és a próbakérdezés tapasztalatai is ezt mutatják[13] – hogy a tömegkommunikációs eszközök mellett előtérbe kerülnek olyan információs források is, mint a szervezeti tájékoztatás, a személyes kommunikáció, a mindennapi tapasztalat, a személyes észlelés.

II. Az ökológiai problémák aktualitásának tudati érzékelése

Az egyes társadalmi jelenségek érzékelését több pszichológiai és szociológiai tényező együttes hatása determinálja. Így az ökológiai jelenségek bekövetkezési valószínűségének érzékelését a mindennapi és a tömegkommunikációs tapasztalatok, a társadalmi problémák iránti érdeklődés és érzékenység befolyásolja elsősorban, míg az adott jelenség súlyosságának a megítélésében az értékmozzanatok játszanak jelentősebb szerepet. E feltételezések érvényességét természetesen csak többváltozós analízisek alkalmazásával lehet eldönteni.

III. Az érintettség

Joggal feltételezhető, hogy az ökológiai jelenségek, problémák megítélésében a személyes érintettség jellege és foka nagy szerepet játszik. Így különös fontosságot kapnak azok a kérdések, amelyek az emberek közvetlen lakó és munkahelyi környezetére, annak ökológiai tényezőire vonatkoznak.

IV. Az ökológiai problémák tudati képe

Az empirikus szociológiai vizsgálatok során igen nehéz feladatot jelent egy társadalmi jelenség tudati képét a maga bonyolultságában feltérképezni. Ez egyrészt többváltozós analízisek használatát teszi szükségessé, de természetesen azt is, hogy olyan megközelítést válasszunk, amely az ilyen technikák használatát lehetővé teszik. Az ökológiai problémák tudati képének megismerésére egyrészt a paradigmatikus blokk (érték, ok, következmény, megoldás) kérdéscsoportjai szolgálnak, másrészt egy olyan itemsor, amelyből a próbák során kiszűrtük a túlzott egyetértést vagy elutasítást vonzó változókat.

A vizsgálatban résztvevő orosz és észt kutatók nagy hangsúlyt helyeztek a *tudományos szakközvélemény és a kommunikátorok* álláspontjainak megismerésére. Mélyinterjúk és kérdőíves vizsgálatok készültek a szakértők körében a paradigmatikus blokk tematikája alapján. A magyar fél szerényebb méretekben vett részt e kutatási irányban; egyrészt mélyinterjúk készültek vezető okológiai szakértőkkel, másrészt mintegy száz újságíróhallgató egy rövid kérdőív segítségével az ökológiai problémák tömegkommunikációs megjelenését, kezelését ítélte meg.

4. Az ökológiai tudat és viselkedés néhány társadalmi összetevője: válogatás a magyar survey eredményeiről

Az ökológiai problémák jelen vannak az emberek mindennapi életében és többségük érzékeli is ezt a jelenlétet, különösen a nagyvárosi környezetben. Az ország lakosságának 59%-a, a budapestiek 74%-a számolt be arról, hogy lakóhelye környékén gondot okozó környezeti problémák vannak.

Az emberek tudatában azonban nemcsak a közvetlen környezetben észlelt problémák vannak jelen, hanem az egész országot, sőt az emberiséget veszélyeztető globális ökológiai jelenségek is. Mintegy kétharmad része a lakosságnak olyan környezeti gondokat is említett, amelyek az egész országot, illetve az egész emberiséget napjainkban veszélyeztetik. Sajátosan eltérő fogalomkörben mozogtak e három szinthez (lakókörnyezet, ország, világ) kapcsolódó tartalmak. *A lakókörnyezettel* kapcsolatban elsősorban olyan urbanizációs, civilizatorikus gondok kaptak nagy jelentőséget, mint a szemetelés, a szemét tárolás, szállítás, valamint az infrastrukturális ellátottság minősége. *Az országnak* gondot okozó környezeti problémák közül a közvéleményt kiemelt helyen foglalkoztatta az ipari termelés hatásaképpen bekövetkező víz- és levegőszennyezés. Hasonlóképpen alakult a *globális* ökológiai veszélyek érzékelése is, azzal az eltéréssel, hogy a természetes vizek és a levegő szennyezettsége mellett nagy hangsúlyt kaptak az atomkísérletek és a fegyverkezési verseny.

Ennek a problémastruktúrának kialakulásában közvetítő láncszemként eltérő típusú érzékelési folyamatok, információs csatornák játszanak szerepet.

Természetesnek kell tartanunk, hogy a közvetlen lakóhelyre jellemző ökológiai gondok szinte kizárólagos érzékelési formája a személyes tapasztalat (és valamelyest a személyközi kommunikáció), s ahogyan tágul az ökológiai horizont, úgy válik egyre dominánsabbá a tömegkommunikációs üzenet, valamint úgy csökken, bár nem tűnik el a személyes tapasztalat információs értéke.

Tájékozódási források a különböző szintű ökológiai problémákat illetően
(%)*

Tájékozódási források N =	Lakókörnyezeti gondok 592	Országos gondok 657	Az egész emberiséget veszélyeztető gondok 626
Rádió	2	50	64
Televízió	1	56	74
Újságok	2	45	60
Személyes kommunikáció	11	9	6
Személyes tapasztalat	94	54	22

*Az arányok összege több mint 100%, mivel egy ember több forrást is megnevezhetett

Az ökológiai problémákra vonatkozó tömegkommunikációs üzenet minőségének értékelése megmutatja, hogy a közvélemény mennyire elégedett a közlések gyakoriságával, formai jellemzőivel, tartalmi orientációjával. Az értékelési szempontokat egy-egy ötfokú skálán helyezték el a válaszolók, amellyel kifejezték, hogy a tömegkommunikációs üzenetekre általában mennyire találják azokat jellemzőnek.

Az ökológiai problémákkal foglalkozó tömegkommunikációs tartalmak jellemző vonásainak értékelése
(súlyozott átlagok)

Értékelési szempontok	Magyarország lakosság	Budapest lakosság
Közérthetőség	3,90	3,80
Őszinteség, nyíltság	3,86	3,75
A saját véleménnyel összhangban	3,65	3,53
Az emberek többségének véleményével összhangban	3,60	3,68
Érdekesség	3,56	3,41
Hasznosság	3,51	3,27
Közlések mennyisége	3,12	3,01

Az átlagok alapján jelentősnek tűnik azok aránya, akik szerint a tömegkommunikáció az ökológiai problémákkal kevesebbet foglalkozik, mint amennyit kellene. A legpozitívabb vélemények relatíve a közérthetőséggel kapcsolatban fogalmazódtak meg, de magas értéket kapott az őszinte, nyílt tárgyalási mód is.

A tömegkommunikációs közlések tartalmukat tekintve nagyjából kifejezik az emberek többségének véleményét és megközelítőleg egyeznek a válaszadók saját véleményével is. Legalábbis az átlagértékek ezt a benyomást keltik. Ezek mögött azonban

az is meghúzódik, hogy az ország lakosságának mindössze 31%-a állította, hogy a tömegkommunikációs közlés teljes mértékben kifejezi az emberek többségének véleményét, s csak 22% szerint találkozik maradéktalanul saját véleményével. A fővárosi lakosoknál ez az arány 34% és 19% volt. A többség tehát érzékelt kisebb-nagyobb eltérést a közvélemény és saját, valamint a tömegkommunikáció felfogása között.

A közlések mennyisége mellett a *hasznosság* értékelése volt a legkritikusabb, s itt mutatkozott egyedül lényegesnek mondható különbség az országos és a fővárosi megítélés között. Ebben az értékelésben közrejátszhat az is, hogy az emberek szinte a hatósággal egyenértékű funkciót tulajdonítanak (más megfelelő társadalmi-politikai intézmények hiányában) a tömegkommunikációs eszközöknek. Másfelől viszont csalódnak ez irányú várakozásaikban; sokan azt látják, hogy a tömegkommunikáció közvetetten sem ér el sikereket az ökológiai problémák csökkentésében.

A funkciókat sorra véve kiderül, hogy mind az ország, mind pedig Budapest lakossága úgy véli, hogy mindenekelőtt az *emberek pro-ökológus viselkedésének* elérése érdekében van szükség a tömegkommunikáció közlésére. Második helyen a *környezeti problémák megoldása érdekében* folyó (elvárt) tevékenység áll, amely arra a véleményre épül, hogy a rádió, televízió és az újságok sokat tudnak tenni egy-egy ökológiai probléma megoldása érdekében. Az egyes funkciók jelentőségének megítélésében harmadik helyre került a *nyilvánosság teremtése* az ökológiai problémákra vonatkozóan, a rangsorban a negyedik helyen pedig *a tájékoztató,* ismeretbővítő funkció állt.

Az ökológiai problémák általában tehát jelen vannak a közgondolkodásban, amit az is igazol, hogy mindössze az emberek egyötöde vélekedett úgy, hogy a környezetszennyezés Magyarországon nem jelent gondot. Részletesebben meg kell vizsgálnunk azonban azt, hogy bizonyos ökológiai folyamatokat, jelenségeket mikor, milyen mértékben éreznek jelenlévőnek, illetve e folyamatok, jelenségek bekövetkezését milyen mértékben tartják súlyosnak. Nemcsak arról van szó, hogy az ökológiai tudat a rendkívül szerteágazó jelenségkörből milyen folyamatokat tartalmaz, hanem arról is, hogy egy folyamat valószínűségének és súlyosságának megítélése az ismereteken kívül *értékszempontokat* is foglal magába, amelyek összefügghetnek az *érintettség*-jellemzőivel, s így a bevezetőben jelzett paradigmatikus minták alapját is képezik.

A bekövetkezés valószínűsége és súlyossága alapján az ökológiai jelenséget négy csoportba sorolhatjuk. Az átlagon felüli valószínűséggel és súlyossággal jellemzett folyamatok jelentik a közgondolkodásban a Magyarországra vonatkozó *aktuális ökológiai veszélyeket.*

Az erdők területének csökkenése, a mérgező ipari hulladékok felhalmozódása, valamint a víz- és levegőszennyezés az egész társadalom megítélése szerint napjaink akut ökológiai problémái. A fővárosi lakósok településük jellegéből következően, az érintettség alapján fokozottan érzékenyek továbbá a zajártalomra és a városi zöld területek csökkenésére.

A második típust a *potenciális ökológiai veszélyek* alkotják, vagyis azok a folyamatok, amelyeket az emberek súlyosnak ítélnek ugyan, de az átlagosnál kevésbé tartják valószínűnek bekövetkezésüket.

A jövőben gondot okozó ökológiai veszélyek – az emberek véleménye szerint – a szép tájak pusztulása, a termőföldek minőségének romlása, a környezetszennyezés okozta betegségek terjedése és az ivóvíz romlása. Feltehetően a vidéki lakosság véleménye

I. *Aktuális ökológiai veszélyek*

Magyarország lakossága	Mindkettő értékelése szerint	Budapest lakossága
– A természeti erőforrások, nyersanyagok csökkenése	– Az erdők területének csökkenése – A tavak és a folyók vizének szennyeződése – A levegő tisztaságának romlása – A veszélyes, mérgező ipari hulladékok felhalmozódása	– A fák, a zöld terület csökkenése a városokban – A zajártalom növekedése a városokban

II. *Potenciális ökológiai veszélyek*

Magyarország lakossága	Mindkettő értékelése szerint	Budapest lakossága
– Élelmiszerek minőségének romlása	– A szép tájak pusztulása – A termőföldek minőségének romlása – A környezetszennyezés okozta betegségek terjedése – Az ivóvíz romlása	

tükröződik abban, hogy míg az ország lakossága körében kiemelt helyen szerepel, a főváros lakossága számára nem jelent potenciális ökológiai veszélyt az élelmiszerek minőségének romlása.

Azok az ökológiai jelenségek, amelyeket nagyon valószínűnek tartanak az emberek, de bekövetkezésüket nem ítélik súlyosnak tulajdonképpen a *társadalom fejlődésével, modernizációjával természetszerűleg együttjáró* típust képviselik a közgondolkodásban. Objektíve lehetnek ezek komoly fenyegetést jelentő folyamatok, de közvéleménynek általában véve velük kapcsolatban *nincs kialakult veszélytudata.*

A növény és állatvilág károsodása, a „szeméttermelés" fokozódása talán „fejlettségünk" egyik jeleként is szerepelhet az ökológiai tudatban, csakúgy, mint ahogyan a modern, lüktető nagyváros képéhez kapcsolódik a főként „nem-nagyvárosi" emberek elképzeléseiben a zaj és a kevés zöldterület. A kívülállók számára ezek a fejlődés természetes velejárói, míg ahogyan láttuk, a folyamatokat belülről átélő fővárosi lakosok tudatában az első típusban, az aktuális ökológiai veszélyek körébe tartoznak.

A negyedik típust végül azok a jelenségek, folyamatok alkotják, amelyek átlagon aluli valószínűséggel és súlyossággal ítéltettek meg. Más szóval azt is mondhatnánk, hogy ezek *irrelevánsak az ökológiai tudat* szempontjából, a közgondolkodás szerint nem tartoznak e fogalomkörbe.

III. *A társadalom fejlődésével természetszerűen együttjáró ökológiai folyamatok*

Magyarország lakossága	Mindkettő értékelése szerint	Budapest lakossága
– A fák, zöld területek csökkenése a városokban – A zajártalom növekedése a városokban	– A ritka állatok, növények kihalása, pusztulása – A háztartási szemét, hulladék felhalmozódása – Az utcai szemetelés növekedése	– A természetes erőforrások, nyersanyagok csökkenése

A további elemzéseknek többek között az lenne a szerepe, hogy feltárják az egyes típusok fluktuálódását, a különböző társadalmi rétegek, csoportok sajátos ökológiai problémaképének struktúráját.

A környezetvédelmi tevékenység céljait tekintve minden esetben bizonyos *értékek védelmére* irányul, de hogy mely értékeket fenyeget ily módon veszély, s melyiket jobban a másiknál, azt az ökológiai tudatra ható (társadalmi) tényezők valószínűsítik. Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a paradigmatikus megközelítésünkbe illő értékelemzést elvégezhessük.

Az ország, illetve a főváros lakossága az egyes értékek veszélyeztetettségét hasonlóan ítéli meg, erről tanúskodik az alábbi adatsor.

IV. *Az ökológiai tudat szempontjából irreleváns folyamatok*

Magyarország lakossága	Mindkettő értékelése szerint	Budapest lakossága
	– A történelmi műemlékek pusztulása – Az éghajlat megváltozása – A természetes gyógyító eljárások, gyógymódok kihalása – A természetben kikapcsolódás, pihenés lehetőségeinek csökkenése	– Az élelmiszerek minőségének romlása

Az adatokból sajátos kép rajzolódik elénk; szemmel láthatóan előtérben vannak azok az értékek, amelyeknek emberi, egzisztenciális jelentősége van. Ugyanakkor háttérbe szorulnak a társadalom fejlődésére, a társadalmi-gazdasági-kulturális folyamatokra utaló értékek. A két adatsor között csak a természeti „rend" egyensúlyára utaló értéknél található jelentősebb eltérés. Feltehetően a városi életmód fejeződik ki abban, hogy a

budapestiek nagyobb arányban említették a környezetvédelem céljaként, a természet megbolygatott egyensúlyának helyreállítását.

A paradigma következő eleme az *ökológiai problémák okait* foglalja magában. Ezen a területen sem tapasztalható nagymértékű eltérés az ország közvéleménye és a fővárosi lakosság véleménye között; *a válaszolók mindenütt az állampolgári felelőtlenség, közömbösség szerepét hangsúlyozzák.*

A veszélyeztetett értékek kiválasztásának alakulása (%)

Értékek	Magyarország lakossága	Budapest lakossága
Emberi egészség	62	56
Az emberiség léte	46	43
Természet szépsége	40	40
Rekreáció	31	30
A természeti „rend" egyensúlya	28	41
Életkörülmények (civilizatorikus)	24	24
Törvényesség	17	14
Gazdasági fejlődés	14	8
Pszichikai egyensúly	12	14
Kultúra megőrzés	10	12
Természeti erőforrások használata	9	12
A tudomány fejlődése	4	3
A termelési folyamatok, a technológia fejlődése	4	4

Az anti-ökológus emberi viselkedés, az ipari és mezőgazdasági termelés, valamint a környezetvédelmi technológia fejletlensége, kialakulatlansága, továbbá a társadalmilag nem hatékony jogi szabályozás tényezői alkotják az ökológiai problémák elsődleges okait a közgondolkodásban. Az okok természetesen sok vonatkozásban nem függetlenek egymástól, s feltehetően az emberek tudatában is sajátos struktúrákat tárhatunk fel egy alaposabb elemzéssel.

Az ökológiai problémák megoldásához vezető intézkedések szorosan kapcsolódnak a feltételezett okokhoz. Ezt már az alapadatokból is kiszűrhetjük, s megállapíthatjuk a paradigma e két elemének összefüggését.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az ökológiai tudatban a környezeti problémák megoldásához vezető intézkedések egyrészt a tudati beállítottság megváltoztatásán keresztül az emberek viselkedésének befolyásolására vonatkoznak, másrészt pedig a termelés és a technológia fejlesztését, egy hatékonyabb jogi szabályozást és az ellenőrzési rendszer szigorítását célozzák.

Az érzékelt ökológiai problémák egyik kiemelkedő területe az emberi viselkedés. Ezt mutatja, hogy a lakosság a közvetlen környezetben észlelt problémák közül a szeme-

Az ökológiai problémák okai
(%)

Okok	Magyarország lakossága	Budapest lakossága
Állampolgári felelőtlenség	65	70
Ipari és mezőgazdasági termelés	40	39
Környezetvédő technológia fejletlensége	24	23
Jogi szabályozás hatástalansága	23	32
Vállalati vezetők felelőtlensége	19	18
A környezet védő szokások, hagyományok kihalása	19	15
Az emberek kényelemszeretete, ragaszkodás a kényelmet biztosító, de a környezetet károsító dolgokhoz	18	14
Az esztétikai érzék és az ízlés fejletlensége	14	18
A gazdasági fejlődés problémái	13	14
Nemzetközi helyzet feszültsége	12	11
Gyors urbanizáció	9	12
A felsőszintű vezetés hibái	6	8
A tömegkommunikációs eszközök tevékenysége	4	4
A tudomány fejletlensége	3	3

telést emelte ki, az ökológiai problémák okaként az emberi felelőtlenséget hangsúlyozta, megoldásaként pedig első helyen az emberek tudatának fejlesztését említette. Ebben a megvilágításban szinte természetesnek tekinthetjük, hogy a tömegkommunikációs eszközöknek az ökológiai problémák csökkentésére hivatott funkciói közül első helyen szerepelt a pro-ökológus viselkedés fejlesztése az emberekben. Ilyen előzmények után érdekes lehet annak vizsgálata, hogy az emberek tesznek-e valamit a környezetük védelmére, javítására és ha igen, milyen aktivitást fejtenek ki.

Adataink szerint a lakosságnak mintegy háromnegyede tevékenyen részt vesz környezete állagának megóvásában, illetve javításában. Az emberek vidéken sokkal szorosabb kapcsolatban vannak az ökológiai környezettel és ez megmutatkozik abban is, hogy a budapesti lakosság esetében ez az arány alacsonyabb volt, mint az ország lakossága körében. Ha azonban megnézzük, hogy a deklarált aktivitás mögött milyen tartalom húzódik meg, kiderül, hogy az emberek egyfajta *passzív környezetvédő tevékenységre gondolnak* elsősorban, azaz nem szemetelnek, betartják a környezetvédelmi előírásokat, szabályokat, vigyáznak a természetre, rendet tartanak a ház körül, ügyelnek tisztántartására. Említési gyakoriságát tekintve csupán harmadik helyen szerepel az a

tartalomcsoport, amely már némi aktivitást is feltételez. Ide azokat a válaszokat soroltuk, amelyek növényvédelemre, növénytelepítésre vonatkoztak. Figyelemreméltó, hogy azok, akik saját bevallásuk szerint nem tesznek semmit környezetük védelmére, javítására, tétlenségüket azzal magyarázzák, hogy nem szerveznek semmit, nem szóltak neki, így nem tudják mit tehetnének.

A környezetvédelmi aktivitás kapcsán az eddig elmondottak azt mutatják, hogy az emberek eltérő módon értelmezik ezt a tevékenységet. A többség, aki deklaráltan kifejt ilyen tevékenységet elsősorban annak passzív formájára gondol, míg azok, akik nem fejtenek ki ilyen aktivitást valamilyen külső szervezésre, irányításra várnak. E fogalmi zavar tisztázására mélyebb elemzést kell végeznünk, amire az adatok jelenlegi feldolgozottsága mellett még nincs módunk.

Némileg tisztább képet kapunk viszont a környezetvédelmi aktivitás iránti készségről, ha megnézzük mit tennének meg az emberek a környezet védelme, javítása érdekében. Ezt tíz kijelentés segítségével vizsgáltuk és arra kértük az embereket, hogy mondják meg mindegyikről hajlandók lennének megtenni vagy nem. A kijelentések három csoportba sorolhatók, amely egyben megfelel három viselkedési típusnak is.

Az ökológiai problémák megoldásához vezető intézkedések
(%)

Intézkedések jellege	Magyarország lakossága	Budapest lakossága
Az emberek tudatának fejlesztése	42	43
Környezetvédő technológia fejlesztése	39	38
Hatékonyabb jogi szabályozás	32	36
Jogi ellenőrzés fokozása	30	31
Környezetkímélő ipari és mezőgazdasági termelés	29	29
A közegészségügy fejlesztése	25	20
Szépérzék és ízlésfejlesztés	24	19
A környezetvédelem fokozott állami támogatása	17	24
A nemzetközi együttműködés fejlesztése	14	16
Tudományos kutatás fejlesztése	14	12
Környezetvédelmi tömegmozgalom	11	8
Anyagi érdekeltség növelése	10	8
Természetvédelmi területek gyarapítása	9	10
A tömegkommunikáció gyakoribb és kritikusabb fellépése	8	7

Az ország lakossága és ezen belül a vidéki emberek az ökológiai gondok, problémák megoldására szívesebben vállalna valamilyen aktív cselekvő vagy intézkedő magatartást. A fővárosiak viszont, az ország lakosságához viszonyítva inkább anyagi áldozatot vállalnának. Ez a megállapítás azonban csak egy tendenciát jelez, hiszen a három viselkedés típus iránti érdeklődés (amit az átlagok jeleznek) a fővárosi lakosok körében egyformán alacsony. A fővárosiak nagyobb anyagi áldozat vállalására való készsége is a piszkos, takarítatlan utca kapcsán emelkedik ki, vagyis ott, ahol a városi embert közvetlenül érintik a környezeti problémák.

Az aktív cselekvés vállalása mögött is feltehetően egyfajta érintettség húzódik meg, hiszen a vidéki ember szükségszerűen saját maga tartja tisztán, takarítja lakóhelye környékét és ezt túlnyomó többségük vállalja is (index: 0,70), míg a városi lakókörnyezetben ez szervezési, együttműködési problémákat okozhat, amiknek hatása megmutatkozik a fővárosiak válaszaiban (index: 0,22). Az ökológiai problémák megoldására kifejthető aktív cselekvés társadalmi munkában való kifejezésének mindkét formáját szívesebben vállalja az egész ország lakossága, mint a fővárosiak. Sőt ez utóbbiaknak több mint a fele elutasítja a környezetvédelmi társadalmi őrségben való részvételt, míg az ország lakosságának majd háromnegyede hajlandó lenne rá.

Az *intézkedő magatartástípuson* belül leghatékonyabbnak a közvetlen nevelést (rászólni a szemetelőkre) és a környezetet szennyező vállalatoknál történő személyes tiltakozást tartják az emberek. Ezt mutatja, hogy a legtöbb megkérdezett e két viselkedés formára lenne hajlandó környezete védelme, javítása érdekében. Figyelemre méltó eltérés tapasztalható az ország lakossága és a fővárosiak között az illetékesekhez való fordulás kérdésében. Az ország lakosságának többsége környezete védelmében vállalná ezt az intézkedési formát is, a fővárosiak jelentős hányada (48%-a) viszont elutasította.

Sajátos kettősség figyelhető meg a tömegkommunikációs eszközök megítélésében. A korábbiakban már említettük, hogy az emberek mennyire fontosnak tartják a tömegkommunikációs eszközök nevelő szerepét a pro-ökológus viselkedés kialakításában. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a környezet védelmében, javításában a rádió, a televízió és a sajtó biztosította nyilvánosságot már nem érzik ilyen hatékonynak. Erre utal, hogy erősen megosztja az embereket a tömegkommunikációs eszközök nyújtotta nyilvánosság igénybevételére való hajlandóság.

Feltehetően az ökológiai tudat és viselkedés kapcsán az emberek gondolkodásában e két tömegkommunikációs funkció (nevelő hatás és nyilvánosság) elkülönül egymástól. E differenciálás sajátosságainak, mélyebb összefüggéseinek feltárására azonban további elemzésekre van szükség.

I. típus. *Anyagi áldozatot hozó*

		Magyarország lakossága (index*)	Budapest lakossága (index*)
Fizetne az utca takarításáért		0,22	0,36
A fizetése egy részét befizetné környezetvédelmi célokra		0,16	0,16
Többet fizetne a busz, villamos jegyekért, ha azt a pénzt a járművek tisztaságára, műszaki állapotának javítására fordítanák		0,10	0,10
	x	0,16	0,21
	s	0,06	0,14

II. típus. *Aktív cselekvő*

Vállalná házuk környékének tisztántartását, takarítását		0,70	0,22
Részt venne környezetvédelmi társadalmi munkában, ha szerveznék		0,64	0,44
Részt venne a környezetvédelmi társadalmi őrség munkájában		0,40	–0,04
	x	0,58	0,21
	s	0,16	0,24

		Magyarország lakossága (index*)	Budapest lakossága (index*)
III. típus. *Az intézkedő*			
Rászólna a szemetelő emberekre		0,68	0,46
Személyesen tiltakozna annál a vállalatnál, intézménynél, amelyik a lakóhelye környékét szennyezi		0,54	0,40
Rendszeresen felhívná az illetékesek figyelmét a környezetet veszélyeztető problémákra, gondokra		0,48	0,04
Beírna a rádióba, a televízióba vagy az újságoknak, hogy az ország nyilvánossága elé vigye a környezetet veszélyeztető problémákat gondokat		0,10	–0,06
	x	0,45	0,21
	s	0,25	0,26

*Az index az $\frac{a-b}{a+b}$ képlet alapján lett kiszámítva és a hajlandóság mértékét mutatja úgy, hogy +1 felé haladva magas fokú, –1 felé haladva pedig alacsony fokú hajlandóságot jelez.

JEGYZETEK

[1] Magyar részről a szerzőkön kívül a kutatásban részt vesz Kováts Ildikó, Tölgyesi János és Tamás Pál.

[2] Lásd a szimpóziumok tanulmányainak, előadásainak köteteit: Cselovek szocialiszticseszkovo obsesztva i processzi masszovoj kommunikáci i. Szovetszko–Vengerszkije isszledoványija masszovoy kommunikácii. I–IV. kötet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1979–1983. Magyar nyelvű válogatás jelent meg 1980-ban. A tömegkommunikáció a szocialista társadalom életében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

[3] A kutatásban részt vevő intézmények: A SZUTA Társadalmi-Gazdasági Problémák Intézete, a Tartui Állami Egyetem, az Észt Állami Rádió Számítóközpontja, az MTA Szociológiai Intézete és a Tömegkommunikációs Kutató-központ.

[4] A tömegkommunikációs eszközök és a közvélemény kölcsönhatása a szocializmusban (a környezet érzékelés vizsgálata alapján) szovjet–magyar közös kutatási program tervezete. Leningrád, 1982. Kézirat 50. o.

[5] *Laurisztin Marju:* A tömegkommunikációs csatornák kölcsönhatása és differenciálódása az ökológiai tudat formálásában. Kézirat. 1982.

[6] *Dobossy Imre, Kulcsár László, Vágó Judit:* Az ökológiai problémák kultivációja és az ökológiai tudat egyes összetevői. Kutatási javaslat. Kézirat. 1982. Tömegkommunikációs Kutatóközpont; *Dobossy Imre:* A környezetvédelem helyzete Magyarországon. Kézirat. 1982. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

[7] *Hazel Erekine:* The Poll: Pollution and Industry. Public Opinion Quarterly Vol. 36–1972. 263–280 p.; *Hansel Erskine:* The poll: Pollution and its coste Public Opinion Quarterly: Vol. 36–1972. 136–140 p.; *C. Eastman, A. Randall, P. C. Hoffer:* How Much to Abate Pollution? Public Opinion Quarterly, Vol. 38–1974. 574–585 p.

[8] *Nagy Lajos Géza–Kulcsár László:* Mitől félnek a magyarok? Jel-kép, 1981/3. Szonda, 143–146. o.; *Nagy Lajos Géza–Virágh Eszter:* A városi lakosság jövőképe. Kézirat. 1982. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

[9] *Vágó Judit:* A környezetvédelmi tevékenység egy televíziós műsor tükrében. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Műhely. 1982. XIII. évf. 12. sz.

[10] *Furucz Zoltán:* A váci vízszennyezés tanulságai. Közléselméleti szakdolgozat. 1982.

[11] *Laurisztin Marju:* Kódolási útmutató a „paradigmatikus" tartalomelemzéshez. Segédanyagok a szovjet–magyar kutatáshoz. Kézirat. 1983. Tömegkommunikációs Kutatóközpont; *Kováts Ildikó–Tölgyesi János:* Az ökológiai problémák kezelése a magyar sajtó néhány orgánumában. Tartalomelemzés. Kézirat. 1982. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

[12] *Kováts Ildikó–Tölgyesi János:* A Balaton jelenség. Kézirat. 1982. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

[13] *Kulcsár László:* Az ökológiai tudat szociológiai vizsgálata. Egy próbafelmérés tapasztalatai. Kézirat. 1982. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

NEMÉNYI MÁRIA

VÁLÁS-IDEOLÓGIÁK

Egy nemzetközi összehasonlító válás-kutatás keretében 1980–82 között Csipán Tiborral közösen interjúkat készítettünk volt házaspárokkal. A házaspárok kiválasztásakor egyetlen szempontként azt vettük fel, hogy kiskorú gyermekük legyen. Ebből a megszorításból adódóan a volt házaspárok mind életkorukat, mind együttélésük időtartamát tekintve meglehetősen homogének (életkoruk általában 30–40 év között, házasságuk időtartama átlagosan 6–7 év között volt). Jelen tanulmányunkban hat volt házaspár interjúit dolgoztuk fel.

A hat házaspár természetesen semmilyen szempontból nem tekinthető reprezentatívnak. Társadalmi hovatartozásuk a középstátus körül helyezkedik el, két házaspár felső-közép rétegbe sorolható, a többiek inkább az alsó-közép kategóriába tartoznak. A két felső-közép kategóriába eső házaspár esetében a férj státusa eleve magasabb volt, mint a feleségé, a másik négy házaspár esetében a házastársak között jelentős státuskülönbség nem volt, de a nők egyes esetekben jelentősebb mobilitási aspirációkkal rendelkeztek, mint férjeik.

A vizsgálat interjú módszerrel készült, a szokásosnál intenzívebb és elmélyültebb explorációval egybekötve. Minden egyes volt házastárssal egyenként kb. másfél órás időtartamú interjút folytattunk le, melyet három alkalommal megismételtünk. Ily módon minden egyes válással végződött kapcsolatra nézve összesen hat interjú áll rendelkezésünkre, mely interjúkat magnóra vettük és szövegüket írásba tettük át. Ezek az írásos szövegek képezik elemzésünk alapját.

Elemzésünk során nem arra törekszünk, hogy a tényeket a maguk objektív menetrendjében rekonstruáljuk – ezt egyébként a melléklet fogja röviden tartalmazni minden egyes kapcsolat esetében –, hanem azokra a jellegzetes perceptuális torzításokra és magán-ideológiákra kívánunk fényt deríteni, amelyek a válással végződött házasság egyes markáns történéseire, jelenségeire, valamint vélt vagy valóságos előzményeire vonatkoznak.

Az elemzésben a megismerési egyensúlyra vonatkozó szociálpszichológiai elmélet hipotéziseire és fontosabb fogalmaira kívánunk támaszkodni. Mint ismeretes, ennek az elméletnek a tengelyében a „kognitív disszonancia" jelenségköre áll, ami Aronson meghatározása szerint „feszültségállapot, amely mindannyiszor fellép, valahányszor az egyénnek két, egymással pszichológiailag összeegyeztethetetlen tudattartalma (gondolata, attitűdje, nézete, véleménye) van. Másképp szólva, két tudattartalom egymással összeegyeztethetetlen, disszonáns, ha – e két tudattartalmat önmagában vizsgálva – egyikből a másiknak az ellentéte következik. Mivel a kognitív disszonancia előfordulása

kellemetlen, az emberek motiváltak arra, hogy csökkentsék a disszonanciát." (E. Aronson: A társas lény, KJK 1978, 110. o.). A szakirodalom egybehangzóan vallja, hogy a disszonancia csökkentése, vagyis az egyensúly helyreállítása vagy olyképpen történik, hogy valamelyik tudattartalmat módosítjuk, ami által az egyensúly helyreáll, vagy pedig új tudattartalmakat iktatunk be a rendszerbe, ami szintén az egyensúly helyreállítását eredményezi.

Adott vizsgálati anyagunkban bőségesen áradó kognitív disszonancia forrásokkal találkozhatunk, hiszen a házastársválasztás – mint minden választás – eleve a nem választott alternatívák leértékelését és a választott alternatíva fölértékelését, ezzel összefüggésben a választás igazolását igényli. Újabb disszonanciák keletkeznek, amikor kiderül – és a válás végső soron e folyamat végeredménye –, hogy a választás helytelen volt, illetve a kapcsolatban előforduló „költségek" nincsenek arányban a „hozamokkal", és így a pozitív egyenleg fenntartása lehetetlenné válik. A váláshoz vezető út disszonancia-elméleti terminológiával megvilágítva voltaképp a kudarcok, konfliktusok okán szüntelen újratermelődő disszonanciák sora, melyek végül elkenhetetlenek, bevallásuk elkerülhetetlenné válik; ezt a folyamatot tetőzi be a válás ténye. Mivel a válás megint csak döntés és választás, így természetes, hogy ugyanazok a le- és fölértékelő mozzanatok ismétlődnek meg, amelyek működését a házastársi kapcsolat létesítését követően megfigyelhettünk. Ily módon interjúink két disszonancia-redukciós ciklusról tesznek tanúságot; az egyik ciklus a házasság alatt, a másik pedig a házasságot követően figyelhető meg.

Az interjú-szituáció egyedülálló alkalomként kínálkozott vizsgálati személyeink számára, hogy házasságukra visszatekintve – önmaguk számára is talán első ízben – pszichológiailag koherens formában megpróbálják megfogalmazni a történteket, miközben nem tekinthettek el a kérdezőtől, akinek akarva-akaratlanul énjüket „prezentálniuk" kellett, hogy ezt a goffmani szakkifejezést használjuk.

Bevezetésül mintegy katalógusát adjuk azoknak a fontosabb disszonancia-redukciós működéseknek, amelyeket a megkérdezettek szövegeiben tetten érhettünk. A legegyszerűbb módszer a tények szelektív kezelése, a nemkívánatos tények ignorálása. Amennyiben ez nem lehetséges – ilyen pl. a gyermek vagy a család nem kedvelt tagjainak jelenléte (pl. anyós) – akkor keletkeznek a különféle privát ideológiák. Van, amikor ez a tények jelentőségének lebecsülésében (bagatellizálás), máskor a jelentőség túlbecsülésében (túlzás, nagyítás) mutatkozik. Az értékelés dimenzióban ennek a működésnek a megfelelője a leértékelés, illetve a túlértékelés. Akár leértékelésről, akár túlértékelésről van szó, mindkét esetben racionalizációt figyelhetünk meg, amit Festinger találóan olyan típusú érvelésként jellemzett, amikor a személy nem az igaz, hanem a *jó* érveket használja föl annak érdekében, hogy kiküszöbölje az ellentmondó, disszonáns elemek okozta kínzó feszültségélményt. Amikor az önkép kerül veszélybe, és a disszonanciák kísértése az önértékelést süllyesztené a kritikus szint alá, az önigazolások arzenálját veti be a személy. Interjúink a vádaskodó és a mentegető ideológiák működésére derítettek fényt.

Elemzésünk során érdeklődésünk nem annyira az egyes esetek „anatómiájára" irányult, inkább azt a generatív gondolkodási mátrixot igyekeztünk tetten érni, amely – mint a beszéd esetében feltételezi a grammatika működését – a válások szenvedő alanyai számára, mint társadalmilag kimunkált gondolkodási-racionalizációs eljárások

összessége, lehetőséget kínál a disszonanciákból való kibúvásra, „arcuk megőrzésére", hibáik elhárítására vagy elkenésére. Ezért a szövegeket tartalmi szegmentumokra bontva elemezzük, amikor is egy ideáltipikus válási folyamat-modell kulcsepizódjait vizsgáljuk meg a megkérdezettektől kapott szövegek odaillő részleteinek egymás mellé sorakoztatásával, és a kapott részmetszetek tartalomelemzésével próbáljuk kimutatni a fentebb röviden jellemzett disszonancia-redukciós működések jelentkezését.

Minden egyes kapcsolatot, pontosabban a kapcsolatok sorsáról szóló interjúk jegyzőkönyveit először tehát tartalmi szempontból vizsgáltuk, majd ezt követően az egyes tartalmi szegmentumokat összesítettük. Ily módon elemzésünk alapproblémáját nem az képezi, hogy egy-egy kapcsolatot végigkísérünk a kezdetektől a teljes felbomlásig, hanem az, hogy a jellegzetes fordulópontokat a vizsgált személyek optikáján keresztül, mintegy ideológiai visszatükröződésükben világítsuk meg, és ha lehet, tipizáljuk.

Első tartalmi szegmentumunkat azok a szövegrészek képezik, amelyek a házasság előzményeire, valamint a két család előtörténetére vonatkoznak. Beleértve egyfelől a házasfelek percepcióját saját családjukra vonatkozóan, másfelől azt is, hogy miként vélekednek a másik fél családjáról. Különös figyelmet fordítottunk arra, hogy az egyébként a vizsgálati személyek számára nem minden esetben tudatosított szociológiai meghatározók (a családok finomabb vagy durvább, szemmel is látható státuskülönbségei, érték- és attitűdkülönbségei, eltérő szokásrendszere és kultúrája) miként tükröződnek az interjúk szövegeiben, hogyan rejtik magukban azt a – mondhatnánk – „végzetszerű" mozzanatot, ami sokszor a felek akaratától függetlenül, már a házasság megkötésekor, eleve magába rejtette a végső bomlást.

Az előzmények csoportjába tartoznak azok az információk is, amelyek a házasság kialakítását eredményező finomabb, pszichológiai mozzanatokat rejtették magukba. Ezek sorában megkülönböztettük a negatív és pozitív motivációs tényezőket. Sok esetben ugyanis a házasság – akár az egyik fél, akár mindkét fél esetében – nem azért jött létre, mintha a pozitív motiváló tényezők működése lett volna a meghatározó, hanem csak azért, mert a házasság a meglévő és negatívnak ítélt körülményekhez képest a maga ismeretlenségében, másságában anticipatorikusan – ha bizonytalanul is –, de előnyösebbnek ígérkezett, mint a meglévő negatív bizonyosság.

Második tartalmi szegmentumunk azokat a személyészlelési vonatkozásokat tartalmazza, amelyeket a felek önmagukra, illetve társukra vonatkozóan fogalmaztak meg. Itt egyfelől elkülönítettük a percepciós tartalom általános értékirányát (vagyis az attitűdöt), valamint az egyes konkréten megfogalmazott tulajdonságokat. Négyfajta típust azonosíthattunk az attitűd-konfigurációk szerint:

– az első típusba azok a kapcsolatok tartoztak, ahol a személyek önmagukat éppúgy pozitívan értékelték, mint társukat, még a válást követően is;

– a második esetben a válást követően a személyek önmagukat pozitívan értékelték, melyhez társuk negatív értékelése kapcsolódik;

– a harmadik esetben a negatív önszemlélethez a társ pozitív percepciója kapcsolódik;

– míg végül a negyedik típusban mindkét perceptuális kép negatív értékirányú.

Hangsúlyozzuk, hogy ez a tipológia csak a végállapotot mutatja, a kiinduló állapot szinte minden esetben – a dolog természeténél fogva – a társ feltétlen pozitív értékelését jelentette, melyhez a saját személyről alkotott kép pozitivitása vagy ambivalenciája kapcsolódott.

Harmadik tartalmi szegmentumunk a házastársi viszonyra vonatkozó érték- és attribúciós ítéleteket tartalmazza. Itt elkülönítettük a szexualitás, a gyermekek nevelésének témáját, valamint az életmóddal, életvitellel kapcsolatos kérdéseket. Itt tárgyaljuk azokat az általánosításokat is, amelyeket a volt házastársak a házasságról mint intézményről, annak szerepéről, jelentőségéről, fontosságáról megfogalmaztak – akár mint programot, amely bizonyos mértékig nem teljesült, akár mint utólagosan levont tanulságot.

Negyedik tartalmi szegmentumunk a házastársak szerepkészletének legfontosabb tagjaira vonatkozó ítéleteket tartalmazza, nevezetesen a házastársak szüleire vonatkozó értékítéleteket, attribúciós ítéleteket és valószínűségi ítéleteket soroltuk ide. Itt mind a saját szülők, mind a másik szülőkről alkotott képek érdekes elemzési lehetőségeket tartalmaznak.

Az ötödik tartalmi szegmentum a házastársi konfliktus egyik gyakori, és többnyire a bomlás konkrét okaként jelentkező „harmadik" felbukkanására vonatkozó állításokat foglalja magában. Itt is több eset különböztethető meg. Volt, amikor egymástól függetlenül mindkét házastárs életében felbukkant egy alternatív, pszichológiai és szexuális motivációkat kielégítő partner személye. Más esetekben új partnere csak a férjnek, illetve a feleségnek lett. A harmadik eset vegyes típust képez, mert ide soroltuk azt a változatot is, amikor a házasság időtartama alatt egyik félnek sem volt párhuzamos személyi kapcsolata, valamint azt is, amikor volt ugyan, de annak sem pszichológiai, sem szexuális jelentősége nem volt oly mérvű, hogy a házassági kapcsolat alternatíváját képezhette volna.

Utolsóként azt a tartalmi szegmentumot vettük föl, mely egyfelől a válással kapcsolatos általánosításokat, a válással, mint a házasságot befejező aktussal kapcsolatos megállapításokat tartalmazta. Másfelől azokat az attribúciós ítéleteket tárgyaljuk itt, amelyek a kapcsolat megromlásának okaira vonatkoznak, különös tekintettel a felelősség kérdésére. A felelősség-elhárítás, bűnbak-keresés, a másik szempontjainak semmibevétele a szelektív információkeresés, a torzítottan működő emlékezet, elfojtás látványos példáit tapasztalhattuk e tartalmi osztály vizsgálata során.

I.

Elsőként a konfliktusban álló felek családpercepcióját tekintjük át. Azokban a házasságokban, ahol a férj és a feleség családja között egyik fél családja javára státuskülönbség mutatkozott, ez a különbség adandó alkalommal belejátszott a válási konfliktusra vonatkozó ítéletekbe. Ugyanakkor ez a szociológiai típusú különbség nem minden esetben eredményezett személyiségbeli különbséget, ami feltehetően azzal függ össze, hogy az emberek kevéssé vannak tudatában a társadalmi struktúrának, és bajaikat, nehézségeiket magyarázva rendszerint megállnak a személyes vagy személyközi jelenségek szintjén. A társadalmi különbségekre való utalások tehát kevéssé artikuláltak, és inkább leíró, mintsem értékelő-magyarázó, interpretatív jellegűek.

Sz. I.: „... a családon belül is óriási különbség volt, mert a feleségem családja teljesen értelmiségi, az én nagyapám a vendéglátóiparban volt felszolgáló, nagymamám háztar-

tásbeli... ráadásul nem is érettségiztem, a feleségem leérettségizett, én megálltam a nyolc általánosnál..."

Sz. I.-né: „... ő végig úgy érezte, hogy az az ő famíliája, és ők is úgy érezteték, hogy ők azok, én meg oda becseppentem. Lehetett volna úgy is, hogy ő jön hozzánk lakni, de azt nem akarta... azt hiszem, azért nem akarta, mert aputól tart".

Máskor a különbség észlelete tartós pszichológiai élménnyé kristályosodik, s ebben az esetben nyilvánvalóan megjelenik az attitűd, a szorongásteli viszonyulás.

L. I.-né: „Az ő szülei részéről volt olyan is, hogy ez egy értelmiségi család, az ő szülei, az enyémek egyszerű, a szó legszorosabb értelmében véve kétkezi emberek, és ahogy jobb partit gondoltak a fiuknak... Az esküvőn is borzasztó cirkuszt rendezett az anyósom, egyszerűen nem fogadtak el, mert ők felsőbbrendű lénynek képzelték magukat, mert az apósomnak diplomája van, egyszerűen lekezelték őket... az anyósomék teljesen lenézték a hét év alatt a szüleimet. És azért is... visszahúzódóbb voltam a kelleténél, mert úgy éreztem, hogy engem is..."

Igen érdekesen alakul az R. P. válási eset kapcsán a különbség észlelete, ahol a státus mentén jelentkező különbségeket megtetézte a vallási-felekezeti szubkultúrából adódó különbség is. Az adott esetben a középosztálybeli zsidó férfi a maga intellektuális értékrendjével, pragmatikus életvezetési stílusával eleve konfliktusképző elemet vitt be a házasságba, melyet alsó-középosztálybeli feleségével kötött. Ez a különbség még olyan nüanszokban is megmutatkozik, hogy a férj családjába frissen bekerült feleség hónapokig megszólítási problémákkal küzd. Nem tudja anyósát megfelelő személyes névmással szólítani.

R. P.: „Volt egy olyan probléma, hogy a feleségem egy többé-kevésbé vallásos katolikus családból származott, én pedig zsidó vagyok... iskolázottabbak az én szüleim, mint a feleségemnek a szülei... explicite kimondani soha nem mondták.. azt éreztették, hogy nem tetszik nekik, de hogy konkrétan mivel kapcsolatban, azt nem mondták."

R. P.-né: „A családi körben... éreztem inkább, hogy oda nem tudok bejutni... ez olyan kisebbségi érzés lehetett részemről... az anyósom vezérigazgató, az apósom magas rangú katonatiszt... Hónapok múltak el az esküvőnk után, és anyósomat nem tudtam hogy szólítani..."

A szociológiai különbségek pszichológiai különbségekre fordulásának harmadik esete, amikor a konfliktusos felek szokásai, szerepmintái, interperszonális attitűdjei ütköztek össze a házasság során, és érlelődtek idővel összeegyeztethetetlenséggé.

Gy. L.: „Az anyja... otthon volt mindig, és általában, mire hazamentek az iskolából, ő már megfőzött, kitakarított, szóval nem kellett neki lány létére olyan dolgokat csinálni, főzni, mosni, mint egy más családban. Az anyja is hibás ebben, mert nem nevelte úgy rá a házimunkára."

Ami a házassággal kapcsolatos motivációk utólagos rekonstrukcióját illeti, meglehetősen elrettentő kép tárul az interjúk olvasója elé. Egyfelől megfigyelhető, hogy a házasságra vonatkozó elképzelések és elvárások rettenetesen sztereotipizáltak, némileg a falvédők és a népszerűsítő katolikus házassági tanácsadók norma- és értékrepertoárját tükrözik.

B. L.: „... egy ideális házasságnak... az alapja, hogy két ember megértse egymást..."

Sz. I.: „Ha két ember összeköti az életét, ez olyan törvény, ami kialakult az emberiségben... csak a mostani 10–15 év, amikor olyan könnyelművé vált, hogy igenis, el lehet

válni . . . ez az egyenjogúság, valahogy ez adhatott egy olyan pontot a nőknek, hogy most már nem vagy lekötelezettje a férfinek, önállóan is meg tudsz élni . . . Minden embernek van – függetlenül attól, hogy a legjobban szeretik egymást –, de van egy olyan pillanat, amikor nehezebben viselik el az életet. Akkor azért van a feleség, hogy segítse tovább a férjét. Vagy azért van a férj, hogy segítse tovább a feleséget. Tehát azért keres az ember egy családot, azért alapít magának, hogy az egyik a másikat a nehéz dolgokon átsegítse."

Sz. I.-né: „. . . nekem a házasságról az volt az elképzelésem, hogy az ember megteremti az otthonát . . . lesz két vagy három gyerekem, és nyugodtan egymás társaként, a gyerekeket együtt nevelőként élünk . . ." „. . . arra gondoltam régen . . ., hogy ha én valakibe beleszeretek, és az viszontszeret, hát majd hozzá fogok menni feleségül, és boldogan élünk, míg meg nem halunk . . ."

L. I.-né: „. . . nekem minden vágyam az volt, hogy a leendő férjem, a társam ne igyon, mert az katasztrófa . . ."

Gy. L.-né: „. . . amit én elképzelek egy házasságról . . . az a férjem elképzeléseitől teljesen eltérő. Ő egy hagyományos házasságot képzelt el, amelyben a feleségnek és a férjnek is meghatározott szerepe van. A feleség olyan kis háziasszony típus, akinek meghatározott dolgai vannak, mint főzés, takarítás, mosás . . . Nekem is kispolgári elképzeléseim vannak a házasságról, de sokkal szabadabbak és kötetlenebbek . . ."

M. A.-né: „. . . énnekem mindig csak egy elképzelésem volt a házastárssal kapcsolatban, hogy kedves legyen, rendes legyen, szeressen, szeressem, nem volt se alakhoz kötve . . . csak hogy valakivel szépen, nyugodtan, boldogan élni . . ."

Törvényszerűnek tűnik, hogy ezek a valóságban sehol sem létező, ideologikusan megfogalmazott ideálok alkalmatlanok voltak a valóságos házastárs kiválasztását vezérlő szempont funkciójának betöltésére. Ebből adódóan a visszaemlékezések érzelmileg, pszichológiailag, és voltaképpen minden konkrét mozzanatot tekintve sivárságról tanúskodnak, a motiváció, mely vagy egyik, vagy másik házasfelet a házasság megkötésére indította, sajátosan negatív. Nem azt tudják, hogy mire vállalkoznak a maga konkrétságában, hiszen a jövőre vonatkozóan csak a „falvédő reményekre" alapozhatnak, abban viszont tökéletesen bizonyosak, hogy mi az a helyzet, amelyet el akarnak hagyni, ahonnan menekülnek.

B. L.: „. . . eléggé rendezetlen családi életet éltem előtte, lehetetlen körülmények között éltem . . . nagyon komoly elhatározás volt, hogy különbül alakítom az életemet".

B. L.-né: „Én úgy hiszem, hogy a házasságom az egy menekülés volt, menekülés otthonról, annak a következménye az albérlet, annak a következménye, hogy ott nem bírtam anyagilag. Ha én nem kerülök el otthonról ilyen körülmények között, akkor egész biztos, hogy munka mellett megpróbálkozom az egyetemmel . . . megvárjuk a katonaságot . . . akkor annyira megváltoztunk volna mind a ketten . . ."

L. I.: „Az anyám mindenáron meg akart házasítani, szerezte nekem a jobbnál-jobb partikat. Hát én meg ettől teljesen . . . ez is közrejátszott abban, hogy na, nekem te ne szerezz partit, majd én szerzek magamnak, olyan rossz partit, amilyet csak akarok . . ."

L. I.-né: „Tulajdonképpen mondhatni erre a házasságra, hogy hübelebalázs módjára történt . . . az utózöngések után, a fejlemények után lehet mondani ezt, mert . . . kettőnk között valahogy az hiányzott az elején, ami most megvan . . ." „. . . tulajdonképpen az én részemről a szó legszorosabb értelmében vett szerelem nem volt, volt egy

bizonyos fokú szeretet és szimpátia, és egy olyan érzés, hogy az életemet le tudom élni mellette . . ."

Gy. L.: „. . . az ő családi körülményei olyanok voltak, apja ivott . . . ez is hozzájárult ahhoz, hogy elég meggondolatlan volt, szóval elvettem magyarul . . . ha talán engem elvisznek (katonának), akkor talán én sem nősültem volna meg, el lettem volna mással foglalva . . . Ezek elmentek (barátai), én úgy egyedül maradtam . . . Így volt, hogy 21 éves koromban megnősültem."

M. A.-né: „. . . úgy éreztem, hogy vége az egésznek, 17 évesen, egyszerűen nem bírtam idegileg, és akkor jött valaki, aki egy picit kedves volt. Nem túlzottan, egy kicsit kedves volt. És ez elég volt ahhoz, hogy elveszítsem az eszem . . . vagy . . . változtatni akartam . . . Egyszerűen menekülni akartam . . . nálam, sajnos ez dominált, az örök menekülés. Első házasságból, második házasságból, otthonról . . ."

Azokban az esetekben, ahol nem a negatív motiváció volt a döntő, ott valami fatalisztikus, a személy tehetetlenségét érzékeltető utólagos rekonstrukciónak lehetünk tanúi, ami feltehetően ugyanazt a célt szolgálhatja pszichológiailag, mint az előző esetben – túl a tárgyi igazságon –, a felelősség-elhárító önigazolást. Hiszen mindkét esetben a voltaképpeni *választás* és a felelősségtudatot magába foglaló döntés mozzanata kerül kiiktatásra, hogy ezáltal a választ mintegy természeti történésként, a személy akaratától függetlenül bekövetkező aktusként lehessen beállítani.

R. P.: „. . . ősidők óta együtt járunk . . . akkor már olyan fázisba kerültünk, én is befejeztem akkor már az egyetemet egy éve, tulajdonképpen semmi nem mondott ellent annak, hogy összeházasodjunk . . . akkor benne voltam, volt egy idő, hogy nem éreztem magam rosszul benne, természetesnek vettem, az ember házasságban él, mert a hagyományok szerint így kell élni, így szoktunk élni . . . nem ennyire tudatosan éltem házaséletet, inkább elszenvedtem . . . nem gondoltam ezt végig, hogy ez most egy életig fog tartani, vagy csak rövidebb ideig, az ember, mikor kezdi, akkor nem gondol erre . . ."

A pozitív motivációra való visszaemlékezés feltűnő hiánya minden bizonnyal a negatív motiváció és a sorsszerűség feltételezésének túltengésével függ össze. Azt azonban nagyon nehéz eldönteni, hogy a már említett önigazoló, kognitív disszonanciát redukáló lelki működést látjuk-e itt viszont, vagy pedig a házasság előzményei ténylegesen nélkülözték azokat a tartalmas és pszichológiailag árnyalt lelki mozzanatokat, amelyeket, ha máshonnan nem, szépirodalomból ismerhetünk.

Sz. I. esetében tapasztalunk csak érzelmi fűtöttségről tanúskodó, pozitív motivációra utaló visszaemlékezést, de még itt sem a személy, hanem láthatóan a feleség által megtestesített családi szerep vonzása tűnik a döntőnek.

Sz. I.: „. . . nekem minden vágyam az volt, ha én megnősülök, és eljön rá az idő, akkor nekem sok gyerekem legyen, és a feleségemben láttam azt a hiányzó szemet, ahogy hiányzott a bátyám, öcsém, édesapám, ő ezt mind összpontosította nekem, tehát minden ő volt egyszemélyben".

II.

Az *első találkozásra* vonatkozó személypercepciós visszaemlékezések – talán az időtávlatból adódóan is – meglehetősen felületesek, és durván két csoportba sorolhatók: az egyik csoportba azok az utólagos személyészlelési ítéletek találhatók, melyek pusz-

tán a másik fél külső megjelenésére (szépség, csinosság, konkrét viselkedés) vonatkoznak, a másik csoportba pedig a külsőleg nem látható tulajdonságokra vonatkozó ítéleteket sorolhatjuk (okosság, állhatatosság, szerénység, becsületesség stb.).

B. L.: „Tulajdonképpen nagyon csinos volt. Meg hasonlóak voltak a körülményeink . . ."

Sz. I.: „. . . abszolút nem tetszett, mert olyan fiús mozgású volt, és abszolút nem nőies ruhát viselt, és én mindig romantikus gondolkodású voltam . . . és J. az ellenkezője volt tetőtől-talpig, ez a fiús mozgás, a modor . . . Intelligencia szintben nem találkoztam abban az időben olyan típusú emberrel, mint a J. volt, talán a barátaimat is felülmúlta, és a többi nőismerősömet is . . ."

R. P.-né: „Nagyon jóképű volt . . . nagyon csinos volt, nagyon kedves volt, meg udvarias volt, egész más volt, mint a többi fiú. Többnek is tartottam . . ."

M. A.: „Csinos nő volt, most lehet rá mondani, hogy csúnya, de hát akkor, egy gyerek után pláne, hát és 18 éves nem volt még . . ."

A válás óhatatlanul eltorzította ezeket a kezdetben egyöntetűen pozitív személyközi ítéleteket. Ezeket az ítéleti változásokat néztük meg aszerint, hogy az ítéletet mondó személy önmagát pozitívan vagy negatívan értékeli-e. A Gy. L. és az M. A. pár esetében lélektanilag érdekes konfigurációval találkozunk, mivel az együttélés során mindkét fél kölcsönösen és túlnyomórészt negatív színezetű attitűdöt táplál mind önmaga, mind volt házasfele vonatkozásában, kihangsúlyozván természetesen a kedvezőtlen változást a másik fél személyiségében.

Gy. L.-né: „Elég kis hiú majom voltam . . . és épp ezért olyan felszínesen láttam ezeket a dolgokat . . . sosem tartottam magam rendkívülinek . . . inkább csak az, hogy szépnek lásson . . . olyan rendes embernek látszott, szerénynek, amiben később csalódtam, mert egyáltalán nem szerény . . ."

M. A.: „. . . mert akkor nem volt még csúnya aránylag, hát közvetlenül a két szülés után még jól nézett ki, most elhanyagolja magát . . . vánszorog, épp ma láttam az utcán végigmenni . . . nagyon összetört . . . nem úgy veszem, mint a gyerekeim anyja, mert az, hogy anya, az egy nagyon magas jelző valakinek, őrá nem illik ez . . . nem nagyon szeretett dolgozni . . . nagyon befolyásolható . . . bizonyos fokig levett a lábamról . . . tudott az érzékeimre hatni . . ."

Az L. I. pár esetében mindkét fél pozitívan értékeli önmagát, mely a másik félre vonatkozó negatív attitűddel társul. Ez a helyzet óhatatlanul tükrözi a köztük fennálló mélyreható konfliktust és a kompromisszum kialakítására való képtelenséget. Ennek a viszonynak az az érdekessége, hogy a válást követően élettársként ugyan együttélnek, de minden érzelmi intimitást és érdeklődést nélkülöző „szerződéses" alapon.

L. I.: „. . . érzéseimben nagyon mély vagyok . . ." „. . . olyan se-se, olyan passzív. Önállóan semmit, vagy ha mégis valamit, akkor az inkább nemleges . . . Én képes vagyok az embereket olyannak elfogadni, amilyenek . . . erre szokták mondani, hogy sunyi meg alamuszi . . ."

L. I.-né: „. . . borzasztó hirtelen természetű valaki, szeret ordítozni . . . kicsit összeférhetetlen . . . borzasztóan el kell találni vele a hangot, nagyon nehezen kezelhető valaki . . . ők mindig azt mondták, hogy nekem dolgokról nincs véleményem. Tulajdonképpen nekem mindenről van véleményem, csak nem szeretem ordítozva elmondani . . ."

Hasonló konfigurációt tapasztalunk a B. L. pár esetében is.

B. L.: „. . . kicsit önzőnek tartom . . . nem túlzottan ragaszkodik a gyerekekhez . . . inkább hideg . . .”

B. L.-né: „. . . ahogy most ismerem, azt mondom, hogy a hátam közepére se kell. Nem mint férfi, hanem mint ember . . . énszerintem ő változott a legkevésbé. Én rengeteget változtam . . . mások lettek az igényeim . . . pedig igazán nem változott külsőleg, nem változott abban, hogy okosabb lett volna, de mégis már nekem nem volt annyira okos. Semmiben sem változott, de semmiben sem volt már nekem megfelelő . . . Valahogy szereti a gyerekeket, de nem tud a gyerekekkel bánni. Én nagyon rossz pedagógus vagyok, de tudok hozzájuk igazodni, és jobban megközelítem azt, ahogy a gyerekkel kell bánni.”

Lélektanilag az Sz. I. kapcsolat tűnik a legérdekesebbnek, amely a maga aszimmetrikus voltában a drámai mozzanatot sem nélkülözi. A feleség önmagát pozitívan értékeli, melyhez volt férje iránti heves negatív attitűd társul, ezzel szemben Sz. I. alacsony önértékeléséhez, önmagával kapcsolatosan fenntartott kételyeihez a volt felesége irányában változatlanul fennálló pozitív attitűd tartozik. Itt a kapcsolat vesztese egyértelműen Sz. I.

Sz. I.: „Még hasonló nővel sem találkoztam, mint a feleségem. Annyira tökéletes anyának tartom és tökéletes asszonynak . . . mint háziasszony is . . . élvezte a konyhát, a gyerekkel való kapcsolatát, hát amit egy férfi megkíván egy nőtől . . . Talán én vagyok gyenge, ingadozó jellem . . . én nem tudok eléggé tükörbe nézni és meglátni a saját hibáimat . . . Talán én nem vagyok olyan kitartó . . . a feleségemmel ez egész másképp van, ha ő valamit kitervez magának és valamit akar, hát 99%, hogy teljesítette . . . a J. annyira felüláll nekem az összes nőismerősöm között . . . nemcsak a szexualitás a kapcsolat, hanem az egész jelenléte, az, hogy a levegő teli van vele . . . ő volt talán az egyedüli ember az életben, akire fel tudtam nézni . . .”

Sz. I.-né: „Ő nagyon szeret imponálni mindenkinek. De mindig annak szeret imponálni, akinél az a legkevesebb munkába kerül . . . jópofa szélhámos . . . olyannak látom, mint akinek valami segítségre van szüksége . . . nagyon aranyos gyerek volt az, akihez én feleségül mentem, de hát azért én közben csak felnövögettem, és csak családanya lettem, ő meg maradt gyerek . . .”

Hasonló a helyzet, csak a nemek tekintetében fordított eloszlásban az R. P. kapcsolatnál, ahol az önmagát pozitívan értékelő R. P. volt feleségét negatívan ítéli meg, és ily módon tőle lelkileg – úgy tűnik, visszafordíthatatlanul – eltávolodott, szemben az önmagát negatívan értékelő, és volt férjét változatlanul csodáló R. P.-nével.

R. P.-né: „Nekem még mindig ő a mérce . . . mindenkit hozzá mérek, és senki nem állja meg a próbát . . . Nagyon szigorú életmódot folytatott . . . emberi gyengesége egyáltalán nincs, nem csavarog, nem iszik, nem kártyázik . . . minden hatása, amit rám gyakorolt, az jó irányba befolyásolt . . . sosem voltam önálló . . . nem voltam különösen szép vagy csinos, vagy különösebben kívánatos vagy vonzó soha . . . mindig igyekeztem olyannak lenni, amit feltételeztem, hogy ő elvár.”

III.

Nyilván nem meglepő, hogy a volt házastársak a házasságban zajló *szexuális életre* vonatkozóan meglehetős kiábrándultsággal, többnyire negatív értékítéletek kíséretében nyilatkoznak. Olyan eset egy se fordult elő, amikor a házasságot mindkét fél úgy jellemezte volna, hogy az együttélés mindvégig szexuálisan kielégítő volt. A leggyakoribb eset úgy jellemezhető, hogy a házastársi kapcsolat szexualitás tekintetében mindkét fél számára kezdettől fogva nem, vagy pedig egy rövid kezdeti sikeres periódust leszámítva nem volt kielégítő.

B. L.: „... gátlásos volt ... másik pedig a tudatlanság. Mert a szexuális kultúrát nem tanítják sehol ... Olyan másfél vagy kétéves kapcsolat után alakult ki a szexuális érdeklődése ... Nem volt kedve a házasélethez ..."

B. L.-né: „Nem volt erőszak vagy kényszerítés, de nekem nem volt jó, meg a házasélet alatt soha nem volt jó. Talán arra tudom visszavezetni, hogy annyira féltem, hogy egy ilyen félelem, szorongás alakult ki bennem, ez annyira megmaradt bennem akkor is, amikor már házasok voltunk, nem tudtam feloldódni, a házasság alatt sem volt nekem soha ez a szexuális kielégülés ..."

R. P.: „... házasság előtt is volt szexuális kapcsolatunk ... elég jó volt, de egy idő után, különösen a gyerekek születésével kapcsolatos időszakban teljesen elromlott ... nem volt jó. Neki sem, nekem sem volt jó ..."

R. P.-né: „(az érzékiség) háttérbe szorult szerintem ... valahogy nem volt olyan fontos dolog ..."

Gy. L.: „... mindig arra hivatkozott, hogy későn jár haza az iskolából, fáradt volt, nem volt kedve hozzá, ritkán akart ... és nem is tudott úgy felszabadulni ... nem volt ideális az első pillanattól kezdve sem ... de aztán nem lett jobb ..."

Gy. L.-né: „Elég nagy megrázkódtatás volt az első ilyen élményem ... én sem tudtam, mi a probléma. Amit ő mondott, az nem volt igaz, erről én később meggyőződtem, de akkor én ezt elhittem, és eléggé letört ... azt mondta nekem mindig, hogy én frigid vagyok ... végül is eljutottam a kielégülésig, nagyon ritkán ... borzasztóan megkönnyebbültem, hogy nem kellett házaséletet élni vele, ez egy akkora teher volt számomra ..."

Másik tipikus eset, amikor a férfi számára kielégítő volt ugyan a szexuális élet, szemben a nő megítélésével, akinek a szexuális életre vonatkozó negatív érzéseivel a férfi láthatóan nem volt tisztában.

Sz. I.: „Én nem tudom az emberi kapcsolatot és a szexuális kapcsolatot különtenni egymástól. Mert nekem nem lehet jó a szexuális kapcsolatom, ha már az emberi kapcsolatom nem jó ... Úgy érzem, hogy mind a kettő jó volt és tökéletes. Ő meg soha nem mondta, hogy nem jó ..."

Sz. I.-né: „A házasságunk legelején volt az, hogy egy másfélszobás lakásba költöztünk, ahol a nagyobbik szobában lakott a nagymama, és abból nyílt a mi szobánk. És csak a nagyobbik szobában volt kályha ... I. becsukja az ajtót, a nagymama utánakiabál: I., ha végeztetek, nyisd ki az ajtót ... ez persze megkeserítette a dolgot ..."

Így azután nem meglepő, hogy a szexuális igények kielégítése – amennyiben egyáltalán valamelyik fél esetében ez komolyan napirendre került –, házasságon kívüli kapcsolatban jött létre. B. L. például tipikus sztereotipizált férfi-ideológia jegyében mere-

ven elkülöníti egymástól a deszexualizált családi életet és az érzelem nélküli „egészségügyi" szexuális életet, melyet alkalmi partnerekkel folytat.

B. L.: „Csak alkalmi kapcsolatok voltak. Általában ha nők kezdeményezték ezt a dolgot... ahhoz, hogy tartós kapcsolat létesüljön, ahhoz kell egy érzelmi alap. Ez a férfiak 99%-ánál teljesen másképp alakul. Tehát minden érzelmi alap nélkül tudnak szexuális kapcsolatot létesíteni... nem kerestem én az alkalmakat... adódtak... ha vidékre utaztam... nem befolyásolja a házasságot, sem a család életét."

Amennyiben a nő választja ezt az utóbbi utat, számolnia kell az intoleráns, és a megcsalt férj szerepét nem tűrő, féltékeny férj elhárító stratégiájával.

M. A.: „... minden héten elment kozmetikushoz, vett vagy ötfajta sprayt... kezdtem figyeltetni... egyszer elkaptam őket véletlen egy randevún... taxiba vágtam magam, követtem a buszt is meg a villamost... 100%-ig nem tudtam bizonyítani, de meg voltam róla győződve, hogy megcsalt..."

A B. L. eset azért tanulságos, mert a nő ebben az esetben egy másik tartós párkapcsolatban képes volt megszabadulni saját vélt frigiditásától, és ez a felismerés utóbb a válás egyik döntő motívumának bizonyult.

A válást követően voltaképpen csupán a *gyerekek* azok, akik eleven tanújelei az együtt eltöltött éveknek, egy olyan összetartozást jelképeznek tehát, amely a felek számára megszűnt, és ez mind a férjben, mind a feleségben komoly disszonancia forrását képezi. Viszonylag csekélynek tűnik a gyerekek szerepe magában a válásban, mindössze egy esetben tapasztaltuk, hogy a gyerekek nevelésével kapcsolatos attitűdök és stílusok összeegyeztethetetlensége konfliktusforrást képezett.

R. P.: „... a gyerekekkel kapcsolatban a nejemmel mindig is voltak problémák, mind a ketten dominálni akartuk a gyerekeket valamilyen formában... azt hiszem, a kapcsolat elhidegülésének is ez volt az egyik leglényegesebb oka... ilyen prioritási probléma, komplexus, hogy ki legyen az első..."

Feltehetően a mintába bekerült személyek más tekintetben is megfigyelhető alacsonyfokú tudatosságával függ össze, hogy a gyermekek számukra elsősorban csak a jelenben ható zavaró forrást képeznek. Az egyik ilyen jellemző attitűd (ez a volt férjekre jellemző inkább) szerint a válást követően jelentkező anyagi terhek, pl. a tartásdíj fizetés jogtalan előnyt biztosítanak a feleség számára, és a gyermekek a személy számára csak nehezen leplezhető módon, afféle állandó költségtényezőként jelentkeznek, melynek nincs hozadéka.

M. A.: „... én kapok 60%-ot, ő kap 40%-ot, de még ez nem is volna baj, mert nagyon szeretem a két gyereket... tehát ha a gyerekekre megy a pénz, nem sajnálom... az a bosszantó, hogy nem a gyerekekre megy... az egészben az a rossz, hogy nagyon el vannak a gyerekek hanyagolva..."

A gyerekek jelenbeli helyzetére vonatkozó – inkább a nők által felismert és hangoztatott problémacsoport a gyermekek pszichológiai sérüléseire vonatkozik, amelyet feltehetően a válás, majd a válást követő rendezetlen helyzet következtében kénytelenek elszenvedni. Itt is azonban feltűnő a gyermekek instrumentális kezelése, tényleges problémáik átélés nélküli, elidegenített megközelítése.

Sz. I.-né: „Egy házasság, ha felbomlik, ahol már gyerekek vannak, ott nem mindegy... borzalmas az elváltaknál ez a láthatás... ez a gyerekeknek is szörnyű lehet, meg a szülőknek is... és akkor mi azt vezettük be, hogy jön, amikor kedve van... csak

ennyit tudtam megóvni abból, ami rossz lehet egy gyereknek, ha elválnak a szülei . . ."
Sz. I.-né: „. . . egyszer volt csak a lányomnál, hogy kiborult . . . akkor hetekig nem tudtam megvigasztalni . . . lassan elcsitult . . . De nem veszi nagyon komolyan az apját. Nagyon szereti, de . . . gyereknek hiszi ő is, jó havernak, . . . nem állít mércét . . ."
L. I.-né: „. . . a válás, az egész lebonyolítási mód a harmadik gyereken ütött ki a legjobban . . . ez a gyerek borzasztóan feszült, borzasztóan ideges típusú gyerek lett. Addig, amíg ez nem volt közöttünk, egy harmonikus, kiegyensúlyozott, barátságos gyerek volt . . . ez a feszültség őnála abban jön ki, hogy szopja az ujját. Ha nagyobb idegi megterhelés éri, akkor reggeltől estig szopja az ujját . . . egy héten keresztül ült egy sarokban . . ."
Gy. L.: „Én úgy érzem, a gyerek nem sínyli meg . . ."
Gy. L.-né: „. . . a kislányom nevelésével kezdődtek a problémák az iskolájában . . . nagyon nehezen kezdte az iskolát . . . nem foglalkoztam annyit az iskolai dolgokkal, amennyit kellett volna emiatt a dolog miatt . . ." „Olyan kis kiegyensúlyozottnak látszik, és azt a tanárok is mondják, hogy nem látszik rajta, mint a többi gyereken, aki elvált szülők gyereke . . ."

Gyakori – mintegy saját disszonancia-terhes szavaik cáfolataképpen – az olyan álláspont megjelenése, amely minimalizálja, bagatellizálja, sőt, egyenesen letagadja a gyermekek válás okozta ártalmait, vagy azok jövőbeli megjelenésének valószínűségét.
B. L.: „Eddig az ő számukra semmi nem változott."
Sz.I.-né: „Semmi különös hatással a gyerekekre a válás nem volt . . . mert ők nem szokták meg, hogy az apuci otthon van, az, hogy mi külön lakunk, az a világon semmi konfliktust nem okozott, mert addig talán még ritkábban látták".
R. P.-né: „Most már kiegyensúlyozott, nyugodt gyerekek, most már ott tartanak, hogy meg is lovagolják ezt a kettős dolgot, a papa és a mama is igyekszik nekik engedni . . ."
Gy. L.: „Én úgy érzem, a gyerek nem sínyli meg. Most 11 éves, ha 5–6 év múlva, vagy két év múlva elmegyek, akkor nagyon rossz lesz neki . . ."

Az *életvitelből* fakadó konfliktusok meglehetősen egyszerű forgatókönyv szerint alakulnak. Legalapvetőbb mintájuk a munkatevékenységet az otthontól távol folytató apa, valamint a gyermeke(ke)t otthon ellátó anya közötti nézeteltérések. Kölcsönösen mindkét fél önmagát tekinti a családi élet pillérének, s mindketten fáradtsággal, türelmetlenséggel, meg nem értéssel vádolják egymást, ami végül is a kommunikáció elsivárosodását, rutinizációját, a túlontúl ismerős problémák ki nem beszélését eredményezi. Ezt az alapkonfliktust színezi az értékrendek, szokások, normák, pénzbeosztási stratégiák eltérése, ami gyújtóanyagát képezi a már korábban áttekintett, alapvetőnek tekinthető konfliktusképző tényezőknek (a kapcsolat meggondolatlan kialakítása, nem kielégítő szexuális élet, társadalmi különbségek).
B. L.: „. . . rengeteget kellett dolgoznom, és ha együtt voltunk, akkor is csak minimális időt tudtam velük lenni, és amikor otthon voltam, nagyon fáradt voltam. A feleségem nem volt annyira fáradt, nem tudta annyira lekötni a két gyerek . . . Hogy én nem érek rá gyerekeket fürdetni, vagy nem érek rá cipőt húzni a lábára, de én keresek rá, hogy legyen cipője . . . nagyon keveset voltam otthon, három műszakban dolgoztam, éjszakáztam, amikor hazamentem délután, akkor aludtam . . . minden munkát elvállaltam. Ha kellett autót szereltem, kőműves mellett dolgoztam . . ."

Sz. I.: „Én abban láttam a házasságunknak, a válás okát, hogy J. nem tudott százszázalékosan feleség lenni. Nem lehetett úgy 100%-osan feleség, hogy elmegyek dolgozni, akkor hazarohanok, a gyereket el kell vinni a bölcsődéből, óvodából, aztán kell főzni, mosni, takarítani, aztán este lefekszünk és éljük a szexuális életet. Szóval olyan géppé változtatta a házaséletet... otthon kellett volna állandóan lennie, nyugodtan lemenni bevásárolni, nyugodtan megfőzni az ebédet, nyugodtan elmosogatni, és akkor délután együtt lehettünk volna, és biztosan nem vágytam volna arra, hogy elmenjek valahova..."

R. P.: „Ő azon az álláspónton volt, hogy a házasságunk megromlásának kizárólagos oka, hogy én őt teljesen egyedül hagytam, és a gyerekek minden gondja az ő nyakán volt... én szabadon jártam-keltem, és nem segítettem neki... tehát a házimunkákban, meg ilyesmikben nem vettem részt... én is dolgoztam, és nagyon ócska helyen dolgoztam, mert rengeteget kellett utaznom... rettenetesen sokáig ott voltam... akkor még jártam nyelvtanfolyamra, meg hát valami pénzt kellett keresni, akkor az egyetemen előkészítő tanfolyamot tartottam, szóval lehet, hogy sok volt egyszerre..."

R. P.-né: „24 órás szolgálat volt a két gyerek... egyre sűrűbbek lettek, hogy ki vigye le a szemetet, szóval apró-cseprő dolgok, de ezek az apró-cseprő dolgok kirágnak egy kapcsolatot... Ugyan én kezeltem az ún. családi kasszát, de ő osztotta be, hogy naponta mennyit költsünk..."

Sz. I.-né: „...ha megkapta a fizuját, nem azt érezte, hogy most kaptam 30 napra háromezret, hanem van háromezer forintom. És ha éppen úgy adódott, akkor két nap alatt el lehet költeni... ez nagyon jópofa dolog... de hát családdal már nem olyan könnyű megcsinálni..."

IV.

A válással végződő házasságok konfliktusainak kialakulásában, kiéleződésében kiemelkedő szerep jut a házastársak szüleinek. Az itt elemzett házasságok mindegyikében rövidebb-hosszabb ideig, vagy esetleg a házasság egész tartama alatt a házasfelek együtt éltek valemelyikük szüleivel, illetve nagyszüleivel. Ez a kényszerű együttélés, mely az önálló lakás megszerzéséig tartott, a súrlódási felületek egész sorát kínálta.

Legtöbbször a „két asszony egy konyhában" típusú összeütközésekkel találkozunk.

Sz. I.: „...a nagymama és a feleségem között sose tudott egy jó kapcsolat létrejönni, hiszen két nő egy konyhában, mondja a közmondás, nem nagyon fér meg..."

Sz. I.-né: „Az ő nagymamájához mentünk el lakni... akkor persze jött a szokásos, hogy két háziasszony egy konyhában... éjjel-nappal veszekedett velem mindenért..."

Gy. L.-né: „Nehéz volt a szüleivel együtt lakni... már ott kezdtek előjönni azok a dolgok, amiket elvártak tőlem, ezek a háziasszonyi teendők..."

Gy. L.: „...mikor az anyám kint a konyhában valamit főzött, és kellett volna répát pucolni vagy krumplit... akkor ő leült a rekamié végébe, csak ült vagy olvasott... Az anyja is hibás ebben, mert nem nevelte rá a házimunkára."

M. A.: „A konyhát úgy hagyta, ahogy éppen maradt... és ebből is volt veszekedés, hogy egy fiatal, 18 éves nőre dolgozzon az én 73 éves anyám?"

Gyakran fogalmazzák meg interjúalanyaink a házastárs szülőjének/szüleinek felelősségét a gyermeknevelléssel kapcsolatos viták kirobbanásában.

B. L.-né: „... a két gyerek rettenetesen elüt egymástól külsőleg is, a nagyobbik teljesen az apjára hasonlít, a kicsi viszont az én apámra, a nagyanyámnak a fiára ... a férjem az első perctől kezdve ellenszenves volt neki, ezt ugyan addig, amíg házasok voltunk, soha nem mutatta ... de szinte boldog volt, amikor megmondtam neki, hogy elválunk ... a nagymama a gyerekben látja az apját, és ez már egy bizonyos fokú ellenszenv a gyerekkel szemben ... teljesen másképp bánik a két gyerekkel ..."

B. L.: „Ő az egyikre rászólt, ugyanazért a másikra nem, vagy ha az egyik felnőtt mondott valamit, ő az ellenkezőjét mondta."

Szerepet tulajdonítanak a házastárs szüleinek a szexuális viszony alakulásában is – a fiatal házasok számára a szülők tapintatos vagy kevésbé tapintatos módon nyújtanak lehetőséget arra, hogy kettesben maradhassanak, házaséletet élhessenek.

Gy. L.-né: „... a férjem szülei eléggé tekintettel voltak arra, hogy fiatal házasok vagyunk ... lehetőségünk volt, de nehéz volt ... meghatározott, kötött volt az idő ..."

Sz. I.-né: „... a nagyobbik szobában lakott a nagymama, és abból nyílt a mi szobánk ... és akkor este bementünk a szobába, I. becsukta az ajtót, a nagymama utánakiabált: I., ha végeztetek, nyisd ki az ajtót!"

A házasság megromlásában azonban az elvált felek gyakran felerősítik, eltúlozzák a házastárs szüleinek felelősségét (ez a megkérdezett két féltől származó információk egybevetéséből kitűnik, illetve abból, hogy a megkérdezettek saját szüleik szerepéről ritkán nyilatkoznak hasonló módon elítélőleg), úgyhogy arra gondolunk, itt is az önfelmentő, a saját felelősséget minimalizáló, bűnbakkereső attitűd érhető tetten.

V.

A kapcsolatban felbukkanó *harmadik* fél megítélése a szociálpszichológia egyensúlyelméletét ismerők számára egyáltalán nem meglepő alakzatot mutat. Az ellenfél – legyen az a kapcsolatból kiszorított férj vagy feleség – a vetélytársként észlelt harmadikat meglehetősen primitív módon igyekszik befeketíteni, hibáit felnagyítani, az erényeket teljesen megvonva tőle. Ez a stratégia nyilvánvalóan nem alkalmas arra, hogy a válófélben lévő partner visszahódításának célját szolgálhassa, hiszen csak megerősíti a hűtlen felet válási szándékában, ahelyett, hogy kételyeket ébresztene benne egy olyan ravasz meggyőző taktika révén, amely a vetélytárs részleges, bizonyos lényegtelen vonásokra kiterjedő feldicsérésében nyilvánulna meg.

B. L.: „... ez a volt feleségemnek a főnöke. És nagyon sok esetben visszaélt ezzel ... egy jellemtelen valaki ... ha valaki csinál valamit, vállalja a következményeit ... jellemtelenül hazudozik ..."

L. I.-né: „... akkor jött az az ominózus harmadik, akinek több pénze volt, szebben öltözködött, többet adott magára ... borzasztó nagy ellenszenvet váltott ki belőlem ... ez a csaj nagyon férjhez akart menni ... volt két gyereke. Elvált, egy gyereke házasságon belül született, akkor a férje elvált tőle, a másikat pedig akárkitől szülte, nem tudom ... azt hiszem, azt is egy családos embertől szülte, de az nem akarta elvenni ... szóval ilyen galádságok voltak benne ..."

M. A.: „... pont egy ilyennel, hát hogy néz ki melletted ... hát egy gnóm ... egy csúfság ... jó beszéde van a hapsinak, hát ezzel fogott meg minden nőt, annak ellenére, hogy kicsit süket ..."

Jelentős mérvű kognitív disszonancia-redukciós működésről tanúskodik a házassági kapcsolat alternatívájaként új partnert kereső felek vélekedése férjük vagy feleségük helyett választott partnereikről. A túlzó pozitív ítéletek részint az anyagi, részint a pszichológiai valószínűségeket növelik meg oly mértékben, hogy az egyébként tárgyilagosan nézve nem túl csábító alternatíva vonzónak tűnhessék. Mintha megismétlődne az új partner megítélése kapcsán az a bűvös kör, amelyet az első kapcsolat kialakítására indító motivációk áttekintésekor negatív motivációnak neveztünk. A vizsgálatba bekerült házasfelek kapcsolatról kapcsolatra menekülnek, csak abban biztosak, hogy mit nem akarnak.

B. L.-né: „... azt nem mondhatom, hogy ő volt az igazi, hiszen nem mondhatom ezt, de valahogy úgy éreztem, hogy ez szellemileg az igényeimet kielégíti ... hogy így is lehet egy emberrel beszélni ... beleszerettem ... iszonyúan szégyelltem, hogy idősebb a papámnál ... rögtön az első alkalommal olyan tökéletes érzéseket váltott ki belőlem, hogy talán ez adta nekem az utolsó lökést ahhoz, hogy én ilyen bátran mondjam, hogy igenis válni akarok, mert van valakim ..."

M. A.-né: „... nála nem azt éreztem, hogy én csak vagyok, mert kell egy mosogatólány meg egy takarítónő, meg egy szerető, a volt férjemnél azt éreztem. Időközönként mi is összezördülünk, de azért mindig megbeszéljük a dolgokat, amit a volt férjemmel nem lehetett ... ő felelősséget érez a gyerek iránt ... szereti nagyon a gyerekeket, még a másik kettőt is."

VI.

Az elvált párok válására vonatkozó értékítéletei – természetesen nem függetlenül a kapcsolatban létesült előny/ár struktúrától – részint pozitívak, részint negatívak és harmadik esetben – jobb szó híján – fatalisztikusak.

Azok, akik a válás révén egy egyenlőtlennek és igazságtalannak megélt előny/ár struktúrát hagynak ott, érthetően *pozitívan* vélekednek a válás tényéről, feldobottságról, örömérzésről, felszabadultságról számolnak be.

Sz. I.-né: „... Engem a válás az feldobott. Úgyhogy azóta sokkal erőteljesebben tudok dolgozni, sokkal jobban oda tudok figyelni ..."

M. A.-né: „Én a válást nem érzem kudarcnak, én a házasságot éreztem annak. A válás az inkább részemre győzelem volt ... A félelmem felett ... énnekem ez inkább győzelem volt, hogy végig tudtam csinálni."

A *negatív* értékítéletek voltaképpen rejtve nyilatkoznak meg, ami pszichológiailag érthető, hiszen a további életet a válás okozta seb nyitvatartása, az abban való vájkálás feltehetően megnehezítené. Ezért ezek a személyek egyfelől a válás váratlanságát, elképzelhetetlenségét hangsúlyozzák, másfelől volt házasfelüket illetően vádaskodó ideológiákat gyártanak.

B. L.: „... meg kell mondanom, engem teljesen váratlanul ért a dolog. Én sokkal többet tettem a házasságra, mint hogy így érjen véget."

Sz. I.: „Én elképzelhetetlennek tartottam, hogy egy család az elválhat egymástól ... ez egy ilyen divat, egy nő, akármi történik, és egy férfi, ahol gyerek van, úgy kéne maradjon, együtt ..."

M. A.: „... ő gyűjtötte a bizonyítékot, tárgyalásig, mint ahogy aztán be is jött neki, jól volt kikalkulálva, lényegében én vesztettem el mindent... rájöttem, hogy rossz lóra tettem. Mert ha az első asszony mellett maradok... őmiatta hagytam ott..."

A *fatalisztikus* vélemények mögött is nyilvánvalóan a be nem vallott kárvallottság, rossz érzés fogalmazódik meg, pszichológiailag azonban a végzetszerűség, az elkerülhetetlenség hangoztatása a tudatosságot és a felelősség kérdésének feszegetését helyettesíti.

L. I.: „... miután egy kapcsolat tarthatatlan, mondjuk nem magam miatt, mert engem nem érdekelt, hát menjen, ha ő tud valami jobbat, menjen, áldásom rá..."

R. P.: „... a válás az jogi dolog, és semmiféle jogi processzusnak semmi értelme nem lett volna, úgyis oda kellett volna mennem aludni... nem éreztem különösebben, hogy miért ne válnék el, és elváltam... végeredményben a feleségemmel már rég nem szerettük egymást, az a kapcsolat nekem egy nyűg volt..."

Gy. L.: „Én nem tulajdonítottam neki nagy jelentőséget. Tudtam, hogy ha szétmentünk, ebből már úgysem lesz semmi... gondoltam ráér... meg felesleges pénzkiadás, jó, hát ha akarja, hátha talán... tud megoldást, legyen meg a válás. Szóval nem érzelmi szempontból nem akartam. Nem foglalkoztam a dologgal, úgy gondoltam, hogy nincs kedvem."

A válás okára vonatkozó attribúciós ítéleteket vizsgálva alátámasztottnak tűnik az a közkeletű férfivélekedés, miszerint a válást voltaképpen akár anyagi, akár pszichológiai motívumoknál fogva a nők kezdeményezik. Az M. A. pár esetében a női kezdeményezés egyértelműen a feltűnt új, kecsegtetőbb előny/ár struktúrát ígérő partner vonzására vezethető vissza. Ebben mindkét fél véleménye megegyező.

M. A.: „... anyagilag elvesztettem mindent... ő kapta meg a két gyereket, lakással együtt, nekem 30 napon belül el kellett menni. Annak idején az első feleségemet őmiatta hagytam ott, tehát berendezett lakást hagytam ott... most ugyanígy jártam... mondhatom, hogy 99%-ban a férj az mindent elveszít, és az asszony mindent megnyer..."

M. A.-né: „Én már előtte elváltam volna, és nekem már előtte nem volt jó az egész. Csak nem volt, aki segítsen, vagy nem volt érzés, ami segítsen... Én már elváltam volna öt évvel előtte... csak akkor éreztem, hogy hát mégis van valaki, és könnyebb volt... amikor jött ez a férfi, akkor azt mondtam, hogy nem érdekel, szabaduljon a pokol, végigcsinálom..."

A B. L. pár esetében szintén a nő kezdeményezi a válást (itt is feltűnik az új partner), amit a férfi agresszivitása és frusztrált viselkedése kísér.

B. L.: „... volt egy olyan érzésem, hogy egy világ dől össze tulajdonképpen, mert nekem megvolt a saját kis világom, amit magam építettem, szorgoskodtam a családomért, és... minden összedőlt, minden olyan dolog, amit az ember elképzelt magának, ez egyszeriben végetért... egy mozgalmas valami után egy nagy üresség".

B. L.-né: „Tehát ő, amikor azt mondtam, hogy váljunk el, sokkal normálisabban fogunk mind a ketten élni, akkor én nem arra hivatkoztam... hogy egy éve van valakid, vagy több valakid, vagy igenis, nem tűröm, hanem azt mondtam, hogy nekem van valakim... borzasztóan nehezen lehetett rávenni... nagyon sokszor vitatkoztunk... akkor olyan forrófejűen néztük a dolgokat, akkor mindent egymás fejéhez vagdos-

tunk . . . annyira agresszív volt és mérges, és felháborodott, féltette ezt a megszokott életét, a tiszta gatyát, a meleg ételt . . .”

Az Sz. I. párnál hasonló helyzetet tapasztalunk, itt azonban elmarad a férfi részéről mutatott agresszivitás. Igaz, Sz. I.-né nem új kapcsolatba menekül, hanem a magányt, az önállóságot választja.

Sz. I.: „Milliószor akartam, hogy helyrehozzuk az egészet, . . . ahol család, gyerekek is vannak, nem szabadna elválni . . .”

Sz. I.-né: „. . . így végül is én lőttem le a házasságunkat, mert én voltam a kezdeményező, és én erőszakoskodtam a válással . . . de most már egyébként másképp sehogyan se tudom elképzelni az életemet, csak így, ahogy most zajlik, úgyhogy se újból férjhezmenni, se nagyon változtatni a dolgokon nem akarok. Nem tökéletes, ahogy élek, de ezerszer jobb, mint ami volt.”

Az R. P. pár esetében a kezdeményezés ódiuma látszólag váltakozva hárul mindkét félre, az eset teljes ismeretében azonban nyilvánvaló, hogy a férj volt a kezdeményező, övé volt a provokátori szerep, és ebben utólag a felek is egyetértenek.

R. P.: „Először a feleségem adott be egy válópert, azt aztán visszamondta . . . az volt a közvetlen kiváltó oka, hogy nekem akkor már volt egy kapcsolatom . . . inkább ezzel a válással ő kvázi revolverezni akart engem . . . Végül én adtam be másodszor . . . Akkor már nekem is kényelmetlen volt, úgy gondoltam, hogy kényelmesebb, ha elválok.”

R. P.-né: „. . . az első válókeresetet tulajdonképpen én adtam be, én indítottam el, és a békéltető tárgyalás után van egy hónap gondolkodási idő, és akkor a 30. napon visszavontam . . . még őt kértem meg, hogy mit csináljak. És azt mondta, hogy csinálj, amit akarsz, legyen a tiéd a felelősség a gyerekek miatt . . . Akkor eltelt egy fél év . . . beadta a válókeresetet, és ennek válás is lett a vége . . .”

Érdekes típusa a válás sorsként való megélésének a Gy. L. pár, ahol voltaképp megállapíthatatlan a kezdeményezés, ez a pár a szakítást – mint a kapcsolat egészét – inkább elszenvedte, mintsem aktív módon megcselekedte.

Gy. L.: „Ő ajánlotta fel, hogy váljunk, én rögtön belementem . . . Akkor később már, mikor próbálta visszaállítani a helyzetet, akkor volt nagyon rossz, akkor fogytam tíz kilót, mert akkor tudtam, hogy most kell döntenem tulajdonképpen, most ezt választom, hogy külön vagyok, mert tudtam, ha azt választom, hogy nem, akkor soha az életben, mert ismerem magam, és ha azt választom, hogy igen, akkor esetleg megint fennáll az, ami miatt szétment, azt mégegyszer újrakezdeni.”

Gy. L.-né: „Nem is tudom, hogy gyűjtöttem erőt, hogy végül is azt mondtam, hogy el fogunk válni, és akkor különmegyünk. Ezt én mondtam ki, de nem vagyok biztos benne, hogy teljesen komolyan is hittem, hogy ezt azért végig fogjuk csinálni . . .”

Az L. I. pár – mely mintánk amúgy is legambivalensebb kapcsolata – egymásnak ellentmondó állításokat fogalmaz meg a kezdeményezés szerepvonatkozásában, kölcsönösen egymásban jelölvén meg a válás igazi okát.

L. I.: „Aztán kész volt a kocsi, megvolt a lakás, ott volt három gyerek, akkor a nő fogta magát, egyszer megbolondult, és közölte velem, hogy ő pedig elválik, neki elege van mindenből . . . félévenként nekem ugrott, és félévenként próbálkozott, és én mindig ki tudtam lavírozni a helyzetből, hogy ne kerüljön sor kenyértörésre.”

L. I.-né: „. . . és akkor bejelentette, hogy ő elválik. Akkor én már terhes voltam a negyedikkel . . . mert aztán ő elmondta, hogy ő ezzel akar együtt élni, . . . és akkor én

azt mondtam, ahhoz, hogy te ővele közeli kontaktust alakítsál ki... nem szükséges elválni. Mert a gyerekek mégiscsak együtt vannak. Azt mondta, hogy ez így nem jó. Váljunk el, közös megegyezéssel..."

Elemzésünk során egy szociálpszichológiai fogalom – a kognitív disszonancia redukció – segítségével próbáltuk meg értelmezni empirikus anyagunkat. A váláshoz vezető út sokrétű, makro- és mikrostrukturális, szocializációs, személyiségbeli és személyközi okai interjúalanyaink elbeszélésében, az utólagos rekonstrukció perspektívájában természetesen átszíneződnek, eltorzulnak. Ez az átszínezés, torzítás a személyiség nem tudatos védekezése azoknak a kínzó feszültségeknek csökkentése érdekében, melyek a házasságról, férfi–nő viszonyról, szülői szerepről, válásról alkotott nézetek és az ezekkel kapcsolatos tényleges viselkedés, választások között húzódnak. Az anyag feldolgozása során nem arra törekedtünk, hogy egy-egy interjún belül mutassuk ki azokat az ellentmondásokat, melyek az eredeti elképzelések, elvárások és a konkrét történet eseményei között feszülnek, hanem – azoknak a területeknek kiválasztásával, melyeken a kognitív disszonancia redukció leginkább tettenérhető – egy általános szociálpszichológiai jelenségre kívántuk irányítani a figyelmet.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a tartalmi szegmentumok egymástól való elkülönítése nem a legszerencsésebb módszer, hiszen ezáltal részben elvész a longitudinális modellalkotás lehetősége. Az egyes tartalmi szegmentumok figyelmes végigolvasásából azonban nyilvánvaló, hogy az egyes epizódok időrendben típusosan egymáshoz kapcsolhatók lennének, és ezáltal – egy nagyobb vizsgálat indító hipotéziseként – ki lehetne alakítani a válással végződő házasságok bomlásmodelljeinek szociálpszichológiailag érvényes típusait. Ilyen értelemben tanulmányunk később elvégzendő nagyobb szabású válásvizsgálat hipotézisrendszere előkészítésének tekinthető.

MELLÉKLET

az egyes esetek ismertetése

1.

M. A. munkáscsaládból származik, édesapja kisgyermekkorában meghalt, édesanyja egyedül nevelte, ennek ellenére szakmunkásvizsgát tett. Első házassága 15 évig tartott, ebből egy leánygyermek származott.

M. A.-né szigorú szülői kontroll elől menekült első házasságába 17 éves korában, s ebből a házasságból származó gyermeke mindössze 8 hónapos volt, amikor egy munkahelyre kerülvén megismerkedett második férjével, M. A.-val, akivel rövid ismeretség után összeköltöztek.

A házastársak között 11 év korkülönbség van. Két közös gyermekük születik, az asszony gyes után újra munkába áll, és megismerkedik új élettársával. A házasság gyors ütemben megromlott, az italozás, verekedések mindennaposak, a válóperben a gyerekeket és a lakást egyaránt a nőnek ítélték. A feleség új élettársától ismét gyermeket szül, ezzel az élettárssal kapcsolata konszolidálódik. M. A.-val való kapcsolata továbbra is konfliktusokkal terhes, láthatási jog, tartásdíj stb.

A válás oka: M. A. szerint: felesége hűtlensége; M. A.-né szerint: férje alkoholizmusa, durvasága, rossz szexuális viszony.

2.

R. P., a férj vezető zsidó kommunista értelmiségi családból származik, egyetemet végzett, később kandidátusi fokozatot szerez. A feleség édesapja hentes, a család gyakorló katolikus, és ennek megfelelő neveltetést biztosít gyermeke számára. Középiskolás koruk óta ismerik egymást, hét éven ját járnak együtt, már-már lanyhuló intenzitással, amikor a nőnek egy rövid kapcsolata döntésre kényszeríti mindkettejüket, és így összeházasodnak. A férj nagymamájával együtt háromszobás lakótelepi lakáshoz jutnak. Házasságuk második és negyedik évében születnek gyermekeik. Viszonyuk a gyermekek születése után romlik: gyermeknevelés, feleség gyes alatti közérzete, anyós–meny viták, valamint a férj túlterheltsége és a férj részéről egyre erőteljesebben éreztetett vallási motiváció elsősorban a gyermeknevelés terén (a fiú, Ruben, anya akarata ellenére történő körülmetéltetése). A férj a rossz otthoni közérzete elől egy független, intellektuális szintjén hozzá közelálló kolléganőjével kezd illegális kapcsolatot, és ez lesz a válás közvetlen kiváltó oka.

A válás után a feleség és a gyerekek a férj nagymamájával a lakásban maradnak. R. P. elköltözik élettársához, de viszonya a gyermekekkel továbbra is intenzív, mindennapos. A nő ismét szeretne férjhez menni, ám mindez (lakáshelyzet, volt férje intenzív jelenléte) döntését lehetetlenné teszi.

3.

B. L.-t nagyszülei nevelték, lévén apja disszidált, anyja újra férjhezment, de mozgássérült második gyermeke miatt nem tudta vállalni fia nevelését. Szakközépiskolai érettségi után a már 16 éves kora óta ismert jövendőbelijével összeházasodik. A nő igen rossz körülmények között nevelkedett, előbb a nagyszüleinél vidéken, majd Pesten. Szülei elválnak, apjával, annak új feleségével, nagymamájával és testvérével szoba-konyhás lakásban lakik, folyamatosan menekül otthonról. Férjével szomszédok, mindkettejük számára kézenfekvő megoldás a korai házasság. Albérletbe költöznek, még az első terhesség alatt férjét elviszik katonának, s a szolgálati idő alatt születik meg második közös gyermekük is. Vállalati segítséggel lakáshoz jutnak, itt magukhoz tudják venni a feleség vidéken élő idős nagymamáját. A férj három műszakban dolgozik, és mellékállásokat vállal, hogy adósságaikat kifizethessék, a lakást bebútorozhassák. Eközben az asszony gyesen van. Észrevétlen elhidegülésük egyre megfordíthatatlanabbnak tűnik, a férj oldalán futó viszonyok, a nő oldalán általános fizikai kimerültség, szexuális problémák. Gyes után a feleség visszamegy a munkahelyére, s itt ismerkedik össze a nála jóval idősebb, magasabb társadalmi rétegbe tartozó, megértő partnerével. Ez a pozitív viszony feltétlenül megerősíti abban, hogy elváljanak, bár attól függetlenül azután is együtt laknak, lakáshelyzetük megoldhatatlan. A férfi újra megnősül, új felesége gyereket vár, ám nem tudnak együtt lakni.

4.

Sz. I. szülei hamar elváltak, édesapja disszidált, édesanyja újraházasodott, gyakorlatilag nagyszülei nevelték. Sz. I.-né tipikus polgári környezetben nevelkedik, biztonságban, kiegyensúlyozottan. Kora kamaszkorukban ismerkednek meg közös társaságban, majd hosszú évekkel később egy véletlen találkozás eredményeképpen házasodnak össze. A férj nagymamájával költöznek össze, lakótelepi két és félszobás lakásba. Ez a helyzet állandóan megújuló konfliktusok forrása. Az első gyerek születése után Sz. I. rövidebb látogatást tesz Kanadában apjánál, de csak felesége intenzív sürgetésére jön haza. Még egy gyermekük születik. A házasságra a következőek jellemzőek: a férj egyre gyakoribb elmaradásai, előbb órákra, később napokra eltűnik. Alkoholizálás, teljes megbízhatatlanság, hazudozás, a nő által is elismert kedves infantilizmus. A válást Sz. I.-né követeli, válásuk után a férfi egy évre Ausztriába megy dolgozni, majd visszatérve, nagyanyja halála után összeköltözik édesanyjával, s a gyerekek a volt feleséggel a férj anyjának egyszobás lakásába költöznek. Viszonyukat a férj a válás után is erőlteti, a nő azonban elhárítja, szakmai sikerekre, kulturális színvonal emelkedésre vágyik.

5.

L. I. elit értelmiségi (apja Kossuth-díjas kohómérnök) családból származik, Pannonhalmán jár középiskolába, majd műegyetemet végez. A feleség Pest környéki munkáscsaládból származik, apja nyomdász, anyja újságkihordó. Amúgy is romló viszonyaikból kilépve rövid együttjárás után, mindkét család pressziója ellenére összeházasodnak. Előbb a feleség, majd a férj szüleinél laknak, csak a harmadik gyerek megszületése után kapnak szövetkezeti lakást. A férjnek folyamatosan kapcsolatai vannak különböző nőkkel, majd egy komolyabb, kolléganőjével kialakított viszony eredményeképp elköltözik. A felesége többször megemlíti a válás lehetőségét. Házasságuk egyik válságos pontja a férfi betegsége (mérgezési tünetekkel kerül kórházba), melyet édesanyja a feleség bűnéül ró fel. Ez a patalogikus mozzanat egyre mélyebb szerepet játszik a házasság utolsó stádiumában. A feleség a negyedik gyerekkel terhes, mikor a férj beadja a válópert és elköltözik. A válás kimondása után születik meg a negyedik gyermek, majd pár hónapos teljes szakítás után a férfi visszaköltözik, mikor új barátnője házasságra szólítja fel. Válás után együtt laknak, ám a két nagyobbik gyerek a férjnek van ítélve, a két kisebbiket nem is ismeri el sajátjának. (A négy gyerek kettéválasztását a férj anyja sugallja.)

6.

Gy. L. munkáscsaládból származik. Nyomdász lesz. Gyermekkori barátait sorra elviszik katonának, ő alkalmatlan, így egyedül maradva korán megnősül, 21 éves korában veszi feleségül az akkor 18 éves Gy. L.-nét. Házasság előtt nincs köztük nemi kapcsolat. A férfi anyjának szoba-konyhás lakásába költöznek, ott születik meg gyermekük. Egy év múlva a férfi vállalatától lakást kapnak, 25 éves törlesztésre. Az asszony munka mellett gimnáziumban tovább tanul, ezalatt a háztartási munkák és a gyereknevelés nagy része a férjre hárul. Ez házasságuk elromlásához vezet, a férj felrója feleségének a házimunkára való alkalmatlanságát, önzését, frigiditását, az asszony pedig a férfi kispolgári elképzeléseit a házasságról, a munkamegosztásról, valamint a nemi életben való önzését.

Amikor az asszony leérettségizik, beadja a válópert. Továbbra is együtt laknak a kétszobás lakásban. A férfinak a házasság alatt kezdődött tartós kapcsolata megszakad, így a kezdetben felajánlott összeg önálló lakás szerzésére már nem elég. Az asszony férjhez szándékszik menni, de a lakáshelyzetüket továbbra sem tudják megoldani.

VAJDA ÁGNES–ZELENAY ANNA

A FIZIKAI FOGLALKOZÁSÚAK ÉLETFORMA-CSOPORTJAI

A gazdaság szerkezeti átalakításában, a gazdaságirányításban az utóbbi évtizedekben lezajlott változások, változtatások nem hagyták érintetlenül a társadalmi szerkezetet sem. Az ötvenes évek iparpolitikája, 1960–61-ben lezárult tsz-szervezések alapvetően módosították a lakosság foglalkozási szerkezetét, és az egyes foglalkozási csoportokba tartozók egymáshoz viszonyított elhelyezkedését a társadalomban.

A hatvanas évek végén, a hetvenes években a hagyományos tervgazdálkodást felváltó szabályozó árrendszeren keresztül történő vállalati irányítás, a hatáskörök decentralizálása, a központi anyaggazdálkodás megszüntetése, az árrendszer részleges liberalizálása a piac szerepének jelentőségét növelte mind a vállalatok mindinkább önállósuló beszerzési és értékesítési politikájában, mind a munkaerőgazdálkodásban és bérpolitikában. (Bauer, 1982.)

A piacorientáltság elemei nemcsak a gazdálkodó szervek magatartásában jelentek meg, hanem fölfedezhetők – elsősorban a munkahelyválasztás- és változtatás szabadsága, továbbá a második gazdaság kialakulása révén – a munkavállalók magatartásában is.

A munkahelyi fluktuáció korábbi egyértelműen negatív megítélését felváltották a „munkaerő ésszerű átcsoportosítására, áramoltatására" sarkalló jelszavak. 1982-ben már a kisvállalkozásokat engedélyező jogszabályok formájában kodifikálódtak és ezáltal piaci kontroll alá kerültek a – korábban „feketén" végzett – keresetkiegészítő, hivatalosan munkaszervezeten kívül végzett munkák.

Az utóbbi egy-két évtizedben a jövedelemszerzés munkahelyen belüli új formái, a kiszélesedett munkaerőpiac, a fogyasztói árukínálat bővülő skálája, a fogyasztói magatartásminták univerzálissá válása egyaránt a kedvezőbb munkaerőértékesítésre ösztönöznek.

Jóllehet a gazdaságpolitika irányváltásait – vagy legyünk szerényebbek – a gazdaságszerkezet elmozdulását a társadalmi folyamatok években kifejezhető fáziskéséssel követik, a politikai, jogi döntéseket kondicionáló latens társadalmi folyamatok már a hetvenes években éreztették hatásukat a társadalom szerkezetére, elsősorban a különböző munkajelleg-csoportok belső differenciálódása révén. (Kolosi, 1980.) Az utóbbi évtized társadalomkutatásai és a korszak magatartástípusait dokumentáló riportok és szociográfiák a munkajelleg-csoportok közül elsősorban az értelmiségiek, a szakmunkások és a mezőgazdasági fizikaiak rétegződési folyamatait írják le. Míg a munkamegosztás hierarchikus szervezetében elfoglalt pozíció a közvetlen érdekérvényesítés és a különböző szintű döntésekbe való bekapcsolódás lehetőségei révén elsősorban az értelmiségieket

differenciálja, addig a fizikai foglalkozásúak csoportjait eltérő munkaerőpiaci helyzetük és stratégiájuk különíti el. (Galasi, 1982.)

A munkaerőpiacon együtt fellépő foglalkozási csoportok egyúttal olyan életforma csoportot is képviselnek, amelynek tagjait nemcsak a státus- és presztízshierarchiában elfoglalt azonos helyük, hanem életformájuk jellemző közös vonásai: lakóhelyük, lakásuk, tárgyi kultúrájuk, külső környezetük, szokásaik és mindezek eredete fűz egybe társadalmi csoporttá. (Kemény, 1972.)

Az anyagi körülményekben megmutatkozó rétegkülönbségek ennek következtében kifejezik egyrészt a foglalkozási csoportok különböző szituációjából eredő életmódkülönbségeket: az örökségbe kapott magatartásmintákat a fogyasztói szükségleteken keresztül a kulturális igényekig.

Az anyagi ellátottság szintje ugyanakkor nemcsak az egyes társadalmi csoportok kedvezményezett vagy éppen hátrányos réteghelyzetének indikátora, hanem a tárgyak kulturális szimbólum-jellege következtében – maga is rétegképző tényező.

Ezért állítottuk 1978-ban a Központi Statisztikai Hivatalban végrehajtott vizsgálatunk középpontjába az életkörülményeket, ezen belül is a háztartások lakáskörülményeit, háztartási gépekkel és nagy értékű tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságát, valamint jövedelmi helyzetét jellemző adatokat. A vizsgálat az 1977. évi jövedelmi felvétel mintájába bekerült háztartásokra vonatkozott. Az elemzés felhasználta a jövedelmi felvétel adatait is. (Életkörülmények . . . 1982, Életkörülmények . . . 1984.)

Az adatokat háztartási szinten elemeztük, a háztartások csoportjait a háztartásfő társadalmi (demográfiai) ismérvei alapján alakítottuk ki.

Már az adatok primer elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a háztartásfő *összevont munkajellegcsoportjának*[1] különbségeket magyarázó ereje vitathatatlan ugyan: a foglalkozások magasabb kvalifikációs szintje jobb életkörülményekkel jár együtt. A teljes mintát tekintve a szellemiek és a fizikaiak két nagy csoportjának életkörülményeiben szignifikáns eltéréseket találtunk. Azonban, ha a két konzisztensnek mondható csoport – a szellemi foglalkozásúak közül a vezetőket, értelmiségieket, a fizikaiak közül pedig a segédmunkásokat leválasztjuk, a fennmaradó csoportok: az egyéb szellemi és a két kvalifikált fizikai csoport közti különbségek már nem mindenben minősíthetők lényegesnek. Ugyanakkor a szakmunkások csoportján belül az életkörülmények jelentős szóródását tapasztaltuk.

Ezért tettük tüzetesebb vizsgálat tárgyává a fizikai dolgozók életkörülményeit olyan *munkaerőpiaci csoportok szintjéig* lebontva, amelyeknek anyagi-jövedelmi helyzete homogénebb, mint a primer elemzésben használt és közzétett munkacsoportok. A másodlagos elemzés munkaerőpiaci csoportosítását ugyanis még egy vizsgálati eredmény indokolta: nevezetesen az *életkörülményekben kifejeződő különbségek és a jövedelmi különbségek között mutatkozó eltérés.* A jövedelmi különbségek lényegesen kiegyenlítettebbnek látszanak, mint az anyagi, tárgyi különbségek.

Az inkongruencia lehetséges okait keresve, nem vethetjük el azt a feltételezést, hogy bizonyos javak (pl. lakás, lakossági infrastruktúra) nem jövedelem formában, hanem társadalmi juttatásként kerülnek a háztartások használatába; továbbá, hogy a származás, a szűkebb vagy tágabb család anyagi vagyoni helyzete oly mértékben befolyásolja a fiatalok induló helyzetét, amely a háztartás későbbi életkörülményeire is kihat. Hasonlóképpen szerepe lehet az életkörülmények különbségeiben az azonos jövedelmű, de más-

más felhalmozási-, fogyasztási stratégiát választó magatartásbeli különbségeknek. Mi mégis éltünk a gyanúval, hogy a statisztikailag kimutatható jövedelmek nem egyeznek meg a tényleges jövedelmekkel, vagyis az *életkörülmény-jellemzők hívebben tükrözik a foglalkozási csoportok anyagi-jövedelmi helyzetét, mint az effektív jövedelemadatok.*

A fizikai foglalkozásúak életkörülmény-életforma rétegeinek osztályozására kialakított csoportosítást (a munkaerőpiaci csoportosítást) kifejezetten a háztartások életkörülményeinek statisztikai vizsgálatára dolgoztuk ki. A hangsúly a *háztartáson,* mint vizsgálati egységen, és a *statisztikai módszeren* van.

Az első szempont hangsúlyozása azért lényeges, mert a szegmentált magyar munkaerőpiacon a férfi és női munkaerő eltérő pozíciót foglal el, még ha foglalkozásuk jellege meg is egyezik. Azonos jellegű foglalkozásokon belül a magasabb keresetű és presztízsű munkaköröket a férfiak, az alacsonyabbakat a nők foglalják el; vagyis ha a személyeket csoportosítanánk a később ismertetendő módon foglalkozásuk jellege szerint, valószínűleg inhomogén jövedelem (életkörülmény) csoportok jönnének létre. (Bár, mint erről később még szó lesz, egyik kiinduló csoportosító ismérvünk volt, hogy milyen a férfi-nő arány az adott foglalkozásokon belül.)

A második szempontot azért kell hangsúlyoznunk, mert életforma-csoportok felmérhetők szociológiai-, szociográfiai módszerekkel, (Kemény, 1972.) és kialakíthatók többváltozós matematikai statisztikai modellek segítségével (Kolosi, 1983.); az ily módon képzett absztrakt csoportok azonban nehezen értelmezhetők a mérési szinten, ezért statisztikai feldolgozásra, adatközlésre kevésbé alkalmasak. A foglalkozások piaci helyzetét csoportosítási szempontként első ízben egy társadalomstatisztikai vizsgálatban alkalmazták. (A fiatalok . . . KSH, 1971.) A piaci helyzetet a szakmára jelentkezők és férőhelyek arányával mérték.

A munkaerőpiaci csoportosítás szempontjait mi két – műfajilag elkülönülő – bázisból merítettük; az 1974-es országos munkaügyi felvétel statisztikai adataiból, és szociológiai, szociográfiai publikációk, valamint saját empirikus tapasztalatok élményanyagából. A csoportosításnak így nemcsak a forrása, de kiinduló ismérvei is két különböző megismerési módszernek a termékei: a kemény statisztikai adatoknak egyfelől, és (szak-) irodalomból, mindennapokból táplálkozó élményanyagnak másfelől.

A munkaügyi felvétel adataiból csoportképző ismérvként használtuk az egyes fizikai foglalkozásokon belül:

1. a szakmunkás–betanított munkás arányt,
2. a férfi–nő arányt,
3. a fiatalok arányát,
4. az alacsonyabb és magasabb iskolai végzettségűek arányát,
5. az alapórabért, illetőleg az átlagos keresetet,
6. a teljesített átlagos havi munkaórák számát,
7. a mellékfoglalkozással, kisipari engedéllyel rendelkezők arányát,
8. a munka nehézségi fokát, a fizikai igénybevétel mértékét és egészségkárosító következményét.

Másfelől csoportképző ismérvnek tekintettünk olyan szempontokat mint:

1. az adott foglalkozás mennyire tekinthető *tradicionális,* átörökíthető és lényeges elemeiben változatlanul átvehető, megtanulható *szakmának,* amelynek művelője nemzedékek nyomába lép, a munkafogásokkal a munka társadalmi presztízsét is „örökli",

2. a foglalkozást végzők tevékenysége, ilyen mértékben kötődik a *nagyüzemi termelési szerkezethez,*

3. mennyire igényel *helyhezkötött jelenlétet,* illetve mennyire tesz lehetővé több személlyel kommunikatív munkakapcsolatot,

4. mennyire *kötődik munkahelyhez, ágazathoz,* illetve mennyire konvertálható az állami munkaerőpiacon belül,

5. az adott foglalkozás (az azzal együttjáró szaktudás) hogyan hasznosítható a második gazdaságban (főleg a lakossági szolgáltatásban), és ezáltal milyen lehetőséget nyújt az államilag kontrollált munkaszervezet mellett a társadalmilag, illetve piacilag szabályozott munkaszervezetben való részvételre, és jövedelemből való részesedésre.

Mindezen ismérvek együttes figyelembevételével alakítottuk ki az alábbi foglalkozási csoportokat:*

Nehéz fizikai munka:

Nagy fizikai erőkifejtést igénylő, gyakran veszélyes, súlyosan egészségkárosító foglalkozások, melyek viszonylag magas munkahelyi jövedelemmel járnak együtt. Többségük munkahelyhez kötött (bánya, kohászati üzem, MÁV). A foglalkozással együttjáró szaktudás a munkaerőpiacon kevéssé konvertálható.

Hagyományos szakmunka:

Korábban többségükben kisipari szakmák voltak, gyakorlásuk nem kötődik szükségszerűen nagyüzemi munkaszervezeti formákhoz. Bár a szakmák többsége specializálódott egy meghatározott munkaterületre, a szaktudás viszonylag könnyen konvertálható rokon szakmákban (pl. asztalosok, lakatosok, nyomdászok stb.).

Ipari gépmunka:

A foglalkozás szükségszerűen nagyüzemi munkaszervezeti formák között űzhető, többnyire géphezkötött, gépek kiszolgálására alkalmas (építőipari, papíripari, vegyipari foglalkozások, esztergályosok, marósok, hegesztők stb.). A munkaerőpiacon kevéssé konvertálhatók.

Ipari szolgáltató:

Olyan típusú ipari foglalkozások, amelyek hagyományos szakmunkára hasonlítanak annyiban, hogy korábban többségükben kisipari szakmák voltak. Különböznek azonban az utóbbiaktól abban, hogy elterjedésük összefügg a technikai civilizáció tömegessé válásával (órás, műszerész, gépjárműszerelő stb.). Magas presztízsűek, ún. divatos szakmák. A szaktudás jól haszosítható a második gazdaságban a lakossági szolgáltatások terén.

Építőipari szakmunka:

Az építőipari foglalkozások között a valaha kisipari jellegű foglalkozások (kőműves, ács, villanyszerelő stb.). Kiemelt pozíciót foglalnak el a második gazdaságban.

*Az egyes csoportokhoz tartozó foglalkozások részletes felsorolását lásd az Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás c. kiadványban. (KSH, 1984.).

Egyéb építőipari munka:

Nagyüzemi technológiához kapcsolódó és más, inkább betanulást igénylő (pl. vasbetonszerelő) építőipari foglalkozások. Bár az ilyen munkaerő az állami munkaerőpiacon igen keresett (volt), jólfizetett, a szaktudás kevéssé konvertálható, és a második gazdaságban kevéssé értékesíthető.

Szállítási foglalkozások:

Tehergépkocsi, személygépkocsi-vezetők, rakodómunkások, akiket jövedelemkiegészítő lehetőségeik, továbbá munkatevékenységük mozgékony jellege, gazdag személyes kapcsolatrendszerük sorol egy csoportba.

Tercier foglalkozások:

Személyi szolgáltatásra alkalmas foglalkozások, kereskedelmi, vendéglátóipari foglalkozások, postások. Többnyire borravalós szakmák tartoznak ide.

Kisegítő foglalkozások:

A segédmunkások közül a nem kiemelten nehéz fizikai munkát végzők (takarító, portás stb.).

Hagyományos mezőgazdasági foglalkozások:

A paraszti munkavégzést továbbörökítő munkák: növénytermelők, kertészek stb. *állatgondozók.*

Új mezőgazdasági foglalkozások:

Mezőgazdasági gépen dolgozók.

Mezőgazdasági önállók

Nem mezőgazdasági önállók

A továbbiakban a fenti csoportok életkörülményeinek vázlatos elemzését kíséreljük meg, továbbá részletesebben is bemutatjuk közülük azokat, amelyek mint jellegzetes életforma-csoportok definiálhatók.

Életkörülményeik anyagi-tárgyi összetevőinek* vizsgálata alapján a tizenkét csoport (az önállókat itt nem elemezzük) meglehetősen szabályos hierarchiát mutat.

Úgy találtuk, hogy az élet anyagi feltételei minden esetben kivétel nélkül az *ipari szolgáltató foglalkozású* háztartásfők háztartásainak kedveznek. A szellemiek átlagát legjobban megközelítő körülmények között laknak. Őket követik kisebb-nagyobb lemaradással a *tercier foglalkozásúak.* A fizikai foglalkozásúak közül kiemelkedő helyzetű két csoport mellett a hierarchia másik végletén több, az átlagtól messze elmaradó körülmények között élő csoport is kirajzolódott. Az *egyéb építőipari munkát* és a *kisegítő*

*Anyagi-tárgyi összetevőként vizsgáltuk a háztartások lakásának nagyságát (szobaszámát), felszereltségét (fürdőszoba, melegvíz, korszerű fűtés), a lakáshoz való hozzájutás módját, háztartási géppel és kulturális eszközzel való ellátottságát, a telefonnal való rendelkezést, a gépkocsi- és nyaralótulajdont.

munkát végző háztartásfők háztartásainak csoportját valamelyest lemaradással követik a hagyományos paraszti munkavégzést leginkább megőrző csoportok: az *állatgondozók* és a *hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúak.* Ez a négy csoport leszakad az *új mezőgazdasági munkát végzőktől* és a többi öt, átlagos helyzetűnek mondható foglalkozási csoporttól.

A munkaerőpiaci csoportok hierarchikus sorrendje az életkörülmény átlagos mutatója szerint. (A jó minőséget kifejező életkörülménymutató csökkenő sorrendjében haladva.)

1. Ipari szolgáltató foglalkozású
   Tercier foglalkozású

2. Hagyományos szakmunkát végző
   Építőipari szakmunkát végző
   Nehéz fizikai munkát végző
   Szállításban dolgozó
   Ipari gépmunkát végző

3. Új mezőgazdasági foglalkozású

4. Kisegítő munkát végző
   Egyéb építőipari foglalkozású
   Állatgondozó
   Hagyományos mezőgazdasági foglalkozású

Az életkörülmény-mutatók ilyetén egyirányú hierarchikus elrendeződése, továbbá szoros páronkénti korrelációja arra enged következtetni, hogy az egyes foglalkozási kategóriákban a nominális különbségeken túl sikerült kifejezni valamilyen rejtett háttérváltozót, ami a csoportokat anyagi életminőségben egymás alá-fölé sorolja; ugyanakkor az egyes csoportokon belül kiegyenlített életkörülményekre utal. Kézenfekvő kérdésfeltevés volt részünkről, hogy mekkora a jövedelmek életkörülményeket alakító szerepe az új típusú foglalkozási csoportokban, amelyekben a munkaerőpiaci helyzet hívebben fejezhet ki jövedelmi különbségeket, mint a munkajelleg csoportokban. Látványos választ kaptunk a jövedelem adatok és az anyagi-tárgyi mutatók összehasonlítása során: *nemcsak eltértek az anyagi és jövedelmi arányok, de egyenesen ellentétes tendenciát mutattak.* Ott találtuk a legnagyobb jövedelmet, ahol a legrosszabb minőségű volt az anyagi ellátottság: az állatgondozóknál és a hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúaknál. Az alábbi közös vonatkozási pontból indított egymásra csúsztatott két hisztogram ezt a tendenciát fejezi ki, ahol az életkörülmények átlagos mutatóját a munkaerőpiaci csoportok egyes életkörülmény-mutatóiból képzett átlag szolgáltatja.

A mögöttes ok tehát nem a jövedelem (pontosabban nem a nyilvántartott jövedelem), hanem sokkal inkább annak megszerzési és elköltési módja; az az életmód, ahogyan a hasonló társadalmi eredetű és környezetű emberek társadalmi szituációjukat tárgyi javaikban is létrehozzák és újratermelik. Megkíséreltük ezért a munkaerőpiaci csoportokat szélesebb társadalmi viszonyrendszerükbe helyezve életforma típusokként megragadni.

1. ábra. A háztartások egy főre jutó havi átlagos jövedelme és az átlagos életkörülmény-mutató a háztartásfők foglalkozásának jellege szerinti csoportokban

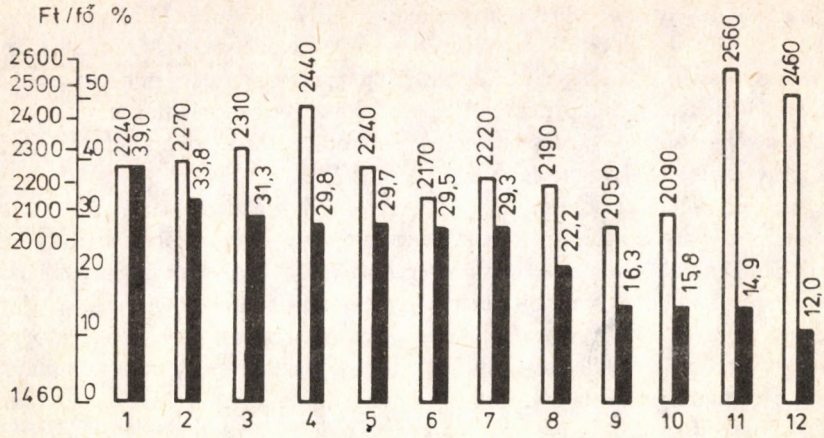

1. ipari szolgáltató munkát végző
2. tercier foglalkozású
3. hagyományos szakmunkát végző
4. építőipari szakmunkát végző
5. nehéz fizikai munkát végző
6. szállításban dolgozó
7. ipari gépmunkát végző
8. új mezőgazdasági munkát végző
9. kisegítő munkát végző
10. egyéb építőipari munkát végző
11. állatgondozó
12. hagyományos mezőgazdasági munkát végző

A legjobb életkörülmények között élő csoport az *ipari szolgáltató munkát végzők* csoportja. A többi csoporthoz képest kiemelkedően magas arányban laknak Budapesten és a nagyvárosokban. Ez mutatja a nagyobb mértékű városi származást, a nem elsőgenerációs munkáslétet, s mindazt, ami ezzel együttjár: elterjedtebb urbanizációs igényeket, magatartást. Nem sokgyerekesek, a többi csoporthoz viszonyítva kevés gyereket nevelnek. A jól felszerelt lakáshoz viszonylag magas arányban jutottak intézményes juttatással. (A város előnyei!) A házasságuk első éveit viszont gyakran töltötték albérletben. Akik nem kaptak kiutalást, azok is inkább a családjuk révén vagy vásárlással teremtettek maguknak önálló otthont; a hatalmas anyagi, fizikai, időbeli leterhelést jelentő építkezés nem jellemzi a csoportot. (Pontosabban a többieknél kevésbé jellemzi, hiszen Magyarországon általában is és főként minden fizikai rétegben a magánerős építkezés a tipikus.) (Életkörülmények . . . 1982.) És kevésbé jellemzi a kis hatékonysággal működő mezőgazdasági kistermelés is, a jövedelemkiegészítésnek ez a formája mindössze 37%-uknál jelenik meg. A paraszti léttől már több generációval korábban elszakadtak, nemcsak ők, feltehetőleg már szüleik is városokban, nagyvárosokban éltek. A városban lakás előnyei és az elterjedtebb urbanizációs igények azonban csak részben

magyarázhatják, hogy lakás- és életkörülményeik minden mutatója magasabb szinten áll a többi csoporténál, magasabb a szakmunkás átlagnál is, annak ellenére, hogy a bevallott, illetve a munkahelyükön nyilvántartott *összjövedelem* szerinti rangsorban a tizenkét csoportból az utolsók között helyezkednek el, és *egy főre jutó jövedelemben* is csak a *középtájon*. Jó életkörülményeikben szerepet játszik rendkívül kedvező munkaerőpiaci helyzetük is. Ez az a réteg ugyanis, amelynek szaktudása mind az első, mind a második gazdaságban, mind pedig saját háztartásában jól hasznosítható, a lakossági javító-szerelő tevékenységből gazdaságos tőke- és munkaráfordítással szerzett jövedelmük pedig a legkevésbé térképezhető fel.

Az elit munkás-háztartások második rétege a *tercier foglalkozásúaké*. Sok mindenben hasonlítanak az ipari szolgáltató munkát végzőkre, egy – alapvetőnek tartott – ismérvben azonban különböznek: az ipari szolgáltatók 81, a tercier foglalkozásúak csak 41 százaléka szakmunkás. A többi: betanított. Életkörülményeikben mégis az ipari szolgáltatókhoz közelítenek és megelőzik a szakmunkás többségű középső csoportokat. Akárcsak az első csoport, ők is városlakók, többségük nem elsőgenerációs munkás, de az apák között már jóval alacsonyabb a szellemiek és a szakmunkások aránya, mint az ipari szolgáltató foglalkozásúak apái között. Idősebb korcsoporthoz tartoznak, ez is indokolja háztartásaikban az alacsonyabb gyermekszámot. Városlakók lévén a fizikaiak átlagánál magasabb arányban laknak kiutalt lakásban – miután albérletben kezdtek – és kevésbé építkeznek. 44 százalékuknak van valamilyen kisgazdasága. A gazdasággal rendelkezők aránya a többi csoportban ennél jóval magasabb. Életkörülményeik és jövedelmük között ugyanaz az ellentmondás mutatkozik, mint az ipari szolgáltatók háztartásainál; ők azok, akiknek keresetét eleve úgy állapítják meg, hogy belekalkulálják a személyi szolgáltatásért a lakosságtól származó borravalót. Ezek nagyobb részét viszont feltehetően a jövedelem felvétel során nem vallják be.

A hagyományos szakmunkát és építőipari szakmunkát végzők csoportjának háztartásai egymással nagyjából megegyező arányokat mutatnak a szobaszám, a komforttényezők, a lakásfelszereltségi mutatók tekintetében, és mindent egybevetve a fizikai átlagnál valamivel magasabb szinten élnek, közvetlenül az elit szolgáltatási szakmák csoportját követik. Az építőipari szakmunkát végzők demográfiai sajátossága, az ti., hogy valamennyi foglalkozási csoport között körükben legmagasabb a 40 éven aluliak aránya (63%), minden bizonnyal annak a hatvanas évektől induló állami és döntően községi lakossági építkezési hullám megnövekedett szakemberszükségletének a következménye, amely a domináns kohorszot (30–39 éveseket) éppen pályaválasztási korban találta. Erre utal az építőipari szakmunkát végzőknek az ipari szolgáltató és tercier foglalkozásúakhoz képest relatíve magasabb falusi és kisvárosi lakóhelye. Részben ezen demográfiai jellegzetesség, részben a szakma konjunkturális jellege következtében az építőipari szakmunkások között a *legmagasabb a szakmunkás arány*, ennek ellenére valamivel alacsonyabb jövedelmi- és életkörülmény-mutatókkal rendelkeznek, mint a hagyományos szakmunkát végzők. Ennek egyik feltehető oka, hogy fiatalabbak lévén, több gyermekük van, másrészt, hogy az építőipariak körében alacsonyabb a kvalifikált (szellemi és szakmunkás) apától származók aránya. A hagyományos szakmunkát végzők magasabb kulturális eszköz-ellátottsága is urbanizáltabb értékekre utal az építőipari szakmunkát végzőkkel szemben. Mindkét szakmacsoportra jellemző lakáshoz jutási mód az *építkezés*. (Az építőipariakra már csak a szakmájuk adottságai miatt is néhány százalékponttal nagyobb arányban.)

A nehéz fizikai munkát végzők háztartásaiban másfajta életminőség mutatkozik meg. Ez következménye a nagyobb vidéki – ezen belül is alacsonyabb szerepkörű városi, illetve döntően községi – arányuknak. Ők azok – kisebb részben már azok fiai –, akik az extenzív iparosítás idején a paraszti munkát váltották fel a bányával, vagy nehéziparral. Erre utal idősebb korösszetételük, a nem szakképzett és a paraszt-apák magas aránya: az apák 44%-a mezőgazdasági foglalkozású volt. Ami a falusi lakóhellyel jár: csaknem kétharmaduknak van valamilyen kisegítő gazdasága. Építkezéssel vagy szülői örökség révén teremtik meg lakásaikat, amelyeket később korszerűsítenek: körükben legnagyobb a lakás-korszerűsítés aránya. A csoport szűkebb rétegét alkotják azok az ipari munkások, akik többnyire az új iparvárosok nagyüzemeiben dolgoznak, lakótelepein laknak. Falusi szokásaikat (gazdálkodás, építkezés) ők maguk, vagy kisebb részben már szüleik feladták, feltehetően főként a környezeti feltételek hiánya miatt. A nehéz fizikai munkát végző csoport kiugró jellegzetessége, hogy noha jól fizetett szakmákat művelnek, ami meg is mutatkozik a jövedelmi rangsorban, ennek ellenére csak a szobaszámuk jobb az átlagosnál, a többi felszereltségi mutató alapján a foglalkozási csoportok középmezőnyébe, az elit és az ipari szakmunkát végzők mögé sorolódnak. Amibe ismét belejátszik a kulturális örökség alacsonyabb igényszintje mellett a második gazdaságból való kirekesztettség.

A szállításban foglalkoztatottak csoportja nem mutat igazán karakterisztikus vonásokat. Lakóhelyét tekintve nincs domináns csoportja, az átlagnak megfelelő, nagyjából fele-fele arányban laknak falun és városon. Életkorukat tekintve is normál elosztást találunk. 58 százalékuk szakképzett (a csoport zömét a gépkocsivezetők teszik ki!). Származásukat illetően inkább mezőgazdaságiak, mint a többi eddig bemutatott csoport. Életkörülmény-mutatóik, lakásviszonyuk, jövedelmi helyzetük átlagos. Mindössze három figyelemre méltó vonásuk tapasztalható. Egyik a szakmai adottságaival magyarázható, hogy 28 százalékuknak van gépkocsija. Ez fizikaiak között a legmagasabb arány. A másik: az átlagosnál nagyobb gyerekszám. A harmadik: a kisegítő gazdaságok legmagasabb aránya a nem mezőgazdasági fizikaiak körében.

Az ipari gépmunkát végző háztartásfők csoportja heterogenitásában – a zömében szakmunkásokat tömörítő és anyagi felemelkedést lehetővé tevő csoportok és a segédmunkások közti – átmenetiségben, jellegtelen életkörülmény-mutatóiban a szállítási foglalkozásúakkal rokonítható. A csoport inhomogenitását okozza a betanított munkások nagyobb tömege, amely – ebben a csoportban – rontja a jövedelmi és életkörülmény-mutatók átlagait.

Az új mezőgazdasági foglalkozásúak új típusú falusi életformát képviselnek a mezőgazdasági foglalkozásúak rétegén belül. A hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúaktól és a segédmunkásoktól egyaránt megkülönbözteti őket fiatalabb korösszetételük. Életkörülményeiket, származásukat (magas mezőgazdasági), lakóhelyüket (falusi), kultúrájukat (alacsony kulturális felszereltség) tekintve rokon vonásokat mutatnak a segédmunkások és egyéb építőipari munkás csoporttal. Elválasztja őket azonban egyfelől a tevékenység jellege, másfelől a jövedelmezősége. Míg az előbbiek a „város vagy falu", „az ipar-építőipar alja-munkája vagy mezőgazdasági szakma" alternatívák közül a mezőgazdaságot választották, addig az utóbbiak többnyire ingázással vagy áttelepüléssel terhelték meg amúgy is kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetüket. Az új mezőgazdasági munkások viszont nagyobb mértékben gazdálkodnak, és kimutatható jövedelmük is –

döntően ennek köszönhetően – magasabb. Feltehetően mindezek felismerése vezeti a más ágazatokból történő be-, illetve visszaáramlást a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe éppen ezen új mezőgazdasági foglalkozásokba. (Juhász, 1979.)

A hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúaktól az az erőfeszítés különíti el az új szakmák képviselőit, amellyel a jövedelmüket a falusi létfeltételek hátrányainak kompenzálására fordítják: több szobás, fürdőszobás családi házra, háztartási gépekre, gépkocsira . . .

A *segédmunkásokat magába foglaló* kisegítő foglalkozási csoport és az *egyéb építőipari munkások* csoportja valamennyi életkörülmény mutatója nagy leszakadással követi az eddigi foglalkozási csoportjainkat. Az életmód korlátozottságát és a mindennapok súlyos háztartási-munka terheit jelzi a nagy falusi arány, a komfort tényezők, korszerű fűtés tömeges hiánya, a háztartások hiányos vagy részleges gépesítettsége. Ezen foglalkozási csoportok háztartásai már közel háromnegyed részben választják, illetve kénytelenek választani a mezőgazdasági termelést jövedelemkiegészítésül. A paraszti kultúra hagyományai mindenesetre erre kondicionálják őket, hiszen egyrészt – főleg a segédmunkásokat illetően – idősebb első generációs munkásokról van szó, akik még az iparosítási hullámban hagyták el a mezőgazdasági munkahelyeket, városban dolgoznak, de falun laknak, közülük sokan ingáznak. Másrészt munkaerejük értékesítési lehetőségei is korlátozottak a második gazdaságban. Számukra még mindig a legelérhetőbb jövedelem kiegészítési mód a kisegítő gazdaság. Az egyéb építőipari munkások jellegzetessége az ingázók és különösen a heti ingázók magas aránya. Ők a fekete vonat utasai és a városi munkásszállások lakói, akik a nem mezőgazdasági foglalkozású csoportok közül kiemelkedő arányban a szerepkör nélküli településekről vagy alsófokú központokból járnak el dolgozni. Otthon nagy arányban építkeznek ugyan, de kisebb és kevésbé felszerelt házakat építenek, mint a hasonló lakóhelyű új mezőgazdasági foglalkozásúak. Az összjövedelmük – jól fizetett szakmájuk révén – magas, de a nagyobb gyerekszám miatt az egy főre jutó jövedelemben lemaradnak a többi csoporttól.

A jövedelem és az anyagi javak kontrasztja – az elit szakmák negatív kópiájaként – az *állatgondozók* és a *hagyományos mezőgazdaságiak* csoportjában tűnik elő. A magas jövedelemadat egyik összetevője a jól fizetett állatgondozói szakma, a másik azonban a háztáji gazdaságok terményadataiból végzett számítás, amely kizárja a jövedelemnyilvántartás alól való kibújás lehetőségét. Ez a két foglalkozási csoport csaknem száz százalékig foglalkozik háztáji termeléssel. Igaz, hogy a szinte kizárólag falusi lakóhely nagy anyagi terheket ró ezekre a háztartásokra lakásaik komfortosítását, korszerűsítését illetően. Ez önmagában mégsem indokolná, hogy a szobaszám kivételével minden más életkörülmény-jellemzőben nagy lemaradással a foglalkozási csoportok között az *utolsó helyen szerepeljenek.* Az urbanizációs igények fáziskéséssel történő megjelenése mellett joggal gyanakodhatunk itt a tényleges jövedelem és a statisztikailag kimutatható jövedelem eltérésére. Csakhogy amíg a szellemiek és a lakossági szolgáltatásban dolgozók másodlagos jövedelemforrásai részben feltáratlanok maradnak, ezért alacsonyabb jövedelmi kategóriába kerülnek, addig a mezőgazdasági kisgazdaság nyilvánosabb, becsülhetőbb jövedelme és az önfogyasztás fölértékelése a statisztikában feljebb sorolja a mezőgazdasági foglalkozású csoportokat.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a fizikai foglalkozású háztartásfők életkörülményeit a foglalkozás kvalifikációs szintje csak korlátozott mértékben határozza meg.

Mind a szakmunkások, mind a betanított munkások, mind pedig a mezőgazdasági foglalkozásúak anyagi viszonyait olyan, a munka jellegével, a foglalkozás konvertálható voltával, ágazati rugalmasságával, munkaerőpiaci pozíciójával körülírható és a munkajellegcsoportokat keresztbe rétegző ismérvek alakítják, amelyek egyúttal ezen szakmák művelőinek társadalmi pozícióját is kijelölik. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a konkrét foglalkozás, illetve meghatározott foglalkozási csoporthoz tartozás az életkörülmények önálló, független differenciáló faktorának tekinthető. Ellenkezőleg, épp azáltal domborodik ki jelentősége, hogy olyan kemény társadalmi meghatározókat közvetít, mint a származás, a lakóhelyi különbségek, az életkor. Mindezek jól meghatározott konstellációba összeállva rendezik el az egyes foglalkozási csoportba tartozó háztartásokat a gazdasági szerkezetváltás nyerteseinek több, veszteseinek kevesebb szabadságot engedve.

1. táblázat. A háztartások jövedelem–életkörülmény mutatói a háztartásfő foglalkozásának jellege szerinti csoportokban
I.

A háztartásfő foglalkozásának jellege	Összes jövedelem (Ft)	Egy főre jutó jövedelem (Ft)	Átlagos gyerekszám	Gazdasággal rendelkező háztartások aránya	Napi ingázók aránya	Heti ingázók aránya
Szellemi foglalkozású	8 779	2768	0,93	31,6	15,7	12,5
Ipari szolgáltató munkát végző	7 043	2248	1,04	37,1	22,0	1,7
Tercier foglalkozású	6 520	2266	0,83	44,0	16,9	–
Hagyományos szakmunkát végző	7 677	2310	1,05	53,6	28,1	2,0
Építőipari szakmunkát végző	7 718	2236	1,15	54,2	35,8	4,4
Nehéz fizikai munkát végző	8 073	2441	1,07	61,9	47,9	4,1
Szállításban dolgozó	7 945	2174	1,30	75,2	32,3	5,1
Ipari gépmunkát végző	7 491	2225	1,04	53,4	32,4	3,1
Új mezőgazdasági munkát végző	8 197	2188	1,51	93,7	30,6	–
Kisegítő munkát végző	5 931	2059	0,78	62,2	26,7	3,6
Egyéb építőipari munkát végző	8 855	2091	1,34	76,4	54,7	23,6
Állatgondozó	10 279	2565	1,09	97,3	14,4	0,7
Hagyományos mezőgazdasági munkát végző	7 997	2465	0,87	94,4	15,7	–
Mezőgazdasági önálló	9 021	2817	0,29	100,0	–	1,7
Nem mezőgazdasági önálló	7 503	2650	0,73	54,4	12,6	–

1. táblázat
II.

A háztartásfő foglalkozásának jellege	3 és több szobás	Meleg-vízzel ellátott	Korszerű fűtéssel	100 háztartásra jutó			Háztartási géppel teljesen ellátott	Kulturális eszközzel jól felszerelt
				telefon	gépkocsi	nyaraló		
	lakásokban lakó háztartások aránya						háztartások aránya	
Szellemi foglalkozású	22,2	81,7	51,4	26,0	41,5	9,2	76,6	64,9
Ipari szolgáltató munkát végző	27,6	70,7	39,2	12,9	28,0	4,7	74,1	54,7
Tercier foglalkozású	27,7	58,4	27,7	9,0	22,9	6,6	68,1	50,0
Hagyományos szakmunkát végző	25,4	56,5	28,8	3,4	19,7	2,4	65,6	48,2
Építőipari szakmunkát végző	25,5	54,5	27,1	1,6	15,7	2,7	68,3	42,0
Nehéz fizikai munkát végző	25,4	51,2	23,0	2,1	22,0	0,7	67,4	46,7
Szállításban dolgozó	26,2	45,9	18,6	4,8	27,6	2,7	66,5	43,4
Ipari gépmunkát végző	20,8	50,4	26,3	3,6	18,7	2,1	65,3	47,0
Új mezőgazdasági munkát végző	21,6	28,8	5,4	–	17,1	–	43,2	22,5
Kisegítő munkát végző	13,9	28,8	13,9	0,9	5,4	0,7	41,3	25,4
Egyéb építőipari munkát végző	17,0	24,7	6,0	1,1	8,2	–	39,0	28,6
Állatgondozó	20,6	20,5	2,7	–	10,3	–	39,7	25,3
Hagyományos mezőgazdasági munkát végző	16,5	18,7	3,1	0,3	11,5	0,3	32,1	13,7
Mezőgazdasági önálló	19,0	17,2	5,2	1,7	15,5	3,4	20,7	15,5
Nem mezőgazdasági önálló	30,1	68,0	31,0	45,6	45,6	8,7	73,8	50,5

2. táblázat. A háztartások megoszlása a háztartásfő foglalkozásának jellege és az első, valamint a jelenlegi lakásukhoz jutás módja szerint

A háztartásfő foglalkozásának jellege	Az első lakás			A jelenlegi lakás nem önálló	A jelenleg önállóan lakók közül				
	önálló	nem önálló			kiutalás	csere	öröklés	építés	vásárlás
		albérlet	szülők		révén jutnak lakáshoz				
Szellemi foglalkozású	44,2	14,2	41,6	12,4	31,8	13,5	9,6	23,6	17,7
Ipari szolgáltató munkát végző	35,4	14,2	50,4	22,5	24,6	12,3	14,0	26,8	22,4
Tercier foglalkozású	44,0	16,3	39,7	15,6	23,6	8,6	14,3	29,3	24,5
Hagyományos szakmunkát végző	35,2	13,2	51,6	16,6	19,4	8,8	15,3	36,9	19,6
Építőipari szakmunkát végző	32,2	14,1	53,7	18,5	20,6	7,6	13,0	40,5	18,3
Nehéz fizikai munkát végző	28,0	10,3	61,7	11,8	16,1	8,6	16,1	44,3	14,9
Szállításban dolgozó	33,9	13,6	52,5	12,9	13,5	5,8	16,4	40,9	23,5
Ipari gépmunkát végző	34,7	12,6	52,7	17,3	22,0	8,7	19,2	30,7	19,4
Új mezőgazdasági munkát végző	33,3	5,4	61,3	8,1	7,8	1,0	13,7	52,0	25,5
Kisegítő munkát végző	40,0	10,0	50,0	10,0	15,1	8,5	20,6	28,6	27,1
Egyéb építőipari munkát végző	33,5	7,8	58,7	8,4	11,0	1,8	15,3	49,1	22,7
Állatgondozó	37,0	6,2	56,8	3,4	16,4	3,6	14,3	36,4	29,3
Hagyományos mezőgazdasági munkát végző	37,1	3,8	59,1	6,6	4,7	1,0	23,6	45,1	25,6
Mezőgazdasági önálló	48,3	–	51,7	3,4	1,8	–	42,9	25,0	30,4
Nem mezőgazdasági önálló	41,7	7,8	50,5	6,8	16,5	9,3	18,6	36,1	16,5

3. táblázat. A háztartások megoszlása a háztartásfő foglalkozásának jellege és lakóhelyük települési szerepköre szerint

A háztartásfő foglalkozásának jellege	A háztartásfő lakóhelye							
	Budapest	Agglomeráció	Kiemelt felsőfokú központ	Felsőfokú központ	Középfokú központ	Alsófokú központ	Egyéb település	Összesen
Szellemi foglalkozású	34,3	3,2	10,1	15,9	15,1	14,1	7,3	100,0
Ipari szolgáltató munkát végző	37,5	8,6	7,3	13,4	10,8	16,8	5,6	100,0
Tercier foglalkozású	30,1	2,4	7,8	9,6	15,7	24,2	10,2	100,0
Hagyományos szakmunkát végző	22,8	5,9	5,8	11,7	16,0	24,4	13,4	100,0
Építőipari szakmunkát végző	17,3	3,8	6,0	15,0	15,7	26,3	16,0	100,0
Nehéz fizikai munkát végző	12,0	5,5	7,1	9,0	21,0	25,4	20,0	100,0
Szállításban dolgozó	17,4	2,3	8,1	7,2	16,3	27,2	21,5	100,0
Ipari gépmunkát végző	22,7	6,3	5,7	12,2	16,8	19,7	16,6	100,0
Új mezőgazdasági munkát végző	–	–	0,9	0,9	7,2	50,5	40,5	100,0
Kisegítő munkát végző	13,5	3,6	8,1	8,1	18,0	29,6	19,0	100,0
Egyéb építőipari munkát végző	3,8	2,2	1,6	3,8	15,4	53,0	20,3	100,0
Állatgondozó	–	1,4	–	0,7	14,4	46,5	37,0	100,0
Hagyományos mezőgazdasági munkát végző	1,2	1,6	0,3	1,2	6,0	46,7	43,0	100,0
Mezőgazdasági önálló	1,7	–	1,7	3,4	24,1	36,2	32,9	100,0
Nem mezőgazdasági önálló	22,3	8,7	9,7	12,6	16,5	20,4	9,7	100,0

4. táblázat. A háztartások megoszlása a háztartásfő foglalkozásának jellege és korcsoportja szerint

A háztartásfő foglalkozásának jellege	–29	30–39	40–49	50–59	60–x	Összesen
	éves					
Szellemi foglalkozású	12,4	28,4	30,6	26,0	2,6	100,0
Ipari szolgáltató munkát végző	28,4	27,6	24,6	17,2	2,2	100,0
Tercier foglalkozású	17,5	19,9	24,1	38,0	0,6	100,0
Hagyományos szakmunkát végző	19,4	28,1	32,4	19,1	1,0	100,0
Építőipari szakmunkát végző	25,2	37,9	22,2	14,6	–	100,0
Nehéz fizikai munkát végző	13,1	28,6	38,6	17,6	2,1	100,0
Szállításban dolgozó	17,7	31,1	33,6	17,3	0,2	100,0
Ipari gépmunkát végző	19,4	27,6	29,1	21,9	2,1	100,0
Új mezőgazdasági munkát végző	16,2	36,9	32,4	14,4	–	100,0
Kisegítő munkát végző	9,5	15,8	25,3	34,2	15,2	100,0
Egyéb építőipari munkát végző	12,8	25,1	33,0	29,1	–	100,0
Állatgondozó	8,2	15,8	30,1	39,0	6,8	100,0
Hagyományos mezőgazdasági munkát végző	6,6	17,3	27,4	36,5	12,3	100,0
Mezőgazdasági önálló	3,4	12,1	12,1	20,7	51,7	100,0
Nem mezőgazdasági önálló	6,8	24,3	20,4	30,1	18,4	100,0

5. táblázat. A háztartások megoszlása a háztartásfő foglalkozásának jellege és képzettségi szintje szerint

A háztartásfő foglalkozásának jellege	A képzettség szintje						Összesen
	szellemi	szak-munkás	betanított m.	segéd-munkás	képzett mg. fizikai	képzetlen mg. fizikai	
Szellemi foglalkozású	100,0	–	–	–	–	–	100,0
Ipari szolgáltató munkát végző	–	81,5	18,5	–	–	–	100,0
Tercier foglalkozású	–	41,0	59,0	–	–	–	100,0
Hagyományos szakmunkát végző	–	79,1	20,9	–	–	–	100,0
Építőipari szakmunkát végző	–	88,3	11,7	–	–	–	100,0
Nehéz fizikai munkát végző	–	70,0	28,3	1,7	–	–	100,0
Szállításban dolgozó	–	57,7	24,1	18,2	–	–	100,0
Ipari gépmunkát végző	–	46,5	53,5	–	–	–	100,0
Új mezőgazdasági munkát végző	–	–	–	–	100,0	–	100,0
Kisegítő munkát végző	–	1,6	12,7	85,7	–	–	100,0
Egyéb építőipari munkát végző	–	27,4	72,6	–	–	–	100,0
Állatgondozó	–	–	–	–	99,3	0,7	100,0
Hagyományos mezőgazdasági munkát végző	–	–	–	–	85,5	14,5	100,0
Mezőgazdasági önálló	–	–	–	–	100,0	–	100,0
Nem mezőgazdasági önálló	4,9	80,6	14,6	–	–	–	100,0

6. táblázat. A háztartások megoszlása a háztartásfő foglalkozásának jellege és apja foglalkozása szerint

A háztartásfő foglalkozásának jellege	Az apa foglalkozása							Összesen
	szellemi	szak-munkás	szak-képzetlen munkás	önálló iparos, kereskedő	mezőgazd. fizikai	mezőgazd. önálló	ismeretlen	
Szellemi foglalkozású	28,0	23,1	12,4	9,6	8,4	15,3	3,2	100,0
Ipari szolgáltató munkát végző	14,7	29,7	18,6	6,5	12,5	13,4	4,7	100,0
Tercier foglalkozású	9,6	17,5	18,0	13,3	15,7	20,5	5,4	100,0
Hagyományos szakmunkát végző	7,0	21,5	23,2	8,2	14,8	21,9	3,4	100,0
Építőipari szakmunkát végző	3,8	20,6	27,7	8,1	17,6	17,1	5,1	100,0
Nehéz fizikai munkát végző	2,4	20,0	22,1	8,3	17,9	26,2	3,1	100,0
Szállításban dolgozó	5,7	15,5	19,3	3,2	23,4	28,4	4,5	100,0
Ipari gépmunkát végző	6,5	20,0	22,1	5,9	19,6	22,1	3,8	100,0
Új mezőgazdasági munkát végző	2,7	5,4	9,0	4,5	39,6	37,8	0,9	100,0
Kisegítő munkát végző	2,3	9,0	20,8	7,5	22,4	33,9	4,1	100,0
Egyéb építőipari munkát végző	2,8	3,9	22,9	5,6	34,1	26,3	4,5	100,0
Állatgondozó	0,7	2,1	8,2	2,1	37,7	47,9	1,4	100,0
Hagyományos mezőgazdasági munkát végző	1,3	2,8	8,8	2,5	25,2	57,2	2,2	100,0
Mezőgazdasági önálló	–	1,7	–	8,6	13,8	72,4	3,4	100,0
Nem mezőgazdasági önálló	7,8	12,6	13,6	23,3	12,6	29,1	1,0	100,0

Bauer T.: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ 1982/11.
Juhász P.: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. Társadalomtudományi Közlemények 1979/2.
Kemény I.: A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia 1972/1.
Kolosi T.: Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. Valóság 1980/3.
Kolosi T.: Státus és réteg. (Műhelytanulmány) Budapest, 1984. Társadalomtudományi Intézet.
Életkörülmények, lakásviszonyok. (Az 1978. évi életmód-életkörülmény felvétel alapján.) KSH 1982.
Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás. (Adatgyűjtemény az 1978. évi életmód-életkörülmény felvétel alapján. KSH 1984.)
Adatgyűjtemény a fizikai dolgozókról foglalkozásuk szerint. KSH Budapest, 1978.
A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Szerk. Galasi P. KJK 1982.
Társadalmi rétegződés Magyarországon. KSH 1966.
A fiatalok bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba. KSH 1971.

NEMES FERENC

SZOCIOLÓGIAI SZEMLÉLET A VÁLLALATI ERGONÓMIAI KUTATÁSOKBAN*

E tanulmányban a szociológia ergonómiai felhasználásának hazai vállalati gyakorlatára szeretnék kitérni, majd annak távlatairól, továbblépési lehetőségeiről szólni szem előtt tartva az iparilag fejlett országok ez irányú tevékenységét is.

A múlt évben Budapesten megrendezett ergonómiai konferencia ajánlásaiban az ergonómiát olyan komplex diszciplínaként jellemezte, amely a munka humanizálását és hatékonyságának növelését tűzte ki célul. Ez a megfogalmazás érzékelhető szemléletbeli változásra utal, nemcsak egy jóval korábbi meghatározással szemben, amely a hatékonysági tényezőt emelte ki, hanem egy későbbi, az 1967-es konferencián elhangzottakkal szemben is, amely a munka humanizálására helyezte a hangsúlyt. A budapesti konferencia részvevői dialektikusan közelítették és oldották meg a kérdésfelvetést. A két tényezőt, illetve célt nem kell, sőt nem szabad egymással ellentétbe állítani, hanem összebékítésükön kell fáradozni.

Az ergonómiával, az ergonómiai problémákkal foglalkozó, egymást kiegészítő diszciplínák köre kitágult. Hazánkban a munkapszichológia vállalati alkalmazásának kezdetét az ötvenes évek végére teszik a szakemberek. Ekkor történt először ilyen irányú kísérlet két textilipari üzemben. Magyarországon tehát – csakúgy, mint az angolszász országokban – az ergonómia művelői kezdetben a pszichológusok voltak. Ma orvosok, szociálpszichológusok, szervezési szakemberek, a műszaki tudományok művelői és nem utolsósorban szociológusok is működnek e területen.

Az ergonómia változó, mondhatnám egyre inkább kiteljesülő fejlődési iránya már önmagában megmagyarázza, miként kerültek az ergonómiai kutatások homlokterébe szervezetszociológiai, munkaszociológiai problémák. Sajátos jegyként kell utalnom arra, hogy az ergonómia hazai elterjedése nagyjából egybeesik a tudományfejlődés azon szakaszával, amelyben a rendszerszemlélet végleg elfoglalja az őt megillető helyet. Az egyes tudományágak képviselői igényt tartanak arra, hogy a szakterületükön folyó vizsgálatokat egybevessék, kiegészítsék más diszciplínák következtetéseivel. Ez a metodológiai megközelítés is segít abban, hogy megértsük a szociológia és az ergonómia kapcsolatát.

Mennyire közelítettük meg a kortárs szemléletet és milyen irányba kell továbblépnünk – olyan kérdések ezek, amelyekre tények alapján adhatunk csak helyes választ. Ezt szolgálta az a kérdőíves felmérés, amelyet a vállalatainknál működő Ergonómiai-, Munkalélektani Laboratóriumok körében végeztünk, s ami némi tanulsággal szolgálhat a közeljövőt illetően.

Az ipari tárca területén 40 ergonómiai részleg működik. Ezek mintegy feléről, számszerűen 23-ról sikerült információt begyűjtenünk. Szociológiai tevékenység 15 laboratóriumban folyik, közülük nyolc vidékiben és hét fővárosiban. Megalakulásuk óta 48 szociológiai vagy szociológiai vonatkozású témában végeztek vizsgálatot, amelyek négy csoportba sorolhatók:

– rétegvizsgálatok	17
– beilleszkedési vizsgálatok	9
– fluktuációs vizsgálatok	9
– egyetlen alkalomra szóló vizsgálatok	13

*Készült az ergonómiai szakemberek 1984. évi bajai országos találkozóján elhangzott előadás alapján.

Tehát, amint látjuk alapvetően három témakörben folytak vizsgálatok, amelyek kezdeményezője a felsőszintű (12%) és a középszintű vezetés (57%), a párt és egyéb társadalmi szervek (24%). (A válaszok hét százaléka nem értelmezhető.) Amint a válaszokból is kitűnik, a vizsgálatok zöme rendelésre készült, nem az ergonómiai részlegek kezdeményezték azokat.

A megrendelések eredetét tekintve a vállalatok két csoportba sorolhatók. Az első csoportban nincs domináns megrendelő, míg a másikban a műszaki vonal, illetve a személyzeti-munkaügy-párt-szakszervezet képviselteti magát azonos arányban.

A vizsgálatok elsősorban helyzetfelmérő jellegűek, a vezetés mélyrehatóbb tájékoztatását célozzák a már jelzett témakörökben, és általában a legsürgetőbb, a legsúlyosabb kérdésekre igyekeznek megoldást találni. Hatékonyságuk, eredményességük egyértelmű, hiszen 68 százalékban a felvetett kérdéseket konkrét intézkedések követték és mindössze 10 százalékot tesz ki az egyértelműen nemleges válaszok részaránya.

Az intézkedések következtében beállt javulás, a vizsgálatok eredményessége arról tanúskodik, hogy az ergonómiai laborok tevékenysége hasznos a vállalatvezetés számára. Fontos problémák megoldását sikerült a laborok feltáró munkájával megoldani, hasznos javaslatok születtek felméréseik nyomán. Annak okát azonban, hogy tevékenységük nem minden esetben járt sikerrel abban kell keresnünk, hogy a szociológiai vetületű problémákat a vállalatvezetés nem mindig tudta saját belső erőből megoldani, hiszen gyakran azok elsősorban külső, össztársadalmi eszközökkel orvosolhatók. E megállapítás ellenére el kell mondanom, hogy az ergonómiai részlegek fejlődési tempója a 70-es évek második felére lelassult, sőt felfedezhetők a visszaesés jegyei is. A felmérés eredményei egyértelműen jelzik, hogy a vállalatvezetés a nyilvánvaló és a közvetlen problémák vizsgálatán, vagy az eseti tájékoztatáson túl nem támaszt elvárásokat a laborokkal szemben. A laboratóriumok pedig – eltekintve az eseti próbálkozásoktól – tevékenységük javítása érdekében sem az adott intézményi keretet nem használták fel, sem pedig az időközben megszületett tudományos eredményekre nem támaszkodtak eléggé.

A megtorpanás, visszaesés egyik okára utalnak a szakember-helyzetre vonatkozó adatok. A mintában szereplő vidéki vállalatok nem alkalmaznak szakképzett szociológust. Középiskolai tanárok, műszaki főiskolát végzettek, és más egyetemi végzettségűek foglalkoznak szociológusként ergonómiával. A laboratóriumok alkalmazottai zömében pszichológusok. A budapesti vállalatoknál némileg jobb a helyzet, de távolról sem kielégítő. Még egy elgondolkodtató adat, amely egyben a megtorpanás másik okára is rámutat, nevezetesen az, hogy a szociológusként foglalkoztatottak átlagéletkora 41 év. Vagyis, a képzés elmaradt az igények mögött, e tudományágban a megfelelő utánpótlás nem biztosított. Az ergonómia mai stagnáló állapotával összefügg az is, hogy bár az egyetemi képzésben, vezetői továbbképzésben oktatjuk az ergonómiát vagy társtudományait, ez a szemlélet a vállalati stratégiából, filozófiából mégis kimarad. Az okok közé kell sorolnunk még az anyagi-tárgyi feltételek szűkös voltát vagy teljes hiányát.

Hogyan alakulnak az iparilag fejlett országokban az ez irányú tevékenységek és milyen tendenciák mutatkoznak a hazai üzem- és munkaszociológiai kutatásokban?

Az első jellegzetesség, hogy a nyugati országokban a vizsgálatok jelenségkörökre irányulnak. Teljességükben próbálják megragadni azokat, leírni kialakulásuk mechanizmusát, okait, jellegét, természetét, hatásmechanizmusát, lehetséges következményeit, a feloldás módját és eszközeit. Vegyük például a nagyon is időszerű és divatos témát a stressz-kutatást, amelynek ma már könyvtárnyi irodalma van. Két, egyidőben megjelent kutatási eredményt említek, amelyek jól kiegészítik egymást, ami a konkrét eljárások mibenlétét illeti. Az első[1] látványos adatokat közöl az alkoholizmusról, amely évi 22 milliárd dollárjába kerül az amerikai iparnak. Ennyi veszteséggel jár az alkoholizmus okozta hiányzás, alulteljesítés, döntéshozatali hibák formájában jelentkező kár.

Mi köze van az alkoholizmusnak a stressz-hatáshoz és a stressz-kutatáshoz? Az USA-ban készült felmérések szerint az átlagamerikai 40 órás munkahetét alapul véve átlagosan 60–90 órát tölt munkával, illetve munkájával kapcsolatos tevékenységgel. (Az esti, illetve munkaidő utáni otthoni és a hagyományos értelemben vett túlórát és a munkával kapcsolatos utazgatást is beleszámítva.) Az ebből adódó, az ezzel járó stresszes állapot oldója az ital, az alkohol. Egyéb veszteségforrásokat is figyelembe véve 75–90 milliárd dollár között mozog a kérdéses összeg. A stressz-állapotot előidéző okok – a kutatók szerint – a társadalmi lét szerves részét alkotják, s mint ilyent megszüntetni nem lehet. A főbb védekezési forma ellene olyan tanfolyamok szervezése, amely az egyén számára bizto-

sítja a jelenség lényegének megértését, a felismerési és leküzdési készség kialakítását, a visszajelzési formák értelmezésének elsajátítását. Egy másik kutatócsoport[2] a stressz okait, annak következményeit és a leküzdésére irányuló stratégiákat elemezve részletes és didaktikus rendszerezettségű elemzést ad.

E konkrét vizsgálat, a stressz-kutatás kapcsán módunk nyílik arra is, hogy érzékeltessük a kutatások interdiszciplináris jellegét. Jogosan kérdezhetnénk, hogy ez a köztudottan orvostudományokhoz, közelebbről a sejtbiológiához tartozó kutatási terület miként kapcsolódik a szociológiához, pontosabban milyen módon integrálja magába azt. A szakemberképzés jellegének megváltozásáról van itt szó, vagyis e jelenség vizsgálatához több szakmájú szakemberre van szükség. A szakmastruktúrában megjelenik az orvos-szociológus, a mérnök-közgazdász stb.

A harmadik jellemző vonás a humán megközelítés előtérbe kerülése, amelynek érzékeltetésére a szakszervezeti mozgalom jelenlegi helyzetéről és szerepének értelmezéséről, valamint a tőkés vállalatvezetés szemléletének változásairól szólnék. A szakszervezeti mozgalmak egyértelműen osztályharcos, a tőkés társadalmi berendezkedést elutasító jellege változóban van. Erősödnek az együttműködés hatékony formáit tudatosan kereső irányzatok, amelyek abból a meggondolásból indulnak ki, hogy a vállalati dolgozóknak közös érdekük a minél eredményesebb termelés, hiszen ez megélhetésük biztos forrása. Az eredményes termelésben való részvételt azonban feltételhez kötik, ami a munkára, a munkakörülmények javítására vonatkozik.

A vállalatvezetésben is tudatosodik, hogy az együttműködés javítása a hatékony termelésszervezés nélkülözhetetlen eszköze. Ezt felismerve participációs lehetőségeket teremt és javítja a munkafeltételeket a munkával való azonosulás erősítésének az érdekében. Ezek a törekvések általános szinten a koncenzus-filozófiákban kerültek megfogalmazásra, az alkalmazott tudományok terén pedig a megújult „human relations" irányzatokban.

Jól példázza ezt a megváltozott munkavállalói és munkáltatói magatartást az amerikai Buffaló székhelyű Graphic Controls Corporation-nél végzett kísérlet,[3] amely a munkahelyi élet minőségének felmérésére irányul. Vizsgálták a munkakörülményeket a dolgozók munkával kapcsolatos elképzeléseit és elégedettségét. Ez a felmérés kizárólag a vezetés tájékoztatását szolgálta. A két évvel később megismételt felméréskor már úgy döntöttek, hogy az eredményt a dolgozók tudomására hozzák és egyúttal visszajelzési csatornákat létesítettek. A felméréseket minden alkalommal olyan intézkedések követték, amelyeknek indítéka az együttműködési lehetőség jobb kihasználása volt.

Időközben a Times Mirror megvásárolta a céget és megváltoztatta a termelés szerkezetét, a munkaszervezést. Racionalizáló, szigorító intézkedéseket hozott a profit és a versenyképesség növelésére. A már említett felmérést újabb két év elteltével megismételték, és továbbra is biztosítottak beleszólást bizonyos operatív, de sohasem a vállalati stratégiai döntésekbe. Ide kívánkozik még az a megjegyzés is, hogy a tulajdonos változásakor egyértelműen felszínre kerültek a humán és a hatékonysági szempontok összeegyeztethetőségének korlátai.

E rövid kitekintés is jelzi, hogy hazai kutatásaink nem egy vonatkozásban hasonló irányultságúak a külföldi szakemberek témaválasztásával és a megközelítés módjával. De nézzük konkrétan merre tartanak a magyar munkaszociológiai kutatások, milyen tendenciák figyelhetők meg azok témaválasztásában és az eredmények társadalmi hasznosításában? [4]

A szervezeti folyamatok érdekközpontú megközelítése – nevezhetnénk így azokat a kutatásokat, amelyek a szervezet, mint a munkamegosztási és kooperációs viszonyok rendszerét, mint formális és informális, információs és kommunikációs, döntési rendszert, a konfliktusok terrénumát stb. vizsgálják. A vizsgálatoknak ez a köre abból indul ki, hogy a szervezeti folyamat társadalmi folyamat, amelyben a részvevők magatartása, társadalmi helyzetük által meghatározott magatartás, amit végső soron e társadalmi helyzethez kötődő érdekek, értékek és normák befolyásolnak. A vizsgálatok központi fogalma tehát az érdek, hiszen a szervezetben dolgozók eltérő társadalmi helyzetüknél fogva különböző érdekeket képviselhetnek, amelyek egyeztetése a szervezet működésének alapvető feltétele.

Megállapították többek között, hogy a szervezet strukturális felépítése nemcsak a gazdaságszervező feladatok ellátását biztosítja, hanem az egyes csoportok érdekérvényesítési lehetőségeit is meghatározza a döntéshozatali folyamatban. Rámutattak arra, hogy az egyes vezetői szinteken jelentkező, a hatáskör, a felelősség és a kötelesség között meglévő diszkrepancia mind a döntéshozatal, mind az érdekegyeztetés hatékonyságát lerontja. Az érdekviszonyok vizsgálata során felhív-

ták a figyelmet a kollektív tudati ráhatás korlátozott lehetőségeire az üzemi diszfunkciók megszüntetésében és így tovább.

Különösen fontosnak tartom, hogy ezek az elemzések rávilágítottak arra, hogy a különböző érdekek és az érvényesítésük lehetősége eltérítheti a döntéseket a közgazdasági optimumtól. Másképpen fogalmazva, az optimális döntés közgazdasági és szociológiai értelmezése között szignifikáns különbséget mutattak ki. A közreható érdekek és érvényesítésük képessége már eleve befolyásolják a döntést, amely a különböző érdekcsoportokra nézve eltérő következményekkel jár, vagyis, ami az egyik csoport számára racionális, nem szükségképpen az a másik számára is. Ez a körülmény érthetővé teszi a szervezetben kialakuló konfliktusokat és elősegítik azok feloldását.

Az elégedettség-vizsgálatok részben az üzemen kívüli társadalmi-gazdasági környezet cselekvést befolyásoló hatásait, részben pedig a dolgozó munkára vonatkozó elképzeléseit és azok kielégítésének fokát célozzák. E kutatások eredményei egyértelműen bizonyították, hogy a dolgozói csoportok, rétegek igényeinek rangsorában a kereset vitathatatlanul az első helyen áll.

Az aspiráció-vizsgálatok megállapításai közül érdemes felfigyelni arra, hogy ha a vállalatnál nem veszik figyelembe az aspirációk struktúráltságát, akkor a ki nem elégített más irányú szükségletek is anyagi/financiális csatornákon csapódnak le. (Amennyiben a munka nem ad lehetőséget szakmai fejlődésre, előrejutásra, közvetlen munkahelyi kommunikációra, jó közérzetre stb. akkor azt legalább fizessék meg, mondják a dolgozók.)

Rámutattak az elégedettség és az elkötelezettség közötti szoros összefüggésre, amennyiben az elkötelezettséget a munkával való azonosulásból vezették le és hangsúlyozták, hogy az a munkaerőstabilitás egyik fontos feltétele.

Az üzemi demokrácia (részvétel) szociológiai vizsgálatát a társadalomirányítás igényei ösztönözték. A hetvenes évek közepén a folyóiratok hasábjain lefolytatott viták és az azt követő vizsgálódások nyomán e fogalom új megvilágításba került. Az üzemi demokrácia érdekegyeztető funkciójának egyoldalú kiemelésére hajlottak mind a tudományos felfogásban, mind a politikai állásfoglalásokban. Holott ez ennél többet jelent, nevezetesen azt, hogy az üzemi demokrácia az össztársadalmi és a szervezeti cselekvési egység kimunkálásának eszköze is.

A hatékony érdekegyeztetés feltételét a szociológusok abban látják, hogy a participációs mechanizmust olyan problémák megoldása során alkalmazzák, melyek szorosan kapcsolódnak a dolgozók közvetlen, rövid távú szükségleteihez, továbbá, hogy az intézményesített fórumok (így pl. a különböző üzemi bizottságok) a dolgozói érdek érvényesítésének előnyösebb, hatékonyabb formáit nyújtsák, mint a nem intézményesítettek.

E kutatások ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy a dolgozók többsége által követett kollektív érdek nem minden esetben a gazdaságosság fokozására, hanem egyfajta elfogadható, átlagos teljesítmény biztosítására irányul. A vezetők érdeke sem minden esetben egyezik a vállalat hatékony működésével. Egyfajta kívülre orientáltság jellemző rájuk, mivelhogy létük, munkájuk megítélése, annak anyagi vonzataival együtt ma is jórészt a felügyeleti szerv véleményétől függ. Hasonló magatartás jellemző a dolgozók jelentős részére is, mert domináns anyagi szükségleteiket a szervezetek nem képesek kielégíteni.

Amikor a vállalatok jellegzetes csoportjainak érdekérvényesítési formáit és forrásait elemzik, utalnak a vezetés rendkívül erős érdekérvényesítési képességeinek gyökereire, amelyek fellelhetők a hierarchikus tekintélyviszonyokban, az információk monopolizálásában, a külső kapcsolatok támogató erejében, az üzemi demokrácia gyengeségeiben és nem utolsósorban a szakmai ismeretekben. De egyes munkáscsoportok is kerülhetnek monopolhelyzetbe részben a termelési rendszerben elfoglalt helyükből adódóan, részben pedig kivételes szaktudásuknak, munkatapasztalataiknak, valamint a munkaerőpiac sajátosságainak köszönhetően.

A hetvenes évek első felében kezdődtek el azok a kutatások is, amelyek a technikai fejlődésnek a munkaszervezetre gyakorolt hatását vizsgálták. Ezen belül azoknak a hatásoknak a felderítésére irányultak, amelyek az automatizáció térhódításával jelentkeznek az ipari termelésben. Megállapították pl. hogy az olyan munkatartalmi elemek csökkenését, illetve megszűnését mint a változatosság, érdekesség, nem lehet pusztán a gépesítettségi szint változásával magyarázni. E jellegzetes vonások változásai már az egyedi és tömeggyártás, illetve a folyamatos és a nem folyamatos gyártás vonatkozásában jelentkeznek.

Rámutattak arra is, hogy a gépi nagyipar fejlődésével általában csökken a szakképzettség iránti igény, azaz egyfajta polarizálódás következik be, a szakképzettséget érintő követelményekben (így pl. a gépbeállítókkal, karbantartókkal szemben nő, – a gépen dolgozó munkásokkal szemben csökken). Ezeket, a kvalifikációs igényekben bekövetkező változásokat érvényesíteni kell a képzési rendszer fejlesztése terén.

Az itt kiemelt kutatásokban a szociológia olyan rendszerezett ismeretekre tett szert, amelyek jól hasznosíthatók a vállalat vezetésében, s éppen ezért e témák a jövőben is megőrzik domináns szerepüket a vállalatok ergonómiai laboratóriumainak munkájában.

Ezzel egyidejűleg viszont megnő a motiváció, a szakmai szocializáció és a rétegvizsgálatok jelentősége.

Az ergonómiai laboratóriumokban folyó szociológiai tevékenység jelenlegi helyzetének bemutatása során utaltam az ilyen irányú munkát nehezítő, gátló körülményekre. Szóltam a szakember ellátottságról és nem utolsósorban érintettem a vállalati felsőszintű vezetők részéről tapasztalható csekély érdeklődést, amit véleményem szerint nem lehet a finanszírozási nehézségekkel magyarázni. Ezek a kutatások ugyanis olyan lehetőségek hordozói, amelyeknek jelentősége nem tudatosult a vállalati felsőszintű vezetőkben. Még ma is kevesen vannak meggyőződve arról, hogy a szociológiai kutatások nélkülözhetetlen ismereteket nyújtanak a szervezet mint társadalmi képződmény működésének törvényszerűségeiről, a dolgozó ember magatartását befolyásoló érdekekről, értékekről, normákról. Arról, hogy ez a megközelítési mód sok vonatkozásban teljesebbé teheti a vezetésnek a termelés emberi oldalára vonatkozó ismereteit, információit. S nem utolsósorban olyan vállalati döntések előkészítését szolgálhatják, amelyeknél nem hagyható figyelmen kívül a társadalmi elem. Mindezekből következik, hogy a vállalati szociológiai kutatások bátorítása, felkarolása nem finanszírozási probléma, hanem elsősorban korszerű vezetői szemlélet kérdése.

Az előrelépést nehezíti az is, hogy a dolgozók ez irányú igényei még nem öltöttek megfelelő intézményesített formát. Ennek okát részben az érdekérvényesítési mechanizmus és a participációs lehetőségek jelenlegi feltételeiben, az erre létrehozott intézmények jellegében, és részben az információ-áramlás kialakult gyakorlatában kell keresnünk. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanakkor azt a tényt, hogy a szakszervezetek központi vezetése az utóbbi időben fokozódó együttműködési készséget és érdeklődést mutat a munkaszociológiai kutatások iránt. Ezeket a valós tényeket kell szem előtt tartanunk a jövő fejlesztési terveinek meghatározásakor.

Az iparilag fejlett országok tapasztalatai azt mutatják, hogy előbb vagy utóbb a vállalatok mind nagyobb részének érdekévé válik az ergonómiai (munkaszociológiai stb.) tevékenység. E feladat ellátására a jelenlegi szervezetrendszer aligha alkalmas. Ésszerűen gyarapodnia kell tehát a vállalatoknál alkalmazott szakemberek, kialakított laboratóriumok számának. A gazdaságosság igénye és a szakosodás viszont önálló intézmények, szervezeti egységek létrehozását is megkövetelheti.

Az ergonómiai vizsgálódások határterületein olyan problémákkal is számolnunk kell, amelyek az ember–gép, ember–termelés viszonyt összvállalati szinten vizsgálják. Így könnyen előfordulhat, hogy ezek a problémakörök több vonatkozásban ütköznek a vállalati felsőszintű vezetés érdekeivel. Ez esetben a vizsgálatokat vagy egy külső szervnek kell kezdeményeznie, vagy egy olyan belső testületnek, mint amilyen a vállalati felügyelő bizottság, illetve tanács. Ehhez pedig ugyancsak független szakértő apparátus és kellő anyagi bázis szükséges.

IRODALOM

1. *Matteson, Michael T.–Ivanchevich, John M.:* The How, What and Why of Stress Management Training. Personnel Journal (Costa Mesa) 1982/10 p. 768–784.
2. *Saller, Heather R.–Schlacter, John–Edwards, Mark R.:* Stress: Causes, Consewuences and Coping Strategies. Personnel (New York) 1982/2 p. 35–48.
3. *Lawler, Edward E.–Mirvis, Philip H.:* How Graphic Controls Assesses the Human Side of the Corporation. Management Review (New York) 1981/10 p. 54–63.
4. A munkaszociológiai kutatások fejlődési jellegzetességei és a továbbképzés lehetőségei. Összeállította: Csuhaj V. Imre. Kézirat. 1983. 36 o.

KISSNÉ NOVÁK ÉVA

AZ EGYÜTTÉLÉS ALTERNATÍVÁI AZ NSZK-BAN

A társadalom legfontosabb elsődleges kiscsoportja a család, amely változásaival, problémáival és eredményeivel a társadalom minőségi változásának egyik fontos mutatója. Századunkban egy sor fontos gazdasági változás ment végbe, amelyek közvetlenül vagy közvetve a családot is érintették. Közismert, hogy az ipari társadalmak kialakulása egyfelől az életfeltételek jelentékeny (alapvetően pozitív) változását idézte elő, másfelől viszont a családi funkciók leépüléséhez, a gyermekszám radikális csökkenéséhez vezetett.[1] A nők tömeges munkába állása például megteremtette a nemek közötti egyenjogúság objektív alapjait, de ugyanakkor hozzájárult a családi funkciók megváltozásához, a funkciókon belüli hangsúly eltolódásához.[2]

Európában általánosnak mondható az a tendencia, hogy az utóbbi néhány évtizedben végbement gazdasági, társadalmi és politikai változások egyfelől előidézték a család válságát, másfelől pedig megerősítették a család erényeit és hibáit, lehetőségeit és korlátait. Ennek nyomán számos országban megjelentek a csoportos együttélés egyéb alternatívái: a kommunák, a házasság nélküli együttélés különböző formái és a lakóközösségek. A továbbiakban a nyugat-német lakóközösségek néhány eredményét és problémáját szeretnénk áttekinteni, néhány általánosítható tapasztalatra összpontosítva.

I. *Wohngemeinschaft – lakóközösség*

Szeretnénk előrebocsátani, hogy bár a kifejezés tükörfordítása a német megfelelőnek, mégsem találjuk szerencsésnek. A lakóközösség hazai viszonyaink között általában az egy házban együttélő embereket jelenti. Ráadásul a fogalomhoz olyan nem szerencsés reminiszenciák is tapadnak, amelyek a néhai rossz emlékű társbérletekből származnak. Az életközösség kifejezés tartalmilag közelebb áll az eredeti fogalomhoz, ennek viszont jogilag olyan körülhatárolt jelentése van nálunk, ami lényegesen eltér az általunk keresett fogalomtól Így, jobb híján, megmaradunk a lakóközösség kifejezés mellett és megkíséreljük ezt tartalmilag pontosan körülhatárolni.

Bár a témának nem jelentéktelen irodalma van, a fogalom pontos definíciójával egyik sem kísérletezett. Segítséget a fogalom meghatározásához a kiscsoport kutatás nyújt.[3] Lakóközösségnek tekintjük azt az egy lakásban (házban) élő kis csoportot, amelyet bizonyos érdekközösség, interakció, struktúra (beleértve a szerepet is), a közös normák és csoporttudat jellemez. Vizsgáljuk meg a definíció egyes elemeit!

1. *Érdekközösség*

1.1. A lakóközösségek létrejöttében kezdetektől fogva az egyik legfontosabb motiváció az anyagi érdekeltség. Az általában magas bérleti díjak egy-egy fiatal számára (a lakóközösségek általában fiatalokból állnak) súlyos megterhelést jelentenek. Egy csoport számára nem egyszerűen a fizetési terhek csökkennek, de ugyanazért az összegért, vagy esetleg kevesebbért kellemesebb környezetben is lakhat. Pl. az egyik megkérdezett lakóközösség egy nagyon szép kertes házat bérel. A házban hat szoba van, öt lakószoba (a közösség minden tagjának egy) és egy hatalmas közös használatú szoba, valamint nagy konyha, amely a közös étkezések színhelye is egyben. Összehasonlításként tesszük hozzá, hogy egy 1 vagy 2 szobás lakás bérleti díja helytől függően 200–600 DM. Természetesen nemcsak a bérleti díj, hanem az egyéb költségek is megoszlanak, ill. csökkennek a lakóközösség esetében. Ahol azonban csupán az anyagi érdekek az egyetlen összetartó erő, az természetesen nem tekinthető lakóközösségnek, legfeljebb együttlakásnak. A lakóközösségek esetében az érdekközösség nem merül ki az anyagi érdekközösség fogalmával.

1.2. A másik fontos motiváció az eredeti környezettel – általában a családdal való elégedetlenség, a változásnak, a változtatásnak az igénye egyik oldalról, ugyanakkor egy közösséghez tartozásnak, egyfajta egyénileg is értelmezhető szabadságnak a vágya a másik oldalról. Ez a kétféle igény szerencsésen találkozik a lakóközösségek nem tradicionális érdekközösségében. Nagyon fontos

e vonatkozásban a lakóközösség kompenzációs funkciója. Ez sokban hasonlít a család kompenzációs funkciójához, itt azonban mégis más értelmet nyer, tekintve, hogy a közösséget a tagok választják.

1.3. A lakóközösség új és jobb esélyeket nyújt az önmegvalósításra, és ez újabb fontos motívum az érdekek rendszerében. A csoportban új kollektív magatartási módokat lehet tanulni, melyek egyúttal az önmegvalósításhoz is közelebb visznek. Lényeges e vonatkozásban az igény egy új nyitottságra, a környezettel való fesztelenség, természetesség és spontaneitás helyreállítására, a reprezentatív fogyasztásról való lemondásra.[4] Ezeknek az igényeknek és törekvéseknek a megvalósítása, ill. megvalósulása egyáltalán nem egyszerű és nem problémátlan folyamat. Sok függ a csoport összetételétől, a tagok rugalmasságától, az érdekek megfelelő összehangoltságától. De még ütközések esetén is tanulni lehet konfliktus-tűrőképességet, illetve készséget, módszert a konfliktusok megoldására. Ezek olyan adottságok, készségek, amelyeket csak közösségben lehet megtanulni, megszerezni.

1.4. Még egy fontos területe van az érdekközösségnek: a gyermeknevelés. Bizonyára meglepőnek találják – számomra is az volt –, hogy amíg a család, amelynek szerepköréhez hagyományosan hozzátartozik a gyermeknevelés, és amely sok idevonatkozó tapasztalattal rendelkezik, nagyon sokszor nem megfelelően látja el ezt a feladatot, addig a lakóközösség éppen ezen a területen ér el egészen egyérfelmű sikereket. A témával foglalkozó valamennyi szerző egységesen pozitív álláspontot foglal el e tekintetben.[5] Az egyik vizsgálat adatai szerint[6] a lakóközösség motívumai között a gyermeknevelés általában a hatodik helyet, szülők esetében az 1–3 helyet foglalja el. A lakóközösség a szülők számára segítséget, bizonyos mértékű tehermentesítést jelent, és általában egyfajta kontrollt is a gyermeknevelésben. A feladatok – és kis mértékben a felelősség – megoszlása a szülők pszichikai-szociális terhelését tekintve egyértelműen pozitív. A gyermektelen csoporttagok számára a gyermeknevelésben való részvétel egy új tevékenységi területet jelent, egy újabb lehetőséget egyéniségük fejlesztésére, egy eddig ismeretlen szerep tanulására. Addig, amíg a saját gyermek utáni vágy kielégíthetővé válik, igen fontos közbülső állomása a szülővé válásra való érzelmi felkészülésnek. Hasonló jellegű viszony megfigyelhető természetesen a családban élő felnőtt gyerekek és a rokonságban található kisebbek között is, ez azonban pusztán a különélésből adódóan is általában felszínesebb. Mielőtt az a kép alakulna ki, hogy a lakóközösségekben a gyermek eszköz, amelyen különféle szerepeket lehet kipróbálni, szeretném hangsúlyozni, hogy a gyermek fejlődése szempontjából is kedvező a lakóközösség. Ha a nevelési feladatokban fokozatosan vonják be a többi csoporttagot, akkor a többféle magatartási minta a gyermek számára is kedvező hatású, és csak ritkán vezet a szülők és más csoporttagok közötti rivalizáláshoz. Különösen jó hatású, ha a csoport saját szocializációját eredményezheti.[7]

2. *Interakció*

Az interakciók a lakóközösségben részben a tagok személyes belső szükségleteiből, részben az együttélésből fakadó közös feladatokból adódnak. Az interakciók színhelyét általában a közös helyiségek képezik, időpontját részben (elsősorban) a közös tevékenységek (közös munka, közös étkezés stb.) határozzák meg. Az interakciók sűrűsége függ a csoport összetételétől, a tagok igényétől, a tagok közötti viszonytól, a lakóközösség anyagi-pszichikai stabilitásától, a csoport jellegétől stb. Fontosnak érezzük azt a hangsúlyeltolódást, amely a családhoz viszonyítva itt megfigyelhető. A családi interakciók központja általában az anya. Itt az NSZK-ban különösen fontos szerep jut a háziasszony-anyáknak, akik a családi interakciók szinte kizárólagos központjai.[8] Ezzel szemben a lakóközösségben nincsenek az interakcióknak eleve, a struktúrából adódó központi figurái. Ebből következően az interakciós háló egyenletesebb.

3. *Struktúra*

Talán legszembetűnőbb különbség a család és a lakóközösségek között a *struktúrát* tekintve figyelhető meg. A család kialakult, hagyományos struktúrájával szemben a lakóközösségben az együttélés többféle típusa létezik. Míg a családban jól artikulált-kényszerítő módon és szinte teljes életre adott – szerepek vannak, addig a lakóközösségben nincs előre megírt koreográfia, „Aki itt a

közös élethez csatlakozik, az olyan kritériumoktól függ, melyek nem eleve megformáltak, hanem egyénileg kell kialakulniuk. Ezek: szimpátia, közös beállítottság, hasonló elvárások, készség a szűkebb interakcióra, hasonlóságok az életszituációban, praktikus megfontolások."[9] Ellentétben a tradicionális család rokonsági kapcsolataival, itt nem adottak előre sem a résztvevő személyek, sem a pozíciók, sem a személyek, ill. pozíciók közötti összefüggések. Mind a szerepek, mind a pozíciók, mind az egyes viszonyok a közös megbeszélések, ill. a csoport fejlődése során alakulnak ki. Ez a nagyfokú rugalmasság nemcsak pozitív lehetőségeket hordoz. Azt is eredményezi, hogy egy-egy csoporttag kiválásakor, vagy új tag belépése esetén újra kell értelmezni a szerepeket és feladatokat, s ez számos konfliktus forrása.

4. *Közös normarendszer*

E tekintetben is nagyon nehéz megfogalmazni néhány általános vonást a leegyszerűsítés veszélye nélkül. A normarendszer kiterjedési köre (az élet mely területeit érinti), minősége és hatékonysága jelentős mértékben függ a lakóközösség típusától, az együttélés időtartamától, a csoport egyéniségétől, vagyis attól, hogy a közösség mennyire közösség valójában. Minél lazább a közösséget összetartó kötelék, annál kisebb területre vonatkozik a normarendszer, annál inkább lehet számolni a normától való eltéréssel. A csoporttagok nagyobb mértékű integrációja a csoportba általában átfogóbb normarendszer betartására ösztönöz. A közös normák kialakítása és betartása általában nem jelent különösebb kényszert, mivel a lakóközösségek azonos, vagy hasonló felfogású, gondolkodásukban, magatartásukban közös sajátosságokat mutató emberek önkéntes egyesüléseként jönnek létre.

5. *Csoporttudat*

A témával foglalkozó irodalom ezt a kérdést egyáltalán nem, vagy csak érintőlegesen vizsgálja. A lakóközösségek csoporttudata egyfajta „ghetto-tudat", amely többnyire ellenséges köztudattal szemben védekező mechanizmusként alakult ki. A közvélemény meglehetősen sommásan ítéli meg a lakóközösségeket, olyan extremitásként kezeli őket, amely szemben áll a „normális családdal". Ez a felfogás különösen lakáskereséskor hátrányos, mivel a tulajdonosok többsége nem hajlandó lakóközösségnek bérbe adni a tulajdonát képező lakást vagy házat.[10] De még tudományos munkában is találkoztunk olyan felfogással, mely a lakóközösséget a promiszkuitás egyik formájának tekintette.[11] A lakóközösségek egy igen kicsiny része vagy valóban olyan volt, amilyennek a közvélemény látta őket, vagy legalábbis „igyekezett" hasonulni hozzá, és szándékosan törekedett a környezet megbotránkoztatására. A nagyobb hányad azonban határozottan pozitív irányban tér el a közvéleményben élő képtől. Tudatosan törekszenek sajátos életformájuk megőrzésére, fejlesztésére. Egy részük határozott politikai elképzelésekkel, célokkal rendelkezik. Magam is részt vettem egy olyan vitán, ahol a lakóközösség a legutóbbi tartományi választások eredményeit értékelte ki. Ez a közösség részt vett – igen tevékenyen – pl. egy nicaraguai szolidaritási est szervezésében. Ismertem olyan lakócsoportot, amelyeknek tagjai közösen vettek részt minden fontos politikai demonstráción. A két szélsőség – polgárpukkasztás és a tudatos politikai aktivitás – között természetesen számos árnyalata létezik a lakóközösségeknek. A túlnyomó többség maga is átmeneti formának tekinti ezt az életmódot, tudatosan megadott időre tervezi. Általában tisztában vannak ennek az életformának az előnyeivel, s ezeket igyekeznek ki is használni.

II. *A lakóközösség demográfiai és szociális összetétele*

Egészen pontos adatok nincsenek erre vonatkozóan, csak megbízható becslések. Ezek szerint a lakóközösségben élők száma 4–500 000 fő, azaz az NSZK lakosságának mintegy 0,8%-a.[12] A tagok életkora 17–25 év között van, az átlagérték 25 év. (A nemek részvétele nagyjából egyenlő.)[13]

Egy másik vizsgálat, melyet Ny-Berlinben végeztek, 20 és 40 évet találta a két szélső értéknek, még a lakóközösségben élők 54%-a 26–30 év közötti volt. A megvizsgált személyek 55%-a egyetemi

hallgató, ill. egyéb tanulmányokat folytat, 29%a nevelés, az oktatás területén dolgozik, ill. valamilyen e területekkel összefüggő hivatást folytat, 16% egyéb foglalkozási ágba tartozik.[14]

Az ún. Petersen-Wohngemeinschaft-nak 7 felnőtt és 4 gyermek tagja van. A felnőttek 23–35 év, a gyerekek 3–8 év közöttiek. A felnőttek foglalkozása: 1 grafikus, 1 könyvkereskedő, 1 középiskolai tanár, 2 reklámasszisztens és két egyetemi hallgató.[15] Általában megállapítható, hogy a lakóközösségi tagok túlnyomórészt a középosztályból kerülnek ki. Nagyobb részük felsőfokú végzettséggel rendelkezik, vagy éppen ennek a megszerzésére törekszik. Kisebb számban él közöttük alkalmazott, hivatalnok, munkás. Ebből adódóan földrajzi elhelyezkedésük is körülírható: általában a nagy egyetemi városok környékén (Berlin, Köln, Frankfurt, Hamburg, Brema stb.) található a legtöbb lakóközösség.

Az egyes lakóközösségek nemek szerinti összetétele változó. Vannak női és férfi lakóközösségek, melyek teljesen egyneműek. Vannak olyan csoportok, melyek párokból épülnek fel. Létezik továbbá a két típus keveréke, amelyben párok és független személyek élnek együtt. Az általunk is felkeresett lakóközösségek között volt olyan például, ahol a házaspár egy gyermekkel, egy évek óta együttélő pár, egy elvált asszony egy gyermekkel és két egyedülálló nő élt egy közösségben.

Az egyes csoportokon belül a tagok száma is különböző. A szakirodalom 3–12 közötti taglétszámú csoportokról tesz említést, de hallottunk ennél nagyobb lakóközösségekről is. Mind a témával foglalkozó szerzők, mind a tagok többsége azon a véleményen van, hogy az ideális taglétszám 4–6 fő. Nagyobb csoport esetén – a később tárgyalandó – szervezési feladatok túl bonyolulttá válnak. A tagok kiválasztása igen fontos feladat. Egy alakuló lakóközösség magját rendszerint egy kisebb baráti csoport, szakmai közösség alkotja, akik ugyanabból a szubkultúrából kerülnek ki. Egy-egy hiányzó tag kiválasztása (ha még nem teljes a létszám, vagy ha valaki kiköltözött és helyére keresnek új tagot) az egész közösség feladata, s rendszerint hosszas „káderezés" előzi meg.[16] Alaposan kikérdezik a jelentkezőt céljairól, elképzeléseiről, eddigi tapasztalatairól stb. Ezt a gondos kiválasztást úgy tekinthetjük, mint törekvést egy objektív értékkonszenzusra, ill. egy emociális-kognitív stabilitásra.

III. *Feladatok és szerepek a lakóközösségen belül*

3.1. Munkamegosztás

A lakóközösségben élő tagok száma és a csoport kísérleti jellege, nem kialakult volta, a munkamegosztásnak többféle formáját teszi lehetővé. A munkamegosztásnak a csoporton belül három altípusa létezik: minden tag az ő sajátos kompetenciális területéhez tartozó feladatot kap; az egyes munkákat változó csoportokban végzik; minden feladatot közösen végeznek. A valóságban egyik típus sem érvényesül teljesen tisztán, általában ezek sajátos keveredése figyelhető meg. Nézzünk egy példát! A Rüdiger Pohl által leírt lakóközösség 6 felnőtt és 6 gyermek tagból áll. A háztartási feladatokat 12 személyre igen pontosan meg kell szervezni. Minden héten 4 személy (2 felnőtt, 2 gyermek) végzi a konyhában a teendőket: tervez, bevásárol, főz, terít, tálal, mosogat. Hasonló módon osztják meg a ház tisztántartásával kapcsolatos feladatokat is. A saját szobáját mindenki maga tartja rendben. Az anyagi kérdéseket véletlenül, de nagyon szerencsés módon a lakóközösségben élő két számítástechnikai szakember (egy komputerspecialista és egy számviteli alkalmazott) tartja kézben.[17] Az általunk már korábban említett liblari lakóközösség kezdettől fogva szilárd terv alapján osztja meg a csoporton belüli feladatokat. Közös feladat a bevásárlás, főzés, mosogatás, és a közös helyiségek takarítása. Hó elején közösen mennek bevásárolni, így a napi „ügyeletesnek" egyszerűbb a bevásárlás. Itt mindennap más főz, a takarítás heti váltásban történik. A gyerekek koruk miatt – 1–2 évesek természetesen nem vesznek még részt a munkamegosztásban.

Nem állítható, hogy a csoporton belül a munkamegosztás teljesen problémamentes. Már csak azért sem, mert a különböző tagoknak olykor igen különböző az elképzelése a rendről és a tisztaságról, arról, hogy meghatározott munkákat éppen mikor kell végezni, és ez számos konfliktus forrása. Ha jó a légkör a csoportban, ezzel is kevesebb a gond. A csoporton belüli munkamegosztásban létezik egy tendencia, amely feltétlenül figyelmet érdemel: felbomlott vagy felbomlóban van a nemek közötti tradicionális munkamegosztás. Itt nincsenek hagyományos női, ill. férfi munkák,

csak elvégzendő feladatok. Azok a lakóközösségek állnak még leginkább közel a hagyományos szerepelképzelésekhez, amelyek párokból épülnek fel. A teljesen egynemű vagy vegyes csoportokon belül az emancipáció lényegesen előrehaladottabb állapotot tükröz, mint a társadalmi összkép. Úgy véljük, ezek a csoporttagok a későbbiek folyamán, a családalapítás után is megőrzik ezt a nagyobb-fajta rugalmasságot, és ez a folyamatában mindenképpen kedvező változást eredményez. Vannak a lakóközösségen belül olyan kísérletek, amelyek a teljes szabályozatlanság elvét valósítják meg, s a munkamegosztásban is a spontaneitásra és az egyéni felelősségre appellálnak. Ez a próbálkozás nem mondható teljesen sikertelennek, de az esetek többségében nem funkcionál jól, ezért sokkal gyakoribb a fenti szabályozási mód.

3.2.A pénzügyi terhek megosztása

Ez olyan fontos kérdés, amellyel minden lakóközösségnek szembe kell néznie. E tekintetben is különböző megoldások találhatók, a skála igen széles. Mindenki egyénileg fedezi kiadásait állásponttól, a teljes jövedelemnek a közös kasszába történő befizetéséig, sokféle árnyalat található. A téma egyik legismertebb kutatója Gudrun Cyprian vizsgálatot végzett erre vonatkozólag, és a következő eredményt kapta: a leggyakoribb módszer az, hogy a csoport minden egyes tagja befizeti a közös kasszába jövedelme egy részét, s ebből fedezik a kiadásokat (bérleti díjat, fenntartási költséget, a háztartás kiadásait stb.). A befizetendő összeg nagysága a kiadásoktól függ. Néhány csoport – ebben a vizsgálatban 20% – a költségeket az igények, illetve a használt, felhasznált javak arányában osztja el. Pl. akinek a szobája nagyobb, vagy gyermekkel lakik, vagy jóval többet eszik stb., az többet fizet. A közös gazdálkodás irányába tett előrelépésnek tekinthető az a szabályozás, ahol a költségeket paritásos alapon osztják meg, pl. a gyermekek költségeit közösen fedezik, azaz a gyermektelenek ugyanannyit fizetnek, mint a gyermekesek. Az ilyen csoportok aránya a vizsgálatban kb. 40%. A megkérdezett lakóközösségek egy részben a költségeket a jövedelem arányában osztják meg, ezek száma kb. 20%. Egy erősen nivelláló törekvés is található a lakóközösségek mintegy 15%-ban. Itt vagy közösen dolgoznak meg a pénzért, vagy egymástól függetlenül a megszerzett teljes jövedelmet befizetik egy közös kasszába, és vagy mindenki egyenlő zsebpénzt kap, vagy a személyes kívánságokat a csoport megbeszélése alapján közvetlenül fizetik. Jogosnak érezzük ezek után G. Cyprian megállapítását: „Összességében a német lakóközösségekben a pénzügyek kollektivizálása csodálatosan nagy: a lakóközösségeknek csupán egy negyede, amely gyermekkel él, szabályozza a pénzügyeit túlnyomóan individualista szempontból, a többség olyan megoldás (eljárás) mellett döntött, amely a közösségi- és csoportorientáltságot világosan mutatja."[18]

Figyelemre méltó továbbá, hogy azokban a közösségekben, ahol a közös gazdálkodás révén a jövedelmi különbségek kiegyenlítődnek – közvélemény várakozásával ellentétben – elégedettebbek a csoport funkcionálásával, és a klíma is szignifikánsan jobb. Hasonló módon nem okoznak különösebb problémát a tulajdonosi viszonyok a csoporton belül. A többség esetében a saját szoba jelenti a privát szféra határát, melyet általában tiszteletben tartanak. A berendezés a saját szobában magántulajdon, ellentétben a közös helyiségek tárgyaival, melyek köztulajdont képeznek. Akad természetesen ezen a területen is eltérés, sőt a másik véglet is előfordul. Ilyenről számol be osztrák területről Haider Ernst: „Nem lehetett tudni, hogy az ember melyik ágyban fog aludni, ha hazamegy, ez egyesek számára vidám és kalandos volt, mások számára inkább terhes. Az egyik rész minden helyiség közös és erősen funkcionális használatát szorgalmazta, azaz legyen hálóterem, munkaszoba, kommunikációs szoba stb. A másik frakció azon az álláspontón volt, hogy legyen egy központi helyiség, és emellett mindenkinek saját szobája. A probléma végül mindkét forma egymásmellett létezésével oldódott meg: azok akik saját szobát és ágyat akartak, megkapták (2 személy), a többiek (4 személy) a maradék részt közösen használták."[19]

IV. *A lakóközösségek kapcsolatai*

4.1. Kapcsolatok a lakóközösségen belül

Kétségtelenül ez képezi a lakóközösségek leginkább neuralgikus pontját. Az euforikus állapot, amely a családból vagy kényelmetlenné vált kapcsolatból való megszabadulás és egyúttal egy új közösségre találás következtében létrejön, gyakran olyan túlzó elvárások forrása, amelynek a lakóközösség nem tud megfelelni. A kapcsolatok minősége, mennyisége és intenzitása teljes mértékben a lakóközösség tagjainak tulajdonságaitól, igényeitől, képességeitől és készségeitől függ. Fontos még e tekintetben az is, hogy a csoport tagjai életük mely fázisában vannak: dolgozók vagy még tanulók, pályaválasztás előtt állók, partnerkeresés, vagy a partnerválasztás esetleg a családalapítás stádiumánál tartanak. Mindenképpen ki kell alakítani egy konszenzust, amely részben közös megbeszélések, részben az együttélés folyamata révén jön létre. Ehhez feltétlenül szükséges bizonyos fokú tolerancia, az egyes tagok rugalmassága, változásra való készsége. Éppen ez a vonatkozás – véleményünk szerint – az, ami igen fontos az egyes tagok szocializációjában. Gyakran nem alkot a lakóközösség az élet minden területén egységes közösséget. Pl. egy szakmailag egységes csoport, hasonló érdeklődéssel, szakmailag hasonló kötelezettségekkel e vonatkozásban egy egység. Ugyanakkor a szimpátia rendszert tekintve már igen differenciált lehet a kép, vagy hasonló módon adott kérdésekben kialakulhat egy nemek szerinti szolidaritás. Ily módon meghatározott vonatkozásokban a lakóközösségen belül is kialakul(hat) egyedüllét, egy diád (kéttagú csoport) vagy a csoporton belül egy kisebb csoport („Subgruppe"). Viszonylag egyszerűbb a helyzet egy egynemű lakócsoportban, ahol a közös érdekek és érdeklődés megteremt(het) egyfajta egységet. Természetesen ezen belül is létrejöhet a fent említett differenciálódás. Ha a csoport életében nincsenek látható konfliktusok, az még nem feltétlenül pozitív, mint ahogy nem egyértelműen negatív az sem, ha a közösségen belül különféle ütközések vannak. A problématlanság lehet tartalmi üresség, a represszivitás jele, míg a konfliktusok mögött olykor nagyfokú meg- és feloldási készség figyelhető meg. A csoportnak magának kell megszenvednie-kialakítania egyfajta konzisztenciát, amely ráadásul egy tag kiválása vagy új tag belépése esetén újra felborulhat. Ez korántsem egyszerű szocializálási folyamat, amely a tagok nagyfokú aktivitását követeli meg, további tartalmakkal bővül, ha a lakóközösség nem egynemű. Mindenekelőtt felvetődik az egyenjogúság s a tradicionális női, ill. férfi szerep kérdése. Erről egy vonatkozásban a munkamegosztásnál már szóltunk. A párokból álló lakócsoportok esetében a pároknak tisztázniuk kell saját pár-identitásukat. Legalább olyan mértékben, vagy még inkább érvényes ez azokra a párokra, akik egyedülálló tagok csoportjában élnek. Tudni, érezni kell azt az emocionális, kommukatív bázist, amelyre kapcsolatuk felépül. A csoport tagjai mindenképpen egyfajta kívánt vagy nemkívánt kontrollt jelentenek. Nem ritka, hogy egy már megromlott kapcsolatot kívánnak a csoport kontrollja, terápiája segítségével megújítani[20] vagy fordítva, a csoport tagjai éppen a sikeres pártól igyekeznek megtanulni a helyes kapcsolatmintát. Igen gyakori, hogy az egyedüllét elől keresnek a csoportban menedéket (ez esetleg párokra is igaz), ebben az esetben sokkal intenzívebb a csoporton belül a kapcsolat, sokkal gyakoribb az interakció, feltéve, ha ez a csoport más tagjainak igényeivel is találkozik. A lakóközösség mindenképpen olyan életforma, amelyben a kollektivitásnak lényegesen nagyobb szerep jut, mint pl. a hagyományos családban. Az együttélésnek ez a módja sokkal több lehetőséget nyújt a kapcsolatok kialakítására, és a kapcsolatok maguk is többsíkúak. Ez a többrétű kapcsolat olykor nemcsak lehetőség, hanem egyfajta „kényszer" is. Általában megvan a lakócsoporton belül mindenkinek a saját territoriuma, ahová visszavonulhat, ha egyedül kíván lenni, de az együttélés objektív tényéből adódóan itt sokkal inkább elmosódik a privát szféra és a szociális környezet közötti határvonal, mint a család esetében. A privát szféra s a tágabb társadalmi környezet között mintegy közbülső közvetítő kör a csoport-nyilvánosság (Gruppen-Öffentlichkeit). Ez általában nemcsak a kapcsolatok észlelését, kontrollját jelenti, hanem aktív részvételt, beleszólást a kapcsolatok formálásába. A probléma bonyolultságának áttekinthetőségét, úgy véljük, elősegíti az alábbi csoportosítás, ill. ábrázolás.

A már említett Meyer-Ehlers, Haussknecht, Rughöft vizsgálat[21] úgy találta, hogy a lakócsoporton belül 4 alapformája különböztethető meg a kapcsolatoknak: barátság; munkakapcsolat (ez szakmai közösséget, érdeklődési közösséget jelent itt); házaspári vagy rokonsági kapcsolatot; intimkapcsolat (ide sorolták a hivatalosan nem házas, de együttélő párokat). Számszerű összegezéssel a

következő eredményt kapták; baráti kapcsolat 192%-ban található, azaz 1,92 baráti kapcsolat jut minden személyre. Munkakapcsolat 84%, azaz 0,84 baráti kapcsolat jut minden személyre; Rokonsági és házassági kötelék 65%, azaz 0,65 rokonsági és házassági kapcsolat jut minden személyre.[22] Intim kapcsolat 28%, azaz 0,28 intim kapcsolat fordul elő fejenként.

A megvizsgált 20 lakóközösségből bemutatunk néhány kapcsolatrendszert szemléltetésképpen:

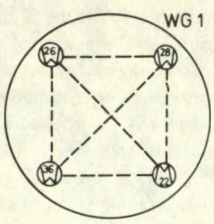

4 egyedülálló személy
6
0
0
0
6

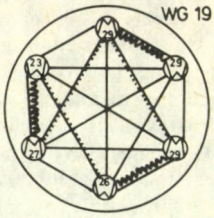

3 leánytestvér férjeikkel
0
15
3
3
21

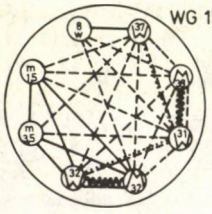

1 házaspár 2 gyermekkel
1 anya 1 gyermekkel
1 pár
17
7
3
2
29

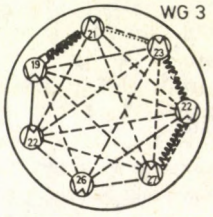

1 házaspár
5 egyedülálló személy
19
1
1
3
24

Jelmagyarázat:
barátság
rokonság ill. házasság
munkakapcsolat
intimkapcsolat
W = nő
M = férfi
w = leány
m = fiú
a betükbe írt számok az életkort jelölik

A valóság – mint mindig – ez esetben is sokkal színesebb és sokrétűbb annál, hogy valamennyi fontos lehetőséget, ill. esetet számba vegyünk! Egy fontos kérdésről azonban még szólni kell, nevezetesen a szexualitás kérdéséről lakóközösségen belül.

Nem ritka az a vélemény, amely szerint a lakóközösség egyet jelent a szabályozatlan szexualitással. Akadnak akik úgy vélik, hogy a lakóközösség egyfajta partnerközvetítő intézmény. Ezek a vélemények feltehetőleg múltjából erednek, abból az időből, amikor még sokkal hangsúlyosabb volt ennek az életformának mindenféle tradícióval (házassággal, családdal, elfogadott szexuális normákkal stb.) való szembenállása. Ma ez már olyan előítéletnek tekinthető, amely távolról sem fedi a

valóságot. Ezt a megállapítást alátámasztják G. Cyprian empirikus vizsgálatának anyagai. Eszerint a vizsgálatba került összes lakóközösségi tag 22,6%-a egyedülálló személy tartós partner nélkül; 12,7% -nak állandó partnere van lakóközösségen kívül; 32,5%-uk együttélő pár gyermek nélkül egy lakócsoporton belül; 6,4%-uk egy szülő gyermekkel; 25,8%-uk házaspár gyermekkel ugyanazon lakócsoporton belül.[23]

4.2. Kapcsolatok a lakóközösségen kívül

A fenti adatok már előrevetítették azt a megállapítást, hogy a lakócsoport kapcsolatai természetesen nem korlátozódnak a csoportra. A kifelé irányuló kapcsolatok lehetnek baráti, rokonsági (ritkábban házassági), intim- és munkakapcsolatok. Ezeknek az intenzitása nagyrészt attól függ, hogy az egyének ilyen irányú szükségletei milyen mértékben elégíthetők ki a csoporton belül. Ha szabad így fogalmazni, hány szabad vegyértéke marad az egyénnek. Ez elsősorban barátsági és intim kapcsolatokra vonatkozik. A kapcsolatok másik két formája részben objektíve meghatározott. Említést érdemlő tény, hogy meglehetősen alárendelt szerepet játszik külső kapcsolatokban a rokonság.[24] Úgy véljük ez nem csupán a tradicionális családi kötelékek elutasítását, hanem a lakóközösségnek mint kapcsolatnak s életformának az életképességét bizonyítja. Ez egy igen lényeges különbség a fiatal családokhoz viszonyítva, amelyeknek az életében igen fontos szerepet játszik a rokonság.[25] Ezt a kapcsolathiányt, ami a családdal szemben mutatkozik, nyilvánvalóan a lakócsoport pótolja.

A külső kapcsolatok rendszerével összefüggésben még egy figyelemreméltó jelenségre hívja fel a figyelmet G. Cyprian: „Az egyes lakóközösségek között elképesztően csekély kapcsolat van. Minden második csoportnak csak sporadikus kapcsolatai vannak, vagy egyáltalán nincsenek más csoportokkal."[26]

V. A lakóközösségek típusai

A tipizálásnak többféle alapja kínálkozik. Egy formális tipizálás alapja lehet pl. a tagok száma, kora, vagy – ez talán már kevésbé formális – a réteghez tartozás. Ehelyett mi egy másfajta felosztást kísérelünk meg: a csoporton belül fellelhető domináns érdekek alapján. Ehhez hasonló felosztással találkozhatunk Dieter Korczak már idézett művében. Az általunk használt tipizálás több ponton támaszkodik Korczak munkáira,[27] tekintve azonban, hogy ő nemcsak lakóközösségekre, hanem a kommunákra is érvényes tipizálást állít fel, a kategóriák megnevezése részben, a használt tartalom pedig teljesen különbözik.

5.1. A pragmatista lakókollektíva

Ebbe a típusba soroljuk azokat a csoportokat, melyek létrejöttében, ill. fennmaradásában valamely anyagi-gazdasági előny, ill. érdek döntő szerepet játszott, ill. játszik. Ez természetesen nem zárja ki az egyéb motiváció lehetőségét. Ide tartozik például az egyetemi hallgatókból létrejött lakócsoportok egy része.

5.2. Az alternatív lakókollektíva

Ebbe a típusba azok a közösségek tartoznak, melyek motivációi között a legfontosabb egy sajátos életforma kialakítása, a közösségi keretek között való önmegvalósítás. Bár a tagok számára az útkeresés, a helyes módszerek megtalálása korántsem problémamentes és számos ütközés forrása, mégis úgy véljük, hogy ez az egyik legsikeresebb formája a lakóközösségeknek.

5.3. A kifelé aktív lakóközösség

Azokat a közösségeket soroljuk ide, amelyek motivációs rendszerében a külső környezet megváltoztatása mint cél foglalja el az első helyet. Ezek a csoportok általában politikai aktivitást fejtenek ki: különféle társadalmi változásokért küzdenek. E tekintetben figyelemreméltó, hogy a lakóközösségek első átütő jelentkezése az 1968-as diákmegmozdulások idejére tevődik, amikor lakókollektívák

alkották a diákmozgalmak egyik bázisát. Napjainkban tevékeny résztvevői pl. a békemozgalomnak, vagy a környezetvédelemért folytatott harcnak. A „házfoglalás" mint jelenség[28] pl. ezzel a közösségi formával kapcsolható össze.

5.4. A terapista lakóközösség

Ez a típus tulajdonképpen az 1. csoport egy variánsának is tekinthető, mivel itt is egy praktikus cél a legfőbb motiváció. Ez azonban nem gazdasági természetű. Ezek a csoportok valamilyen közös problémát, nehézséget kívánnak együtt leküzdeni, pl. leszokni a kábítószerről, valamilyen pszichikai nyomástól megszabadulni, vagy börtönbüntetés után visszatalálni a társadalomba. Nincsenek (hozzáférhető) adatok arra vonatkozóan, hogy milyen arányban találhatók ezek a lakóközösségek, és arról sem, hogy mennyire eredményesek. Létezésükről azonban tudunk, mert egy részükkel szakemberek (ún. társadalmi gondozók) foglalkoznak. A terápia igen sokféle lehet, ezekkel kompetencia hiánya miatt nem foglalkozunk. Csupán egy ún. terápiát említünk meg: a vallást. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a terapista lakóközösségek egyik alcsoportja a vallásos lakókollektíva. E tekintetben főként a különféle szektáknak van szerepe, amelyek ügyesen egyesítik a különböző tudományos vagy annak látszó elméleteket a misztikával. Ezeknek a hatása jelenleg az NSZK-ban nem lebecsülendő.[29]

VI. *A lakóközösségek problémái és perspektívái*

Megkíséreltük összefoglalni a lakóközösségek fejlődésében megfigyelhető főbb tendenciákat, eredményeket. A konkrét tények elemzésében implicit módon már megfogalmazódott ennek az életformának néhány fontos problémája. Itt – most – véleményünk szerint – a legfontosabb gondra, feladatra szeretnénk rámutatni. A lakóközösségnek igen sok egyensúlyi problémát kell megoldania.[30] Meg kell találnia a helyes viszonyt az interperszonális kapcsolatok és a szociális távolság, a csoportélet és ennek individuális megformálása között. Lehetőséget kell adnia arra, hogy az egyes tagok a csoportkohézión belül megtalálják és megteremtsék saját személyes, szociális és emocionális területiumukat. Meg kell találnia a helyes arányt az individuális zártság (körülhatároltság) és a szükséges környezeti nyitottság között. Egyesítenie kell a bizonyos mértékű szabályozottságot a belső rugalmassággal, a normatív cselekvést a spontaneitással. A csoportélet szervezetében és tartalmában tekintetbe kell vegye mind a felnőttek, mind a gyerekek igényeit. És eközben meg kell küzdenie, de legalábbis számolnia kell bizonyos mértékű fluktuációval, amely a tanulmányok befejezése, munkavállalás, munkahelyváltoztatás, családi állapot változása vagy egyéb okok következtében jön létre.

A felsorolás feltehetőleg nem teljes, de ennyiből is jól látható, hogy a lakóközösségeknek legalább annyi problémával kell megküzdeniük, mint a családnak, amely felett már többször is megkongatták a vészharangot. Ennek ellenére a határozott véleményünk, hogy a lakóközösség, mint életforma virulens, s fontos szerepe van a szocializációs folyamatban. Ez éppen az az életforma, ahol nem az institucionalizáláson, hanem a személyes tanulási folyamaton van a hangsúly. „A kollektívák más életformáktól éppen a dinamikus fejlődés lehetősége és a folyamatosan növekvő tapasztalatok révén különböznek. A korábbi »mélyhűtött« tapasztalatok ismét felengednek és újak épülnek rá. A lakóközösségek kevésbé hangsúlyozzák a stabilitást, ehelyett a súlypontot az azonosság kialakítására („Identitutsausbildung") helyezik rá.[31]

Igen gyakran használjuk az utóbbi időben az önmegvalósítás kifejezést. Nos, úgy véljük, az önmegvalósítás folyamatában a lakóközösség szinte pótolhatatlan szerepet játszik. A saját célok, elképzelések, vélemények kialakítása a legfontosabb kérdésekben a családban gyakran a család ellenére jön létre (már csak a nemzedéki különbségek miatt is). A lakóközösség viszont mint szabadon választott, egyenrangú tagokból álló csoport igen fontos katalizáló szerepet tölt(het) be. Némely vonatkozásban különösen szerencsésnek találjuk azokat a nagyon is heterogén összetételű lakócsoportokat, ahol igen különböző réteghez tartozó, és különböző foglalkozású egyének élnek együtt.[32] Ez módot ad különféle élethelyzetek, tapasztalatok, ismeretek kicserélésére. Sajnos, ezeknek a száma egyelőre alacsony. Úgy véljük, általában is jó lenne, ha a lakóközösség nem csupán egy szubkultúra sajátossága maradna, hanem szélesebb mozgalommá válna, a tagok a lakosság más rétegeiből is verbuválódnának.

A lakóközösségek komoly esélyekkel rendelkeznek a jövőre nézve. E tekintetben még azok a szerzők is egyetértenek, akik egyébként inkább az árnyoldalait látják a lakóközösségeknek.[33] Van olyan vélemény, amely a lakóközösséget olyan új családi formának tekinti, amely nem vérségi alapon jön létre.[34] Ennek ellentmond az a felfogás, amely a nukleáris család alternatívájának tekinti a lakóközösséget, olyan formának, amelyben nagyon hangsúlyos az innovációs jelleg, s amely a család mint együttélési forma revízióját jelenti.[35] Ez utóbbi véleménnyel magunk is egyetértünk. Fontosnak érezzük ugyanakkor egy másik, ettől eltérő momentum hangsúlyozását.

A lakócsoport – legalábbis a mai formája – a benne élők többsége számára nem végérvényes megoldás. A többség számára olyan életforma, amelynek korbeli határai vannak, még ha ezek nem is túl merevek. Egy bizonyos koron felül a lakóközösségi tagok általában maguk is önálló családot alapítanak, s ennek a külső feltételeit is megteremtik. De természetesen magukkal-magukban viszik mindazt – és éppen ezt érezzük igen fontosnak –, amit a lakóközösségben mint életformában tapasztaltak, megtanultak, és ez talán átsegíti őket bizonyos nehézségeken. Megítélésünk szerint a lakóközösség egyfajta híd-funkciót is betölt. Átmenetet képez a családban gyermekként élő egyén boldog (vagy boldogtalan) felelőtlensége és aközött a felelősség között amelyet a család vállalása, fenntartása jelent. E kétfajta családi egzisztencia között alkot mintegy hidat a lakóközösség, és tölt be igen fontos szocializálási funkciót.

JEGYZETEK

[1] Lásd erről többek között: *René König:* Die Familie der Gegenwart. Beck, München 1974.; Frauen in Familie, Beruf und Gesellschaft. Statistisches Bundesamt 1983.

[2] Lásd pl.: *Ilona Ostner:* Beruf und Hausarbeit. Die Arbeit der Frau in unserer Gesellschaft. Campus, Frankfurt/New York 1978.; *H. Sas Judit:* Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Akadémiai K., Bp. 1976.

[3] *H. D. Schneider:* Kleingruppenforschung. Stuttgart 1975.

[4] Lásd erről: *D. Baacke:* Kritische Stichwörte zum Programm „Neue Sensibilität". In: *F. W. Menne* (Hrg.): Neue Sensibilität. Alternative Lebensmöglichkeiten. Darmstadt und Neuwied 1974.

[5] Pl. *Haider Ernst:* Alltag in Wohngemeinschaften. In: Österreichische Zeitschrift für Soziologie 1980/2–3. Vagy: *Johannes Feil:* Wohngruppe, Kommune, Grossfamilie. Hamburg 1972.

[6] *Gudrun Cyprian:* Alternativformen zu Ehe und Familie. In: *Volker Eid, László Vaskovics:* Wandel der Familie. – Zukunft der Familie. Mainz 1982.

[7] *Rüdiger Pohl:* Frust und Freude eines WG-lers. In: *J. A. Schülein* (Hrg.): Alltagsprobleme und perspektiven von Wohngemeinschaften. Giessen 1980.

[8] Két megjegyzés ehhez a problémához: 1. A háziasszonyok száma igen magas. A kereső korú nők mintegy fele áll munkaviszonyban 33,3%-tól 71%-ig korosztályoktól függő mértékben. Az adatot közli: Frauen in Familie, Beruf und Gesellschaft. Statistisches Bundesamt 1983. 2. A háziasszony-anyák maguk is terhesnek érzik ezt a központ szerepet. Lásd erről pl.: *Harald Ulze:* Frauenzeitschrift und Frauenrolle. Berlin 1977.; *Dr. Mechthild Brothun:* Bedeutung der Berufstätigkeit von Frauen – Konfliktmanagement in komplexen Rollenkonfiguration. Westdeutscher Verlag, 1977.

[9] *Gudrun Cyprian:* Alternativformen zu Ehe und Familie. In: *Volker Eid, László Vaskovics:* Wandel der Familie-Zukunft der Familie. Mainz 1982. 161.

[10] *Brigitte Zaubek, Günter Burkart:* Ein Gespräch über Zimmersuche und andere Fragen, die damit zusammenhängen. In: *J. A. Schülein:* Alltagsprobleme und Perspektiven von Wonhgemeinschaften. Giessen 1980.

[11] *Hans-Christoph Kürn:* Familiensoziologie. München 1980. 28.

[12] Lásd: *J. A. Schülein* i. m. 14.

[13] *Dieter Korczak:* Wohnkollektive. Erscheinungsformen und Stabilität eines Familientypus. Köln 1978. 144.

[14] *G. Meyer-Ehlers:* Kollektive Wohnformen. Wiesbaden, Berlin, 1973. 31.

[15] *P. Petersen* (Hrg.): Wohngemeinschaft oder Grossfamilie. Wuppertal 1972.

[16] Lásd az interjúkat *Dieter Korczak:* i. m. 330–383.

[17] *Rüdiger Pohl:* Furst und Freude eines WG-lers. In: *J. A. Schülein* (Hrg.): Alltagsprobleme und Perspektiven von Wohngemeinschaften. Giessen 1980. 62–63.

[18] *Gudrun Cyprian:* i. m. 171.

[19] *Haider Ernst:* i. m. 50.

[20] Vö,: Bericht der Wohngemeinschaft aus Posemuckel. In: *J. A. Schülein:* i. m. 33–52.

[21] *Meyer-Ehlers, Haussknecht, Rughöft:* Kollektive Wohnformen. Wiesbaden, Berlin 1973. 36–40.

[22] Meg kell jegyezni, hogy ez a viszonylag magas szám abból adódik, hogy a vizsgálatba került lakócsoportokban a gyerekeken kívül testvérek is éltek.

[23] Vö. *G. Cyprian:* Sozialization in Wohngemeinschaften. In: Sozialization und Kommunikation Bd. 8. Stuttgart 1978.

[24] *G. Cyprian:* Alternativformen zu Ehe und Familie. In: *Volker Eid, László Vaskovics:* i. m. 165.

[25] *Richard Fauser:* Zur Isolationproblematik von Familien. Deutsches Jugendinstitut. 1982. 103–104.

[26] *G. Cyprian:* Alternativformen zu Ehe und Familie. In: *Volker Eid, László Vaskovics:* i. m. 165.

[27] Vö. *Dr. Korczak:* i. m. 125–126.

[28] Lásd erről pl.: *Michael Grüttner:* Wem die Stadt gehört. Hamburg 1974.

[29] Vö. pl. *Jörg Andrees Elten:* Ganz entspannt im Hier und Jetzt. Hamburg 1979.

[30] Vö. *G. Cyprian:* i. m.

[31] *D. Korczak:* Neue Formen des Zusammenlebens. Frankfurt am Main 1979. 117.

[32] Lásd erről *Meyer-Ehlers, Haussknecht, Rughöft:* i. m. Interjúk.

[33] Pl. *Helmut Kentler:* Haben Wohngruppen eine Chance? In: *Meinrad Perrez* (Hrg.): Krise der Kleinfamilie? Bern, Stuttgart, Wien.

[34] *W. Reich:* Die sexuelle Revolution. Zu charakterlichen Selbststeuerung des Menschen. Die Sexualität im Kulturkampf. Köln 1936, 1966.

[35] *Jörg Fengler:* Ist das Wohnkollektiv eine Alternatíve zur Kernfamilie? In: Gruppendynamik 1978. Heft l. 101.

HERMENEUTIKA ÉS POZITIVIZMUS. III. RÉSZ

Összeállította: Bertalan László

(G. H. von Wright: Explanation and Understanding. (Magyarázat és megértés) c. könyvének IV. fejezete. Ithaca, N. Y. 1971.)

Magyarázat a történettudományban és a társadalomtudományokban

1. A cselekvés teleologikus magyarázatát rendszerint bizonyos viselkedési adatok intencionális *megértése* előzi meg.

Az effajta megértési aktusoknak különböző „szintjeit" vagy „fokozatait" különböztethetjük meg. Például: látom, hogy az utcán nagy embertömegek mozognak ugyanabba az irányba, egyszerre kiabálnak bizonyos dolgokat, néhányan zászlókat lengetnek stb. *Mi* történik itt? A látvány „összetevőit" sikerült már korábban intencionalisztikusan megértenem. Az emberek „maguktól" mozognak, s nem forgószél vagy szökőár sodorja őket magával. Kiabálnak – s ez nem ugyanazt jelenti, mint ha azt mondanám, hogy bizonyos hangok hagyják el a szájukat. A megfigyelt „egész" azonban még nem világos számomra. Tüntetésről van szó? Vagy talán egy népünnepély, vagy valamilyen vallási körmenet tanúja vagyok?

Azt hiszem, ezeket a kérdéseket nem válaszolhatjuk meg oly módon, hogy teleologikusan megmagyarázzuk a tömeg individuális tagjainak (intencionalisztikusan megértett) viselkedését. Egy tüntetés célját valamiképpen „kihámozhatjuk" az individuális résztvevők céljaiból. Nehezen tudnám azonban megmondani, hogy ez pontosan hogyan is történik. Egy népünnepély vagy egy vallási körmenet nem nagyon kapcsolódik össze – ha egyáltalán összekapcsolódik – meghatározott célokkal. Néhányan esetleg azért vesznek részt az ünnepélyen, mert szórakozni akarnak. Jelenlétüknek tehát ez a tény a magyarázata. Ha azonban tudjuk, hogy a szóban forgó egyének – és más résztvevők – milyen céllal csatlakoztak a tömeghez, akkor ez még mindig nem jelenti azt, hogy tudnánk: a szemünk előtt zajló esemény valóban népünnepély. (Az sem segítene rajtunk, ha kiderülne, hogy a kérdéses egyének egy népünnepélyhez kívántak csatlakozni, hiszen nincsenek független kritériumaink annak eldöntésére, hogy mi számít népünnepélynek, és mi nem.)

A „Mi történik itt?" kérdést nem válaszolhatjuk meg az individuális résztvevők cselekvésének teleologikus magyarázata révén. Ehhez egy új, másodfokú megértési aktusra van szükség. Mint mondottuk: abból a tényből, hogy valakinek szándékában áll megnyomni az előtte lévő gombot, nem következik, hogy testével meghatározott *mozdulatokat* (vagy különböző, lehetséges mozdulatok közül egy meghatározott mozdulatot) tesz. Az említett tényből csupán annyi következik, hogy a mozdulat a gomb megnyomására irányul majd. Hasonlóképpen: abból a tényből, hogy a tömeg az utcán tüntet, logikailag nem következik, hogy a tüntetés résztvevői meghatározott individuális cselekvéseket (vagy különböző, lehetséges cselekvések közül egyetlen meghatározott cselekvést) fognak végrehajtani. Az említett tényből csupán annyi következik, hogy a résztvevők – cselekvésük révén – tüntetni szándékoznak, vagy pedig szándékuk megvalósításában valami megzavarta őket (pl. a rendőrség tüzet nyitott a tömegre, amely most szétoszlik). Az individuális és a kollektív cselekvés közti analógiát sokkal részletesebben is ki lehetne dolgozni.

Ennél is magasabbra hághatunk azonban az effajta – jelentés-megragadó – értelmezési aktusok hierarchikus lépcső- vagy létrafokain. Tüntetésekre, lázadásokra, sztrájkokra, terrorista akciókra stb. került sor. Vajon a kialakult helyzetet „polgárháborúnak" vagy „forradalomnak" kell-e neveznünk? A kérdést nem válaszolhatjuk meg sem meghatározott kritériumok szerinti klasszifikáció, sem pedig egy terminus használati szabályaira vonatkozó, önkényes döntés révén. A válaszhoz az események jelentésének megértésére, értelmezésére van szükség.

A szóban forgó értelmezési tevékenységet *explikatív* tevékenységnek nevezhetjük. A történészek és társadalomtudósok által nyújtott „magyarázatok" jó része a történet- és társadalomtudományi kutatások nyersanyagának effajta értelmezéséből áll.

Úgy gondolom azonban, hogy nagyobb világosságot teremtünk, ha az értelmezést és a megértést megkülönböztetjük a magyarázattól. Az értelmezés eredményeképpen a *„Mi* ez? " kérdésre kapunk választ. A szó szűkebb és szigorúbb értelmében csak akkor próbálunk magyarázatot adni az eseményekre vagy a tényekre, ha azt kérdezzük: *miért* került sor a tüntetésre, vagy: mi volt az „oka" a forradalomnak.

Úgy tűnik továbbá, hogy a két említett tevékenység jellegzetes kölcsönhatásban áll egymással, s egyik a másikat támogatja. Ez újabb ok arra, hogy szétválasszuk őket egy metodológiai vizsgálódás során. Gyakran az elemzés egyik szintjén megfogalmazott magyarázat egyengeti az utat a tények magasabb szinten történő újraértelmezése előtt. Ez ismét csak hasonlóságot mutat az individuális cselekvés esetével. Annak a cselekedetnek a teleologikus magyarázata, amelyet valaki egy gomb megnyomása révén hajtott végre, azt eredményezheti, hogy a szóban forgó tettet más terminusok segítségével írjuk le: például úgy, hogy azt mondjuk: a cselekvő csengetni akart, föl akarta hívni magára az emberek figyelmét, vagy azt akarta, hogy engedjék be a házba. „A gomb megnyomása révén *x* dolgot tette." Azt, amit a cselekvő tett, ezután már az *x* kategóriába tartozó cselekedetnek tekintjük. Ugyanígy a kollektív cselekvés esetében. Ha például alaposabban megismerjük az okokat, akkor kiderülhet, hogy az, amit korábban vallási reformmozgalomnak tartottunk, „lényegében" nem volt más, mint földreformot célzó osztályharc. A tényeknek ez az újraértelmezése új lendületet adhat a magyarázatnak. A vallási reformtörekvések okainak elemzése elvezethet bennünket, mondjuk, a termelési módszerek megváltozásából fakadó társadalmi egyenlőtlenségek eredetének vizsgálatához.

Minden új értelmezési aktus új fogalom alá sorolja be a rendelkezésre álló tényeket. A tények bizonyos értelemben egy olyan új „minőségre" tesznek szert, amellyel korábban nem rendelkeztek. Ez a konceptuális folyamat, úgy vélem, *kapcsolatban* áll azzal a folyamattal, amelyet a hegeliánus és a marxista filozófiában a „mennyiség minőségbe való" átcsapásának neveznek,[1] s azokkal az elképzelésekkel is, amelyeket különféle filozófusok az „emergenciára" („emergens tulajdonságokra") vonatkozóan fejtettek ki.

Magyarázatra csak akkor kerülhet sor, ha a magyarázat tárgyát – az *explanandumot* – sikerült leírni. Minden leírás azt közli velünk, hogy valami „micsoda". Ha azokat az aktusokat, amelyek révén fogalmilag megragadjuk egy-egy dolog mibenlétét, „megértésnek" hívjuk, akkor a megértés mindennemű – oksági vagy teleologikus – magyarázat előfeltétele. Ez triviális. De egy dolog mibenlétének megértését – abban az értelemben, hogy valami *milyen* – nem szabad összekeverni azzal a megértéssel, amely arra ad választ, hogy valaminek mi az *értelme,* vagy mit *jelent.* Az első az oksági, a második a teleologikus magyarázatok jellegzetes előfeltétele. Így tehát félrevezető, ha azt mondjuk, hogy a megértés-magyarázat szembeállítás a tudományos érthetőség két típusának különbségét jelöli. Annyit azonban nyugodtan állíthatunk, hogy a szóban forgó típusokba tartozó objektumok intencionális vagy nem intencionális jellege a megértés és a magyarázat két típusának különbségét jelöli.

2. Vajon van-e létjogosultsága a (valódi) oksági magyarázatnak a történettudományban (és a társadalomtudományokban)? A válasz az, hogy minden bizonnyal van. Az effajta magyarázatok helyzete azonban meglehetősen különös a szóban forgó tudományokban, s ezek a magyarázatok itt alárendelt szerepet játszanak más magyarázattípusokkal szemben.[2]

Kényelmesebb lesz, ha külön-külön vesszük szemügyre az oksági magyarázat korábban megkülönböztetett két főtípusát, vagyis az elégséges feltételek és a szükséges feltételek terminusaiban megfogalmazott magyarázatokat. Az első típusba tartozó magyarázatok a *„Miért volt szükségszerű?"*, a második típusba tartozó magyarázatok pedig a *„Hogyan volt lehetséges?"* sematikus formájú kérdésekre adnak választ.

Egy régésznek sikerül kiásnia egy ókori város romjait. Rájön arra, hogy a várost *x* időpont körül valamilyen csapás érte, és lényegében megsemmisült. Mi volt a pusztulás oka? Földrengés, árvíz vagy ellenséges hódítás? Effajta problémák esetében a fizikai világ bizonyos eseményeinek *oksági* magyarázatáról van szó: hidak összeomlását, falak leomlását, szobrok ledőlését stb. kell megmagyarázni. Az a tény, hogy a javasolt *explanansok* egyike (ellenséges hódítás) bizonyos viselkedés-

formák intencionalisztikus értelmezését előfeltételezi, nem teszi „okságilag tisztátlanná" a magyarázatot. Az érvelés magyarázó ereje szempontjából ugyanis lényegtelen az előbbi értelmezés. Ha azt mondjuk, hogy a várost emberek rombolták le, akkor ez csak annyit jelent, hogy a város pusztulását emberi cselekvésből fakadó események idézték elő. A város pusztulását ezek az események okozták, függetlenül attól, hogy meghatározott cselekvések eredményét kell-e látnunk bennük vagy sem.

Érdemes közelebbről is szemügyre vennünk, hogy milyen jelentősége lehet a történetírás számára az effajta magyarázatoknak. A város eltűnése történetileg több szempontból is jelentős lehet; például azért, mert ez a tény meghatározott módon befolyásolta a szomszédos városok vagy királyságok kulturális, gazdasági és politikai fejlődését. A szóban forgó „hatások" nyomon követése önmagában is érdekes lehet. Hasonlóképpen érdekes lehet az is, ha a kérdéses időszak más följegyzett tényeit sikerül visszavezetnünk a vizsgált város lerombolásában rejlő okokra. A város pusztulásának *miért*-je, a pusztulás tényleges oka, úgy tűnik, rendszerint sokkal kevésbé érdekli a történészt. Előfordulhat, hogy teljesen közömbös számára, vajon az ok szerepét egy árvíz, vagy pedig egy földrengés játszotta-e. Az a tény, hogy a várost emberek, s nem természeti erők pusztították el, nem mint olyan, azaz: nem a házak stb. összeomlásának *okaként* érdekli a történészt. A szóban forgó tény elsősorban azért érdekes, mert elemzése elvezethet az erőszakos támadás indokainak (nem Hume-féle „okainak") vizsgálatához. A vizsgálat eredményei viszont jobban megvilágíthatják a városnak és támadóinak a korszak életében játszott szerepét.

Általánosítva és némileg leegyszerűsítve a dolgokat, a következőképpen foglalhatjuk össze az elmondottakat: az elégséges feltételek föltárására irányuló oksági magyarázatok *közvetlenül* nem jelentősek a történettudomány és a társadalomkutatás szempontjából.[3] (Nem tekintem történetírásnak a világegyetem, a Föld vagy az emberi faj fejlődésének „természettörténetét".) Az említett magyarázatok azonban két módon is szert tehetnek közvetett jelentőségre. Először úgy, hogy a magyarázatban szereplő *explanandumok* hatást gyakorolnak későbbi társadalmi eseményekre, másodszor pedig úgy, hogy az *explanansok* „okai" korábbi emberi cselekvésekben és társadalmi feltételekben rejlenek. A tulajdonképpeni oksági magyarázat szerepe gyakran abban áll, hogy *explanansának* nem Hume-féle okait összekapcsolja *explanandumának* nem Hume-féle okozataival. Ha például kiderülne, hogy a vizsgált várost a szomszédos város lakói irigységből vagy bosszúból rombolták le, a város pusztulása viszont gazdasági hanyatlást vont maga után az egész régió számára, akkor ez azt jelentené, hogy sikerült kapcsolatot teremtenünk *két város versengése* és a régió *gazdasági életében bekövetkezett változások* között. A történészt *effajta* kapcsolatok érdeklik. A következő sematikus ábrával szemléltethetjük az elmondottakat:

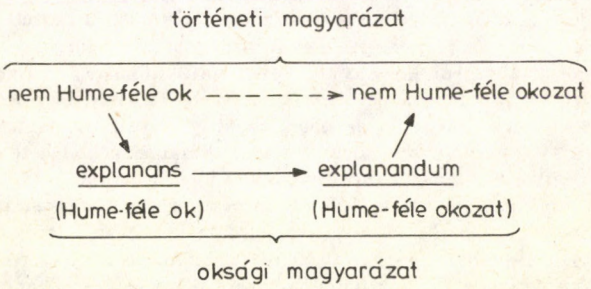

Ettől némileg eltérő szerepet játszanak a *„Hogyan volt lehetséges?"* típusú magyarázatok a történettudományban és a társadalomkutatásban.

Egy régésznek az ásatások során sikerül feltárnia egy ókori várost, s lenyűgözik azok az óriási kövek, amelyeket az egykori lakók a városfalak építéséhez használtak fel. Hogyan szállították vajon ezeket a kőtömböket, s hogyan kerültek helyükre a falban? A régész válaszában azokra a technikai felszerelésekre vagy képességekre utalna, amelyeket a kérdéses városlakók – föltehetően vagy biztosan – magukénak mondhattak. Ezek a felszerelések vagy képességek tették *okságilag lehet-*

ségessé, hogy a városlakók végrehajtsák az előbbi tetteket. Hasonló állításokat kellene megfogalmaznunk akkor is, ha például bizonyos természeti feltételeket figyelembe véve keresnénk magyarázatot arra, hogy egy nemzet miképpen tudott fennmaradni, vagy hogyan tudta megvédeni magát egy erős ellenséggel szemben. Az effajta magyarázatok valódi oksági magyarázatok, mivel érvényességük az *explanansok* és az *explanandumok* közti nomikus kapcsolat létezésétől (s nemcsak a szóban forgó kapcsolat létezésébe vetett hittől) függ. Az *explanandumok* empirikus állapotok vagy események, például: hogyan kerültek helyükre bizonyos kövek a falban, hogyan élhettek bizonyos emberek továbbra is egy meghatározott régióban, az *explanansok* pedig olyan állapotok vagy események, amelyek okságilag szükségesek voltak az előző állapotok vagy események fennállásához vagy bekövetkezéséhez.

Ismét föltehetjük azt a kérdést, hogy milyen jelentősége van az effajta magyarázatoknak a történetírás szempontjából? Úgy tűnik, a szóban forgó magyarázatok csak akkor lehetnek jelentősek, ha *explanandumaikat* bizonyos – individuális vagy kollektív – cselekvések *eredményei* alkotják. Ha ez a feltétel teljesül, akkor a magyarázat jelentősége abban rejlik, hogy választ ad a „hogyan volt lehetséges az adott cselekvés?" kérdésre. (Vagyis a magyarázat nem a „miért vállalkoztak az adott cselekvésre?" kérdést válaszolja meg.) A következő sémával szemléltethetjük a szóban forgó esetet:

Ezután megpróbálhatjuk kifejteni, hogy azok a cselekvések, amelyekről az előzőekben megmutattuk, hogy lehetségesek voltak, milyen kapcsolatban állnak a cselekvők más tetteivel. *Itt* azonban már nem a Hume-féle okság és bizonyos nomikus kapcsolatok terminusaiban megfogalmazott magyarázatról van szó.

3. A történeti magyarázat hagyományos feladatai között kiemelkedő szerepet játszott azoknak az „okoknak" a felkutatása, amelyek háborúkhoz, forradalmakhoz, birodalmak fölemelkedéséhez és hanyatlásához, nagy migrációs mozgásokhoz vezettek. Mi most a következő példát vesszük szemügyre, amely céljainknak éppúgy megfelel, mint bármilyen más példa:

Induljunk ki abból az állításból, hogy az első világháború kitörésének oka az osztrák trónörökös ellen 1914 júliusában elkövetett, szarajevói merénylet volt. Itt most nem kell komolyan foglalkoznunk azzal az ellenvetéssel, miszerint az előbbi esemény csupán *egy* – méghozzá nem is túlságosan „mélyen fekvő" – ok volt a sok közül. Az adott körülmények mellett a szarajevói közjáték mindenképpen „az a szikra volt, amely lángra gyújtotta a lőporoshordót".

Van tehát egy *explanandumunk:* a háború kitörése, s egy *explanansunk:* a Szarajevóban eldördült lövések. A kritikus szellemű történész feladata annak az ellenőrzése, hogy a javasolt magyarázat (faktuálisan) helytálló-e. A filozófus feladata viszont az, hogy megvizsgálja az *explananst* (az „okot") az *explanandummal* (az „okozattal") összekötő mechanizmus konceptuális természetét. Megtörténhet-e vajon, hogy a szóban forgó kapcsolat vagy kötelék átfogó (oksági) törvény lesz?

Egy dolog, legalábbis első ránézésre úgy tűnik, világosan amellett szól, hogy az említett kapcsolat valódi oksági kapcsolat lehet. Ez pedig az, hogy az *explanans* és az *explanandum* az adott esetben szemmel láthatóan eleget tesz az *explanans* és az *explanandum* logikai függetlenségére vonatkozó követelménynek. A trónörökös meggyilkolása, mint esemény, nyilvánvalóan különbözött a háború kitörésétől mint eseménytől. Ezt magam sem vitatom. Mintegy mellékesen megemlítem azonban, hogy a függetlenség kérdése korántsem olyan egyszerű, mint amilyennek látszik. A háború kitörése összetett esemény, amely egészen különböző természetű „részekből" áll. Politikai döntések,

katonai rendelkezések, fegyveres egységek mozgósítása, vérontáshoz és romboláshoz vezető erőszakos összetűzések stb. tartoznak ide. Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy azt az eseményt, amelyet az első világháború *kitörésének* nevezünk, leírhatjuk a szarajevói közjáték figyelembevétele nélkül is. Az érvelés kedvéért tegyük fel azonban, hogy megtehetjük ezt.

Vajon *miképpen* okozta ekkor a trónörökös meggyilkolása a háború kitörését? Egészen biztosan nem pontosan úgy, ahogyan egy szikra felrobbanthatja a lőporoshordót. Könnyen előfordulhat, hogy a hasonlat félrevezető, és a két eset működési mechanizmusa teljesen eltérő. Mindkét esetben közbeeső láncszemek kapcsolják össze az okot és az okozatot, s a kapcsolat természetét csak akkor érthetjük meg, ha ezt a tényt előzetesen tisztázzuk. A szarajevói közjáték esetében – ellentétben a lőporoshordó esetével – a szóban forgó láncszemek *motívumokat* jelentenek további cselekvések számára.

Vázoljuk röviden, mi is történt Szarajevó után. A trónörökös meggyilkolása először is a Szerbiához intézett osztrák ultimátum oka volt. Az ultimátum Oroszország számára jó ürügyet szolgáltatott a hadsereg mozgósítására. Ez csak megerősítette a szerbeknek az osztrák fenyegetéssel szembeni ellenséges magatartását. Miután a szerb kormány megtagadta az ultimátum összes feltételének teljesítését, Ausztria hadat üzent Szerbiának. És így tovább. Tekintsük azonban ismét az első lépést, az ultimátumot. Miért döntött az osztrák kormánytanács az ultimátum mellett? Vajon az osztrákok hasonló ultimátumot intéztek volna Dániához is, ha a trónörököst egy grönlandi kéjutazáson megölte volna egy őrült eszkimó? Alig hihető. A szarajevói közjáték egészen másként érintette az osztrák politika érdekeit és céljait. A Habsburgok hagyományosan arra törekedtek, hogy megőrizzék és kiterjesszék Ausztria befolyását a Balkánon. A szóban forgó befolyást jelentősen gyengítette volna, ha nem kerül sor a gyilkossággal gyanúsított személyek megbüntetésére, a merénylet mögött meghúzódó összeesküvés, valamint az összeesküvők esetleges külföldi kapcsolatainak felgöngyölítésére, illetve ha Ausztria nem kap biztosítékokat arra nézve, hogy a merénylet mögött meghúzódó érdekek nem fogják keresztezni azokat az osztrák terveket, amelyek – Oroszország balkáni befolyásának ellensúlyozásaképpen – egy független horvát királyság létrehozására irányultak. Effajta meggondolások szolgáltatták az osztrák kormánytanács motívumainak nyersanyagát, amikor levonta azokat a „gyakorlati következtetéseket", amelyek az ultimátum megfogalmazásához vezettek. Ha az osztrák kormánytanács nem döntött volna az ultimátum mellett, akkor vagy politikai céljai lettek volna mások, mint amilyeneket vázlatos magyarázatunkban mi tulajdonítunk neki, *vagy* pedig „a szituáció követelményeit" ítélte volna meg másként. Erre a kormánytanács passzivitásából következtethettünk volna. Következtetésünk ráadásul logikai jellegű lett volna. Az ultimátum és az ultimátumnak a történész által rekonstruált motivációs háttere között konceptuális kapcsolat áll fenn, noha a merénylet és az ultimátum – és *a fortiori* a háború kitörése – logikailag független események. A gyilkosságnak az ezt követő eseménysorozatban játszott szerepe abban állt, hogy megváltoztatta azt a tényleges helyzetet, amelyet az osztrák kormánynak – a cselekvése szempontjából megfelelő gyakorlati következtetések levonása előtt – értékelnie kellett. A gyilkosság tehát közvetve megváltoztatta az osztrák kormány cselekvésének motivációs hátterét is. Az osztrák (re)akciók viszont hasonlóképpen befolyásolták az orosz kormány cselekvésének motivációs hátterét, s így a háború – amint a szólás tartja – „a körülmények ereje folytán" fokozatosan elkerülhetetlenné vált.

A példát általánosíthatjuk. Az események magyarázata (például egy háború kitöréséé) a történettudományban gyakran csupán annyit jelent, hogy rámutattunk egy vagy több további eseményre (például egy merényletre, egy szerződésszegésre vagy egy határincidensre), amelyet a szóban forgó esemény „járulékos okának" tekintünk. Ha az előzményeket *explanansoknak* nevezzük, akkor az effajta történeti magyarázatokban az *explanandumok* és az *explanansok* logikailag valóban függetlenek lesznek. Azonban nem általános törvények, hanem olyan szinguláris állítások kapcsolják őket össze, amelyek gyakorlati következtetések premisszáit alkotják. A szóban forgó premisszák által leírt motivációs háttér alapján levonható következtetés gyakran nem maga az *explanandum*, hanem valamilyen másik, közbeeső esemény vagy cselekvés – példánkban az osztrák ultimátum –, amely aztán egy másik, másfajta közbeeső konklúzióhoz vezető gyakorlati következtetésben – mondjuk, az orosz hadsereg mozgósításában – játszik szerepet; és így tovább egy sor hasonló lépésen át egészen addig, amíg – jó esetben – el nem érjük magát az *explanandumot*.

Ha a Szarajevóban eldördült lövéseket az 1914–1918-as háború okának hívjuk, akkor jogosan használjuk az „ok" terminust – csupán arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy az adott esetben nem Hume-féle okokról és nem nomikus kapcsolatokról van szó. Azzal sincs semmi baj, ha a szóban forgó magyarázatot „oksági" magyarázatnak nevezzük – egészen addig, amíg nem próbáljuk hozzáigazítani a magyarázatok átfogó törvényeken nyugvó modelljéhez. Minden bizonnyal félrevezető lenne, ha a magyarázatot „teleologikusnak" neveznénk, jóllehet a teleológia fontos szerepet játszik azokban a gyakorlati következtetésekben, amelyek az *explananst* az *explanandummal* kapcsolják össze. Amikor a magam részéről – *faute de mieux* – a „kvázi-oksági" elnevezést használom, akkor ezzel nem értékítéletet kívánok megfogalmazni, s nem is arra utalok, hogy a szóban forgó magyarázat – mint magyarázat – nem tökéletes. A „kvázi-oksági" terminus csupán annyit jelent, hogy a magyarázat érvényessége nem függ általános törvényektől. (Vö. III. fej., 1. szakasz.)

Az alábbiakban néhány további megjegyzést teszünk a szarajevói közjátékkal kapcsolatos magyarázat általános struktúrájára vonatkozóan.

Egy független eseményekből – a merénylet, az ultimátum, ..., a háború kitörése – álló eseménysorozattal van dolgunk. Az eseményeket, mint mondottuk, gyakorlati szillogizmusok kapcsolják össze.[4] Kérdés azonban, hogy *miképpen?* Az ultimátumhoz vezető gyakorlati következtetés premisszáit úgy ábrázoltuk, hogy megadják számunkra az osztrák kormány cselekvésének motivációs hátterét. A következtetés első premisszája, mint tudjuk, az osztrák politika törekvéseire és céljaira vonatkozott. A második premissza szerint a kormány úgy vélte, hogy szükségképpen végre kell hajtania egy meghatározott cselekvést, azaz ultimátumot kell intéznie a szerbekhez, hacsak nem akarja komolyan veszélyeztetni az osztrák politika előbb említett törekvéseit és céljait. A merénylet leírása nem része egyik premisszának sem. Sőt, az első premissza szempontjából mégcsak különösebb jelentősége sincs. A második premissza esetében azonban már nem így fest a helyzet. A Szarajevóban eldördült lövések *új helyzetet* teremtettek. Ebben az új helyzetben egy olyan cselekvés *vált* szükségszerűvé, amely – mivel a cselekvés közelebbi és távolabbi céljai nem változtak – korábban nem volt az. Ezt így is megfogalmazhatjuk: az esemény, vagyis a merénylet „mozgásba hozott" vagy „elindított" egy olyan gyakorlati következtetést, amely az eseményt megelőzően csak „latens módon" volt jelen. A mozgásba hozott következtetés konklúziója, vagyis az ultimátum, a helyzet megváltoztatása révén, szintén mozgásba hozott (az orosz kormány részéről) egy új gyakorlati következtetést, amely a maga részéről, egy új helyzet (a mozgósítás) előidézése révén, további gyakorlati következtetéseket hozott mozgásba, amelyek végső „konklúziója" aztán a háború kitörése lett.

Az alábbi sematikus ábrával szemléltethetjük az elmondottakat. A szaggatott vonallal jelölt nyilak arra utalnak, hogy valamilyen tény módosítja a megfelelő gyakorlati következtetés premisszáit, az egyenes vonallal jelölt nyilak pedig azt mutatják, hogy az egyes következtetések konklúziójaként új tények állnak elő:

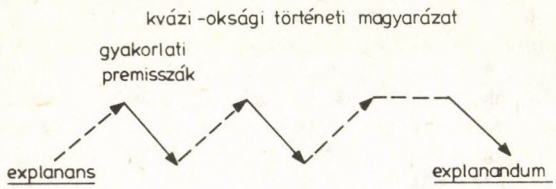

4. A vizsgált típusba tartozó magyarázatok hátterében meghúzódó célok és törekvések néha bizonyos kulturális, politikai, vallási stb. hagyományok – meglehetősen szövevényes módon létrejött – termékei. A szóban forgó törekvések eredete és kialakulása szintén méltó tárgya lehet a történeti magyarázatoknak. Néha azonban az is megtörténik, hogy a motivációs háttér annyira „durva" és annyira általánosan emberi, hogy a történésznek nem is kell külön foglalkoznia vele. Így például akkor, ha tudjuk, hogy egy törzs elvándorlásának „oka" a terület túlnépesedettsége, éhínség vagy árvíz volt. „A törzs tagjainak egyszerűen el kellett hagyniuk otthonaikat." De vajon a törzs tagjai

nem tehették volna meg, hogy nem vándorolnak el, hanem megvárják, amíg éhenhalnak vagy megfulladnak, mint a patkányok? Természetesen *megtehették volna,* és néhányan közülük talán meg is tették ezt. Mindent összevetve azonban az emberek természeti csapások esetén életük megmentésére törekszenek, s ha életfeltételeik elviselhetetlenné válnak, akkor olyan helyet keresnek, ahol élelemhez és biztonsághoz juthatnak. Ezek általános emberi motívumok, s nem kell külön megemlíteni őket a történész magyarázataiban, amelyek ilyenkor az *explanandumokat* – mint adott „okok" „okozatait" – közvetlenül a külső körülmények korábban bekövetkezett változásaival kapcsolják össze.

A külső körülmények változásának van néhány olyan típusa, amelynek a fontosságát különféle iskolák képviselői igen erőteljesen hangsúlyozták; sőt, olyan változástípusok is vannak, amelyekről bizonyos kutatók azt állították, hogy a történelmi események egyetlen vagy alapvető okát testesítik meg. Az egyik ilyen típusba az éghajlat, a talajerózió hatásai, valamint a fizikai környezetnek azok a változásai tartoznak, amelyek bizonyos viselkedés- és életmódbeli alkalmazkodást tesznek szükségessé. Egy másik típusba a technikai változások tartoznak. A technikai változások olyan dolgok megvalósítását teszik okságilag lehetségessé, amelyeket korábban nem lehetett volna megvalósítani. A termelőeszközök változásai a szóban forgó típus egyik altípusát alkotják.[5]

Az effajta változásokat többek között azért hívjuk „külső" változásoknak, mert – a természeti erők oksági hatásának változása mellett – vagy szükségessé, vagy pedig – új oksági mechanizmusok feltárásának és tudatos alkalmazásának köszönhetően – lehetségessé tesznek bizonyos új cselekvéseket. Ezeket a változásokat az emberi motívumok (igények, szükségletek) és kognitív attitűdök „belső" környezetében bekövetkezett változásokkal állíthatjuk szembe, majd fölvethetjük azt a kérdést, hogy az egyik környezetben bekövetkezett változások milyen kapcsolatban állnak a másik környezetben bekövetkezett változásokkal, s mely változásokat kell „oknak", s melyeket „okozatnak" tekintenünk.

Megalapozottan és kizárólagos érvénnyel valószínűleg egyetlen tényezőcsoportról sem állíthatjuk azt, hogy a többi tényezőcsoport szempontjából alapvető lenne; – abban az értelemben, hogy az összes többi tényezőcsoportban bekövetkezett változásokat levezethetnénk a szóban forgó tényezőcsoport változásaiból. Még egy szerényebb igénnyel föllépő állítás esetében sem tehetjük meg ezt; megalapozottan például azt sem állíthatjuk, hogy a motivációs háttér minden változását technikai változásokra, és még kevésbé: a termelési eszközökben bekövetkezett változásokra, vezethetjük vissza. Az még igaz lehet, hogy az emberek többnyire akkor akarnak új dolgokat tenni, amikor új lehetőségek tárulnak fel előttük. A technikai fejlődésnek azonban, amely lehetővé teszi az új tevékenységformákat, szintén van motivációs háttere. Könnyen előfordulhat, hogy ez a háttér a történelem során maga is változott, s ezek a változások esetleg nem technikai változásokból, hanem – mondjuk – bizonyos vallási attitűdök megváltozásából fakadtak.[6] Sőt, a technikai változásokat külső, fizikai tényezők is befolyásolhatják.

Azokat az állításokat, amelyek – a történelmi materializmus állításaihoz hasonlóan – paradigmatikus érvényességre tartanak igényt, nem lehet *a priori* módon bizonyítani. Tapasztalati úton azonban megcáfolni is elég nehéz őket.[7] Az effajta állítások érvényességét elsősorban termékenységükön mérhetjük le, vagyis azon, hogy mennyiben gyarapítják történelmi és társadalmi folyamatokra vonatkozó ismereteinket. Ez a termékenység pedig igen jelentős lehet.[8]

5. A „Miért tettek meg valamit?" típusú kérdésekre adott válasz gyakran a következő: azért, mert a cselekvőket *kényszerítették* rá *(made to do).* Az emberek kényszerítésének eszközei külön magyarázó sémát alkotnak, noha ez a séma nem független más sémáktól.

Az embereket számtalan különböző módon kényszeríthetjük arra, hogy megtegyenek bizonyos dolgokat. Az egyik esetben a cselekvőt (vagy cselekvők csoportját) más cselekvő (vagy egy másik csoport) kényszeríti arra, hogy megtegyen bizonyos dolgokat. Ennek az általános esetnek különféle aleseteit különböztethetjük meg. A cselekvők úgy kényszeríthetnek bizonyos dolgok megtételére más cselekvőket, hogy megparancsolják (vagy elrendelik), hogy a kérdéses egyének tegyenek meg bizonyos dolgokat, vagy tartózkodjanak bizonyos dolgok megtételétől; az is megtörténhet azonban, hogy a szóban forgó egyénektől egyszerűen csak kérnek bizonyos dolgokat; megfenyegetik, megfélemlítik vagy megzsarolják őket; vagy pedig fizikai erőszakot (kényszert) alkalmaznak velük szemben.

A fizikai erőszak egyik jellegzetes alkalmazási módja az, amikor az embereket – ideiglenesen vagy tartósan – *megfosztják attól a képességüktől,* hogy megtegyenek bizonyos dolgokat; pl. bebörtönzik vagy megcsonkítják őket. Ez igen gyakran egy tisztán oksági mechanizmus révén történik, amelyet az erőszakot alkalmazó személy hoz működésbe. Az áldozatot mindez lényegében a következőképpen érinti: az erőszak olyan állapotokat rombol szét vagy fojt el, amelyek okságilag szükségesek bizonyos dolgok megtételéhez. Az effajta esetekben működő oksági mechanizmus segítségével néha közvetve azt magyarázzuk meg, hogy az emberek miért *nem* tettek meg olyan dolgokat, amelyeket egyébként, általános motivációs – rendszerint teleologikus – meggondolások miatt, minden bizonnyal megtettek volna. Miért nem menekült el a fogoly, jóllehet a cellaajtó nyitva volt? A válasz például az lehetne, hogy azért nem, mert oda volt láncolva a falhoz. Ebben az esetben azt magyarázzuk meg okságilag, hogy a fogoly miért *nem volt képes megtenni* egy meghatározott dolgot, s nem közvetlenül azt, hogy miért *nem tette* meg ezt.

Figyelemreméltó aszimmetria, hogy a fizikai kényszer bizonyos cselekvéseket okságilag lehetetlenné tehet, de semmiféle cselekvést nem tehet okságilag szükségszerűvé. Ha valaki megragadja a kezemet és egy másik személyt arcul üt vele, akkor nem *én* ütöttem arcul a szóban forgó személyt, és *a fortiori* nem állíthatjuk azt sem, hogy kényszer hatására cselekedtem így. A kérdéses személyt az ütötte meg, aki erőszakot alkalmazott velem szemben. Amennyiben a szándékos tartózkodástól megkülönböztetett cselekvést erőszak (compulsion) kényszeríti ki, annyiban nem „tisztán fizikai" erőszakról van szó. Ha fegyveres kényszer hatása alatt átadom az erszényemet egy útonállónak, akkor az életem megmentése érdekében vagy valamilyen más teleologikus motívumból kiindulva teszem ezt. A „kényszerítve voltam rá" kifejezés itt azt jelenti, hogy „ha nem cselekedtem volna így, akkor valami olyasmi történt volna, amit minden áron szerettem volna elkerülni". Ha azt akartam volna, hogy megöljenek, akkor semmi sem kényszerített volna arra, hogy átadjam az erszényemet az útonállónak.

Vajon a szóban forgó mechanizmus akkor is oksági mechanizmus, amikor az emberek parancsokra vagy kérésekre reagálva tesznek meg bizonyos dolgokat? Az effajta válaszreakciók teljesen „mechanikusak" is lehetnek. Néha pedig hátborzongató hasonlóságot mutatnak a reflexcselekvésekkel. Az a cselekvő, aki cselekvésével valamilyen válaszcselekvésre késztet egy másik személyt, hasonlít a kísérletező mérnökhöz vagy tudóshoz, aki a természeti folyamatokba való beavatkozás révén mozgásba hoz egy oksági rendszert. Nem minden ok nélkül nevezhetjük mindkét tevékenységet „manipulációnak".

Világosabban látjuk a szóban forgó „kényszerítő"-mechanizmus konceptuális természetét, ha azt az esetet, amelyben egy cselekvő kényszerít egy másik cselekvőt bizonyos dolgok megtételére, összehasonlítjuk azzal a tipikus esettel, amikor a kényszerítő mechanizmust – a cselekvő szempontjából tekintve a dolgot – ugyan még mindig egy „külső" erő hozza mozgásba, de most már egy norma vagy szabály személytelen ereje. Az emberek gyakran azért tesznek meg bizonyos dolgokat, mert az állam vagy Isten törvényei ezt követelik tőlük, illetve a társadalom szokásai, a különféle becsületkódexek és a jó modor szabályai ezt írják elő számukra. Ezeket a különböző, de egymással szoros kapcsolatban álló eseteket összefoglalóan a *normatív nyomás* címkéje alá sorolhatjuk be.

Az emberek – az individuális esetben – gyakran egyáltalán nem teleologikus módon reagálnak a normákra. A normák azonban csak meghatározott módon juthatnak el oda, hogy „nyomást" gyakoroljanak a cselekvőkre. Ennek a folyamatnak pedig nyilvánvalóan teleologikus jellemzői vannak.

A viselkedési szabályokhoz *szankciók* kapcsolódhatnak. A szankciók a szabályok áthágását követő büntetések. Jogi normák esetén magát a büntetés természetét és alkalmazását is normák (eljárási szabályokra vonatkozó törvények stb.) szabályozzák. A társadalom szokásaitól és a bevett társadalmi gyakorlattól való eltérés többnyire a közösség jelentős részének rosszallását és helytelenítését vonja maga után. Ez szintén szankciónak számít.

Az emberek néha azért alkalmazkodnak egy adott normához, mert nem akarják, hogy megbüntessék vagy megfeddjék őket. Annak, amit ilyenkor tesznek vagy nem tesznek, egyértelműen teleologikus magyarázata van.

Az engedelmes normakövetésnek azonban nem a szankciók elkerülésére való törekvés az egyedüli aspektusa. A törvények végrehajtását gyakran, sőt többnyire teleologikus megfontolások motiválják. Eredetileg a szokások is bizonyos célokat szolgálhattak, amelyek aztán később feledésbe merültek vagy idejétmúlttá váltak.

Ha a normatív nyomásnak kitett cselekvők magukénak vallják a normák mögött meghúzódó célokat, akkor elmondhatjuk, hogy a cselekvők azért alkalmazkodnak vagy engedelmeskednek, mert meg akarják valósítani a szóban forgó célokat. A teleologikus mechanizmus azonban nem pontosan ugyanolyan, mint a gyakorlati következtetés sémája, amelyet az előző fejezetben tanulmányoztunk.

Ha valaki azért engedelmeskedik egy törvénynek, *mert* egyetért azzal a – közelebbi vagy távolabbi – célkitűzéssel, amelyet a törvény állítólag szolgál, akkor nem kell feltétlenül azt is hinnie, hogy személyes hozzájárulása nélkülözhetetlen a kérdéses célkitűzés megvalósításához. Abban azonban hinnie kell, hogy a célkitűzés megvalósítható, s hogy megvalósításához *kollektív* erőfeszítésre van szükség. Előfordulhat, hogy valaki egyetért azzal a céllal, amelyet a törvény szolgálni hivatott, s egyszersmind meg van győződve a cél elérhetetlenségéről is. A normának megfelelő cselekvést ekkor nem magyarázhatjuk úgy, hogy azt mondjuk: a norma mögött meghúzódó célkitűzés megvalósítása *érdekében* került rá sor. Előfordulhat ugyanis, hogy csak azért került rá sor, mert a cselekvő példát akart mutatni, vagy bátorítani akart másokat. Ekkor azonban bíznia kellett abban, hogy érdemes példát mutatni, vagyis abban, hogy a példaadás végül egy olyan szituációhoz vezet, amelyben az érintettek közös erőfeszítései biztosítják a norma mögött meghúzódó célkitűzés megvalósulását.

A normatív nyomás tehát a szankcióktól való félelemnek és annak a törekvésnek az együttes teleologikus hatása alatt formálódik ki, amely a normák mögött meghúzódó célkitűzések – a normákat ezek elérésére szolgáló eszközöknek tekintik – megvalósítására irányul. Ez nem azt jelenti, hogy a normáknak megfelelő viselkedésnek minden egyes esetben teleologikus magyarázata van. A normákhoz való alkalmazkodásnak a szankcióktól való félelmen és a közjóért való lelkesedésen kívül más indokai is lehetnek.

Valami ehhez hasonló érvényes azokban az egyszerűbb esetekben is, amikor az egyik cselekvő parancsok vagy utasítások stb. révén kényszeríti a másikat bizonyos dolgok megtételére. A parancsok vagy utasítások esetében *autoritatív nyomásról* beszélhetünk. Már kisgyermekként megtanítanak és rászoktatnak bennünket arra, hogy engedelmeskedjünk bizonyos kéréseknek és parancsoknak. Ugyanígy megtanuljuk és megszokjuk azt is, hogy az engedelmeskedésen kívül miképpen reagálhatunk még megfelelő módon kérésekre és parancsokra. Mindezt a büntetések elkerülésére és a kilátásba helyezett jutalmak elnyerésére szolgáló teleologikus mechanizmusok révén tanuljuk meg. Később a „kényszerítés" aktusában rejlő teleológia gyakran már önmagában is motivációs erőt jelent az effajta aktusok alanyai számára. Lassan magunk is elhisszük, hogy a felszólítások és a tilalmak „valódi érdekeinket" szolgálják, s arra valók, hogy olyan célok elérése érdekében biztosítsák együttműködésünket, amelyek végső soron a mi saját céljaink.

Azokat a célokat, amelyek megvalósításához a normák és a szabályok eszközként szolgálnak, az engedelmességgel kapcsolatos *belső jutalmaknak* nevezhetjük. A szóban forgó célok megvalósítása során elszenvedett kudarcokat az engedelmességgel járó *belső büntetéseknek* nevezhetjük. Azokat a büntetéseket és jutalmakat, amelyek normákhoz kötődnek ugyan, de nem kapcsolódnak a normák mögött meghúzódó célok megvalósításához vagy a célok megvalósításának kudarcához, *külső* büntetéseknek és jutalmaknak nevezhetjük. A külső büntetések fontosabb szerepet játszanak a normatív nyomás teleológiájában, mint a külső jutalmak. Ez aligha tudható be másnak, mint annak a ténynek, hogy a normának megfelelő viselkedés az esetek többségében belső jutalmat jelent az engedelmeskedő egyén számára. Így tehát konceptuális oka van annak a gyakran megfigyelt aszimmetriának, amely a jutalmak és a büntetések hatását jellemzi.

A fentiekben vizsgált kényszerítő mechanizmus tehát azért működőképes, mert teleologikus háttere van. Ennyiben különbözik az oksági mechanizmustól. Előfordulhat azonban, hogy a teleologikus háttér csupán közvetett kapcsolatban van azzal az individuális esettel, amelyben a kényszerítő mechanizmus kifejti hatását. Sőt, vannak olyan esetek is, amelyekben a kapcsolat egyáltalán nincs jelen. Ez akkor következik be, amikor arra a kérdésre, hogy miért tette a cselekvő azt, amit tett, a következő válaszok egyikét adjuk: vagy *pusztán* azért, mert ezt parancsolták neki, vagy pedig *pusztán* azért, mert társadalmának szokásai, viselkedési szabályai, bevett eljárásmódjai stb. ezt követelték tőle. Ha a kényszerítő mechanizmus ingereire adott válaszreakciók mögött az individuális esetben nincsen *semmiféle* teleológia, akkor a viselkedés gyakran céltalannak, ostobának és irracionálisnak tűnik.

Egy kényszerítő mechanizmus – részben vagy teljes egészében – el is *veszítheti* teleologikus hátterét. Erre akkor kerül sor, ha a szankciók már senkire sem hatnak, a kilátásba helyezett jutalmak pedig senkit sem vonzanak. Azok a cselekvések, amelyeket *pusztán* a kényszerítő mechanizmus ingereire adott válaszreakciókként hajtanak végre, ezekben az esetekben szintén irracionálisnak látszanak.

A morálfilozófusok és a társadalomkritikusok az irracionális viselkedésnek gyakran éppen effajta formái ellen tiltakoznak. Kritikájuk révén a társadalmi normák és az autoritatív nyomás különféle formáinak „értelmesebb" alkalmazása előtt egyengethetik az utat.

Előfordulhat-e vajon, hogy a fentiekben vizsgált ingertípusra adott válaszreakciók olyan „mechanikussá" és – teleologikus motívumaikat tekintve – olyan üressé válnak, hogy feltételes reflexcselekvésekké (-reakciókká) alakulnak át? *Előfordulhat-e* vajon, hogy az ingerek és válaszreakciók közti kapcsolat az adott esetben valódi nomikus (oksági) kapcsolat lesz? Úgy gondolom, ez minden további nélkül bekövetkezhet. Azt hiszem azonban, hogy az ilyen esetek meglehetősen ritkák. A válaszreakció ugyanis effajta esetekben elveszíti cselekvés-jellegét. Ha a válaszreakció „reflexként" követi az ingerlést, akkor a cselekvő egyén többé már nem lehet biztos abban, hogy az inger alkalmazása esetén csak annyiban kerül sor a föltételezett változásra, *amennyiben ő maga (mint cselekvő, intencionálisan) előidézi ezt.* Ez a biztonság azonban, mint láttuk, a cselekvés logikai előfeltétele. Amennyiben hiányzik, a reakció is híján van az intencionalitásnak. A reakciót ugyanis ekkor már nem az ingerre adandó válasznak *szánják,* hanem a reakció maga *ez* a válasz. És semmi több.

6. Meg kell különböztetnünk egymástól azokat a normákat, amelyek szabályozzák a viselkedést (parancsolnak, megengednek vagy tiltanak), s azokat a szabályokat, amelyek különféle társadalmi eljárásmódokat és intézményeket definiálnak. Mindkettőt „normáknak" vagy „szabályoknak" hívják. Többek között ezért is könnyű összekeverni őket, mert jellegzetes különbségeik mellett egyszersmind szoros kapcsolatban is állnak egymással.

Az első csoportba tartozó normák azt mondják ki, *hogy* bizonyos dolgokat megtehetünk vagy meg kell tennünk. A második csoportba tartozó normák azt mondják meg, hogy bizonyos cselekvéseket *miképpen* kell végrehajtanunk. Az első csoportba tartozó normákra gyakran – noha nem mindig – azért van szükség, hogy a második csoportba tartozó normáknak megfelelő viselkedés lehetségessé váljon. A második csoportba tartozó normák tehát bizonyos értelemben *másodlagosak* az első csoportba tartozó normákhoz képest. A normák vagy szabályok két csoportjának elkülönítése érdekében az első csoportba tartozó normákat – *faute de mieux* – elsődleges, a második csoportba tartozó normákat pedig másodlagos normáknak (szabályoknak) nevezem.

A házasság csak akkor lesz jogilag érvényes, ha a felek eleget tesznek bizonyos feltételeknek (pl. életkoruk megfelelő, mentálisan és fizikailag egészségesek stb.), s átesnek bizonyos szertartásokon. Ez utóbbiakon mások is részt vesznek, akiknek szintén eleget kell tenniük bizonyos feltételeknek (pl. egyházi vagy állami hivatalnokoknak kell lenniük). Ezek a feltételek és szertartások definiálják azt a társadalmi cselekvést, amelyet házasságkötésnek nevezünk. A szóban forgó cselekvés végrehajtásának számos „jogi következménye" van. Az új házaspár háztartást alapíthat, a felek bizonyos jogi követeléseket támaszthatnak egymással szemben, felelősek utódaikért stb. Ezek a „következmények" rendszerint nem mások, mint olyan viselkedési normák, amelyek áthágása valószínűleg szankciókat von maga után a társadalom jogszervezete részéről. A házasságkötés szabályai önmagukban senkit sem köteleznek semmire; az a szabály azonban – ha van ilyen –, amely a nem házas embereknek megtiltja, hogy háztartást alapítsanak, az érintetteket arra kötelezi, hogy mindaddig tartózkodjanak ettől, amíg nem „hajtották végre" a házasságkötés „aktusát". Az embereket nem lehet megbüntetni azért, mert nem házasodtak meg (hacsak nincs olyan törvény, amely a házasságkötést kötelezővé teszi); a nem házas emberek azonban már büntethetők, ha olyan dolgokat tesznek, amelyek – jog szerint – csak házasok tehetnek meg. Ugyanígy büntethetők a házasok is, ha elmulasztanak megtenni olyan dolgokat, amelyek a házas személyek kötelességei közé számítanak.

Az effajta normák nem pusztán jogilag fontosak, hiszen áthatják a társadalom egész életét. Az a szabály, miszerint a hölgyeket vagy az idősebb férfiakat kalapemeléssel vagy meghajlással üdvözöljük, egyfajta társadalmi gyakorlatot definiál. A jó modornak az a szabálya, amely előírja, hogy hölgyismerőseinket vagy idősebb férfiismerőseinket nekünk kell üdvözölnünk, különbözik ettől. Az utóbbi szabály viselkedési normának számít. Azt, aki nem tesz eleget ennek a normának, esetleg

kimenthetjük azzal, hogy idegen az adott társadalomban, s nem tudja, miképpen kell a hölgyeket és az idősebb férfiakat üdvözölni, azaz: nem ismeri az üdvözlés gyakorlatát (szertartását) definiáló szabályokat. Az a személy azonban, aki föltehetően ismeri a kérdéses szabályt és mégsem tesz eleget neki, szankciókra, a társadalom „rosszallására" számíthat.

A másodlagos szabályok, amennyire én látom, nem játszanak fontos vagy sajátos szerepet a viselkedés *magyarázatában.* Mégpedig azért nem, mert nem tartoznak a korábban említett kényszerítő mechanizmusok közé. Alapvető jelentőségük van azonban a viselkedés *megértése,* és így azoknak a leírásoknak a szempontjából, amelyeket antropológusok vagy társadalomkutatók nyújtanak az általuk tanulmányozott közösségekről.[9]

„Az a férfi miért vette le a kalapját, amikor az utcán elhaladt a hölgy mellett?" A válasz például ez lehet: „Üdvözölte őt". Előfordulhat azonban, hogy ezt a választ kell adnunk: „Azért, mert ki akarta fejezni a hölgy iránt érzett tiszteletét." Az első válasz esetén azt mondjuk meg, hogy a kérdéses személy voltaképpen mit tett, s viselkedését így érthetővé tesszük azok számára is, akik esetleg nem ismerik üdvözlési szokásainkat (noha az üdvözlés fogalmával tisztában vannak). A második válasz a cselekvés teleologikus magyarázata, vagy legalábbis egy effajta magyarázatra utal. Mondhatnánk azt is, hogy az első válasz „valójában" a „Micsoda?", s nem a „Miért?" kérdésre vonatkozik; – ez azonban szőrszálhasogatás lenne. Azt is mondhatnánk, hogy a második válasz „valójában" a „Miért üdvözölte a hölgyet?", s nem a „Miért vette le a kalapját?" kérdésre vonatkozik; – ez azonban szintén szőrszálhasogatás lenne.

7. Azok a magyarázatok, amelyek a humán tudományokban oksági magyarázatoknak tűnnek, rendszerint nem mások, mint kvázi-oksági magyarázatok. Fölmerül a kérdés: vajon a humán tudományokban előforduló teleologikus magyarázatokat nem tekinthetjük-e néha kvázi-teleologikus magyarázatoknak?

Kvázi-teleologikus magyarázatokkal főként biológiai összefüggésekben találkozhatunk. „A légzés azért gyorsult föl, hogy a vér oxigénveszteségét ellensúlyozza." Úgy látjuk, hogy egy adott funkció összefüggésben áll valamilyen céllal. Ez kvázi-teleológia. Találhatunk valami ehhez hasonlót a történettudományban vagy a társadalomtudományokban is? A kérdést így is megfogalmazhatjuk: tanúsítanak-e egyének vagy csoportok olyan viselkedést, amely megfelel valamilyen célnak, anélkül hogy bárki is szándékolta volna ezt? Ugyanennek a kérdésnek egy másik megfogalmazása: lehet-e az embereknek olyan „rendeltetésük", amely nem definiálható intencionális céljaik terminusaiban?

Tekintsük a következő esetet: Lengyelország gazdasági talpraállása Nagy Kázmér uralkodása idején jórészt abból fakadt, hogy a német területről kiűzött zsidókat behívták az országba, s ezek le is telepedtek ott. Lengyelország gazdasági talpraállását két dolog tette lehetővé: egyrészt az, hogy a zsidókat kiűzték Németországból, másrészt pedig az, hogy a lengyel király befogadta őket. Nem tévednénk, ha azt mondanánk: a zsidóknak el *kellett* hagyniuk Németországot, *hogy* Lengyelország virágozhassék. Sőt, ez a kijelentés azzal az állítással is összeegyeztethető, hogy a zsidóknak azért *kellett* elhagyniuk Németországot, *mert* üldözték őket.

Általánosan fogalmazva: egy egyén vagy csoport sikerei, tapasztalatai vagy szenvedései néha *lehetővé teszik,* hogy egy másik egyén, nemzedék vagy csoport bizonyos – korábban nem szándékolt – eredményeket érjen el. A korábbi sikerek vagy események ekkor – a későbbiek fényében – új *jelentőségre* tesznek szert. Ez az új jelentőség aztán olyan célnak tűnik, amely rejtve maradt azok előtt, akik elérték a szóban forgó eredményeket. Ez az *egyik* oldala annak a jelenségnek, amelyet Hegel „List der Vernunft"-nak, ez ész cselének nevezett el. Ilyen esetekben néha azt mondjuk, hogy az volt az érintettek „rendeltetése", hogy egy olyan jövő előtt egyengessék az utat, amelyre ők maguk talán sohasem gondoltak. Senkinek sem ártunk vele, ha ebben az értelemben használjuk a „rendeltetés" és a „cél" szavakat. De vajon azt mutatja ez, hogy a korábbi sikerekre a későbbi eredmények fényében adott magyarázatok kvázi-teleologikusak?

A válasz nyilvánvalóan tagadó.

Ha egy múltbéli eseménynek azért tulajdonítunk jelentőséget, mert lehetővé tett valamilyen későbbi eseményt, vagy ha azt mondjuk, hogy az első eseményre azért volt szükség, hogy a második bekövetkezhessék, akkor néha, noha korántsem mindig, azt állítjuk, hogy nomikus kapcsolat áll fenn a két esemény között, és az egyik a másiknak szükséges feltétele. Az a kapcsolat, amely egy technikai újítás és az újítás által lehetővé tett, későbbi cselekvések között áll fenn, nomikus (szüksé-

ges) feltétel-kapcsolat (vagy legalábbis egy effajta kapcsolatot foglal magában). Az a kapcsolat azonban, amely a középkori Németországban elharapódzó zsidóüldözések és a Nagy Kázmér alatt bekövetkezett lengyel gazdasági fellendülés között áll fenn, nem tartalmaz semmiféle nomikus (oksági) kapcsolatot. Ez akkor is igaz lenne, ha egy történésznek sikerülne bebizonyítania, hogy a németországi események nélkül a lengyel gazdasági virágzás nem lett volna olyan, amilyen. Az első esemény éppoly kevéssé volt okságilag szükséges feltétele a másodiknak, ahogyan – az adott körülmények közepette – a szarajevói merénylet sem volt elégséges feltétele az 1914–1918-as háborúnak. Az eseményeket mindkét esetben egy motivációs mechanizmus köti össze, amelynek a működését gyakorlati következtetések sorozataként rekonstruálhatjuk. Azok az események, amelyeknek oksági jelentőséget tulajdonítunk, új helyzetet idéznek elő, és így faktuális alapot szolgáltatnak olyan gyakorlati következtetések levonására, amelyekre korábban nem kerülhetett volna sor. Van azonban egy jellemző különbség is a két eset között. Ez a különbség, úgy tűnik, a következő: történelmi események akkor „tesznek szükségessé" más eseményeket, amikor az embereket – tekintettel a már létező célokra és szándékokra – „a szituáció követelményeinek" újraértékelésére késztetik. Más részről: történelmi események akkor „tesznek lehetségessé" más eseményeket, amikor – mivel új cselekvési lehetőségeket nyitnak meg az emberek számára – átformálják a már létező szándékokat és célokat. Ha hiányzik a tőke és a képzett munkaerő, akkor az ország gazdasági fejlesztésére vonatkozó tervek hiú remények maradnak, vagy meg sem születnek. Ha azonban rendelkezésre állnak az említett erőforrások, akkor a titkos remények kiérlelt szándékokká alakulnak át, s cselekvésre kerül sor ott is, ahol korábban tehetetlenség uralkodott.

A távoli múltnak a közelmúlt fényében történő áttekintése jellemző vonása a történetírásnak nevezett tudós időtöltésnek. Ez magyarázza, hogy – konceptuális okok miatt – miért nem lehetséges olyasmi, mint a múlt teljes és végérvényes leírása. Ennek nem csupán az az oka, hogy eddig ismeretlen tények is napvilágra kerülhetnek. Persze ez az állítás igaz, de az összefüggés, amit közöl, meglehetősen triviális. Jóval érdekesebb az az ok, hogy a történész, amikor megpróbálja megérteni és megmagyarázni a közelmúltat, óhatatlanul olyan jelentőséget és szerepet tulajdonít a régmúlt eseményeinek, amellyel ezek mindaddig nem rendelkeztek, amíg a közelmúlt eseményei nem következtek be. És mivel – egészében véve – nem tudjuk, mit tartogat számunkra a jövő, teljes egészében azt sem tudhatjuk, hogy mi lesz az, ami majd jellemzőnek bizonyul a jelenre és a múltra.

Az elmondottakat így is megfogalmazhatjuk: a múlt történetének teljes megértése előfeltételezi, hogy nem lesz jövő, s a történelem véget ér. Volt egy nagy filozófus, aki az elragadtatás bizonyos pillanataiban, úgy tűnik, azt gondolta, hogy tökéletesen „átlátott" a történelmen. Ez a filozófus Hegel volt. Ilyen pillanatokban úgy beszélt megáról, mint a világtörténelem céljáról és betetőződéséről. Szavait azonban egy csipetnyi sóval kell értenünk, hiszen, gondolom, Hegel maga is úgy vélte, hogy ez nélkülözhetetlen a bennük foglalt igazság belátásához.

Azt a tényt, hogy a történeti kutatások ugyanazt a múltat tárják fel újra és újra, néha a múlt állandó újraértékeléseként könyvelik el. Ez a jellemzés azonban könnyen félrevezető lehet, hiszen a történész ítéleteit úgy tünteti fel, mintha ezek csak a történész személyes ízlésétől és preferenciáitól függnének, vagyis attól, hogy *ő* maga – személy szerint – mit tart fontosnak vagy „értékesnek". A történetírásnak kétségkívül van effajta összetevője is. De az, hogy milyen új jelentőséget tulajdonítunk múltbéli eseményeknek, nem a szóban forgó események szubjektív „újraértékelésének", hanem *magyarázatának* a függvénye, s ez utóbbi helyességét – elvileg – objektív módon ellenőrizni lehet. Azt az állítást, miszerint egy korábbi *x* esemény lehetővé tett egy későbbi *y* eseményt, esetleg nem tudjuk végérvényesen igazolni vagy cáfolni. Az állítás azonban mindenképpen *tényeken* alapul, s nem azon, hogy a történész mit gondol ezekről a tényekről.

8. Arra a célszerűségre, amelyet korábban kvázi-teleologikusnak neveztem, a negatív visszacsatolás eszméje révén gyakran oksági magyarázatot adhatunk. Miért gyorsul föl a légzés, amikor a test nehéz fizikai tevékenységet végez? A válasz, miszerint a légzés azért gyorsul föl, hogy helyreállítsa a vér kémiai összetételének megzavart egyensúlyát, bizonyos oksági kapcsolatok fölfedezését jelenti be. Az izomtevékenység oxigént von el a vérből, a fölgyorsult légzés pedig pótolja ezt. A szó szigorú értelmében azonban nem arra kaptunk választ, hogy a légzésnek *miért kell* fölgyorsulnia, hanem arra, hogy a vér *miképpen* nyerheti vissza kémiai egyensúlyát. Ha úgy vélnénk, hogy az említett fölfedezések bejelentése az első kérdést is megválaszolja, akkor ez – véleményem szerint – azt

jelentené, hogy a teleológia jogosulatlan, „vitalista" felfogását tesszük magunkávé biológiai kontextusokban. Csak akkor adunk végső választ a „Miért gyorsul föl a légzés?" kérdésre, ha bejelentjük egy újabb oksági kapcsolat fölfedezését is, amely megmagyarázza, hogy az oxigénnek a vérből történő elvonása miképpen gyorsítja föl a légzést. A szóban forgó kapcsolat visszacsatolási kapcsolat. Ha sikerül fölfedeznünk, akkor „teljes" oksági magyarázatot adhatunk a vizsgált jelenségre. A „Miért gyorsul föl a légzés?" kérdés megválaszolása során – a kvázi-teleologikus magyarázattól eltérően – most már nemcsak későbbi események szükségesek feltételeire, hanem előzetes elégséges feltételekre is hivatkozhatunk.

Az elmondottakat így is megfogalmazhatjuk: a visszacsatolás fölfedezése az előzetes *„Hogyan lehetséges?"* magyarázatot egy új *„Miért szükségszerű?"* magyarázattal egészíti ki. Elveszi tehát a vizsgált probléma „teleologikus mellékízét", amely mindaddig érezhetően jelen volt, amíg a magyarázat folyamata nem zárult le.

Találkozhatunk valami ehhez hasonlóval a történelemben és a társadalmak életében is? A kérdés két részre oszlik. Léteznek-e társadalmi visszacsatolási folyamatok? Ha léteznek, akkor vajon ezek a folyamatok a Hume-féle okság kategóriája alá tartoznak-e vagy sem?

A visszacsatolás során két rendszer kapcsolódik össze. Nevezzük őket elsődleges és másodlagos rendszernek. Az elsődleges rendszer oksági hatékonyságának bizonyos része a másodlagos rendszerbe tevődik át, hogy „informálja" ezt az elsődleges rendszer működéséről. A szóban forgó információáramlás mozgásba hozza a másodlagos rendszer ok-tényezőjét. Ez a hatás visszacsatolódik az elsődleges rendszerbe, s ezt az ok-tényező működésének módosítására „utasítja". Az egymással összefüggő műveletek sorozatát ez az „utasítás" zárja le.

Ha a másodlagos rendszer inputját „információnak", outputját pedig, amely egyszersmind az elsődleges rendszer inputja is, „utasításnak" vagy „jelzésnek" hívjuk, akkor ezt csak részben értjük metaforikusan. A rendszerek közti kódolt és dekódolt üzenetek struktúrájának elmélete a szó szoros értelmében információelmélet. A fenti megállapítás egyetlen metaforikus vonása abban rejlik, hogy – legalábbis utalásszerűen – párhuzamot vontunk az effajta kauzális üzenetváltás és a jelek nyelvi kommunikációra történő intencionális felhasználása között.

Tegyük fel mármost, hogy egy társadalmat – „normatív nyomás" megteremtése és a fizikai kényszerhez vagy erőszakhoz hasonló eszközök alkalmankénti felhasználása révén – meghatározott egyének cselekedetei és döntései irányítanak. Tegyük fel azt is, hogy a társadalom bizonyos tagjai nem vesznek részt ugyan a hatalmon lévő csoport döntéseinek meghozatalában, de ismerik a szóban forgó döntéseket és elég felvilágosultak ahhoz, hogy töprengjenek a várható következményeken – mind a döntéshozók által szándékolt következményeken, mind azokon a következményeken, amelyeket a döntéshozók nem láttak előre. Ezek a többé-kevésbé világosan megfogalmazott fölismerések aztán arra késztethetik a szóban forgó egyéneket, hogy megpróbálják befolyásolni – más irányba terelni vagy átformálni – a hatalmon lévő csoport tevékenységét. Ha az intézményes kommunikációs csatornák hiánya miatt a hatalmon lévő csoporttal nem lehet közölni az új szempontokat, akkor a „visszacsatolást végző" egyének kénytelenek a kommunikatív cselekvés olyan – társadalmilag szabályozatlan – formáit is igénybe venni, amelyek – a tüntetésekhez, a tiltakozó akciókhoz, a szabotázshoz és a sztrájkokhoz hasonlóan – néha még meg is sértik az elfogadott társadalmi játékszabályokat.

Mindenki ismeri a társadalmi cselekvés fent leírt sémáját. A séma szembetűnően hasonlít a negatív visszacsatolásra. Ha azonban visszaidézzük, amit a cselekvő egyénekkel és az intencionális cselekvéssel kapcsolatban az „okokról" és „okozatokról" mondottunk, akkor az előbbi vázlatos leírás alapján is nyilvánvaló, hogy a visszacsatolási folyamat működése nem az átfogó törvényekre épülő Hume-féle okság, hanem a gyakorlati következtetések révén érvényesülő motivációs szükségszerűség kategóriájába tartozik.

Az elsődleges rendszerből áramló információk befolyásolják a másodlagos rendszerhez tartozó egyének kognitív attitűdjeit. A szóban forgó információk tehát a latens következtetések második vagy kognitív premisszájára hatnak. Egy adott jószágot csak akkor lehet realizálni, valamilyen veszélyt csak akkor lehet elhárítani, ha sor kerül az elsődleges rendszer működésének kiigazítására. Így tehát kísérletek történnek az elsődleges rendszer tevékenységének módosítására. Ezek a kísérletek megkérdőjelezik a hatalmon lévő csoport céljait, s így a döntéshozók cselekvésének első vagy volitatív premisszájára hatnak. A döntéshozókat arra kérik, hogy célkitűzéseiket úgy módosítsák,

hogy a megvalósításukhoz szükségesnek ítélt cselekvéseknek ne legyenek (a másodlagos rendszerhez tartozó egyének számára) nemkívánatos következményeik. Az persze bizonytalan, hogy az elsődleges rendszerhez tartozó egyének válaszolnak-e a másodlagos rendszer utasításaira, éppúgy, ahogy az is bizonytalan, hogy az elsődleges rendszerből származó információk befolyásolják-e a másodlagos rendszerhez tartozó egyének kognitív attitűdjeit. H azonban a premisszák, vagyis a cselekvők szándékai (volitions) az egyik, kognitív attitűdjei a másik rendszerben kialakultak, akkor az ezt követő cselekvések – az új premisszák fényében – *logikailag szükségszerűek* lesznek.

Ha egy logikus Arisztotelész, Leibniz és Frege művein, valamint a *Principia Mathematicán* nevelkedett, akkor a hegeli logikát – föltéve, hogy valaha is találkozik vele – valószínűleg érthetetlennek vagy egyszerűen tévesnek fogja tartani. A hegeli logika az ortodox marxizmus logikája is. Egyik jellegzetes vonását az úgynevezett kettős tagadás törvényének heves elutasítása testesíti meg. A kettős tagadás törvénye azt mondja ki, hogy egy kijelentés tagadásának tagadása ekvivalens az eredeti kijelentéssel. A hegeliánusok és a marxisták azt állítják, hogy a tagadás tagadása – ez az eszme igen nagy szerepet játszik írásaikban – valami egészen máshoz vezet, mint ami a művelet alapját alkotta. Vajon mire gondolnak? Ha példáikat alaposabban megvizsgáljuk, elgondolásaikat pedig a negatív visszacsatolás eszméjének fényében újrafogalmazzuk, akkor – azt hiszem – *bizonyos* esetekben jobban megértjük majd szándékaikat. Maga a negatív visszacsatolás ugyanis *nem más,* mint egyfajta „kettős tagadás". A másodlagos rendszer ok-tényezője „tagadja" azt a hatást, amit az elsődleges rendszer ok-tényezője idéz elő, a másodlagos rendszer hatása viszont az elsődleges rendszer ok-tényezőjének működését „tagadja", azaz: úgy módosítja ezt, hogy „nyugvópontra juttassa" az első tagadást. Ez persze meglehetősen fantasztikus leírása egy olyan folyamatnak, amelynek a logikai struktúrája az egzakt logikai elemzés szempontjából is érdekes lehet. Nem gratulálhatunk Hegelnek, Marxnak vagy Engelsnek, hiszen nem oldották meg ezt az elemzési problémát. Javukra írhatjuk azonban, hogy olyan eszméket sikerült megelőlegezniük, amelyek később mind a biológiai, mind pedig a társadalomtudományok szempontjából alapvető jelentőségűnek bizonyultak. Azt hiszem, a hegeliánus és a marxista filozófia néhány alapeszméjét érdemes lenne lefordítani a modern kibernetika és a modern rendszerelmélet nyelvére. A fordítás nemcsak érthetőbbé és pontosabbá tenné ezeket az eszméket, hanem azt is biztosítaná, hogy nagyobb kutatói közösség számára váljanak hozzáférhetővé, mint az a közösség, amely az ortodox marxizmus ablaktalan szobáiba zárta be magát.[10]

9. A fejezet két utolsó szakaszában röviden néhány olyan problémát fogok megvizsgálni, amelyek a determinizmusnak a történelemben és a társadalomfejlődésben játszott szerepével kapcsolatban merülnek fel. Az egyik ilyen probléma: mit jelenthet a „determinizmus" kifejezés az említett kontextusokban – és milyen fajtáit különböztethetjük meg.

A jelen könyv egyik fő tézise az volt, hogy a természeti okságot, valamint az individuális és kollektív cselekvés birodalmában megfigyelhető okságot (ha az utóbbi esetben egyáltalán használhatjuk ezt a megnevezést – gyökeresen különböző dolgok lévén – el kell választanunk egymástól. A szóban forgó megkülönböztetés fényében kiderül, hogy jó néhány olyan meggyőződés és elképzelés, amelyet a determinizmusnak az egyének és társadalmak történetében játszott szerepével kapcsolatban hangoztattak, fogalomzavarra és hamis analógiákra vezethető vissza. A hamis analógiák esetében a természeti események és az intencionális cselekvés közti állítólagos hasonlóságokról van szó. Komoly problémákkal kell azonban szembenéznünk akkor is, ha ettől a fogalmi zűrzavartól sikerült megszabadulnunk.

Célszerű lesz, ha a determinizmusnak két típusát különböztetjük meg. Mindkét álláspontnak akadtak képviselői és védelmezői a determinizmus problémájával foglalkozó kutatók között. Az egyik típus esetében a történelmi és társadalmi folyamatok *előreláthatóságával,* a másik esetében viszont a történelmi és társadalmi folyamatok *érthetőségével* kapcsolatos elgondolásokról van szó. Az első típust talán predeterminációnak, a másodikat pedig posztdeterminációnak nevezhetnénk. A történelem érthetőségével kapcsolatban tehát *ex post facto* determinizmusról van szó.

Mind a fizikai, mind a humán tudományokban különbséget tehetünk mikroszintű és makroszintű determinizmus között. Gyakran igen pontos és megbízható előrejelzéseket tehetünk olyan folyamatok kimenetelére vonatkozóan is, amelyeknek nagy számú „összetevőjük" van, noha az „összetevők" individuális hozzájárulása esetleg teljesen kiszámíthatatlan vagy ellenőrizhetetlen. Hasonló-

képpen: néha világosan belátjuk egy „nagy történelmi esemény" – például egy forradalom vagy háború – szükségszerűségét, de ugyanakkor, visszatekintve, azzal is tisztában vagyunk, hogy a szóban forgó esemény másként is alakulhatott volna, mint ahogy ténylegesen alakult.[11]

A történelmi és társadalmi determinizmussal kapcsolatos állásfoglalások a determinizmus érvényességét – mind az előrelátható sági, mind az érthetőségi típusban – rendszerint a makroszintű eseményekre korlátozzák. Ez a megszorítás különösen jellemző a történelmi és társadalmi folyamatok előreláthatóságával kapcsolatos álláspontra.[12]

A makroesemények megbízható előrejelzésének prototípusa az az eset, amikor azt próbáljuk előrejelezni, hogy egy kísérlet individuális végrehajtásának eredményei milyen relatív gyakorisággal fordulnak elő egy tömegjelenségekkel kapcsolatos kísérletben. Voltak filozófusok, akik azt állították, hogy az események effajta előreláthatóságáról egy természeti törvény kezeskedik. Ezt a törvényt a nagy számok törvényének vagy az esélykiegyenlítődés *(Ausgleich des Zufalls)* törvényének keresztelték el. A társadalomtudományok történetében is jelentős szerepet játszottak a szóban forgó törvénnyel kapcsolatos elképzelések. Sok kutató úgy vélte, hogy ez a törvény az individuális viselkedésben megnyilvánuló indeterminizmust valamiképpen összebékíti a kollektív viselkedésben megnyilvánuló determinizmussal.

Az *Ausgleich des Zufalls* eszméjével kapcsolatos filozófiai problémák alapvető jelentőségűek az indukció elmélete és a valószínűségelmélet szempontjából. A szóban forgó problémák részletes vizsgálata nem tartozik ide. Elegendő lesz néhány általános megjegyzés.

A „nagy számok törvényének" alkalmazása előfeltételezi, hogy hipotetikus valószínűségi értékeket rendeltünk olyan eseményekhez, amelyek vagy előfordulnak, vagy nem fordulnak elő bizonyos – generikusan azonosítható és ismétlődő – alkalmakkor. Ebből a hipotetikus bázisból kiindulva aztán kiszámítjuk, hogy ha a kérdéses eseményeknek bizonyos számú megvalósulási lehetőségük volt, akkor – olyan nagy valószínűséggel, amelyet már „gyakorlati bizonyosságnak" tekinthetünk – egy meghatározott dolog következik be. Az előrejelzés rendszerint arra vonatkozik, hogy egy relatív gyakoriság megközelít valamilyen meghatározott középértéket. Ha azonban a gyakorlatilag bizonyos dolog mégsem következik be, akkor ezt vagy a véletlenek furcsa egybeesésének, vagy pedig – visszamenőleg – a valószínűségi értékekre vonatkozó kiinduló hipotéziseinknek tudjuk be. Az *Ausgleich des Zufalls* tehát logikai következménye annak a módszernek, ahogyan a hipotetikus valószínűségi értékeknek az eseményekhez való hozzárendelését – a statisztikai tapasztalatok fényében – kiigazítjuk. Nincs olyan „természeti törvény", amelynek a működése kezeskedne az *Ausgleich*-ről, s nincs – legalábbis itt – semmiféle „miszticizmus" abban, ahogyan az individuális szabadság és a kollektív determinizmus összebékül.

Fölvethetjük mármost a következő kérdést: vajon az emberek és társadalmak világában van-e valamilyen megfelelője a tömegjelenségekkel kapcsolatos kísérletekben alkalmazott valószínűségi műveleteknek. Tegyük fel például, hogy hosszabb időszakra vonatkozó följegyzések állandó öngyilkossági arányszámokat mutatnak egy adott közösségben. Ha mármost azt az előrejelzést tesszük, hogy a társadalom *m* tagja lesz öngyilkos az elkövetkező tizenkét hónapban, akkor bízhatunk előrejelzésünk érvényességében. A véletlen eseményekkel való párhuzamot úgy tehetjük tökéletesebbé, hogy az öngyilkossági arányszámokat „szétosztjuk" a társadalom individuális tagjai között. Így már arról is beszélhetünk, hogy a társadalom egy véletlenül kiválasztott individuális tagja milyen valószínűséggel követ el öngyilkosságot az elkövetkező tizenkét hónapban. Bizonyos kutatási célok szempontjából ez a művelet igen hasznos lehet. Alkalmazása során azonban elvonatkoztatunk az emberek közti individuális különbségektől, s így a valóságról *elmosódott* képet kapunk. A (statisztikai) valószínűségi állításokat csakugyan elmosódott képekkel hasonlíthatjuk össze, de azt is mondhatjuk róluk, hogy bizonyos értelemben nem mások, mint egy-egy eset *hiányos leírásai.*

Egy társadalomtudós mármost úgy magyarázhatja két társadalom öngyilkossági arányszámainak különbségét, hogy ezt a különbséget a szóban forgó társadalmakat jellemző sajátos különbségeknek tudja be. Ilyen különbség lehet például a munkanélküli arányszámok vagy a munkafeltételekhez kapcsolódó stresszhatások különbsége. Az említett társadalomtudós megfogalmazhatja végül azt az előrejelzést is, hogy az életmódbeli változásokat az öngyilkossági arányszámok megváltozása követi.

Mindez nagyon hasonlít a természettudományos magyarázatra és előrejelzésre, különösen akkor, ha azokat a természettudományokat tekintjük, amelyekben a valószínűségi fogalmak és a statisztikai eszközök kiemelkedő szerepet játszanak. Pozitivista beállítottságú filozófusok azt mondják erre,

hogy az említett hasonlóság minden olyan tudomány alapvető metodológiai egységéről tanúskodik, amely túljutott a tudományfejlődés leíró szakaszán és törvények, valamint empirikus egyformaságok föltárásához közeledik. Minden bizonnyal vannak olyan társadalomkutatók is, akik azt hiszik, hogy törekvéseiknek éppen *ez* ad „tudományos" rangot.

Azt hiszem – két fontos megszorítást szem előtt tartva – egyetérthetünk a fent mondottakkal. Az első megszorítás esetében arról van szó, hogy a fent vázolt kép a társadalomtudományoknak csupán egyetlen aspektusát ábrázolja; – hozzá kell tennünk: olyan aspektusát, amely megkülönbözteti őket a tulajdonképpeni történettudományoktól. (Ezt a határvonalat azonban nem szabad túl élesen megvonnunk.) A második megszorítás esetében a következőkről van szó: a cselekvő egyének mikrovilága a statisztikailag korrelált generikus vonások – például munkahelyi stressz és öngyilkossági arányszámok, gazdasági státus és szavazói viselkedés – makroszintje alatt helyezkedik el. Azok a magyarázó sémák, amelyek az előbbi mikrovilágban érvényesek, jelentősen különböznek az oksági magyarázatnak azoktól a sémáitól, amelyek a természeti események mikrovilágában alkalmazhatók. A szóban forgó különbség röviden a következő:

A kísérleti tudomány által vizsgált rendszereket (a „világtörténelemnek" a kísérleti tudomány által tanulmányozott „töredékeit") egy külső cselekvő manipulálhatja. A kérdéses cselekvő megtanulta, hogy miképpen reprodukálhatja a vizsgált rendszerek kiinduló állapotait olyan feltételek mellett is, amelyek mellett ezek egyébként nem következnének be. Ismételt megfigyelések alapján aztán a rendszerben rejlő fejlődési lehetőségeket is megismeri. A társadalomtudósok által vizsgált rendszereket általában nem manipulálhatják külső cselekvők. Ehelyett az egyes rendszereken belül elhelyezkedő cselekvők manipulálhatják őket. Ez azt jelenti, hogy az effajta rendszerek fejlődésére vonatkozó előrejelzések beteljesülését az érintettek – az emberi „tudni hogyan" határain belül – elő is idézhetik, de meg is hiúsíthatják. Az olyan filozófusok, mint Karl Popper és Isaiah Berlin – az előző által *hisztoricizmusnak*[13] nevezett irányzat elleni polémiájukban – helyesen hangsúlyozták, többek között, ezt a különbséget, amely a természeti események világában megfogalmazott előrejelzéseket elválasztja a cselekvő egyének világában megfogalmazott előrejelzésektől. A magam részéről azonban nem vagyok biztos abban, hogy az említett filozófusok, vagy akár maguk a „hisztoricisták", néha nem keverték-e össze egy előreláthatósági típusba tartozó determinizmus megismerési igényeit egy egészen más természetű determinizmus megismerési igényeivel.[14]

10. Ha egy cselekvésre teleologikus magyarázatot adhatunk, akkor ez a cselekvés bizonyos értelemben determinált, mégpedig meghatározott emberi szándékok és kognitív attitűdök által determinált. Ha minden cselekvésre teleologikus magyarázatot adhatnánk, akkor a történelemben és a társadalmak életében *egyfajta* univerzális determinizmus uralkodna.

Teljesen nyilvánvaló, hogy *nem* mindenfajta *individuális* viselkedésre adhatunk teleologikus magyarázatot. Bizonyos viselkedésfajták egyáltalán nem intencionálisak. Ezek a viselkedésfajták azonban nem túlságosan érdekesek sem a történettudomány, sem pedig a társadalomtudomány számára. Talán teljes egészében figyelmen kívül is hagyhatnánk őket ezeken a kutatási területeken. Másfelől azonban még az intencionalisztikusan megértett viselkedésfajtákra sem adhatunk minden esetben olyan teleologikus magyarázatot, amelynek alapján a szóban forgó viselkedési megnyilvánulásokat gyakorlati következtetések eredményének tekinthetnénk. Úgy tűnik, teljesen önkényes választások is eredményezhetnek intencionális cselekvést. (Vö. fent, III. fej., 5. szakasz.) Azokat a cselekvéseket, amelyek szokások és normák által támasztott követelményeknek tesznek eleget, rendszerint valamiféle teleologikus háttérrel kapcsolhatjuk össze. (Ha nem így lenne, akkor a közösségek életében a „normatív nyomás" nem hatna olyan erővel, mint amilyennel hat.) Ez a teleologikus háttér azonban többnyire csupán „távoli" magyarázó alapként szolgál az individuális esetekben megfigyelhető cselekvés számára.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy annak a viselkedési megnyilvánulásnak, amelyet nem sikerült cselekvésként megértenünk, nincs helye, vagy még nincs helye a történet- vagy társadalomtudomány elismert *tényei* között. Ahol individuális viselkedésről van szó, ott az adott viselkedési megnyilvánulás cselekvésként való értelmezése (a cselekvést megkülönböztetve a puszta „reflex-tevékenységtől") ritkán, vagy szinte sohasem jelentős a történeti vagy társadalmi kutatások szempontjából. Azt, hogy *mi* az, amit a cselevők tesznek, többnyire adottnak tekintjük viselkedésük leírásában. Csoportviselkedés esetén azonban némileg másként fest a helyzet. Az a kérdés, hogy *mi* az, amit a

csoport tesz, miközben individuális tagjai bizonyos dolgokat tesznek, itt mindig helyénvaló és megválaszolása gyakran nehézségekbe ütközik. (Vö. fent, 1. szakasz.) A fenti kérdésre adott válasz azonban már *ipso facto* egyfajta magyarázatot jelent. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az elemzés nyersanyaga csak akkor számít *ténynek*, ha korábban már átesett egy értelmezhetőségi teszten.[15]

Az intencionalisztikus megértés és a teleologikus magyarázat által reprezentált determinizmust egyfajta *racionalizmusnak* nevezhetnénk. Az az elképzelés, miszerint minden cselekvésre teleologikus magyarázatot adhatunk, a racionalizmus valamiféle szélsőséges változatát testesíti meg. A szabad akarattal kapcsolatos klasszikus vitában az úgynevezett determinizmus sok szószólója valójában a (szabad) cselekvés effajta racionalista megértése mellett tette le a garast. Közülük néhányan azt állították, hogy a determinista álláspont nemcsak hogy nem ássa alá a (morális) felelősség eszméjét, hanem éppen ellenkezőleg: lényegében csak ez képes megfelelő módon számot adni róla. Ez, azt hiszem, alapjában véve igaz. Ha egy cselekvőnek felelősséget tulajdonítunk, akkor ezzel egyszersmind intenciókat (intencionalitást) is tulajdonítunk neki, s felruházzuk azzal a képességgel, hogy tisztában legyen cselekvése várható következményeivel. Tévedés lenne azonban, ha ezt az esetet összemosnánk az oksági szükségszerűség körébe tartozó determinizmussal. Azok az állítások viszont, amelyek szerint az emberi cselekvés – az előbbi racionalisztikus-teleologikus értelemben – mindig determinált, szintén tévesek lennének.

Azt a relativisztikus racionalizmust, amely a cselekvők elérni kívánt céljainak és kognitív attitűdjeinek fényében tekint a cselekvésre, meg kell különböztetnünk attól az abszolút racionalizmustól, amely valamilyen célt tulajdonít a történelemnek vagy a társadalmi folyamat egészének. Ezt a célt néha valamilyen immanens célkitűzésnek kell tekintenünk – azt hiszem, így kell értenünk például az objektív és az abszolút szellem *(Geist)* hegeli fogalmát –, néha pedig valami transzcendensnek. Ez utóbbit a világmagyarázatnak azok a modelljei példázhatják, amelyeket különféle keresztény teológusok alkottak meg. Az is előfordulhat azonban, hogy a kérdéses célkitűzés megfogalmazói az előbbi két nézőpont egyesítésére törekszenek. Az effajta elképzelések azonban túllépik az emberrel és a társadalommal kapcsolatos empirikus vizsgálódások határait és így minden olyan tevékenység határát is, amelyet a német *Wissenschaft* szó tágabb értelmében még ésszerűen „tudománynak" nevezhetnénk. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szóban forgó elgondolások ne lehetnének roppant értékesek és fontosak. A történelem és a társadalom teleologikus értelmezése számtalan módon befolyásolhatja az emberek viselkedését. Az immanens vagy transzcendens célok terminusaiban megfogalmazott történelem- és társadalomértelmezések arra késztethetnek bennünket, hogy belenyugodjunk a megtörtént dolgokba, hiszen ezek esetleg számunkra ismeretlen célokat szolgálnak. Az is megtörténhet azonban, hogy cselekvésre serkentenek bennünket – mégpedig olyan célok érdekében, amelyeket állítólag nem individuális cselekvők esetleges kívánságai határoznak meg, hanem a dolgok természete vagy Isten akarata tűzött ki számunkra.

JEGYZETEK

[1] Ezt a „törvényt", amelynek a működése – A logika tudománya első részében – Hegel lételméleti fejtegetéseinek fő témáját alkotja, egy általános antiredukcionista elgondolásnak tekinthetjük. A „törvény" szószólóinak kedvenc példái többnyire a kémiából származnak (vö. *Engels,* Anti-Dühring, I. rész, XII. fej., valamint *Engels,* A természet dialektikája, 556.). Ezeknek a példáknak a természete azonban igen különbözik azoknak a társadalmi életből vett példáknak a természetétől, amelyek állítólag ugyanennek a törvénynek az érvényesülését szemléltetik. Ilyen példa többek között a pénz tőkévé változása, amelyet Marx elemzett (l. *Marx,* A tőke), vagy az a Lenin által vázolt folyamat, amelynek során a polgári demokrácia proletár demokráciába csap át (l. *Lenin,* Állam és forradalom, V. fej., 4. szakasz). A mennyiség minőségbe való átcsapásának törvénye, úgy tűnik, jól példázza Hegelnek és követőinek azt a hajlamát, hogy egyetlen közös címke alá konceptuálisan teljesen különböző dolgokat soroljanak be (vö. *Winch* 1958, 72–73.). Részben ennek a hajlamnak tudható be a hegeliánus – és még nagyobb mértékben – a marxista gondolkodás számos jellemző kétértelműsége. Ez alkotja a hátterét annak a feszültségnek is, amely az ortodoxnak tekintett interpretáció és a „revizionizmus" különféle formái között áll fenn.

[2] Az okságnak a történettudományban játszott szerepével kapcsolatos vita zavarossága és homályossága jórészt abból fakadt, hogy egy adott (oksági) *terminológia* célszerűségének kérdését nem választották el attól a kérdéstől, hogy bizonyos (oksági) *kategóriák* vagy fogalmak alkalmazhatóak-e a történeti kutatásban. Az oksági nyelvnek a történettudományban való felhasználása ellen igen különböző természetű érveket hoztak fel. Néhányan úgy vélték, hogy az átfogó törvényeken nyugvó modell elfogadása a („régimódi") oksági terminológiát elavulttá teszi; – s ezért nem szabad (kell) okokról beszélnünk a történettudományban. Mások úgy gondolták, hogy az oksági terminológia használatát éppen azért kell elkerülni, mert ez a terminológia az átfogó törvényeken nyugvó modellel kapcsolódik össze. A nyelvi reformok ritkán mozdítják elő a fogalmi világosságot, s így a történettudományban és a társadalomtudományokban széles körben használt oksági terminológia elleni tiltakozás vagy hadakozás céltalannak és hiábavalónak tűnik számomra. Komolyabbnak látszanak azok a veszélyek, amelyek az „oksági magyarázat" módszertani címkéjének a humán tudományokban való felhasználásából fakadnak, s magam is inkább ezekre a veszélyekre hívnám fel a figyelmet (vö. fent, III. fej., 1. szakasz, 3. jegyzet). A legfontosabb kérdés azonban az, hogy vajon a történettudomány és a társadalomtudományok oksági magyarázatai egyáltalán összhangban állnak-e – és ha igen, milyen mértékben – a besorolásszerű magyarázatok elméletének sémáival. Amikor *Croce, Collingwood* vagy *Oakeshott* (1933, 131.) az okság terminus használata ellen tiltakozik, akkor ez a tiltakozás egy olyan kategória történettudományi alkalmazása ellen irányul, amelynek valódi alkalmazási területét a természettudományok alkotják. *Croce* (1938, 16.) szerint „semplice e fondamentale verita ... che il concetto di causa ... è e deve rimanere estraneo alla storia, perché nato sul terreno delle scienze naturali e avente il suo ufficio nell'ámbito loro" („egyszerű és alapvető igazság ..., hogy az ok fogalma ... idegen volt és mindig is idegen marad a történettudomány számára, mivel ez a fogalom a természettudományok talaján született meg és csak ezen a területen töltheti be hivatását"). Amikor *Mandelbaum* (1938, 1942), az említett szerzőkkel szemben, amellett érvel, hogy az oksági elemzésnek és az oksági magyarázatnak létjogosultsága van a történettudományban, akkor ezt részben azért teszi, mert kiterjeszti azt a kört, amelyben az oksági nyelvet értelmesen alkalmazhatjuk, részben pedig azért, mert az oksági relációkat események közti „dependencia kötelékeknek" tekinti. *Mandelbaum* nyilvánvalóan úgy véli, hogy az oksági relációknak ez az értelmezése egyaránt alkalmazható a természettudományokban és a humán tudományokban. A történeti és a természeti események közti oksági kapcsolatok egymásbaolvasztására vonatkozóan hasonló állásponttal találkozhatunk *Cohen* (1942) munkájában.

A németben termékeny megkülönböztetést tehetünk a „Kausalität" és az „Ursächlichkeit" szavak jelentése között. Az első terminust az „okság" szó szűkebb („tudományos"), a másodikat az „okság" szó tágabb jelentésével kapcsolhatjuk össze. Vö. *Gadamer* 1964, 200.: „Es ist ein anderer Sinn von ‚Ursache', nicht der der Kausalität, was den Zusammenhang der Geschichte determiniert" („Az 'ok' szónak egy másik, nem a kauzalitás értelmében vett jelentése határozza meg a történelmi összefüggéseket").

[3] Itt ismét helyénvaló lesz, ha a terminológia kétértelműségére figyelmeztetünk. Ha az „oksági magyarázat" kifejezésnek arra a tágabb jelentésére gondolunk, amely nem kapcsolódik a magyarázat átfogó törvényeken nyugvó modelljéhez, akkor az elégséges feltételek minden bizonnyal „közvetlenül" is jelentősek a történeti magyarázatok szempontjából. A feltételrelációk segítségével történő magyarázó elemzés éppoly fontos, a feltételfogalmak különféle típusainak megkülönböztetése pedig éppoly hasznos az emberi társadalom tanulmányozása során, mint a természettudományokban. A különbség abban rejlik, hogy azok a feltételrelációk, amelyek – a Hume-féle okság körébe tartozó – nomikus kapcsolatokat fejeznek ki, rendszerint csak *közvetett* szerepet játszanak a történettudományban és a társadalomtudományokban. Ez azt jelenti, hogy a magyarázat helytálló volta nem függ a megfelelő nomikus kapcsolat érvényességétől (vö. III. fej., 1. szakasz). A feltételfogalmaknak az oksági elemzés és a történeti magyarázat céljaira való felhasználását illetően lásd *Dahl* 1956, Marc-Wogau 1962, valamint *Trany* 1962.

[4] Természetesen nem azt állítjuk, hogy a történelem színpadán szereplő aktorok cselekvésük során általában – szóban vagy gondolatban – gyakorlati következtetéseket fogalmaznak meg. *Néha* azonban ezt teszik.

[5] Marxnak a történelmi folyamatról vallott felfogása lényegében nem más, mint kísérlet arra, hogy a nagyobb társadalmi változásokat technikai természetű változásokra vezesse vissza. Marx állás-

pontjának legvilágosabb kifejtését talán *„A politikai gazdaságtan bírálatához"* írt „Bevezetés"-ben találhatjuk meg. Lásd még *Elster* 1969a, b.

[6] A „természettel" szembeni görög és keresztény beállítottság különbségét például nyugodtan idesorolhatjuk. Az az elgondolás, miszerint az ember azért uralkodhat a természet erői fölött, mert képes megismerni és manipulálni bizonyos oksági mechanizmusokat, eredetét tekintve a judeo-keresztény vallási hagyomány szekularizálódásával kapcsolódik össze. Ezt a szekularizációs folyamatot viszont a kézműipar és a fegyverzet fejlődése, vagyis technikai jellegű változások befolyásolták a késő középkorban.

[7] Néhány metodológus, úgy tűnik, félreértette és túlbecsülte a falszifikáció jelentőségét a tudományos elméletalkotás szempontjából. A falszifikáció elsősorban a természettudományokra jellemző eljárásokkal áll kapcsolatban. Ezeket az eljárásokat – okok felkutatása, egymással versengő magyarázó hipotézisek kiküszöbölése, „döntő kísérletek" tervezése a versengő elméletek közti választás megkönnyítése érdekében stb. – hagyományosan az induktív logika tanulmányozza. A szóban forgó eljárások előfeltételezik, hogy a jelenségek leírása és magyarázata során egy viszonylag stabil fogalmi kerettel dolgozhatunk. A fogalmi sémák változásait, így például a Kuhn értelmében vett paradigmák elfogadását vagy elvetését, egyáltalán nem, vagy csupán közvetve tekinthetjük egy „falszifikációs" folyamat eredményének.

[8] *Kuhn* (1962) kétli, hogy a társadalomtudományok elérték már azt a fejlődési stádiumot, amelyet általánosan elfogadott paradigmák jellemeznek. Az effajta paradigmák megdöntése és új paradigmák elfogadása alkotja a „tudományos forradalmakat" (15.) Valószínűleg igaz, hogy a társadalomtudományokban nincsenek *univerzális* paradigmák, s ez olyan vonás, amely megkülönbözteti őket a természettudományoktól. Az is kétségtelennek látszik azonban, hogy a marxista társadalomtudomány paradigmák uralma alatt áll; – jóllehet a marxista tudomány fejlődése során több olyan kísérletnek is tanúi lehettünk, amely a paradigmáktól való elszakadásra irányult. Azt, amit a marxisták „polgári" társadalomtudománynak hívnak, valószínűleg jóval nagyobb mértékben formálják paradigmák, mint ahogyan ezt a hagyományos, kumulatív tudományszemléleten nevelkedett kutatók, akik a tudományt tények és elméletek egyenletesen bővülő halmazának tekintik, elismerni hajlandók. Így tehát nem egészen indokolatlan, ha a társadalomtudomány párhuzamosan egymás mellett létező típusairól beszélünk (vö. *Löwith* 1932, 53.). A szóban forgó típusok elsősorban nem azért különböznek egymástól, mert képviselőik ellentétes nézeteket vallanak a tényekről, hanem azért, mert más paradigmákat fogadnak el a leírás és a magyarázat céljaira. A paradigmák különbségei *ideológiai* különbségeket fejeznek ki. A társadalomtudományok „forradalmait" tehát az ideológiakritika eredményei idézik elő.

[9] A szabályoknak a szociológiai kutatás szempontjából vett jelentőségét illetően érdekes összehasonlításra ad alkalmat Winchnek és Durkheimnek a társadalomtudományról vallott felfogása. Mindkét szerző erőteljesen hangsúlyozza a szabályok fontosságát, de egyik sem teszi meg azt a megkülönböztetést, amelyet a fentiekben én tettem meg a normák vagy szabályok két típusára vonatkozóan. Durkheim nyilvánvalóan olyan magatartási szabályoknak tekinti a normákat, amelyek normatív nyomást gyakorolnak a cselekvők viselkedésére. Winch viszont elsősorban olyan szabályokkal foglalkozik, amelyek intézményeket definiálnak vagy bevett eljárásmódokat határoznak meg. Ezt a hangsúlybeli különbséget a Durkheim által képviselt „pozitivista" és a Winch-féle „hermeneutikus" metodológia általános különbségével hozhatjuk kapcsolatba.

[10] Amint korábban – I. fej., 10. szakasz – megjegyeztük: a kibernetika erőteljesen befolyásolta a modern marxista filozófia és a marxista társadalomtudomány bizonyos irányzatait. A kibernetika nagyon „divatos" a kelet-európai szocialista országokban. Éppen ezért meglepőnek találom, hogy szinte senki sem próbálkozott még – a kibernetika és a rendszerelmélet elgondolásait és terminológiáját felhasználva – a marxizmus által örökölt és továbbfejlesztett hegeli fogalmi apparátus *módszeres* újraértelmezésével.

A hegeli logika rendszerelméleti újraértelmezése nem vezet szükségképpen a tudományos magyarázat „kauzalista" elméletéhez. A biológiában előforduló kibernetikai magyarázatok, pl. a célszerű viselkedés *Rosenblueth, Wiener* és *Bigelow* (1943) klasszikus tanulmányában vázolt magyarázatai, azt hiszem, abban az értelemben „kauzalisztikus" vagy „mechanisztikus" magyarázatok, hogy eleget tesznek a besorolásszerű magyarázatok elmélete vagy az átfogó törvényeken nyugvó modell követelményeinek. Ebből azonban nem következik, hogy – a szó előbbi értelmében – akkor is „kauzalisz-

tikusan" járunk el, ha társadalmi jelenségek megértésére tett kísérleteink során kibernetikai kategóriákat használunk fel. Az intencionalitást és *valódi* teleológiát magukban foglaló jelenségekről kibernetikai fogalmak segítségével is számot adhatunk, amint ezt a főszövegben vizsgált példa – remélem – egyértelműen megmutatta.

[11] Vö. Trockij jól ismert megjegyzését arról a náthától, amit politikai pályafutásának egyik kritikus pillanatában kapott (*Carr* 1961, 92.). „A történelem vastörvényének" és a véletlen szeszélyes hatásainak összebékítése mindig is problémát jelentett a marxista történeti gondolkodás számára. Ezzel kapcsolatban lásd *Carr* 1961, 95. és k., valamint *Engels*, Levél Starkenburghoz.

[12] Vö. *Mill* 1843, VI. könyv, III. fejezet, 2. szakasz: „Az egyének cselekvését nem tudjuk tudományos pontossággal előrejelezni." Mill azonban – a politikatudomány és a társadalomtudomány céljait szem előtt tartva – hozzáteszi, hogy „a tömegek kollektív viselkedésével" kapcsolatban előrejelezhetünk olyan dolgokat, amelyek bekövetkezése „csak akkor valószínű, ha előrejelzéseink vaktában kiválasztott emberekre vonatkoznak".

[13] A „hisztorocizmus" terminust zavarbaejtően sokféle jelentésben használják. (Vö. *Carr* 1961, 86.) *Popper* (1957) „'hisztoricizmuson' azt a megközelítésmódot" érti, „amely föltételezi, hogy a társadalomtudományok legfontosabb célja a *történelmi előrejelzés*" (3.). Azonban a Popper által hisztoricizmussal vádolt szerzőknek nem mindegyike hisztoricista *ebben* az értelemben; legkevésbé *Hegel, Popper* támadásának egyik fő célpontja.

[14] Hegelnek a történelmi szükségszerűségről vallott felfogása egyértelműen olyan determinizmust fejez ki, amely az érthetőségi, s nem az előreláthatósági típusba tartozik. A történelmi folyamatban rejlő szükségszerűség konceptuális, logikai természetű. (Vö. *Litt* 1953, 223.) Ugyanezt a felfogást vallják az olyan – hegeliánus szellemű – történetfilozófusok is, mint Croce és Collingwood. A történelmi szükségszerűséggel kapcsolatos marxista álláspont ezzel szemben alapvetően kétértelmű, a két típus vonatkozásában pedig ambivalens. Marx gondolkodásában is törés mutatkozik ezen a ponton. Marx a determinizmussal kapcsolatban, úgy tűnik, egy „tudományos" vagy „pozitivisztikus" és egy „hermeneutikus" beállítottság között ingadozott. A marxizmus későbbi fejlődése ezt az ambivalenciát tükrözi vissza. (Vö. fent, I. fej. 3. j.) *Kon* értelmezése szerint például (1964, I. k. 290. és kk.) a történelmi materializmusnak az az állítása, miszerint a történelmet és a társadalmi folyamatokat determinisztikus törvények irányítják, csupán annyit jelent, hogy a történelmi eseményeket makroszinten előrejelezhetjük. Mások a történelmi materializmusban a múlt érthetővé tételére szolgáló paradigmát látnak (vö. fent, 4. szakasz). A magam részéről úgy gondolom, hogy ez az utóbbi a termékenyebb álláspont.

[15] Azaz, ha sikerült megmutatni róla, hogy cselekvésként értelmezhetjük. Vö. *Walsh* 1959, 299.

IRODALOM

Albert, H. 1968 Traktat über kritische Vernunft, Tübingen.

Anscombe, G. E. M. 1957 Intention Oxford.

Apel, K. O. 1966 „Wittgenstein und das Problem des hermeneutischen Verstehens", Zeitschrift für Theologie und Kirche 63.

Ashby, W. Ross 1952 Design for a Brain: The Origin of Adaptive Behaviour, New York (2. bőv. kiad. 1960).

Ashby, W. Ross 1972 Bevezetés a kibernetikába. Bp.

Black, M. 1955 „Why Cannot an Effect Precede Its Cause?", Analysis 16.

Black, M. 1958 „Making Something Happen", megj.: S. Hook (szerk.): Determinism and Freedom, New York.

Braithwaite, R. B. 1953 Scientific Explanation, Cambridge.

Broad, C. D. 1926 The Philosophy of Francis Bacon, Cambridge.

Broad, C. D. 1930 „The Principles of Demonstrative Induction (I)", Mind 39.

Buckley, W. 1967 Sociology and Modern Systems Theory, Englewood Cliffs, N. J.

Burks, A. W. 1951 „The Logic of Causal Propositions", Mind 60.

Campbell, N. 1921 What is Science? A hivatkozások az 1952-es (New York) újranyomásra vonatkoznak.
Carr, E. H. 1961 What is History?, London.
Casteñeda, H. N. 1960/1961 „Imperative Reasonings", Philosophy and Phenomenological Research 21.
Chisholm, R. M. 1946 „The Contrary-to-Fact Conditional", Mind 55.
Chisholm, R. M. 1966 „Freedom and Action", megj.: K. Lehrer (szerk.): Freedom and Determinism, New York.
Chisholm, R. M. és *R. Taylor* 1960 „Making Things to Have Happened", Analysis 20.
Cohen, M. R. 1942 „Causation and its Application to History", Journal of the History of Ideas 3.
Collingwood, R. G. 1940 An Essay on Metaphysics, Oxford.
Collingwood, R. G. 1946 The Idea of History, Oxford.
Comte, A. 1851 Cours de philosophie positive.
Comte, A. 1979 Beszéd a pozitív szellemről, megj.: Comte, A pozitív szellem c. kötetben, Bp.
Comte, A. 1851 Le Systeme de politique positive. [Comte 1830-as munkáját itt a jegyzetekkel ellátott Ch. le Verrier-féle kiadás alapján idézzük (Classiques Garnier, Paris 1949).]
Cornelius, H. 1903 Einleitung in die Philosophie, Leipzig.
Cornelius, H. 1931 „Zur Kritik der wissenschaftlichen Grundbegriffe", Erkenntnis 2.
Croce, B. 1938 La storia come Pensiero e come Azione, Bari.
Dahl, O. 1956 Om årsaksproblemer i historisk forskning. (Az okság problémája a történeti kutatásban), Oslo.
Danto, A. 1963 „What Can We Do? ", The Journal of Philosophy 60.
Danto, A. 1965a „Basic Actions", American Philosophical Quarterly 2.
Danto, A. 1965b Analytical Philosophy of History, Cambridge.
Danto, A. 1966 „Freedom and Forbearance", megj.: *K. Lehrer* (szerk.): Freedom and Determinism, New York.
Dilthey, W. 1883 Einleitung in die Geisteswissenschaften.
Dilthey, W. 1894 Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie.
Dilthey, W. 1900 „Die Entstehung der Hermeneutik".
Dilthey, W. 1905 Die Jugendgeschichte Hegels.
Dilthey, W. 1910 Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. (A fenti munkák megtalálhatók: W. Dilthey, Gesammelte Schriften (I–VII), Leipzig, 1914–1927.)
Dingler, H. 1931 „Über den Aufbau der experimentellen Physik", Erkenntnis 2.
Dingler, H. 1953 „Was ist Konventionalismus", Actes du XIème Congrès International de Philosophie, 5. k., Amsterdam.
Dray, W. H. 1957 Laws and Explanation in History, Oxford.
Dray, W. H. „'Explaining What' in History", megj.: P. Gardiner (szerk.): Theories of History, Glencoe, Ill.
Dray, W. H. 1963 „The Historical Explanation of Actions Reconsidered", megj.: S. Hook (szerk.): Philosophy and History, New York.
Dray, W. H. 1968 „On Explaining How-Possibly", The Monist 52.
Dray, W. H. (szerk.) 1966 Philosophical Analysis and History, New York.
Droysen, J. G. 1858 Grundriss der Historik.
Droysen, J. G. 1857/1937 Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. (Mindkét munka megtalálható a J. G. Droysen, Historik (szerk. R. Hübner), München 1937 c. kötetben)
Durkheim, É. 1893 De la division du travail social.
Durkheim, É. 1978 A szociológia módszertani szabályai, megj.: É. Durkheim, A társadalmi tények magyarázatához, Bp.
Elster, J. 1969a Essays om Hegel og Marx, Oslo.
Elster, J. 1969b „Teknologi og historie", Häften för kritiska studier 2.
Engels, F. 1963 Anti-Dühring, MEM, 20. k.
Engels, F. 1963 A természet dialektikája, MEM, 20. k.
Engels, F. 1963 Levél Starkenburghoz, 1894. I. 25., MEM, 39. k. 200–202.
Fromm, E. (szerk.) 1965 Socialist, Humanism, Garden City, N. Y.

Gadamer, H. G. 1960 Wahrheit und Methode, Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen.
Gadamer, H. G. 1964 „Kausalität in der Geschichte&", megj.: Ideen und Formen, Festschrift für Hugo Friedrich, Frankfurt.
Gardiner, P. 1952 The Nature of Historical Explanation, Oxford.
Gasking, D. 1981 „Okság és gyakorlati ajánlások", Szociológia (lásd a jelen kötetben).
Goodman, N. 1947 „The Problem of Counterfactual Conditionals", The Journal of Philosophy 22.
Goodman, N. 1954 Fact, Fiction and Forecast, London.
Hall, A. D. és *R. E Fagen* 1956 „Definitions of System", megj.: W. Buckley (szerk.): Modern Systems Research for the Behavioral Scientist: a Sourcebook, Chicago 1968.
Hamlyn, D. W. 1953 „Behaviour", Philosophy 28.
Hampshire, St. 1959 Thought and Action, London.
Hegel, G. W. F. 1979 A logika tudománya, Bp.
Hegel, G. W. F. 1979 A filozófiai tudományok enciklopédiája, Bp.
Hegel, G. W. F. Jenenser Logik, Metaphysik und Naturphilosophie (kiadta: G. Lasson, Leipzig 1923).
Hempel, C. G. 1962 „Deductive-Nomological *vs.* Statistical Explanation", megj.: Feigl és G. Maxwell (szerk.): Minnesota Studies in the Philosophy of Science (III), Minnesota.
Hempel, C. G. 1965 Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy Science, New York.
Hempel, C. G. 1962/1966 „Explanation in Science and History", megj.: W. H. Dray (szerk.): Philosophical Analysis and History, New York.
Hobart, R. E. 1930 „Hume without Scepticism (I–II)", Mind 39.
Hume, D. 1976 Értekezés az emberi természetről, Bp.
Hume, D. 1973 Tanulmány az emberi értelemről, Bp.
Jaeger, W. 1934 Paideia I., Berlin.
Johnson, W. E. 1921/1924 Logic I–III, Cambridge.
Kelsen, H. 1941 Vergeltung und Kausalität, eine soziologische Untersuchung, The Hague.
Kneale, W. 1949 Probability and Induction, Oxford.
Kneale, W. 1961 „Universality and Necessity", The British Journal for the Philosophy of Science 12.
Kon, I. S. 1964 Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts I–II, Berlin.
Kuhn, Th. S. 1962 The Structure of Scientific Revolutions, Chicago.
Lange, O. 1962 Całość i rozwoj w świetle cybernetyki, Varsó. Angol ford.: Wholes and Parts, A General Theory of System Behaviour, London.
Lenin, V. I. 1965 Materializmus és empiriokriticizmus, Összes Művei, Bp. 18. k.
Lenin, V. I. 1965 Állam és forradalom, Összes Művei, 33. k.
Litt, Th. 1953 Hegel, Versuch einer kritischen Erneuerung. Heidelberg.
Lukács, Gy. 1976 A fiatal Hegel, Bp.
Lukács, Gy. 1971 „Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez", megj.: Lukács Gy., Utam Marxhoz, II. k., Bp.
Löwith, K. 1932 „Max Weber und Karl Marx::, I–II. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 67.
Mandelbaum, M. 1938 The Problem of Historical Knowledge, New York.
Mandelbaum, M. 1942 „Causal Analysis in History", Journal of the History of Ideas 3.
Marc-Wogau, K. 1962 „On Historical Explanation", Theoria 28.
Marcuse, H. 1982 Ész és forradalom, Bp.
Markovic, M. 1969 „Basic Characteristics of Marxist Humanism", Praxis 5.
Marx, K. 1963 A politikai gazdaságtan bírálatához, MEM, 13. k.
Marx, K. 1963 A tőke, MEM, 23–25. k.
Maxwell, N. 1968 „Can There be Necessary Connections between Successive Events?", The British Journal for the Philosophy of Science 19.
Mill, J. St. 1843 A System of Logic.

MTA Könyvtára
Periodika 19[illegible]86/1986 n.

Nagel, E. 1951 „Mechanistic Explanation and Organismic Biology", Philosophy and Phenomenological Research 11.
Nagel, E. 1953 „Teleological Explanation and Teleological Systems", megj.: H. Feigl és M. Brodbeck (szerk.): Reading in the Philosophy of Science, New York.
Nagel, E. 1961 The Structure of Science, New York.
Nagel, E. 1965 „Types of Causal Explanation in Science", megj.' D. Lerner (szerk.): Cause and Effect, New York.
Nerlich, G. C. és *W. A. Suchting* 1967 „Popper on Law and Natural Necessity", The British Journal for the Philosophy of Science 18.
Oakeshott, M. 1933 Experience and Its Modes, Cambridge.
Poincaré, H. 1902 La science et l'hypothèse, Paris.
Popper, K. 1935 Logik der Forschung, Vienna.
Popper, K. 1945 The Open Society and Its Enemies I–II, London.
Popper, K. 1957 The Poverty of Historicism, London.
Popper, K. 1967 „A Revised Definition of Natural Necessity", The British Journal for the Philosophy of Science 18.
Pritchard, H. A. 1945 „Acting, Willing, Desiring", Moral Obligation: Essays and Lectures, Oxford 1949.
Rapp, Fr. 1968 Gesetz und Determination in der Sowjet-philosophie, Dordrecht-Holland.
Reid, Th. 1788 Essays on the Active Powers of Man.
Rescher, N. 1963 „Discrete State Systems, Markov Chains, and Problems in the Theory of Scientific Explanation and Prediction", Philosophy of Science 30.
Rescher, N. 1966 „Practical Reasoning and Values", The Philosophical Quarterly 16.
Rosenblueth, A. és *N. Wiener* 1950 „Purposeful and Non-Purposeful Behaviour", Philosophy of Science 17.
Rosenblueth, A., N. Wiener és *J. Bigelow* 1943 „Behaviour, Purpose and Teleology", Philosophy of Science 10.
Russell, B. 1976 „Az ok fogalmáról", megj.: B. Russell, Miszticizmus és logika, Bp.
Sartre, J. P. 1960 Critique de la Raison Dialectique I., Paris.
Schaff, A. 1961 Marksizm a egzystencjalizm, Varsó.
Scriven, M. 1964 „The Structure of Science", The Review of Metaphysics 17. Nagel azonos című munkájának kritikai elemzése.
Simmel, G. 1892 Die Probleme der Geschichtsphilosophie, Leipzig.
Simon, H. 1953 „Causal Ordering and Identifiability", megj.: *W. C. Hood* és *T. C. Koopmans:* Studies in Econometric Method, New York. (Újranyomva: *D. Lerner* (szerk.): Cause and Effect, New York 1965; a hivatkozások erre a kötetre vonatkoznak.)
Stoutland, F. 1968 „Basic Actions and Causality", The Journal of Philosophy 65.
Suppes, P. 1970 A Probabilistic Theory of Causality, Amszterdam.
Taylor, Ch. 1964 The Explanation of Behaviour, London.
Tranoy, K. E. 1962 „Historical Explanation: Causes and Conditions", Theoria 28.
Wach, J. 1926/1933 Das Verstehen, Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jahrhundert I–III, Tübingen.
Walsh, W. H. 1959 „'Meaning' in History", megj.: P. Gardiner (szerk.): Theories of History, Glencoe, Ill.
Weber, M. 1921 Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen 1956.
Weber, M. 1922 Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen.
Winch, P. 1958 The Idea of a Social Science and Its Relation to Philosophy, London.
Windelband, W. 1894 „Geschichte und Naturwissenschaft", újranyomva: *Präludien,* 3. kiad. Tübingen 1907.
Wittgenstein, L. 1921/1922 Tractatus logico-philosophicus, London.
Wittgenstein, L. 1953 Philosophische Untersuchungen, Oxford.
Wittgenstein, L. 1964 Philosophische Bemerkungen, Oxford.
Wittgenstein, L. 1967a Zettel, Oxford.

Wittgenstein, L. 1967b Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich Waismann (szerk. B. F. McGuinness), Frankfurt am Main.
Wittgenstein, L. 1969 Philosophische Grammatik, Frankfurt am Main.
Von Wright, G. H. 1941/1957 The Logical Problem of Induction, 2. jav. kiad., Oxford.
Von Wright, G. H. 1951 A Treatise on Induction and Probability, London.
Von Wright G. H. 1957 „On Conditionals", Logical studies, London.
Von Wright, G. H. 1963a Norm and Action, London.
Von Wright, G. H. 1963b „Practical Inference", The Philosophical Review 72.
Von Wright, G. H. 1965 „'And Next' ", Acta Philosophica Fennica 18.
Von Wright, G. H. 1968a „'Always' ", Theoria 34.
Von Wright, G. H. 1968b „The Logic of Practical Discourse", megj.: R. Klibansky (szerk.): Contemporary Philosophy, Firenze.
Von Wright, G. H. 1968a An Essay in Deontic Logic and the General Theory of Action, Amsterdam.
Von Wright, G. H. 1969 Time, Change and Contradiction, Cambridge.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

СОДЕРЖАНИЕ

1984–85/3–4

Статьи

ГАБОР И. КОВАЧ: Календарь – типичное средство коммуникации ограниченного развития. 1730–1820. 217
ЭНДРЕ НАДЬ: Полюс роста, легитимность, нотабилизация 239
ИШТВАН ЯВОРНИЦКИ: Идеалы и ценности в соображениях Иштвана Бибо об административном управлении 261
ИШТВАН ЯВОР: Организационная структура власти, ретардационные регуляторы и склонность предприятий к инновации 277

Социография-изучение отдельных случаев

ШАНДОР БЕРКИ: Управление: сговор или наука. (Изучение случая об организации труда на автоматизированном заводе.) 297

Мастерская

ИМРЕ ДОБОШШИ–ЛАСЛО КУЛЬЧАР: Общественные факторы экологического сознания и поведения. 311
МАРИЯ НЕМЕНЬИ: Идеологии развода 329
АГНЕШ ВАЙДА–АННА ЗЕЛЕНАИ: Группы формы жизни работников физического труда. 349

Наблюдатель

ФЕРЕНЦ НЕМЕШ: Социологический подход в исследования по эргономии на предприятии 367
КИШШНЕ ЕВА НОВАК: Альтернативы совместной жизни в ФРГ 372

Информация

Герменейтика и позитивизм. Часть III. Составил: Ласло Берталан 383

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. X. 11. – Terjedelem: 16,80 (A/5) ív
85.13769 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György

A LUKÁCS ARCHÍVUM ÉS KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

Lukács György hagyatékából
Akadémiai Kiadó
Sorozatszerkesztő: Sziklai László

Lukács György: A drámaírás főbb irányai a múlt század utolsó negyedében**
Szerk.: Lendvai L. Ferenc. 1980. Fűzve 35,– Ft

Lukács György: Napló – Tagebuch (1910–11). Das Gericht (1913)**
Szerk.: Lendvai L. Ferenc. 1981. Fűzve 12,– Ft

Lukács, Georg: Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionaren Ideologie geworden? **
Szerk.: Sziklai László. 1982. Fűzve 27,– Ft

Lukács, Georg: Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden? (1933)**
Szerk.: Sziklai László. 1982. Fűzve 35,– Ft

Lukács, Georg: Dostojewski. Notizen und Entwürfe**
Szerk.: Nyíri János. 1985. Fűzve 60,– Ft

Előkészületben

Lukács, Georg: Demokratisierung Heute und Morgen
Szerk.: Sziklai László

Archívumi Füzetek
Sorozatszerkesztő: Sziklai László

I. Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz
Szerk.: Lenkei Júlia. 1982. (elfogyott)

II. Béla Zalai: Allgemeine Theorie der Systeme
Szerk.: Bacsó Béla. 1982. (elfogyott)

III. Lukács-recepció Nyugat-Európában (1956–1963)
Szerk.: Tallár Ferenc. Német nyelven. 1983. (elfogyott)

IV. Ernst Bloch und Georg Lukács
Dokumente zum 100. Geburtstag*
Szerk.: Mesterházi Miklós és Mezei György. 1984.

V. Bauer Hilda: Emlékeim – Levelek Lukácshoz
Szerk.: Lenkei Júlia. 1985. Fűzve 82,– Ft**

A Filozófiai Figyelő Évkönyvei

Az ELTE BTK Filozófiai Oktatók Továbbképző és Információs Központja és a Lukács Archívum és Könyvtár kiadványa

1. A *Történelem és osztálytudat* a 20-as évek vitáiban*
   (Szöveggyűjtemény)
   Szerk.: Krausz Tamás és Mesterházi Miklós
   I–IV. kötet. 1982.

2. Irodalom és demokrácia (A Lukács-vita dokumentumai 1949–1951)*
   (Szöveggyűjtemény)
   Szerk.: Ambrus János. 1–2. kötet. 1983.

---

*-gal jelölt könyvek a Lukács Archívumban (1056 Bp. V., Belgrád rkp. 2.), a
**-gal jelöltek az Akadémiai Kiadó könyvesboltjában (Bp. V., Váci u. 22.) szerezhetők be, illetve postán a Kiadó Kereskedelmi osztályán keresztül (1363 Bp. Pf. 24.) rendelhetők meg.

CONTENTS

1984—85/3—4.

Papers

GÁBOR I. KOVÁCS: The calendar as a typical means of communication for limited development. 1730—1820. 217
ENDRE NAGY: Growth pole, legitimacy, notabilization 239
ISTVÁN JAVORNICZKY: Ideals and values in István Bibó's administrative ideas..... 261
ISTVÁN JÁVOR: Organizational power structure, retarding regulators and inclination of the enterprises towards innovation 277

Sociology — case studies

SÁNDOR BERKI: Management: bargain or science (Case study on the labour organization of an automatised factory) 297

Workshop

IMRE DOBOSSY—LÁSZLÓ KULCSÁR: Social factors of ecological consciousness and behaviour 311
MÁRIA NEMÉNYI: Ideologies of divorce 329
ÁGNES VAJDA—ANNA ZELENAY: Groups of the way of life or blue-collar workers 349

Observer

FERENC NEMES: Sociological outlook in the ergonomic research of enterprises 367
ÉVA NOVÁK, Mrs. KISS: Alternatives of coexistence in the FRG..... 372

Orientation

Hermeneutics and positivism. Part III. Edited by László Bertalan 383

Kettős szám ára: 80 Ft
Előfizetés egy évre: 160 Ft

ISSN 0133—3461

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

2. A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

3. A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

4. A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

5. A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

6. Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készíttetünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

7. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828

AKADÉMIAI KIADÓ